

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Գիրքը կրատարակվել է
**Ֆրիդրիխ Էբերտի
հիմնադրամի**
միջոցներով:

«ՆԱԻՐԻ»
հրատարակչություն

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

**ՅՈՅԱԿՆԵՍ
ԼԵՓԱՒՈՒՄԻ
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ**

*Խմբագիր՝
պատմ. գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
Բ. Դ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*

Երևան
2002 թ.

ՀՏԴ 941 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (27)
Հ 300

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում ՖԲԻ-ԴԲԻԽ ԷԲԵՐՏՏԻ հիմնադրամի՝ Հարավային Կովկասի և Միջին Ասիայի երկրներում իրագործվող ծրագրերի համակարգող Վինֆրիդ Շնայդեր - Գետերսիի և հիմնադրամի՝ Հայաստանի ներկայացուցչության տնօրեն Նաիրա Գևորգյանին՝ գրքի հրատարակմանն աջակցելու համար:

Der Verfasser spricht dem für die Regionen von Südkaukasus und Mittelasien verantwortlichen Projektkoordinator der Friedrich Ebert-Stiftung Herrn Winfried Schneider-Deeters und der Büroleiterin der Stiftungsververtretung in Armenien Frau Naira Geworkjan seinen ausdrücklichen Dank für die freundliche Übernahme der Druckkosten des Buches aus.

Հայրունի Ա.
Հ 300 Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը: / Աշոտ Հայրունի.- Եր.: Նաիրի, 2002.- 544 էջ:

Աշխատությունում առաջին անգամ գիտական համակողմանի քննության է ենթարկվում և ամբողջականորեն լուսաբանվում է դր. Յոհաննես Լեփսիուսի ու նրա կողմից ստեղծված՝ «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» ընկերության հայանվեր գործունեությունը, որը սկիզբ առնելով 1895 թ.-ին՝ անընդմեջ շարունակվել է մինչև 1943 թ.-ը: Ուսումնասիրության միջոցով, որ կատարված է աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում բազմաթիվ արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ: Աշխատությունը նախատեսված է Մերձավոր Արևելքի, հայ-գերմանական փոխհարաբերությունների պատմությանը զբաղվող մասնագետների, մտավորականության, ուսանողության և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

Հ $\frac{0503020913}{705 (01) 2002}$ 2002

ՊՄԴ 63.3 (27)

ISBN 5-550-01270-7

© Աշոտ Հայրունի, 2002

ՆԿԻՐՈՍ ԵՍ ՏՆՈՂՆԵՐԻՍ՝
ՆՈՐԱՅՐ ՀԱԿՈՒԹԻ
ՀԱՅՐՈՒՆՈՒ
ԵՎ ԼՈՒՍԻԿ ԱԼԵՔՍԱՆԻ
ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ
ՊԿՅԾԱՌ ԲԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆԵՐՎԾՈՒԹՅՈՒՆ

Դր. Յոհաննես Լեփսիուսի և նրա «Գերմանական առաքելությունը Արևելքում» ընկերության երկարամյա հայանվեր գործունեությունը հանդիսանում է հայոց նոր պատմության ամենաուշագրավ էջերից մեկը, որի համակողմանի լուսաբանումն ունի գիտական մեծ կարևորություն: Սկիզբ առնելով 1895-96 թթ. համիդյան կոտորածներից արյունաքամ արևմտահայությանը փրկելու թելադրանքով՝ այն անընդմեջ շարունակվեց շուրջ կես հարյուրամյակ՝ իր հարկադիր ավարտին հասնելով միայն 1943 թ-ին: Դժվար է գերազնահատել այն համապարփակ նյութական, քաղաքական և բարոյական աջակցությունը, որ հայ ժողովրդին ցուցաբերվեց Լեփսիուսի և նրա ընկերության կողմից. որբախնամ աշխատանքների ծավալում,¹ արտադրական ձեռնարկությունների և աշխատատեղերի ստեղծում, համալիր անհատույց բուժսպասարկում. թեժ գրապայքար Գերմանիայում արմատավորված հակահայկական ըմբռնումների դեմ, հետևողական քարոզչություն հայանպաստ հասարակական կարծիքի ձևավորման և Հայաստանում տիրող իրադրության համակողմանի լուսաբանման համար. Հայկական հարցի, հայ ժողովրդի իրավունքների հրապարակային պաշտպանություն Գերմանիայում և Եվրոպայում. Մեծ Եղեռնի շրջանում առևանգված երեխաների և կանանց ազատագրում, մեծարժեք գրական-մշակութային փոխանակություն...

Համագործակցության, պայքարի և ձեռքբերումների մի ամբողջ դարաշրջան բեկող այդ տարեգրության ուսումնասիրությունը. բնականաբար, ունի ոչ միայն գիտական, այլև, ինչպես շուտով հանգամանալից կ'լուսաբանվի. քաղաքական և մշակութաբանական կարևոր նշանակություն. իրողություն, որն առանձնակի հնչեղություն

1. Լեփսիուսը և իր ընկերությունը հայոցնության համալիր աշխատանքներից զատ մինչև առաջին աշխարհամարտը Պարսկաստանում (Ուրմիա) հիմնել էին նաև մի ասորական որբանոց: Մեր խնդիրը չի եղել կատարել այդ որբանոցում տարված աշխատանքների մանրագին քննությունը, ուստի դրանք ներկայացրել ենք հիմնականում վիճակագրական տվյալների և ամփոփիչ պարզաբանումների միջոցով:

և արդիականություն է ձեռք բերում հատկապես մեր օրերում, երբ հայ ժողովուրդը դարձյալ ձեռք է բերել իր անկախությունը և տեր է դարձել իր՝ անլուր ողբերգություններով և կորուստներով լի, սակայն միջազգային հանրության կողմից դեռ միանշանակ գնահատական չստացած և ըստ այդմ նենգափոխումներից ու կեղծումներից չձերբազատված պատմությանը:

Չնայած Լեփսիուս հրապարակախոսի և հասարակական-քաղաքական գործչի հանդեպ հայ և արտերկրի գիտական շրջաններում շարունակ ի հայտ եկած հետաքրքրություններին և այդ առթիվ հրապարակված մի շարք արժեքավոր հոդվածներին ու մենագրություններին, նրա ու նրա ընկերության հայանվեր գործունեությունն առայսօր ըստ էության մնացել է չուսումնասիրված, և սույն աշխատությունը, որ նվիրված է այդ մեծ տարեգրության համակողմանի լուսաբանմանը, նպատակ ունի լրացնել այդ բացը:

Հայ պատմագիտության կողմից մինչ այժմ գերազանցապես ուսումնասիրության առարկա են դարձել հայոց մեծ ողբերգությունների առնչությամբ Լեփսիուսի կողմից հրատարակված փաստաթղթերն ու փաստագրական նյութերը, որոնք հիմնականում ամփոփված են նրա «*Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland*» (Berlin, 1896), «*Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*» (Potsdam, 1919) և «*Bericht über die Lage des Armenischen Volkes*» (Berlin, 1916)² ժողովածուներում: Այդ առումով առանձնահատուկ գնահատանքի է արժանի Վիեննայի Մխիթարան միաբանության անդամ Հ. Յակովբոս Տաշյանի դեռ 1921 թ-ին հրատարակված «Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը, փորձելով Մեծ Եղեռնի իրադարձությունները դիտարկել թուրք-գերմանական դիվանագիտական փոխհարաբերությունների հենքի վրա, Լեփսիուսի կողմից հրապարակված փաստաթղթերի վերաբերյալ կատարել է արժեքավոր պարզաբանումներ համապատասխան հղումների հետ միասին: Այդ աշխատության միջոցով հայ ընթերցողը թերևս առաջին անգամ հնա-

2. Այդ աշխատությունը նոր «*Der Todesgang des armenischen Volkes*» («Հայ ժողովրդի մահուղին») վերնագրով հրատարակվեց նաև 1919 թ-ին:

րավորություն ստացավ ի թիվս այլ օտարալեզու աղբյուրների որոշակի իրազեկում ունենալ նաև մեծ եղեռնի վերաբերյալ Լեփսիուսի կողմից հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերի և փաստագրական նյութերի վերաբերյալ:³

Յոհ. Լեփսիուսի վերոնշյալ հրապարակումների առնչությամբ արժանահիշատակ ուսումնասիրություններ են կատարվել նաև նորագույն շրջանում: Պրոֆ. Ս. Ստեփանյանն իր ուսումնասիրություններում Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien...» ժողովածուի թղթակցությունների, ինչպես և մի շարք այլ փաստաթղթերի հիման վրա կարողացել է լուսարանել թուրք-գերմանական զինակցության նշանակությունն ու հետևանքները 1915 թ-ի եղերական իրադարձությունների ու արևմտահայության բնաջնջման գործում՝ միաժամանակ տալով տեղեկություններ այդ իրադարձությունների առնչությամբ առանձին գերմանական դիվանագետների և պետական գործիչների ցուցաբերած դիրքորոշման մասին:⁴

Հայկական հարցի և ցեղասպանության վերաբերյալ 1913-19 թվականներն ընդգրկող գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը նոր փուլ մտավ առանձնապես ՀՀ ԳԱԱ ակադ., պրոֆ. Վ. Միքայելյանի կողմից կայսերական Գերմանիայի ԱԳ նախարարության քաղաքական արխիվում պահված՝ փաստաթղթերի⁵ հրապարակումից հետո, որով փաստորեն ի հայտ եկան նաև Լեփսիուսի ժողովածուի առավել ստույգ և ամբողջական արձևորման հնարավորություններ: Մասնավորապես պարզ դարձավ, որ, ինչպես

3. Յավոք, հեղինակն աչքերի վիրահատության հետևանքով հարկադրված էր այդ ուսումնասիրությունն անավարտ թողնել:

4. Տե՛ս Տեփանյան Ս., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975. Հմմտ. Ստեփանյան Ս., Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երեւան, 1998, էջ 19-39: Հմմտ. Տեփանյան Ս., Геноцид армян и пособничество каизеровской Германии. Տե՛ս «1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 47-64:

5. Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел каизеровской Германии. Сборник под редакцией В. Микаеляна, Ереван, 1995.

նաև հետազոտողն է իր լույս ընծայած ժողովածուի առաջաբանում նշում, Լեփսիուսին ժամանակին ոչ բոլոր դիվանագիտական փաստաթղթերն են մատչելի եղել, և որ բավականին մեծ քանակությամբ նյութեր դեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրողին:⁶ Նոր ժողովածուի բացառիկ կարևոր արժանիքներից մեկը նաև այն է, որ Վ. Միքայելյանն այն կազմել է գերազանցապես այն նյութերի հիման վրա, որոնք Լեփսիուսի ժողովածուում տեղ չեն գտել, իսկ առանձին արժեքավոր բացառությունները վերաբերում են այնպիսի փաստաթղթերի, որոնք Լեփսիուսի ժողովածուում ամբողջությամբ լույս չեն ընծայվել: Ուստի ինքնին հասկանալի է, որ Լեփսիուսի կողմից կատարված հրապարակումն ի դեմս նոր ժողովածուի ձեռք է բերել բացառիկ կարևոր համալրում, և որ դրանց համատեղ և համակողմանի հետազոտությունը կարող է գիտական նոր եզրակացությունների հանգեցնել: Դրա առհավատչյան դարձան հենց իր՝ Վ. Միքայելյանի «Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում»:⁷ «Գերմանացի դիվանագետները հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին»⁸ ուսումնասիրությունները և վերոհիշյալ ժողովածուի առաջաբանում ներկայացված քննական վերլուծությունը,⁹ որտեղ հեղինակը, գերազանցապես հենվելով իր կողմից հրապարակված վավերագրերի վրա, միանգամայն նոր և արժեքավոր լուսարանումներ է կատարում ինչպես ցեղասպանության և հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին գերմանական դիվանագիտական թղթակցություններում տեղ գտած հիշատակությունների, այնպես էլ այդ իրողությունների վերաբերյալ գերմանական պետական շրջանների և առանձին դիվանագետների ցուցաբերած դիրքորոշման մասին՝ զուգահեռաբար կատարելով ուշագրավ կոաիումներ նաև Թուրքիայի ներքաղաքական զարգացումների վերաբերյալ:

Չնայած Լեփսիուսի նշված ժողովածուների և դրանց առնչվող

6. Անդ, էջ 6:

7. Տե՛ս «1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 21-35:

8. Տե՛ս Միքայելյան Վ., Գերմանացի դիվանագետները հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին, Երևան, 1997:

9. Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян..., էջ 10-26:

մյուս դիվանագիտական ու փաստավաճառական նյութերի շուրջ կատարված վերոհիշյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններին, մեծ գործչի և նրա ընկերության վիթխարածավալ հրապարակախոսական ու կազմակերպական գործունեությունը, ինչպես նշվեց, դեռևս հիմնականում դուրս է մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Այդ ուղորտին վերաբերող առկա փոքրաթիվ հրապարակումները լավագույն դեպքում անդրադառնում են միայն առանձին իրողությունների լուսարանմանը: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես պրոֆ. Գ. Գոլթցի և պրոֆ. Գ. Կորխմազյանի կողմից հրապարակված «Доктор Иоганнес Лепсуус. Страны и народы жужу» հոդվածին,¹⁰ որտեղ հակիրճ փորձ է արվել լուսարանել հիմնականում 1890-ական թվականներին և առաջին աշխարհամարտի տարիներին Գերմանիայում և եվրոպական արտերկրում Լեփսիուսի կողմից իրագործված հայանվեր կազմակերպական ձեռնարկումները: Հոդվածի անվիճելի արժանիքներից մեկը պետք է համարել այն հանգամանքը, որ հեղինակները ստույգ փաստագրական աղբյուրների, հարկ եղած դեպքում նաև բնութագրական դրվագների միջոցով կարողացել են, ինչպես հարկն է, ներկայացնել տվյալ ժամանակահատվածներում Հայկական հարցի առնչությամբ Գերմանիայում տիրող աննպաստ ներքաղաքական իրադրությունը և դրա անմիջական ազդեցությունը Լեփսիուսի և հայ ժողովրդի մյուս բարեկամների գործունեության վրա:

Հրապարակում առկա մյուս, Ս. Ստեփանյանի արդեն հիշատակված մենագրությունում Լեփսիուսի և նրա ընկերության հայանվեր գործունեության վերաբերյալ միայն թռուցիկ տեղեկություններ են հաղորդվում, որոնք ճշգրիտ սկզբնաղբյուրների բացակայության հետևանքով, ցավոք, զերծ չեն մնացել որոշ անճշտություններից: Հեղինակն, օրինակ, Արևելքի և Հայաստանի հանդեպ Լեփսիուսի ունեցած առանձնահատուկ շահագրգռություններով է բացատրել նրա ընկերության ԳԱԱ-ի հիմնադրումը. «...Յո. Լեփսիուսը մշտապես հետաքրքրություն և հոգատարություն էր ցուցաբերում Արևելքի, այդ աշխարհամասի երկրների ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի նկատմամբ. - նշում է նա:» - Նրա նման տրամադրությունները

10. Տե՛ս «Страны и народы ближнего и среднего Востока», т. XII, Ереван, (1985), стр. 116-142.

հաստատվում են այն փաստով, որ 1895 թ-ի աշնանը Ֆրիզդորֆում տեղի է ունենում միսիոներների հավաք և ստեղծվում է Գերմանա-արևելյան առաքելությունը»:¹¹ ԳԱԱ-ի ստեղծումը, սակայն, վերոնշյալ իրողություններով պայմանավորված չէր և չէր էլ կարող լինել, քանի որ, ինչպես շուտով կպարզարանվի, Լեփսիուսն այդ շրջանում Հայաստանի հետ դեռ որոշակի ծանոթություն և հայկական շրջանների հետ առնչություններ չուներ. իսկ իր ընկերությունը նա հիմնադրել էր բացառապես Արևելքի մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության իրականացման նպատակով:

Ս. Ստեփանյանի աշխատությունում, որտեղ Լեփսիուսի կեսդարյա տարեգրություն ունեցող այդ ընկերության գործունեության մասին այլևս գրեթե տեղեկություններ չեն հաղորդվում, և ուղղակիորեն անցում է կատարվում Գերմանա-հայկական ընկերությանը, առկա են այլ անճշտություններ ևս, որոնց զգալի մասն ի հայտ է եկել ոչ գիտական գրականության օգտագործման հետևանքով: Օրինակ, հեղինակը Յոհ. Լեփսիուսի և Ենվեր փաշայի համդիպումը լուսարանում է Ֆր. Վերֆելի «Սուսա լեռան 40 օրը» վեպի տեղեկությունների հիման վրա, ինչը բնականաբար հանգեցրել է պատմական իրողության թերի և աղավաղված ներկայացմանը:¹²

Թվում է, թե հարցի ուսումնասիրությունն անհամեմատ ավելի մեծ ձեռքբերումներ պետք է արձանագրեր Գերմանիայում, քանի որ սկզբնաղբյուրների մեծագույն մասը, գերմանալեզու լինելուց զատ, նաև այնտեղ էր գտնվում, և գերմանացի հետազոտողներն ազատ էին այդօրինակ հետազոտությունների համար Խորհրդային Հայաս-

11. Տե՛ս Ստեփանյան Ս., Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998, էջ 3: Նույնիսկ կարծիքներ են ի հայտ եկել, որ ընկերության հիմնումը կատարվել է հայերի դրդմամբ և մասնակցությամբ: Տե՛ս Ալահայտոյան Հ., «Գերման-Արևելյան միսիոներությունը» տեղեկագիրը Ա. Ալեքսանյանի «Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր Հայորդիները» գրքում, Բեյրութ, 1955, էջ 493-494:

12. Տե՛ս Ստեփանյան Ս., Յոհաննես Լեփսիուսը..., էջ 12-14: Այդ իրողությունն ի հայտ է եկել հեղինակի այլ աշխատություններում ևս: Տե՛ս Степанян С., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975, էջ 171-172: Հմմտ. Степанян С., Геноцид армян и пособничество каизеровской Германии. Տե՛ս «1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 60-61:

տանում տասնամյակներ շարունակ առկա քաղաքական արգելքներից: Այսուհանդերձ, չնայած դրան և չնայած այն բանին, որ գերմանական պատմագիտությունն իրոք այդ ոլորտում ավելի եական հաջողություններ է արձանագրել, Լեփսիուսի և նրա ընկերության հայանվեր գործունեությունն այստեղ ևս հիմնականում մնացել է չլուսաբանված: 1986 թ-ին Չալլեի համալսարանում կազմակերպվեց Լեփսիուսին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որտեղ ընթերցված զեկուցումները հրատարակվեցին նաև առանձին գրքով:¹³ Դրանց մեծագույն մասը, սակայն, վերաբերում էր այնպիսի խնդիրների, որոնք որևէ ուղղակի առնչություն չունեին Լեփսիուսի և ԳԱԱ-ի հայանվեր գործունեության հետ: Բացառություն էր կազմում միայն պրոֆ. Դ. Գոլթցի «*Helfer und Anwalt des armenischen Volkes*» հոդվածը,¹⁴ որն արժեքավոր տեղեկություններ էր հաղորդում Լեփսիուսի պատանեկան տարիների և 1895-96 թթ. ու մեծ եղեռնի շրջանում նրա գործունեության առանձին դրվագների մասին: Նույն հեղինակի գրչին են պատկանում նաև երեք այլ «*Zwischen Deutschland und Armenien*»,¹⁵ «*Armenien gedenkt des „Anwalts der Armenier*»,¹⁶ և «*Erinnerungen an den Vater*»¹⁷ հոդվածները, որոնք միասին թերևս պետք է դասել Լեփսիուսի գործունեության հիշյալ երկու ժամանակափուլերի մինչ-այժմյան ամենաակնառու լուսաբանումների շարքում:

Մեծ գործչի և նրա ընկերության վերաբերյալ առաջուր կատարված ամենաարժեքավոր և ընդգրկուն ուսումնասիրությունն, այնուամենայնիվ, պատկանում է Ու. Ֆայգելի գրչին: Խոսքը վերաբերում է վերջինիս 1989 թ-ին Գյոթինգենում հրատարակված «*Das evangelische Deutschland und Armenien*» գրքին, որտեղ հեղինակը գերմանաթուրքական քաղաքական հարաբերությունների համատեքստում փորձում է ներկայացնել Հայաստանի հետ գերմանական ավետարանական շրջանների փոխառնչությունների ընդհանուր պատմությունը: Աշխատությունում, ի թիվս այլ անհատների և ընկերությունների, նո-

րովի են ներկայացվում մասնավորապես Լեփսիուսի և նրա ընկերության 19-րդ դարի վերջին և առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ունեցած հայանվեր կազմակերպական նախաձեռնությունները, որոնք որպես կանոն ուղեկցվում են դարաշրջանի ընդհանուր քաղաքական զարգացումների ամփոփ լուսաբանմամբ: Հարցերի մեծ ընդգրկումը, սակայն, Ֆայգելին հարկադրել է, որոշ բացառություններով հանդերձ, գերազանցապես հետևել այսպես կոչված «գլխաբառային» շարադրանքի սկզբունքին, այն է՝ իրողությունները ներկայացնել ընդհանուր կողմերով, առանց խորամուխ լինելու դրանց պատճառահետևանքային կապերի, ներքին զարգացումների և երբեմն շատ կարևոր մանրամասների մեջ: Ինչ վերաբերում է այն բաժիններին, որոնք նվիրված են Հայաստանում իրականացված աշխատանքների և Լեփսիուսի հետպատերազմյան շրջանի հայանվեր հրապարակախոսական-կազմակերպական գործունեության լուսաբանմանը, ապա այն կատարված է ոչ միայն ընդհանուր գծերով, այլև մասնակիորեն և բուն իրողության վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում տալ չի կարող: Բացի այդ, ինչպես վերը հիշատակված մյուս հետազոտողներն, այնպես էլ Ու. Ֆայգելը բոլորովին չեն անդրադարձել Լեփսիուսի ընկերության հայանվեր գործունեության երկրորդ շրջանին, որն ընդգրկում է 1926-1943 թվականներն ընկած ժամանակահատվածը և իր նշանակությամբ նախորդին ամենևին չի զիջում:

Դժվար չէ վերոբերյալից եզրակացնել, որ չնայած կատարված արժեքավոր աշխատանքին, հիշյալ խնդիրը կարոտ է նոր ուսումնասիրությունների: Հայ պատմագիտության կողմից առաջուր հիմնականում քննության առարկա են դարձել Լեփսիուսի կողմից հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերն ու մյուս փաստագրական նյութերի ժողովածուները: Գերմանիայում այդ առումով ավելի մեծ հաջողություններ են արձանագրվել, քանի որ այնտեղ, չնայած ոչ ամբողջական և լիարժեք, այնուամենայնիվ որոշակի ուսումնասիրության է ենթարկվել 1895-97 և 1914-18 թթ. ընթացքում Լեփսիուսի և ԳԱԱ-ի իրականացրած հայանվեր կազմակերպական և հրապարակախոսական գործունեությունը: Ընկերության տարեգրության այդ շրջափուլերի միջև, ինչպես և 1918-26 թվականներն ընկած ժամանակահատվածները, նաև Հայաստանում կատարված ընդհանուր օգնության աշխատանքները, ցավոք, միայն խիստ մասնակիորեն են

13. Stü Akten des internationalen Dr. Johannes-Lepsius-Symposiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale), 1987:

14. Անր, էջ 19-52:

15. Stü „Theologische Literaturzeitung“, Berlin, (1983), S. 865-886:

16. Stü „Standpunkt“, Berlin, (1981), S. 109-111; 162-166; 327-331:

17. Stü „Standpunkt“, Berlin, (1976), S. 18-20:

լուսաբանվել: Ամենահին չի ուսումնասիրվել ընկերության շուրջ կեսդարյա գործունեության երկրորդ քառորդ դարը:

Այն հանգամանքը, որ դր. Յոհ. Լեփսիուսի և նրա ընկերության գործունեությունն առայսօր դեռ ամբողջականորեն չի լուսաբանվել, ումանց հնարավորություն է ընձեռել հարցին առնչվող զանազան կարևոր իրողությունների վերաբերյալ կատարել միանգամայն թուրմեկնաբանություններ՝ ակամա կամ գիտակցված կերպով նենգափոխելով պատմական իրականությունը: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես մեր օրերում զգալի տարածում ստացած այն տեսակետին, որ Լեփսիուսն իր՝ 1919 թ-ին հրապարակված գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուում կատարել է մեծաքանակ «սրբագրումներ» հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցությունը «կոծկելու» նպատակով, որի հետևանքով ի հայտ են գալիս նաև նրա պատմական դերի վերագնահատման առաջարկներ: Քանի որ խնդիրը հայագիտության համար գիտական և պատմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ունի, մենք կփորձենք ստորև փոքր-ինչ հանգամանալից դրան անդրադառնալ: «Յոհաննես Լեփսիուսը ոչ միայն հայերի մեծ բարեկամ էր, այլև գերմանացի մեծ հայրենասեր.- նշում է այդ տեսակետի հեղինակ և ջատագով՝ գերմանացի հրապարակախոս Վ. Գուստը,¹⁸ որն, ի դեպ, կազմել է նաև Լեփսիուսի կողմից հրապարակված նյութերի ամբողջական ժողովածուն:¹⁹ Փաստաթղթերի հրապարակման հարցում, թվում է, թե նրան հայերի հանդեպ տածած սիրուց զատ ղեկավարել է նաև իր հայրենիքը հնարավորինս լավ գույներով ներկայացնելու միջոցով

18. Վ. Գուստը (ծնվ. 1935 թ-ին Գանովերում) Ֆրայբուրգի, Բոննի և Գամբուրգի համալսարաններում ուսանելով ռոմանիստիկա և արտադրական հարաբերություններ՝ 1965 թ-ին ստացել է վաճառականի մասնագիտություն, որից հետո մինչև 1993 թ-ը աշխատել «Der Spiegel» ամսագրում իբրև «Տնտեսություն և արտերկիր» բաժնի խմբագիր և այնուհետև նույն ամսագրի փարիզյան գրասենյակի ղեկավար: 1993 թ-ից զբաղվում է ազատ հրապարակախոսական գործունեությամբ: Տե՛ս Internet-ում ներկայացված նրա կենսագրական տվյալները, <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>:
19. Տե՛ս ինտերնետային ցանցում Gust W.: Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>:

Գերմանիայից աղետը ետ մղելու հույսը. մի հանդուգն արարք, որը նրան հաճախ դրդել է համարձակորեն կամրջել Գերմանիայի համդեպ և հայերի հանդեպ տածած իր սերը: ... Որպես կանոն նա դուրս է հանել այն հատվածները, որոնք մատնանշում էին գերմանական մեղսակցությունը, նաև, եթե խնդիրը վերաբերվում էր միայն չճշգրտված լուրերի և ենթադրությունների»:²⁰

Նա մոտավորապես նույն միտքն է արտահայտում նաև Թաներ Աքչամի աշխատակցությամբ հեղինակված իր մեկ այլ՝ «Magisches Viereck» անվանումը կրող հրապարակման մեջ՝ տեղեկացնելով, որ կրճատումները կատարվել են որոշակի «մեթոդով». «Վանվել են ցեղասպանության խնդիրների առնչությամբ գերմանական կայսրության քաղաքականությանը վերաբերող կարևոր մատնանշումները, գերմանական մեղսակցությունը, ինչպես, օրինակի համար, գերմանացի սպաների մասնակցությունը հայերի հալածանքներին...»:²¹

Չթերագնահատելով փաստաթղթերի ամբողջական ժողովածուի վերակազմման ուղղությամբ Վ. Գուստի կատարած մեծարժեք աշխատանքը մենք, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում նշել, որ Լեփսիուսի միջամտություններին վերաբերող նրա վերոնշյալ պարզաբանումները միանգամայն առարկելի են: Եթե փորձենք Լեփսիուսի կատարած կրճատումներն ու փոփոխությունները, որոնք խիստ բազմաբնույթ են, մեթոդաբանական դասակարգման ենթարկել, ապա պարզ կդառնա, որ դրանցում խիստ մեծ թիվ են կազմում հայերի հակապետական, հեղափոխական ձգտումների, դավաճանությունների և դասալքությունների վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական քարոզչության ազդեցությամբ գերմանական արձանագրություններում տեղ գտած հիշատակությունները, որոնք հաստատման կամ հերքման ենթակա չլինելով՝ Գայկական հարցին և հայ ժողովրդի ճակատագրին վերաբերող՝ հետզինադադարյան քննարկումների

20. Տե՛ս ինտերնետային ցանցում՝ Gust W.: Vorwort der revidierten Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke: ԱՆ:

21. Տե՛ս ինտերն. ցանցում Gust W.: Magisches Viereck. Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien, <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/GuidesView/MagischesViereckDe? OpenDocument.>:

ընթացքում կարող էին ապակողմնորոշիչ և վնասակար նշանակություն ունենալ.²² Բացի այդ Լեփսիուսը, հենվելով իր հետազոտությունների արդյունքների վրա, կատարել է նաև փաստաթղթերում տեղ գտած առանձին տեղագրական, ժամանակային և թվական տվյալների ճշգրտումներ. որոնք այլ նպատակ չեն ունեցել. քան ճշմարտությանը հավատարիմ մնալ և, մյուս կողմից, եղելությունների ու դրանց հետևանքների փաստաթղթերից արտածվող ընդհանուր պատկերը դարձնել հնարավորինս կուռ և անխոցելի.²³ Կատարված բազմաթիվ այլ փոփոխություններ ունեն սոսկ ոճական նշանակություն և այլ՝ ավելի առարկայական միտում չեն հետապնդել.²⁴ Եվ վերջապես, կրճատումների մյուս խմբաքանակն իրոք վերաբերում է եղերական իրադարձություններին գերմանական կողմի մասնակցության խնդրին. որը, սակայն, գերազանցապես բովանդակելով բնակչության շրջանում արտահայտված ընդհանուր տեսակետներ և ենթադրություններ, Գերմանիայի մեղսակցության հաստատման համար հիմք դառնալ չէր կարող.²⁵

Անշուշտ, միամտություն կլիներ կարծել, թե պաշտոնական Գերմանիան հայոց ցեղասպանության հարցում պատասխանատվության իր բաժինը կրելու վտանգին իրազեկ չէր (առավել ևս, երբ, ինչպես բազմիցս հաղորդում էին հյուպատոսական տեղեկագրերը, ոչ միայն Անտանտի և չեզոք երկրների, այլև թուրքական ոչ պաշտոնական քարոզչությունը ջանում էր ցեղասպանության ողջ պատասխատվությունը բարդել Գերմանիայի վրա) և դրա դեմ ժամանակ առաջ անհրաժեշտ քայլեր չէր ձեռնարկել: Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունն այդ նպատակով դեռ քսոսրի շրջանում հանդես էր եկել Բ. Դռանն ուղղված՝ մի շարք ամուլ բողոքարկումներով և նախազգուշացումներով, որոնք, «հավաստելով» Գերմանիայի անհամաձայնությունը հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանման առըն-

22. Gust W.: Revidierte Ausgabe...: Այդ ժողովածուում տե՛ս, ի թիվս այլոց, թիվ 9, 15, 18, 25, 26, 99, 116, 126, 129, 132, 143, 149, 185, 193, 226, 246, 300, 306, 317, 333, 377, 425, 426, 432, 435 թղթակցությունները:
23. Տե՛ս, ի թիվս այլոց, թիվ 7, 9, 10, 12, 47, 51, 165, 193, 218, 226, 279, 302, 345, 356 թղթակցությունները: Անդ:
24. Տես, ի թիվս այլոց, թիվ 4, 15, 19, 34, 80, 114, 132, 137, 174, 176, 187, 192, 226, 242, 307, 370, 377, 405, 413, 430 փաստաթղթերը: Անդ:
25. Տե՛ս, ի թիվս այլոց, թիվ 11, 13, 18, 129, 297, 426 փաստաթղթերը: Անդ:

չությամբ. «վկայում էին» նաև այն կանխելու Թուրքիայի զինակցի «անկարողությունը»: ²⁶ Մյուս կողմից, ինչպես հենց ինքը՝ Վ. Գուստն է իր կազմած ժողովածուի առաջաբանում տեղեկացնում, փաստաթղթերը, դեռ նախքան Լեփսիուսին տրամադրվելը, Գերմանիայի ԱԳՆ-ի և Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության կողմից բազմաթիվ անգամներ ենթարկվել էին «գտումների»: ²⁷ Գետևապես գարմանալի չէ, որ, ինչպես ցույց է տալիս փաստաթղթերի ամբողջական ժողովածուի ուսումնասիրությունը, Լեփսիուսի տրամադրության տակ մնում էր միայն երեք՝ քիչ թե շատ առարկայական հիշատակություն ընդհանուր թվով մեկ գերմանացի զինվորականի վերաբերյալ, որը մասնակցել էր հայկական կոտորածներին: ²⁸ Դրանք, անկասկած, Գերմանիայի մեղսակցության հաստատման համար բավարար հիմք չէին հանդիսանում, սակայն դառնալով շահարկումների առարկա կարող էին ստվերել երիտթուրքերի հանցավորության միանշանակությունը և վնասել հայ ժողովրդի հատուցմանը և Զայկական հարցին վերաբերող սպասվելիք բանակցազործընթացը: Մեր համոզմամբ Լեփսիուսն իր ժողովածուն կազմելիս առաջնորդվել է այդ՝ միանգամայն քաղաքական նկատառումներով. ինչը վկայում է նաև նրա ժողովածուի և փաստաթղթերի բնօրինակների համեմատական քննությունը. և նրա վարքագծի պայմանավորումը Գերմանիայի հանդեպ նրա տածած «սիրով» առնվազն իրատեսական չէ: Ինչ վերաբերում է հիշյալ ենթախմբին պատկանող մյուս կրճատումներին. որոնք Վ. Գուստի կողմից մեկնաբանվում են «Գերմանիայի մեղսակցության» վանման միտումով, ապա դրանցից և ոչ մեկը մեղսակցության որևէ փաստացի հիմնավորում չէր պարունակում՝ լավագույն դեպքում հնարավորություն ընձեռելով խնդիրը դիտարկել սոսկ բարոյական շահագրգռությունների ոլորտում:

26. Տե՛ս, ի թիվս այլոց, 106, 116, 144, 201, 215, 216, 273, 284, 417 փաստաթղթերը: Անդ:
27. Անդ, Vorwort...:
28. Խոսքը վերաբերում է մայրը կոմս Վոլֆ ֆոն Վոլֆսկլիմ, որը 1915 թ-ի գարնանն Այնթապում, Մարաշում և Ջեթրոնում «տեսչական ստուգումներ» կատարելու ժամանակ ուղեկցել էր Ֆահրի փաշային, սեպտեմբերին նրա հետ միասին մասնակցել Մուսա լեռցիների դեմ իրագործված ռազմական գործողություններին, իսկ այնուհետև օգնել նրան ճնշելու Ուռհայի ապստամբությունը: Տե՛ս թիվ 25, 188 և 193 թղթակցությունները: Անդ:

Ի դեպ, ակնհայտորեն դժգոհ լինելով Լեփսիոսի կողմից հրատարակված և իր կողմից վերանայված փաստաթղթերում հայկական կոտորածներին գերմանական կողմի մասնակցությանը վերաբերող փաստերի սակավությունից՝ Վ. Գուստը նաև այն ենթադրությունն է արտահայտում, որ Լեփսիոսը որոշ փաստաթղթեր, որոնք «նրա կողմից հետապնդված քաղաքական գծին» չէին համապատասխանում. գիտակցաբար ամենակին չի ներառել իր ժողովածուում²⁹

Այն հանգամանքը, որ ժամանակին ԱԳՆ-ի կողմից Լեփսիոսին ոչ բոլոր դիվանագիտական փաստաթղթերն են մատչելի դարձվել, Վ. Միքայելյանի կողմից կազմված ժողովածուի հրատարակումից հետո, անշուշտ, այլևս կասկած հարուցել չի կարող: Ավելին, այնտեղ ամփոփված առանձին ուշագրավ թղթակցություններ վկայում են, որ Լեփսիոսն իրեն չհանձնված մի շարք փաստաթղթերի մասին (Յալեպի նախկին հյուպատոս Վալտեր Ռուպերի միջոցով) իրագելվել է միայն իր ժողովածուի հրատարակումից հետո, և որ ԱԳՆ-ն նույնիսկ նրա բավական հնարամիտ հիմնավորումներից հետո հրաժարվել է այդ փաստաթղթերը կամ դրանց պատճենները նրան ուղարկել³⁰

29. Տե՛ս Gust W.: Vorwort...: Ինքնին հասկանալի է, որ «քաղաքական գիծ» ասելով Վ. Գուստը նկատի ունի Գերմանիայի մեղսակցության առնչությամբ իր կողմից Լեփսիոսին վերագրվող միտումը:

30. Տե՛ս այդ մասին Վ. Միքայելյանի սպառնիչ պարզաբանումն իր ժողովածուի առաջաբանում. տե՛ս Микаелян В., Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)...., էջ 5-6: Լեփսիոսի և գաղտնի խորհրդական Օտտո Գյոպերտի միջև կատարված թղթակցությունների ամբողջական տեքստը տե՛ս անդ, էջ 603-604 և 607-608: Այդ ավելի հասկանալի դարձնելու համար հարկ է նշել, որ ժողովածուի կազմման հարցում ԱԳՆ-ի և Լեփսիոսի դիրքորոշումները միանգամայն տարբեր էին: Ինչպես վկայում է Գյոպերտի՝ Լեփսիոսին ուղղված վերոհիշյալ նամակը, ԱԳՆ-ին հետաքրքրում է միայն հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցության Անտանտի և չեզոք երկրների մանուկում մեծ տարածում ստացած պնդումների հերքումը, այլև, որչափ որ թուրքական կառավարության հանցավորության ներկայացումը դրան չէր նպաստում, նաև այդ հանցավորության պարտակումը: Տե՛ս անդ, էջ 607: Մինչդեռ Լեփսիոսը ձգտում էր լուսաբանել հայ ժողովրդի դեմ իրագործված ոճրագործությունները, մերկացնել դրանց բուն կազմակերպիչներին և նպաստել հայության արդարացի հատուցմանը: Ընդ որում, ԱԳՆ-ն բնականաբար խիստ շահագրգռված էր, որ այդ առաջադրանքը կատարեր ոչ այլ ոք, քան Լեփսիոսը, որն իբրև անձնուրաց հայանվեր գործիչ մեծ վստահություն էր վայելում ոչ միայն հայկական շրջաններում, այլև Գերմանիայի հակառակորդ երկրներում: Տե՛ս այդ մասին նաև ԱԳՆ-ի պատասխա-

նատու աշխատակցի վկայությունը: Անդ, էջ 593: Իսկ Լեփսիոսն իր նպատակին հասնելու համար պարտավոր էր ըստ հարկի պահպանել ԱԳՆ-ի հետ փոխըմբռնումը, ինչն, իհարկե, խիստ դժվար էր, սակայն ոչ անհնար, քանի որ նա իր տրամադրության տակ գտնվող փաստաթղթերի միջոցով պետք է համոզվեր, որ Գերմանիայի իբրև ցեղասպանության «կազմակերպիչ» կամ «մեղսակցի»՝ Անտանտի երկրներում ի հայտ եկած համարումը փաստահրավական լուրջ հիմքեր չուներ և, ինչպես արդեն նշվեց, խնդրո առարկա կրճատված կամ փոփոխման ենթարկված հատվածները (որոնք կրճատումների և փոփոխությունների ընդհանուր զանգվածի մեջ միայն մի փոքր թիվ են կազմում) կարող էին Գերմանիայի մեղսակցության հարցը լավագույն դեպքում սոսկ բարոյական հարթության վրա դիտարկելու հնարավորություն ընձեռել. հանգամանք, որի քաղաքական շահարկումները հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ օրերին կարող էին անկամիախտեսելի հետևանքներ ունենալ, և որն, անկասկած, ժողովածուն կազմելիս ըստ հարկի գիտակցում և արժևորում էր նաև Լեփսիոսը: Ուստի հասկանալի է, որ նա հիշյալ հատվածները ժողովածուում չի ներառել: Թերևս ավելորդ չէր լինի նաև նշել, որ կարծես հեռագրավով ապագայում իր ժողովածուի վերաբերյալ առանձին կասկածների առաջացման հնարավորությունը՝ Լեփսիոսն ինքը հարկ է համարել կատարել հետևյալ պարզաբանումը (նա այդ ժամանակ բնականաբար պատկերացում իսկ չուներ ԱԳՆ-ի կողմից իրեն չհանձնված նյութերի մասին), որով վերոնշյալը լրացուցիչ ուշագրավ հիմնավորում է ստանում. «Ես ստանձնում եմ փաստաթղթերի ընտրության և Յայկական հարցի առնչությամբ գերմանական կառավարության դիրքորոշման ճշմարիտ ներկայացման հետ կապված՝ ողջ պատասխանատվությունը: Բացառելու համար ցանկացած կասկած, թե իբր ինչ-ինչ տեսանկյուններից գերմանական կառավարությանը, դեսպաններին և հյուպատոսներին կամ զանազան գերմանացի սպաների, պաշտոնյաների ու անհատների ծանրաբեռնող փաստաթղթերը կարող են իմ կողմից վանված լինել, ես դիվանագիտական փաստաթղթերի այնպիսի լիարժեք ընտրություն եմ կատարել (որոնք նաև բազմաթիվ, հարցի առնչությամբ միանգամայն աննշանակ բյուրոկրատական նյութեր են ամփոփում), որ թղթակցությունների ներքին շարունակականությունը երաշխավորում է դրանց առարկայական ամբողջականությունը»: Տե՛ս Lepsius J., Mitteilungen, „Der Orient“, 1919, էջ 40: Իսկ ինչ վերաբերում էր Լեփսիոսի բուն նպատակին, այն է՝ ոճրագործությունների փաստական լուսաբանմանը և դրանց պատասխանատուների մերկացմանը, ապա նա այդ պատշաճ կերպով կարողացավ իրագործել, չնայած թուրքական կողմին ծանրաբեռնող փաստաթղթերի առնչությամբ ԱԳՆ-ի որդեգրած՝ վերոհիշյալ դիրքորոշմանն ու դրանով պայմանավորված բոլոր խոչընդոտներին: Այն, որ Լեփսիոսն այդ հարցում ևս բավականաչափ ազատություն չէր վայելում, կարող էր վկայել, օրինակ, Գյոպերտին ուղղված՝ նրա հետևյալ բազմանշանակ պարզաբանումը. «Ես միանգամայն անհնար եմ համարում ...փաստաթղթերից դուրս հանել կոտորածների կազմակերպիչներին վերաբերող այն ամենը, ինչը ոչ վաղուց, և ավելին, հարյուրավոր վկաների միջոցով հայտնի է դարձել...»: Տե՛ս Микаелян В., Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)...., էջ 604: Լեփսիոսի ժողովածուի առնչությամբ ի հայտ եկող տեսակետներն ու գնահատումներն անվերապահորեն կայքաթեքն, եթե անտեսեն այդ բարդ իրադրությունը, որը նա, ինչպես հարկն է, հաղթահարեց՝ կարողանալով հայոց եղերական ուրբերություններ-

Կարելի էր ենթադրել, որ Գուստի հիշյալ տեսակետը բխել է պարզապես այդ իրողության թերարժևորումից, ինչը, սակայն, քննություն բռնել չի կարող, քանի որ նա բավականաչափ իրազեկ էր ինչպես ԱԳՆ-ի կողմից Լեփսիուսին բուրդ փաստաթղթերը չհանձնելու իրողությանը, այնպես էլ ժողովածուի կազմման խնդրում ԱԳՆ-ի և Լեփսիուսի դիրքորոշումների զանազանությանը և դրա հետևանքով Լեփսիուսի համար ստեղծված ծանր իրավիճակին, որ բավական հրստակ ձևակերպվել է նաև իր Լեփսիուսի կողմից. «Եթե ես ...ինձ տրված թույլտվությունը անխնա չօգտագործեի,- նշում էր նա Գյոպերտի վերաբերյալ բարեկամներին ուղղված մի նկատառման մեջ,- ապա կարևորագույն փաստաթղթերի կեսն անգամ լույս աշխարհ չէր գա: - Այդ գաղտնի խորհրդակցանք, որ հետ ես հանուն պատշաճության լավ փոխհարաբերություն էի պահպանում, միշտ փորձում էր (ժողովածուից - Ա. Գ.) ամենակարևորը դուրս բերել, քանի որ նա ուզում էր թուրքերի մոտ լավ համարում ունենալ, գլխավոր ոճրագործներին խնայել և նաև թուրքական գեռուններին դեսպանների կեղծամների միջից սանրելով դուրս թափել»³¹

Պետք է նշել, որ Վ. Գուստին, ցավոք, իրատեսական գնահատումներ կատարելու համար խոչընդոտել է սեփական վարկածը ցանկացած գնով, մինչև իսկ պատմական իրողությունների թուր ներկայացման միջոցով հնարավորինս հիմնավորելի դարձնելու միտումը: Օրինակ, ինչպես ստորև շուտով կ'ուսաբանենք, Լեփսիուսը Գուստի հիշյալ գործում էր նաև ԱԳՆ-ի համար կանոնավոր կերպով Գերմանիա ուղարկելով պատերազմին և խաղաղության հաստատման

որ, դրանց ծրագրայնությունը, իրագործման եղանակներն ու հետևանքները միանշանակորեն փաստող՝ այդ խիստ երախտավոր գործը գլուխ բերել: Ավելորդ չէր լինի մեկ անգամ ևս նշել, որ չնայած ժողովածուի պատրաստումը (որը Լեփսիուսը հույս ուներ իրապարակել նաև անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով) չխափանելու համար Լեփսիուսը պարտավոր էր գործել ԱԳՆ-ի հետ փոխըմբռնման պայմաններում, սակայն, բնականաբար, չհայտնվելով կատարածուի դեբում՝ նա ԱԳՆ-ի լիարժեք վստահությունը երբևէ չի վայելել, և պատահական չէ, որ նույնիսկ իր անհատական իրազեկման պատճառաբանությամբ դեռ չուսումնասիրված հիշյալ փաստաթղթերն իրեն հանձնելու՝ Գյոպերտին ուղղված նրա դիմումն ուղղակիորեն մերժվեց: Անդ: Գմմտ. ամդ, էջ 607:

31. Stb u Gust W., „Magisches Viereck“...:

խնդիրներին վերաբերող՝ հուլանդական մամուլում լույս տեսնող հրապարակումները: Այդ իրողությունը, որ նրան հնարավորություն էր ընձեռում իր բազմանդամ ընտանիքի ապրուստը հայթայթելուց զատ շարունակել նաև հայօգնության աշխատանքները Գերմանիայում, արդեն բազմիցս հստակ պարզաբանում է ստացել թե Լեփսիուսի, թե նրա աշխատակիցների և թե հետագայում նրա՝ հուլանդական տարիների գործունեությամբ զբաղվող մի շարք հետազոտողների կողմից: Վ. Գուստը, սակայն, իր «Magisches Viereck» հոդվածում լռությամբ շրջանցելով այդ առթիվ առկա տեղեկությունները՝ փորձում է Լեփսիուսի հիշյալ գործունեությունը մեկնաբանել մեծ մարդասերի կերպարին հակասող և նրան իբրև մեծապետական կուսակցական գործիչ և «ազգայնական» ներկայացնող շարժառիթներով: Ամենաուշագրավը, սակայն, այն է, որ նա ընթերցողի մոտ այդ առթիվ անհրաժեշտ նախատրամադրվածություն ստեղծելու և, ոչ վերջին հաշվով, նաև սեփական տեսակետը հիմնավորելու համար իր շարադրանքը սկսում է Լեփսիուսի և նրա ընկերության հոգաբարձության միջև 1917 թ-ին գոյություն ունեցած «տեսակետների անհամապատասխանության»՝ խորհրդավոր ծանուցմամբ և Լեփսիուսի գլխավոր ընդդիմադիր ԳԱԱ-ի տնօրեն Ռյոդենբեքի կողմից կատարված մի հայտարարությամբ, որտեղ վերջինս առաջին նախագահին անվանել էր «դավաճան»³² Ընդ որում, Վ. Գուստն ամենևին հարկ չի համարում պարզաբանել, թե որո՞նք էին այդ անհամաձայնության դրդապատճառները, և ինչու՞ էր Ռյոդենբեքը նման հայտարարություն կատարել: Չնայած այդ ամենը մեր աշխատության մեջ ըստ ամենայնի կ'արագաբանվի, սակայն այստեղ ավելորդ չենք համարում նշել, որ Լեփսիուսի և իր ընկերության հոգաբարձության անհամաձայնությունը պայմանավորված էր առաջին աշխարհամարտի տարիներին հոգաբարձության և մասնավորապես տնօրեն Ռյոդենբեքի՝ պետական քարոզչության պահանջներին համակերպվելու և հայ ժողովրդի եղերական դրության վերաբերյալ պատերազմի տարիներին կատարյալ լռություն պահպանելու դիրքորոշմամբ: Ռյոդենբեքը, դրանով չսահմանափակվելով, փորձում էր կասեցնել նույնիսկ Լեփսիուսի անձնական նախաձեռնությամբ և պատասխանատվությամբ

32 Անդ:

յամբ իրականացվող հայօգնության աշխատանքները և չէր խուսափում Գերմանիայի պետական քարոզչությանը հակասող Լեփսիուսի հայանվեր գործունեությունը որակել որպես «դավաճանություն» հայրենիքի շահերին: Եթե Գուստն այդ փակագծերը բացեր, ապա նրա փաստարկները պարզապես կուղղվեին իր դեմ: Ուստի հասկանալի է, որ նա ամենևին հարկ չի համարել անդրադառնալ հիշյալ «անհամաձայնության» և Ռյոդենբերգի հայտարարության բուն շարժառիթներին՝ փոխարենն անցնելով իր հաջորդ «փաստարկին», որն իրենից այլ բան չէր ներկայացնում, քան մի ժամանակակցի՝ Ա. Բարոնիկյանի կողմից Լեփսիուսի հասցեին կատարված հետևյալ հայտարարությունը. «Պատերազմի ժամանակ Յուլանդիայում գտնվելու ընթացքում դր. Լեփսիուսն անցել է գերմանական կառավարության ծառայության ներքո և բառի տառացի իմաստով վարել է լրտեսական ծառայություններ չեզոք Յուլանդիայի հյուրընկալման իրավունքը լայնորեն չարաչափելով գերմանական ծովային և ռազմական դեկավարությանն ամեն օր թշնամական բանակների և նավատորմերի մասին տեղեկացնելու և այդ տեղեկությունները գերմանական դեսպանի միջոցով Բեռլին ուղարկելու համար»:³³

Ընթերցողին փոքրիշատե իրազեկում տալու համար նշենք, որ խոսքը վերաբերում է ժամանակի ամենահայտնի սկանդալիստներից մեկին, որը 1920 թ-ին Լյոսնից գրուներում հիմնել էր մի այսպես կոչված՝ Յայաստանի օգնության կոմիտե և իր «Das neue Armenien» պարբերականի միջոցով զանազան բանասարկությունների և մտացածին մեղադրանքների միջոցով ձգտում էր վարկաբեկել ու կաթվածահար անել ԳՕԳՄ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի, Լեփսիուսի և նրա ընկերության, ինչպես և Գերմանիայում գործող մյուս հայօգնության ընկերությունների գործունեությունը՝ զայրույթի մեծ ալիք առաջացնելով նաև սփյուռքի հայկական շրջաններում, որոնք անվերապահորեն հանդես եկան նրա գործունեության հրապարակային քննադատմամբ:³⁴ Սիս

33. Անդ:

34. Զնայած վերջիններս շարունակ հարկադրված էին հանդես գալ իրենց հասցեագրվող մեղադրանքների հրապարակային հերքմամբ, որոնք Գերմանական ավետարանական միսիաների հանձնաժողովի կողմից ձեռնարկվող հետաքրքրությունների արդյունքում նույնպես մշտապես անհիմն էին ճանաչվում, այնուհանդերձ Բարոնիկյանը չէր դադարեցնում իր՝ մշտապես անձնական վիրավո-

րանքների մեծ պաշարով ուղեկցվող զրպարտչական քարոզչությունը, որ, քնականաբար, զգալի քարոյալքիչ դեր էր խաղում հայ ժողովրդի և Յայաստանի օգնության գործում ներգրավված հասարակական շրջաններում՝ վրդովմունքով ու զայրույթով համակելով նաև հայկական շրջաններին: Տե՛ս Zur Kenntnisnahme, „Der Orient“, 1925, էջ 125-126: Գմմտ. Aufklärung, անդ, էջ 108: Գմմտ. Fleischmann P., Erklärung, „Orient im Bild“, 1928, էջ 67: Գմմտ. Erklärung, „Der Orient“, 1928, էջ 192: Գմմտ. Erklärung, „Orient im Bild“, 1929, էջ 8: Գմմտ. Mitteilungen, անդ, էջ 16: Գարկ է հիշատակել, որ դեռ 1925 թ-ի վերջին գերմանական Ավետարանական եկեղեցական հանձնաժողովի կողմից մի գրություն ուղարկվեց բոլոր տեղական եկեղեցական իշխանություններին, որտեղ նրանց կոչ էր արվում հասարակայնությանը նախագուշացնել Բարոնիկյանի կողմից կատարվող հանգանակություններից: Տե՛ս Aufklärung, „Der Orient“, 1925, էջ 108: Վերջինս գործունեությունն անվերապահորեն խիստ քննադատության էր ենթարկվում նաև սփյուռքի հայկական մամուլի կողմից: Տե՛ս Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 14: Բացի այդ, 1926 թ-ի հունվարի 13-ին, ելնելով այն հանգամանքից, որ Բարոնիկյանի գործունեության հետևանքով «հայ ժողովրդի վարկը Գերմանիայում վնասվում էր», Գերմանա-հայկական ընկերությունը նրան վտարեց իր շաբեբից, իսկ Բեռլինի հայ համայնքը հանդես եկավ նրա գործունեությունը դատապարտող՝ համապատասխան հայտարարությամբ: Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1926, էջ 32: Գմմտ. Aufklärung, „Der Orient“, 1925, էջ 108: Ի վերջո, քանի որ այդ ամենն ամենևին չսթափեցրեց Բարոնիկյանին, որը համառորեն շարունակում էր իր զրպարտչական քարոզչությունը, 1929 թ-ի ապրիլի 4-5-ը Այգնախում կայացած Գերմանական ավետարանական միսիաների հանձնաժողովը նրան պարտավորեցրեց հայօգնության ընկերությունների հասցեին իր անհիմն մեղադրանքները և զրպարտությունները նույն ծավալով, ինչ ծավալով որ դրանք կատարվել էին, ետ վերցնել և այդ ամենի համար հրապարակային ներողություն խնդրելով՝ հրաժարվել իր «Das neue Armenien» պարբերականի խմբագրի պարտականություններից՝ դրանք համարելով միակ նախապայմանը, որի դեպքում միայն նա կարող էր ազատվել մյուս ընկերությունների կողմից իր ելույթների համար պատասխանատվության ենթարկվելուց: Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 40: Իսկ ևս որոշ ժամանակ անց, երբ նաև պարզ էր դարձել, որ այդ պարտավորեցումը նույնպես, ինչպես հարկն է՝ իր նպատակին չէր հասնում, Դեղզեմում իշխանությունների կողմից որոշում ընդունվեց նրան արտաքսելու մասին, որից հետո միայն նա տեղի տվեց՝ հրաժարվելով հիշյալ ընկերության պարբերականի խմբագրի և տնօրենի պարտականություններից: Տե՛ս Erklärung, „Orient im Bild“, 1932, էջ 16: Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսին և նրա ընկերությանը, ապա հարկ է նշել, որ, ինչպես վկայում են վերոհիշյալ աղբյուրները, նրանք Բարոնիկյանի վիրավորանքների և զրպարտությունների հանդեպ մշտապես ձգտում էին հնարավորինս զուսպ դիրքորոշում ցուցաբերել՝ բավարարվելով միայն այդ հեղյուրանքները հեղքող հակիրճ ելույթներով: Իսկ 1925 թ-ին, երբ Գերմանական ավետարանական միսիաների հանձնաժողովը կատարել էր եկեղեցական իշխանություններին

այդ անձնավորությանն է, իբրև խիստ արժանահավատ աղբյուրի, վկայակոչում Վ. Գուստն առանց որևիցե տեղեկություն հաղորդելու նրա և նրա գործունեության մասին, ինչն. անշուշտ, միանշանակորեն հասկանալի է. չէ՞ որ որևէ լրացուցիչ տեղեկության դեպքում նրա հրդուներ կդադարեր արժանահավատ լինել: Ընդհակառակը, Վ. Գուստը փորձել է Բարոնիկյանի շուրջ ստեղծել նույնիսկ որոշակի խորհրդավորություն՝ նշելով, որ «Լեփսիուսն իր կյանքի վերջին շրջանում նրա հետ թշնամացած էր». տեղեկություն, որն, ինչպես ապացուցում են վերոհիշյալ ծանոթագրությունում բերված փաստագրական տեղեկությունները, միանշանակորեն սխալ և հերքելի է:

Մեկ այլ առիթով նա, օրինակ, նշում է. որ «որքան ավելի էր ռազմական և քաղաքական իրադրությունը կայսերական պետության համար աննպաստ դառնում, այնքան ավելի էր Լեփսիուսի համար առաջին պլան մղվում ընդհանրապես պատերազմի բռնկման և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցության խնդիրը»:³⁵ Ասվածից ինքնին բխում է, որ Գերմանիայի համար նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրությունում հայոց ցեղասպանության հար-

ուղղված՝ վերոհիշյալ նախազգուշացումը, և Բարոնիկյանին սպառնում էր քրեական պատասխանատվության վտանգը, Լեփսիուսը նրա հիվանդագին նախատրամադրվածության հոգեբանական հիմնավորումը կատարելու և այդ կերպ վերդաված հասարակական կրթերը հանդարտեցնելու նպատակով մանրագնին հետազոտության ենթարկեց Բարոնիկյանի կյանքն ու գործունեությունը և այնուհետև հեղինակեց ու հրատարակեց մի ուսումնասիրություն, որը կոչվում էր «Արմենակ Ս. Բարոնիկյանի կյանքը, գործերն ու տարօրինակ տեսակետները»: Տե՛ս Zur Kenntnissnahme, „Der Orient“, 1925, էջ 126: Հատկանշական է, որ Բարոնիկյանի հեռացումից հետո Գր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությունն իր՝ տարիների զսպվածությունից հրաժարվելով՝ դատական գործ հարուցեց նրա գործընկերոջ՝ քահ. Ռիտտեի դեմ, որն իբրև ընկերության նախագահը իր ստորագրությունն էր դրել Լեփսիուսի ընկերությանը դրամական յուրացումների մեջ մեղադրող՝ Բարոնիկյանի գրպարտչական հրապարակումների ներքո: Տե՛ս „Orient im Bild“, 1933, էջ 40: Ռիտտեն 1933 թ. հունիսի 14-ին դատարանում հրապարակայնորեն ընդունեց այդ մեղադրանքների անարդարացիությունը և կարծ ժամանակ անց մի շարք այլ՝ նմանապես զղջմամբ հանդես եկած աշխատակիցների հետ միասին հեռացավ իր ընկերությունից, որն այնուհետև, այլևս չկարողանալով իր աշխատանքը վերականգնել, հարկադրված էր լուծարվել: Տե՛ս „Orient im Bild“, 1933, էջ 44: Գմտ. Erklärung, անդ, էջ 64:

35. Տե՛ս Gust W., Magisches Viereck...:

ցում Գերմանիայի մեղսակցության խնդիրը Լեփսիուսին առանձնապես չէր հետաքրքրում: Հանգամանք, որի հիմնավորման համար Գուստը որևէ փաստարկ չի ներկայացնում և չէր էլ կարող ներկայացնել, քանի որ դա իրականությանն ամենևին չի համապատասխանում:

Լեփսիուս մարդասերի ու հայանվեր գործչի հանդեպ անվստահության մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով իրողությունների նենգափոխման և աղծատման այդ արտառոց մեթոդը, ցավոք, Վ. Գուստին չի դավաճանում նաև իր շարադրանքի հաջորդ հատվածներում՝ հասնելով մինչև իսկ անսքող անհեթեթության: «Օսմանյան կայսրությունում իր հիացումը վայելող հայերի հետ շփումների ընթացքում նրա ձեռք բերած ցավագին փորձառությունները,- նշում է Գուստը,- նրա մեջ գերմանական կայսրության փոքրամասնությունների ծակատագրի հանդեպ ըմբռնում չծնավորեցին: Երբ ժողովրդական ուժեղ ալիքը Գերմանիայում տեսանելի դարձավ, Լեփսիուսն իրեն ապահովագրեց մի ձևական փորձագիտական տեղեկագրով, որը «նրա» հայերին հռչակում էր արհմեր»:³⁶

Մեկնաբանություններն, ըստ էության, ավելորդ են: Նման հայտարարություն կատարելուց առաջ Վ. Գուստը պարտավոր էր գոնե տեղյակ լինել, որ այդ «ժողովրդական ուժեղ ալիքի» (ինչպես նա անվանում է նացիոնալ-սոցիալիզմի քաղաքական վերելքը) ի հայտ գալուց մոտ մեկ տասնամյակ առաջ Լեփսիուսն արդեն վախճանվել էր, իսկ իր մահից հետո հայերին արհմեր հռչակելու և հրեա փոքրամասնության ճակատագրով մտահոգվելու հնարավորություն չուներ:

Ինչևէ, հավուր պատշաճի ըմբռնելով պատմագիտության մեջ հեղաշրջիչ նորարարություն կատարելու գայթակղության ուժը և ըստ արժանավույն գնահատելով հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցությունը փաստելու՝ գերմանացի հրապարակախոսի անկեղծ ձգտումները՝ մենք, այնուամենայնիվ, նման աշխատառճ ոչ միայն գիտական. այլև բարոյական համարել չենք կարող: Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսի «հայրենասիրության»՝ հիշյալ շահարկումներին. ապա մենք, բնականաբար, ամենևին հակված չենք նրան համարելու ոչ հայրենասեր անձնավորություն: Դա նույնքան սխալ և անհեթեթ կլիներ, որքան անհեթեթ վերը նշված շահարկումները:

36. Անդ:

Հայրենասիրությունը, սակայն, բարոյականությանը և խղճին ծառայող այդ մեծ անհատին երբեք երկընտրանքի առաջ չի կանգնեցրել, այլ, ընդհակառակը, նրան մշտապես զորավիգ է եղել հայ ժողովրդի ողբերգությունների հանդեպ հանցավոր հանդուրժողականություն որդեգրած՝ գերմանական պետական շրջանների քաղաքականության դեմ իր պայքարում՝ ձգտելով փրկել գերմանացի ժողովրդի՝ այդ քաղաքականության հետևանքով «անարգված» արժանապատվությունը: Մենք այդ վիճարկողներին խորհուրդ կտայինք նաև փոքր-ինչ ուսումնասիրել Լեփսիուսի կյանքի և գործունեության նախորդ շրջանները՝ համոզվելու համար, որ նման շահարկումները միանշանակորեն հերքելի լինելուց զատ հակասում են նաև փորձությունների, մարտահրավերների և զոհաբերումների բովում ինքնահաստատված և հայրենասիրության «փորձաքննությունը» բազմիցս, նույնիսկ անհամեմատ ավելի ծանր իրավիճակներում աներկբայորեն հաղթահարած գործչի կերպարին:

Մեր կողմից օգտագործված առավել կարևոր և ընդգրկուն սկզբնաղբյուրների թվում նախ անհրաժեշտ է հիշատակել դր. Յոհ. Լեփսիուսի և նրա ընկերության կողմից հրատարակված պարբերական մասուլը, որը բաղկացած է 1897-1943 թթ. ընկած ժամանակահատվածում հաջորդաբար, մասամբ, սակայն, նաև զուգահեռ լույս ընծայված՝ թվով 14 պարբերականներից: Դրանց թվում ժամանակային և, բնականաբար, նաև ծավալային առանձնակի լայն ընդգրկում ունեցան *«Der Christliche Orient»*, *«Der Orient»* և *«Orient im Bild»* ամսագրերը, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1897 և 1900-1922, հաջորդ երկուսը՝ համապատասխանաբար 1919-1939 և 1927-1939 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածներում, իսկ 1898-1999 թվականներին հրատարակվեց *«Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes»* ամսագիրը: Բացի այդ, առանձին ժամանակափուլերում լույս էին ընծայվում մի շարք այլ պարբերականներ ևս, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձնահատուկ գործառույթը Լեփսիուսի և նրա ընկերության հայանվեր աշխատանքների լուսաբանման հարցում: Ըստ այդմ, 1903 թվին հրատարակվում և հասարակական շրջաններին էր առաքվում *«Ex Oriente Lux»*, 1903-1908 թթ.՝ *«Der Stern der Weisen»*, 1917-18 թթ.՝ *«Mitteilungen aus der Arbeit von D. Dr. Johannes Lepsius»*, 1925-26 թթ.՝ *«Für unsere kleinen Armenierfreunde»*,

իսկ 1929-1939 թթ.՝ *«Der kleine Orient»* ամսագիրը: Ընկերության պարբերական տեղեկատվությունը չդադարեց նույնիսկ երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից հետո ստեղծված առանձնակի ծանր պայմաններում: 1939 թ-ին այն իրագործվում էր *«Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!»* պարբերականի միջոցով: 1940-41 թթ. աշխատանքների լուսաբանման նպատակով հրատարակվեց *«Geschäftsbericht 1940/41 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission»* տեղեկագիրը, իսկ 1943 թ-ին ևս մի տեղեկագիր, որը դարձավ վերջինը և կոչվում էր *«Geschäftsbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1942/1943»*: Այդ ամենից զատ, 1898-1911 թվականներին լույս ընծայվեց մեկ այլ ամսագիր ևս՝ *«Das Reich Christi»*-ն, որը չնայած հիմնականում նվիրված էր գիտա-աստվածաբանական խնդիրների պարզաբանմանը, այդուհանդերձ կարևոր տեղեկություններ էր պարունակում նաև հայօգնության աշխատանքների վերաբերյալ:

Որպես ԳԱՄ-ի գաղափարախոսական, տեղեկատվական և քարոզչական գործունեության կազմակերպման կարևորագույն միջոց՝ հիշյալ ամսագրերն ունեին անփոխարինելի նշանակություն ընթացիկ աշխատանքների լուսաբանման, բարեկամների հետ կապի ամրապնդման և հասարակայնության համակողմանի իրազեկման հարցում: Այնտեղ պարբերաբար լույս էին տեսնում Լեփսիուսի և նրա գործընկերների հոդվածները, ընկերության արտերկրի աշխատակիցների և բարեկամների թղթակցությունները, կատարվում էին իրադրության համակողմանի վերլուծություններ, տպագրվում էին փաստագրական, վիճակագրական տեղեկություններ, հաշվետվություններ, ուղեգրություններ, ակնարկներ և բազմաբնույթ ու բազմաժանր այլ ստվարաբանակ նյութեր, որոնք բնականաբար աղբյուրագիտական անգերազնահատելի նշանակություն ունեցան մեր ուսումնասիրության համար:³⁷

37. ԳԱՄ-ի պարբերականներում հրատարակված նյութերի բնույթի, բովանդակության, ժանրային առանձնահատկությունների, հեղինակային պատկանելության, տարբեվերի և այլ հարակից իրողությունների վերաբերյալ որոշակի իրազեկում ունենալու համար տե՛ս տողերիս հեղինակի կողմից կազմված համապատասխան մատենագիտական ցանկն ու տեղեկացույցը: St'iu Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925, Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv, München, 1998, Teil 3:

Չնայած պարբերական մամուլի միջոցով իրագործվող՝ համալիր տեղեկատվությանը, ԳԱԱ-ին և Գերմանիայի ներքաղաքական իրադրությանը վերաբերող՝ մի շարք կարևոր մանրամասների ամբողջացման հարցում մեզ մեծ ծառայություն մատուցեցին Հայլլեի համալսարանի՝ Յոհ. Լեփսիուսի արխիվում պահպանվող նյութերը:

Սկզբնաղբյուրների մյուս նշանակալից խումբը ներառում է ընկերության դրսի աշխատակիցների և այլ ժամանակակիցների, մասնավորապես Յակոբ Կյունցլերի, Բրունո Էքարտի, Ինգբերգ Մարիա Ջիկի, Աննա Մ. Ֆրիդեմանի և այլոց՝ առանձին հրապարակումներում ամփոփված հուշերն ու վկայությունները, որոնք մեզ օգնեցին մեր թեմայի հետ կապված մի շարք խնդիրների լուսաբանման հարցում: Այդ առումով գնահատալից հիշատակման է արժանի նաև Արամ Սահակյանի՝ 1955 թ-ին Բեյրութում հրատարակված «Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայրորդիները» աշխատությունը, որտեղ ամփոփված են ուռնայեցի հայ ժամանակակիցների արժեքավոր վկայությունները Ուռնայում կատարված իրադարձությունների և ԳԱԱ-ի Ուռնայի մասնաճյուղի ու նրա աշխատակիցների մասին:

Մեր ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն ունեն Եր. Լեփսիուսի երկարամյա վաստակաշատ աշխատակցի՝ Ռիխարդ Շեֆերի՝ 1932 թ-ին Պոտսդամում հրատարակված «Geschichte der Deutschen Orient-Mission» գիրքը, որտեղ հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Լեփսիուսի, ԳԱԱ-ի և նրանց կողմից իրականացված աշխատանքների վերաբերյալ: Այդ աշխատությունն առանձնանում է նաև Լեփսիուսի և նրա գործընկերների փոխհարաբերությունների ու ընկերության ներքին խոհանոցում տեղի ունեցած զարգացումների՝ հանգամանալից, տեղ-տեղ մինչև իսկ խիստ մանրամասն պարզաբանումներով, որոնք, բնականաբար, ընկերության զանգվածային տեղեկատվության մեջ մուտք չէին գործում, և որոնց հաճախ բավարար չափով իրագեկ չէին դառնում նաև դրսի աշխատակիցները:

Ինչևէ, այն հանգամանքը, որ ինչպես Շեֆերն, այնպես էլ վերոնշյալ մյուս հեղինակներն իրենց շարադրանքի ընթացքում հիմնականում առաջնորդվել են սեփական փորձառության և ընկալումների թելադրանքով, մեզ հնարավորություն է ընձեռել առանձին իրողությունների ամբողջական լուսաբանման համար կատարել նաև տարբեր սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների արդյունավետ համեմատական քննություն:

Մեր թեմայի ամբողջական լուսաբանման հարցում որոշակիորեն կարևորվեց Հայաստանի օգնության գերմանական միության՝ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի պարբերական մամուլի, մասնավորապես «Sonnenaufgang» պարբերաթերթի ուսումնասիրությունը, որի հետ Լեփսիուսը և ԳԱԱ-ն, հատկապես սկզբնական շրջանում, համագործակցում էին: Նրանց գործունեությանն առնչվող որոշ մանրամասների, ինչպես և հասարակական շրջաններում Հայկական հարցին վերաբերող գաղափարական ներհակությունների պարզաբանման առումով զգալի կարևորություն ունեցան նաև մի շարք այլ եկեղեցական և միսիոներական կազմակերպությունների պարբերականներում պահպանված խաստագրական նյութերը: Մասնավորապես «Das notwendige Liebeswerk» կազմակերպության համանուն պարբերականի ուսումնասիրությունը մեծ դեր խաղաց Լեփսիուսի ընկերությանն անդամակցող կամ նրա հետ սերտ համագործակցության մեջ գտնվող մի շարք երախտավոր այրերի, զորօրինակ Պ. Ռոհրբախի, Է. Շթրիի, Մ. Ռադեի և այլոց հայանվեր ձեռնարկումների մյուս՝ ԳԱԱ-ի հետ անմիջականորեն չառնչվող ոլորտներին իրագեկվելու առումով:

Սկզբնաղբյուրների մեկ այլ՝ մեր ուսումնասիրության համար էապես կարևորվող խումբը ներառում է Հայկական հարցի զարգացումներին, Հայոց ցեղասպանությանը և թուրք-գերմանական փոխառնչություններին վերաբերող տարբեր ժամանակահատվածներում լույս ընծայված փաստաթղթերի և փաստագրական նյութերի ժողովածուները:³⁸ Այդ շարքում, բնականաբար, մեր ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորություն ունեին դր. Յոհ. Լեփսիուսի կողմից հրատարակված՝ փաստաթղթերի և փաստագրական նյութերի վերոնշյալ ժողովածուները, ինչպես և Վ. Միքայելյանի կողմից Հայկական հարցի և ցեղասպանության վերաբերյալ կայսերական Գերմանիայի ԱԳ նախարարության քաղաքական արխիվում պահպանված փաստաթղթերի՝ արդեն հիշատակված ժողովածուն, որն իր փաստավավերագրական համակողմանի նշանակությունից գատ հնարավորություն է ընձեռում նորովի և առավել ստույգ արժևորել նաև Լեփսիուսի համապատասխան հրապարակումը: Բացի այդ, մեր ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն ունեցավ Լեփսիուսի լույս ընծայած դիվանագի-

38. Տե՛ս օգտագործված գրականության ցանկը:

ստեղծագործությունների մի հոծ ընտրանի՝ գերմանական հասարակայնությանը ծանոթացնելով հայ համճարի և արարչագործ մտքի նվաճումներին: Քանի որ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դեռևս դուրս մնացած գրական-մշակութային այդ արդյունավետ փոխառնչությունների պատմությունը հարուստ հունք է մատակարարում նաև բանասիրական հետազոտությունների համար. աշխատությունն այդ ոլորտում ևս կարող է ուսումնասիրողների համար ուղեցույց ծառայել՝ օգտագործվելով նաև որպես բուհական ձեռնարկ ոչ միայն պատմության, այլև բանասիրական և գերմանիստիկայի ֆակուլտետներում սովորող ուսանողների համար: Այն բաղկացած է երեք գլուխներից, որոնցից առաջինում լուսաբանվում է Լեփսիուսի և նրա ընկերության նախապատերազմյան շրջանի հայանվեր գործունեությունը: Երկրորդ գլուխը նվիրված է աշխարհահամարտի տարիներին կատարված աշխատանքներին, իսկ երրորդն ընդգրկում է մնացյալ 1919-1943 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը:

Աշխատությունում մանրամասնորեն ներկայացվում են այն վիթխարի ծառայությունն ու վաստակը, որ ունեցան Լեփսիուսն ու իր ընկերությունը մահվան ճիհաններում գտնվող հայությանը զորավիգ լինելու և նրա դեմ իրագործված ոճրագործությունները հրապարակայնորեն դատապարտելու հարցում: Նրանց գործունեության լուսաբանումը կատարվում է ներխոսհանոցային այն բազմազան կապերի և փոխառնչությունների հենքի վրա, որոնք հաճախ արդյունավետ համագործակցության, իսկ երբեմն էլ ներհակությունների պատճառ էին դառնում: Ընդ որում մենք փորձել ենք ըստ որոշակի ժամանակափուլերի Գերմանիայում և մասնաճյուղերում կատարված աշխատանքները լուսաբանել զուգահեռաբար, որ օգնում է ոչ միայն պահպանել դրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը, այլև հնարավորինս ընկալելի է դարձնում երկուստեք տեղի ունեցող զարգացումների փոխառնչություններն ու ներքին պատճառահետևանքային կապերը:

Հատկանշական է, որ վտանգված հայությանը սատարելու ընդհանուր ձգտումներն առաջ բերեցին նաև բազմաթիվ այլ, հատկապես շվեյցարացի, դանիացի, հոլանդացի և ժամանակ առ ժամանակ նաև ամերիկացի բարեկամների մի յուրօրինակ համախմբում, ինչը հնարավորություն ընձեռեց ջանքերի միասնացմամբ և պարտականությունների հստակ սահմանազատմամբ առավելագույն արդյունքների միտել: Աշխատությունում, բնականաբար, իր հանգամանալից լուսաբանումն է ստանում նաև այդ երկրների գործիչների հետ Լեփսիուսի ու իր աշխատակիցների համագործակցությունը, որոնք հայ ժողովրդի արտերկրի բարեկամների հետ մշտապես սերտ կապի մեջ գտնվելով՝ ձգտում էին հասնել գործությունների առավելագույն միասնացման և համախմբման:

Հարկ է նշել, անշուշտ, որ Լեփսիուսի ծրագրերը չէին սահմանափակվում միայն հայ ժողովրդին ցուցաբերվող օգնության աշխատանքներով. քանի որ նա հույս ուներ երբևէ նվիրվել նաև Արևելքի մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության ծավալմանը: Եվ չնայած հայօգնության աշխատանքները մշտապես մնում էին ընկերության գործունեության կիզակետում, ու այն իր նյութական ու մարդկային ռեսուրսների մեծագույն մասը հատկացնում էր այդ նպատակին, Բուլղարիայում և Պարսկաստանում ժամանակ առ ժամանակ փորձեր էին ձեռնարկվում նաև այդ աշխատառլորտի զարգացման ուղղությամբ: Մենք այդ աշխատանքներին, որոնք ընդհանուր առմամբ աննշան արդյունքներ ունեցան, անդրադառնում ենք միայն մասնակիորեն, այն չափով, որքան անհրաժեշտ է մեր բուն թեմայի ամբողջական լուսաբանման համար: Ենթադրյալ հպանցիկ են լուսաբանվում նաև Լեփսիուսի աստվածաբանական գիտական գործունեությունն ու նրա կողմից հեղինակված թատերգությունները, որոնք ունեն թեմատիկ-բովանդակային այլ ընդգրկումներ և կարող են առանձին քննության առարկա դառնալ:

Օգտվելով առիթից՝ ես կկամենայի իմ ջերմ շնորհակալությունը հայտնել դր. Յոհաննես Լեփսիուսի դստերը՝ Վիոլա Լեփսիուսին, նրա որդուն՝ Մանֆրեդ Աշկեին, ինչպես և մեծ գործի տոհմի մյուս շառավիղներին, առանձնապես պրոֆ. դր. Մ. Ռայներ Լեփսիուսին և Կարլպետեր Լեփսիուսին այն արժեքավոր նյութերի և տեղեկությունների համար, որ նրանք տրամադրեցին ինձ իմ հետազոտական աշխատանքի ընթացքում: Աշխատությունը գրելիս ինձ մեծ աջակցություն են ցուցաբերել ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի և ՀՀ ԳԱԱ աշխատակիցները, մասնավորապես ակադ. Վլադիմիր Բարխուդարյանը, ակադ. Վարդգես Միքայելյանը, պրոֆ. դր. Հրաչիկ Սիմոնյանը, պրոֆ. դր. Բաբկեն Հարությունյանը և շատ ուրիշներ, որոնց խորհուրդները մեծ դեր ունեցան ուսումնասիրության ընթացքում, և որոնց նույնպես այստեղ իմ անկեղծ երախտագիտությունը կկամենայի հայտնել: Գերմանիայում իմ հետազոտական աշխատանքն իրագործվեց, ի թիվս այլոց, պրոֆ. դր. Բերնդ Բոնվեջի, պրոֆ. դր. Հերման Գոլթցի, դր. Խաչիկ Ղազարյանի, դր. Ղանիել Մյուլլերի, դր. Ազատ Օրդուխանյանի, դր. Ակսել Մայսների և նրանց բազմաթիվ աշխատակիցների հետ արդյունավետ համագործակցության պայմաններում, որոնց ևս իմ ջերմ շնորհակալությունն են հայտնում: Առանձնահատուկ երախտիքով են կամենում նշել նաև հանգուցյալ ակադեմիկոսներ Հրանտ Թամրազյանի և Լենդրուշ Խուրշուդյանի անունները, որոնց խորհուրդներն ու աջակցությունը խիստ կարևոր նշանակություն ունեցան հետազոտության սկզբնավորման և զարգացման հարցում:

Ունիայի որբանոցում

ՅՈՒՅԱՆՆԵՍ
ԼԵՓՍԻՈՒՍ

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԱՋԵԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ (1895-1914 թթ.)

**§ 1. ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՅԻՄՆԱԴԴՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՇԽԱՏԱԿՆՔՆԵՐԻ
ՍԿՉԲՆԱԿՎՈՐՈՒՄԸ**

Կազմակերպության ստեղծման գաղափարը ծնվեց Գերմանիայի մի փոքրիկ, մեկուսի գյուղում Ֆրիդրիխ ֆոն, որտեղ ավետարանական քահանա Յոհաննես Լեփսիուսը հայտնի եզիպտաբան և լեզվաբան Կարլ Ռիխարդ Լեփսիուսի որդին, 1887 թ-ի հունվարից ստանձնել էր ծխական համայնքի քահանայությունը:⁴¹ Նրա և հարևան համայնքների քահանաների միջև, որոնց թվում էր նաև Լեփսիուսի աներորդի Ֆրիդրիխ Ցելեբը, ստեղծվել էին սերտ և մտերմիկ փոխհարաբերություններ, մի «հոգևոր միություն», որի առօրյան հազեցած էր հավաքություններով, ընթերցումներով, հոգևոր թեմաների շուրջ կատարվող զրույցներով ու քննարկումներով: Կրոնական, հասարակական շահագրգռություններով և գաղափարական ներշնչանքով լի այդ առօրյան 1895 թ-ի սեպտեմբերի 29-ին նշանավորվեց Ֆրիդրիխ-

41. Յոհ. Լեփսիուսը ծնվել է 1858 թ-ի դեկտեմբերի 15-ին Բեռլինում: Տեղի գիմնազիան 1878 թ-ին ավարտելուց հետո նա եղևնգենի համալսարանում մի կիսամյակ սովորեց աստվածաբանություն, որից հետո ուսումը շարունակեց Մյունխենի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում 1880 թ-ին այնտեղ ստանալով փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Այնուհետև նա 1881 թ-ից նախ Բեռլինի և Գրայֆսվալդի, ապա նաև Շտետինի համալսարաններում շարունակեց ուսանել աստվածաբանություն և 1884 թ-ին Շտետինում հանձնելով ավարտական քննությունները՝ նույն տարվա հոկտեմբերին պալատական քարոզիչ Կոգելի դրոճամբ մեկնեց Երուսաղեմ, որտեղ ստանձնեց գերմանացի քարոզչի օգնականի և գերմանական դպրոցի տնօրենի պարտականությունները: 1886 թ-ին, ամուսնանալով Մարգարետ Ցելեբի հետ, Լեփսիուսը Երուսաղեմից վերադարձավ Գերմանիա և մի քանի ամիս Ֆրանկֆուրտի Բրիտանի եկեղեցում քահանայի տեղապահ աշխատելուց հետո, 1887 թ-ից ստանձնեց Վիպրայի մոտ, Դարցի հարավային լանջեզրին լանվող Ֆրիդրիխ ցյուրի քահանայական ծառայությունը: Stü Lepsius M. R., Die Nachkommen von Richard und Elisabeth Lepsius, Weinheim, 1984, էջ 118-119:

ֆոն կազմակերպված մի հանդիսավոր հավաքությով, որի նպատակն էր Արևելքի մահմեդական շրջաններում քարոզչության իրականացման հետ կապված հիմնախնդիրների քննարկումը, և որին, հարևան համայնքների քահանաներից և ուսուցիչներից զատ, մասնակցում էին նաև հեռավոր վայրերից հրավիրված բազմաթիվ բարեկամներ: Երեկոյան հավաքույթի մասնակիցներից երեքը հրապարակեցին իրենց վճիռը միսիոներական գործունեության նվիրվելու մասին: Նրանց միացավ ևս 100 մարդ, և ի դեմս այդ միության հիմնադրվեց «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպությունը: ⁴² Վերջինիս հիմնական խնդիրը, ինչպես տարիներ անց նշում էր Լեփսիուսը, Արևելքի մահմեդական շրջաններում քարոզչական գործունեության ծավալումն էր: Սակայն ուշագրավ զուգահիշականը մեկ օր անց, սեպտեմբերի 30-ին, Կ. Պոլսում սկսվեցին հայերի առաջին զանգվածային կոտորածները, որոնց վերաբերյալ լուրերը թափանցեցին աշխարհի տարբեր երկրներ՝ հասնելով նաև Ֆրիդրիխ: Ընկերության սկզբնական ծրագիրն այդ իրադարձությունների թելադրանքով մղվեց երկրորդ պլան, և առաջնահերթ նպատակը դարձավ հալածանքների ենթարկվող հայ ժողովրդին օգնության կազմակերպումը: «Կարելի էր ճակատագրի ցուցումը համարել,- նշում էր Յ. Լեփսիուսը,- որ «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության հիմնադրման հաջորդ օրը սեպտեմբերի 30-ին, մեզ համար միանգամայն անակնկալ կերպով Կ. Պոլսում սկսվեց հայերի առաջին կոտորածը, որին հաջորդեցին նոր ջարդեր: Դրանց հրահրողն անձամբ Աբդուլ Ղամիդ II-ն էր: 1895 և 1896 թվականներին նրա նըստավայրից էին դուրս գալիս քրիստոնյաների կոտորածներն սկսելու վերաբերյալ իրամանները, որոնք աննկարագրելի ցասում առաջ բերեցին ողջ Եվրոպայի և Ամերիկայի քրիստոնյաների մեջ: ԳԱ-ի ծրագիրը, որ սկզբնապես վերաբերում էր մահմեդականների շրջանում քարոզչության կազմակերպմանը, փաստերի տրամաբանությամբ կանգնեց մի այլ առաջադրանքի առջև՝ օգնության կազմակերպում հարյուր-հազարավոր մորթված հայերի այրիներին և որբերին»:⁴³

Կ. Պոլսի եղերական իրադարձությունները, սակայն, միայն նախեր-

42. Schäfer R., Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam, 1932, էջ 3:
43. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 111:

զանքն էին այն մեծ զանգվածային սպանդի, որն այնուհետև շարունակվեց Աք Հիսարում (հոկտ. 3-ին), Տրապիզոնում (հոկտ. 8-ին), Երզնկայում (հոկտ. 21-ին), Բաբերդում (Բաբերդ) (հոկտ. 25-ին), Բաղեշում (Բիթլիս) (հոկտ. 27-ին), Կարինում (Երզրում) (հոկտ. 30-ին), Արաբկիրում (նոյ. 1-5-ին), Խարբերդում (Խարպուք) (նոյ. 10-ին), Սեբաստիայում (Սվաս) (նոյ. 12-ին), Դիարբեքիրում (նոյ. 1-ին), Մալաթիայում (նոյ. 4-9-ը), Ամասիայում (նոյ. 15-ին), Մարզվանում (նոյ. 15-ին), Մարաշում (նոյ. 18-ին), Կեսարիայում (նոյ. 30-ին), Ուռհայում (դեկտ. 28-29-ին), իսկ 1896 թ-ին նաև Ակնում (Եգի), Վանում և այլ վայրերում:⁴⁴ Իրադրությունը նորաստեղծ ընկերությունից պահանջում էր ժամ առաջ ձեռնամուխ լինել օգնության կազմակերպմանը. մի առաջադրանք, որի իրականացման համար, սակայն, Գերմանիայում դեռ բավարար նախադրյալներ չկային: Եվրոպական տերությունները բավականաչափ իրազեկ էին Հայաստանում կատարվող ոճրագործությունների: Այդ էր վկայում դեռ 1896 թ-ի փետրվարին Բ. Դռանը ներկայացված «Վեց մեծ տերությունների դեսպանների կոլեկտիվ նոտան», որտեղ կար ծավալուն վիճակագրական տեղեկատվություն 1895 թ-ին տեղի ունեցած ջարդերի վերաբերյալ:⁴⁵ Չնայած դրան, սակայն, նրանք ազդու միջամտություններ կատարելու դիտավորություն հանդես չէին բերում՝ ավելին, ձգտելով հասարակայնությունից գաղտնի պահել նույնիսկ նշված փաստաթուղթը:

44. Lepsius J., Die armenischen Reformen, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 214: Առանձին շրջաններում կոտորածների մանրամասների մասին տե՛ս Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ.1, Երևան, 2000, էջ 405-478:

45. Չնայած այդ տվյալները միայն մասնակիորեն էին արտացոլում իրականությունը, բայց և այնպես լիովին բավական էին իրադարձությունների պատկերը պարզ դարձնելու համար: Ըստ այդ տեղեկագրի, 1895 թ-ին կոտորածների զոհ էին գնացել 88243 հայեր, ավերվել ու թալանվել էին 2493 գյուղեր և 568 եկեղեցիներ, բռնի մահմեղականացվել էին 646 գյուղեր, իսկ 328 քրիստոնեական եկեղեցիներ վերածվել էին մզկիթների: Իրազեկվում էր նաև 12 բարձրաստիճան հայ հոգևորականների և 179 քահանաների ու քարոզիչների եղերական սպանության մասին: Վիճակագրության համաձայն անօթևանների և օգնության կարիք ունեցողների քանակությունը կազմում էր 546 հազար: Տե՛ս Lepsius J., Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, Berlin, 1896, էջ 243:

Լեման թողտվությունը նպաստավոր հող էր ստեղծում թուրքական քարոզչամիջոցների գործունեության համար, որոնք փորձում էին խոչընդոտել իրադարձությունների հրապարակայնացումը և ապակողմնորոշել միջազգային հանրությանը կատարվածը ներկայացնելով որպես հայ հեղափոխականների «ծրագրված ապստամբության» կանխաման միջոցառում: «Այն, ինչ Կ. Պոլսի դեսպանությունում և Բեռլինի ԱԳՆ-ում գիտեին, - այդ կապակցությամբ նշում էր Յոհ. Լեփսիուսը, - գերմանական հասարակայնությունը դեռ երկար ժամանակ չգիտեր: Անգլիայում և Ֆրանսիայում ևս երբևէ լիարժեք հասարակական կարծիք չստեղծվեց: Ոչ մի տեղ դիվանագետներին ճշմարտությունը հաճելի չէր: Թուրքիայի մամլո գործակալությունները տենդագին աշխատում էին ճշմարտությունը կոծկել, և «հայկական հեղափոխության» հեքիաթն ըստ հնարավորին շահարկվում էր»:⁴⁶

1896 թ-ի սկզբին, սակայն, ճշմարտությունը Եվրոպայում սկսեց տեղ-տեղ երևան գալ: Շվեյցարական և անգլիական լրագրերում ի հայտ եկան հողվածներ, որտեղ կոտորածների ծավալն ու իրական պատկերը չէին թաքցվում:⁴⁷ Գերմանիայում նույնպես որոշ կիրակնօրյա եկեղեցական պարբերականներ սկսեցին տեղեկություններ արտատպել անգլիական մամուլից,⁴⁸ իսկ առանձին շրջաններում սկսվեց նյութական հանգանակությունների կազմակերպումը հայ տառապյալների օգտին:⁴⁹ Ինչ վերաբերում էր զանգվածային լրատ-

46. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 130:

47. Feigel U., Das evangelische Deutschland und Armenien, Göttingen, 1969, էջ 70:

48. Schäfer R., Geschichte..., էջ 6:

49. Հանգանակությունների կազմակերպման առաջին նախաձեռնություններն ի հայտ եկան Հանրակցական շարժման և Ավետարանական միության կողմից, որոնցից առաջինն իրենից ներկայացնում էր մի նոր-պիեթիստական հոսանք, որն ի տարբերություն երկրամասային եկեղեցիների պաշտպանում էր Աստվածաշնչյան հավատի հիման վրա պարտադիր ավետարանականացման գաղափարը, իսկ երկրորդը բողոքական քրիստոնյաների՝ Անգլիայում սկզբնավորված մի միություն էր, որտեղ միավորվել էին նաև ազատ եկեղեցիներն ու աղանդները: Տե՛ս Lepsius M. R., Die Nachkommen..., էջ 121: Հանրակցական շարժման ներկայացուցիչ, հետագայում Հայաստանի օգնության գերմանական միության Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի նախագահ պաստոր Էռնստ Լոնմանը՝ 1896 թ-ի փետրվարի 2-ին, և Գերմանական ավետարանական միության նախագահ, հետագայում ՉԼԱ-ի տնօրեն Անդրեաս ֆոն Բեռնշտորֆը՝ մարտին, հանդես եկան օգնության կոչերով,

վությանը, ապա այն բավարարվում էր միայն պաշտոնական կցկտուր տեղեկությունների հրապարակմամբ և թուրքական լրատվության արտատպմամբ՝ առավել ստեղծելով թյուրըմբռնումներ, քան լուսաբանելով կատարվածը և այդ կերպ, ինքնըստինքյան, դառնալով ոչ միայն Գերմանիայի պետական շրջանների, այլև Թուրքիայի ծայրագույնը: Ավելին, Գերմանիայի զանգվածային մամուլը անգլիական աղբյուրների տեղեկությունները բնութագրում էր որպես «Անգլիական կեղծիք»՝ պնդելով, որ չի կարելի աջակցություն ցուցաբերել բարեկամ կառավարության «ներքին թշնամիներին», և որ հայերին օգնել կնշանակեր աջակցել անգլիական քաղաքականության «մեքենայություններին»: 50 «Գերմանական պահպանողական մամուլը կարծում էր, թե կառավարությանը ծառայություն է մատուցում, եթե հանդես է գալիս հայերի դեմ՝ պաշտպանելով սուլթանի կուսակցությանը»,- գրում էր այդ առթիվ Լեփսիուսը: 51

Այսպիսով, Յոհ. Լեփսիուսի համար կասկածի ենթակա չէր, որ ցանկացած կազմակերպված հայանպաստ գործունեություն կհա-

որոնցից առաջինին հետևող հանգամանությունների արդյունքը՝ 14000 մարկ, ուղարկվեց Կ. Պոլսի ամերիկյան միսիոներական ընկերությանը, իսկ երկրորդի եկամտի հիմնական մասը՝ 10 000 մարկ, ինչպես ստորև կտեսնենք, իր նպատակին ծառայեցվեց Լեփսիուսի միջոցով: Տե՛ս Feigel U., Das evangelische... էջ 71-72: Հմմտ. Lepsius J., Graf Andreas von Bernstorff, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 65: 50. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 130: 51. Անդ: Այդ շրջանում և հետագայում ևս Լեփսիուսի ու նրա մերձավորների հայանդրվեր գործունեության համար Գերմանիայում առկա աննպաստ ներքաղաքական միջավայրն առավել հստակ ընկալելու համար հարկ է նկատի առնել, որ թուրք-գերմանական փոխհարաբերությունների սերտացումը, որ նկատելի էր դեռ 1889 թ-ին Վիլհելմ II կայսեր Կ. Պոլսի կատարած առաջին այցելությունից հետո, կայսեր երկրորդ 1898 թ-ի ճանապարհորդությունից հետո դարձավ Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության գերակայություններից մեկը: Տե՛ս Kampen W. von, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II., Kiel, 1968, էջ 20-21: Թե այդ որքան անշրջելի և միանշանակ էր, կարող էր վկայել հենց կայսեր՝ երկրորդ ճանապարհորդության արդյունքներն ամփոփող հետևյալ նկատառումը. «Ես հույս ունեմ... որ իմ ճանապարհորդությունը նպաստել է այն բանին, որ գերմանական էներգիայի և գերմանական եռանդի համար նոր վաճառահանման շուկաներ բացվեն, և որ ինձ հաջողվել է ամրացնել փոխադարձ կապերը մեր երկու թուրք և գերմանացի ժողովուրդների միջև»: Տե՛ս Mirbach E. F. von, Die Reise des Kaisers und der Kaiserin nach Palästina, Berlin, 1899, էջ 403:

րուցեր Գերմանիայի զանգվածային լրատվամիջոցների թշնամանքն ու կղատապարտվեր ծախողման, եթե դրա համար անհրաժեշտ հող չնախապատրաստվեր: Ավելին, նա քաջ գիտակցում էր, որ եթե որևէ հայանպաստ շարժում հենվեր միայն լրագրային աղմուկի, այլ ոչ թե իրադարձությունների փաստացի ներկայացման. «թուրքական կառավարության մեղավորության» ու «հալածվող քրիստոնյա ազգաբնակչության անմեղության հիմնավորման» վրա, ապա գերմանական կառավարությունն իր թուրքամետ քաղաքականության հիման վրա ոչ միայն իրավունք, այլև պարտականություն կհամարեր ճնշել այդ շարժումը, իսկ եկեղեցական իշխանությունների հետ համագործակցելու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: 52

Նշված խոչընդոտների և օտար աղբյուրների հանդեպ Գերմանիայում տիրող թերահավատության բարդույթի հաղթահարման առնչությամբ գերմանական Հանրակցական շարժման ղեկավարների հետ մի շարք խորհրդակցություններ անցկացնելուց հետո (Լեփսիուսը նրանց հետ սերտ հարաբերությունների մեջ էր գտնվում) Լեփսիուսն ի վերջո հանգեց այն կարծիքին, որ նախքան հասարակական կարծիքը և եկեղեցական իշխանություններին հայանվեր գործունեության համար «ջերմացնելը», անհրաժեշտ էր պարզել իրադարձությունների ենթատեքստը և հաղորդել սեփական հետազոտությամբ ճշգրտված տեղեկություններ, որոնք այլևս թերահավատություն չէին կարող ծնել: Միակ էլքն այն էր, որ Արևելքին ոչ անծանոթ որևէ մեկը մեկներ Թուրքիա և տեղում պարզեր եղերական իրադարձությունների բնույթն ու դրդապատճառները: Լեփսիուսը վճռեց անձամբ ստանձնել այդ առաջադրանքը. «Քանի որ,- մշում էր նա այդ առթիվ,- ես այն նույն օրերին, երբ Թուրքիայում տեղի էին ունենում քրիստոնյաների հալածանքները, հիմնադրել էի «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպությունը, իմ պարտականությունն էր դառնում նետվել այդ վիհի մեջ»: 53

Ճանապարհորդությունը Լեփսիուսի համար պետք է դառնար նաև հայ ժողովրդի հետ անձնական ծանոթություն հաստատելու՝ առաջին հնարավորությունը, քանի որ, չնայած Երուսաղեմում աշխատելու տարիներին նա եղել էր Սիրիայում, Եգիպտոսում ու Կ. Պոլսում և

52. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 131:

53. Անդ:

որոշակի ճանաչողություն ձեռք բերել Արևելքի վերաբերյալ, նաև գործնականում ծանոթացել միսիոներական աշխատանքի առանձնահատկություններին, այնուամենայնիվ ԳԱԱ-ի հիմնադրման նախօրեին նա հայկական շրջանների հետ անձնապես դեռ կայուն շփումներ չուներ: Ժնևի գերմանական համայնքի քահանա պաստոր Ադոլֆ Գոֆմանի միջոցով նա ծանոթացել էր նրա աներորդու՝ պրոֆ. Կարապետ Թունայանի և պաստոր Վիլհելմ Ֆաբերի միջոցով՝ Ջեյնս Գրինֆիլդի հետ, որն այն ժամանակ ուսանում էր Բեռլինում:⁵⁴ Այդքանով սահմանափակվում էին նրա անձնական փոխառնչությունները հայերի հետ:

1896 թ. մայիսին Յ. Լեփսիուսը Ջեյնս Գրինֆիլդի հետ միասին, որը տիրապետում էր գերմաներենին և մի շարք արևելյան լեզուների, մեկնեց Կ. Պոլիս:⁵⁵ Քանի որ նա Ֆրիզդորֆում ուներ մի սեփական գորգագործական ֆաբրիկա, ճանապարհորդության համար արտաքուստ պատրվակ էին հանդիսանում գորգի արդյունագործության խնդիրները:⁵⁶ Թուրքիայի գորգարդյունաբերության կենտրոնները հիմնականում նույնանում էին այն շրջանների հետ, որտեղ կատարվել էին ամենաեղերական իրադարձությունները, և գորգարդյունաբերության ղեկավարի համար շատ ավելի դյուրին էր մուտք գործել այնտեղ, քան քահանայի, որի ճանապարհին կարող էին խոչընդոտներ հարուցվել: Այսպես թե այնպես, նրանք չկարողացան խուսափել խոչընդոտներից՝ ճանապարհորդության ընթացքում մշտապես զգալով ուստիկանության, զինվորականների և լրտեսների հսկողությունը:⁵⁷ Նախ մեկնեցին Կ. Պոլիս, որտեղ հանդիպեցին գերմանական դեսպանության ներկայացուցիչներին: Այնուհետև Անկարա, որտե-

54. Ջ. Գրինֆիլդը, որի մայրը հայ էր, ծնվել է 1874 թ-ի մարտի 30-ին Թավրիզում և յոթ տարեկանում տեղափոխվել Գերմանիա, որտեղ, ավարտելով Գյոթթերլոիի գիմնազիան, սովորել է Լայպցիգի, Բեռլինի և Տյուբինգենի համալսարաններում: 1898 թ-ին պաշտպանել է իր դոկտորական ատենախոսությունը քաղաքագիտությունից: Գրատարակել է «Պարսկական պետության սահմանադրությունը» (1904), «Առևտրի իրավունքը Պարսկաստանում» (1906) և մի շարք այլ աշխատություններ: 1918-21 թթ. եղել է Գալաստանի հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Բեռլինում: Տե՛ս Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 131:

55. Անդ:

56. Schäfer R., Geschichte..., էջ 5:

57. Անդ:

դից նպատակ ունեին հասնել Ջեյթուն: Սակայն այդպես էլ չկարողացան մուտք գործել այնտեղ: Թուրքիայի կառավարությունն արգելեց նրանց ճանապարհը դեպի արևելք: Կեսարիայում նրանք հարկադրված փոխեցին իրենց ուղղությունը, մեկնեցին դեպի հարավ և Կիլիկիայի դարպասներով իջնելով կիլիկյան հարթավայր և Ադանա ու Տարսուս այցելելուց հետո վերադարձան Կ. Պոլիս:⁵⁸ Ճանապարհորդները շարունակ հանդիպում էին մարդկանց, որոնք ականատես էին եղել կոտորածներին, և նրանց միջոցով ամբողջացնում իրենց տեղեկությունները: «Մի երկրում,- նշում էր այդ առթիվ Յ. Լեփսիուսը,- որտեղ թերթեր չկան, անձնական շփումներն իմացարժան ամեն բանի ամենավստահելի աղբյուրն են»:⁵⁹ Նրանք հնարավորություն ունեցան ծանոթանալ նաև Թուրքիայում գործող ամերիկացի միսիոներների մոտ գտնվող մեծաքանակ փաստաթղթերին, որտեղ եղելությունները փաստացի ներկայացված էին: Վերջիններս նրանց պատմեցին նաև իրենց ապրածն ու տեսածը:⁶⁰

Իր տպավորությունները Լեփսիուսը հետագայում ամբողջացնում էր հետևյալ կերպ. «Մենք կարողանում էինք ամենուրեք քրիստոնյաներից և մուսուլմաններից տեղեկություններ քաղել տեղի ունեցած կոտորածների սոսկալի մանրամասների մասին և շարունակ հաստատված տեսանք այն փաստը, որ ոչ մի տեղ հայերի կողմից ապստամբություն կամ պրովոկացիա տեղի չի ունեցել, այլ ջարդերի ողջ պատասխանատվությունը ծանրանում է բացառապես թուրքական իշխանությունների ադմինիստրատիվ միջոցառումների վրա»:⁶¹

Ճանապարհորդությունը ձեռնարկելուց առաջ Լեփսիուսն այդ մասին տեղեկացրել էր գերմանական ավետարանական շարժման մի քանի ղեկավարների. և Ավետարանական միության նախագահ իշխան Անդրեաս ֆոն Բեռնշտորֆը նրան տրամադրել էր 10 000 գերմանական մարկ տուժածներին օգնություն ցուցաբերելու և առաջին որբերին հավաքագրելու համար:⁶² Այդ գումարն իր նպատակին ծա-

58. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 132-133:

59. Անդ, էջ 133:

60. Անդ:

61. Schäfer R., Geschichte..., էջ 5:

62. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 133:

ռայեց թալասուն (Կեսարիայի մոտ) և Ուռհայուն, որտեղ Լեփսիուսն իր խնամառության տակ վերցրեց ընդհանուր թվով 100 հայ որբերի: Թալասուն 1896 թ. մայիսի 12-ին հավաքագրված 50 երեխաները սկզբնապես տեղավորվեցին ամերիկյան «*American Board*» ավետարանական միսիոներական կազմակերպության մոտ:⁶³ Իսկ ինչ վերաբերում էր Ուռհային. ապա պրոֆ. Ռենդել Չարիսը՝ Ուռհայի կոտորածների առաջին ժամանակագիրը, իր բարեկամների միջոցներով այնտեղ բացել էր մի որբանոց և հավաքագրելով 50 երեխայի նրանց հանձնել ամերիկացի քարոզչուհի օր. Կորինա Շատուկի խնամքին: Լեփսիուսը. Մերսիից նամակով կապվելով ամերիկուհու հետ և ուղարկելով համապատասխան դրամը, նրան խնդրեց խնամքի տակ վերցնել ևս 50 որբերի, ինչը և անմիջապես իրագործվեց:⁶⁴ Հունիսի 18-ին վերադառնալով Գերմանիա՝ Լեփսիուսն օր. Շատուկից ստացված մի նամակով տեղեկացավ, որ վերջինս արդեն երկու որբանոցներ էր ղեկավարում «*Չարիսյան*» և «*Լեփսիուսյան*»:⁶⁵

Այսպիսով, Լեփսիուսի վեցշաբաթյա ճանապարհորդության ընթացքում հիմնվեցին «*Գերմանական առաքելություն Արևելքում*» կազմակերպության առաջին երկու որբանոցները: Միաժամանակ առկա էր նաև Հայաստանում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների ստույգ պատկերը, որին անհրաժեշտ էր հաղորդակից դարձնել գերմանական լայն հասարակայնությանը: Դա դժվարին և կարևոր մի խնդիր էր. առանց որի լուծման անհնար կլինեին հասարակական շրջաններում հայ որբերի և այրիների համար «*համակրանք շահել*» և հայթայթել բավականաչափ նյութական միջոցներ: Նույնիսկ ստույգ և հիմնավորված լրատվության դեպքում իրադրությունը հա-

63 Անդ:

64 Անդ: Ու. Ֆայգելն այն տեսակետն է արտահայտում, որ Յոհ. Լեփսիուսը մեկնել է Ուռհա և անձամբ իրականացրել որբերի հավաքագրումը: *Sb'n Feigel U., Das evangelische...*, էջ 75: Այդ, սակայն, իրականությանը չի համապատասխանում: Լեփսիուսին, ինչպես պարզ է դառնում նրա տեղեկություններից, ճանապարհորդության ընթացքում չէր հաջողվել այցելել Ուռհա, սակայն Տարսուսում տեղեկանալով այնտեղ տիրող ծանր կացության մասին՝ նա վճռել է նամակով կապվել օր. Շատուկի հետ և իր օգնությունն այնտեղ ցուցաբերել: *Sb'n Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“*, 1925, էջ 133:

65 Անդ:

յանպաստ աշխատանքների կազմակերպման համար աննպաստ էր: Գերմանիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունների համար խիստ անհաճո էր տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին բարձրաձայն խոսելը: Արևելքում Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության հարցում առաջնային դեր ունեին նրա շահերը, և Թուրքիայի իրականության ճշգրիտ իմացությունը կարող էր այդ տեսակետից ունենալ խանգարիչ նշանակություն: Այն շրջանները, որոնք առաջնորդվում էին այդ ելակետով, մեծ դժգոհություն էին տածում ցանկացած հայանպաստ գործունեության հանդեպ, և բնականաբար նրանցից հնարավոր չէր հուսալ որևէ աջակցություն: Չանգվածային մամուլից ևս օգնության ակնկալիքներ ունենալ հնարավոր չէր: «*Գերմանական զանգվածային մամուլը հետևում էր Գերմանիայի քաղաքականությանը, - նշում էր Յ. Լեփսիուսի երկարամյա գործընկեր, ԳԱԱ աշխատակից Ռ. Շեֆերը, - այսինքն հայերին և հետևապես նրանց ցուցաբերվող աջակցության հակառակորդն էր: Յ. Լեփսիուսն օգնությունը, մասնավորապես օգնության դրամի հայթայթումը պետք է կազմակերպեր ոչ միայն առանց զանգվածային մամուլի աջակցության, այլև պետք է քաղաքական բացատրական աշխատանքներ իրականացներ ճշմարտությանը ճանապարհ բացելու համար, ինչը պետք է լինեի քրիստոնյա Գերմանիայի մամուլի խնդիրը*»:⁶⁶

Լեփսիուսին մտահոգում էր նաև այն հանգամանքը, որ հայանպաստ լրատվության հրապարակման պարագայում թուրքական կառավարությունն իր հերթին կծգտեր վիժեցնել հայերին օգնություն ցուցաբերելու ԳԱԱ-ի ծրագրերը: «*Ինչպե՞ս պետք է հնարավոր դառնար շահագրգռություն արթնացնել Արևելքում գերմանական աշխատանքի կազմակերպման հարցում, - նշում էր նա, - ինչպե՞ս կարող էր գործը կյանքի կոչվել, երբ տարակույս իսկ չկար, որ նույնիսկ միայն Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների փաստացի հրապարակումը ոչ միայն փոթորիկ կառաջացներ, որն այնուհետև հեշտությամբ չէր հանդարտվի, այլև մեզ հակասությունների մեջ կղմեր գերմանական քաղաքականության հետ (որն, ըստ իրադրության, միայն թուրքամետ կարող էր լինել) և առավել ևս թուրքական կառավարության հետ, որի բարյացակամությանը պետք է ապավինի*

66 Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 6:

թուրքական կայսրության տարածքում յուրաքանչյուր բարեսիրական գործունեություն»:⁶⁷

Իրադրությունը ծանր էր, և Լեփսիուսը, իր իսկ խոստովանությամբ, որոշ ժամանակ գտնվում էր հոգեկան երկվության մեջ վարանելով անմիջապես նետվել «խաչածն կրակի տակ»: Կամ պետք էր հրաժարվել հասարակական ուշադրությունը Հայաստանի վրա բեռնելու ծրագրից, որի դեպքում օգնության գործը ցանկալի ծավալներով չէր կարող իրագործվել, կամ պատրաստ լինել այն բանին, որ այն, իրեն և իր բարեկամներին հակասության մեջ դնելով գերմանական իշխանությունների հետ, կվիժեցվեր: Այդ երկընտրանքից դուրս գալու համար նրան անփոխարինելի ծառայություն մատուցեց «*Die Christliche Welt*» ամսագրի խմբագրի պրոֆ. Մարտին Ռադեի հոդվածներից մեկը, որտեղ հեղինակը պիեթիստական շրջաններին, որոնք կամենում էին բավարարվել հայությանը միայն թույլ և սահմանափակ չափերի օգնություն ցուցաբերելով, կշտամբում էր, որ նրանց պակասում է ճշմարտությունը հրապարակայնորեն իրազեկելու քաջությունը:⁶⁸ Ռադեի հրապարակումը Լեփսիուսին օգնեց մեկընդմիջտ հաղթահարել իր երկվությունը: Եվ այնուամենայնիվ նա վճռեց իր տեղեկություններն անմիջապես չհրապարակել, այլ ուղարկել միայն մերձավորագույն շրջաններին՝ պահպանելով գաղտնիությունը, ինչն անշուշտ խորապես կշռադատված էր. «Նախքան նոր շրջանների մերձենալը կամ օրաթերթերի հետ կապ հաստատելը,- նշում էր Ռ. Շեֆերը,- հարկավոր էր բացառել թուրքամետ շրջանների հակագործողությունների հնարավորությունը և իրազեկել ու գրավել մի շարք հեղինակավոր անձանց, որոնք օգնության աշխատանքներին հենարան կդառնային և կկարողանային հասարակայնության առջև ներկայացուցչական դեր խաղալ»:⁶⁹

Օգնության գործն արդյունավետ վարելու համար նախ հարկավոր էր այն դնել կազմակերպական հիմքերի վրա: Ուստի Լեփսիուսը Թուրքիայից վերադառնալուց հետո պատրաստ էր Լոհմանին առաջարկեց մի

67 Lepsius J., *Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit*, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 4:

68 Անդ:

69 Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 8-9:

շարք բարեկամների հրավիրել Ֆրանկֆուրտ և ստանձնել հիմնվելիք՝ Հայաստանի օգնության գերմանական միության նախագահությունը:⁷⁰ Միությունը, որի հիմնադիր նիստը տեղի ունեցավ 1896 թ. հուլիսի 2-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում, կազմավորվեց երկու՝ Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի կոմիտեների հիմքի վրա:⁷¹ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Է. Լոհմանը, իսկ կենտրոնական Բեռլինի կոմիտեի նախագահ՝ Ա. Ֆոն Բեռնշտորֆը:⁷² Լեփսիուսն իր ցանկության համաձայն դարձավ Բեռլինի կոմիտեի քարտուղարը՝ այդ պաշտոնում հետագայում ծխական համայնքներում, հանրակցական և եկեղեցական համաժողովներում օգնության աշխատանքների հետ կապված խնդիրներ ներկայացնելու նպատակով:⁷³ Բեռլինի կոմիտեի կազմում էին ընդգրկվել նաև այնպիսի ազդեցիկ եկեղեցականներ, ինչպես, օրինակ, դր. Բերմանը, պատտոր դր. Ֆոն Բոդելշվինգը, պրոֆ. Կրեմերը, փլիլեյն Ֆաբերը, «*Der Reichsbote*» պարբերականի գլխավոր խմբագիր պատտոր Էնգելը, «*Die Christliche Welt*»-ի հրատարակիչ պրոֆ. Մ. Ռադեն և ուրիշներ:⁷⁴

Այդ ժողովում, մինչև հետագա քայլերի ծեռնարկումը, վճռվեց հրատարակել Լեփսիուսի տեղեկագիրը և սպասել արձագանքներին: Հոդվածը՝ «Ճշմարտությունը Հայաստանի վերաբերյալ» վերնագրով, լույս տեսավ 1896 թ. օգոստոսին Բեռլինի «*Der Reichsbote*» օրաթերթում:⁷⁵

70 Lepsius J., *Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit*, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 5:

71 Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 9:

72 Ա. Ֆոն Բեռնշտորֆը ծնվել է 1844 թ-ի մայիսի 20-ին: Վարել է զանազան պետական բարձր պաշտոններ: 10 տարի Ռայխստագում որպես պետական կուսակցության անդամ ներկայացրել է Լաուենբերգի դքսությունը: Ծառայել է կայսրին որպես սենեկապետ և միաժամանակ Բեռլինում և Լաուենբերգի դքսությունում աշխատակցել եկեղեցական փոհողներին: Այնուհետև աշխատել է 27 տարբեր միություններում, որոնց մեծ մասի նախագահն է եղել: Եղել է նաև Ավետարանական միության գերմանական մասնաճյուղի նախագահը: Բեռլինի կոմիտեում իր գործունեությանը զուգահեռ՝ նա վարում էր նաև գերմանական ավետարանական գրքերի և տրակտատների ընկերության նախագահի պարտականությունները: Տե՛ս Rede bei der Trauerfeier für den Grafen Andreas von Bernstorff im Christlichen Verein junger Männer, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 67-68:

73 Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 9:

74 Անդ:

75 Անդ:

Նա այդ պարբերականում օգոստոսի 12-ից 27-ը ընկած ժամանակամիջոցում հրատարակեց բազմաթիվ այլ հոդվածներ ևս, որոնք օգոստոսի վերջին վերոնշյալ հոդվածի հետ միասին ամփոփ լույս տեսան նաև առանձին գրքով՝ «Հայաստանը և Եվրոպան. մեղադրագիր քրիստոնյա մեծ տերություններին և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային» վերնագրով:⁷⁶ Այդպիսով գերմանացի քրիստոնյաների մի զգալի հատված իրազեկ դարձավ Արևմտյան Հայաստանում կատարված իրողություններին, և եկեղեցական շրջաններում ծայր առան հուզումներ:⁷⁷ Գիրքը, որ շուտով հայտնվեց բազմաթիվ գրախանութներում, հետագայում ունեցավ վեց նոր հրատարակություն, թարգմանվեց անգլերեն ու ֆրանսերեն և մեծ դեր խաղաց նաև առհասարակ եվրոպական հասարակայնությանն իրազեկելու գործում, ավելի ընդգրկուն էր ներկայացնում 1895 թ-ի կոտորածների ընդհանուր պատկերը: Փաստական և թվական տվյալների կողքին այնտեղ ներկայացված էին նաև ականատեսների վկայություններ սոսկալի մանրամասներով:⁷⁸

Ուշագրավ է, որ երբ սկսվեցին Կ. Պոլսի նոր հայկական կոտորածները (1896 թ-ի օգոստոսի 28-ին), Լեփսիուսի հրապարակումներն արդեն իրենց «գործը» կատարել էին, և երբ 1896 թ. Գերմանիայում նյութեր տպագրվեցին Կ. Պոլսի Բանկ օտոմանի վրա հայ հեղափոխականների կատարած հարձակման մասին, դրանք գրեթե ազդեցություն չգործեցին: «Եթե հենց 1896 թ-ի օգոստոս-սեպտեմբերին հասարակությունը Լեփսիուսի գրքով իրազեկված չլիներ,- գրում էր այդ առթիվ Ռ. Շեֆերը,- այդ հեղափոխական միջադեպը կարող էր ամբողջ-

վին մարել հայ ժողովրդի հանդեպ համակրանքը: Մինչդեռ տվյալ դեպքում հակառակը տեղի ունեցավ. դժբախտ ժողովրդի բարեկամների թիվը բազմացավ: Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցին, նույնիսկ պաշտոնական եկեղեցական մարմինները, ինչպես և պրոսական գլխավոր սինդոն ու գավառային սինդոնները միացան կատարելով համատեղ հայտարարություններ, չնայած պաշտոնական մամուլն իր բոլոր ուժերով ծառանում էր հայակողմ շարժման դեմ»:⁷⁹

Շեֆերի տեղեկություններից, անշուշտ, չպետք է միանշանակ եզրակացություն կատարել: Գերմանիայի ավետարանական քրիստոնյաների շրջանում այդ օրերին և հետայդու ևս հայկական կոտորածներին վերաբերող հարցերում երբեք միասնական մոտեցում չդրսևորվեց, և քրիստոնեական բարոյականության ու պետական-քաղաքական շահե-

79. Schäfer R., Geschichte..., էջ 10: Հարկ է նշել, որ իրազեկվելով Հայաստանում տիրող իրադրությանն ու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակին՝ վճռականաբար ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի հանդես եկավ նաև գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության հայտնի գործիչ և ղեկավար Ռոզա Լյուքսեմբուրգը: «Կուսակցական մամուլում չափազանց հաճախ է երևան գալիս թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները բացառապես իբրև (հատկապես Ռուսաստանի) դիվանագիտական ինտրիգային խաղերի արդյունք ներկայացնելու ձգտումը,- նշում էր նա 1896 թ-ի հոկտեմբերին «Sächsische Arbeiterzeitung»-ում լույս տեսած իր հրապարակումներից մեկում:- Մամուլում որոշ ժամանակ կարելի էր նույնիսկ տեսակետների հանդիպել, թե թուրքական ոճրագործություններն առհասարակ միայն հնարանքներ են, բաշի-բոզուկները քրիստոնյաների օրհնակելի տիպարներ, իսկ հայերի տառապանքները՝ ռուսական ռուբլով վճարված գործակալների գործը...»: Տե՛ս Luxemburg R., Gesammelte Werke, Bd. 1, Berlin, 1970, էջ 57: Ինչպես «Հայ հեղափոխականների» խաղաքարտի շահարկումների, այնպես էլ Հայկական հարցի առնչությամբ Ռ. Լյուքսեմբուրգի դիրքորոշումը միանգամայն հստակ և միանշանակ էր. «Ինչպիսի՞ն կարող է լինել սոցիալ-դեմոկրատիայի դիրքորոշումը թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների հանդեպ,- գրում էր նա մեկ այլ անգամ:- Սոցիալ-դեմոկրատիան սկզբունքորեն կանգնած է ազատագրական ձգտումների կողքին: Քրիստոնյա ազգերը, տվյալ դեպքում հայերն ուզում են ազատագրվել թուրքական տիրապետության լծից, և սոցիալ-դեմոկրատիան պարտավոր է ամվերսապահորեն հանդես գալ ի պաշտպանություն նրանց»: Տե՛ս Brentjes B., Humanistische und revolutionäre Bande zwischen Deutschen und Armeniern, s. Akten des internationalen Dr. Johannes-Lepsius-Symposiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale), 1987, էջ 187: Ինչպես ստորև կապարզաբանվի, Լեփսիուսի տեղեկատվական գործունեության շնորհիվ հետագայում ի նպաստ վտանգված հայության ակտիվ դիրքորոշում ցուցաբերեց նաև այդ կուսակցության մյուս ղեկավարն ու ականավոր գործիչը՝ Կարլ Լիբկնիխտը:

76. Stü Lepsius J., Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland., Berlin, 1896.

77. Schäfer R., Geschichte... էջ 20:

78. Գրքում գետեղված էր նաև վեց մեծ տերությունների դեսպանների վերոհիշյալ տեղեկագիրը, որը, հակառակ այն գաղտնի պահելու՝ կառավարական շրջանների ջանքերին, մի ֆրանսիացի դիվանագետի միջոցով փոխանցվելով հայերի ֆրանսիացի բարեկամ Պիեր Շարմետտոսին՝ 1896 թ-ի գարնանը հրապարակվել էր նրա «Martyrologe armenien» աշխատությունում: Լեփսիուսն, այն հայտնաբերելով, թարգմանեց գերմաներեն՝ ներառելով իր աշխատությունում: Տե՛ս Lepsius J., Armenien und Europa..., էջ 208-243: Հմմտ. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 130:

րի գերակայությունները մշտապես զուգահեռ գոյատևում էին,⁸⁰ այսուհանդերձ Լեփսիուսի հրապարակումների միջոցով գերմանական հասարակական և եկեղեցական շրջաններում տեղի էր ունեցել տրամադրությունների նկատելի բեկումն ի նպաստ հայ ժողովրդի:

Օգնության կազմակերպման առաջին նախադրյալներն այդպիսով արդեն առկա էին. և ՀՕԳՄ-ի 1896 թ-ի օգոստոսի 28-ին Ֆրանկֆուրտում կայացած նիստում վճռվեց բոլոր հնարավոր միջոցներով սկսել լայնածավալ ազիտացիա և հանգանակությունների կազմակերպում: Ըստ այդմ սեպտեմբերից սկսեցին կազմակերպվել բազմաթիվ հասարակական հավաքույթներ, որտեղ կոչ էր արվում օգնություն ցուցաբերել հայերին: Ի նպաստ հայ ժողովրդի ակտիվ դիրքորոշում հանդես բերելու կոչեր էին հղվում նույնիսկ կայսերը:⁸¹ Կատարվում էին հանգանակություններ, որոնք որպես կանոն ստանում էին սինոդների և եկեղեցական մյուս իրավասու մարմինների թույլտվությունը: Ծավալվող հայանվեր քարոզչության ամենաակնառու ձեռքբերումներից մեկը դարձավ պրուսական Գերագույն սինոդի 1897 թ-ի նոյեմբերի 29-ի հռչակագիրը, որտեղ ավետարանական եկեղեցու՝ այդ ավագագույն մարմնի կողմից երկրամասային եկեղեցիներին կոչ էր արվում օգնություն ցուցաբերել «դաժանագույն հալածանքների ենթարկված և դեռ շարունակ ենթարկվող Հայաստանի քրիստոնյա եղբայրներին..., աղոթել, որ նրանք կարողանան փորձությանը դիմակայել..., հոգ տանել սպանված ծնողների երեխաների համար... և հավատի ընդհանրության ապացուցմամբ ու գործադրմամբ զորացնել» հայ ժողովրդին:⁸²

Ինչ վերաբերում էր պետական կառույցներին, ապա վերջիններս չափազանց զգայուն էին դարձել հասարակական տրամադրություն-

80. Այդ մասին ուշագրավ դիտողություն է կատարում նաև պրոֆ. Գ. Գոլցը. «Նույնիսկ Գերմանիայի ավետարանական քրիստոնյաների շրջանում պառակտում առաջացավ հայկական կոտորածների առնչությամբ, - նշում է նա: - Գերմանացի քրիստոնյաների քաղաքական դիրքորոշումներում քրիստոնեական մարդասիրության տեսակետը նկատելիորեն տարորոշվում էր քրիստոնեական բարոյականության գիտակից նվազեցմամբ հատկանշվող ազգային-սոցիալական քաղաքականությունից: St'u Goltz H., Zwischen Deutschland und Armenien, „Theologische Literaturzeitung“, 108, 1983, էջ 870:

81. Feigel U., Das evangelische..., էջ 76:

82. Կոչի ամբողջական տեքստը տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 17-18:

ների այդ նոր զարգացումների հանդեպ: Հավաքույթները մշտապես վերահսկվում էին գաղտնի ոստիկանության և ՆԳ նախարարության աշխատակիցների կողմից և նվազագույն իսկ պատրվակի դեպքում արգելվում:⁸³ Հաճախ իշխանությունների կողմից տարբեր պատճառաբանություններով արգելվում էին նաև հանգանակությունները:⁸⁴ Կազմակերպվում էին մինչև անգամ այլընտրանքային հավաքույթներ, որտեղ մտավորականությանը կոչ էր արվում զերծ մնալ հայանպաստ միջոցառումներից մասնակցելուց:⁸⁵

Այն, թե Լեփսիուսը և իր բարեկամները քաղաքական ինչպիսի աննպաստ պայմաններում պետք է իրականացնեին իրենց հայօգուտ գործունեությունը, կարող են վկայել Կ. Թումայանի հետ կապված իրադարձությունները, որին Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի նախագահ պաստոր Է. Լոհմանը 1896 թ-ի սեպտեմբերին քարոզչության կազմակերպման նպատակով հրավիրել էր Գերմանիա:⁸⁶ Երբ նա և Լեփսիուսը 1896 թ-ի սեպտեմբերին Բեռլինում կազմակերպված մի միտինգում կանենում էին ելույթով հանդես գալ, պրուսական ՆԳ

83. Lohmann E., Nur ein Leben, Schwerin, 1933, էջ 30: Այն, թե կառավարությունը Լեփսիուսի և նրա գործընկերների հայանպաստ հասարակական քարոզչության հանդեպ որքան զգայուն էր, կարող էր վկայել հենց իր՝ կայսրուհու վարքագիծը, որը 1896 թ-ին Բեթելի Բուժքույրերի քրիստոնեական միությանն արգելեց ընթերցել „Der Reichsbote“ օրաթերթը (այն դեպքում, երբ նա դրանից կարճ ժամանակ անց, 1898 թ-ի աշնանն իր ամուսնու՝ արևելյան ճանապարհորդության ընթացքում այցելեց նաև Պաղեստինի հայկական որբանոցը): St'u A' e'üö Æ; E'ıđöıàç'ı' Đ. N., A'ıđöıđ E'ıäáıfáđ E'áıñöđñ. N'đöđáıđöđ Æđçıð, ու. „N'đöđáı ð ïáđıäđ áđöđáıfáđ ð ñđááıfáđ A'ıñöıðä“, օ. XII, Áđáááı, (1985), էջ 117: Այդ պարբերականը, որտեղ, ինչպես նշվեց, Լեփսիուսի բազմաթիվ հրապարակումների շարքում լույս էր տեսել նաև նրա «Ծշմարտությունը Հայաստանի մասին» հոդվածը, այն փոքրաթիվ թերթերից մեկն էր, որոնք չէին խուսափում բացեփրաց խոսել հայկական կոտորածների մասին:

84. „Die Christliche Welt“, 1896, էջ 958-959:

85. Goltz H., Zwischen..., էջ 869:

86. Schäfer R., Geschichte..., էջ 10: Մարզվանի ամերիկյան միսիայի աշխատակից, հայ ավետարանական քահանա պրոֆ. Կ. Թումայանը երկու տարի առաջ Թուրքիայում հեղափոխական գործունեության մեղադրանքով մահվան էր դատապարտվել, սակայն իր քեռայրի՝ պաստոր Չոֆմանի (Ժնև) միջոցով կալանքից ազատվելով՝ երկրից արտաքսվել էր: St'u Lepsius J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 5:

կուրդ հատկացնելու վերաբերյալ: Նա այլ հետևություն չկատարեց դրանից, բայց եթե հրաժարվել քահանայական ծառայությունից, բնականաբար նաև աշխատավարձից, և իր գործունեությանը անարգել զբաղվելու համար հոկտեմբերին տեղափոխվեց Բեռլին:⁹¹

Ինչևէ, ՅՕԳՄ-ի առաջին կիսամյակի աշխատանքների ամփոփումը կատարվեց 1897 թ. հունվարի 13-14-ին Բրեմենում կայացած չորրորդ համաժողովում,⁹² որտեղ Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի կոմիտեների գործունեության վերաբերյալ Յոհ. Լեփսիուսի և Է. Լոհմանի զեկուցումներից և մի շարք հարցերի շուրջ կայացած քննարկումներից հետո կանոնակարգվեցին և վավերացվեցին նաև օգնության աշխատանքների կազմակերպման հետևյալ հիմնական սկզբունքները.

«1. Եթե մենք կամենում ենք արդյունավետ պայքարել Հայաստանում տիրող քաղցի և գրկանքների դեմ, նախ պետք է պահանջենք, որ վերջապես դադարեն հայերի հանդեպ կիրառվող հալածանքները, և այն գավառներում, որտեղ տեղի են ունեցել կոտորածներ, ստեղծվի խաղաղ իրադրություն: Եթե մենք այդ հարցում արդյունքի չհասնենք, մեր աշխատանքը կդառնա դանայան աշխատանք:

2. Մեր գործունեության ընթացքում պետք է առաջնորդվենք այն սկզբունքով, որ աշխատունակ և աշխատասեր, սակայն այսօր ընկճված հայ ժողովրդին ընձեռենք ինքնօգնության հնարավորություններ:

3. Հետևապես, մեր ջանքերը սկզբունքորեն պետք է նպատակաուղղված լինեն ոչ թե առանձին տառապալների, այսինքն՝ առանձին որբերի վիճակը բարելավելուն, այլ պետք է օգնության ձեռք մեկնել ողջ ժողովրդին: Ջրկանքների դեմ պետք է պայքար ծավալել հենց այն շրջաններում, որտեղ դրանք կան, որպեսզի հին քրիստոնյա ժողովուրդը պահպանվի իր բնօրրանում:

4. Քաղցածներին և անօթևաններին սննդամթերքի, հագուստի և ան-

91. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit von Dr. Johannes Lepsius“, 1918, էջ 82: Հմն. Deutschland, Armenien und die Türkei, 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv, München, 1998, էջ XII:

92. Բացի Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի կոմիտեներից, ժողովին մասնակցում էին նաև Հայաստանի շվեյցարացի բարեկամներն ու Կայզերվերթի, Բիլեֆելդի, Վեստֆալիայի, Հեսենի և այլ ենթակոմիտեների ներկայացուցիչներ: Տե՛ս Lepsius J., Mitteilungen des deutschen Hilfsbundes zur Linderung des Notstandes in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 91:

կողմների բաժանումից բացի անհրաժեշտ է պատուհասված շրջաններում մարդկանց օգնել վերակառուցել իրենց տները, սերմացու և գործիքներ տրամադրել աշխատելու և եկամուտ ստանալու համար: Օգնությունը պետք է իրականանա և վերահսկվի եվրոպացիների կողմից:

5. Գերմանական օգնության միությունը ընտրում է հետևյալ ճանապարհը. մի քանի կենտրոնականներ, որտեղ արդեն որբեր են ընդունվել, պետք է զբաղեցնել գերմանական աշխատուժով և վերոնշյալ ակտիվ աշխատանքը նրա միջոցով իրականացնել շրջակա բնակավայրերում:

6. Քանի որ Թուրքիայի սահմանամերձ երկրներում ևս փախստականները գտնվում են ծայրահեղ կարիքի և թշվառության մեջ, հետևաբար նրանց ևս պետք է ցուցաբերել օժանդակություն:

7. Օգնությունը պետք է ցուցաբերվի արագ»:⁹³

Ինչպես համաժողովում արձանագրվեց, Բեռլինի կոմիտեն կես տարում կարողացել էր հայթայթել 239 000,⁹⁴ իսկ ֆրանկֆուրտինը՝ 219 000 մարկ: Ամբողջ՝ ներառյալ նաև ենթակոմիտեների կողմից հավաքված գումարը կազմում էր 631 000 մարկ, որն օգտագործվել էր բացառապես որբերի խնամքի և հայության կարիքների թեթևացման նպատակով:⁹⁵ Օգնությունն իրականացվում էր այդ շրջանում թերևս ամենահուսալի եղանակներից մեկով. դրամն ուղարկվում էր Կ. Պոլսում գտնվող Միջազգային օգնության կոմիտեին, որի պատվավոր նախագահին, ի դեպ, Անգլիայի դեսպանն էր, և այնուհետև վերջինիս կողմից Թուրքիայում ապրող վստահելի եվրոպացիների միջոցով առաքվում որբանոցներին:⁹⁶

Համաժողովն այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով հայ ժողովրդի ծայրահեղ զրկալից դրությունը, հեռու էր նշված ցուցանիշները բավարար համարելուց. «Եթե խնդիրը վերաբերում է կես միլիոն մարդկանց զրկանքների վերացման և մի քանի հարյուր հազար այրիների

93. Անդ, էջ 92: Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի կոմիտեներն իրենց հետագա գործունեության ողջ ժամանակամիջոցում հավատարիմ մնացին այդ սկզբունքներին:

94. Բեռլինի կոմիտեն այդ գումարից 5000-ական մարկ հատկացրել էր Կայզերվերթի օգնության կոմիտեին և Երուսաղեմի միությանը՝ իրենց աշխատանքի հիմնադրման համար: Անդ, էջ 91:

95. Անդ:

96. Feigel U., Das evangelische..., էջ 79:

ու որբերի գոյատևման հարցին,- նշում էր այդ առթիվ Յոհ. Լեփսիուսը,- և եթե, օրինակ, միայն փոքրիկ Շվեյցարիան հավաքել է 600 000 ֆրանկ, մենք չենք կարող գոհ լինել Գերմանիայում կատարված դրամահավաքության արդյունքից»:⁹⁷

Աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման և, ըստ առկա տեղեկությունների, շուրջ 30 000-ի հասնող ծնողագուրկ և միանգամայն անօթևան երեխաներին հնարավորին չափ համամասնական օգնություն ցուցաբերելու նպատակով վճռվեց կատարել նաև աշխատանքային գոտիների բաժանում: Եթե անգլիացիներն ու ամերիկացիները աջակցություն էին ցուցաբերում էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի և հարակից շրջանների տուժածներին, իսկ Սվասի վիլայեթը սպասարկվում էր շվեյցարական կոմիտեների կողմից, ապա Բեռլինի կոմիտեն ստանձնեց թուրք-պարսկական սահմանային շրջաններում և

97. Lepsius J., Mitteilungen des deutschen Hilfsbundes zur Linderung des Notsandes in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 91: Շվեյցարիայի հասարակայնությունը «Gazette de Lausanne», «Journal de Geneve» պարբերականների և մի շարք այլ քրիստոնեական լրատվամիջոցների միջոցով դեռ 1895 թ-ի աշնանը տեղեկացվեց համիդյան կոտորածների և դրանց հետևանքով Հայաստանում ստեղծված իրադրության վերաբերյալ, որի արդյունքում ի հայտ եկան հայ ժողովրդին օգնություն ցուցաբերելու՝ բազմաթիվ նախաձեռնություններ: 1896 թ-ի սկզբին Բեռնի ավետարանական ընկերության «Brosamen» օրաթերթի աշխատակիցների ուժերով ստեղծվեց առաջին օգնության կոմիտեն, որը ձեռնամուխ եղավ հանգանակությունների կազմակերպմանը: Շուտով օգնության կազմակերպման առավել ընդգրկուն նախաձեռնություն ի հայտ եկավ՝ Նոյեմբուրգում, որտեղ մի շարք եկեղեցական այրերի, մասնավորապես քահանա Էդուարդ Ռոսելեթի ջանքերով այդ քաղաքի եկեղեցական համաժողովում կազմավորվեց Հայ ժողովրդի օգնության մի կոմիտե պրոֆ. Գեորգ Գոդեթի նախագահությամբ: Կոմիտեն օգնության կոչերի և հանգանակությունների հետ մեկտեղ օրաթերթերի և առանձին բրոշյուրների տարածման միջոցով ձեռնամուխ եղավ նաև հայ ժողովրդի ողբերգությունների վերաբերյալ հասարակայնության իրազեկումն ըստ հնարավորին ընդլայնելու գործին, ինչը շուտով լավագույնս արդյունավորվեց, և արդեն 1896 թ-ի վերջին վերոնշյալ ընկերություններից գատ օգնության կոմիտեներ էին ստեղծվել նաև ժնևում, Լոզանում, Ֆրայբուրգում, Բազելում, Յյուրիխում և Արևելյան Շվեյցարիայում: Վանում 1896 թ-ի հուլիսի 14-22-ին, և Կ. Պոլսում օգոստոսի 25-28-ին տեղի ունեցած նոր կոտորածները Շվեյցարիայում դարձյալ և էլ ավելի ուժգին բորբոքեցին հասարակական կրթերը, որի արդյունքում ծայր առան բողոքի բազմաթիվ պոռթկումներ: Դրանցից ամենանշանակալիցը 1896 թ-ի սեպտեմբերի 7-ին Լոզանում, «Hotel de Ville»-ում այդ քաղաքի համալսարանի ձեկ-

տոր, աստվածաբանության պրոֆ. Ե. Կոմբեի նախագահությամբ տեղի ունեցած ժողովն էր, որտեղ, ի դեպ, ի թիվս այլոց առանձնապես վարակիչ ելույթներով աչքի ընկավ «Gazette de Lausanne»-ի խմբագիր, Յոհ. Լեփսիուսի «Հայաստանը և Եվրոպան...» գրքի թարգմանիչ (ֆրանսերենով), ճանաչված լրագրող Ալբերտ Քոննարդը, և որը ոչ միայն շվեյցարական մամուլում, այլև եվրոպական բազմաթիվ այլ հեղինակավոր օրաթերթերում մեծ արձագանք և մանրագին լուսաբանում ստացավ: Ժողովում ձևավորվեց Շվեյցարիայի բոլոր կուսակցությունները և դավանանքները ներկայացնող 40 անձից բաղկացած մի կոմիտե, որի առաջադրանքը պետք է լիներ ողջ շվեյցարական ժողովրդին հայկական կոտորածների դեմ զանգվածային բողոքի մղել և Բուհնեռաթին գրավոր միջնորդություն ներկայացնել շվեյցարացի ժողովրդի բողոքն ու կամքը եվրոպական մեծ տերություններին ներկայացնելու համար: Այդ համաժողովի առավել կարևոր արդյունքներից մեկը հանդիսացավ տեղական օգնության կոմիտեների պատգամավորների՝ 1896 թ-ի սեպտեմբերի 15-ին Բեռնում տեղի ունեցած համաժողովը, որտեղ դարձյալ պրոֆ. Գ. Գոդեթի նախագահությամբ ստեղծվեց «Հայաստանի օգնության շվեյցարական կոմիտեների համաժողով» ընկերությունը, ինչը հնարավորություն ընձեռեց միասնացնել զանազան ընկերությունների գործունեությունը: Եվս 3 օր անց, սեպտեմբերի 18-ին, սկսվեց զանգվածային ստորագրահավաք հայկական կոտորածների հանդեպ շվեյցարական ժողովրդի բողոքը Բուհնեռաթին ներկայացնելու համար: Արժե անշուշտ հիշատակել, որ հետագա ամիսներին ընկերությունը հավաքեց ընդհանուր թվով 433080 ստորագրություններ, որոնք 1897 թ-ի մարտի 4-ին մի ընդարձակ պատվիրակության միջոցով ներկայացվեցին երկրի դաշնային նախագահ դր. Դոյխերին: Վերջինս իր՝ մարտի 9-ի պատասխանում դրվատանքով արտահայտվելով հայ ժողովրդին օգնության ցուցաբերման շվեյցարացի ժողովրդի վճռականության մասին և հույս հայտնելով, որ բողոքի այդ զանգվածային ցույցն իր արդյունքն ու արժևորումը կստանա նաև երկրի սահմաններից դուրս, այնուհանդերձ արձանագրում էր, որ չեզոք երկրի կարգավիճակը Շվեյցարիային թույլ չէր տալիս միջամտել օտար պետությունների գործերին: Չնայած, այսպիսով, ստորագրահավաքն իր բաղձալի արդյունքը չտվեց, այնուամենայնիվ այն մեծ և անուրանալի նշանակություն ունեցավ օգնության աշխատանքների կազմակերպման հարցում հասարակայնության մասնակցությունն ընդլայնելու հարցում: «Համաժողովը» սեպտեմբերի 29-ին կայացրած՝ իր առաջին նիստում վճռեց նաև սոսկական դրամական առաքումների փոխարեն Հայաստանում ձեռնամուխ լինել որբախմամ և այլ օգնության աշխատանքների նպատակային կազմակերպմանը, որոնք հետագայում ծավալվեցին Սվասում և այլ վայրերում: Ինչևէ, հայ ժողովրդին ցուցաբերվող շվեյցարացի քարեկամների օգնության աշխատանքները, որոնցում ներգրավվեցին Լեոպոլդ Ֆավրը, Թեոդոր Վիգերը, Գիլդե Վիթցենանը, Կարլ Մեյերը և բազում այլ երախտավոր գործիչներ, և որոնք, ըստ իրադրության, կազմակերպական, ծավալային և այլ փոփոխություններով անընդմեջ շարունակվեցին նաև հետագա տասնամյակներին, ինչպես շուտով կտեսնենք, զգալիորեն արդյունավորվեցին նաև դր. Յոհ. Լեփսիուսի և նրա ընկերության հետ սերտ համագործակցությամբ: Շվեյցարացի քարեկամների հայանվեր ձեռնարկումների մասին առավել հանգամանալից իրազեկում ունենալու համար տե՛ս Mejer K., Armenien und die Schweiz, Bern, 1974:

Բուլղարիայում կուտակված փախստականների և որբերի խնամքը, իսկ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն որոշեց իր գործունեությունը կենտրոնացնել Խարբերդի (Խարպուք) շրջանում:⁹⁸ Մնացած տարածքներում օգնության աշխատանքները պետք է իրականացնեին հայերի մյուս՝ ոչ գերմանացի բարեկամները:

Հասարակական շրջանների աջակցության ընդլայնման և համապատասխանաբար աշխատանքների հրապարակային լուսաբանման համար Լեփսիուսը բնականաբար կարիք ուներ սեփական լրատվական միջոցների: Ուստի նա 1897 թ-ի սկզբին Բեռլինում հիմնեց «*Der Christliche Orient*» ամսագիրը, որի միջոցով տեղեկություններ էին հաղորդվում օգնության աշխատանքների ընթացքի մասին, հրապարակվում էին քաղաքական վավերագրեր, ականատեսների վկայություններ 1895-96 թթ. կոտորածների վերաբերյալ, հաշվետվություններ և այլ բազմաժանր նյութեր Հայաստանում և հարևան երկրներում տեղի ունեցող նորագույն իրադարձությունների, հայոց պատմության, եկեղեցու, մշակույթի, Հայկական հարցի և այլ թեմաների վերաբերյալ:⁹⁹ Պարբերականի էջերում հանդես էին գալիս նաև Բեռլինի կոմիտեի դրսում գտնվող աշխատակիցները՝ ամբողջացնելով օգնության աշխատանքների և Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների լուսաբանումը:

Զնայած Լեփսիուսն իր առաջնահերթ և կարևորագույն անելիքը համարում էր հայ ժողովրդի օգնության գործը, որին և նվիրվեց անընդացորդ կերպով, այնուամենայնիվ մահմեդական շրջաններում քրիստոնեական քարոզչության կազմակերպման՝ սկզբնական ծրագիրը (որի նպատակով նա հիմնադրել էր ԳԱԱ-ն) շարունակում էր մնալ նրա շահագրգռությունների կիզակետում: Ուստի, ինքնին հասկանալի է, որ պարբերականում որոշակի տեղ էին զբաղեցնում նաև

այդ ոլորտին առնչվող հրապարակումները:¹⁰⁰

«*Der Christliche Orient*»-ը, սակայն, իր հրատարակության մեկ տարվա ընթացքում սպասված չափով հանրամատչելի չդարձավ, որի հիմնական պատճառը թերևս պատմագիտական նյութերի և քաղաքական փաստաթղթերի չափազանց մեծ ծավալն էր:¹⁰¹ Ուստի այդ պարբերականի փոխարեն Լեփսիուսը 1898 թ-ի սկզբին հիմնեց մի նոր պատկերագարող ամսագիր «*Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes*» վերնագրով, որը նվիրվեց բացառապես օգնության աշխատանքների պրոպագանդանը: Իսկ ինչ վերաբերվում էր կրոնական և «մահմեդական միսիայի» խնդիրներին, ապա դրանց լուսաբանման նպատակով հիմնվեց մեկ այլ ամսագիր ևս՝ «*Das Reich Christi*»-ն: Ընդ որում, չնայած առաջին պարբերականը համարվում էր երկրորդի հավելվածը, սակայն տպագրվում էր անհամեմատ ավելի մեծ տպաքանակով և թե որպես հավելված, թե առանձին տարածվում հասարակայնության մեջ:¹⁰²

«*Das Reich Christi*»-ն աստվածաբանության և մահմեդական միսիայի թեմատիկայի առանձնացմամբ հնարավորություն ընձեռեց ընդլայնել օգնության աշխատանքների քարոզչության ծավալը և երկու պարբերականները առավելագույնս համապատասխանեցնել իրենց ընթերցողների պահանջներին: Նրանք ունեին իրենց որոշակի առաջադրանքները, որոնք իրար ոչ միայն չէին հակասում, այլև, ընդհակառակը, կոչված էին փոխադարձաբար համալրելու միմյանց: «*Das Reich Christi*»-ն, - նշում էր այդ առթիվ Յոհ. Լեփսիուսը, - աստվածաբանության, մահմեդականների ավետարանականացման և միսիայի բնագավառներից կընդգրկի հարցերի մի որոշակի ոլորտ և միա-

98. Անդ:

99. Stü Das Blutbad von Arabkir, „Der Christliche Orient“ 1897, էջ 6-17; J. Rendel Harris und Helen B. Harris, Briefe vom Schauplatz der letzten Massacres in Armenien, անդ, էջ 302-312; Nachrichten über das Hilfswerk an den Notleidenden in Armenien, անդ, էջ 47-51; Fischer H., Das Kloster hl. Thaddäus, անդ, էջ 510-513; Die französischen Gelbbücher und die Zustände in der Türkei 1893-197, անդ, էջ 251-261; Armenisches Lied, անդ, էջ 384-385; Diplomatische Aktenstücke zur armenischen Frage, անդ, էջ 66-73; Die armenische Frage in den letzten 20 Jahren, անդ, էջ 481-505 և այլն:

100. Stü Zeller, Der Islam in seinem Verhältnis zum Christentum, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 108-120, 155-172, 212-222; Pastor von Bergmann, Die Gefahren der Mohammedaner-Mission, անդ, էջ 57-60 և այլն:

101. Համենայն դեպս, այդ տեսակետն էր արտահայտում էնֆերը՝ նշելով, որ քաղաքական փաստաթղթերի առատությունը խոչընդոտում էր քարոզչության ընդլայնումը «ժողովրդի պարզ, անձնագրի շրջաններում»: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 18:

102. Schäfer R., Geschichte..., էջ 18: „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“ ամսագրի տպաքանակն, ի դեպ, հասնում էր մոտ 6000-ի: Stü Zeller, Dringende Bitte um Gaben zu dem Bau unseres Waisenhauses in Choi, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 107:

Ժամանակ կշարունակի հետամուտ լինել «*Der Christliche Orient*»-ում մինչ այժմ ներկայացված առանձնահատուկ նպատակներին»:¹⁰³

Ինչևէ. ՅՕԳՄ-ի գործունեության առաջին 12 ամիսները ցույց տվեցին, որ ներդրումների և կատարված աշխատանքների ծավալի առումով առաջնությունը պատկանում էր Բեռլինի կոմիտեին, որը նշված ժամանակահատվածում ունեցել էր 390 000 մարկի դրամական եկամուտ, այն դեպքում, երբ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի հասույթները կազմում էին 360 000 մարկ, իսկ մյուս կոմիտեները նրանց շատ էին զիջում:¹⁰⁴ Միաժամանակ նույն ժամանակահատվածում գերմանական որբանոցներում հավաքագրված ընդհանուր թվով 1350 որբերի կեսից ավելին շուրջ 700-ը, խնամվում էր Բեռլինի կոմիտեի կողմից:¹⁰⁵ Վերջինիս եկամուտների գոհացուցիչ ցուցանիշներ արձանագրվեցին նաև հաջորդ տարիներին: Եթե 1896 թ-ին որբանք կազմում էին 133 859, 69 մարկ, ապա 1897 թ-ին գանձարկը հոսեց 305 206. 97. 1898 թ-ին 181 213, 89. իսկ 1899 թ-ին 213 351, 40 մարկ:¹⁰⁶

Իսկ ինչ վերաբերում էր որբանոցներում գտնվող երեխաների թվային հարաբերակցությանը, ապա 1900 թ-ի հունվարի տվյալներով Ուռհայի որբանոցում խնամվում էին 300, Դիարբեքիում 120, Խոյում 120, իսկ Ռուսչուկում 20 հայ որբեր: Ազգությամբ ասորի ևս 100 երեխաներ գտնվում էին Ուրմիայի որբանոցում:¹⁰⁷

Յուրաքանչյուր երեխայի խնամքի համար տարեկան ծախսվում էր 100 մարկ, որ հաստատագրվել էր հաշվի առնելով ամերիկյան որբանոցների փորձառությունը:¹⁰⁸ Այդ գումարները հայթայթվում էին կոլեկտիվ հանգանակությունների կամ առանձին անհատների վճարումների հիման վրա, որոնք այնուհետև համարվում էին իրենց հովանավորյալների «հոգեծնողները»: Գերմանացի բարեգործների շրջանում կային այնպիսիները, որոնք տասնամյակներ շարունակ անխզելիորեն կատարում էին իրենց վճարման հանձնառությունը:¹⁰⁹

103. Տե՛ս „Der Christliche Orient“, 1897, գլխաշապիկը:

104. Տե՛ս Das Deutsche Hilfswerk für Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 328:

105. Schäfer R., Geschichte..., էջ 21:

106. Տե՛ս Revisionsbericht, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 87:

107. Schäfer R., Geschichte..., էջ 29:

108. Lepsius J., An die Pflegeeltern unserer Kinder, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 59:

109. Schäfer R., Geschichte..., էջ 21:

Ընկերության պարբերական մամուլը բարեկամներին կանոնավոր կերպով տեղեկություններ էր հաղորդում մասնաճյուղերի գործունեության և երեխաների վերաբերյալ՝ հրատարակելով նաև լուսանկարներ: Մեծ նշանակություն էր տրվում նաև առանձին բարեկամների և նրանց կողմից խնամվող երեխաների ուղղակի կապերի զարգացմանը, որ տեղի էր ունենում հիմնականում փոստային հաղորդակցության միջոցով: Պարբերականների էջերում մեծ տեղ էր հատկացվում նման թղթակցությունների հրապարակմանը, որոնք որք և միայնակ երեխաների համար հոգեբանական ամրակայման, իսկ նրանց «հոգեծնողների» համար բարոյական վարձատրման յուրօրինակ միջոց էին հանդիսանում: Նման նամակները բնականաբար ծառայում էին նաև որպես լրացուցիչ տեղեկատվական աղբյուր որբանոցի առօրյայի և հիմնախնդիրների վերաբերյալ՝ նպաստելով բարեկամների շրջանի ընդլայնմանը:¹¹⁰ Այդ առումով մեծ արդյունք էին տալիս նաև ընկերության աշխատակիցների հանդիպումները եկեղեցական համայնքների հետ, որոնց ընթացքում ընթերցվում էին զեկուցումներ, և տարվում էր լայն բացատրական աշխատանք: Արժե նշել նաև, որ բոլոր նվիրատվությունները, որոնք ԳԱԱ-ն ստանում էր, անմիջապես ցուցակավորվում և պարբերականներում հրապարակվում էին, այնպես որ յուրաքանչյուր նվիրատու կարող էր հավաստիանալ, որ իր առաքումը ծառայելու էր իր նպատակին:

Յոհ. Լեփսիուսի և նրա գործընկերների ծավալուն հրապարակախոսական աշխատանքը հասարակական կարծիքի ձևավորման առումով նշանակալից պտուղներ էր տալիս, ինչը վկայում էին նաև վերոնշյալ մուտքագրված գումարները, և, ինչպես Լեփսուսն էր 1899 թ-ի մարտին ընդգծում, Գերմանիայում հասարակական տրամադրությունները բավականաչափ փոխվել էին հոգուտ Չայաստանի: «Եթե մեր գործունեության առաջին տարում,- նշում էր նա.- հասարակական շահագրգռությունները պետք է նվաճվեին, ապա ներկայումս առնվազն վերացել է այն տեսակետը, թե Արևելքը մեզ չի վերաբերվում»:¹¹¹

110. Տե՛ս Unsere Waisen, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 30-31: Ինչպես շուտով կլուսաբանվի, ընկերության գրասենյակում մի առանձին բաժանմունք զբաղվում էր այդ թղթակցությունների կազմակերպմամբ:

111. Տե՛ս Konferenz des Hilfsbundes für Armenien am 14. März 1899, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 43:

Ասվածն ավելի հստակ կարժևորվի, եթե նկատի առնենք, թե որպիսի աննպաստ քաղաքական իրադրությունում էր զարգանում Լեփսիուսի և նրա բարեկամների հայանվեր գործունեությունը. իրադրություն, որ հատկանշվում էր թուրքիայում տնտեսաքաղաքական ազդեցության ընդլայնման Գերմանիայի կառավարող շրջանների նկրտումների ակտիվացմամբ և համապատասխանաբար նաև այդ երկրի հետ բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդման աննախադեպ բարձր տեմպերով:

Վիլիելմ II կայսեր 1898 թ-ի հոկտեմբերին և նոյեմբերին կատարած ճանապարհորդությունը դեպի Կ. Պոլիս, Պաղեստին և Դամասկոս և Դամասկոսում նրա ունեցած ելույթը, որտեղ նա դրվատանքով էր խոսում սուլթանի հետ իր բարեկամության մասին ու իր հովանավորությունը խոստանում աշխարհի 300 միլիոն մահմեդականներին,¹¹² բնութագրում էին այն մեծ կարևորությունը, որ նա տալիս էր թուրքիայի հետ իր երկրի հարաբերությունների զարգացմանը: Նրա ելույթը Գերմանիայի հասարակական շրջաններում առաջ բերեց կրքերի երկակի շիկացում, և եթե հայերի բարեկամներն այն դժգոհությամբ ու ցատունով ընդունեցին, ապա քրիստոնեական բարոյականությունը պետական շահերին ստորադասող շրջանները, ինչպես և զանգվածային լրատվության միջոցների ճնշող մեծամասնությունը հանդես էին գալիս Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության պաշտպանության ելակետից:¹¹³ «Լրջմիտ քրիստոնյաների շրջանում այդ բարեկամությունն անկասկած միշտ անըմբռնելի մնաց. նշում էր այդ առթիվ Ռ. Շեֆերը,- մինչդեռ այն քաղաքականապես և տնտեսապես շահագրգռված շրջաններում փառաբանվում էր»:¹¹⁴

Նման իրադրությունը Լեփսիուսից և նրա գործընկերներից պահանջում էր օգնության գործը շարունակելու և հայ ժողովրդի բարեկամների շրջանն ընդարձակելու համար ոչ միայն լայն տեղեկատվական գործու-

112. Mirbach E. F., Die Reise des Kaisers und der Kaiserin nach Palästina, Berlin, 1899, էջ 407:

113. Feigel U., Das evangelische..., էջ 84-85:

114. Schäfer R., Geschichte..., էջ 23: Այդ հարցում, ի դեպ, շատ ավելի միանշանակ էր եղել Շվեյցարիայի երկրամասային եկեղեցիների դիրքորոշումը, որոնք հայկական կոտորածների պատճառով հրաժարվել էին իրենց ներկայացուցիչներին ուղարկել կայսերը ուղեկցելու համար և բավարարվել էին առաքելով միայն մի գրավոր ուղերձ: Տե՛ս Feigel U., Das evangelische..., էջ 85:

նեություն ծավալել, այլև պայքար մղել քաղաքական շահերով առաջնորդվող ապակողմնորոշիչ լրատվության դեմ և կոմիտեի գործունեությունը պաշտպանել հրապարակային հարձակումներից: Այդ առումով թերևս արժե հիշատակել քաղաքագետ և հրապարակախոս պաստոր Ֆրիդրիխ Նաումանի տեղեկագրերը,¹¹⁵ որոնք միտում էին վարկաբեկել հայ ժողովրդին, նույնիսկ արդարացնել 1895-96 թթ. կոտորածները և արժանի հակահարված ստացան Պ. Ռոհրբախի, Շթյուկերի և այլոց կողմից:¹¹⁶

Հայաստանի օգնության գերմանական միության դեմ կատարվող հարձակումների և հակահայկական քարոզչության առումով բնութագրական էր նաև «Kölnische Zeitung» լրագրի մի սենսացիոն տեղեկատվության պատճառով 1899 թ-ի գարնանն առաջացած բանավեճը: Վկայակոչելով կաթոլիկ քարոզիչների գործունեության դեմ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի Բ. Դռանն ուղղված բողոքագիրը (որի հիման վրա թուրքական կառավարությունը Բեբեկի որբանոցի տնօրենին մեղադրանք էր ներկայացրել)՝ թերթը քննադատում էր ՅՕԳՄ-ի գործունեությունը նշելով, որ այն հարուցում է թուրքական կառավարության դժգոհությունը և վտանգում Գերմանիայի շահերն Արևելքում: Ըստ այդմ «Kölnische Zeitung»-ը պահանջում էր կասեցնել միության գործունեությունը, լուծարել որբանոցները և դեռևս չծախսված գումարներն օգտագործել Գերմանիայում բարեգործական նախաձեռնությունների համար:¹¹⁷

Լեփսիուսը հրապարակավ հանդես եկավ այդ հրապարակման դեմ Միության Բեռլինի կենտրոնական կոմիտեի անունից սպառնիչ կերպով հերքելով հողվածագրի դատողությունները: Հերքման մեջ, որը նախ տպագրվեց «Reichsbote»-ում, իսկ այնուհետև «Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerkes» պարբերականի մայիսի համարում, մատնանշվում էր, որ նշված բողոքը ուղղված է եղել կաթոլիկ քարոզիչների դեմ, մինչդեռ ՅՕԳՄ-ը մշտապես վայելել էր ոչ միայն թուրքիայի

115. Ֆ. Նաումանը կայսեր ճանապարհորդության ընթացքում ուղեկցել էր նրան և վերադարձից հետո իր կողմից հրատարակվող «Hilfe» ամսագրում տպագրեց իր ճանապարհորդական տեղեկագրերը: Անդ, էջ 87:

116. Անդ, էջ 89:

117. Տե՛ս Erklärung des Deutschen Hilfsbundes für Armenien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 59:

քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության, այլև կառավարության համակրանքը: Լեփսիուսն իր պատասխանում վերստին հիշեցում էր կատարում պրուսական Գերագույն սինոդի վերոնշյալ հռչակագրի մասին. որից մի հատված դարձյալ ներկայացվում էր ընթերցողի ուշադրությանը, իսկ այնուհետև, պարզաբանելով Հայաստանում տիրող իրադրությունը և Միության աշխատանքների հիմնական ուղղվածությունը. նա հիմնավորում էր դրանց կարևորությունը: «Մենք համոզված ենք,- նշում էր Լեփսիուսը,- որ մեր բարեսիրական գործունեության դեմ ուղղված հարձակումները մեր համակիրների մոտ հաջողություն չեն գտնի, և ողջ ավետարանական եկեղեցուն Արևելքի քրիստոնյաների համար զարթոնքի կոչված շահագրգռությունները միայն կաշխուժանան և ավելի եռանդագին կծավալվեն...»:¹¹⁸

Լեփսիուսը 1899 թ-ի դեկտեմբերից ձեռնամուխ եղավ նաև մի շարք վարչակառուցվածքային փոփոխությունների, որոնք նա անհրաժեշտ էր համարում նոր մարտահրավերների պայմաններում աշխատանքների արդյունավետությունն ապահովելու համար:¹¹⁹ Կազմակերպության գրասենյակը, որ մինչ այդ գտնվում էր իր բնակարանում,¹²⁰ նա տեղափոխեց արևմտյան Բեռլին (Լյուքսբուրգ 5) դե-

118. Անդ, էջ 60-61:

119. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 28:

120. 1899 թ-ի ապրիլին Լեփսիուսի ընտանիքը և նաև կազմակերպության գրասենյակը (որը գտնվում էր Լեփսիուսի տանը) Վեսթենդից տեղափոխվել էին Բեռլինի Լիխտերֆելդ ամառանոցային արվարձանը: Տե՛ս անդ, էջ 26:

121. Անդ, էջ 29: Մինչ այդ ընկերության գործունեության սկզբնավորման և ընդլայնման հետ կապված՝ թղթակցական, կազմակերպական և մյուս բոլոր մեծածավալ գրասենյակային աշխատանքները կատարում էր հիմնականում Յոհ. Լեփսիուսի կինը՝ Մարգարետ Լեփսիուսը (ծնվ. 1867 թ-ի հուլիսի 29-ին Նազարեթում) որը ոչ միայն ամուսնու «աջ ձեռքն» էր, այլև նրա մեծ ոգեշնչողն ու անմնացորդ աջակիցը հայօգնության աշխատանքներում: Մ. Լեփսիուսի փխրուն առողջությունը, սակայն, երկար չդիմացավ այդ ծանրաբեռնվածությանը, որին գումարվում էր նաև վեց մանկահաս երեխաների խնամքը, և ծանր հիվանդանալով տուբերկուլյոզով՝ նա 1898 թ-ի հոկտեմբերի 17-ին մահացավ: Տե՛ս Lepsius M. R., *Die Nachkommen...*, էջ 124: Երկու տարի անց՝ 1900 թ-ին Լեփսիուսն ամուսնացավ Ալիսե Բոյնինգի հետ (ծնվ. 1871 թ-ի հոկտեմբերի 5-ին Շտուտգարթում), որից ունեցավ ևս վեց զավակ: Ա. Բոյնինգի քույրն, ի դեպ, ամուսնացած էր Լեփսիուսի աներորդի՝ արդեն հիշատակված Ֆրիդրիխ Ցելերի հետ: Անդ, էջ 125-126:

կավարումը հանձնելով Ռ. Շեֆերին:¹²¹ Գրասենյակի որբերի բաժանմունքի ղեկավարությունը ստանձնեց իշխանուհի Էլիզաբեթ ֆոն դեր Գոյրբենը. որը զբաղվում էր գլխավորապես երեխաների և նրանց հոգեծնողների միջև թղթակցությունների փոխանակմամբ: Թողարկվեց և բազմացվեց նաև լուսանկարների մի ստվար շարք մասնաճյուղերում տարվող աշխատանքների վերաբերյալ. որը զգալիորեն ընդլայնեց քարոզչության զարգացման հնարավորությունները:¹²²

Միաժամանակ «*Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerkes*» ամսագրի փոխարեն 1900 թ-ի հունվարից դարձյալ սկսեց կանոնավոր լույս տեսնել «*Der Christliche Orient*» պարբերականը, որն արդեն հավելված չէր, այլ ինքնուրույն ամսագիր և հրատարակվում էր ավելի մեծ ծավալով: Այդ փոփոխությունն, ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիուսը, պայմանավորված էր իր ընկերության հեռանկարային ծրագրերի բազմազանությամբ, որոնք չէին սահմանափակվում միայն օգնության աշխատանքներով: «Մեր միսիայի պարբերականի անվան առումով,- այդ առթիվ պարբերականի առաջին թողարկման առաջնորդողում նշում էր նա,- ես վերադարձել եմ 1897 թ-ին իմ կողմից հրատարակված «*Der Christliche Orient*» պարբերականին և այդպիսով նաև նրա միջոցով հետապնդվող նպատակներին. որոնք չեն սահմանափակվում միայն Հայաստանի օգնության աշխատանքով և պետք է իրականացնեն նաև գաղափարներ, որ մենք նախանշել ենք հայկական շարժումից առաջ ...»:¹²³

Լեփսիուսն, անշուշտ, նկատի ուներ իր սկզբնական մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության զարգացման գաղափարը, որն արդեն Ա. Ամիրխանյանցի և Յ. Ավետարանյանի միջոցով սկզբնավորվել էր Բուլղարիայում. և որը նա հույս ուներ երբևէ դարձնել իր գործունեության հիմնական ուղորտներից մեկը: Քանի որ, սակայն, ժամանակի և իրադրության թելադրանքով օգնության աշխատանքները հետագայում ևս շարունակեցին առաջնային մնալ, ուստի նոր պարբերականը բովանդակային առումով նույնությամբ փոխարինում էր նախորդին, սակայն ավելի մեծ ծավալով և արդեն ոչ թե որպես հավելված, այլ որպես անկախ պարբերական:

122. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 30:

123. Lepsius J., *Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“*, 1900, էջ 3:

1900 թ-ի մայիսի 11-ին ՅՕԳՄ-ի Բեռլինի կոմիտեի վարչության նիստում վճռվեց նաև կազմակերպությանը (որը մինչ այդ համարվում էր բարեգործական ընկերություն) միսիոներական ընկերության բնույթ հաղորդել՝ այն վերանվանելով «Գերմանական առաքելություն Արևելքում», իսկ նախկին «Չայաստանի օգնություն» անվանումը դարձնել ենթանուն:¹²⁴ Որոշումը ինչպես նշվում էր ընկերության տեղեկություններում, աշխատանքային ոլորտում որևէ փոփոխություն չէր նախատեսում, այլ ընդամենը նպատակ ուներ ընկերության անվանումը համապատասխանեցնել նրա գործունեության բնույթին, որն օգնության աշխատանքներից բացի ընդգրկում էր նաև մահմեդական աշխարհի ավետարանականացման և հին քրիստոնյա եկեղեցիների հետ համագործակցության ոլորտները:¹²⁵ «Մեր առաջին պարտականությունը,- տեղեկացնում էր այդ առթիվ Լեփսիուսը,- մեր որբերի, մեր այրիների, մեր հիվանդների և մեր աղքատների համար սկսված գործը շարունակելն է... Սակայն դրանից զատ մենք պետք է կրթենք, ուսուցանենք, հետազոտենք, գրենք, տպագրենք, տարածենք, մեր դպրոցները բարելավենք, ուսուցիչներ, քարոզիչներ պատրաստենք, Աստվածաշունչը թարգմանենք, Արևելքի, իսլամի համար քրիստոնեական գրականություն ստեղծենք, մեր քրիստոնյաներին իրազեկում տանք այդ՝ այնքան մոտիկ և այնքան անծանոթ աշխարհի վերաբերյալ... և Արևելքին տանենք Արևմուտքի իմաստության և գիտելիքների հարուստ գանձերն ու բարիքները»:¹²⁶

Ընկերությունն այդպիսով վերականգնեց իր նախնական անվանումը և բաժանվելով ՅՕԳՄ-ից՝ դարձավ բացարձակապես ինքնուրույն: Նրա նախագահն, ինչպես նախկինում, շարունակում էր մնալ Ա. Ֆոն Բեռնշտորֆը, տնօրեն ընտրվեց Յոհ. Լեփսիուսը, գործավար իշխանուհի է. Ֆոն դեր Գրյոբենը, գանձապահ՝ վաճառական Կոզել-շաթըը, իսկ հաշվապահ՝ Ռ. Շեֆերը: Ձևավորվեց նաև ընկերության վարչությունը, որի կազմում ընդգրկվեցին օր. Մարիա Ֆոն Դյորինգը, պաստոր Իդելերը, պաստոր Թ. Յելինգհաուզը,¹²⁷ զինվորական ա-

վագ քահանա Շտրաուսը, դր. Պ. Ռոիրբախը,¹²⁸ պաստոր Ֆրիդրիխ

128. Դր. Պաուլ Ռոիրբախը (հայտնի իրապարակախոս, լրագրող և ճանապարհորդ) ծնվել է 1869 թ-ի հունիսի 29-ին Իրգենում: 1887-88 թթ. նա Դորպատի համալսարանում ուսանել է պատմություն և աշխարհագրություն, այնուհետև իր ուսումը շարունակել աստվածաբանության բնագավառում և 1888 թ-ին Ստրասբուրգում հանձնելով ավարտական քննությունը՝ ստացել աստվածաբանի ակադեմիական կոչում: 1888 թ-ին նա դարձավ ավետարանական-սոցիալական կոնգրեսի գլխավոր քարտուղարը, 1891 թ-ին ստանձնեց նաև «Die Zeit» քաղաքական շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագրի պարտականությունները և նույն տարում Բեռլինում պաշտպանելով իր դոկտորական ատենախոսությունը՝ ստացավ փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Դեռ ուսանողական տարիներին ծանոթ լինելով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի և այլ հայ հոգևորականների հետ՝ Ռոիրբախը նրանց միջոցով ճանաչել էր Չայաստանը և դարձել հայ-գերմանական կապերի ընդլայնման ջատագովներից մեկը: Չայ եկեղեցու բարենորոգչությանը նպաստելու նպատակով նա մի շարք այլ բարեկամների հետ դեռ 1894 թ-ին հիմնադրեց «Das notwendige Liebeswerk» կազմակերպությունը, որի միջոցով բազմաթիվ հայ հոգևորականներ ուսանեցին գերմանական համալսարաններում՝ հետազոտյալ մեծ ներդրում ունենալով հայ եկեղեցու բարենորոգչության խնդրում: Պ. Ռոիրբախը անձնական սերտ կապեր ուներ նաև Յոհ. Լեփսիուսի հետ, որն էլ դեպ մկրտել էր նրա որդուն: Ռոիրբախը 1897-1902 թվականներին և 1909 թ-ի ընթացքում ձեռնարկել է ընդհանուր թվով հինգ հետազոտական ճանապարհորդություն դեպի Չայաստան: Չրատարակել է, ի թիվս այլոց, «Թուրանից և Չայաստանից. հետազոտություններ Ռուսաստանի համաշխարհային քաղաքականության վերաբերյալ», «Ինչի կարիք ունի հայ եկեղեցին», «Չայ եկեղեցու ներքին հիմնախնդիրները», «Չայկական բարենորոգչական ձգտումների արտաքին դժվարությունները», «Կովկասից Միջերկրական ծով. հարսանական և հետազոտական ճանապարհորդություն Չայաստանով», «Չայաստան» և Չայաստանի իրադրության լուսաբանմանը նվիրված բազմաթիվ այլ աշխատություններ: 1903 թ-ին Ռոիրբախը Գերմանիայում հայտնի դարձավ իր «Գերմանիան համաշխարհային ազգերի շարքում» գրքով: Նա իր ժամանակի մեծ ժողովրդականություն վայելող քաղաքական մեկնաբաններից էր և ի թիվս այլ աշխատությունների գրել է նաև «Գերմանական միտքը աշխարհում» և «Աշխարհի քաղաքական տեսություն» գրքերը: 1903-1906 թթ. նա նշանակվեց հարավային Աֆրիկայի գերմանական հատվածի՝ բնակեցման գործի կայսերական կոմիսար, իսկ 1914 թ-ին դարձավ ԱԳԼ-ի կառույցում ստեղծված՝ նորահիմն արտասահմանյան ծառայության կենտրոնի մասնակց քարտուղարը՝ զուգահեռաբար ստանձնելով նաև «Das größere Deutschland» ամսագրի (հետագայում «Deutsche Politik») իրաւարակչի պարտականությունները: Stv Deutsche Biographische Enzyklopädie, Herausgegeben von Walther Killy und Rudolf Vierhaus, Bd. 8, München, 1999, էջ 371: Հմնտ. Hacik Rafi Gazer, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhundert, Göttingen, 1996, էջ 29-30:

124. Lepsius J., Deutsche Orient-Mission, անդ, էջ 81:

125. Անդ:

126. Անդ, էջ 83:

127. Պաստոր Յելինգհաուզը 1903 թ-ի սկզբից վարում էր նախագահի տեղակալի պարտականությունները: Stv „Der Christliche Orient“, 1903, գլխաշապիկը:

Ցելերը¹²⁹ և գրավաճառ Վարնեկը:¹³⁰

ԳԱԱ-ի հայանվեր առաքելությունը սկիզբ առավ և ծավալվեց համիդյան կոտորածներից արյունաքամ հայության ամենատարբեր հատվածներում: Նախքան, սակայն, այդ աշխատանքների լուսաբանմանն անցնելը, մենք կկամենայինք այստեղ անդրադառնալ այն հիմնական առանձնահատկությանը, որի շնորհիվ ընկերությունը Հայաստանում, ի տարբերություն բարեգործական աշխատանքներ վարող այլ կազմակերպությունների, մշտապես մեծ սեր և համարում էր վայելում. չնայած այն բանին, որ որոշ կազմակերպություններ, ինչպես օրինակ ՀՕԳԱ-ի ֆրանկֆուրտի կոմիտեն, ամերիկյան «American Board» ընկերությունը և այլն. ոչ պակաս ներդրումներ և համապատասխանաբար նաև բարեգործական աշխատանքներ են իրականացրել: Մյուս կազմակերպությունները, որպես կանոն, մարդասիրական աշխատանքներին զուգահեռ ձգտում էին հայ հոգևոր-մշակութային կյանքում ձեռք բերել որոշակի ազդեցության ուղորտներ, մասնավորապես թե որբանոցներում և թե բնակչության շրջանում վարում էին նաև ակտիվ քարոզչություն՝ ջանալով լուսավորչական համայնքների ներսում ձևավորել նոր բողոքական կամ կաթոլիկ համայնքներ, ինչն առաքելական եկեղեցու և համայնքների կողմից սուր դիմադրության ու հակամարտությունների պատճառ էր դառնում: Մինչդեռ Լեփսիուսն ու ԳԱԱ-ն, ինչպես դիպուկ կերպով նշում էր Ռ. Շեֆերը, իրենց ելակետը համարում էին ոչ թե ավետարանի քարոզումը, այլ «ավետարանի պահանջների իրագործումը»:¹³¹

Քանի որ ընկերությունն իր նյութական միջոցների զգալի մասը

հայթայթում էր գերմանական բարեպաշտ շրջանների նվիրատվություններից, որոնք այդ խնդրի հանդեպ անտարբեր չէին կարող լինել, հակառակորդների կողմից ԳԱԱ-ի հանդեպ ոչ բարյացակամ հասարակական կարծիք ստեղծելու նպատակով նման «խայծի» օգտագործումը բացառելու և միաժամանակ քարոզիչների գործունեության վնասարար նշանակությունն ըստ հարկի պարզաբանելու նպատակով Լեփսիուսը հարկադրված էր պարբերաբար հետևողականորեն հիմնավորել քարոզչության հարցում իր որդեգրած սկզբունքները:¹³² Նախ քարոզիչների ձեռնարկումները ժամանակավրեպ էին և հակասում էին օրվա հրատապ պահանջներին: «Քաղցածներից,- ընդգծում էր Լեփսիուսը,- ցրտից սառած և թալանված մարդկանց, որբերին և այրիներին, որոնք անպաշտպան կերպով նման անմխիթար և անհույս թշվառության են մատնվել, պետք է նախ ոչ թե ավետարանը տալ, այլ հաց. հագուստ և աշխատանք»:¹³³ Մյուս կողմից, Արևելքում քարոզչության ավանդական և դոգմատիկ ըմբռնումները Լեփսիուսի համոզմամբ ինքնանպատակ էին և քննություն բռնել չեն կարող, քանի որ չէին նպաստում հավատի ամրապնդման կարևորագույն նպա-

129. Տ. Ցելերը Լեփսիուսի աներորդին էր: Նա ծնվել է Նագաբեթում և իր պատանեկությունն անցկացրել ավետյաց երկրում: Երկար տարիներ քահանա է աշխատել Բիզենրոդեում՝ Ֆրիզդորֆի հարևան համայնքում, 6 տարի ղեկավարել է Մազդեբուրգի քաղաքային միսիան և 3 տարի Ցեխենդորֆի ավետարանական դիակոնների միությունը: Sten Lepsius J., Friedrich Zeller, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 78-79:

130. Sten Die Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 38: Վարնեկը վարչության կազմում մնաց մինչև 1903 թ-ը: Փոխարենը 1903 թ-ի սկզբին վարչության կազմում ընդգրկվեցին երեք նոր անձնավորություններ՝ օր. Ա. Ֆոն Մյուլլերը, պաստոր Սամուել Քելերը և պաստոր Քլայնը: Sten „Der Christliche Orient“, 1903, գլխաշապիկը:

131. Schäfer R., Geschichte..., էջ 27:

132. Լեփսիուսն այդ հարցի վերաբերյալ իր տեսակետներն առաջին անգամ հետևողականորեն շարադրեց դեպի Պարսկաստան, Թուրքիա և Բուլղարիա կատարած իր նոր ութամսյա (1899 թ-ի ապրիլ-դեկտեմբեր ամիսներին) ճանապարհորդությունից վերադառնալուց հետո, որ նա ձեռնարկել էր իր ընկերության մասնաճյուղերն այցելելու, ինչպես նաև այդ երկրներում գործող մյուս կազմակերպությունների աշխատանքներին հանգամանալից ծանոթանալու նպատակով: Մասնավորապես վերջինը նա խիստ անհրաժեշտ էր համարում, իր իսկ վկայությամբ, անհարկի մրցակցությունից խուսափելու և միաժամանակ ճգրտելու համար այն ուղորտները, որտեղ իր ընկերության գործունեությունը կարող էր առավելագույնս նպատակային լինել: Անը: «Իմ պարտականությունն էր,- այդ առթիվ գրում էր նա,- նախ և առաջ ծանոթանալ այլ ընկերությունների աշխատանքին, որպեսզի մեր գործունեությունը չդառնա նետ մյուսների մարմնի վրա, այլ օրհնություն մյուսների աշխատանքի համար: Sten Lepsius J., Reisebericht von Dr. Lepsius, „Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 156: ճանապարհորդության ընթացքում հասու դառնալով հայկական շրջաններում այլ կազմակերպությունների կողմից իրականացվող քարոզչական գործունեությանն ու դրա արատավոր հետևանքներին՝ վերադարձից հետո նա հանդես եկավ այդ գործելակերպի հրապարակային քննադատմամբ և հարցի վերաբերյալ իր դիրքորոշման մանրամասն և համակողմանի պարզաբանմամբ: Sten Lepsius J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 6-8:

133. Lepsius J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 4:

տակին: Նրանք անտեսում էին Արևելքի «ներքին զարգացման» և հոգևոր-եկեղեցական կյանքի աշխուժացման պահանջները, որոնք այլ և շատ ավելի համապարփակ էին, քան որևէ եկեղեցու տեսադրույթների մերկ քարոզչությունն էր: Քարոզիչները պետք է մշտապես հիշեն, նշում էր Լեփսիուսը, որ Աստծո կողմից Արևելք են ուղարկվել ոչ թե որպես «որևէ դավանանքի կամ եկեղեցու սուրհանդակներ», այլ հանձնարարություն ունենալով քրիստոնյա եղբայրներին իրենց դժվարին ժամին մխիթարել և նեցուկ դառնալ խոսքով ու գործով: Այդ խոսքն ազդեցիկ դարձնելու, այն է՝ Ավետարանն Արևելքում վերակենդանացնելու և քրիստոնյա եղբայրներին հավատ ու կորով ներշնչելու համար Լեփսիուսի համոզմամբ նախ անհրաժեշտ էր համագործակցության, փոխադարձ սիրո և վստահության պայմաններում վերակենդանացնել և ամրապնդել հին քրիստոնյա եկեղեցիները:¹³⁴ Մինչդեռ քարոզիչների գործելակերպն, ընդհակառակը, խզելով այդ եկեղեցիների հետ համագործակցության բոլոր եզրերը՝ պառակտում և ջլատում էր համայնքները: Հետևապես «Արևելքում կատարվելիք աշխատանքը,- ընդհանրացման կարգով նշում էր նա,- որին բոլոր մյուսներից առաջ կոչված է ավետարանական գերմանիան, ո՛չ ավետարանականացման և ո՛չ էլ այդ իմաստով միսիոներական կարող է լինել: Այն պետք է լինի **հոգևոր** աշխատանք, որը հին եկեղեցիների կրթական և քրիստոնեական մակարդակը կբարձրացնի...: Միայն նա, ով պատմության մեջ Աստծո ճանապարհները չգիտի, կարող է հավատալ, թե անգլիական, ամերիկյան կամ գերմանական քրիստոնեության անգույն պատճենումը կարող է ինչ-որ ազդեցություն գործել Արևելքի ներքին զարգացման վրա»:¹³⁵

Լեփսիուսի համոզմամբ, դա փաստարկում էր նաև ամերիկացի միսիոներների օրինակը, որոնց ուժերով Ավետարանի քարոզչությունն արդեն հասել էր իր հնարավոր առավելագույն արդյունքին, և նոր քարոզչությունը կարող էր վերածվել միայն անօգուտ մրցակցության: Այն չափով, որչափ գերմանացի բողոքականներն առնչվում էին ամերիկյան քարոզիչների հետ, նրանց փոխհարաբերությունը պետք է կրեր համագործակցական բնույթ, առանձնապես այն բնագավառներում,

որտեղ դրանք կաղում էին: Այդ բնագավառներից կարևորագույնը Լեփսիուսը համարում էր ամերիկյան կրթության համակարգը, որի մեթոդական դրվածքը, նրա համոզմամբ, խիստ թերի էր, քանի որ օտարացնում էր քրիստոնյաներին սեփական ազգային արժեքներից: ¹³⁶

Փաստորեն, նրբորեն բացառելով քարոզչության անհրաժեշտությունը, Լեփսիուսը միաժամանակ քննադատում էր այն բացասական հետևանքները, որ ուներ ամերիկյան քարոզիչների կրթահամակարգը՝ արևելյան քրիստոնյաներին օտարացնելով իրենց ազգային արժեքներից: Ուստի ԳԱԱ-ն և Արևելքում գործող ցանկացած այլ ընկերություն, ընդգծում էր նա, իր առաջին պարտականությունը համարելով նյութական օգնության կազմակերպումը, միաժամանակ պետք է ջանար համակողմանի «հոգևոր» աշխատանքի միջոցով ավետարանը և հավատը Արևելքում կենդանի և ազդեցիկ դարձնել: Այդ հոգևոր աշխատանքը, որի պահանջով նա հանդես էր գալիս, հետապնդելով բացառապես լուսավորական նպատակներ, այն է՝ «ամրապնդել հին եկեղեցիները», «կրթել, ցուցումներ տալ, հետազոտել, գրել, հրատարակել, տարածել, դպրոցները բարեկարգել, ուսուցիչներ պատրաստել...», Արևելքին հաղորդակից դարձնել Արևմուտքի իմաստության գանձերին և փորձին»,¹³⁷ ոչ մի կապ չուներ նոր համայնքների ձևավորման քարոզիչների վնասարար գործելակերպի հետ: «Արևելքում,- ընդհանրացման կարգով նշում էր Լեփսիուսը,- մեր աշխատանքում բոլոր պարագաներում պետք է խուսափել քարոզչության որևէ փորձից կամ նույնիսկ միտումից և հրաժարվել քրիստոնյաների շրջանում համայնքների ձևավորման ցանկացած գործունեությունից, եթե մենք չենք կամենում ավելի քանդել, քան կառուցել: Մեր աշխատանքը պետք է հին քրիստոնեական եկեղեցիների հանդեպ, որտեղ նրանք դեռ գոյություն ունեն, լինի նույնքան անկեղծ և անկանխակալ, բարե-

134. Անդ, էջ 7:

135. Անդ: Տեքստում կատարված ընդգծումը հեղինակինն է:

136. Անդ:

137. Lepsius J., Deutsche Orient-Mission, Der Christliche Orient, 1900, էջ 83: Այդ վերաբերում էր մասնավորապես այն շրջաններին, որտեղ դրա կարիքը առանձնապես մեծ էր, նշում էր Լեփսիուսը, իսկ այնտեղ, որտեղ եկեղեցին, հավատը և ավետարանը կենդանի ու ամուր էին, միսիաներն այլ անելիք չունեին, քան «դրանով ուրախանալ և ձեռք մեկնել բոլորին, ովքեր մեզ հետ Աստծո և նրա որդի Հիսուսի ընդհանրությամբ կապված են, ինչ եկեղեցու կամ դավանանքի էլ որ նրանք պատկանելիս լինեն»: Անդ, էջ 82:

կամական և օգնության պատրաստ, ինչպես բողոքական համայնքների հանդեպ: Քանի որ մենք բարոյական իրավունք չունենք լուսավորչական ծնողների որբացած երեխաներին օտարացնել իրենց եկեղեցուց, նրանց հանդեպ մեր առաջադրանքը սահմանափակվում է քրիստոնեական-բարոյական դաստիարակությամբ և ուսուցմամբ, որով մենք կարող ենք քրիստոնեության առաջադիմության համար ավելին անել, քան ուղղակի քարոզչությամբ»: ¹³⁸

ԳԱԱ-ն, ինչպես շուտով կ'ուսաբանվի, իր երկարամյա գործունեության ընթացքում մշտապես հավատարիմ մնաց իր առաջնորդի գաղափարական սկզբունքներին: Այն հայության մեջ երբեք քարոզչական գործունեություն չծավալեց, այլ իր բոլոր հնարավորություններն ի սպաս դրեց հայ ժողովրդին և եկեղեցուն զորավիգ լինելուն:

Ուռնայի որբանոցի խոհանոցում

ՀԵՐՄԱՆ ԽՐԻՍՏԷ
իր տիկնոջ՝
ԲԵՐՏԱ ՎԵՐՆԵՐԻ հետ

ՅԱԿՈԲ ԿՅՈՒՆՏԵՐ

138. Lepsius J., Der Herausgeber an die Freunde unsrer Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 6:

§ 2 ԱՎԱՆՎՅՈՒՐԸ

2.1 Ուռնայի մասնաճյուղը

2.1.1 Որբախնամ աշխատանքները և երեխաների կրթության ու դաստիարակության հիմնարար սկզբունքները

Ուռնա քաղաքը 1895 թ-ի դեկտեմբերի 28-29-ին դարձել էր սարսափազդու կոտորածների քառերաբեմ, որոնց զոհ դարձան ավելի քան 10 000 հայեր: ¹³⁹ Կոտորածներից հետո քաղաքում մնացել էին շուրջ 12 000 այրիներ և որբեր, որի պատճառով և այն ժամանակակիցների կողմից հաճախ անվանվում էր Այրիների քաղաք: Ինչպես արդեն նշվել է, Յոհ. Լեփսիուսը դեռ իր 1896 թ-ի ամառային ճանապարհորդության ընթացքում, տեղեկանալով այդ քաղաքի՝ նախճիրը վերապրած հայության անասելի ծանր դրության մասին, ամերիկացի քարոզչուհի օր. Կ. Շատուկի միջոցով այնտեղ երկու վարձակալված տներում մի գերմանական որբանոց էր բացել, որտեղ սկզբնապես խնամքի էին վերցվել 50 որբեր: Հետագա ամիսներին օր. Շատուկը Լեփսիուսի ցուցումների հիման վրա շարունակեց երեխաների հավաքագրումը, որոնց թիվը տարեվերջին հասեց 200-ի սահմանագիծը: ¹⁴⁰

Լեփսիուսն արագորեն հավաքագրեց և Ուռնա ուղարկեց մասնական աշխատակիցների, որոնք պետք է այնտեղ իրականացնեին օգնության աշխատանքները: 1897 թ-ի փետրվարին Ուռնա մեկնեցին նրա առաջին օգնականները՝ Ֆրանց Էքարտը ¹⁴¹ և օր. Պաուլի-

139. Sten Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 271: Նրանցից 3000-ը մորթվել և հրո ճարակ էին դարձել քաղաքի լուսավորչական մեծ եկեղեցում, որտեղ ապաստանել էին փրկություն գտնելու հույսով: Անդ: 140. Անդ:

141. Ֆ. Էքարտը ծնվել է 1873 թ-ի հունիսի 14-ին Գրայցում, ստացել ուսուցչի մասնագիտություն և նախքան Լեփսիուսի՝ Հայաստանի օգնության գործում ներգրավվելը ուսուցչական գործունեություն էր վարում Ֆրիզդորֆի դպրոցում: Տե՛ս Lepsius J., Franz Eckart, „Der Orient“, 1919, էջ 148:

նե Պատրուսկին (Լյուբեմից): Նրանք նախ մեկնեցին Երուսաղեմ, որտեղ նրանց միացավ նաև տեղական լեզուներին տիրապետող մի գերմանացի երիտասարդ՝ Յայնրիխ Ֆալշերը, և միասին մարտի 25-ին հասնելով Ուռհա՝ ծեռնամուխ եղան իրենց հանձնառություններին:¹⁴² Տեղի հայերի հետ նրանց առաջին շփումները խիստ տպավորիչ էին. «Ես ինձ շատ լավ եմ զգում հայերի մեջ,- գրում էր Պ. Պատրուսկին իր 1897 թ-ի մայիսի 13-ի նամակում:- Նրանք ազնիվ ժողովուրդ են: Բոլորը, որոնց մենք մինչ այժմ ծանոթացել ենք, փառահեղ մարդիկ են. և մենք նրանց մեջ հետք անգամ չենք տեսնում այն տգեղ հատկանիշներից, որ նրանց Գերմանիայում այնքան հաճախ վերագրում են: Նրանք շատ քրիստոնեական են, համեստ և ջանասեր և երջանիկ, որ նրանց օգնություն է ցուցաբերվում»:¹⁴³

Եթե հայերի կողմից նորեկները ջերմ ընդունելության էին արժանանում, ապա քաղաքի թուրք բնակչությունն ու կառավարական շրջանները նրանց սկզբից ևեթ թշնամանքով և մեծ կասկածամտությամբ դիմավորեցին: Ջարդերի ընթացքում մոլեզունդ մահմեդական կրոնական մոլեռանդությունը և ազգայնամոլական տրամադրությունները դեռ չէին հանդարտվել: Չէր նվազել նաև երկրի «ներքին թշնամու» «հեղափոխական» հայերի դեմ նրանց մեջ դեռ կոտորածների շրջանում բորբոքված ատելությունը: Ընդ որում, ինչպես էքսարտն էր իր տեղեկություններում ընդգծում, դրանք սոսկ ամբոխավարական տրամադրություններ չէին. թուրքական կառավարությունը նույնպես խիստ «նյարդային» էր այն ամենի հանդեպ, ինչ կապ ուներ հայերի և Յայաստանի հետ: Յայաստան բառն անգամ խիստ արգելքի տակ էր: Այն բոլոր քարտեզները, որտեղ այդ անունը կար, բռնագրավվում էին, իսկ եթե հյուպատոսական միջամտությունների շնորհիվ հնարավոր էր դառնում դրանք վերահրատարակել, ապա առանց այդ անվան:¹⁴⁴ Ուստի պատահական չէ, որ էքսարտն ու իր բարեկամները, որոնք հեղափոխական հայերի որբերին ու այրիներին հովանավորողի համարում էին ստացել, առաջին իսկ օրից խիստ հսկողության տակ վերց-

142. Stü. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 271:

143. Անդ, էջ 333:

144. Eckart F., Dr. Fischer, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 21:

վեցին: «Եթե մենք մի տուն գնեինք, նշում էր տարիներ անց էքսարտը, ապա այդ պետք է համարվեր գորանոց պրուսական զինված ուժերի համար, և եթե պատի մեջ պատուհան բացեինք, ապա այդ կարող էր համարվել միայն հրակնատ: Երբ գործիքներով լի առաջին սնդուկները հասան Ուռհա, ոստիկանության կոմիսարները խուզարկեցին տան բոլոր անկյունները և բացեցին սնդուկները՝ ենթադրելով այնտեղ հրազեն ու զինամթերք գտնել...: Այն, ինչ նրանց մեջ մեր հանդեպ խորշանք էր հարուցում, չար հոգու զգայունակությունն էր: Թուրքերի մեծ մասի համար չար խիղճը կարծես փշալար լիներ ճանապարհի վրա, որը նրանց վիրավորում էր, երբ կամենում էին առնչվել մեզ հետ, և նմանապես բարդացնում մեր շփումները նրանց հետ»:¹⁴⁵

Մահմեդական շրջաններում շարունակ զրպարտություններ էին հորինվում էքսարտի և նրա գործընկերների մասին, որոնք քաղաքական երանգավորում ունենալով՝ հղի էին անկանխատեսելի վտանգներով: «Այդ կիսավայրենի մարդկանց մոտ ամբոխային կրքերն առաջանում են ինչպես ծնահյուսեր, և հաճախ մի չնչին առիթ է հարկավոր ամենասարսափելի հետևանքների համար», - նշում էր նա:¹⁴⁶

Այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի հանդեպ ստանձնված առաջադրանքի կատարման և Արևելքում հաստատապես հիմնավորվելու համար անհրաժեշտ էր գործել շրջահայեցորեն և վստահություն ձեռք բերել նաև մահմեդականության շրջանում, ինչն անշուշտ կարող էր հնարավոր լինել միայն տևական շփումների և օգնության աշխատանքների կարևոր բաղկացուցիչ մասը կազմող՝ արդյունաբերական արտադրության և բուժսպասարկման զարգացման միջոցով, որոնք, ինչպես շուտով կտեսնենք, լայն ծավալում ստացան:¹⁴⁷

Ուռհայում էքսարտի և նրա աշխատակիցների առաջին անելիքը դարձավ որբանոցի տարածքի ընդլայնումը. այդ նպատակով հայկական թաղամասում վարձակալվեցին 5 նոր շենքեր, որոնք, հնա-

145. Անդ, էջ 20:

146. Անդ: էքսարտն այդ դիտողությունը կատարում էր՝ անդրադառնալով այն զորպարտությանը, թե «գերմանացի նորեկները ստորգետնյա թունել են բացել և գաղտնի կապ ստեղծել քաղաքի ամերիկացի միսիոներների հետ»: Անդ:

147. Մասնավորապես վերջինը, անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից, բոլորի համար մատչելի լինելով՝ կարող էր որոշիչ դեր խաղալ մահմեդականների հետ փոխհարաբերությունների կանոնավորման հարցում:

րավորություն ընձեռելով ավելացնել որբերի քանակը, կարող էին որոշ ժամանակ բավարարել հաստատության պահանջները: 1898 թ-ի հունիսին այնտեղ Բեռլինի կոմիտեի խնամքի տակ էին գտնվում 261,¹⁴⁸ իսկ 1899-1900 թվականներին 300 որբեր:¹⁴⁹

Հարաճուն թանկացումներն ու գործազրկության աճը, սակայն, շարունակ նոր և չնախատեսված խնդիրներ էին առաջադրում Ուռհայի որբանոցին: Քաղաքն ավելի և ավելի էր սուզվում աղքատության և հուսահատության գիրկը:¹⁵⁰ Վարակիչ հիվանդությունների, վատ սննդի և բնակարանային պայմանների պատճառով մեծանում էր այրիների և անհայր երեխաների թիվը. ուստի որբանոցը ձգտում էր օգնության ձեռք մեկնել ամենակարիքավորներին՝ բազմանդամ անհայր ընտանիքներից մեկ կամ երկու երեխաների վերցնելով իր խնամքի ներքո:¹⁵¹ Քանի որ առանց այդ էլ նեղ և անհարմարավետ դարձած շենքերում այդ խնդրի իրագործումն անհնար էր. որբանոցը 1900 թ-ի մայիսին տեղափոխվեց քաղաքի հին քարավանատունը, որը տարածքային շատ ավելի լայն հնարավորություններ ուներ հաստատության հետագա ընդլայնման համար:¹⁵² Ըստ այդմ հաստատության սաների թվաքանակը շարունակեց ավելանալ՝ 1901 թ-ին հասնելով 400-ի, իսկ 1902 թ-ին պահպանվելով 310-ի սահմանագծի վրա:¹⁵³ Երեխաների այդ հոծ զանգվածի խնամքն ու դաստիարակությունը պատշաճ կազմակերպելու համար ԳԱԱ-ն կատարեց նաև անձնակազմի համալրում՝ 1903 թ-ին հոկտեմբերի 4-ին Ուռհա առաքելով դանիուհի օր. Կարեն Յեպեին:¹⁵⁴ Աշխա-

148. Stü Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 89:

149. Schäfer R., Unter Witwen und Waisen, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 130: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 29: Ի դեպ, նույն ժամանակահատվածում քաղաքի ամերիկյան որբանոցի երեխաների թիվը հասնում էր շուրջ 180-ի: Անդ:

150. Jeppe K., Erziehung der Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 151:

151. Անդ, էջ 152:

152. Eckart F., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 128: Նոր համալիրը բաղկացած էր մի ընդարձակ բակի շուրջ շրջանաձև տեղաբաշխված՝ հիմնականում միախարկ տներից: Stü In den beiden Urfabildern, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 111:

153. Stü “Der Christliche Orient“-ի 1901-1902 թթ. տարեգրքերի գլխաշապիկները:

154. Stü Verschiedenes, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 192: Կ. Յեպեն ծնվել է 1876 թ-ի հուլիսի 1-ին Դանիայի Գիլինգ գյուղաքաղաքում: Ծննդավայրի հանրակր-

տանքների այդ պատասխանատու ոլորտի համար թերևս անհնար էր ավելի նպատակահարմար անձնավորություն գտնել, քան Յեպեն էր, որն անսպառ նվիրումով ձեռնամուխ եղավ իր գործին՝ ժամանակակցի բնութագրմամբ «ամենքի համար» դառնալով «ամեն ինչ»:¹⁵⁵

Անելիքները շատ էին: Առանձնապես դժվար էր վերջին շրջանում ընդունված երեխաների դաստիարակությունը, քանի որ նրանք ֆիզիկապես թույլ և հյուծված լինելուց բացի գուրկ էին նաև կենսուրախության և ինքնավստահության բնական մղումներից և «սարսափում էին կյանքից»: Ուստի անհրաժեշտ էր տևական խնամքի միջոցով նրանց ֆիզիկապես կազդուրել և միաժամանակ, որպեսզի այդ խնամքը «օրինության» փոխարեն «անեծք» չդառնար, և որբերն ի վիճակի լինեին հետագայում ինքնուրույն ապրել. նրանց կազդուրել նաև «հոգեպես», այն է՝ «ներշնչել վստահություն իրենց և իրենց ապագայի նկատմամբ» և զարգացնել կամային հատկանիշները:¹⁵⁶ Հուսալքության, ընկճվածության և անզորության ախտանիշներից երեխաների ձերբազատումը, Յեպեի համոզմամբ, կարող էր կատարվել նպատակասլաց աշխատանքային դաստիարակության միջոցով. որ միաժամանակ կնպաստեր նրանց մեջ կարգապահության և պատասխանատվության արմատավորմանը: Ուստի որբանոցի առօրյան կազմակերպվում էր այդ հանգամանքների խստագույն հաշվառմամբ՝ հիմնված խաղի և աշխատանքի զուգամիասնության վրա, որտեղ յուրաքանչյուրն ուներ իր ա-

թական դպրոցը եզրափակելուց հետո նա գերազանցությամբ ավարտեց նաև Օրդուլայի լատինական դպրոցը, որտեղ այնուհետև անցավ ուսուցչական աշխատանքի: Հայ ժողովրդի բարեկամ, Հայաստանի օգնության դաշխական կոմիտեի անդամ Ազե Մեյեր Բենեդիկտսենի զեկուցումների միջոցով իրազեկ դառնալով հայկական կոտորածների և վերապրած հայության զրկալից դրության մասին՝ Յեպեն 1903 թ-ի գարնանը վճռեց մեկնել այնտեղ և նվիրվել հայ ժողովրդի վերքերի անոքմանը: Իր որոշումը նա հաղորդեց Բենեդիկտսենին և նրանից տեղեկանալով, որ Յոհ. Լեփսիուսը Ուռհայի որբանոցի համար մի ուսուցչուհի էր որոնում, դիմեց Լեփսիուսին ու ստանալով նրա համաձայնությունը՝ մեկնեց Ուռհա: Stü Sick I. M., Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not, Stuttgart, 1929, էջ 32; 65-67:

155. Անդ, էջ 79:

156. Jeppe K., Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 192-193:

ռանձին պարտականություններն ու անելիքները:¹⁵⁷ Ընդ որում նրանց միշտ հանձնարարվում էին փոփոխական աշխատանքներ, որպեսզի «միտքը, ձեռքը և ֆիզիկական ուժը» համամասնորեն զարգանային: «Այժմ մեր առաջադրանքն է դաստիարակել մարդիկ,- նշում էր Կ. Յեպեն,- որոնք կհարգեն աշխատանքը և այն իրենց ներքին մղումով կկատարեն խղճմտորեն: Այդ դժվար խնդիր է և պահանջում է մեծ համբերություն ...: Անհրաժեշտ է հոգ տանել, որ երեխաները միշտ աչքի առջև ունենան ջանասեր և խղճմիտ մարդկանց, քանի որ լավ օրինակը դաստիարակության բոլոր միջոցներից կարևորագույնն է: Այնուհետև հետզհետե ամրապնդվում է նաև թույլ մարմինը, և մտավոր ունակությունները, որոնք միանգամայն անխնամ և ավելի անտեսված էին, քան մարմինը, արթնանում են: Աճակատ, ինչպես ծառը այգում, աճում է մի առողջ, կենսուրախ երեխա, որը հետագայում գործուն, ներդաշնակորեն զարգացած անձնավորություն է դառնում և կարող է աշխարհում տեղ զբաղեցնել»:¹⁵⁸

Յեպեի համոզմամբ, որք երեխաների ներդաշնակ հոգեկան ներաշխարհի ձևավորման հարցում մեծ կարևորություն ուներ նրանց մեջ արմատավորված միայնության հոգեբանական բարդույթի հաղթահարումը: Ուստի իր և հաստատության կարևորագույն պարտականություններից մեկը նա մշտապես համարում էր երեխաների և նրանց հոգեծնողների միջև ուղղակի կապերի ամրապնդումը:¹⁵⁹ Դեռ որբանոցի հիմնադրման առաջին տարիներից երեխաները Ծննդյան տոների առթիվ նվերներ էին ստանում իրենց հոգեծնողների կողմից: Այդ սկզբնապես ինքնարևակերպով դրսևորվող իրողությունը հաջորդ տարիներին վերածվեց կայուն ավանդույթի. այնպես, որ նվերների տեսականին որոշարկվում էր ըստ երեխաների նախասիրությունների և կարիքների վերաբերյալ՝ Յեպեի կողմից նախապես հոգեծնողներին ուղարկված տեղեկությունների:¹⁶⁰

Նվերներից ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ուներ նաև նրանց

157. Անդ, էջ 158-159: «Մենք հոգ ենք տանում,- նշում էր Կ. Յեպեն,- որ նույնիսկ ամենափոքրիկ երեխան ունենա մի պարտականություն, մի ինչ-որ բան, որ նրանից կպահանջվի, և որը նա իրավունք չունի չկատարել կամ մատաճ կատարել»: Անդ, էջ 156:

158. Անդ, էջ 160:

159. Jeppe K., Von den Geschenken und Briefen und von ihrem Wert als Erziehungsmittel, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 67:

160. Անդ, էջ 66:

միջև նամակագրության զարգացումը, քանի որ այդպիսով, ինչպես Յեպեն էր ընդգծում, երեխաները հաղորդակից էին դառնում «սիրո ակունքներից», նրանց մեջ արթնանում էին հարցեր, և «այնուհետև նրանք զգում են, որ իրենց ետևում կա մարդկանց մի մեծ շրջան, որոնք սիրով և նվիրվածությամբ իրենց ուսերի վրա տանում են մեր ողջ տունը: ...Երբ որևէ մեկը դրամը իր բերանից խնայում է կամ այլ կերպ առանձնահատուկ սեր է դրսևորում երեխայի հանդեպ, ապա երեխայի սրտում նույնպես հորդում է սիրո մի սեփական հոսանք: Սեր ոչ միայն օտար մարդկանց հանդեպ, ոչ, սեր որբանոցի իր քույրերի և եղբայրների կամ սեփական հարազատների հանդեպ»:¹⁶¹

Միաժամանակ մեծ կարևորություն էր տրվում նաև երեխաների անհատականության և նախածեռնողականության անկաշկանդ զարգացմանը, որի համար նրանց հատկացվում էր բավականաչափ ազատ ժամանակ և տարածք: Երեխաների մեջ ճիշտ և ժամանակին ինքնուրույնություն ձևավորելը Յեպեն համարում էր որբանոցի կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Նրա համոզմամբ, անհրաժեշտ էր վաղօրոք սկսել նրանց ազատ թողնել, որպեսզի նրանք ուժեր հավաքեին հետագայում «միայնակ գոյատևելու համար», սակայն մյուս կողմից նաև «նրանց ամուր բռնել», որպեսզի «չչեղվեին ճանապարհից»:¹⁶² Եվ, որ ամենաուշագրավն է, բոլոր պայմանները ստեղծված էին երեխաների լիարժեք ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման համար: Յեպեն և իր գործընկերները այդ խիստ կարևոր էին համարում առաջնորդվելով հայ ժողովրդի հանդեպ որբանոցի և առհասարակ ԳԱԱ-ի ստանձնած մեծ և անշահախնդիր առաքելության գիտակցումով: «Մենք նրանց վերցրել ենք որպես մարդիկ դաստիարակելու համար, որոնք Աստծո օգնությամբ պետք է դառնան իրենց ժողովրդի լույսը և աղը,- նշում էր Յեպեն: - ... Մենք մեր հիմնական խնդիրը պետք է համարենք այս ժողովրդի զրկանքների մեջ նրա հետ լինել և նրա համար պատրաստել հնարավորին չափ լավ և գործուն մարդիկ, որոնք այնուհետև, յուրաքանչյուրն իր տեղում կկարողանան շարունակել մեր աշխատանքը»:¹⁶³

161. Անդ, էջ 67-68:

162. Jeppe K., Unsere früheren Zöglinge, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 106:

163. Harnack A., Wo bleiben unsere entlassenen Waisen Kinder?, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 147:

Երեխաների առօրյան հագեցած էր հայոց պատմության հերոսապատում էջերի, ազգային հերոսների վառ օրինակների ոգեշնչումով: Ավագ տղաներն, օրինակ, հիմնել էին մի դասախոսական ընկերություն, որը կազմակերպում էր հաճախակի հավաքություններ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և արդի իրավիճակի հետ կապված գանազան խնդիրների քննարկման համար: Ինչպես նշում էր Կ. Յեպեն իր «Մեր տղաների հոգևոր կյանքից» վերնագիրը կրող հոդվածում, այդ քննարկումների հիմնական նպատակը հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր դրության հաղթահարման ուղիների որոնումն էր:¹⁶⁴ Հավաքություններում բարձրաձայն ընթերցվում կամ ասումը քվում էին հատվածներ հայ դասական գրականությունից, լուսաբանվում էին շաբաթվա կարևորագույն իրադարձությունները և այլն: Ավելի կրտսեր երեխաները հիմնել էին մի երգեցողության ընկերություն, որտեղ նրանք սովորում էին հայրենասիրական երգեր և այնուհետև դրանք կատարում որբանոցի իրենց ընկերների համար: Այդ միջոցառումների կազմակերպման դրդումները երեխաները ստացել էին Կ. Յեպեից, սակայն դրանք իրականացնում էին բացառապես սեփական ուժերով և մտահղացումներով:¹⁶⁵

Որբանոցի տնօրինությունը նրանց համար հիմնել էր նաև մի փոքրիկ գրադարան, որտեղ պահվող շաբաթթերից մեկը նախատեսված էր ավագների, իսկ մյուսը լի պատկերազարդ և հետաքրքիր պատմություններով, կրտսերների համար:¹⁶⁶ Փաստորեն, որբանոցի ղեկավարության կողմից խիստ մեծ կարևորություն էր տրվում երեխաների մեջ ազգային և համամարդկային մտահոգությունների ձևավորմանը: «Մենք իրավունք ունենք ասել, - նշում էր այդ առթիվ Կարեն Յեպեն. - որ մեր երեխաները որբանոցում եղած ժամանակ, ինչպես և այնտեղից հեռանալուց հետո բարձրին են ձգտում: Նրանք չենք գոհանում միայն նրանով, որ ապրելու համար անհրաժեշտ ամեն բան ունեն. այլ փորձում են նաև ինչ-որ բան անել ուրիշների համար, առաջին հերթին իրենց ժողովրդի և իրենց խեղճ հայրենիքի, որն այդքան խորն ընկղմվել է թշվառության մեջ: Եվ մենք հավատում ենք և հույսով ենք, որ նրանք

164. Jeppe K., Aus dem geistigen Leben unserer Jungen, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 150-151:

165. Անդ, էջ 151:

166. Անդ:

կաջակցեն նրան ոտքի կանգնեցնելու և արժանավայել գոյություն սկսելու հարցում: Դրանում մեզ օգնում է ամենակարող Աստված»:¹⁶⁷

Կ. Յեպեն միանշանակորեն անթույլատրելի էր համարում նաև կրոնական քարոզչությունը լուսավորչական ծնողների երեխաների և հայ բնակչության շրջանում. հանգամանք, որ պայմանավորված էր ոչ միայն այդ հարցում ԳԱԱ-ի որդեգրած դիրքորոշմամբ, այլև սեփական փորձառությամբ: Քաջ գիտակցելով հայ ժողովրդի համախմբման և ազգային ինքնության պահպանման հարցում առաքելական եկեղեցու ունեցած պատմական և այժմեական նշանակությունը նա հասու էր նաև այն վնասակար հետևանքներին, որ ուներ քարոզիչների գործունեությունը: Յեպեի համոզմամբ դա առանձնապես կործանարար էր հայերի համար, որոնց ազգության և կրոնի ըմբռնումները այն աստիճան սերտ էին միահյուսված, որ մեկի կորուստը պատճառ էր դառնում նաև մյուսի կորստյանը: Այդ վկայում էր նաև Ուռհայի լուսավորչական և բողոքական համայնքների օրինակը. «Բողոքական հայերը պոկվել են անցյալից և պատմությունից, - նշում էր Յեպեն. - նրանք նման են բույսերի, որոնք դեռ խորը արմատներ չեն նետել: Ցանկացած հողմ նրանց պոկում և տանում է իր հետ: Հոգեբանական անառողջ այլակերպումները, որոնք հաճախ շողոքորթության կերպարանք են ստանում, նրանց մեջ շատ ավելի մեծ ավերածություններ են գործում, քան լուսավորչականների...»:¹⁶⁸

Մյուս կողմից, Յեպեի համոզմամբ, արևմտյան եկեղեցիները նաև բարոյական իրավունք չունեին հայ առաքելական եկեղեցուց հավատացյալներ կորզել, քանի որ վերջինս իրականում ոչ միայն «անշնչացած» չէր, ինչպես ընդունված էր կարծել եվրոպայում, այլև նույնիսկ նորագույն շրջանում, անհավատալի ծանր պայմաններում կարողացել է դիմակայել և տոկալ. այլ կերպ ասած՝ ապացուցել իր կենսունակությունը և պատմության մեջ հաստատել իրեն: Թե անցյալում և թե նոր շրջանում այդ եկեղեցու հավատացյալները նահատակության այնպիսի օրինակներ են ցույց տվել, որպիսին այլ ժողովուրդների մեջ դեռ տեսնված չէր: Մի քննություն, որն, ըստ Յեպեի, իրենք՝ եվրոպական եկեղեցիները դեռևս չէին հանձնել: «Մենք իրավունք չունենք մոռանալ, - նշում էր նա, - որ հայերը Քրիստոսի համար նահատակվում

167. Jeppe K., Ein Besuch im Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 187:

168. Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 4:

էին, երբ մենք դեռ մորթու մեջ փաթաթված՝ Օդինին կամ Թորին զոհեր էինք մատուցում: Եվ հավանաբար մենք պետք է մի փոքր ավելի զգույշ խոսեմք «մեռած» լուսավորչական եկեղեցու մասին: Քանի որ նահատակները քրիստոնեական եկեղեցու ամենակենդանի գավակներն են: Ինչպե՞ս կարող էր մեռած մայրը այդպիսիներին աշխարհ բերել»: 169

Չետևությունը բնականաբար մեկն էր. հայության համախմբման հարցում եկեղեցին ուներ խիստ կարևոր նշանակություն, որի պատճառով և ի շահ հայ ժողովրդի իրագործվող բարեգործական նախաձեռնությունների հիմքում պետք է առկա լիներ նաև նրա եկեղեցու ամրապնդման ձգտումը. հանգամանք, որ անհամատեղելի էր միաժամանակ և բարեգործությանը և քարոզչությանը զբաղվող կազմակերպությունների գործունեությանը: Ընդ որում, Յեպեն այդ դիտարկում էր ոչ միայն մարդասիրական, այլև համաշխարհային քրիստոնեության շահերի տեսանկյունից: «Մենք, նշում էր նա, շարունակ քարոզիչներ ենք ուղարկել հեթանոսների մոտ: Մենք հառաչում ու հեծում ենք, որ իսլամն այնքան շատ քրիստոնյա համայքներ է կործանել, իսկ մի քրիստոնյա ժողովրդի, որն իր կրոնի համար պայքարել և տառապել է, թողել ենք, որ դանդաղ մահանա: Եթե մենք այդ ժողովրդին պաշտպանեինք և գորացնեինք, ապա այժմ կունենայինք մի ամուր ամրոց իսլամի դեմ»: 170

Ուստի, ինքնին հասկանալի է, որ որբանոցում եկեղեցական տոները նշվում էին ըստ հայ առաքելական եկեղեցու տոնացույցի: Երեխաներն ստանում էին ընդհանուր քրիստոնեական դաստիարակություն: Նրանք ընթերցում և ունկնդրում էին ավետարանի պատմությունները, հարցերի և պատասխանների միջոցով մեկնաբանում դրանք, ուսանում Չիսուսի կյանքը և գործերը՝ միաժամանակ սովորելով նաև շարականներ: Իսկ ինչ վերաբերում էր նրանց եկեղեցական պատկանելությանը, ապա եթե բողոքական ծնողների երեխան ցանկանար հաճախել առաքելական եկեղեցի, նա այդ կարող էր անել: Նմանապես նաև լուսավորչական ծնողների երեխան կարող էր այցելել բողոքական եկեղեցի, սակայն նրանցից ոչ ոք որբանոցում ապրելու ընթացքում իր եկեղեցուց հրաժարվելու իրավունք չուներ: 171 Ոչ վերջին հաշ-

169. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 89:

170. Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 8:

171. Ամդ, էջ 4-6:

վով դրանով էր պայմանավորված այն մեծ վստահությունը, որ որբանոցն ուներ թե լուսավորչական և թե բողոքական հայ համայնքներում:

Ինչ վերաբերում էր երեխաների դպրոցական կրթությանը, ապա բողոքական կառավարությունը որբանոցին արգելել էր հիմնել սեփական դպրոց, 172 և երեխաները սկզբից ևեթ հարկադրված էին հաճախել Ուռհայի բողոքական հայ համայնքի դպրոցը, որ գտնվում էր քաղաքի ամերիկյան ընկերության ազդեցության ներքո և հետևապես ուներ նաև անգլո-ամերիկյան ուղղվածություն: 173 Որբանոցի ղեկավարությունը սկզբնապես հարկադրված էր այդ փաստի հետ համակերպվել՝ հուսալով, որ կկարողանար կառավարությանը դրդել փոխելու դիրքորոշումը: 174 Վերջինս, սակայն, այդ հարցում անդրդվելի մնաց նաև հետագայում, ուստի երեխաների կրթությամբ խիստ մտահոգված Կ. Յեպեն վճռեց, շրջանցելով պաշտոնական արգելքը, նրանց գեթ մի մասի դպրոցական դասընթացը կազմակերպել որբանոցում: 1904 թ-ին 25 երեխաների պարապմունքները տեղի էին ունենում որբանոցում: 175 Չետագայում նրանց թիվը շարունակ ավելանում էր, և արդեն 1907 թ-ին որբերի մեծ մասն ուսանում էր հաստատության դպրոցում, որտեղ մշտական աշխատանքի էին ներգրավվել երեք հայ ուսուցչուհիներ, իսկ բողոքական հայերի դպրոցը հաճախում էին միայն 26 երեխաներ: 176

Կ. Յեպեն ուշագրավ նորամուծություններ կատարեց նաև դասավանդման մեթոդիկայի բնագավառում՝ հասնելով մեծ հաջողությունների: Տեղական, նաև ամերիկյան ընկերություններին պատկանող դպրոցներում տարրական ուսուցման, այն է՝ գրելու և կարդալու հրմտությունների զարգացման համար սովորաբար պահանջվում էր

172. Jeppe K., Die Erziehung im Waisenhaus zu Urfa, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 98:

173. Rohrbach P., Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 82:

174. «Որբան ավելի ենք մենք ճանաչում լեզուն և պայմանները. նշում էր Ֆ. Էքարտը 1898 թ-ին. այնքան ավելի ճնշող է դառնում մեզ համար այն հանգամանքը, որ մենք ինքներս չենք կարող կազմակերպել մեր երեխաների դասավանդումը: Ամեն դեպքում, հենց որ ի վիճակի լինենք՝ ինքներս դասավանդել և վերահսկել նաև տեղացիների դասավանդումը, մեր գործը կլինի հիմնել դպրոցներ»: Տե՛ս Eckart F., Etwas, was noch zu wünschen übrig läßt, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 176:

175. Jeppe K., Die Erziehung im Waisenhaus zu Urfa, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 98:

176. Eckart F., Das Schulwesen in Urfa und die Entwicklung unserer deutschen Schule, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 61-62:

երեք տարի, և արդյունքում շատ քիչ ժամանակ էր մնում դասավանդման հետագա միջին և բարձր աստիճանների համար: Այնտեղ երեխաները մեծ դժվարությամբ էին կարողանում անգիր սովորել հայոց այբուբենի տառերն ըստ մաշտոցյան անվանումների և այնուհետև յուրացնել դրանք: Մինչդեռ Կ. Յեպեն ներմուծեց պատկերային ընթերցման ու հեգելու մեթոդը, որն ունեցավ շատ մեծ հաջողություն:¹⁷⁷ Եվ արդյունքում միջին ընդունակություններ ունեցող երեխաները մեկ տարում կարողանում էին ոչ միայն վարժ կարդալ, այլև գրել, ինչի համար նախկինում պահանջվում էր 3-4 տարի: «Նոր մեթոդը ամերիկացիների և հայերի կողմից արագորեն այնքան լայն ծանաչում ստացավ,- նշում էր դր. Ռոհրբախն իր 1911 թ-ի հրատարակումներից մեկում,- որ հեռավոր վայրերից բազմաթիվ ուսուցչուհիներ այցելում էին մեր որբանոցի դպրոցը դրան ծանոթանալու և այդ եղանակով դասավանդելու համար: Բազմաթիվ քաղաքներից ու գյուղերից հայտնվեցին համայնքների ղեկավարներ, դպրոցում կատարեցին ազատ ունկնդրում և մեզանից խնդրեցին ուսուցչուհիներ: Ներկայումս այդ մեթոդն այն աստիճան լայն տարածում է ստացել, որ նրա միջոցով տեղի է ունենում դասավանդման գործի ընդհանուր վերածնվածություն: Այն սկսել է օգտագործվել նաև թուրքերենի համար: Մենք պետք է ձգտենք, որ մեր որբանոցը հայ մանկավարժական ուժերի, ամենից առաջ տարրական դպրոցների ուսուցչուհիների պատրաստման համար դառնա սերմնացան, իսկ դրա համար այլ բան հարկավոր չէ, քան պահպանել այն, ինչն արդեն կա»:¹⁷⁸

Այսպիսով, դառնալով 14-15 տարեկան երեխաներն ավարտում էին տարրական դպրոցը, որից հետո նրանք, ովքեր ցածր կամ միջին առաջադիմություն էին ցուցաբերել, որբանոցում ուսանում էին զանա-

177. Երեխաներին ցույց էին տրվում պատկերազարդ տախտակներ: Պատկերների ներքևում, որոնք իրենցից ներկայացնում էին երեխաներին ծանոթ և սիրելի առարկաներ, գրված էին դրանց անվանումները: Այնուհետև ուսուցչուհին նրանց հարցնում էր, թե ինչ էին նշանակում այդ պատկերները, և նրանք պետք է այդ անուններն այնքան դանդաղ արտաբերեին, որ բոլոր հնչյունները լսվեին: Իսկ հետո նրանց ցույց էին տրվում համապատասխան տառերը: Այդ եղանակը հնարավորություն էր ընձեռում 17 պատկերների միջոցով ներկայացնել հայկական այբուբենի բոլոր հնչյուններն ու տառերը: Տե՛ս Rohrbach P., Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 82: 178. Անդ, էջ 82-83:

զան արհեստներ կամ հատուկ նախապատրաստական դասընթաց անցնելով ներգրավվում աշխատանքի գորգագործական ֆաբրիկայում: Իսկ օժտված երեխաներին թույլատրվում էր մի քանի տարի ևս դպրոց հաճախել, որից հետո, եթե հոգեծնողները համաձայնում էին շարունակել դրամական հատկացումները, նրանք ուղարկվում էին Այնթապի կամ Խարաբուքի ամերիկյան վարժարանները բարձրագույն կրթություն ստանալու համար:¹⁷⁹ Կ. Յեպեն որբանոցի օժտված աղջիկների միջավայրից էր ընտրում ապագա մանկավարժներին, որոնք, իհարկե, ավարտել էին նաև վարժարանը:¹⁸⁰ Ուսումն ավարտելով նրանք այնուհետև աշխատանքի էին նշանակվում որբանոցում կամ ուղարկվում այն դպրոցները, որոնք որբանոցից մանկավարժներ էին խնդրել:¹⁸¹ Այդ կերպ Յեպեի դասավանդման նոր մեթոդը շարունակում էր տարածում ստանալ, և շուտով, ինչպես վկայում էր Ուռհայի ամերիկացի քարոզչուհի Կ. Շատուկը, Ուռհայի, Սևերեկի, Գառնուշի, Ադիամանի և այլ շրջանների դպրոցներում ոչ մի ուսուցչուհի աշխատանք չէր ստանում, եթե դրան ծանոթ չէր:¹⁸²

Չնայած մասնագետների պահանջարկն անհամեմատ ավելի արագ տեմպերով էր աճում, քան որբանոցը կարող էր բավարարել, այնուամենայնիվ դժվարը միայն սկիզբն էր. «Որքան էլ փոքր է այն, ինչ մենք մեր համեստ միջոցներով կարող ենք անել,- նշում էր Յեպեն իր նամակներից մեկում,- և որքան էլ մեծ է այս երկրում դպրոցը զարգացնելու անհրաժեշտությունը, մենք միևնույն է, չենք վիստվում... Քանի որ ավելի լավ ձևով չենք կարող նպաստել ժողովրդի դաստիարակությանը, քան հիմնավորապես և խնամքով առանձին անհատներ դաստիարակելով: Այնուհետև ամեն բան կընթանա այնպես, ինչպես երբ քար ես նետում ջրի մեջ, և ալիքները վազում են չորս կող-

179. Jeppe K., Die Erziehung im Waisenhaus zu Urfa, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 99: 180. 1907 թ-ին դասավանդող բոլոր թվով 3 ուսուցչուհիներն այդ վարժարանն ավարտած որբանոցի նախկին սաներ էին: Տե՛ս Eckart F., Das Schulwesen in Urfa und die Entwicklung unserer deutschen Schule, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 62: 181. Իխզա Թաթոյանն, օրինակ, աշխատում էր Գառնուշի դպրոցում: Մեկ ուրիշը՝ Աննա Արաջյանն, աշխատանքի էր նշանակվել Այնթապի իզական դպրոցում: Տե՛ս Jeppe K., Wo bleiben unsre entlassenen Waisenkinder?, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 152-153: Չմտ. Jeppe K., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 35: 182. Jeppe K., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 34:

մը: Նրանք շատ ուրիշ մարդկանց էլ են ողողում...»: ¹⁸³

Յեպեն միանգամայն իրավացի էր, քանի որ պահանջարկն այնուամենայնիվ իր բավարարման ուղիները գտավ. և այն դպրոցներն ու համայնքները, որոնց որբանոցը չէր կարող ուսուցիչներ տրամադրել, իրենք էին սեփական թեկնածուներին ուղարկում այնտեղ կատարելագործման համար: ¹⁸⁴ Այդ կերպ դպրոցներին օգնություն ցուցաբերելու հնարավորությունները բազմապատկվեցին՝ ըստ Յեպեի պատկերավոր բնութագրման, հիշեցնելով Աստվածաշնչյան իրողությունը: «Այս հարցում նույնպես փաստարկվեց. նշում էր նա, որ Աստծո կամքով հինգ հացը և երկու ձուկը հինգ հազար մարդու կերակրում են...»: ¹⁸⁵

Հարկ է նշել, որ չնայած Կ. Յեպեն մեծ կարևորություն էր տալիս երեխաների լիարժեք դաստիարակությանը, այնուամենայնիվ հաճախակի էին նաև այն դեպքերը, երբ երեխաները հաստատությունից հեռանում էին ավելի վաղ, քան նախատեսված էր: Այդ վերաբերում էր հիմնականում նրանց, ովքեր հարազատներ ունեին, որոնք, ժամանակի ընթացքում բարելավելով իրենց տնտեսական պայմանները, խնդրում էին երեխաներին վերադարձնել: Լինում էին նաև դեպքեր, երբ որբերի՝ անիսներ և տարիներ շարունակ անհետ կորած հայրերը հանկարծ հայտնվում էին և ցանկանում վերցնել իրենց երեխաներին: Նման դիպվածներն առանձնապես շատ էին Ադանայի կոտորածներից հետո, որտեղ սովորաբար Ուռհայից և այլ վայրերից բազմաթիվ տղամարդիկ էին մեկնում աշխատանք որոնելու նպատակով: ¹⁸⁶

Հատկանշական է, որ Յեպեն նշված դեպքերում երբեք կանոնական մոտեցում չէր դրսևորում: Եթե, օրինակ, երեխայի հարազատները «վատ մարդիկ» էին և վստահություն չէին ներշնչում, ապա նրան վերադարձնելու առանձնապես մեծ ցանկություն չէր դրսևորվում: Նման դեպքերում իր ճակատագրի ընտրությունը թողնվում էր երեխային, և եթե վերջինս վճռեր մնալ որբանոցում (ինչպես և նման դեպքերում հիմնականում լինում էր), ապա նրան ոչ ոք, նույնիսկ

ծնողներն այնտեղից չէին կարող բռնի հեռացնել: ¹⁸⁷

Երեխաներից ոմանք, աշխատունակ դառնալով, որբանոցից համեմատաբար շուտ էին հեռանում իրենց հիվանդ և անաշխատունակ հարազատներին օգնելու դրդապատճառով: Պատահում էր նաև, որ որոշ ընտանիքներ որդեգրման նպատակով որբանոցից երեխա էին խնդրում, ինչը սովորաբար չէր մերժվում: ¹⁸⁸ Յեպեն նման դեպքերում առաջնորդվում էր այն ելակետով, որ «Քանի դեռ ժողովուրդն իր որբերի համար կարող է հոգ տանել, մենք չպետք է այդ անենք: Նա այդ հարցում անառարկելիորեն ունի առաջնագույն իրավունքն ու պարտավորությունը»: ¹⁸⁹ Այնուամենայնիվ որևէ երեխայի որդեգրման համար որբանոցը բավական երկար փորձաշրջան էր առաջարկում, և եթե մոր միջավայրում համատեղ կյանքի առաջին շրջանում ի հայտ էր գալիս անհամապատասխանություն, ապա երեխան դարձյալ ետ էր վերցվում: ¹⁹⁰

Ուշագրավ է, որ Յեպեն կարողանում էր հեռացած երեխաներին մշտապես պահել իր տեսադաշտում՝ հարկ եղած դեպքում կարողանալով որպես խորհրդակից և օգնական միշտ կանգնել նրանց կողքին: Երբեմն նրա աներևույթ ներկայությունն այնքան հմտորեն էր տնօրինում հեռացած երեխաների ճակատագիրը, որ վերջիններս այդ մասին երբևէ չէին տեղեկանում: Օրինակ, չնայած հազվադեպ, սակայն լինում էին նաև անհանդուրժելի հակումներ և հատկանիշներ ունեցող երեխաներ, որոնց հարկ էր լինում հաստատությունից հեռացնել մյուսներին «վտանգի չենթարկելու համար»: Կարծելով, թե մատնվել են բախտի քմահաճույքին՝ այդ երեխաներն այնուհետև գործադրում էին բոլոր ջանքերը սեփական ճանապարհը հարթելու համար և Յեպեի անտեսանելի աջակցությամբ որպես կանոն միշտ կարողանում էին հաջողության հասնել: Միայնակ բախումը իրակասության հետ և «սեփական ուժերով» ձեռք բերված հաջողությունները կոփում և վերափոխում էին նրանց, մինչդեռ նրանք անտեղյակ էին, որ շարունակ գտնվել են հոգատար հսկողության ներքո: «Մեր տղաները երբեք չեն իմանա, որ մեր ձեռքն էր նրանց դրսում պահում,-

183. Անդ, էջ 37:

184. Անդ, էջ 36:

185. Անդ, էջ 34:

186. Jeppe K., Wo bleiben unsre entlassenen Waisenkinder?, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 147-148:

187. Անդ, էջ 151:

188. Անդ, էջ 151-152:

189. Անդ, էջ 151:

190. Անդ, էջ 152:

նշում էր Յեպեն,- և որ մենք նախապես գիտեինք այն «երջանիկ դիպվածի» մասին, որը նրանց արդեն առաջին գիշերը օթևան ստեղծեց և հաջորդ օրը թույլ տվեց նաև աշխատանք գտնել»:¹⁹¹ Նման դեպքերում իրողությունն առհասարակ գաղտնի էր պահվում մի կողմից հեռացած տղաներին սեփական ուժերի հանդեպ ինքնվստահություն ներշնչելու, և մյուս կողմից որբանոցում մնացած սաների մեջ պատասխանատվության զգացումն արթուն պահելու նպատակով: Իսկ հեռացած երեխաների փոխարեն որբանոց էին ընդունվում անօգնական վիճակում գտնվող այլ երեխաներ, որոնց նախկինում անհնար էր եղել ընդունել հաստատություն: Նախատեսված ժամկետից շուտ հեռանալու վերոնշյալ դեպքերը երեխաների ընդհանուր զանգվածի մեջ մեծ թիվ չէին կազմում, և որբանոցի սաները մեծ մասամբ կյանք էին մտնում որպես հասուն մարդիկ և կատարելապես տիրապետելով որևէ մասնագիտության:

Ինչևէ, չնայած հաստատությունն ըստ ամիրաժեշտության և հնարավորությունների շարունակում էր նոր երեխաներ ընդունել, սակայն ժամանակի հետ 1895-96 թթ. կոտորածների վերջերը սկսում էին սպիանալ, կարիքները նվազել, և տարիների ընթացքում մեծացող ու կյանք մտնող երեխաների հետ նվազում էր նաև որբանոցի երեխաների թվաքանակը: Այդ ավելի ցայտուն կարող են վկայել վիճակագրական տվյալները: Եթե 1901 թ-ին որբանոցում խնամվում էին 400, իսկ 1902-1904 թվականներին 310 երեխաներ,¹⁹² ապա 1905 թ-ին այնտեղ կային 235,¹⁹³ իսկ 1911 թ-ին՝ ընդամենը 150 որբեր:¹⁹⁴ Այդ տարվա դրությամբ հաստատությունում մեծացել ու կյանք էին մտել շուրջ 1000 երեխաներ:¹⁹⁵

Որբանոցը հեռացած երեխաների հետ սերտ կապեր էր պահպանում նաև հետագայում: Ձանազան տոնական միջոցառումներ առիթ

191. Անդ, էջ 150:

192. Տե՛ս „Der Christliche Orient“, 1902, գլխաշապիկը: Նախորդ տարիների տվյալներն արդեն որոշակիորեն լուսաբանվել են:

193. Feigel U., Das evangelische..., էջ 118:

194. Rohrbach P., Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 82: Մյուս տարիների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ չեն հաղորդվում:

195. Անդ, էջ 82:

էին դառնում, որ նրանք դարձյալ հավաքվեն նույն հարկի տակ: Չնայած շատերը գտնվում էին այլ հեռավոր վայրերում, և ընտանիք կազմած որբուհիներն առավելապես հարկադրված էին բավարարվել միայն նամակագրական կապով, սակայն ամենքն ունեին այն ըմբռնումը, որ իրենց մանկության տունը հարկ եղած դեպքում միշտ բաց էր իրենց առջև:¹⁹⁶ Յեպեն մեծ կարևորություն էր տալիս երեխաների մեջ այդ գիտակցության ամրակայմանը. «Մենք նրանց արտաքին և ներքին կյանքում ունենք միևնույն խնդիրը,- նշում էր նա իր՝ «Մեր նախկին սաները» հոդվածում:- Նրանք պետք է ինքնուրույն դառնան և իրենց բույնը լքեն, սակայն նրանց տունը նրանց համար միշտ պետք է բաց լինի: Նրանք պետք է ունենան այն զգացումը, որ պատկանում են այդ տանը և որ ցանկացած ժամանակ կարող են այնտեղ ապաստան գտնել»:¹⁹⁷

Որբանոցային կրթության և դաստիարակության մեծ համբավը, որպես կանոն, չափահաս դարձող որբուհիների համար ստեղծում էր երկրպագուների հոծ բազմություն: 1908-1909 թթ-ին այնտեղ տեղի ունեցան առաջին ամուսնությունները, որոնք հետագայում ավելի և ավելի հաճախակի էին դառնում:¹⁹⁸ Իսկ 1913 թ-ին, ինչպես տեղեկացնում էր Յեպեն, որբանոցն ապրում էր «նշանադրությունների, հարսանիքների, թոռնիկների մթնոլորտում»: Հաստատության բոլոր չափահաս աղջիկներն արդեն նշանված էին: Տղաները նույնպես արդեն սկսել էին ամուսնանալ և սովորաբար իրենց հարսնացուներին ընտրում էին որբանոցից:¹⁹⁹ Ուշագրավ է, որ չնայած այդ ամուսնությունները հանգեցնում էին հաստատության բնակիչների թվաքանակի նվազեցմանը, այն որպես տուն ոչ առարկայական իմաստով, համապատասխանաբար շարունակ մեծանում էր: Համենայն դեպս, այդ ըմբռնումն ունեին թե «տանտերերը» և թե նրանց մեծացող ու հեռացող «զավակները»: «Նման երիտասարդ ընտանիքներն, անկասկած, պատկանում են մեզ,- նշում էր Կ. Յեպեն,- նրանք մեր ծառի նոր

196. Որբանոցի հետ երեխաներն այնքան էին կապված, որ հաճախ, նույնիսկ իրենց համար ստեղծված լավագույն պայմանների դեպքում չէին կամենում բաժանվել նրանից: Տե՛ս Eckart F., Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 25:

197. Jeppe K., Unsere früheren Zöglinge, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 106:

198. Անդ, էջ 103:

199. Jeppe K., Wo bleiben unsre entlassene Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 154:

ընծյուղներն են, և մենք մեզ զգում ենք որպես մի ընտանիք, որտեղ ուրախությունն ու հոգսն ընդհանուր են»:²⁰⁰

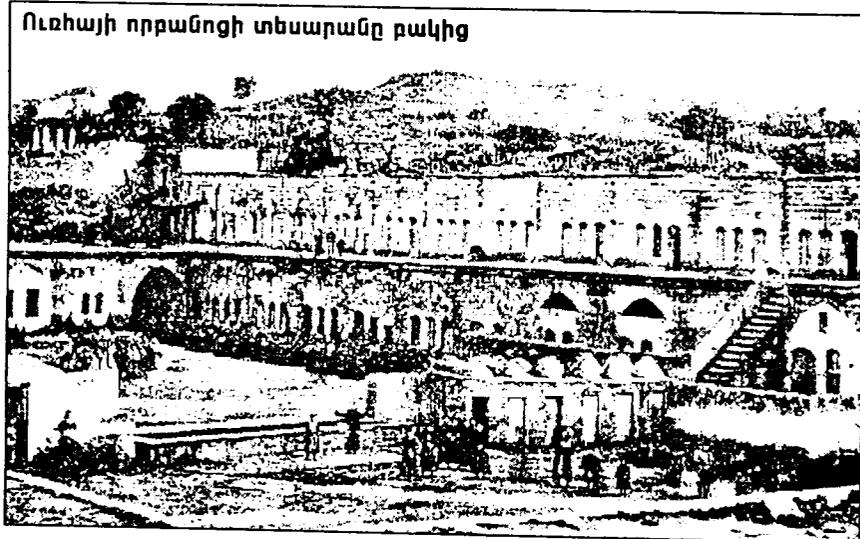

Ուռհայի որբանոցի դեղատանը

ԱՆԴՐԵԱՍ ՖԻՇԵՐ

Ուռհայի որբանոցի տեսարանը բակից

200. Jeppe K., Unsere früheren Zöglinge, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 106:

2.1.2 Մասնաճյուղի արտադրական ձեռնարկությունները

Ֆ. Էքարտը և Պ. Պատրունկին Ուռհայի անպաշտպան այրիների նյութական դրության բարելավման ամենահեռանկարային ճանապարհը համարում էին նրանց համար աշխատապայմանների ստեղծումը կամ, այլ կերպ ասած, ինքնօգնության հանգեցնող օգնությունը, որի իրականացման լավագույն եղանակը նրանց համոզմամբ հայ կնոջ ավանդական զբաղմունքներից մեկի՝ գորգագործության զարգացումն էր:²⁰¹ Ուստի Ֆ. Էքարտը 1897 թ-ի ապրիլի 13-ի իր նամակում ներկայացնելով արտադրության այդ ճյուղի հեռանկարները՝ թույլտվություն էր խնդրում Ուռհայում համապատասխան ձեռնարկություն հիմնելու համար:²⁰² Բեռլինից ստանալով դրական պատասխան՝ նա և նրա գործընկերներն անցան գործի. վարձակալվեց մի ընդարձակ ագարակ. որը կարող էր մի քանի հարյուր հոգու աշխատատեղ ապահովել, կատարվեցին հաստոցների տեղադրումները և 1897 թ-ի մայիսին արտադրամասը սկսեց գործել:²⁰³ Սկզբնապես պատրաստվում էին սովորական գորգեր, սակայն նախատեսվում էր անցնել Ջմյուռնիայի նշանավոր գորգերի արտադրությանը:

Լեփսիուսին և իր բարեկամներին բնականաբար մտահոգում էր ոչ միայն այրիներին, այլև Ուռհայի գերմանական և ամերիկյան որբանոցների սաներին հետազայում աշխատանքով ապահովելու խնդիրը, որոնց ընդհանուր թիվը 1898 թ-ի ամռան սկզբին հասնում էր 500-ի:²⁰⁴ Գորգագործության ընդլայնումը կարող էր նաև այդ տեսանկյունից որոշիչ դեր խաղալ: Ելնելով դրանից, ինչպես և հաշվի առնելով արտադրության զարգացման համար ձեռնարկությունը եվրոպական զարգա-

201. Stüß Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 274: Չնայած օր. Շատուկն արդեն ցուցաբերել էր նման նախաձեռնություն բազմաթիվ կանանց ներգրավելով մետաքսագործության, սավանների, թաշկինակների և տնայնագործական այլ առարկաների պատրաստման մեջ, սակայն գորգագործություն, որպես այրախիսին, Ուռհայում փաստորեն դեռ գոյություն չուներ: Անդ: 202. Անդ:

203. Schäfer R., Geschichte..., էջ 16:

204. Stüß Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 89:

ցած տեխնոլոգիական միջոցներով վերազինելու անհրաժեշտությունը՝ Լեփսիուսը վճռեց Ֆրիզդորֆում գտնվող իր սեփական գորգագործական ֆաբրիկան տեղափոխել Ուռհա և հաստատել այնտեղ:²⁰⁵

1898 թ-ի ապրիլի 4-ին ֆաբրիկայի հաստոցները և ողջ գույքը հինգ հոգուց բաղկացած մի անձնակազմի հետ միասին ծովային ճանապարհով առաքվեցին Ուռհա:²⁰⁶ Նրանցից երեքը՝ գծագրուհի Էմմա Գայթները (Յետագայում Ֆ. Էքարտի կինը), մանածագործ Կարլ Պուլստը և վերջինիս օգնական Կարլ Օտտոն, որոնք մինչ այդ աշխատել էին Ֆրիզդորֆի ֆաբրիկայում, պետք է ղեկավարեին արտադրության վերակազմակերպումը, մասնագիտությամբ վաճառական Ռիխարդ Շեֆերը պետք է իր օգնությունը ցուցաբերեր Ֆ. Էքարտին, իսկ խմբի մյուս անդամը՝ օր. Մարթա Պրոբսթը. նախատեսված էր իգական որբանոցներից մեկը ղեկավարելու համար:²⁰⁷ Մայիսի 5-ին հասնելով Ուռհա նրանք ձեռնամուխ եղան ֆաբրիկայի վերակառուցմանը, որ տեղավորված էր մի շենքի չորս մեծ դահլիճներում:²⁰⁸ Հիմնվեցին նաև մանածագործարան և ներկատուն: Հունքի սկզբնական պաշարների զննան և ֆաբրիկայի գործարկման համար Բեռլինի կոմիտեն նրանց տրամադրեց որոշակի կապիտալ, և ամռանը, Ուռհայում տիրող ծայրահեղ աղքատության ու սովի պայմաններում այն սկսեց շահագործվել:²⁰⁹

Ֆաբրիկայի գործարկումը մեծ օգնություն էր քաղաքի չքավոր հայերի համար: «Մեր այրիների համար դա մեծ թեթևացում եղավ,- գրում էր Ռ. Շեֆերը,- և հույսը կրկին արթնացավ: Բազմաթիվ տարիքավոր և երիտասարդ կանայք, որոնք միանման ծեր էին երևում, սկսեցին աշխատել գորգերի վրա: Մտայլ դեմքերը դարձյալ դարձան ուրախ, և հանկարծակի աչքի զարկեց, որ շատ կանայք այլևս 40-50 տարեկան չէին, ինչպես այդ թվում էր, այլ ընդամենը 20: Նաև ուրախ ծիծաղել է լիաբուռ կերպով թնդում: Կարծես մի փոքրիկ պետություն է ստեղծվել»:²¹⁰

205. Անր: Հմնտ. Lepsius J., 30 Jahre Deutscher Orient-Mission, „Der Orient“, 1925, էջ 111:

206. Տնւ Սրբա (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 90:

207. Անր, էջ 89:

208. Schäfer R., Geschichte..., էջ 21:

209. Անր, էջ 22:

210. Schäfer R., Unter Witwen und Waisen, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 130: Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ խմբի անձնակազմին, ապա Կ. Օտտոն ֆաբրիկայի գործարկումից հետո եզրափակելով իր աշխատանքի մեկ

Ֆրիզդորֆի հաստոցները մեծ նվաճում էին ֆաբրիկայի համար, քանի որ հներն ավելի աշխատատար լինելով հանդերձ անհամեմատ նվազ արտադրողականություն ունեին: Արտադրության ընդլայնմանը զուգահեռ մեծանում էր վաճառահանման շուկան, իսկ 1898 թ-ի ամռանը սկսեցին կատարվել նաև առաջին արտահանումները: Ինչպես տեղեկացնում էր Էքարտն իր 1898 թ-ի նոյեմբերի 8-ի նամակում, նշված օրվա դրությամբ Անգլիայում արդեն վաճառվել էին 930 մարկ արժողությամբ գորգեր:²¹¹ 1898 թ-ի ամռանը արտադրանքի առաջին նմուշներն առաքվեցին նաև Գերմանիա, որտեղ դրանց սպառմամբ զբաղվում էր Բեռլինի կոմիտեն:²¹² Վերջինիս միջոցով մի շարք մեծ քաղաքներում կազմակերպվեցին վաճառահանման շուկաներ, իսկ 1898 թ-ի սեպտեմբերի 1-ին Բեռլինում բացվեց նաև հայկական գորգերի և այլ ձեռագործ աշխատանքների մի մշտական ցուցահանդես, որ կանոնավոր գործեց նաև հաջորդ տարիներին:²¹³ Գորգերի իրացումը կազմակերպելու հարցում բնականաբար մեծ էր խաղում ընկերության պարբերական մամուլը. որի միջոցով տեղեկություններ էին հաղորդվում վաճառահանվող գորգերի մասին, և տրվում այն հասցեները, որտեղ կարելի էր դրանք ձեռք բերել:²¹⁴

Ֆաբրիկայի արտադրանքի տեսականու ընդլայնման առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ Ֆ. Էքարտի 1900 թ-ի գարնանը

տարվա պայմանագրային ժամկետը՝ 1899 թ-ին վերադարձավ Գերմանիա: Մեկ տարի անց (1900 թ-ին), նմանապես իր պայմանագրային պարտավորությունների կատարումից հետո վերադարձավ նաև Կ. Պուլստը: Ծանր հիվանդության պատճառով Մ. Պրոբստը նույնպես 1899 թ-ի աշնանը ստիպված եղավ աշխատանքից հրաժարվել և Ռ. Շեֆերի ուղեկցությամբ նոյեմբերին վերադարձավ Գերմանիա: Տնւ Schäfer R., Geschichte..., էջ 26: Նրանց հետ Ուռհա գործուղված մյուս անձնավորությունը՝ Է. Գայթները, ամուսնանալով Ֆ. Էքարտի հետ՝ աշխատանքի անցավ գորգի ֆաբրիկայում: Ցավոք, սակայն, նրան վիճակված չէր երկար կիսել իր ամուսնու ծանրաբեռնվածությունը, և 1900 թ-ի դեկտեմբերին, ծանր հիվանդանալով, նա մահացավ: Տնւ Franz Eckart, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 44:

211. Eckart F., Das Industriewerk in Urfa, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 9:

212. Տնւ P., Industriehaus, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 96:

213. Տնւ Nachrichten, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 135: Հմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 16:

214. Lepsius J., Die Teppich-Manufaktur, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 211:

կատարված այցը գորգագործության հայտնի կենտրոններ Չմյուռնիա և Աշաղ քաղաքները, որտեղ, ծանոթանալով աշխատագործընթացներին, նա սերտ կապ հաստատեց նաև Չմյուռնիայի՝ անգլիացի հայտնի գործարանատեր Սիդնեյ Լաֆոնտենի հետ:²¹⁵ Վերջինիս հետ համագործակցությունն արդյունավորվեց ոչ միայն փորձի փոխանակման, այլև արտադրանքի իրացման բնագավառում, քանի որ համաձայնություն ձեռք բերվեց Ուռհայի արտադրանքը մատչելի գներով Չմյուռնիայում վաճառքի հանելու վերաբերյալ:²¹⁶ Այդ կերպ ի հայտ եկավ սպառման մի նոր հեղինակավոր շուկա, և ավելի ոյուրին դարձավ արտադրության հետագա ընդլայնումը, որի կարևորությունը Ուռհայի հայերի համար դժվար էր գերազանցատել: «Վերջին շրջանում այնքան շատ աղքատ կանայք և աղջիկներ են դիմել աշխատանքի համար, որ հաճախ ինձ համար խիստ դժվար է նրանց մերժելը,- գրում էր էքարտը 1900 թ-ին:- Նրանց զրկանքներն այնքան մեծ են, որ լեզուն չի ենթարկվում բացասական պատասխան տալու: Եվ այնուամենայնիվ մինչև վերջին տեղը զբաղված է.... Հաջողվում է մեկին վերցնել, անմիջապես վազելով գալիս են 50-ը, 60-ը, որոնց անուններն ամիսներ և տարիներ ի վեր մեր ցուցակներում կան, խնդրում են, աղերսում ու տխուր հեռանում...»:²¹⁷

Հարկ է, այնուամենայնիվ, նշել, որ չնայած ֆաբրիկայի կարևորությունն ինչպես Ուռհայի չքավոր հայության, այնպես էլ որբանոցի սաների համար միանգամայն ակնբախ էր, այն հանգամանքը, որ առևտրական և ըստ այդմ շահույթ հետապնդող ձեռնարկությունները գերմանական քարոզչական և բարեգործական ընկերությունների պրակտիկայում ընդունված չէին, Գերմանիայի հասարակական որոշ շրջաններում պատճառ էր դառնում ֆաբրիկայի նշանակության թուր մեկնաբանումների: Ուստի, քանի որ ԳԱԱ-ի բարեկամների շրջանում դեռ 1900-1901 թվականներին սկսեցին ի հայտ գալ մտահոգություններ այն առումով, որ օգնության աշխատանքների նպատակով հատկացվող դրամն օգտագործվում էր առևտրական ձեռնարկության գոր-

215. St'u Eckart F., *Reise nach Smyrna und Aschag*, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 141-144:
 216. Eckart F., *Aus Urfa*, անդ, էջ 128:
 217. Eckart F., *Reise nach Smyrna und Aschag*, անդ, էջ 144:

ծունեության համար. որպիսին համարվում էր Ուռհայի գորգի ֆաբրիկան,²¹⁸ Լեփսիուսը վճռեց այն ընկերությունից բաժանել: Ըստ այդմ նա 1901 թ-ի ապրիլին ֆաբրիկան ժամանակավորապես փոխանցեց իր անձնական հաշվի վրա՝ բնականաբար ստանձնելով նաև դրա հետ կապված ողջ ռիսկը, իսկ 1904 թ-ի աշնանն այն հանձնեց իր իսկ նախաձեռնությամբ ստեղծված Գերմանական արևելյան առևտրաարդյունաբերական ՍՊԸ-ի տնօրինությանը:²¹⁹ որով ընկերության բարեկամների մտահոգությունները բավարարում ստացան, իսկ ֆաբրիկան անարգել շարունակեց գործել: Չնայած վերոնշյալ փոփոխությունից հետո ձեռնարկության աշխատանքների վերաբերյալ ընկերության կողմից այլևս կանոնավոր տեղեկատվություն չէր հրապարակվում, սակայն պահպանված կցկտուր տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ իրավականորեն դադարելով ԳԱԱ-ին պատկանել, բայց շարունակելով մնալ որբանոցի տնօրեն Ֆ. էքարտի ղեկավարման ներքո՝ այն նույնությամբ և հետևողականորեն շարունակել է ծառայել որբանոցի և հայ բնակչության կարիքների բավարարմանը:²²⁰ Բավական է միայն նշել, որ եթե ֆաբրիկան իր գործունեությունը սկսեց 100 աշխատատեղով,²²¹ ապա 1898 թ-ի վերջին այնտեղ մշտական աշխատանքով ապահովվել էին 200,²²² 1900 թ-ին

218. St'u Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 85: «Գերմանական միսիոներական շրջաններում այն ժամանակ դեռ պատշաճ ընթացում չէր ցուցաբերվում միսիայի միջոցներով «օգնության» արդյունաբերության զարգացման կարևորության հարցում,- գրում էր այդ առթիվ Ռ. Շեֆերը:- Սակայն Լեփսիուսը և նրա միսիան առաջնորդվում էին այն սկզբունքով, որ անօգնական այրիներին կարճաժամկետ ողորմության փոխարեն անհրաժեշտ էր տևական աշխատանք տալ: St'u Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 37:
 219. St'u Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 86: Ընկերության համատեղելը, ինչպես տեղեկացվում էր ԳԱԱ-ի տեղեկություններից մեկում, Հայաստանի օգնության աշխատանքներում ներգրավված գերմանացի և շվեյցարացի մի շարք բարեկամներ էին, որոնց անձնանունները, սակայն, չեն նշվում: St'u Lepsius J., *Die Teppich-Manufaktur*, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 211:
 220. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 37:
 221. Schäfer R., *Unter Witwen und Waisen*, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 130:
 222. Feigel U., *Das evangelische...*, էջ 118:

300,²²³ 1908 թ-ին 500,²²⁴ իսկ 1913 թ-ին ավելի քան 600²²⁵ ջուլիակուհիներ և մանածագործուհիներ: Նրանց համալրումը կատարվում էր ոչ միայն քաղաքի գործազուրկ այրիների, այլև որբանոցի ավագ սանուհիների միջոցով, որոնց թիվը 1908 թ-ին հասել էր 50-ի:²²⁶

Ուշագրավ է, որ որբանոցն իր ավագ ղուստերին ֆաբրիկայում աշխատանքի տեղավորելու նպատակով նախապես կազմակերպում էր 2-4 ամսվա դասընթացներ, որոնց ծախսերը հոգում էր ֆաբրիկան,²²⁷ իսկ հաճախ էլ, երբ որբանոցը նյութական կարիքի մեջ էր հայտնվում, ֆաբրիկան տրամադրում էր անտոկոս և անժամկետ փոխառություններ:²²⁸ Դաշնակցային այդ փոխհարաբերությունը տարիների ընթացքում անուրանալի կարևոր դեր ունեցավ Ուռհայում ԳԱԱ-ի հայանվեր աշխատանքների լիարժեք կազմակերպման համար:

Մասնաճյուղի արդյունաբերական աշխատանքներն, այնուամենայնիվ, միայն գորգի ֆաբրիկայով չէին սահմանափակվում: Երբ Ուռհայի որբանոցը 1900 թ-ի մայիսին տեղափոխվեց քաղաքի հին քարավանատունը, այնտեղ ի հայտ եկան հնարավորություններ նաև այնպիսի կարևոր արտադրամասերի ստեղծման համար, ինչպիսիք էին, օրինակ, կաշեգոր-

223. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 29

224. Eckart F., *Zehn Jahre Arbeit in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 25:

225. Lepsius J., *Die Teppich-Manufaktur*, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 211: Դատկանշական է, որ եթե բանվորուհիների գերակշիռ մասն աշխատում էր ֆաբրիկայի շենքում, ապա ոմանց համար ստեղծվել էին հնարավորություններ աշխատանքը տանը կատարելու համար: Դա ամենայն հավանականությամբ թելադրված էր նրանց առանձնահատուկ ընտանեկան պայմաններով: 1908 թ-ին, օրինակ, հիշատակված 500 բանվորուհիներից մոտ 150-ը աշխատում էր տանը: St'u Eckart F., *Zehn Jahre Arbeit in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 25: Ֆաբրիկան, ի դեպ, ուներ նաև մեծաքանակ սեզոնային աշխատողներ, որոնց մասին այլ ավելի մանրամասն տվյալներ չեն հաղորդվում:

226. Eckart F., *Zehn Jahre Arbeit in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 25: Չնայած ֆաբրիկայի բանվորուհիների աշխատավարձի չափի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել, այնուհանդերձ Ֆ. Էքարտի՝ 1908 թ-ի տեղեկություններից մեկից կարելի է կռահել, որ այն կազմում էր շաբաթական 2 մարկ: Ինչպես Էքարտն էր վկայում, այդ գումարը բավարարում էր ավելի քան երկու հոգու բնականոն գոյության համար: ԱՆդ, էջ 24:

227. ԱՆդ, էջ 25:

228. ԱՆդ, էջ 26:

ծարանը, կոշկակարանոցը, մանածագործարանը, ատաղձագործարանը, փականագործական արհեստանոցը, լցակարման արհեստանոցը, կարի արտադրամասը, հացաթխարանը, վարսավիրանոցը և այլն:

Այդ արտադրամասերի հիմնումով լուծում կգտնեին մի շարք կարևոր հիմնահարցեր: Նախ հնարավոր կլիներ սեփական ուժերով բավարարել հաստատության հագուստեղենի, կոշկեղենի, կահույքի և այլ անհրաժեշտ առարկաների պահանջները այդ կերպ դրամի տնտեսումից զատ ապահովելով նաև որակական կողմը:²²⁹ Եւ քացի այդ երեխաների մեջ կարճատևավորվեին արհեստագործական հմտություններ²³⁰ նրանց ապագայում հնարավորություն ընձեռելով ինքնուրույն հոգալ իրենց ապրուստը և միաժամանակ նպաստելով նրանց «առողջ» բարոյահոգեբանական նկարագրի ձևավորմանը, հանգամանք, որ ընկերությունը համարում էր երեխաների հանդեպ իր ստանձնած կարևորագույն հանձնառություններից մեկը. «Միսիայի արդյունաբերության զարգացմամբ, արհեստագործական ձեռնարկությունների, արդյունաբերական արտադրության և գյուղատնտեսական փորձակայանների հիմնման արտադրության և գյուղատնտեսական փորձակայանների հիմնման միջոցով մենք կարող ենք մեր որբանոցներում աճող աշխատուժերը ինքնուրույն դարձնել և միաժամանակ պահել իրենց դաստիարակների քրիստոնեական ազդեցության տակ: Աշխատանքը է և կմնա քրիստոնեական նկարագրի ձևավորման անփոխարինելի դպրոցը»:²³¹

Եթե գորգի ֆաբրիկան հատկապես կարևոր նշանակություն ուներ աղջիկների մասնագիտացման հարցում, ապա մյուս ձեռնարկությունները նույն դերը պիտի ունենային տղաների համար, ուստի որբանոցի տեղափոխումից հետո սկսվեցին արհեստանոցների հիմնման աշխատանքները: 1901 թ-ի ապրիլին ատաղձագործական արհեստանոցը

229. Ֆ. Էքարտին և իր բարեկամներին այդ առումով առանձնապես ոգևորում էր Վալնի՝ դր. Նոյմյուլդի դեկավարությամբ գործող ամերիկյան որբանոցի օրինակը, որտեղ «ոչինչ չէր գնվում» և հաստատությանն անհրաժեշտ բոլոր պարագաները (ներառյալ նաև կարմիր ֆեսերը) պատրաստվում էին սեփական ձեռնարկություններում: «Եթե նույնիսկ մենք մեզ այժմ դեռ իրավունք չենք վերապահում ֆեսեր արտադրել,- նշում էր Էքարտը 1901 թ-ին,- ապա մնացած բաներում պետք է հետևենք այդ մարդու գերազանց սկզբունքներին»: St'u Eckart F., *Industrie und Handwerk in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 48:

230. Lepsius J., *Die Handwerksbetriebe des Waisenhauses in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 4:

231. Lepsius J., *Rückblick und Ausblick*, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 147:

ղեկավարելու համար իր կնոջ հետ Գերմանիայից Ուռհա մեկնեց ա-
տաղծագործ վարպետ Օտտո Կամինը:²³² Նրանց միացավ նաև Ֆ. Է-
քարտի եղբայրը Բրունո Էքարտը, որն այնուհետև որպես գծագրող
ներգրավվեց ֆաբրիկայի աշխատանքներում:²³³ Կարճ ժամանակ անց
Ուռհա ուղարկվեցին ժամանակակից գործիքներ և սարքավորումներ,
որից հետո հյուսնարանի գործունեությունը մտավ իր հունի մեջ:²³⁴

Մյուս ձեռնարկությունների ղեկավարման համար հրավիրվեցին
տեղացի հայ վարպետներ,²³⁵ իսկ 1902 թ-ին արդյունաբերական աշ-
խատանքներին աջակցելու նպատակով իր ընտանիքի հետ Ուռհա
մեկնեց մասնագիտությամբ վաճառական Վիլլի Ջեգերը, որը մինչ
այդ աշխատում էր ընկերության Բեռլինի գրասենյակում:²³⁶

Ինչևէ, աշխատանքներն սկսվեցին գրանցելով մեծ հաջողություն-
ներ: Երեխաների ուսուցումն ուրախալի արդյունքներ տվեց արհեստա-
գործության բոլոր ճյուղերում, և նրանցից շատերը կարճ ժամանակում
կատարելապես տիրապետեցին իրենց մասնագիտությանը դառնալով
ինքնուրույն արհեստագործներ: Արդեն 1901 թ-ին, օրինակ, ատաղծա-
գործական աշխատանքների մեծ մասը կատարվում էր ավագ տղանե-
րի միջոցով: Նրանք էին մատակարարում նաև հաստատության կոշի-
կի ամենամյա քանականին, որ տարեկան կազմում էր մոտ 700 զույգ,
ինչպես և կարի արտադրամասում օգտագործվող ողջ կտորեղենը:²³⁷
Թելի և կտորեղենի պատրաստումից ընդհուպ մինչև պատրաստի ար-

տադրանքի թողարկումն ընկած բոլոր գործընթացները տեղի էին ունե-
նում Ուռհայի արտադրամասերում, իսկ հարկ եղած դեպքում իր օժան-
դակությունն էր բերում նաև գորգագործական ֆաբրիկան:

Ինչ վերաբերում էր ավագ աղջիկներին, ապա նրանք նույնպես որբա-
նոցի տնօրինության որոշմամբ պետք է հաջորդաբար հմտանային ձեռ-
քի աշխատանքներում: Այդ առումով առաջին տեղում անշուշտ գորգա-
գործությունն էր, որին հաջորդում էին կարի արտադրամասը, լցակար-
ման բաժանմունքը (հագուստներ և այլն նորոգելու համար), խոհանոցը,
փուռը, լվացքատունը, հիվանդախնամության բաժանմունքը և այլն:²³⁸
Որբանոցի սաներն արագ տիրապետում էին նշված մասնագիտություն-
ներին ի վիճակի լինելով այնուհետև միայնակ զբաղվել դրանցով: Օրի-
նակ, 1901 թ-ին որբանոցի ամենօրյա օգտագործման ավելի քան երեք
ցեներներ հացը թխվում էր միայն աղջիկների ուժերով:²³⁹ Կարի արտադ-
րամասի երեխաները բավարարում էին հաստատության հագուստեղե-
նի բոլոր պահանջները, որոնք կազմում էին տարեկան 700 վերնագ-
գեստ, 700 վերնաշապիկ, 700 անդրավարտիք, 350 իրանակալ և այլն:²⁴⁰
Բացի այդ, արտադրամասն ապահովում էր նաև անձեռոցիկների, սեղա-
նի սփռոցների, մահճակալների ծածկոցների, հատակի ծածկույթի և
նման այլ կենցաղային առարկաների մատակարարումը:²⁴¹

Արհեստանոցները շարունակ ընդարձակվում էին, բնականաբար
ավելանում էր նաև նրանցում ընդգրկված երեխաների թվաքանակը,
և ևս երկու տարի անց, 1903 թ-ին, ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիու-
սը, Ուռհայի որբանոցի արհեստագործական ձեռնարկությունների

232. Stü Das Waisenwerk, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 46:

233. Անդ:

234. Camin O., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 111-112:

235. Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa'er Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 22: Նրանց անունները մեծ մասամբ չեն նշվում: Հայտնի է միայն, որ կարի արտադրամասի և վարսավորանոցի ղեկավարումը ստանձնել էր որբանոցի աշ-
խատակից Հովհաննես Էֆենդու կինը՝ Թունա խանումը, որը քաղաքում լավագույն
դերձակուհու համբավ էր վայելում: Stü Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der
Christliche Orient“, 1908, էջ 178:

236. Schäfer R., Geschichte..., էջ 42: Վ. Ջեգերն Ուռհայում գործեց մինչև 1909 թ-ը, ո-
րից հետո վերադարձավ Գերմանիա: Stü Vischer A., Bericht über die ärztliche
Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 170:

237. Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa'er Waisenkinder, „Der Christ-
liche Orient“, 1902, էջ 23:

238. Eckart F., Industrie und Handwerk in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 48:

239. Անդ, էջ 180:

240. Eckart F., An die Pflegeeltern unserer Urfa'er Waisenkinder, „Der Christ-
liche Orient“, 1902, էջ 22:

241. Eckart F., Industrie und Handwerk in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 49: Այդ
ամենի շնորհիվ դեռ 1901 թ-ին աշխատանքից ազատվեցին ուսուցչուհին, լվացարա-
րուհի կանանց կեսը, խոհարարուհիները, և հնարավորություն ստեղծվեց կատարել
զգալի ֆինանսական տնտեսումներ: Stü Eckart E., Aus Urfa, անդ, էջ 180: Որբանոցի
ղեկավարությունը մտադիր էր հիմնել նաև մետաքսագործությունը, և 1906 թ-ից սկըս-
վեցին շերամարծրության աշխատանքները: Stü Jeppe K., Das Waisenhaus in Ur-
fa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 176: Համապատասխան հողամասի և սեփական
հումքի բացակայության պատճառով, սակայն, այդ հաջողություն չունեցավ:

հետ կապված՝ առաջնագույն ծրագիրն արդեն իրագործվել էր. երեխաների բոլոր կարիքներն արդեն բավարարվում էին սեփական ուժերով. և բացի այդ ստեղծվել էին բոլոր հնարավորություններն ըստ ունակության և նախասիրության նրանց արհեստագործական ուսուցմանը կազմակերպելու համար: ²⁴²

Արհեստանոցների նշանակությունը, սակայն, այդքանով չէր սահմանափակվում: Դրանք պետք է շարունակեին ընդլայնվել նպաստելով որբանոցի մասնակի, իսկ հետագայում նաև լիարժեք նյութական անկախությանը, քանի որ այլապես, ինչպես Յեպեն էր նշում. նվիրատվությանը պարող հաստատությունը չէր կարող «հաստատուն ապագա» ունենալ: ²⁴³ Արտադրության ընդլայնումը բնականաբար պետք է դրդեր դուրս գալ շուկա, որ հնարավոր էր մրցակցության արգելքները հաղթահարելու դեպքում: Տեղացի արհեստագործները սովորաբար ձգտում էին թողարկել հնարավորին չափ էժանագին ապրանքներ իհարկե, այդ պարագայում անտեսելով դրանց որակական կողմը: Կ. Յեպեն և իր գործընկերները, սակայն, այն համոզմանն էին, որ լավագույն ապրանքը ժամանակի ընթացքում դառնում է ամենագնայունը, և առաջնահերթ նշանակություն էին տալիս արտադրանքի որակային ցուցանիշներին: Եթե նույնիսկ այն այդ պատճառով պետք է ավելի թանկ վաճառվեր, այնուամենայնիվ, ինչպես ցույց տվեց փորձը, դժվարը միայն սկիզբն էր:

Որբանոցի արտադրանքը քաղաքի թե քրիստոնյա և թե մահմեդական բնակչության մեջ այնպիսի մեծ համբավ ձեռք բերեց, որ 1903 թ-ից սկսեցին նույնիսկ պատվերներ ստացվել: ²⁴⁴ Շուկայի ընդլայնմանը զուգահեռ տեղի էր ունենում նաև արտադրության ընդարձակում: Երեք տարվա ընթացքում՝ 1905-1908 թվականներին. օրինակ, մանածագործական արտադրանքը գրեթե եռապատկվեց: ²⁴⁵ Այդ զարգացման հետևանքով 1906 թ-ին ձեռնարկությունները կարողացան ինքնաձայնասածակմամբ որբանոցից ֆինանսապես անկախանալ, իսկ տարեվերջից հաստատությանը նույնիսկ մեծաքանակ

242. Lepsius J., Die Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 17:

243. Stü Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 119:

244. Camin O., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 112:

245. Jeppe K., Das Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 176:

նյութական օգնություն ցուցաբերել: ²⁴⁶ 1906-1907 թվականներին այն կազմեց շուրջ 6000 մարկ, ²⁴⁷ որից 3000-ը գոյացել էր միայն 1907 թ-ի առաջին կիսամյակի ընթացքում: ²⁴⁸ Եվս հինգ տարի անց, 1912 թ-ին, բացի գանազան օժանդակություններից նրանք հատուցում էին որբանոցի շենքի վարձավճարի մի մասը (մոտ 600 մարկ), տնային կառավարչի աշխատավարձը (800 մարկ), և արտադրությունում ընդգրկված երեխաների դպրոցական պարապմունքների ծախսերը (մոտ 100 մարկ): ²⁴⁹ Դժվար է գերազանահատել այդ աջակցության կարևորությունը, եթե նկատի առնվի, որ որբանոցում անհրաժեշտաբար կատարվող ծախսերը հաճախ գերազանցում էին ԳԱԱ-ի կողմից հաստատությանը հատկացվող միջոցները:

Արժե նշել, որ որբանոցի օրինակը, որն, առանձնապես կաշվե և գործվածքային արտադրանքի բնագավառում, որևէ մրցակից չուներ, ²⁵⁰ վարակիչ ազդեցություն ունեցավ նաև տեղացի արհեստագործների համար՝ նրանց նույնպես դրդելով աշխատել որակի առաջնահերթության սկզբունքով: «Վերջին տարիներին, - նշում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն, - մենք մեծագույն ուրախություն ապրեցինք՝ տեսնելով, որ տեղացի արհեստագործները հետևում են մեր օրինակին և սկսում են նույն ճանապարհով գնալ: Դեռ ամեն ինչ չէ, որ հարթ է ընթանում, քանի որ ավելի հեշտ է արտադրությունը անկման հասցնել, քան այն բարելավել, և նրանց կրթությունն էլ սահմանափակ է: Սակայն այն, որ նրանք տեսել են այդ ուղին, որ նրանց համար արդեն պարզ է, որ ոչ թե խաբեությանը, այլ միայն խղճմիտ աշխատանքով կարող են իրենց թշվառ դրությունից դուրս գալ, այդ արդեն իսկ շատ

246. Lepsius J., Unsere Waisenhäuser, անդ, էջ 16:

247. Stü Die Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, անդ, էջ 91:

248. Eckart F., Zehn Jahre Arbeit in Urfa, անդ, էջ 22:

249. Jeppe K., Die Handwerksbetriebe des Waisenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 6: Արտադրական ճյուղերից ամենաներկայացվածը մանածագործությունն էր: Անդ, էջ 7:

250. Դա տեղական արհեստագործներին երբեմն մղում էր այնպիսի արտառոց ձեռնարկումների, ինչպիսին օրինակ տեղի էր ունեցել Դիարբեքիում: Այնտեղ, ինչպես վկայում էր Պ. Ռոհրբախը, մի տեղական կաշեգործարան սկսել էր իր արտադրանքի վրա ամրացնել «Ուռնա» կեղծ պիտակը: Stü Rohrbach P., Bericht aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 84:

է, և դրա համար մենք պետք է շնորհակալություն հայտնենք Աստ-ծուն: Թող նրանք քայլ առ քայլ առաջանան»: 251

Հատկանշական է, որ բացի որբանոցի սաներից ձեռնարկություն-ներում նաև Ուռհայի ունեգուրկ բազմանդամ հայ ընտանիքներից էին աշխատողներ ներգրավվում, որոնց Յեպեն ջանում էր հնարավորինս բարձր աշխատավարձեր հատկացնել: 1909 թ-ի ընթացքում, օրինակ, այդ ընդհանուր թվով 16 աշխատողներից յուրաքանչյուրը շաբաթա-կան ստանում էր 30 պիաստր, որ կազմում էր մոտավորապես 4 մարկ՝ լիուլի ապահովելով նրանց ընտանիքների գոյությունը: 252

Ինչևէ, վերոնշյալ ուրախալի առաջընթացը, որ հնարավոր դար-ծավ գլխավորապես Կ. Յեպեի բանիմաց ղեկավարման և վերահսկո-ղության շնորհիվ, խոստանում էր տարիների ընթացքում ձեռնար-կությունները վերածել մի հզոր արտադրական համալիրի, 253 սակայն մոտավորապես պատերազմն այդ հնարավորությունն ի չիք դարձրեց:

Ուռհայի որբանոցի սաներն աշխատանքի պահին

251. Jeppe K., Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 195:

252. Jeppe K., Der pädagogische Wert der Handwerksbetriebe des Waisen-hauses, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 84:

253. «Արհեստանոցները նույնպես իրենց ծաղկման համար պարտական են Յեպեին, նշում էր դր. Ռոհրբախը,- որը տարիների փորձառության միջոցով պատրաստվածու-թյունը բերել է մեծ բարձրության վրա և վերահսկել, որ երբեք, նույնիսկ շուկայական աննպաստ իրադրության դեպքում արտադրությունը չչեղվի բարձր որակի և հաստա-տուն գների սկզբունքից: Դրանով այդ արտադրամասերն այնպիսի հիմքերի վրա են դրվել, որ բավականաչափ կապիտալի ներդրման դեպքում կարող են վերածվել շա-հուբաբեր մեծ ձեռնարկությունների»: Տե՛ս Rohrbach P., Bericht aus Urfa, „Der Chri- stliche Orient“, 1911, էջ 84:

2. 1. 3. Բուժսպասարկման աշխատանքները

Ուռհայում Լեփսիուսի և նրա ընկերության հաջորդ ձեռնարկումը դարձավ բուժսպասարկման կազմակերպումը, որի կարիքն ուներ ոչ միայն որբանոցն, այլև քաղաքի և շրջակա բնակավայրերի բնակչու-թյունը, 254 և որը պետք է մատչելի լիներ թե քրիստոնյաների և թե մահ-մեղականների համար: ԳԱԱ-ի կողմից վերջին հանգամանքը կարևոր-վում էր, մասնավորապես, մահմեդական աշխարհին քրիստոնեական մարդասիրությանը և բարոյախոսության արժեքներին հաղորդակից դարձնելու, այլ կերպ ասած՝ անուղղակի, սակայն ներգործուն «քա-րոզչություն» ծավալելու առումով: 255 Այդ նպատակով 1897 թ-ի մայի-

254. Տե՛ս Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 333-334: Ուռհայում ոչ մի բժշկական հաստատություն չկար, այլ միայն մի հայ բժիշկ՝ Այնթապի բժշկական դպրոցի շրջանավարտ Աբրահամ Աթարյանը, որը միայնակ անկարող էր բավարարել բնակչության կարիքները: Տե՛ս Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, անդ, էջ 418:

255. ԳԱԱ-ի համոզմամբ սիրո, անձնվիրության և մարդասիրության դրսևորման միջոցով քրիստոնեությունն ավելի կենդանի և առարկայականորեն էր ներկայա-նում մահմեդականությանը, քան այդ կարող էր անել որևէ քարոզչություն, և այդ կերպ ընկալելի էին դառնում նաև իսլամի համոզեալ նրա առավելությունները: Հատկապես Թուրքիայում, որտեղ առանց այդ էլ անկարելի էր ուղղակի քարոզ-չություն ծավալել, դա ձեռք էր բերում առանձնահատուկ մեծ նշանակություն: Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 138-140: «Ինչպե՞ս կարող են նրանք քրիստոնյաների հանդեպ հարգանք տա-ծել,- նշում էր այդ առթիվ Ա. Ֆիշերը,- եթե վերջիններս Քրիստոսի պատվիրաննե-րը չեն կատարում: Ինչպե՞ս կարող է մի մեռած քրիստոնեություն նրանց մեջ տե՛նչանք արթնացնել Քրիստոսի կողմից ծանուցված ավետիսի հանդեպ: Մենք պետք է կենդանի քրիստոնեություն ցուցադրենք, այնպես որ մահմեդականները համակվեն և միմյանց ասեն. Մահմեդն ավելի այնտեղ է...»: Անդ, էջ 138: Հարկ է անշուշտ նկատի առնել, որ կազմակերպության հայանպաստ գործունեությունը և մահմեդական շրջաններում քրիստոնեության տարածման ձգտումներն առան-ձին ու ինքնաբավ նկարագիր չունեին, այլ սերտորեն փոխալայնամավորված էին միմյանցով, քանի որ ԳԱԱ-ն Թուրքիայում քրիստոնեության տարածումը համա-րում էր այնտեղ ապրող քրիստոնյա ժողովուրդների անվտանգության ամենաիե-ռանկարային երաշխիքներից մեկը: Տե՛ս Lepsius J., Die politische und religiö- se Wiedergeburt des Orients, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 149:

սի վերջին ընկերությունն Ուռհա առաքեց շվեյցարական գերմանուհի բժշկուհի օր. Յոզեֆինա Յյուրխերին. որը գործիքներով, դեղորայքով և այլ անհրաժեշտ պարագաներով հուլիսի 3-ին հասավ այնտեղ ու ձեռնամուխ եղավ իր պարտականություններին:²⁵⁶

Հուլիսի 22-ին կատարվեց կլինիկայի բացումը, որ տեղավորված էր այդ նպատակով վարձակալված մի շենքում²⁵⁷ և հավասարապես ծառայում էր բոլոր կարիքավորներին՝ անկախ ազգությունից և կրոնից: Ընդ որում աղքատները և գործազուրկները սպասարկումն ու դեղորայքը անհատույց էին ստանում: Աշխատանքով ապահովված, սակայն ոչ ունևոր հիվանդները վճարում էին դեղորայքի մասնակի արժեքը, իսկ հարուստները վճարումը կատարում էին ըստ եվրոպական գների:²⁵⁸ Վճարման այդ սկզբունքը հնարավորություն էր ընձեռում զգալիորեն հատուցել նաև անվճար սպասարկման ծախսերը: Օրինակ, ինչպես Յյուրխերն էր տեղեկացնում իր նամակներից մեկում, առաջին 32 վիրահատվածներից վճարում էին կատարել միայն երկուսը, որով հատուցվել էր մյուս վիրահատությունների համար ծախսված վիրակապերի ամբողջ արժեքը:²⁵⁹

Կլինիկայի գործունեության միայն առաջին յոթ շաբաթներին տեղի ունեցավ 2022, այսինքն օրական միջին հաշվով 48-50 բժշկական տեսակցություն, որոնց ընթացքում հետազոտվեցին և սպասարկվեցին 644 հիվանդներ: Կատարվեց նաև 32 հիվանդների վիրահատություն, որոնցից երկու երրորդը հայեր էին, իսկ մեկ երրորդը թուրքեր և այլազգիներ: Ինչ վերաբերում էր գերմանական և ամերիկյան որբանոցների երեխաներին, ապա նրանք երկու շաբաթը մեկ անգամ ենթարկվում էին բժշկական ստուգման, իսկ խնամքի տակ վերցվող նոր որբերը նախապես տարվում էին կլինիկա առողջական վիճակի ստուգման համար:²⁶⁰

256. Zürcher J., Die deutsche Klinik in Urfa, անդ, 1897, էջ 417:

257. Շենքի գնումը, ինչպես տեղեկացվում էր հետագայում, նպատակահարմար չէր լինի, քանի որ կառավարությունը կասկածանությամբ և թշնամանքով էր վերաբերվում Ուռհայում հաստատված օտարերկրացիներին, մինչդեռ վարձակալումն ավելի հեշտ կլիներ տպավորություն ստեղծելով, որ նրանց գործունեությունը ժամանակավոր քնույթ էր կրում: Տե՛ս Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 27:

258. Տե՛ս Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 475-476:

259. Անդ, էջ 476:

260. Անդ:

3. Յյուրխերի թարգմանչի և օգնականի պարտականությունները կատարում էր Ա. Աթարյանը, որն, ի դեպ, հայերենից բացի տիրապետում էր նաև թուրքերեն, քրդերեն և արաբերեն լեզուներին,²⁶¹ իսկ Սարգիս անունով մի երիտասարդ ներգրավվել էր որպես դեղագործ:²⁶² Նրանց ուժերով աշխատանքն անընդմեջ շարունակվեց նաև տարվա հաջորդ ամիսներին, և չնայած դրանց վերաբերյալ բավարար վիճակագրական տեղեկություններ չէին պահպանվել, այնուամենայնիվ այն փաստը, որ մինչև 1897 թ-ի վերջը կատարվել է 11970 բժշկական տեսակցություն,²⁶³ թույլ է տալիս ենթադրել, որ համամասնորեն պետք է բազապատկված լինեն նաև մյուս ցուցանիշները:

3. Յյուրխերի գործունեությունն Ուռհայում տևեց շուրջ յոթ ամիս: Տարեվերջին նա և Ֆալչերը ամուսնացան և 1898 թ-ի սկզբին սեփական ցանկությամբ հեռացան այնտեղից:²⁶⁴ Նրանց մեկնումից հետո կլինիկայի աշխատանքները ժամանակավորապես շարունակեց Ա. Աթարյանը,²⁶⁵ իսկ 1898 թ-ի աշնանը ԳԱԱ-ի առաջարկով հաստատության ղեկավարումը ստանձնեց Բազելի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ, ազգությամբ գերմանացի դր. Հերման Խրիստը, որը հոկտեմբերի վերջին թուրքական դիպլոմ ստանալու համար մեկնեց Կ. Պոլիս, իսկ դեկտեմբերի 22-ին արդեն Ուռհայում էր ձեռնամուխ լինելով իր հանձնառություններին:²⁶⁶ Չնայած Ա. Աթարյանն, ինչպես նախկինում,

261. Christ H., Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 70:

262. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 28:

263. Տե՛ս Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 89:

264. Անդ: 3. Յյուրխերը 1898 թ-ը անցկացրեց Դալեալում, իսկ այնուհետև մեկնեց Այնթապ, որտեղ ծառայության մտավ տեղի ամերիկյան հիվանդանոցում: Մեկ տարի այնտեղ աշխատելուց հետո, 1899 թ-ին նա մեկնեց Բեյրութ, իսկ մարտին Կ. Պոլիս թուրքական բժշկական դիպլոմ ստանալու համար, ինչը, սակայն, նրան չհաջողվեց, քանի որ Թուրքիայում կամանց ցման դիպլոմներ չէին հատկացնում: Նրա մասին այլ տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել: Տե՛ս Meyer K., Armenien und die Schweiz, Bern, 1974, էջ 253:

265. Տե՛ս Urfa (Türkei), „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 89:

266. Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 31: Հմնտ. Meyer K., Armenien..., էջ 61: Դարկ է մշել, որ օտարերկրացի բժիշկները Թուրքիայում գործել կարողանալու համար պարտավոր էին ունենալ թուրքական դիպլոմ, քանի որ թուրքական օրենքն արգե-

շարունակում էր օգնականի. թարգմանչի և դեղագործի իր ծառայությունը, այնուամենայնիվ շուտով աշխատանքների ծանրաբեռնվածության պատճառով նոր օգնականի կարիք նույնպես զգացվեց, և դր. Խրիստի առաջարկով Լեփսիուսն Ուռհա առաքեց Բագելի հիշյալ հիվանդանոցի հիվանդապահ Յակոբ Կյունցլերին, որն իր աշխատանքն այնտեղ սկսեց 1899 թ-ի դեկտեմբերին:²⁶⁷

Դր. Խրիստի առաջնահերթ մտահոգությունը հիվանդների ստացիոնար բուժման կազմակերպումն էր, քանի որ, նրա համոզմամբ, «խրոնիկական տառապանքների» մատնված հայ ընտանիքների մեծ մասը զուրկ էր հետվիրահատական շրջանում հիվանդին խնամելու հնարավորությունից, ինչը նույնիսկ ոչ ծանր հիվանդությունների դեպքում հանգեցնում էր մահվան, և բացի այդ Ուռհայում որևէ այլ ընտանիքային հիվանդանոց չկար, իսկ ամենամերձակա՝ Այնթապի հիվանդանոցը գտնվում էր երեք օրվա հեռավորության վրա, որից, բնականաբար, հիվանդներն օգտվել չէին կարող:²⁶⁸ Ուստի վիրահատվածներին որոշ ժամանակ կլինիկայում պահելու նպատակով

լում էր այնտեղ օտար դիպլոմներով բժշկական գործունեությամբ զբաղվել: Այն, թե այդ օրերն իրականում որքան ինքնանպատակ էր, վկայում էր նաև դր. Խրիստի օրհանգը, որն ընդհանուր հաշվով 7 ռուպե տևող քննության, ինչպես և դիպլոմը ստանալու համար հարկադրված եղավ Կ. Պոլսում սպասել շուրջ մեկ ամիս: «Երեք համազգեստավոր էֆենդիներ՝ քեյեր կամ նույնիսկ փաշաներ, որոնք այնտեղ նստած դահվե էին խաչաշուռն և ծխում էին, ինձ գլխի շարժումով հրավիրեցին նստել աթոռի վրա: Նրանցից յուրաքանչյուրը մի քանի հարց տվեց: ...Ամենադժվարն այդ պարոններին հասկանալն էր, որոնց հարցերը հետևյալն էին. «Որո՞նք են վրա հասած մահի նշանները: ...Ինչպե՞ս կարելի է ճանաչել ոսկորի կտրվածքը...»: Անդ, էջ 60:

267. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 29: Յ. Կյունցլերը ծնվել է 1871 թ-ի մարտի 8-ին Ըվեյցարիայում, գերմանացի որմնադրի ընտանիքում: Վաղ պատանեկությունից որպես հիվանդապահ աշխատանքի անցնելով Բագելի քաղաքապետական հիվանդանոցում նա այնտեղ էլ ծանոթացել էր բժիշկ Չ. Խրիստի հետ, որին այնուհետև շարունակեց աշխատակցել Ուռհայում: Տե՛ս Ալեմեստին Ի., Փափա Քիւնցլեր եւ հայերը, Անթիլիսա, 1999, էջ 21-25:
268. Christ H., Aus der Stadt Abrahams, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 113: Չ. Խրիստի տեղեկագրերը լի էին Ուռհայի հայության՝ զրկալից դրության վկայություններով. «Հայ ժողովրդի տառապալից դրությունը, որի համար մենք այստեղ եկանք, այժմ ճգնաժամային փուլից դարձյալ թևակոխել է խրոնիկական փուլը»,- նշում նա իր նամակներից մեկում: Տե՛ս անդ, էջ 112: «Հայ ժողովրդի ծանր դրությունն իմ տեսակցությունների ընթացքում խիստ տպավորիչ է առարկայանում,- գրում էր նա

ժամանակավորապես հիվանդանոցի վերածվեցին սպասարանն ու վիրահատարանը,²⁶⁹ իսկ որոշ ժամանակ անց քաղաքի կենտրոնում երեք տարի ժամկետով վարձակալվեց մի շենք, և 1900 թ-ի հունիսի 5-ին հիվանդանոցն ու կլինիկան տեղափոխվեցին այնտեղ:²⁷⁰

Քանի որ հաստատության համբավը և համապատասխանաբար նաև հիվանդների հոսքը շարունակ մեծանում էր, և որոշ ժամանակ անց դարձյալ ի հայտ եկավ ընդլայնման անհրաժեշտություն,²⁷¹ 1901 թ-ին նախատեսվել էր գնել քաղաքի հյուսիսային հատվածում, որքանոցին հանդիպակաց վայրում գտնվող մի ընդարձակ տարածք այն մի նոր, ընդարձակ հիվանդանոցի շինարարությանը հատկացնելու համար:²⁷² Ծրագիրը չիրականացավ, քանի որ կառավարությունը հրաժարվեց վավերացնել գնման գործարքը,²⁷³ ուստի վճռվեց քաղաքի արվարձաններից մեկում ձեռք բերել մի տուն հաստատությունն այնտեղ փոխադրելու համար: Տունը, որն իրենից մի կիսակառույց էր ներկայացնում և ուներ նաև ընդարձակ հողամաս, մասնաճյուղի տնօրինությունը գնեց և ձևակերպեց մի տեղացի հայի՝ Կարապետ Իմիրզյանի անունով՝ նրա հետ կնքելով այսպես կոչված՝ վարձակալման պայմանագիր:²⁷⁴ Այնուհետև, 1903 թ-ի հոկտեմբերին

մեկ ուրիշ անգամ:- Այն գանգատները, որոնց պատճառով նրանք գալիս են, ապրած սարսափների, կարիքների, աղքատության և թանկացումների հետևանք են: ...Նրանք դեռ ամենևին չեն հանգստացել աղետից հետո»: Տե՛ս Christ H., Deutsche Klinik in Urfa, անդ, էջ 45-46:

269. Christ H., Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 74:

270. Künzler J., Die Missionsklinik in Urfa, անդ, 1901, էջ 8:

271. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 18: Շենքն ուներ միայն երկու հիվանդասենյակ երեքական մահճակալներով: Տե՛ս Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 29:

272. Lepsius J., Bitte der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 101:

273. Օտարերկրացիների կողմից տների և հողամասերի սեփականացման համար թուրքիայում անհրաժեշտ էր ունենալ հատուկ ֆերման, որը, հակառակ գործարկված հյուպատոսական միջամտություններին, ՉԱԱ-ին տարիներ շարունակ չէր հատկացվում: Հողամասի գնման պաշտոնական ձևակերպումը կատարվեց միայն 1911 թ-ի հոկտեմբերին, մասնաճյուղի տնօրինության 9 տարվա անդուլ ջանքերից, թագմաթիվ դիմումներից և թղթակցություններից հետո: Տե՛ս Künzler J., Missionsspital Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 190:

274. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 19:

սկսվեց կառույցի ընդլայնման շինարարությունը, իսկ 1904 թ-ի մարտին ողջ հաստատությունը, ներառյալ նաև դեղատունն ու կլինիկան, տեղափոխվեցին այնտեղ:²⁷⁵ Նորակառույցի չորս ընդարձակ սենյակներ, որտեղ նախատեսված էր տեղավորել 12-14 հիվանդների, ծառայում էին որպես հիվանդանոց,²⁷⁶ իսկ մյուս՝ թվով ութ սենյակները վերածվեցին կլինիկայի, դեղատան և բնակարանների:²⁷⁷

Տարածքի ընդլայնումը հնարավորություն ընձեռեց ընդլայնել նաև աշխատանքներն ու համապատասխանաբար սպասարկող անձնակազմը, և եթե նախկինում հիվանդանոցում պահվող հիվանդների խնամքն իրականացվում էր նրանց ազգականների կողմից,²⁷⁸ ապա 1902 թ-ից այդ գործը կատարում էին հիվանդապահուհիները, որոնք ընտրվում էին Ուռհայի հայ համայնքից կամ որբանոցից:²⁷⁹

Ղր. Խրիստը նույնպես իր գործունեությունը սկսեց համաձայն նախկինում որդեգրված սկզբունքների. «Կլինիկայում, որն առաջին հերթին ծառայում է հայ այրիներին և որբերին, սպասարկվում են նաև թուրքեր, արաբներ և քրդեր, ընդ որում չքավորները անվճար, - նշվում էր ԳԱԱ-ի տեղեկատվության մեջ: - Վճարում է նա, ով կարողանում է վճարել»:²⁸⁰ Ղր բնականաբար վերաբերում էր նաև հիվանդանոցին և դեղատանը: Ինչպես տեղեկացնում էր Ղր. Խրիստն իր 1899 թ-ի օգոստոսի 12-ի հաշվետվության մեջ, իր կողմից սպասարկված հիվանդ այցելուների գերակշռող մասը՝ 85 տոկոսը, հայեր էին, 10 տո-

275. Տե՛ս Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 31:

276. Այնուամենայնիվ հիվանդանոցի գերծանրաբեռնվածության պատճառով հետագայում այնտեղ տեղավորված հիվանդների քանակը հազվադեպ էր իջնում 20-ից: Տե՛ս Künzler J., Urfa-Spital, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 207:

277. 1907 թ-ին շենքում կառուցվեցին նաև նկուղ և վազքատուն, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ կանոնավոր կերպով վաճառել հիվանդների սպիտակեղենը: Տե՛ս Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 130:

278. Christ H., Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 74:

279. 1902 թ. հիվանդանոցում աշխատանքի ընդունվեց առաջին հիվանդապահուհին՝ Աննա Տաշչյանը: Տե՛ս Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 30:

280. Տե՛ս Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 31:

կոսը ասորիներ, իսկ 5-ը թուրքեր, արաբներ ու քրդեր, չնայած այն բանին, որ մահմեդականները կազմում էին քաղաքի բնակչության ավելի քան երկու երրորդը:²⁸¹ Եթե հաշվի առնենք, որ այդ հարաբերակցությունը էական փոփոխություններ չկրեց նաև հաջորդ տարիներին,²⁸² ապա պարզ կլինի. թե հաստատությունը որպիսի կենսական նշանակություն ուներ տարածաշրջանի հայության համար: «Չայերու մեծամասնությունը,- գրում էր ուռհաբնակ ժամանակակից Չովսեփ Ալահայտոյանը,- կը ստանար ծրի դարմանում և ծրի դեղ, շատ քիչերէն կը ստացուէր չնչին վարձատրութիւն մը: Իսկ թուրքերուն մեծամասնութիւնը և հարուստ հայերը պարտավոր էին վճարել»:²⁸³

281. Christ H., Bericht des Herrn Dr. Christ über seine ärztliche Tätigkeit in Urfa, անդ, էջ 145: Սովորաբար արաբները և քրդերն ավելի մեծ վստահություն էին տածում եվրոպացի բժիշկների նկատմամբ, քան թուրքերը, որոնք նրանց օգնությանը դիմում էին հիմնականում հիվանդության բարդացումից հետո, հաճախ անհուսալի վիճակում: Տե՛ս Christ H., Bericht des Herrn Dr. Christ über seine ärztliche Tätigkeit in Urfa, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 148:

282. Տե՛ս այդուսակում ներկայացված ամբողջական վիճակագրական տվյալները, էջ 115-116:

283. Ալեքսանյան Ա., Ղիւցագնական Ուրֆան եւ իր Չայորդիները, Բեյրութ, 1955, էջ 508: Անխտրականության սկզբունքի գերակայությունը հարկադրում էր սպասարկել քուրդին, նաև նրանց, որոնց ձեռքերը թաթախված էին անմեղ հայերի արյունով, չնայած հաճախ նույնիսկ Չիսուսի պատվիրաններն անգոր էին թվում անձնակազմի՝ նման դեպքերում առաջացող հոգեկան երկվությունը հաղթահարելու համար: Ղերվիշների շեյխն, օրինակ, որն 99 հայ երեխաների սպանել էր իր սեփական ձեռքերով, հիվանդանոց էր տարել իր հիվանդ դստերը, որն այնտեղ բուժում ստացավ: Մեկ ուրիշ «հաճելի արտաքինով, քաղաքավարի» այցելու կոտորածի ժամանակ կազմակերպել էր Ուռհայի լուսավորչական եկեղեցու իրոքիումը, որի ժամանակ կենդանի այրվել էին փրկության հույսով այնտեղ հավաքված՝ շուրջ 3000 հայեր, հիմնականում կանայք և երեխաներ: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 139: «Մենք ուզում ենք հավատալ, որ նրանք ինչ-որ չափով հաղորդակից են դառնում Քրիստոսի ոգուն,- նշում էր այդ առթիվ Ֆ. Էբարտը,- որը մեզ պատվիրում է սիրել և բարիք պարզել թշնամուն, նրանց, ուրքեր մեզ ատում են: Սակայն որքա՞ն ծանր պետք է լինի հայերի համար, երբ նրանք հանդիպում են իրենց ծնողների, ամուսինների, քույրերի և եղբայրների կամ երեխաների դահիճներին, որոնք հավանաբար այդ եղեռնագործությունը կատարել են նրանց աչքերի առաջ: Չպե՞տք է արդյոք դարձյալ կատաղի առելությունը և վրեժխնդրության ծարավը համակի նրանց: «Սիրեք Ձեր թշնամիներին...»: Ինչպիսի՞ մեծահոգի պահանջ: Մենք երբեմն հավատում ենք դրան, երբ

Պարբերաբար բռնկվող մալարիայի և այլ համաճարակների դեմ պայքարի նպատակով տարեկան ծախսվում էր մոտ 12 կգ յոդ-կալիում և 4-6 կգ խինին, որի ձեռքբերման համար ԳԱԱ-ի կողմից հատկացվում էր ավելի քան 1000 մարկ:²⁸⁴ Բժշկական անձնակազմը գործում էր խիստ լարված: Էքսպորտը, Կյունցլերը և դր. Խրիստը եկեղեցիներում ու դպրոցներում կարդում էին նաև դասախոսություններ համաճարակների դեմ պայքարի միջոցառումների մասին, որ նույնպես էական արդյունքներ էր տալիս:²⁸⁵ Հոգատար խնամքի և աջալուրջ բժշկական հսկողության շնորհիվ որբանոցի երեխաները չնչին բացառություններով զերծ մնացին համաճարակներից: Այնտեղ գրացվեց խուլերայի մեկ, իսկ տիֆի 6 դեպք, որոնցից միայն մեկը ավարտվեց մահով:²⁸⁶ «Մաքրությունը, կարգապահությունը, նպատակային սնուցումը և լավ հագնվածքը նրանց դարձրել են մի գունդ, որը նույնիսկ բժշկական աչքերին է հրճվանք պատճառում»,- այդ առթիվ նշում էր դր. Խրիստը:²⁸⁷

Առավելագույն արդյունավետության հասնելու համար կատար-

ներում ենք մի հակառակորդի: Սակայն այդ որբան չնչին և աննշան է նման ապրումների դիմաց: Ինչպիսի՜ աստվածային ուժ է անհրաժեշտ հայերին աստիկ դառնությունից և մահմեդականների հանդեպ ատելությունից դեպի ամեն բան ներող սիրո թագավորությունը տանելու համար: Եթե մենք կարողանայինք այդ հարցում օգնել, եթե մենք մեր գործերով կարողանայինք քարոզել այդ...»: Անդ, էջ 140: Հիվանդանոցի մահմեդական այցելուների մեջ լինում էին նաև այնպիսիները, որոնք կոտորածների ժամանակ փրկել էին առանձին հայերի կյանքը: Այդպիսիներին սպասարկում էին երախտագիտությամբ և ըստ հնարավորին նվազագույն գներով: Տե՛ս անդ, էջ 139:

284. Christ H., Die Missions-Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 54: 1900 թ-ի ամռանը մեծ տարածում էր ստացել ծաղկախտը, աշնանը մոլեգնում էր մալարիան, 1901 թ-ի գարնանը ծայր առավ տիֆի համաճարակը, իսկ 1903 թ-ի օգոստոսին Ուռհայում բռնկվեց քոլերայի համաճարակ, որն, ինչպես նախորդները, շարունակվեց մի քանի ամիս: Տե՛ս Klinik in Urfa 1900, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 52: Հմնտ. Künzler J., unsere Klinik in Urfa, անդ, 1904, էջ 69-70:

285. Քոլերայի համաճարակին քաղաքում զոհ դարձան 400 մարդ, որոնց մեծագույն մասը՝ 330-ը, մահմեդականներ էին: Այնուամենայնիվ կլինիկայում սպասարկված ընդհանուր թվով 90 հիվանդներից միայն 12-ն էին մահմեդականներ: Նրանցից 68-ը հայեր էին, իսկ 10-ը ասորիներ: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 47: Հմնտ. Dschebedschian A., Die Cholera in Urfa, էջ 16:

286. Klinik in Urfa 1900, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 50:

287. Christ H., Bericht des Herrn Dr. Christ über seine ärztliche Tätigkeit in Urfa, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 148:

վում էր աշխատանքի ըստ հնարավորին համաձայն բաշխում: Բավականաչափ տիրապետելով հայերեն և թուրքերին լեզուներին դր. Խրիստը 1900 թ-ից գործում էր առանց թարգմանչի, որի շնորհիվ Աբրահամը հնարավորություն ստացավ զբաղվել բացառապես դեղատան աշխատանքներով, իսկ Կյունցլերը կատարում էր վիրակապություններն ու վվացումները, ինչպես և վերահսկում կարգ ու կանոնի պահպանումը հիվանդանոցում:²⁸⁸ Աշխատանքների բնույթն ու ծավալն ավելի ակնառու դարձնելու նպատակով արժե նշել, որ, օրինակ, միայն 1899 թ-ի առաջին կիսամյակի ընթացքում դեղատանը պատրաստվել է 3709 դեղատոմս, որոնցից լրիվ կամ մասնակի վճարվել է միայն 968-ը: Դր Խրիստն այդ ժամանակամիջոցում ունեցել է 3760 բժշկական տեսակցություն, քաղաքում և շրջակա բնակավայրերում կատարել 364 այցելություն և 3823 ակնաբուժական գործողություն,²⁸⁹ 89 անգամ այցելել է որբանոց, կատարել է 135 վիրահատություն, որոնցից 33-ը թմրանյութի օգնությամբ, 58 պատվաստումներ, ուռուցքաբուժական նշանակության 1030 վիրակապություն և այլ գործողություններ, ականջների, ստամոքսի և միզուղիների 393 վվացումներ և ողողումներ և այլն:²⁹⁰

Զնայած բնակչության կարիքները շատ ավելի մեծ էին, քան բուժանձնակազմն իր նույնիսկ այդ բավականաչափ խոսուն ցուցանիշներով կարող էր բավարարել, այնուամենայնիվ անհնար էր նշված աշխատանքների նշանակությունը գերազանահատել: «Հաճախ այցելելով թշվառ բնակարանները,- նշում էր դր. Խրիստը,- որոնք հազիվ

288. Տե՛ս Aus der ärztlichen Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 72:

289. Խոսքը վերաբերվում էր, մասնավորապես, Ուռհայում տարիներ շարունակ մեծ տարածում ստացած՝ Տրախոմա եգիպտական հիվանդությանը, որի զարգացումը հանգեցնում էր կուրացման, և որը պահանջում էր խիստ երկարատև բուժում: Բուժանձնակազմի հետևողական աշխատանքի շնորհիվ այդ հիվանդությամբ որբանոց ընդունված երեխաներն առանց բացառության առողջանում էին: Հիվանդության զարգացումը կանխելու համար մեծ չափի աշխատանքներ էին տարվում նաև բնակչության շրջանում: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 21:

290. Christ H., Bericht des Herrn Dr. Christ über seine ärztliche Tätigkeit in Urfa, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 149-150, Տարվա ամբողջական և հետագա տարիների ցուցանիշները տե՛ս ենթադրյալ վերջում ներկայացված գծապատկերում:

թե համապատասխանեն այդ անվանը. տեսնելով մեր այցելուների և խնամյալների կերպարանքները՝ զգում ենք, որ թշվառությունն այնքան մեծ է, այնքան հսկայական, որ ինքներս մեզ ստիպված ենք ասել. «Ուրիշ ի՞նչ կարող է լինել մեր աշխատանքը, եթե ոչ մեկ կաթիլ ջուր շիկացած քարի վրա: Սակայն հենց այդ համեմատությունն է մեզ կորով ներշնչում: Մի կաթիլն անշուշտ նկատելի չի սառեցնում տաքացած քարը. այն թշնամ է, գոլորշանում, սակայն տեղ է նախապատրաստում երկրորդ կաթիլի համար, որն ավելի դանդաղ է գոլորշանում, իսկ մի երրորդը նույնիսկ կարող է ընկնել և մնալ: Թող այդպես լինի նաև մեր աշխատանքի հետ»:²⁹¹

Դր. Խրիստին, սակայն. վիճակված չէր երկար մնալ Ուռնայում: Նրա կնոջ՝ Բերտա Վերների ծանր հիվանդությունը շուտով նրան հարկադրեց ընդհատել աշխատանքը և 1903 թ-ի ապրիլի 30-ին վերադառնալ Շվեյցարիա:²⁹² Չնայած նա հույս ուներ շուտով դարձյալ վերադառնալ, սակայն կնոջ առողջական դրությունն այդ չթույլատրեց,²⁹³ ուստի այլ ելք չէր մնում. քան նրա փոխարեն մի նոր եվրոպացի բժիշկ առաքել Ուռնա: Մինչ այդ կկատարվեր, այնտեղ սպասարկման աշխատանքը դարձյալ առժամանակ շարունակեց Ա. Աթարյանը,²⁹⁴ իսկ 1903 թ-ի հուլիսից՝ մի հայազգի բժիշկ Այնթապի ամերիկյան հիվանդանոցի նախկին աշխատակից դր. Ավետիս Չեփեջյանը, որը, սակայն, այնտեղ մնաց միայն մեկ տարի, քանի որ 1904 թ-ի հուլիսին կատարելագործման նպատակով մեկնեց Շվեյցարիա:²⁹⁵ Երկու ամիս անց, 1904 թ-ի սեպտեմբերին Բեյրութում դեղագործի դիպլոմ ձեռք բերելու նպատա-

կով 10 ամսով (մինչև 1905 թ. հուլիս ամիսը) իր ծառայությունն ընդհատեց նաև Ա. Աթարյանը,²⁹⁶ և կլինիկան հոկտեմբերին հանձնվեց մեկ այլ հայ բժշկի՝ Եղիա Արոյանի տնօրինությանը,²⁹⁷ որը Կյունցլերի, մի դեղագործի²⁹⁸ և հիվանդապահուհու հետ շարունակելով աշխատանքները դարձավ ըստ տեղյան վերջին ժամանակավոր պաշտոնավարողը:²⁹⁹ Հաստատության համար եվրոպացի բժիշկ գտնելու ուղղությամբ ԳԱԱ-ի ձեռնարկած ջանքերը 1905 թ-ի սկզբին պսակվեցին հաջողությամբ. այդ առաքելությունը վիճակվեց Բազելի քաղաքային հիվանդանոցի ասիստենտ-բժիշկ Անդրեաս Ֆիշերին,³⁰⁰ որը հունվարին թուրքական դիպլոմ ձեռք բերելու նպատակով մեկնեց Կ. Պոլիս, իսկ ևս երեք ամիս անց՝ ապրիլի 2-ին արդեն Ուռնայում էր:³⁰¹

Նրա ղեկավարությամբ կլինիկան, հիվանդանոցն ու դեղատունը դարձյալ շարունակեցին անխափան գործել՝ նվաճելով բարձր բնագծեր³⁰² և պահպանելով բարեգործական սպասարկման գերակայության սկզբունքը: Ավելին, բնակչության տնտեսական պայմանների վատթարացումը, աղքատության և կարիքների շարունակական աճը, ինչպես իր «Խրոնիկական կարիք Ուռնայում» հոդվածում նշում էր Յ. Կյունցլերը, արգելում էին ստանալ նույնիսկ դեղատան մեծաքանակ

296. Անդ, էջ 32: Հմմտ. Vischer A., Bericht der Klinik in Urfa über das Jahr 1905, „Der Christliche Orient“, 1906, էջ 67:

297. Տե՛ս Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 50:

298. Դեղագործը, որի անունը Գարեգին էր, հաստատությունում աշխատեց 1904 թ-ի հոկտեմբերից մինչև Ա. Աթարյանի վերադարձը: Անդ: Հմմտ. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 32:

299. Künzler J., Freude in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 86:

300. Դր. Ա. Ֆիշերը ծնվել է 1877 թ-ի սեպտեմբերի 18-ին Բազելում: Նա այդ քաղաքի համալսարանում ուսանել էր վիրաբուժություն և օրթոպեդիա և մինչ Ուռնա մեկնելը որպես ասիստենտ-բժիշկ աշխատում էր Բազելի քաղաքային հիվանդանոցում: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 152-153:

301. Տե՛ս Aus unseren Stationen, անդ, էջ 7: Հմմտ. Künzler J., Freude in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 85: Ե. Արոյանը Ֆիշերի առաջարկությամբ շարունակեց աշխատել որպես ասիստենտ-բժիշկ՝ հիմնականում զբաղվելով աչքի հիվանդություններով, սակայն ծնոջը, երբ կլինիկայի նյութական դրությունը վատթարացել էր, հարկ եղավ նրան ազատել աշխատանքից: Անդ, էջ 86: Հմմտ. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 32:

302. Տե՛ս ընդհանուր վիճակագրական տվյալները ենթազխի վերջում ներկայացված գծապատկերում:

291. Christ H., Die Missions-Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 56:

292. Künzler J., Jahresbericht der Missionsklinik in Urfa 1903, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 69: Նրանց հետ ժամանակավորապես Շվեյցարիա մեկնեց նաև Կյունցլերը, որը մալարիայի պատճառով տեղից ապաքինվելու նպատակով որոշել էր իր արձակուրդն անցկացնել հայրենիքում: Անդ:

293. Անդ: Երկարատև հիվանդությունից հետո Բ. Վերները 1905 թ-ի դեկտեմբերի 1-ին մահացավ: Ինչ վերաբերում է Գ. Խրիստին, ապա նա իր գործունեությունն այնուհետև շարունակեց Շվեյցարիայում, որտեղ 1949 թ-ի սեպտեմբերի 28-ին կնքեց իր մահկանացուն: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 243:

294. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 96:

295. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 31:

ծախսերի դիմաց ակնկալվող նվազագույն եկամուտները:³⁰³ Եթե առաջին տարիներին դեղորայքի մոտ երկու-երրորդը ծրի էր հատկացվում, իսկ 1902 թ-ին լրիվ կամ մասնակի վճարվում էր դեղատոմսերի երեք-քառորդը, ապա հաջորդ տարիներին, հատկապես 1909 թ-ից դրանք դարձյալ մեծ մասամբ հատկացվում էին անվճար կարգով:³⁰⁴

Շաբաթվա ընթացքում երեք օր պարտադիր կերպով տրամադրվում էր անվճարունակ այցելուների ընդունելությանը, որոնք միայն մեկ անգամ, գրանցման ժամանակ, վճարում էին 4-5 ֆեեննիգ:³⁰⁵ Նրանք, ովքեր կարող էին ավելին վճարել, 1,80 մարկով, ըստ բժշկի ունեցած ազատ ժամանակի և հնարավորությունների, կարող էին նրա հետ տեսակցել ցանկացած ժամանակ:³⁰⁶ Այդպիսիները մեծ մասամբ ունևոր թուրքերը կամ հեռավոր վայրերից եկած արաբներն էին, որոնք, սակայն, սպասարկման բնագավառում այլ արտոնություններ չունեին: «Աղքատ և հարուստ մեզ մոտ նույն ընդունելությունն են ստանում,- նշում էր դր. Ֆիշերն իր հաշվետվություններից մեկում,- Զարուստները ցանկանում են մեզ մոտ առանձնահատուկ վերաբերմունք ստանալ և գերադասվել, սակայն մենք այդ չենք ուզում և չենք կարող»:³⁰⁷ Բնականաբար այդ իրավիճակում հաստատությունը չէր

կարող եսկան շահույթներ ունենալ և հարկադրված էր հիվանդանոցային ու վիրաբուժական մեծ ծախսեր պահանջող ժառանգությունները կատարելիս մշտապես հենվել ՊԱԱ-ի և նրա բարեկամների նյութական աջակցության վրա: Ընկերության հատկացումներից բացի հաստատությանը տևականորեն նյութական օգնություն էին ցուցաբերում նաև Ռոստոկի և Պոտսդամի կարի միությունները,³⁰⁸ Բեռլինի հյուսիսային օգնության միությունը, Քյոնիգսբերգի արևելապրուսական մարզային միությունը և այլ կազմակերպություններ:³⁰⁹ Զարկ է, սակայն, ընդգծել, որ ՊԱԱ-ին բուժսպասարկման բնագավառում մեծազույն աջակցությունը ցուցաբերվեց շվեյցարացի բարեկամների կողմից: Ընկերության մասնաճյուղերում շվեյցարացի և դանիացի աշխատակիցների ընդգրկումը, ինչպես արդեն որոշակիորեն պարզ է դարձել, նպաստում էր այդ երկրների բարեկամների հետ համագործակցության և կապերի ամրապնդմանը:³¹⁰ Դեռ դր. Խրիստի ժառանգության շրջանում Բազելի բարեկամները զգալի նյութական օժանդակություն էին ցուցաբերում Ուռնայի կլինիկային:³¹¹ Այդ ավանդույ-

303. Künzler J., Chronischer Notstand in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 109: ՊԱԱ-ի աշխատակիցների համոզմամբ այդ ճգնաժամի բուն դրսևապատճառը հայ ազգաբնակչության հյուժման և բնաջնջման համիոյան քաղաքակառույցումն էր: «Երկրի բնակչությունը չի կարող ավելին անել ծախսերի հատուցման համար, քան մինչև այժմ,- նշվում էր, օրինակ, ընկերության 1908 թ-ի հրապարակումներից մեկում,- քանի որ այն ժամանակից ի վեր, երբ հայերը՝ բնակչության հիմնական աշխատող և վաստակող հատվածը, բազում հազարներով մորթվեցին, դրությունը դարձել է անմխիթարական»: St'u Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 15:

304. 1911 թ-ի մայիսին, օրինակ, դեղատան հատկացրած 900 դեղատոմսերից մասնակի վճարվել է միայն մեկ քառորդը: St'u Künzler J., Chronischer Notstand in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 109:

305. Künzler J., Orientalisches aus der ärztlichen Praxis in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 95:

306. Vischer A., Bericht der Klinik in Urfa über das Jahr 1905, „Der Christliche Orient“, 1906, էջ 72:

307. St'u Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 137:

308. Ռոստոկի միությունն, օրինակ, Ազնես Ռենեկեի ղեկավարությամբ ամեն տարի հիվանդանոցին առաքում էր մեծաքանակ սպիտակեղեն և զանազան այլ պարագաներ: St'u Vischer A., Ein Dankeswort, „Der Christliche Orient“, 1911, էջ 24:

309. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 14:

310. ՊԱԱ-ն նույնպես եսպես կարևորում էր այդ իրողությունը շվեյցարացի բարեկամների հետ համագործակցության սերտացման հարցում. «Մեզ առանձնահատուկ ուրախություն է պատճառում,- նշված էր, օրինակ, ՊԱԱ-ի 1905 թ-ի տեղեկագրերից մեկում,- որ դր. Խրիստի հաջորդը դարձյալ շվեյցարացի է, և մենք այդ համարում ենք երաշխիք այն բանի, որ կպահպանվի նաև մեր շվեյցարացի բարեկամների սերը Ուռնայի մեր աշխատանքների հանդեպ...»: St'u Lepsius J., Die Deutsche Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 8:

311. Նրանք 1903 թ-ին Ուռնայի մասնաճյուղին նվիրեցին 10410,70 շվեյցարական ֆրանկ կլինիկա հիմնելու համար, և արդեն հիշատակված կիսակառույցի գնումն ու ընդարձակումը, որի համար ներդրված ծախսերը կազմեցին 12400 մարկ, հնարավոր դարձավ այդ աջակցության շնորհիվ: St'u Schäfer R., Geschichte..., էջ 49: Զմնա. Rechnungsbericht der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 94:

թը շարունակվեց նաև դր. Ֆիշերի նշանակումից հետո,³¹² իսկ 1908 թ-ին, երբ Բագելում հիմնվեց Ուռհայի բժշկական բարեգործական աշխատանքների բարեկամների միությունը,³¹³ համագործակցությունը ստացավ նաև ծրագրային-կազմակերպական բնույթ: Միությունը, ինչպես նշված էր վերջինիս հիմնադիր ժողովում հեռարձակված կոչում, ծրագրել էր զանազան նյութական օժանդակություններից բացի սեփական միջոցներով Ուռհայում պահել նաև երկրորդ եվրոպացի բժշկին, քանի որ «դրա կարիքը շատ մեծ էր», իսկ մինչ նրա առաքումը բավարարվել էր դր. Ֆիշերին մի տեղացի օգնական տրամադրելով:³¹⁴ «Մենք կարող ենք նյութական օգնություն ցուցաբերել.- նշված էր այդ կոչում.- որպեսզի լուծվեն այն նոր խնդիրները, որ շատ դժվար կլինեն ԳԱԱ-ի համար: Մենք այդ առումով մտածում ենք մոտակա տարիներին շինարարություն ձեռնարկելու անհրաժեշտության մասին, որը կարող է նպաստել մասամբ արդեն անտանելի և սանիտարական առումով մտահոգիչ դարձած հիվանդանոցի տարածքային պայմանները բարելավելուն: Բացի այդ կօգնենք նաև դեղորայքի և վիրակապային նյութերի հայթայթման հարցում, և եթե հնարավոր լինի, կամենում ենք նաև օգնել, որ այս տարի մի ասիսիտենտ մեկնի Ուռհա: Այդ տեսանկյունից կարող է հասկանալի լինել, որ Ուռհայի իրականությունը ճանաչող մի փոքրիկ հասարակական շրջանում ծագել է Ուռհայի բժշկական բարեգործական աշխատանքների բարեկամների միություն հիմնելու գաղափարը»:³¹⁵

Շվեյցարացի 15 հեղինակավոր բժիշկների և մտավորականների կողմից ստորագրված այդ կոչը որոշակիորեն նոր ծավալուն համագործակցության սկիզբ դարձավ: 1908 թ-ից միությունը միջոցներ տրամադրեց երկրորդ բժշկի աշխատատեղի ստեղծման համար, որն, ինչպես շուտով կտեղեկացվի, հատկացվեց Մ. Հադիդյանին, իսկ

312. Շվեյցարացի բարեկամները 1905 թ-ի վերջին Ուռհա առաքեցին մեծաքանակ սպիտակեղեն և այլ հիվանդանոցային պարագաներ: Տե՛ս Vischer A., Dank und Bitte aus dem Spital in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 191-192: Արդեն տեղեկացվել է նաև Ռ. Պֆիստերերի մեկամյա գործուղման մասին:

313. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 15-16:

314. Անդ, էջ 15: Հմնտ. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, էջ 170:

315. Կոչի անբողջական տեքստը տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 14-15:

1910 թ-ի հունիսից Ա. Արուհայաթյանին: 1908-09 թթ. ԳԱԱ-ի և շվեյցարացի բարեկամների համատեղ ծախսերով կառուցվեց նաև դր. Ֆիշերի առանձնատունը,³¹⁶ որի շնորհիվ հիվանդանոցում ազատվեցին մի քանի սենյակներ, և եթե դրանցից երկուսը որպես բնակարան հատկացվեցին դր. Հադիդյանին ու իր ընտանիքին, ապա մյուսները տրամադրվեցին հիվանդանոցին զգալիորեն նպաստելով սպասարկման ընդլայնմանն ու բարելավմանը:³¹⁷ Այդ միջոցառումների նշանակությունն ավելի տեսանելի դարձնելու համար արժե քերևս նշել, որ եթե 1908 թ-ի սեպտեմբերից 1909 թ-ի հուլիսն ընկած ժամանակահատվածում հիվանդանոցում սպասարկվել էր 177 այցելու, ապա հաջորդ տարվա նույն ժամանակահատվածում նրանց թիվը հասավ 281-ի:³¹⁸ Բացի այդ հնարավոր դարձավ հարուստ այցելուներին բարձր վճարման դիմաց հատկացնել առանձին սենյակներ (որտեղ նրանք կարող էին միշտ իրենց հարազատներով շրջապատված լինել), ինչը զգալի շահույթներ բերեց հիվանդանոցի գանձարկին:³¹⁹ 1908 թ-ից դր. Ֆիշերն ի դեմս իր կնոջ՝ Գերտրուդ Ֆիշերի, ունեցավ մի նոր երախտավոր օգնական ևս, որը գործում էր հիմնականում վիրահատարանում՝ մեծ աջակցություն ցուցաբերելով նաև բժշկական այցերի և տեսակցությունների ընթացքում:³²⁰

316. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 170: Բարեկամների միությունն այդ նպատակին հատկացրեց 1000, իսկ Բագելի «Der Christliche Reichsbote»-ի խնրազորությունը՝ 500 ֆրանկ, որի շնորհիվ հարողվեց 1909 թ-ի ամռանը շենքի կառուցումն ավարտել և նույն տարվա աշնանը բժիշկն իր ընտանիքի հետ տեղափոխվեց այնտեղ: Անդ: Հմնտ. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 170:

317. Անդ:

318. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 160 (Ամբողջական ցուցանիշները տե՛ս ենթագլխի վերջում ներկայացված գծապատկերում):

319. Անդ:

320. Դր. Ֆիշերը 1908 թ-ի փետրվարին ծանր հիվանդանալով տիֆով՝ հարկադրված եղավ կազդուրման նպատակով վերադառնալ Բագել, որտեղ և ծանոթացավ իր ապագա կենակցի՝ Գերտրուդ Օրիի հետ (ծնվ. 1881 թ-ի նոյեմբերի 8-ին): Նրանց ամուսնությունը տեղի ունեցավ 1908 թ-ի հոկտեմբերի 15-ին, որից հետո նրանք միասին դարձյալ մեկնեցին Ուռհա: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 251:

Շվեյցարացի բարեկամների աջակցությամբ 1909 թ-ին գնվեց նաև հիվանդանոցին կից հողակտորներից մեկը՝ հատկացվելով մի ընդարձակ հիվանդասրահի կառուցմանը:³²¹ Կառուցումը, որ նույնպես հիմնականում շվեյցարացիների միջոցներով կատարվեց, վերջնականապես ավարտվեց 1912 թ-ին՝ զգալիորեն ընդլայնելով հիվանդանոցային սպասարկման հնարավորությունները:³²² Նրանք նյութական օգնություն էին ցուցաբերում նաև կլինիկայի, հիվանդանոցի և դեղատան վերազինման հարցում: 1908 թ-ին, օրինակ, Բազելի դիակոնների ընկերության օգնությամբ հիվանդանոցը համալրվեց սպիտակեղենով:³²³ Նույն տարում Բազելի երիտասարդ վաճառականների միության քաղաքացիական հիվանդանոցի կանանց վիրաբուժական բաժնի և որոշ անհատների կողմից դր. Ֆիշերին ուղարկվեց 886,50 ֆրանկ՝ հատկացվելով բժշկական սարքավորումների ու դեղորայքի հայթայթմանը:³²⁴ 1909 թ-ին Բազելի «Der Christliche Reichsbote» պարբերականի խմբագրությունից 1500 ֆրանկ ուղարկվեց Ադանայում սպանված քահանաների այրիների և որբերի համար,³²⁵ և բացի այդ ևս 800 ֆրանկ հատկացվեց հիվանդանոցի կա-

թ-ի ամռանը սուլթանի դեմ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տարած հաղթանակը և հուլիսին հաստատված սահմանադրությունը հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամներին որպես կանոն համակել էր հախուռն ոգևորությամբ՝ ստեղծելով այն պատրանքը, որ վերջապես թուրքիայում վերանալու էր կրոնական և ազգային խտրականությունը, և ստեղծվում էին հայ ժողովրդի բարգավաճման հնարավորություններ, ապա Լեվսիուսը, ցուցաբերելով զարմանալի հեռատեսություն, չէր շտապում կիսել այդ ոգևորությունը. «Թուրքիայի մոտ և հեռու ապագայի վերաբերյալ մեր տեսակետը պետք է վերապահ լինի,- նշում էր նա իր «Արևելքի քաղաքական և կրոնական վերածնունդը» հոդվածում:- Դժբախտաբար այն պատմության մեջ դարձյալ տեղի ունեցավ մի իրադարձություն (Նա նկատի ուներ սուլթանական իշխանության տապալումը - Ա. Յ.), երբ ամեն բան այլ կերպ ընթացավ, քան որևէ մեկը կկուսներ, ուստի պետք է ընդունել, որ ապագայում նույնպես ամեն բան այլ կերպ կընթանա, քան որևէ մեկը կարող է կռահել: Անհրաժեշտ է նոր փաստերից սովորել առանց հին փորձառությունը մոռանալու»: Տե՛ս Lepsius J., Die politische und religiöse Wiedergeburt des Orients, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 144-145: Իր տեսակետը նա հիմնավորում էր այն փաստարկով, որ իսլամը թուրքիայում շարունակում էր մնալ պետական կրոն, իսկ նրա ոգուն խորթ էին սահմանադրությամբ ներմուծված գաղափարները, և բացի այդ նա խիստ կասկածելի էր համարում, թե այնտեղ ապրող ժողովուրդների մեջ արմատավորված թշնամության, ռասայական ստեղծության և կրոնական հավանքների հիշողությունը կարող էր մեկ օրում վերանալ: Անդ, էջ 146-147: Ինչպես որոշ ժամանակ անց պարզվեց, նրա կանխատեսումները միանգամայն ճիշտ էին: 1909 թ-ի ապրիլի 13-ին այսպես կոչված՝ պահպանողականներն ու սուլթանի կողմնակիցները 4. Պոլսում կառավարության դեմ խռովություն բարձրացրեցին՝ դուրս գալով զինված պայքարի, իսկ մեկ օր անց՝ ապրիլի 14-ին, ծայր առավ Ադանայի հայության զանգվածային կոտորածը, որը շարունակվեց մի քանի օր, և որին, ըստ Գերմանիայում իրատարակված աղբյուրների, զոհ դարձավ ավելի քան 20 հազար մարդ: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 62: Դնմտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 142: Պ. Ռոհրբախի համոզմամբ սպանդի զոհերի թիվը հասնում էր 25 000-ի: Տե՛ս Rohrbach P., Die Wahrheit über Adana, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 146: Չնայած թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես ժանուցումներ էր կատարում, որ հայերն անմեղ էին, և որ կոտորածները կազմակերպվել էին «հին թուրքերի և մահմեդական հոգևորականների» կողմից, այնուամենայնիվ, նշում էր Ռ. Շեֆելը, ոչ ոք համար կասկածի ենթակա չէր, որ «կառավարությունն արյունահեղությունը գեթ կարող էր կանխել, եթե անգամ այն նա չէր կազմակերպել»: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 62: Այդ տեսակետն, ի դեպ, հաստատվում էր նաև Պ. Ռոհրբախի հետազոտություններով, որը ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ սպանդից կարճ ժամանակ անց մեկնել էր Ադանա իրադարձությունների վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ ձեռք բերելու նպատակով: Նա, ի դեպ, այցելել էր նաև Տարսուս և այն բոլոր շրջանները, որտեղ տեղի էին ունեցել կոտորածները և վերադարձից հետո իր տպավորություններն ամփոփեց մի ընդարձակ հոդվածում, որը «Ճշմարտությունը Ադանայի վերաբերյալ» վերնագրով լույս տեսավ պարբերականի 10-րդ համարում: Տե՛ս Rohrbach P., Die Wahrheit über Adana, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 145-159: Կոտորածներից հետո ավերված քնակալայրերում ի հայտ

321. Այդ հողատարածքը, որ երկար ժամանակ է, ինչ անախորժությունների պատճառ էր դարձել, թերևս գնվեց հարկադրաբար: Տարածքի թուրք սեփականատերը կամենում էր այնտեղ մի բարձրահարկ շենք կառուցել, որը հիվանդանոցին կարող էր վնասել: Դր. Ֆիշերն այդ ձեռնարկումը արգելելու համար հարկադրված էր դիմել դատարանի միջամտությանը: Դատավարության ընթացքում ամերիկյան միսիայի աշխատակից, անգլիացի Գրացեյի և տեղացի մի հեղինակավոր հայի (որի անունը, ցավոք, չի հիշատակվում) միջամտությամբ թուրք սեփականատերը համաձայնեց այդ տարածքը 900 մարկ գումարով զիջել հիվանդանոցին: Այդ գումարը հնարավոր եղավ վճարել Բազելի բարեկամների օգնությամբ: Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 166:

322. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 13:

323. Künzler J., Urfa-Spital, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 207:

324. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 168:

325. Խոսքը վերաբերում է հյուսիսային Միրիայի և հյուսիսային Միջագետքի բողոքական հոգևորականների ամենամյա հավաքության մասնակցելու համար Ադանա ուղարկված 22 քահանաներին, որոնք կոտորածի ժամանակ սպանվեցին: Տե՛ս Vischer A., Was Urfa in den Revolutionstagen erlebte, անդ, էջ 84: Ուշագրավ է, որ եթե 1908

րիքների բավարարմանը:³²⁶ Մեծ թիվ էին կազմում նաև շվեյցարացի անհատներից ուղարկվող զուսմարները: Դրանց զգալի մասը հատկացվում էր նաև ունեզուրկ հիվանդներին և նրանց ընտանիքներին տարբեր եղանակներով օգնելու նպատակին: «Որքան շատ հիվանդներ է ունեցել բժիշկը,- նշում էր Յ. Կյունցլերն իր «Խրոնիկական կարիք Ուռնայում» հոդվածում,- որոնց նա բուժման համար անհրաժեշտ կաթը հայթայթելու նպատակով նաև դրամ, իսկ կազդուրվելու ընթացքում նաև սնունդ պետք է տար, առանց որի նրանց փրկությունը

էին եկել բազմաթիվ անօթևան որբեր և այրիներ, որոնց անհրաժեշտ էր հնարավորինս շուտ օգնության ձեռք մեկնել, ուստի կազմակերպությունը որոշում ընդունեց Ադանայում հավաքագրել 50 որբերի և տեղափոխել Ուռնայի որբանոցը: Դրա կատարումը ԳԱԱ-ն հանձնարարեց Ֆ. Էքարտին և Կ. Յեպեին ձեռնամուխ լինելով նրանց խնամքի համար անհրաժեշտ միջոցների հայթայթմանը և ըստ այդմ բազմաթիվ հրապարակումներով լուսաբանելով եղբրական իրադարձություններն ու դրանց հետևանքները: Տես *Die letzte Bluttag des alten Regiments in der Türkei*, անդ, էջ 65; *Die jüngsten Christenschlächtereien in den Wilajets Adana und Aleppo*, անդ, էջ 66-68; *Die Bluttagen in Adana und Tarsus*, անդ, էջ 123-125; *Von den Mördern der Christen in Adana*, անդ, էջ 180-181 և այլն: Քանի որ, սակայն, արտասահմանյան երկրներից և թուրքական կառավարության կողմից աղետյալներին հատկացվող օգնությունը գրեթե բացառապես ուղարկվում էր Ադանա, մինչդեռ հարևան Անթակիայի (Անտիոք) շրջանը մնացել էր տեսադաշտից դուրս, էքարտը և Յեպեն որոշեցին որբերի հավաքագրումը և հնարավոր մյուս օգնության աշխատանքները ծավալել այդ շրջանում, որտեղ բոլոր տղամարդիկ զոհվել էին, իսկ որբ երեխաները տեղավորվել էին միայն ժամանակավոր կացարաններում: Տես Lepsius J., *Antiochia-Kinder*, „*Der Christliche Orient*“, 1910, էջ 54: Ըստ այդմ Ուռնայի որբանոցը ձեռնամուտի նախաշեմին մոտ 1000 մարկ ընդհանուր արժեքով սեփական արտադրության կտորեղեն, հագուստներ և կոշիկներ առաքեց Անթակիա՝ բաժանելով այնտեղի կարիքավորներին: Անդ, էջ 53: Գնմտ. Rohrbach P., *Bericht aus Urfa*, „*Der Christliche Orient*“, 1911, էջ 84: 1910 թ. սկզբին մեծաքանակ հագուստեղեն ուղարկվեց նաև Քեսաբ, որը գտնվում էր Անթակիայից 36 մղոն հեռավորության վրա և կոտորածների ընթացքում հիմնովին կողոպտվել էր: Տես այդ մասին Յ. Լեփսիուսի տեղեկությունը, „*Der Christliche Orient*“, 1910, էջ 76: Քեսաբում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ տես Trowbridge R., *Die Plünderung von Kessab*, անդ, էջ 50-53 և 72-76: 1909-10 թթ. ձմռանը անհրաժեշտ թվով հովանավորներ ի հայտ եկան նաև որբերի համար, և արդեն մարտի 23-ին Անթակիայից 30 երեխաներ տեղափոխվեցին Ուռնայի որբանոցը, իսկ ևս մի քանի շաբաթ անց նրանց թիվը համալրվեց հասցվելով 50-ի: Տես Lepsius J., *Antiochia-Kinder*, անդ, էջ 54: Գնմտ. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 62:

326. Vischer A., *Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa*, անդ, էջ 168:

անհնար կլիներ: Մենք շնորհակալ ենք Տիրոջը, որ նա, առանձնապես Շվեյցարիայի սիրելի բարեկամների միջոցով, երկու տարի շարունակ ուղարկել է հարյուրավոր ֆունտեր, որոնք ծառայել են բացառապես ծայրահեղ զրկանքների մեղմացմանը»:³²⁷ «Գերմանիայի մեր բարեկամները,- նշվում էր մեկ այլ հրապարակման մեջ,- մեզ ամենից ավելի ուղարկում էին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր հիվանդանոցի գործունեության համար, իսկ Շվեյցարիայի բարեկամներն ուղարկում էին սովը մեղմելու միջոցներ»:³²⁸

Փաստորեն բացի այն, որ Ուռնայում ԳԱԱ-ի բժշկական հաստատությունների աշխատանքները իրականացվում էին հիմնականում շվեյցարացի աշխատակիցների միջոցով, դրանց նյութական հովանավորության և բնակչության կարիքների մեղմման հարցում ևս շվեյցարացի բարեկամները մեծ և արժեքավոր ծառայություններ մատուցեցին: ԳԱԱ-ի հետ նրանց համագործակցությունը, ինչպես շուտով կտեսնենք, արդյունավետ կերպով շարունակվեց նաև հետագայում:

Ինչևէ, դր. Ֆիշերը ևս իր բոլոր հնարավորություններով նյութական օգնություն էր ցուցաբերում նաև չքավոր այցելուների ընտանիքներին, ընդհուպ մինչև սննդամթերքի բաժանումը:³²⁹ Ընտանիքների՝ հիվանդ կերակրողների կյանքի պահպանումը համարվում էր կարևորագույն գերխնդիր, որի համար ջանքեր չէին խնայվում. «Դր. Ֆիշերը և Կյունցլերը առավտից ու զիշեր աշխատում են աղքատ հիվանդներին օգնություն ցուցաբերելու համար,- նշում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն իր «*Basler Volksboten*»-ին ուղղված մի նամակում,- և անում են շատ ավելին, քան կարելի է բժշկից սպասել: Նրանք աղքատներին ոչ միայն ծրի դեղորայք են տրամադրում կամ վիրահատում են, այլև հաճախ նրանց ուտելիք են տալիս և առհասարակ իրենց ուժերի ներածին չափով ամեն ինչ անում ընտանիքի կերակրողին պահելու համար, քանի որ եթե այդ ջանքերը չլինեին, ապա երեք այնպիսի որբանոց, ինչպիսիս մերն է, չէին բավականացնի Ուռնայի

327. Künzler J., *Chronischer Notstand in Urfa*, „*Der Christliche Orient*“, 1911, էջ 109:

328. Vischer A., *An die Freunde der Deutschen Orient-Mission*, „*Der Christliche Orient*“, 1910, էջ 168:

329. Vischer A., *Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa*, „*Der Christliche Orient*“, 1910, էջ 159:

անհայր երեխաներին ընդունելու համար»:³³⁰

Ղր. Ֆիշերի և նրա անձնակազմի գործունեությունը խիստ կարևոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ուռհայի, այլև, ինչպես շուտով կլուսաբանվի, ողջ տարածաշրջանի հայության համար: Այն մեծապես արդյունավորվեց նաև 1911-12 թթ. քաղաքում բռնկված համաճարակների դեմ պայքարի հարցում: Խոլերայի, կապույտ հազի և կարմրուկի զարգացման այդ աննախադեպ ծանր շրջանում, շարունակելով ղր. Խրիստի կողմից ստեղծված ավանդույթը Ֆիշերը և Կյունցլերը եկեղեցիներում և այլ հավաքատեղիներում բնակչության առջև հանդես էին գալիս նաև համաճարակների դեմ պայքարի միջոցառումներին վերաբերող զեկուցումներով, որոնք ունեցան կարևոր կազմակերպական նշանակություն: Նրանց համատեղ ջանքերով քաղաքում համաճարակների պատճառած վնասը հասցվեց նվազագույնի,³³¹ իսկ որբանոցի երեխաները, բացառությամբ մի դեպքի (որն ավարտվեց մահով), զերծ մնացին դրանցից:³³²

Սպասարկման ծավալն առկա կարիքներին առավելագույնս համապատասխանեցնելու նպատակով Ֆիշերը կատարեց նաև մի շարք համալրումներ, որոնք խիստ կարևոր նշանակություն ունեցան աշխատանքների ընդլայնման³³³ և արդյունավետության բարձրացման հարցում. 1905 թ-ին ստեղծվեց դեղագործի օգնականի աշխատատեղը,³³⁴ միաժամանակ ընդլայնվեց հիվանդապահուհիների

անձնակազմը, որտեղ 1914 թ-ի դրությամբ ընդգրկվել էին 7 երիտասարդ աղջիկներ,³³⁵ և որոնց 1905 թ-ից իր եռամսհուն օգնությունն էր ցուցաբերում նաև Յ. Կյունցլերի կինը՝ Էլիզաբեթ Բենդերը:³³⁶

1907 թ-ին ղր. Ֆիշերի ծանրաբեռնվածությունն այնքան էր մեծացել, որ նրա նախկին գործընկերներից մեկը Բազելի հիվանդանոցի ասիստենտ-բժիշկ Ռիկո Պֆիստերերը, նրան օգնելու նպատակով ապրիլին սեփական նախաձեռնությամբ մեկ տարով մեկնեց Ուռհա,³³⁷ իսկ նրա վերադարձից հետո, 1908 թ-ին հիվանդանոցում աշխատանքի ընդունվեց մի հայ բժիշկ՝ Ս. Գադիդյանը:³³⁸ Վերջինս այնտեղ աշխատեց երկու տարի, և 1910 թ-ի հունիսին, երբ անհատական գործունեություն վարելու համար Ուռհայից հեռացավ, նրան փոխարինեց ուռհաբնակ երիտասարդ Արմենակ Աբուհայաթյանը, որը ԳԱԱ-ի աշակցությամբ Բեյրութում ստացել էր բժշկագիտական կրթություն և երկար տարիներ իր անխոնջ ներդրումը բերեց սպասարկման աշխատանքներում:³³⁹

330. Jeppe K., Aus dem Waisenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 192: Այնուամենայնիվ, եթե որևէ չքավոր բազմանդամ ընտանիքում հայրը մահանում էր, ապա երեխաներից երկուսը թողնվում էին մոր խնամքին, իսկ մյուսներն ընդունվում էին որբանոց: Ինչպես Յեպեն էր 1912 թ-ին տեղեկացնում, որբանոցի սաների կազմն այդ շրջանում հիմնականում համալրվում էր այդպիսի երեխաներով: Անդ:

331. Քաղաքում խոլերայից մահացավ 150 մարդ: Տես Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 22:

332. Jeppe K., Ein Todesfall im Waisenhaus zu Urfa, անդ, էջ 70:

333. Տես ենթագլխի վերջում ներկայացված ընդհանուր վիճակագրական տվյալները:

334. 1905-1914 թվականներին հաջորդաբար դեղագործի օգնական աշխատեցին չորս տեղացի երիտասարդներ՝ Մկրտիչը (1905-08 թթ.), Գրիգորը (1908-10 թթ.), Դովսեփը (1910-13 թթ.) և Թորոզը (1913 թ-ից): Տես Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 166: Դմնտ. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 157:

335. Ա. Տաշյանի ծանրաբեռնվածությունը նվազեցնելու նպատակով 1905 թ-ին նրան օգնական նշանակվեց որբանոցի սան Մարիամ Դեմիրճյանը, իսկ 1908 թ-ին ևս մի տեղացի աղջիկ Օվսաննա անունով: 1909 թ-ին աշխատանքների ընդլայնման պատճառով հարկ եղավ ընդունել չորրորդ հիվանդապահուհուն՝ Կուսի Կյուպեյանին: 1910 թ-ին Մ. Դեմիրճյանն ամուսնանալով Գրիգորի հետ՝ ծառայությունից հրաժարվեց, և նրա պարտականությունները հանձնարարվեցին Գեղիսիմե Ալահոյրյանին, իսկ 1911 թ-ին աշխատանքի ընդունվեց նաև 5-րդ հիվանդապահուհին՝ Խաթուն Դեզիրմենջյանը: 1912 թ-ին Գեղիսիմեն ամուսնության պատճառով ծառայությունից հեռացավ, և նրա փոխարեն ընդունվեցին երկու նոր աղջիկներ՝ Ալմաստը և Մարիամը: Իսկ 1914 թ-ին նրանց անձնակազմը համալրեց որբանոցի նախկին սանուհիներից մեկը՝ Եղիսաբեթը: Տես Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 166: Դմնտ. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, 1910, էջ 160: Դմնտ. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, 1911, էջ 135: Դմնտ. Künzler J., Bilder aus der ärztlichen Mission in Urfa, անդ, 1912, էջ 90-91: Դմնտ. Vischer A., Bericht über die Tätigkeit des Krankenhauses in Urfa, անդ, 1915, էջ 4:

336. Նրանց ամուսնությունը տեղի ունեցավ 1905 թ-ին: Է. Բենդերը, որ գերմանուհի էր, սակայն ծնվել և մեծացել էր Արևելքում, ամուսնությունից առաջ մի շուրջանդական հիվանդանոցում հիվանդապահության դասընթացներ էր անցել՝ ծեռք բերելով հիվանդապահուհու դիպլոմ: Տես Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 32: Դմնտ. Lepsius J., Daheim und draußen, անդ, 1905, էջ 125:

337. Տես Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 129: Դմնտ. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 33:

1907 թ-ի դեկտեմբերին բուժանձնակազմի և Կ. Յեպեի ծանրաբեռնվածությունը նվազեցնելու, մասնավորապես աղքատների և հիվանդների շրջանում բարեգործական աշխատանքներով զբաղվելու և դպրոցի վերահսկողությունն իրականացնելու համար ԳԱԱ-ի և դանիացի բարեկամների փոխհամաձայնությամբ Ուռհա մեկնեց նաև դանիուհի օր. Էլզա Կյերսգարդը,³⁴⁰ որին, սակայն, դժբախտաբար վիճակված չէր այնտեղ երկար գործել: Նրա ուժերը, չդիմանալով աշխատանքների ծանրաբեռնվածությանը, կարճ ժամանակում այնքան սպառվեցին, որ կազդուրվելու համար նա 1909 թ-ի փետրվարին իր ցանկությամբ տեղափոխվեց հիվանդանոց՝ փորձելով մասնակցել վիրահատությունների անցկացմանը և վիրակապումներին:³⁴¹ Ցավոք, սակայն, այդ ևս չընպաստեց նրա առողջության բարելավմանը, և 1909 թ-ի մայիսին մի ուժեղ տենդից գամվելով անկողնուն՝ հուլիսի 17-ին նա մահացավ:³⁴²

Ինչևէ, հատկանշական է, որ եթե սկզբնական շրջանում կառավարությունն ու մահմեդական բնակչությունը, ինչպես արդեն հիշատակվել է, թշնամանքով և կասկածամտությամբ էին վերաբերվում ԳԱԱ-ի Ուռհայի մասնաճյուղի գործունեությանը, ապա մի քանի տարի անց իրադրությունը միանգամայն փոխվել էր: «Մեր աշխատանքը ոչ միայն աղքատներ

ի և հիվանդների մոտ է ճանաչում գտնում, այլև կառավարության,- տեղեկացնում էր դր. Ֆիշերը 1912 թ-ին: -... Այժմ շատ քչերը կլինեն, որ մեզ անվստահությամբ են նայում և մեր մեջ տեսնում օտարների, որոնք բարոությունն օգտագործում են որպես պատրվակ ազդեցություններ ձեռք բերելու կամ քաղաքական ինչ-ինչ նպատակների համար»:³⁴³

Բազմաթիվ հիվանդներ նույնիսկ ամենահեռավոր վայրերից շարաքներ և ամիսներ ճանապարհ կտրելով գալիս էին Ուռհա հիվանդանոցում բուժվելու նպատակով: Դր. Ֆիշերը և իր գործընկերներն ամենուր մեծ համարում և հեղինակություն էին վայելում: «Ուռհայի գերմանական հիվանդանոցի համբավը տարածված է ողջ Միջագետքում,- նշում էր Յոհ. Լեփսիուսը 1913 թ-ին,- և շուտով Եփրատի և Տիգրիսի միջև այլևս որևէ քաղաք չի լինի, որն իր հիվանդներին մեզ մոտ չի ուղարկել»:³⁴⁴

Մահմեդական շրջաններում տրամադրությունների այդ բեկումնը պետք է նպաստեր նաև դր. Ֆիշերի գործունեության ընդլայնմանը: Գերմանական հիվանդանոցի օրինակը դեռ 1906 թ-ին իշխանություններին դրդել էր հանդես գալ համապատասխան նախաձեռնությամբ՝ ԳԱԱ-ի կլինիկայի մերձակայքում կառուցելով մի շքեղ հիվանդանոց,³⁴⁵ որը, չնայած կառավարությունից նյութական մեծ աջակցություն էր

338. Հադիյանն իր բժշկագիտական կրթությունը ստացել էր Բեյրութի ամերիկյան վարժարանում, որից հետո որպես բժշկի օգնական երեք տարի աշխատել Այնթապի ամերիկյան հիվանդանոցում: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 168:

339. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, 1910, էջ 160: Ա. Արուհայթյանը Ուռհայի բողոքական հայ համայնքի քահանայի որդին էր, որը սպանվել էր Ադանայի կոտորածների ընթացքում: Անդ: 1912 թ-ին մոլեզմող համաճարակների դեմ պայքարի միջոցառումների ընդլայնման անհրաժեշտությամբ հիվանդանոցում աշխատանքի ընդունվեց նաև երկրորդ հայ բժիշկը՝ Տիրան Դասաթյանը, որը, սակայն, իր ծառայությունը վարեց մեկ տարի՝ այնուհետև Սևերեկում անցնելով ինքնուրույն գործունեության: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 157:

340. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 16: Նրա ճանապարհածախսը ստանձնել էր Հայաստանի օգնության դանիական կոմիտեն: Անդ:

341 Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 169:

342. Օր. Կյերսգարդը մահացավ Հալեպում, կլինայափոխության նպատակով մեկ այլ ավելի կազդուրիչ վայր տեղափոխվելու ճանապարհին: Անդ:

343. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 26-27: Չնայած դրան, մահմեդականները բուժապասարկման ողջ ժամանակամիջոցում մշտապես փոքրամասնություն էին կազմում: Տե՛ս ենթագլխի վերջում ներկայացված վիճակագրական տվյալները:

344. Lepsius J., Briefe aus der Türkei, անդ, էջ 204:

345. Vischer A., Bericht der Klinik in Urfa über das Jahr 1905, „Der Christliche Orient“, 1906, էջ 90: Այն, որ հիվանդանոցի կառուցման համար խթան էր ծառայել գերմանական հաստատության գործունեությունը, վկայում էր նաև դր. Ֆիշերը. «Քանի որ մենք արդեն մի քանի տարի մեր կլինիկան գործարկում էինք,- նշում էր նա,- մի կրթոտ մութեսարի, ք ամաչեց, որ գերմանացիները միայնակ պետք է հոգ տանեն քաղաքի հիվանդների համար, և կառուցեց մի կառավարական հոսպիտալ»: Տե՛ս Vischer A., Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 206: Ուշագրավ է նաև, որ նոր հիվանդանոցը նույնպես գործում էր բարեգործության սկզբունքներով՝ ունեզուրկ հիվանդներին, անկախ ազգային պատկանելությունից, ցուցաբերելով ձրի բուժապասարկում: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, էջ 168: Հմնտ. Aufruf für den Neubau eines deutschen Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 88:

ստանում,³⁴⁶ սակայն ոչ միայն չկարողացավ գերմանական հաստատության հետ մրցել, այլև բավարար քանակի հիվանդների բացակայության պատճառով միայն մասնակիորեն էր գործում. այն դեպքում, երբ ԳԱԱ-ի հիվանդանոցը մշտապես ծանրաբեռնված էր այցելուներով:³⁴⁷ Բացի այդ, առաջին տարիներին այնտեղ տեղի ունեցան բազմաթիվ մահացություններ,³⁴⁸ և որովհետև քաղաքում վստահություն վայելող այլ վիրաբույժ չկար, 1912 թ-ին Ուռհայի կառավարությունը դր. Ֆիշերին խնդրեց ստանձնել նաև թուրքական հիվանդանոցի ղեկավարումն ու վիրահատությունների կատարումը: Ելնելով այն հանգամանքից, որ ԳԱԱ-ի հիվանդանոցում արդեն կային երկու փորձառու բժիշկներ, և բացի այդ այնտեղ տարածքային պայմաններն այլևս չէին բավարարում հիվանդների լիարժեք սպասարկման համար, դր. Ֆիշերը նպատակահարմար գտավ առաջարկն ընդունել:³⁴⁹ Այդպիսով ԳԱԱ-ի հիվանդանոցի և կլինիկայի աշխատանքներն ամենևին չնվազեցին, իսկ թուրքական հիվանդանոցում կատարվող վիրահատությունների թվաքանակն էապես ավելացավ: 1912 թ-ի սեպտեմբերից մինչև 1913 թ-ի հուլիսն ընկած ժամանակամիջոցում, օրինակ, երկու հիվանդանոցներում դր. Ֆիշերը և իր գործընկերները կարողացան կատարել 1186 վիրահատություն. մի ցուցանիշ, որն օգնության աշխատանքների սկզբից ի վեր դեռ իր նախադեպը չէր ունեցել:³⁵⁰

Կառավարությունն այնուհանդերձ կանենում էր, որ հիվանդանոցն ունենար իր սեփական վիրաբույժը: Այդ պաշտոնը մի քանի անգամ

346. Künzler J., Bilder aus der ärztlichen Mission in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 99:

347. Eckart F., Zehn Jahre Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 23:

348. Vischer A., Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 207:

349. Նա պարտավորություն ստանձնեց վիրահատությունները կատարել շաբաթվա երեք օրերի ընթացքում, իսկ հրատապ դեպքերում անհապաղ և առանց հետաձգումների, և բացի այդ նաև վերահսկել հիվանդանոցը: Այդ ամենի համար նա ստանում էր լրացուցիչ վարձատրություն: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 27:

350. Թուրքական հիվանդանոցում դր. Ֆիշերին օգնում էին մի հայ բժիշկ և դարձյալ հայ հիվանդապահուհիները: Տե՛ս անդ, էջ 28: Այդ, ի դեպ, պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ մահմեդական կանայք հիվանդապահությամբ չէին զբաղվում դա համարելով «ստրուկների և անհավատների աշխատանք»: Տե՛ս Vischer A., Briefe aus der Türkei, անդ, էջ 205:

առաջարկվեց դր. Ֆիշերին,³⁵¹ և նրա հրաժարումից հետո 1914 թ-ի հունվարին հատկացվեց Կ. պոլսեցի մի երիտասարդ հույն բժշկի:³⁵² Այսպիսով, այդ հիվանդանոցում դր. Ֆիշերի գործունեությունը շարունակվեց մինչև 1914 թ-ի հունվարը, որից հետո նա դարձյալ վերադարձավ իր հիմնական աշխատավայրը:

Ուռհայում երկրորդ հիվանդանոցն ունեցավ նաև այն նշանակությունը, որ դր. Ֆիշերը և նրա անձնակազմը կարճատև արձակուրդի կազմակերպման հնարավորություն ստացան, ինչը նրանց ուժերի վերականգնման համար խիստ անհրաժեշտ էր:³⁵³ Հանգստի ժամանակամիջոցը, սակայն, բուն իմաստով դարձյալ չէր կարող արձակուրդ համարվել, քանի որ օգտագործվում էր տնային ծանր հիվանդների բուժման, դեղորայքի, վիրակապային նյութերի և գործիքների համալրման, հաշվետվությունների և տարվա ընթացքում կուտակված այլ թղթակցությունների շարադրման, հիվանդանոցային սպիտակեղենի լվացման և աշնանային աշխատանքների նախապատրաստման առումով կարևոր այլ միջոցառումների իրականացման նպատակով:³⁵⁴ «Շատ քիչ օրեր էին լինում, երբ դիակոնը կամ բժիշկը, մի հիվանդապահուհի կամ երեքը միաժամանակ առավոտյան մի քանի ժամ չաշխատեին,- նշում էր դր. Ֆիշերն իր տարեկան հաշվետվություններից

351. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, անդ, էջ 168:

352. Vischer A., Aus Mardin, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 59:

353. Տարվա ամենաշոգ շրջանում (հուլիսի կեսից մինչև սեպտեմբերի երկրորդ շաբաթը) հիվանդանոցն իր գործունեությունը դադարեցնում էր, և հրատապ դեպքերում հիվանդներն ապավինում էին թուրքական հիվանդանոցին, որն, ինչպես նշվեց, նույնպես գործում էր քարեգործական սկզբունքներով: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 13: Կ. Ֆեպեն լեռներում, քաղաքից մոտ երկու ժամվա հեռավորության վրա գնել էր մի խաղողի այգի, որտեղ երբեմն այցելելով՝ կարողանում էր իր փոքր-ինչ կազդուրվել: Դր. Ֆիշերը ԳԱԱ-ին պատկանող՝ արդեն հիշատակված հողամասում կառուցել էր մի քնակարան, որը նրա համար ծառայում էր որպես ամառանոց, իսկ 1912 թ-ին խնամող անձնակազմի համար շվեյցարացի բարեկամների նյութական աջակցությամբ գնվեց մեկ այլ այգի, որով փաստորեն ամառանոցային հիմնախնդիրն ամբողջովին լուծվեց: Տե՛ս Künzler J., Das Ferienheim des Urfa-hospitals, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 170-171:

354. Vischer A., Bericht über die ärztliche Arbeit in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 13-14:

մեկում.- և ես կարող եմ մատների վրա հաշվել այն օրերը, երբ մեկ կամ մի քանի հիվանդների համար քաղաքում ծիով չեմ պտտվել»:³⁵⁵

Չարկ է նշել, որ չնայած 1904 թ-ին Ուռհայի բժշկական հաստատությունների շենքային պայմանները բավականաչափ բարելավվեցին. բայց դա խնդրի վերջնական լուծում չէր կարող համարվել: Որպես բնակարան կառուցված այդ շենքը հիվանդանոցի և կլինիկայի համար անհարմարավետ էր.³⁵⁶ և բացի այդ 1907 թ-ից դարձյալ չէր բավականացնում բազմաթիվ այցելուներին սպասարկելու համար: Չնայած այդ խոչընդոտը հաղթահարելու նպատակով բակում կանգնեցվել էին վրաններ, որտեղ տեղավորվում էին դրսում մնացած հիվանդները,³⁵⁷ սակայն դրանք նույնպես հաճախ այն աստիճան ծանրաբեռնված էին, որ բազմաթիվ հիվանդներ հարկադրված էին լինում օրեր և շաբաթներ շարունակ սպասել իրենց հերթին: Նախկինում, երբ իշխանությունները թշնամաբար էին տրամադրված մասնաճյուղի հանդեպ, նշված շենքը նույնիսկ մեծ ձեռքբերում էր համարվում. սակայն հետագայում, երբ իրադրությունը փոխվեց, հնարավոր դարձավ խորհել նաև պայմանների բարելավման մասին: Դեռ 1907 թ-ին ԳԱԱ-ն այդ համարում էր մոտ ապագայի իր կարևորագույն անելիքներից մեկը: Հիվանդանոցի շենքի վրա երկրորդ հարկաբաժնի կառուցման երկար սպասված թույլտվությունը ստանալուց հետո սկզբնապես որոշվեց խնդիրը լուծել այդ եղանակով,³⁵⁸ սակայն որոշ ժամանակ անց ծրագիրը փոխվեց, և վճռվեց բժշկական հաստատությունների, ինչպես նաև անձնակազմի բնակարանների համար կառուցել մի նոր համալիր շինություն այդ նպատակին հատկացնելով քաղաքի հյուսիսային հատվածում 1902 թ-ին դր. Խրիստի կողմից գնված հողակտորը: Դա կարող էր լինել հարցի լավագույն և մի-

ակ հեռանկարային լուծումը, որի դեպքում միայն, ինչպես ԳԱԱ վարչությունն էր նշում, հաստատություններն ի վիճակի կլինեին բավարարել բնակչության հարաճուն պահանջները, կատարել ինքնաձայնասածական և բացի այդ պատրաստ լինել Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը ընդլայնվող «առաջադրանքների» կատարմանը: «Մենք պետք է նաև այն մասին մտածենք, որ շուտով Ուռհայի մոտակայքում կսկսվեն Բաղդադի երկաթուղու աշխատանքները.- տեղեկացնում էր ԳԱԱ-ի վարչությունն այդ առթիվ 1912 թ-ին հրապարակված իր կոչերից մեկում:- Մենք պետք է պատրաստ լինենք հիվանդանոցի կարիք ունեցող աշխատողներին մեզ մոտ ընդունել: Մենք, բացի այդ, պետք է հաշվի առնենք, որ երկաթուղու կառուցումից հետո ավելի շատ եվրոպացիներ կգան ճանապարհորդության և կապրեն այստեղ: Նրանց համար նույնպես մեր հոսպիտալը հարկ եղած դեպքում պետք է տեղ ունենա:... Եթե դիտենք այլ, օրինակ անգլիական և ամերիկյան միսիանների հիվանդանոցները, ապա պարզ կլինի, որ դեռ հանգստանալու իրավունք չունենք, քանի դեռ մենք էլ մի հարմարավետ հիվանդանոց չունենք»:³⁵⁹

1913 թ-ին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության միջնորդությամբ ստացվեց Բ. Դռան թույլտվությունը նոր հիվանդանոցի կառուցման համար,³⁶⁰ և աշխատանքները կարող էին սկսվել:³⁶¹ 1913 թ-ին, հիմնականում շվեյցարացի բարեկամների նյութական աջակցությամբ սկսվեց Կյունցլերի տան շինարարությունը, որն ավարտվեց 1914 թ-ին:³⁶² 1913 թ-ի հունիսի 15-ին, Գերմանիայի կառավարության հորեյանական տարելիցի օրը Ուռհայում հանդիսավոր կերպով կատարվեց նաև հիվանդանոցի հիմնաքարի տեղադրման արարողությունը,³⁶³ որին, ինչպես տեղեկացնում է դր. Ֆիշերն իր՝ «Ուռհայի

355. Անդ, 1913, էջ 13:

356. Այնտեղ բոլոր հիվանդասենյակներն, օրինակ, ունեին առանձին ելք դեպի բակ, որի պատճառով վիրահատված հիվանդները հարկադրված էին վիրահատարանից տեղափոխվել բակով՝ հաճախ քամու, անձրևի կամ ձյան միջով: Հիվանդասենյակներում չկար նաև բավարար լուսավորություն: St'u Aufruf für den Neubau eines deutschen Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 89:

357. Künzler J., Großer chronischer Platzmangel im Spital in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 102:

358. Անդ:

359. St'u Aufruf für den Neubau eines deutschen Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 89-90:

360. Vischer A., Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 202:

361. Դեռ 1910 թ-ին Ֆիշերն այդ հողակտորի հարավային հատվածում իր համար մի երկհարկանի տուն էր կառուցել, որի մերձակայքում նախատեսված էր կառուցել Կյունցլերի բնակարանը և մյուս շենքերը: St'u Vischer A., Briefe aus der Türkei, անդ, էջ 207:

362. Անդ: Հմմտ. Künzler J.; Künzler E., Das neue Diakonenhaus in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 38-39:

363. Vischer A., Briefe aus der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 208:

Նոր հիվանդանոցի հիմնադրումը» հողվածում, մասնակցում էին նաև բազմաթիվ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և հոգևորականներ, ինչպես օրինակ Ուռնիայի նահանգապետը, քաղաքի կառավարիչը և ողջ կառավարական ատյանը, մահմեդական հոգևորականության առաջնորդը (մուֆտին), քրիստոնեական միությունների ներկայացուցիչները և այլն:³⁶⁴ Նախատեսված էր 1914 թ-ի գարնանը սկսել նաև նորակառույցի շինարարությունը,³⁶⁵ ինչը, սակայն, մոտալուտ պատերազմի և ծայր առած ողբերգական իրադարձությունների պայմաններում չիրականացավ:

Ինչևէ, ԳԱԱ-ի հաստատությունների բժշկական առաքելությունն ունեցավ խիստ կարևոր նշանակություն համիոյան կոտորածներից արյունաքամ հայության ապաքինման համար: Միայն առաջին տասը տարում, օրինակ, սպասարկվեցին շուրջ 30 հազար հիվանդներ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին: Իսկ այն փաստն, օրինակ, որ 1900-1907 թվականներին հիվանդանոցային խնամքի տակ գտնվել են 780 հիվանդներ, մինչդեռ միայն 1912 թ-ին նրանց թվաքանակը հասնում էր 600-ի, կարող է հուշել, թե աշխատանքի զարգացումն ու ընդլայնումը որքան արագ էր տեղի ունենում:³⁶⁶ Ստորև պատկերված աղյուսակներում ներկայացնում ենք Ուռնիայի բժշկական հաստատություններում 1899-1914 թթ. կատարված աշխատանքների հիմնական վիճակագրական տվյալները:³⁶⁷

364. Vischer A., Grundsteinlegung des neuen Krankenhauses in Urfa, անդ, էջ 154: Մասնակիցների կողմից հորեյանի առթիվ նաև մի շնորհավորական հեռագիր հղվեց Գերմանիայի կայսերը: Տե՛ս Vischer A., Briefe aus der Türkei, անդ, էջ 211:
365. Անդ, էջ 208:

366. Rohrbach P., Deutsche Arbeit in Mesopotamien, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 115: Ամբողջական վիճակագրական տվյալները տե՛ս ներքոբերյալ գծապատկերներում:

367. 1912-13 թթ. աշխատանքային տարվա վիճակագրական տվյալներում ներկայացված 1186 վիրահատություններից 779-ը դր. Ֆիշերն իր հայ օգնականի հետ միասին կատարել է ԳԱԱ-ի հիվանդանոցում, իսկ 407-ը Ուռնիայի թուրքական հիվանդանոցում: 1905 թ-ից հետո որքանոցում կատարված այցելությունների թիվն այլևս չի նշվում: Ազատ սյունակներում նշումներ չեն կատարվել համապատասխան տվյալների բացակայության պատճառով:

Տարեթիվ	Կլինիկայում տեսակցված օրերի թիվը	Մասնավոր տեսակցությունների թիվը	Կլինիկայում պարտություն ունեցող հարցվածքներ		Բժշկական օգնություն	Վիրահատությունների թիվը	Վիրահատությունների թիվը	Վիրահատությունների թիվը		Գիվանդանոցի այցելուների թիվը			Վերականգնվածների թիվը	
			Ընդամուտ	Լյուսիվ				Ընդամուտ	Որբանոցում	Ընդամուտ	Քիստոնյան	Ընդամուտ		Մարտիրոսյան
1899	137	1342	2107	1607 հայ	695	227	176		6696	4564				
1900	117	1615	2047	1585 հայ	717	236	384		6267	4747	20	17	-3.-	240
1901	135	1551	2459	1937 հայ	1375	210	377		8396	6274	35	29	1. 2. 3.	533
1902	134	1692	3152	2398 հայ	1406	128	482	364	9083	5289	98	67	10. 11. 12.	1413
1903	134	1842	2334	1841 հայ	2523	55	350	233	6105	2155	72	46	9. 6. 11	1037
1904	150	1084	2897	2211 քր.	1685	78	469	267	5866	1640	93	51	10.17. 14.	1165

Ուռնիայի որբանոցի հիվանդանոցի խնամող անձնակազմը

ԷԼԱ ԿՅԵՐԱԳՈՐ

ՖՐԱՆՑ ԷՔԱՐՏԸ
մի խումբ որբ
երեխաների հետ

Տարեթիվ	Կ.-ու.-ու. տարիները հարկահարումը ընդհանուր թիվը		Վճարող ստացուցիչների թիվը		Այլ-այլ թիվը		Կատարված վրտահատումների թիվը		Պատահալուծվածների թիվը		Հիվանդանոցի այցելուների թիվը			Հիվ.-ի խնամքի օրերը
	Ընդհանուր	Այլ թիվը	Ընդհանուր	Այլ թիվը	Հիվանդանոցի թիվը	Այլ թիվը	Ընդհանուր	Այլ թիվը	Ընդհանուր	Այլ թիվը	Թուրք. թուրք. արք.	Ընդհանուր		
1905	3476	2590	335	85 հայ			443	246 հայ	6218	1032	113	55 հայ	10.30. 6.	1574
1906	3208	2429	258	66 հայ			711		7128	1315	160	90 հայ	14. 21. 17.	
1907 հունիսի 1-1907 հուլիսի 1.	2346	1766	229	69 քր.							115	66 հայ	12. 14. 14.	
1907 սեպտ.-1908 հուլիս	2570	1991	278				308		4731	723	150	94 քր.	10. 34. 11.	2100
1908 օգ.-1909 հուլ.	3134	2238	296	59 հայ	120	452	236 հայ	4479	575	177	75 հայ	20.31. 23.		
1909 սեպտ.-1910 հուլիս	3514	2811	471	130 քր.	452	737	526 քր.	7334	2151	281	179 քր.	29. 52. 21.		
1910 սեպտ.-1911 հուլիս	3596	3017	337	77 քր.		536		7026	2547	240	156 քր.	23. 46. 14.		
1911 թ. սեպտ.-1912 հուլիս	4419	3659	343	76 քր.	316	801	582 քր.	7969	2679	307	210 քր.	28. 54. 15.	4580	
1912 սեպտ.-1913 հուլիս	4735	4018	461	179 քր.	795	1186	628 հայ	8085	2229	337	242 քր.	40.42. 13.	5365	
1913 սեպտ.-1914 հուլիս	4647	3846	576	190 քր.	150	946		6172	1944	339	217 քր.	40.60. 19.		

2.2. Խոյի և Ուրմիայի մասնաճյուղերը

1896-97 թթ. խիստ ծանր վիճակում էին գտնվում նաև այն տասնյակ հազարավոր հայ և ասորի փախստականները, որոնք կոտորածների ընթացքում կարողացել էին Թուրքիայի սահմանները հատել և անցնել հարևան երկրներ:³⁶⁸ Քանի որ մեծաքանակ փախստականներ էին հավաքվել նաև Պարսկաստանում, հատկապես Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններում, Բեռլինի կոմիտեն վճռեց իր փրկարար գործունեությունը ծավալել նաև այնտեղ: Ըստ այդմ, Դավիթ Իսմայել ա-նունով մի ասորի ուսուցչի, որի հետ Լեփսիուսն ուներ անձնական ծանոթություն, հանձնարարվեց այցելել կարիքի գոտիները և վատթարագույն վիճակում գտնվող փախստականներին ցուցաբերելով առաջին օգնություն միաժամանակ որբանոցային խնամքի վերցնելու նպատակով հավաքագրել հայ և ասորի որբ երեխաների:³⁶⁹

Դ. Իսմայելը նախ այցելեց Թավրիզ և Սալմաստ, որտեղ համապատասխանաբար կային 3000 և 5000 փախստականներ, և հիվանդներին ու առավել ծանր դրության մեջ գտնվող մարդկանց հագուստեղեն, վերմակներ ու որոշ քանակությամբ դրամ հատկացնելուց հետո³⁷⁰ մարտին մեկնեց Ուրմիա՝ ասորի փախստականների հիմնական հավաքատեղին՝ այնտեղ շարունակելով իր օգնության աշխատանքները:³⁷¹ «Ուրմիայում կան 10000 փախստականներ,- այնտեղից տեղեկացնում էր նա,- և դեռ այդքան էլ կլինեն Ուրմիայի և պարսկական սահմանի միջև: Եթե Դուք կամենում եք նրանց համար ինչ-որ հիմնավոր բան անել, ապա հնարա-

368. Մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Վանի շրջանի փախստականները, որտեղ, ըստ Բեռլինի կոմիտեի տվյալների, կոտորածներին զոհ էր գնացել մոտ 20000 մարդ: Տե՛ս Urumia, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 279:

369. Տե՛ս Das deutsche Hilfswerk für Armenien, անդ, էջ 331: Դ. Իսմայելին այդ նպատակով հատկացվել էր 11000 մարկ: Տե՛ս Urumia, անդ, էջ 280:

370. Անդ, էջ 279-280:

371. Խոսքը վերաբերում էր Թուրքիայի քրդական շրջաններում ապրող մոտ 20000 մեստորիանական ասորիներին, որոնք 1895-96 թթ. քրդերի դեմ երկարատև պայքարից հետո ի վերջո դիմեցին փախուստի՝ կուտակվելով հիմնականում Պարսկաստանի Ուրմիայի շրջանում: Անդ:

վորին չափ շուտ այստեղ պետք է մի գերմանացի գա: ... Ես մինչև այժմ այցելել եմ 8000 փախստականների և միայն փոքրիկ օգնություն եմ կարողացել ցուցաբերել: Կարիքը շատ մեծ է, իսկ իմ հնարավորությունները՝ չնչին»:³⁷²

Դ. Իսմայելի՝ այդ տեղեկության հիման վրա վճռվեց որբանոցի հիմնունը կատարել Ուրմիայում, որտեղ նա սկսել էր որբերի հավաքագրումը:³⁷³ Այդ առաջադրանքը հանձնարարվեց պաստոր Դանս Ֆիշերին, որն իր կնոջ և երկու օրիորդների՝ քույրեր Մարիա և Մարգարետ Պաուլատների հետ միասին մայիսի 1-ին Բեռլինից ճանապարհվելով Պարսկաստան երկու ամիս անց արդեն Ուրմիայում էր:³⁷⁴ Այնտեղ իրադրության մանրագնին ուսումնասիրությունից հետո նա նպատակահարմար համարեց մեկ որբանոցով չբավարարվել, ինչն անշուշտ խորապես կշռադատված էր:

Հայ փախստականները, հիմնականում կենտրոնացված լինելով Սալմաստի շրջանում, Ուրմիայում մեծ թիվ չէին կազմում,³⁷⁵ և բացի այդ այնտեղ արդեն հիմնվել և գործում էին մի շարք բարեգործական հաստատություններ, մինչդեռ Սալմաստի շրջանում քրդերի վայրագությունների և ոչ վերջին հաշվով նաև հայ «հեղափոխականների» վերաբերյալ ամենուր, նաև Եվրոպայում տարածված լուրերի պատճառով դեռ ոչ մի ընկերություն այնտեղ մուտք չէր գործել:³⁷⁶

372. Անդ:

373. Անդ:

374. Schäfer R., Geschichte..., էջ 15: Դ. Ֆիշերը ճանապարհին էջմիածնում այցելեց նաև ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որը նրան խոստացավ իր աջակցությունը ցուցաբերել և Պարսկաստանում գտնվող հնագույն քրիստոնեական հաստատություններից մեկը՝ Ս. Թադևոսի վանքը տրամադրեց նրան: Տե՛ս Das deutsche Hilfswerk für Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 331:

375. Fischer H., Aus unserer Arbeit in Persien, ամր, էջ 422:

376. Անդ: Դրանց էությունը պարզաբանելու համար նշենք, որ Սալմաստում գործում էին մի շարք հայկական զինված խմբեր, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել հայ բնակչությանը պաշտպանել քրդական ցեղերի հարձակումներից: Նրանք Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում մեծ ապրստի էին տարածել, որից օգտվելով, սակայն, թուրքական իշխանությունները դարձյալ շահարկում էին «հայ հեղափոխականների» հայտնի խաղաքարը: Որոշակիորեն պարզ էր նաև այդ ամենի ենթատեքստը. Թուրքիայի սահմանի մոտ հայ փախստականների մեծաքանակ կուտակումները անհանգստություն էին պատճառում այդ երկրի կառավարությանը, որն, օգ-

իրադրությանը տեղում ծանոթանալու և այդ լուրերի իսկությունն անձամբ ստուգելու նպատակով Դ. Ֆիշերն իր աշխատակիցների հետ մեկնեց Սալմաստ, որտեղ կարճ ժամանակում կարողացավ համոզվել, որ «հայ հեղափոխականների» առասպելը թուրքական իշխանությունների «ինտրիգային» քարոզչության հետևանքն էր և իրականությանը չէր համապատասխանում: «Այն, ինչ այդտեղ հայերի հեղափոխական ձգտումների վերաբերյալ փսփաում են, ես համարում եմ սին հերյուրանք՝ հորինված Թուրքիայի պատվին,- գրում էր նա՝ կոմիտեին ուղղված իր նամակներից մեկում:- Արդյո՞ք հանցագործությունը, որն այդ մարդկանց Եվրոպայի աչքերում այնպես դատապարտելի է դարձնում, իր կարծես խոսքը վերաբերվում է անարխիստների և ռմբարկուների, այն է, որ նրանք ներգաղթող փախստականներին լեռներում փոքր-ինչ ընդառաջ են գնում՝ նրանց օգնելու և քրդերի հարձակումներից փրկելու համար: Կամ գուցե այն, որ նրանցից ոմանք որսորդական հրացաններ ունե՞ն: Այդ դեպքում ես էլ եմ հեղափոխական, և նմանապես նաև ամեն ոք Պարսկաստանում, ով այդպիսի զենքեր կարող է գնել, քանի որ բոլորն էլ դրանցից ունեն»:³⁷⁷

տրվելով Պարսկաստանի կառավարության թուլությունից և թողտվությունից՝ ջանում էր հայկական տարրին սահմանագոտում ապրող մահմեդական բնակչության միջոցով թուլացնել և ոչնչացնել: Դա հնարավոր կլիներ միայն այն դեպքում, եթե զենք կրելը հայերին արգելվեր, և ամենայն հավանականությամբ Թուրքիայի ազդեցությամբ էր պայմանավորված, որ, չնայած Պարսկաստանի կառավարությունը հայ փախստականներին թշնամաբար չէր ընդունում, սակայն նրանց արգելված էր օգտորվել այդ երկրի քաղաքացիների բազմաթիվ տարրական իրավունքներից, որոնցից էր նաև զենք կրելու իրավունքը: Տե՛ս Paulat M., Meine Erlebnisse in Persien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 63: Եթե այդ հանգամանքը չլիներ, և հայերը նույնպես զենք կրելու իրավունք ունենային, ապա հիշյալ խաղաքարտն այդքան լայնորեն չէր կարող շահարկվել, քանի որ նրանց ինքնապաշտպանական գործունեությունը միանգամայն բնական և երկրի օրենքներին հարիր կհամարվեր: Հարկ է նշել, որ այդ տարիներին ի թիվս այլոց Խոյուն և Պարսկաստանի մյուս հայաբնակ հյուսիսային շրջաններում գործում էին Սիկոլ Դումանը, Զարվատար Հակոբը, Դարալազյազգի Խեչոն, Կոստի Համբարձումյանը, Սարբազ Խեչոն, Դաշնակցական Խեչոն և բազում այլ հայ քաջորդիներ, որոնց անուններն ընդմիջտ մնացել են դարազլիսի հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ: Տե՛ս Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 264-315:

377. Fischer H., Aus unserer Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 423:

Համապատասխանաբար որոշում կայացվեց Սալմաստում նույնպես մի առանձին մասնաճյուղ բացելու մասին: Ըստ այդմ Հ. Ֆիշերն ու իր աշխատակիցները նախ գնեցին մեծաքանակ հաց և հագուստ՝ բաժանելով սովահար մարդկանց: Այնուհետև բոլորովին անօթևանների համար Կալասար գյուղում վարձակալվեցին երկու աղքատանոցներ, որոնց կից հիմնվեց նաև մի հիվանդանոց՝ հանձնարարվելով մի հայ բժշկի տնօրինությամբ:³⁷⁸ Բացի այդ, ունեզուրկ կանանց համար ստեղծվեց մի կարի արտադրամաս, որտեղ բավարար աշխատավարձով, հերթափոխային կարգով օրական աշխատում էին 40-50 կանայք՝ այդպիսով ի վիճակի լինելով իրենց ընտանիքների համար հոգ տանել: Իսկ այնուհետև սկսվեց որբերի հավաքագրման և որբանոցի կազմավորման գործը, որ գտնվում էր նմանապես Կալասարում վարձակալված մի երկհարկանի շենքում:³⁷⁹

Այսպիսով, 1897 թ-ի ամռանը Ուրմիայում հիմնվեց մի ասորական, իսկ Սալմաստում (Կալասար) հայկական որբանոց, որի ժամանակավոր ղեկավարումը Հ. Ֆիշերի ցուցումով ստանձնեց ուրմիաբնակ հայ փախստական Միհրան Բաղդասարյանը:³⁸⁰ Այնտեղ ընդունվում և խնամվում էին հիմնականում 4-13 տարեկան երեխաներ, որոնց թիվը 1898 թ-ի սկզբին հասնում էր մոտ 30-ի:³⁸¹

Ինչպես, սակայն, հետագա ամիսներին պարզ դարձավ, Կալասարը,

378. Անդ: Դժվար էր գերազնահատել այդ միջոցառումների նշանակությունը անասելի գրկանքների և սովի մատնված Սալմաստի հայ փախստականների համար. «Թշվառությունը, որ մենք այնտեղ տեսանք, անհավատալի մեծ էր, գրում էր Մարգարետ Պաուլատը: - Ամեն օր հոժ խմբերով մեզ մոտ փախստական կանայք էին գալիս իրենց երեխաների հետ, բոլորը գրեթե մերկ կամ ցնցոտիների մեջ... Զառաբայալ ծերեր և հիվանդ տղամարդիկ, որոնք խնդրում էին հագուստ և հաց»: Տե՛ս Սալմաստ, *Meine Erlebnisse in Persien*, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 62:

379. Անդ, էջ 26:

380. Տե՛ս Unser Waisenhaus zu Kalassar, in Salmas, Persien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 26: Վերջինս լիազորված էր վերահսկելու նաև երկու աղքատատներն ու հիվանդանոցը, որտեղ սեպտեմբերի 25-ի դրությամբ 15 մարդ գտնվում էր բժշկական հսկողության տակ: Տե՛ս Baghdasarian M, *Aus unserer Arbeit in Persien*, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 574:

381. Տե՛ս Unsere Waisenkinder in der Türkei, Persien und Bulgarien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 9: Հմնտ. *Das Waisenhaus in Choi*, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 78:

ապահովագրված չլինելով Թուրքիայի տարածքում գտնվող քրդական ցեղերի ավազակային հարձակումներից, որբանոցի համար հեռանկարային վայր չէր կարող լինել,³⁸² որի պատճառով և օրակարգ մտավ հաստատության շուտափույթ տեղափոխման խնդիրը: Դրա իրագործումը վիճակվեց ընկերության Պարսկաստանի մասնաճյուղերի նոր ղեկավար պաստոր Էդուարդ ֆոն Բերգմանին, որը մեկնելով այնտեղ՝ հուլիսից ձեռնամուխ էր եղել իր հանձնառությունների կատարմանը:³⁸³

Կալասարի որբանոցի համար մի ավելի ապահով վայր գտնելու նրա որոնումներն ի վերջո եզրափակվեցին Խոյի ընտրությամբ, որ չնայած մեծ մասամբ մահմեդականներով էր բնակեցված, սակայն ուներ առանձին հայկական թաղամաս և շրջապատված էր բացառապես հայկական գյուղերով:³⁸⁴ Քանի որ նախատեսված էր որբանոցում

382. Տե՛ս Aus Persien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 124:

383. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 22: Պաստոր ֆոն Բերգմանը նախքան Պարսկաստան մեկնելը քարոզչական գործունեություն էր վարում Բաքվում՝ աշխատակցելով Թիֆլիսի սինոդի միաբանությանը: Տե՛ս Lepsius J., *Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius*, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 123: Հ. Ֆիշերի վերաբերյալ հետագայում այլևս տեղեկություններ չհաղորդվեցին: Ամենայն հավանականությամբ, կատարելով որբանոցների հիմնման իր պարտականությունը, նա այնուհետև վերադարձել էր Գերմանիա:

384. Ընտրության հիմնավորվածությունն ավելի պարզ կդառնա, եթե նկատի առնվի դրա նախաապստոնությունը: Պարսկաստան գալուց հետո հետո Ֆոն Բերգմանը ստույգ աղբյուրներից իրազեկվեց, որ Խոյի շրջանի՝ մեկ տարի առաջ թուրքերի կողմից կողոպտված և ավերված հայկական գյուղերում սովամահությունից խուսափելու համար մի շարք (շուրջ 15) հայ ընտանիքներ մահմեդականություն էին ընդունել: Նմանապես հայտնի էր դարձել, որ այնտեղ գտնվող բազմաթիվ որբերի մահմեդականները վերցրել և ապօրինի էին իրենց մոտ: Խոյի հայերին կրոնափոխման նոր հուսահատ քայլերից ետ պահելու համար նա մեկնեց այնտեղ և գործազուրկ տղամարդկանց բաժանեց անձնագրեր, ճանապարհածախս և մեկ թունան լրացուցիչ գումար, որպեսզի նրանք աշխատելու համար կարողանան մեկնել Ռուսաստան: Բերգմանը համոզված էր, որ նրանք այդ դեպքում ի վիճակի կլինեին հոգալ իրենց ընտանիքների ապրուստը: Այնուհետև նա վճռեց Խոյում մնացած որբերին հավաքել և տեղափոխել Կալասարի որբանոցը, ինչը, սակայն, տեղի բնակիչների կողմից հանդիպեց որոշակի ընդդիմության: Նրանցից շատերը համաձայնում էին որբերին տալ միայն այն դեպքում, եթե հաստատությունը հիմնվեր Խոյում: Ուստի, երբ հաստատեցավ Կալասարի որբանոցի տեղափոխման հարցը, Բերգմանի ընտրությունը կանգ առավ Խոյի վրա: Տե՛ս Aus Persien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 124:

խնամառության վերցնել ոչ պակաս, քան 100 երեխայի, իսկ խոյուն համապատասխան տարածք ունեցող որևէ տուն չկար, Բերզմանը, խուսափելով վարձակալման ընդունված եղանակից, գնեց մի ընդարձակ հողամաս շենքի կառուցումն այնտեղ անձամբ իրականացնելու համար:³⁸⁵ Չնայած մահմեդական հոգևորականության դիմադրությանը,³⁸⁶ նրան հաջողվեց կառավարությունից ստանալ նաև շինարարության թույլտվությունը և սկսել այն: Կառուցումը կատարվում էր ըստ հնարավորին արագ, առանց նույնիսկ այդ մասին ժամանակին Բեռլինի կոմիտեին իրագեկ պահելու կամ հարցնելու, քանի որ անհնար էր ասել, թե մահմեդական հոգևորականության ընդդիմության պարագայում «իշխանությունների բարեհաճությունը որքան կշարունակվեր»:³⁸⁷ 1899 թ-ի ամռան վերջին նորակառույցը հիմնականում պատրաստ էր և սեպտեմբերի 9-ին բնակեցվեց մինչև այդ արդեն հավաքագրված երեխաներով, որոնց թիվը Կալասարից բերված 30 որբերի հետ միասին հասնում էր 136-ի:³⁸⁸

100 երեխայի բնակության համար նախատեսված որբանոցը ներքանց անհամեմատ ավելի մեծ այդ թվակազմին համապատասխանեցնելու նպատակով հիմնական շենքին կից հաշվված օրերի ընթացքում կառուցվեցին նաև երեք այլ օժանդակ շինություններ, որոնցից մեկը հատկացվեց ախոռների, շտեմարանների և ծառայողների բնակարանների, իսկ մյուսները՝ խոհանոցի, ճաշասրահի, հացթխման, լվացատան և այլ տնտեսական նպատակների համար:³⁸⁹

385. Անդ, էջ 126: Գողամասը գնվեց 1600 մարկով, իսկ շինարարությունն, ըստ Բերզմանի հաշվարկների, պետք է արժենար ոչ ավել, քան 6000 մարկ: Անդ:

386. Խոյի մոլեռանդ մոլլաներն ու շեյխերը թշնամանքով ընդունեցին որբանոցի հիմնման փաստը և բողոքագիր ուղարկեցին Թեհրան՝ հայտարարելով, որ օտարերկրացիների ներկայությունը «ճշմարիտ հավատը վտանգում է»: Նրանք սպառնում էին նույնիսկ հարձակվել որբանոցի վրա: Տե՛ս Das Waisenhaus in Choi, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 79:

387. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 19:

388. Տե՛ս Das Waisenhaus in Choi, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 78: Դմնտ. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 19: Ուշագրավ է, որ շենքի բնակեցումից տառաջիորեն մի քանի օր անց որբանոցի շինարարության հարցում բարեհաճորեն տրամադրված Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի գլխավոր նահանգապետ Իկրալի Մյուլկն աշխատանքից հեռացվեց, ինչը, փաստորեն, արդարացում էր Ֆոն Բերզմանի շտապողականությունը: Անդ:

389. Տե՛ս Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes, 1899, էջ 157:

Հաշվված շարաքների ընթացքում կատարվեց նաև մասնաճյուղի աշխատակազմի առաջին համալրումը: Այդ նպատակով Լեփսիուսի հետ նրա՝ 1899 թ-ի ճանապարհորդության ընթացքում Պարսկաստան մեկնեցին պաստոր Յոհաննես Արբշատը, օր. Մաթիլդե Գարդիաուզենը և օր. Մանյա Յենգելմանը:³⁹⁰ Մայիսի 27-ին, երբ նրանք հասան Խոյ,³⁹¹ Արբշատը ստանձնեց մասնաճյուղի ընդհանուր ղեկավարումը, օր. Գարդիաուզենը տեղավորվեց աշխատանքի որբանոցում, իսկ Մ. Յենգելմանը տեղափոխվեց Ուրմիա այնտեղի որբանոցում աշխատելու համար:³⁹²

Այդ աշխատաբաժանումը, սակայն, շուտով դարձյալ փոփոխման ենթարկվեց, քանի որ պ. Արբշատը ծանր հիվանդության պատճառով 1899 թ-ի ամռանը հարկադրված եղավ վերադառնալ Գերմանիա:³⁹³ Ուստի Բերզմանի առաջարկով նրա պարտականությունները, այն է՝ Խոյի որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնելու համար Ուրմիայից դարձյալ Խոյ տեղափոխվեց օր. Յենգելմանը,³⁹⁴ իսկ վերջինիս փոխարեն Ուրմիայի որբանոցում աշխատելու համար 1900-ի նոյեմբերի 7-ին ԳԱԱ-ի կողմից այնտեղ ուղարկվեց Աննա Ֆրիդենմանը:³⁹⁵

Վերոնշյալ համալրումներն, ի դեպ, կարևորվեցին ոչ միայն մասնաճյուղի աշխատակազմի ձևավորման, այլև այն ծանր իրավիճակի թելադրանքով, որը ստեղծվել էր Ուրմիայի, Վանի և Սալմաստի միջև ընկած շրջանների հայ բնակչության համար: 1899 թ-ին համիդեական քրդերի դաժան հետապնդումների պատճառով նշված տարածքների հայ և ասորի բնակիչները մեծ հոսքով փախչում էին դեպի Ու-

390. Տե՛ս Mitteilungen, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 59: Թիֆլիսում նրանց միացան նաև Մովսես Ներսիսյանը և Գեյնեն Լազարը (ազգությամբ չառիշ), որոնցից առաջինը պաստոր Բերզմանի կողմից հրավիրվել էր Խոյի որբանոցի դպրոցում, իսկ երկրորդը՝ խոհանոցում աշխատելու համար: Տե՛ս Lepsius J., Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, անդ, էջ 124:

391. Անդ, էջ 125:

392. Տե՛ս Erdbeben in Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 56: Մ. Ներսիսյանին հանձնարարվեց թարգմանչի պարտականությունը, մինչև գերմանացի աշխատակիցները հայերենին կտիրապետեին: Տե՛ս Lepsius J., Reisebericht von Dr. Lepsius, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 158:

393. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 19:

394. Անդ:

395. Schäfer R., Geschichte..., էջ 36:

սաստան, և քանի որ ռուսական սահմանային կետից անցնելու թույլ-տվություն էին ստանում միայն ասորիները, մերժված հայերը վերադառնում էին Խոյ՝ ծայրահեղ զրկալից վիճակում պաշարելով որբանոցը:³⁹⁶ Բերգմանը հարկադրված էր տղամարդկանց ցույց տալ Սալմաստի ծանապարհը, որտեղ նրանք փորձում էին իրենց հայրենակիցների օգնությամբ օթևան և վաստակ գտնել, իսկ մինչ այդ կկատարվեր, նրանց կանանց և երեխաների խնամքը ժամանակավորապես ստանձնեց որբանոցը: Բերգմանը նրանց համար կարողացավ ստեղծել աշխատանքի և վաստակի որոշ հնարավորություններ,³⁹⁷ իսկ ցրտերն ընկնելուց հետո նրանց օթևան տվեց նաև որբանոցի շենքում՝ բոլորովին որբ երեխաներին ներգրավելով որբանոցի սաների կազմում: Դժվար է գերազնահատել այն օգնությունը, որ որբանոցն այդ շրջանում ցուցաբերեց հայ փախըստականներին, որոնց թվաքանակի վերաբերյալ, ցավոք, ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդվում: «Կանայք գալիս էին ոտքերի վրա ցրտից գոյացած ուռուցքներով,- նկարագրում էր նա,- հիվանդ և անօգնական: Ես չէի կարող ինձ թույլ տալ նրանց ասել՝ հեռացեք, ես միայն ձեր որբերի համար միջոցներ ունեմ: Հիմա նրանք գրեթե մի շաբաթ է ինձ մոտ եմ և դեռ ի վիճակի չեն ուտել առանց որովայնի սուր ցավերի»:³⁹⁸

Մասնաճյուղի առաջին տարիները լի էին նաև փորձություններով. 1900 թ-ի մարտի 6-ին տեղի ունեցավ ուժգին երկրաշարժ, որ քաղաքում մեծ ավերածություններ գործեց՝ զգալի վնասներ պատճառելով նաև որբանոցի նորակառույցին: Երբ ԳԱԱ-ի միջոցներով շենքը հիմնականում վերանորոգված էր,³⁹⁹ մեկ ուրիշ ստորգետնյա ցնցման պատճառով, որ տեղի ունեցավ նույն թվականի սեպտեմբերի 13-ին, այն նորից հայտնվեց վթարային վիճակում:⁴⁰⁰ իսկ որոշ ժամանակ անց՝ գարնանը, ենթարկվեց մասնակի փլուզման, որին դարձյալ հե-

396. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 22:
 397. Որբանոցի համար պատրաստի ապրանքներ (հատակի ծածկույթ, զործվածքերն և այլն) գնելու փոխարեն նա գնում էր հումք և այն պատրաստելու աշխատանքը համապատասխան վճարման դիմաց հանձնարարում այդ կանանց: Անդ, էջ 24:
 398. Անդ:
 399. Henselmann M., Erdbeben in Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 56-57:
 400. Henselmann M., Neues Erdbeben, անդ, էջ 158:

տևեցին նորոգման ծախսաշատ աշխատանքները:⁴⁰¹

Մյուս կողմից, սկզբնական շրջանում շարունակվում էին թշնամանքի ցույցերը մահմեդական կրոնավորների շրջանում. որոնք, փորձելով ամեն կերպ միջամտել հաստատության ներքին գործերին, չէին խուսափում նույնիսկ բացահայտ առճակատումներից:⁴⁰² Բարեբախտաբար այդ առթիվ Յենգելմանի՝ քաղաքագլխին ուղղված բողոքները հասան իրենց նպատակին, և վերջինս նրան հատկացրեց որբանոցի անվտանգության ապահովման մի գրավոր հրամանագիր՝ տրամադրելով նաև երկու հսկիչ,⁴⁰³ այլապես, ինչպես հուշում էին հետագա զարգացումները, մահմեդականների վարքագիծը կարող էր անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ:⁴⁰⁴

Այնուամենայնիվ ժամանակն իր դերը կատարում էր. 1900 թ-ի վերջին այդ տրամադրությունները տեղի էին տալիս, իսկ որբանոցի համբավը քաղաքում նկատելիորեն աճում էր: Ուշագրավ է, որ այդ պայմանավորված էր առավելապես քաղաքի անօգնական հիվանդ բնակիչներին և նրանց թվում նաև որոշ մահմեդականների՝ Մ. Յենգելմանի ու նրա գործընկերների կողմից կատարված՝ դեղորայքի հատկացումներով. «Քանի որ մենք ունեզուրկ հիվանդ մահմեդականներին կարողացել ենք օգնել, ազգաբնակչության սրտում լավ տեղ ենք նվաճել»,- նշում էր Մ. Յենգելմանն իր նամակներից մեկում:⁴⁰⁵ Այդ հանգամանքը բնականաբար վկայում էր ինչպես Ուռհայում, այնպես էլ Խոյում բուժապատասխան աշխատանքների կազմակերպման կարևորության մասին,⁴⁰⁶ և չնայած ԳԱԱ-ն սկզբից

401. Անդ:

402. Մուլաները և շեիդները շարունակ գալիս էին այնտեղ՝ պահանջելով թույլ տալ շենքը խուզարկել: Արգելի հանդիպելով՝ նրանք ծեծում էին որբանոցի ծառաներին և փորձում զանազան վիճաբանություններ ստեղծել: St'u Briefe aus Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 135:

403. Անդ:

404. Դրա վկայությունն էր 1901 թ-ի փետրվարի 23-ի դեպքը, երբ որբանոցի վրա տեղացին կրակահերթեր: Մ. Յենգելմանը, նրա աշխատակիցներն ու երեխաները միայն երջանիկ պատահականությամբ մնացին անվնաս: St'u Gnädige Bewahrung von Fr. Henselmann, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 39:

405. St'u Briefe aus Choi, անդ, 1900, էջ 140:

406. St'u Henselmann M., Briefe aus Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 158: Դննտ. Henselmann M., Gefahr und Bewahrung in Choi, անդ, 1901, էջ 87:

ևեթ այդ մտադրությունն ուներ,⁴⁰⁷ այնուհանդերձ հաստատության այլ ավելի հրատապ կարիքների բավարարման անհրաժեշտությամբ դա պետք է առժամանակ հետաձգվեր:

Ինչևէ, որբանոցում համալրումները շարունակվում էին: Ուսումնաարտադրական նպատակներով արհեստագործությունը զարգացնելու համար ԳԱԱ-ի կողմից 1901 թ-ի գարնանը հայ ուղարկվեց գերմանացի ատաղձագործ Յերման Շուբերտը,⁴⁰⁸ իսկ տարեվերջին նրան փոխարինեց նմանապես ատաղձագործ Մաքս Շյունենմանը, որն, ինչպես շուտով կտեսնենք, իր երկարամյա գործունեությամբ խիստ մեծ դեր խաղաց մասնաճյուղի ուսումնաարտադրական կյանքում:⁴⁰⁹

1902 թ-ի փետրվարին ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի տեսչական վերահսկողությունը ստանձնեց պաստոր Դետվիգ ֆոն Օյրցենը, որը նույն ամսի 27-ից անցավ իր հանձնառություններին:⁴¹⁰ Նրա նշանակումից կարճ ժամանակ անց՝ մարտի 15-ին, Մ. Յենզելմանն առողջության վերականգնման նպատակով ծառայությունից հրժարվեց և վերադարձավ Գերմանիա,⁴¹¹ որի պատճառով և, մինչև որբանոցի համար նոր ղեկավար կգտնվեր, այդ պարտականությունը հանձ-

407. Stü Lepsius J., Bitte der Orientmission, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 101:

408. Մայիս ամսից արդեն մոտ մեկ տասնյակ երեխաներ նրա մոտ սովորում էին ատաղձագործություն: Բացի այդ նա երեխաներին հետ մարմնակրթության և գծագրության դասեր էր անցկացնում, իսկ նրա կինը սովորեցնում էր գործել և կարել: Stü Henselmann M., Gefahr und Bewahrung in Choi, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 85-86:

409. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der Deutschen Orient-Mission in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 66: 1902 թ-ին գնվեց նաև որբանոցին կից մի ընդարձակ հողամաս, որը նախատեսվում էր օգտագործել մթերքների արտադրության նպատակով՝ դյուրացնելով հաստատության սննդամատակարարման գործը: Stü Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 80: Բացի այդ, որբանոցն ուներ նաև սեփի հողամաս և հացահատիկի մի փոքր դաշտ, որի բերքը բավարարում էր հաստատության՝ 1 ամսվա պահանջները: Stü Henselmann M., Briefe aus Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 157:

410. Stü Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 32: ԳԱԱ-ն Դ. ֆոն Օյրցենին, որը մինչ այդ Գերմանիայում նախագահում էր ուսանողների միսիոներական միությունը, քաջատեղյակ էր դուրանին, արաբերեն ու թուրքերեն լեզուներին, հանձնարարվել էր ուսումնասիրել նաև մահմեդական շրջաններում քարոզչության կազմակերպման հնարավորությունները: Անդ. Յմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 41:

411. Stü Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 80:

նարարվեց Օյրցենին, իսկ նրան օգնելու համար ԳԱԱ-ի միջնորդությամբ ժամանակավորապես այնտեղ հաստատվեց նաև Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի աշխատակից օր. Պաուլինե Պատրունկին:⁴¹² Այդ անորոշ իրադրությունը, սակայն, երկար չշարունակվեց: Ամռանը ԳԱԱ-ի առաջարկով որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնեց Աննա Յառնակը,⁴¹³ որը 1902 թ-ի օգոստոսի 2-ին արդեն խոյուն էր և ողջ նվիրումով ձեռնամուխ լինելով մասնաճյուղի զարգացմանն ու բարգավաճմանը՝ դարձավ որբանոցի մեծագույն երախտավորներից մեկը:⁴¹⁴

Որբանոցի սաների կրթությունը պատշաճ կազմակերպելու համար համալրումներ կատարվեցին նաև դպրոցում. քանի որ Մ. Ներսիսյանը բոլոր անհրաժեշտ առարկաները դասավանդել չէր կարող, 1900 թ-ի հուլիսին նրա հետ միասին դպրոցում աշխատելու նպատակով էջմիածնից հայ հրավիրվեց մի այլ հայ ուսուցիչ և՛ Սահակը, որ մայրենիից բացի գերազանց տիրապետում էր նաև գերմաներեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, ռուսերեն և հունարեն լեզուներին,⁴¹⁵ իսկ փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ սեպտեմբերի 28-ին դպրոցում աշխատանքի նշանակվեց նաև Մկրտիչ անունով մի սալմաստցի հայ, որը տիրապետում էր ռուսերեն, մասամբ նաև գերմաներեն լեզուներին:⁴¹⁶

Ինչպես Ուռնայում, խոյի որբանոցում նույնպես երեխաների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպվում էր հայ ազգային և եկեղեցական ավանդույթների հիմքի վրա՝ գերծ քարոզչության կամ դավանափոխության որևէ միտումից: Այդ հարցում ԳԱԱ-ի որդեգրած սկզբունքներն արդեն, ինչպես հարկն է, պարզաբանվել են, սակայն ուշագրավ է, որ

412. Պ. Պատրունկին դեպի Վան ձեռնարկած իր ճանապարհորդության ընթացքում այդ օրերին գտնվում էր խոյում: Անդ:

413. Harnack A., Reiseberichte, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 183: Ա. Յառնակը մինչ այդ քարոզչական գործունեություն էր ծավալել հարավային Աֆրիկայում, անդ:

414. Անդ: Ինչ վերաբերում էր Օյրցենին, ապա ԳԱԱ-ն 1905 թ-ի մայիսի 4-ին քարոզչության ծավալման նպատակով պարսկական Քոդստանում (Սաուդյան) հիմնեց մի մասնաճյուղ՝ այն հանձնելով նրա տնօրինությանը: Օյրցենն այնտեղ գործեց մոտ չորս տարի, մինչև 1909 թ-ի ապրիլի կեսերը, որից հետո, չպարզաբանված դրդապատճառներով, իր դիմումի համաձայն ազատվեց ծառայությունից: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 63:

415. Stü Briefe aus Choi, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 139:

416. Henselmann M., Aus Choi: Անդ, էջ 188:

Ա. Հառնակի և իր աշխատակիցների «ոչ քարոզչական» աշխատառճը պայմանավորված էր ոչ միայն նշված սկզբունքներին հավատարիմ մնալու անհրաժեշտությամբ, այլև ուներ ինքնուրույն, սեփական փորձառությամբ ամրակայված դրույմներ: Այդ էր, թերևս, պատճառը, որ նրանք հաճախակի հանդես էին գալիս ծավալուն հրապարակումներով՝ ըստ ամենայնի հիմնավորելով հայ առաքելական եկեղեցու հավատացյալների և որբանոցի երեխաների շրջանում քարոզչության իրականացման անթույլատրելիությունը: Այդ առումով առանձնապես բնութագրական է Ղետվիզ ֆոն Օյրցենի 1903 թ-ին հրատարակված «Մեր որբ երեխաների եկեղեցական պատկանելությունը» հոդվածը, որտեղ նա խնդիր դիտարկում էր ամենատարբեր տեսանկյուններից:⁴¹⁷ «Գերմանական պետական օրենքները Գերմանիայում արգելում են կաթոլիկ ծնողների որբացած երեխաներին ավետարանական եկեղեցում դաստիարակել,- նըշում էր նա,- ուրեմն ինչու՞ պետք է այդ թույլատրելի լինի հայ քրիստոնյաների որբերի հանդեպ: Առավել ևս, երբ այդ դեպքում երեխաները պետք է պատկանեն մի եկեղեցու, որի խնամքն ու հոգատարությունը հետազայում երբեք չեն վայելելու: Չէ՞ որ Պարսկաստանում, ինչպես Արևելքի մյուս երկրներում, գերմանական ավետարանական եկեղեցի չկա, և նրանք կորբանան նաև եկեղեցու առումով»:⁴¹⁸

Անշուշտ, այդ հարցի ամենապարզունակ պատասխանը կլիներ այն, որ հարկավոր էր հիմնել ավետարանական եկեղեցիներ՝ դրանց համար պատրաստելով ուսուցիչներ և քահանաներ: Օյրցենի համոզմամբ, սակայն, այդ նույնպես արդարացի չէր լինի: «Չնայած հայ առաքելական եկեղեցին կարծրացած է,- նշում էր նա այդ առթիվ,- և պահպանել սովորույթներ, ուսմունքներ և այլն, որոնց հետ մենք որպես ավետարանական քրիստոնյաներ չենք կարող համաձայնել, սակայն միթե՞ իրավունք ունենք որպես մրցակիցներ հանդես գալ նրա դեմ, որը, չնայած իր բոլոր թուլություններին և հիվանդություններին, կոտորածների ժամանակ հազարավոր քրիստոնյա նահատակներ է ի հայտ բերել»:⁴¹⁹

Այսպիսով, Օյրցենը, ինչպես Ուռհայում Յեպեն, ընդդիմանում էր

417. Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 177-181:

418. Անդ, էջ 177:

419. Անդ, էջ 178:

հայ եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետներին, քանի որ անկենդան եկեղեցուց նահատակներ դուրս գալ չէին կարող: Ավելին, հայ եկեղեցու բարենորոգության ձգտումները և այն հանգամանքը, որ հայ հոգևորականներից շատերն էին մեկնում Գերմանիա աստվածաբանություն ուսանելու համար,⁴²⁰ հուշում էին, որ այդ եկեղեցին ուներ վերանորոգության նախադրյալներն ու անհրաժեշտ ներուժը և միջամտության կարիք չէր զգում:⁴²¹ Բացի այդ, նշում էր Օյրցենը, այն ոչ միայն չի բռնանում խղճի ազատության վրա, այլև «անհավատալի համբերատար է» և նույնիսկ իր հավատացյալներին չի արգելում մասնակցել այլ եկեղեցիների ժամերգություններին, այնպես որ «սովորական անհատը, եթե նա մի քիչ քրիստոնեական համբերատարություն և սեր է սովորել, հայ առաքելական եկեղեցում ոչ միայն կարող է պահպանել իր ավետարանական հավատը, այլև գործել նրա համար»:⁴²² Հետևապես, Օյրցենի համոզմամբ, սխալ էր որևէ եկեղեցու վերաբերյալ կարծիքներ կազմել՝ հենվելով միայն նրա արարողակարգի ձևային տարբերությունների վրա: Նման ընկալումները կարող էին հանգեցնել թյուրիմացությունների, քանի որ «ձևերը և էությունը տարբեր իրողություններ են»:⁴²³

Օյրցենն իր տեսակետները հիմնավորելու համար վկայակոչում էր Մ. Լութերին, որը, որքան էլ անողորմ էր կաթոլիկ եկեղեցու մոլորությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ պահպանեց հին կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի և արարողակարգի բազմաթիվ տարրեր և այնքան ժամանակ հանդուրժեց դրանց գոյությունը, մինչև ինքնաբերաբար դուրս կընդլվիս:⁴²⁴ Նա իր տեսակետները հաստատում էր՝ վկայակոչելով նաև

420. Նկատի ունի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին, Գարեգին Հովսեփյանին, Երվանդ Տեր-Մինասյանին և մյուս հայ հոգևորականներին, որոնք «Das Notwendige Liebeswerk» կազմակերպության աջակցությամբ ուսանել էին գերմանական համալսարաններում: Տե՛ս Hacik Rafi Gazer, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche Im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, Göttingen, 1996:

421. Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 178:

422. Անդ, էջ 181:

423. Անդ, էջ 180:

424. Անդ:

ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց գործունեությունն այլ արդյունք չէր ունեցել, քան համայնքների պառակտումը:⁴²⁵

Այսպիսով, Խոյի մասնաճյուղը նույնպես միանշանակորեն անթույլատրելի էր համարում քարոզչության իրականացումը առաքելական եկեղեցու հավատացյալների մեջ: Ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանում և Պարսկաստանի հայաշատ վայրերում գործող այլ ընկերությունների, նրանք որբախնամ աշխատանքի հետ մեկտեղ իրենց հիմնական առաքելությունը համարում էին Արևելքում կրթության և լուսավորության տարածումը, որ պետք է կատարվեր դպրոցի միջոցով: Եվ որ առանձնապես ուշագրավ է, նրանց համոզմամբ Արևելքի զարգացման պատմական առաքելությունը պետք է իրականացներ ոչ այլ ոք, քան հայ ժողովուրդը: Թուրքերը և մյուս մահմեդական ժողովուրդները, միանգամայն անտարբեր լինելով կրթության և լուսավորության հանդեպ, որևէ դեր չէին կարող խաղալ Արևելքի զարգացման հարցում: «Թուրքերը, - նշում էր այդ առթիվ Ա. Հառնակը, - աշխարհում միակ ժողովուրդն են, բացառությամբ հոտենտոտների և Ավստրալիայի նեգրերի, որոնց գիտակցությամբ մինչև այժմ դեռ չի հասել իրենց երեխաներին պատշաճ կրթություն տալու անհրաժեշտությունը»:⁴²⁶

Մյուս կողմից, նրա համոզմամբ, հայերից բացի ուրիշ ոչ ոք, նույնիսկ Արևելքի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներն ի վիճակի չէին իրականացնել այդ դժվարին առաքելությունը: «Պարսկաստանի և Ասիական Թուրքիայի բացման և մշակութային զարգացման համար, - ընդգծում էր Հառնակը, - որն այժմ սկսվելու է կամ ավելի շուտ ճանապարհաշինությամբ և սահմանադրության ներմուծմամբ արդեն սկսվել է, հայերը պետք է կատարեն գլխավոր աշխատանքը, քանի որ նրանք խելք և նկարագիր ունեն, մինչդեռ հույներն ու ասորիները խելք ունեն, սակայն ընդգծուն նկարագիր ոչ: Մեր առաջադրանքն է հայերին դրա համար նախապատրաստել, այսինքն սկզբում երիտասարդության համար պատրաստել գործուն քրիստոնյա ուսուցիչներ»:⁴²⁷

Որբանոցի ղեկավարության կողմից դպրոցի հանդեպ ցուցաբերվող ջերմ հոգատարությունն ու ուշադրությունը պայմանավորված էր նաև

նրա՝ վերոնշյալ մեծ առաքելության գիտակցությամբ: Դպրոցի աշխատանքներն անձամբ վերահսկում էր Ա. Հառնակը, որը միաժամանակ այնտեղ դասավանդում էր կրոն, պատմություն, աշխարհագրություն և հետազայում նաև թվաբանություն առարկաները:⁴²⁸ Իսկ 1904 թ-ի դեկտեմբերին նրան օգնելու համար Խոյ մեկնեց օր. Մետա Շուլենբուրգը:⁴²⁹ Նրանք որբանոցում 1905 թ-ին հիմնեցին նաև մի մանկապարտեզ, որտեղ նախադպրոցական տարիքի երեխաները խաղերից զատ սովորում էին նաև գեղեցիկ երգեր ու աստվածաշնչյան հետաքրքիր պատմություններ:⁴³⁰ և որտեղ բացի հաստատության սաներից ընդգրկվեցին նաև մերձակա հայ ընտանիքների երեխաները. նախածեռնություն, որ այդ ընտանիքների ծնողների կողմից ընդունվեց խանդավառությամբ՝ համարվելով «մեծ բարեգործություն»:⁴³¹

1903 թ-ին Հառնակը մի փոքրիկ դպրոց էր բացել նաև հարևան Շորաֆ գյուղում այն պահելով իր մշտական հսկողության ներքո:⁴³² Նա հաճախ դրամական օգնություն էր ցուցաբերում նաև Խոյի հայկական դպրոցին, առանձնապես այն ժամանակ, երբ ծնողները չէին կարողանում վճարել, և այն կանգնում էր փակվելու վտանգի առաջ:⁴³³ Այդ փաստերն ակնառու վկայությունն էին այն բանի, որ նա չէր բավարարվում որբանոցով, այլ ձգտում էր կրթության հնարավորություններ ստեղծել նաև դրսի երեխաների ու երիտասարդների համար: «Մենք պետք է հասնենք այն բանին, - ի հաստատումն դրա նշում էր նա, - որ մեր բարեգործությունը, այն է՝ լավ քրիստոնեական դաստիարակությունը և կրթությունը, տրամադրենք ոչ միայն որբերին, այլևս մյուսներին: Այլապես այստեղի երեխաների համար որբ լինելը կդառնա արտոնություն, քանի որ նույնիսկ ամե-

428. Harnack A., Rußland in Persien, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 72-73:

429. Տե՛ս Aus unseren Stationen, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 5:

430. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 99: Մանկապարտեզում (այն երբեմն կոչվում էր նաև փոքրիկների դպրոց) դասավանդումը հանձնարարվել էր որբանոցի երկու շնորհալի սանուհիների՝ Նազուլին և Գայանեին: Տե՛ս Schulenburg M. v. d., Aus der Schule in Khoi, անդ, 1905, էջ 101:

431. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 99:

432. Այդ դպրոցում աշխատանքի էր ընդունվել որբանոցի «փեսացուներից» մեկը: Անդ:

433. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 33:

426. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 100:

427. Անդ:

նաօժտված երեխաները մնում են առանց դաստիարակության»:⁴³⁴

Հառնակին այդ հարցում լրացուցիչ խթան էր ծառայում նաև այն հանգույնը, որ այդ կերպ հնարավոր կլիներ երիտասարդների շրջանում հաստատության ազդեցությունը մեծացնել նպաստելով նրանցում տարածում ստացած այնպիսի «հիվանդությունների» վերացմանը, ինչպիսիք էին «մատերիալիզմը, աթեիզմը» և այլն, և փոխարենը նրանց տալով քրիստոնեական դաստիարակություն:⁴³⁵ Նշված վնասակար աշխարհայացքների դեմ պայքարն, ըստ Հառնակի, առավել մեծ չափով պետք է կազմակերպվեր հայ բնակչության մեջ, քանի որ, ինչպես նշվեց, նրա համոզմամբ միայն հայերն էին ի վիճակի իրականացնելու Արևելքի զարգացման բացառիկ առաքելությունը: Այդ նպատակով նա հաճախ հյուրընկալում էր շրջակայքում ապրող բազմաթիվ երիտասարդների և նրանց համար կազմակերպում երեկոներ, որտեղ «լավ և օգտակար» գրքեր էին ընթերցվում ու քննարկվում:⁴³⁶

Այսպիսով, Հառնակը որբանոցի նշանակությունը կարևորում էր ոչ միայն որբերի խնամքի, այլև բնակչության շրջանում լուսավորության տարածման և կրոնական գիտակցության ամրակայման առումով ի դեմս հաստատության երեխաների տեսնելով ապագա «սերմնացաններին»:⁴³⁷ «Մենք պետք է միշտ աչքի առաջ ունենանք ողջ ժողովրդի ապագան,- նշում էր այդ առթիվ Հառնակը,- և յուրաքանչյուր երեխայի դաստիարակենք այնպես, որ նա իր ուժերին ու ունակություններին համապատասխան իր միջավայրին օգտակար լինի»:⁴³⁸

434. Harnack A., Arsachak Simonjan, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 118: Հատկանշական է, որ Հառնակը հատուկ հոգատարություն էր դրսևորում դրսի առանձնապես օժտված երեխաների խնամք: Օրինակ, 1910 թ-ին տեղեկանալով Կարանջալու գյուղում ապրող մի այդպիսի տղայի՝ Արչակ Սիմոնյանի մասին՝ նա մեկնում է այնտեղ և նրան հայրական տանից տեղափոխում որբանոց: Չնայած Արչակը ծնողներ ուներ, այնուամենայնիվ նա տարիներ շարունակ կարողացավ որբանոցում կանոնավոր խնամք և նպաստակալին կրթություն ստանալ: Անդ:

435. Harnack A., Nachrichten aus Stationen, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 71:

436. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 33:

437. Harnack A., Ist es nötig, daß wir unsere Waisenarbeit aufrecht erhalten?, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 79-80:

438. Harnack A., Bitte um Pflegeeltern für neuaufgenommene Waisenkinder, անդ, էջ 54:

Ա. Հառնակի գործունեությունը ջերմ գնահատանքի էր արժանանում ոչ միայն հայ բնակչության, այլև եկեղեցու կողմից: Դրա ակնառու վկայությունն էր այն, որ 1911 թ-ին Թավրիզի արքեպիսկոպոսը դիմեց նրան՝ խնդրելով ստանձնել նաև Խոյի դպրոցի վերահսկողությունը: Հառնակի հանձնարարությամբ այդ պարտականությունն ավելի քան մեկ տարի կատարում էր նրա օգնական Ջաքար Կարապետյանը,⁴³⁹ իսկ այնուհետև, երբ դպրոցը նյութական պայմանների սղության հետևանքով փակվեց, ընդառաջելով ծնողների խնդրանքին, Հառնակը կրթօջախի բոլոր ընդհանուր թվով 50 երեխաներին թույլատրեց հաճախել որբանոցի դպրոցը:⁴⁴⁰ Ընդ որում, շատերը տարեկան 2 թուման կամ 8 մարկ կազմող ուսման վարձը վճարում էին միայն մասնակիորեն, իսկ շատերն էլ, որոնց պայմաններն այդ թույլ չէին տալիս, ամենևին չէին վճարում:⁴⁴¹ հանգամանք, որ բոլոր ցանկացողներին հնարավորություն էր ընձեռում ուսանել դպրոցում:

Այսպիսով, չնայած նախկինում ևս դրսից մեծ քանակությամբ երեխաներ էին հաճախում որբանոցի դպրոցը,⁴⁴² սակայն 1912 թ-ից այն փաստացիորեն դարձավ Խոյի հայ համայնքին սպասարկող միակ կրթօջախը: 1913 թ-ին այնտեղ սովորում էին 77 երեխաներ, որոնցից 49-ը դրսից էին, իսկ 28-ը՝ որբանոցից:⁴⁴³ Դա հաստատության կողմից իրավամբ համարվում էր խոստումնալից սկիզբ հետագայում ողջ տարածաշրջանի երիտասարդության կրթության և դաստիարակության գործում էական ներդրում կատարելու համար: «Մեր այժմյան հաջողությունն ինձ համար միայն սկիզբ է,- նշում էր Ա. Հառնակը,- որից հավանաբար կզարգանա մի կրթական հաստատություն, որ ժամանակի ընթացքում մեզ այս տարածաշրջանների համար աշխատուժ կմատակարարի»:⁴⁴⁴

439. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 33:

440. Անդ: Հմնտ. Harnack A., Rußland in Persien, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 72-73:

441. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 99:

442. 1910 թ-ին նրանց թվաքանակը հասնում էր 20-ի: Տե՛ս Harnack A., Deutsche Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 148:

443. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 99: Դպրոցն ուներ երեք գեղեցիկ կահավորված դասասենյակներ: Անդ:

444. Անդ, էջ 100:

Ինչևէ, տարիների ընթացքում որբանոցում խնամվող երեխաների թվաքանակը նկատելիորեն նվազում էր: Եթե 1900-1901 թվականներին այնտեղ կային 120 երեխաներ, իսկ 1902-1905 թվականներին 89,⁴⁴⁵ ապա 1910 թ-ին նրանց թիվն իջել էր 35-ի,⁴⁴⁶ սակայն չնայած դրան դպրոցի հեղինակությունն ու համբավը շարունակ ընդլայնվում էր:⁴⁴⁷ Այն իր հաջողությունների համար առաջին հերթին պարտական էր Հառնակին և մյուս դասավանդող ուժերին, որոնք 1909 թ-ից հիմնականում համալրվում էին որբանոցում մեծացած երեխաներով:⁴⁴⁸

445. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 25: Հմնտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 118:

446. Harnack A., Deutsche Arbeit in Persien, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 148: Մյուս տարիների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ չեն պահպանվել: Որբանոցի սաների թվաքանակի նվազումը պայմանավորված էր որբ և անպաշտպան երեխաների թվի նվազեցմամբ: Հաստատությունն այլապես ձգտում էր իր դռները միշտ բաց պահել ծայրահեղ կարիքի մեջ գտնվող երեխաների առջև: Տե՛ս Aus Choi, անդ, 1911, էջ 123: Հմնտ. Sachar Garabedian, Vom Waisenhaus in Khoi, անդ, էջ 167 և այլն:

447. Դպրոցը Խոյում և շրջակայքում այնպիսի մեծ համբավ էր ձեռք բերել, որ 1913 թ-ին մի շարք հարուստ և ազդեցիկ մահմեդականներ դիմեցին Հառնակին՝ խնդրելով իրենց համար ևս մի դպրոց հիմնել: Քանի որ դա մահմեդական բնակչության հետ շփումների և միաժամանակ լրացուցիչ նյութական եկամուտների հնարավորություն էր ընձեռում, Հառնակը փորձեց նրանց ընդառաջել, սակայն վերջիններս անհրաժեշտ նախաձեռնողականություն չդրսևորեցին, որի պատճառով ձեռնարկումը ձախողվեց: Ի վերջո, նրանցից մի քանիսը վճռեցին իրենց երեխաներին ուղարկել որբանոցի դպրոցը, բայց տարիքի անհասարատասխանության պատճառով հիմնականում մերժվեցին: Ընդունվեցին միայն երկու մահմեդական երեխաներ՝ ուսմանը զուգահեռ ձեռք բերելով նաև որբանոցում բնակվելու հնարավորություն: Տե՛ս Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 100-101:

448. Դպրոցում, ինչպես արդեն նշվեց, սկզբնապես դասավանդում էին երկու ուսուցիչներ՝ Սահակը և Մկրտիչը: 1907 թ-ին նրանց փոխարինեց Թուրքիայից եկած մի երիտասարդ՝ Մարգարը, որը, սակայն, 1912 թ-ի ուստարվա սկզբին հարկադրված էր հիվանդության պատճառով ծառայությունից ազատվել: Նրան հաջորդեց Խիկար անունով մի այլ երիտասարդ, որն ավարտել էր Թիֆլիսի Ն:բոսի-այան դպրոցը և բավականաչափ տիրապետում էր ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն լեզուներին: 1909 թ-ից դասավանդում էին նաև Չ. Կարապետյանը, որբանոցի նախկին սան Նապոլեոն Թորոյանը և նմանապես այդ հաստատությունից դուրս եկած երեք աղջիկներ: Տե՛ս Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 99-102: Հմնտ. Harnack A., Rußland in Persien, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 73: 1913 թ-ին այնտեղ գործում էր ա-

Դպրոցական պարապմունքներին զուգահեռ մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև երեխաների արհեստագործական հմտությունների զարգացմանը: Եթե աղջիկները դեռ Մ. Հենգելմանի ղեկավարության շրջանում սովորում էին կարել և գործել,⁴⁴⁹ և այդ ավանդույթը հետագայում շարունակվեց նաև Ա. Հառնակի կողմից,⁴⁵⁰ ապա տղաների պարագայում կյանքի կոչվեցին ավելի ընդգրկուն մտահղացումներ:

Ինչպես Ուռնայում, Խոյի մասնաճյուղում ևս արհեստագործության զարգացումն առաջին հերթին կարևորվում էր մեծացող երեխաներին ապագայում ինքնուրույն գոյատևման հնարավորություն ընձեռելու առումով: Նպատակային զարգացման դեպքում դա կարող էր որբանոցի համար նաև եկամտի աղբյուր⁴⁵¹ և բացի այդ մահմեդական շրջանների հետ օգտավետ շփումների կամ այլ կերպ ասած՝ անուղղակի «քարոզչության» միջոց դառնալ: «Պարսկաստանում, - նշում էր այդ առթիվ Մ. Շյունեմանը, - որտեղ միսիոները մեծ դրժվարությամբ է կարողանում բռնազբոսիկ քաղաքավարության, կեղծիքի և ստի դիմակը, բնածին փակվածության և կեղծավորության պատմեչը հաղթահարելով՝ մերձենալ մարդկանց հոգուն, արհեստագործի համար առկա է մի լռին և ըստ այդմ ավելի ներգործուն ասպարեզ... Արհեստագործի առաջադրանքը դառնալ լուռ և մշտական քարոզիչ, պետք է իրականացվի նաև մեր արհեստանոցներում»:⁴⁵²

ռարկաների բաշխման հետևյալ կարգը. Խիկարը դասավանդում էր հայոց լեզու, թվաբանություն, հայոց պատմություն, բնագիտություն, երգեցողություն, գծագրություն և ռուսաց լեզու: Կրոնի, ընդհանուր պատմության, աշխարհագրության և օտար լեզուների դասավանդումն իրականացնում էր Ա. Հառնակը: Մյուս առարկաները, որոնք անվանապես չեն հիշատակվում, ուսուցանում էին որբանոցի նախկին սանուհիներ Վարդանուշը, Գողինան և Սիզանուշը, իսկ 1914 թ-ին նրանց կազմը համալրեց չորրորդ որբուհին՝ Կատարինան: Տե՛ս Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 102: Հմնտ. Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben, անդ, 1914, էջ 91:

449. Gardthausen M., Neues Erdbeben, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 159:
450. Harnack A., Bericht aus Khoi, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 203-204:
451. Schünemann Max, Tischlereibericht aus Choi, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 169:

452. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der Deutschen Orient-Mission in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 70-71:

Նախ անհրաժեշտ էր պարզել, թե որբանոցում ո՞ր ճյուղերը պետք է զարգացվեին, քանի որ մոլեռանդ մահմեդական երկրում, ինչպիսին Պարսկաստանն էր, քրիստոնյաները զրկված էին որոշ արհեստներով զբաղվելու հնարավորությունից՝ չունենալով համապատասխան շուկա: Քանի որ մահմեդականները պիղծ էին համարում այն ամենը, ինչին դիպչում էր քրիստոնյաների ձեռքը, մասնավորապես, եթե առկա էր խոնավության գործոնը, այսինքն, եթե առարկան պատրաստման ընթացքում կարող էր խոնավանալ կամ թրջվել,⁴⁵³ վճռվեց առաջնությունը տալ չոր փայտի հետ կատարվող աշխատանքներին, կահագործությանը և պայտագործությանը:⁴⁵⁴

Ամիսներ շարունակ Մ. Շյունեմանը ջանադրաբար հայերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանար հաղորդակցվել երեխաների հետ և ղեկավարել նրանց: Քիչ ժամանակ չպահանջվեց նաև տեղական կլիմայական պայմաններին, փայտի առանձնահատկություններին և շուկայի պահանջներին ծանոթանալու համար:⁴⁵⁵ Այդ բոլոր դժվարությունները, սակայն, կարճ ժամանակում հաղթահարվեցին, և աշխատանքը սնրտավ իր բնականոն հունը: Խոյից դուրս, մասնավորապես Ուրմիայում և Թավրիզում շուկա ձեռք բերելու համար Շյունեմանը նախագծեց և կազմակերպեց այնպիսի կահագործական առարկաների արտադրություն, որոնք հնարավոր էր մաս-մաս տեղափոխել և վերահավաքել այնտեղ: Այդ ձեռնարկումն ունեցավ մեծ հաջողություն, և արդեն երկրորդ տարում Թավրիզից սկսեցին ուղարկվել պատվերներ:⁴⁵⁶

453. Մահմեդականները քրիստոնյաների ձեռքով պատրաստված կոշիկներ չէին հագնում, քանի որ պատրաստողի ձեռքը դիպել էր խոնավ կաշվին և այն «պղծել»: Նմանապես անմաքուր էին համարվում նաև քրիստոնյաների պատրաստած մթերքները, ձեռագործերը (որոնք իբրև թե պատրաստվել են խոնավացած մատներով) և այլն: Նույնիսկ հյուսնագործական առարկաները լաքապատման և ողորկման դեպքում պիղծ էին համարվում, քանի որ մահմեդականների կարծիքով դրանց խոնավ մակերևույթին կարող էր խառնված լինել քրիստոնյաների քրտինքը: Անդ, էջ 66:

454. Անդ:

455. Անդ, էջ 66: Թե այդ որքան կարևոր էր, կարող էր հուշել Ուրմիայի ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց՝ արհեստագործական արտադրություն հիմնելու փորձը տեղական պայմաններին անծանոթ լինելու պատճառով ձախողվել էր: Անդ:

456. Անդ, էջ 67:

Առաջին հաջողություններին զուգահեռ կատարվում էր գործիքների, հաստոցների համալրում, և աշխատանքն ավելի լայն ընթացք էր ստանում⁴⁵⁷ հնարավորություն ընձեռելով մեծացնել նաև աշակերտների թվաքանակը: Եթե 1902 թ-ի սկզբին Մ. Շյունեմանն իր գործունեությունը սկսեց որբանոցի չորս տղաների հետ, իսկ տարեվերջին նրանց թիվը հասավ 5-ի, ապա 1903 թ-ին նրա մոտ աշակերտում էին 9 երեխաներ, և ևս մեկ տարի անց՝ 15-ը:⁴⁵⁸

Որբանոցի արհեստագործական ձեռնարկությունը կարճ ժամանակում մեծ համարում ստացավ ոչ միայն Խոյում, այլև Թավրիզում, Ուրմիայում և այլուր,⁴⁵⁹ և չնայած այն հետզհետե ընդլայնվում և ավելի ու ավելի եկամտաբեր էր դառնում (1904 թ-ին այն ունեցավ շուրջ 1000 մարկ զուտ եկամուտ), սակայն ի վիճակի չէր բավարարել շատ ավելի արագ տեմպերով աճող՝ շուկայական պահանջարկը: 1905 թ-ին, օրինակ, ընդունվեցին 4000 մարկի պատվերներ, մինչդեռ եռապատիկ ավելին Մ. Շյունեմանը հարկադրված էր մերժել համապատասխան տարածքի, նյութատեխնիկական բազայի և մասնագիտական ուժերի բացակայության պատճառով:⁴⁶⁰ Աշակերտների մեծ մասը 1905 թ-ին դեռ գտնվում էր ուսուցման փուլում և ինքնուրույն չէր կարող աշխատել: Բացի այդ, նրանց թիվն էականորեն ավելացնելու հնարավորություն ևս չկար, քանի որ դրա

457. Արհեստանոցներն, օրինակ, ՊԱԱ-ի կողմից 1902 թ-ին համալրվեցին 1000, 1903 թ-ին՝ 2200, իսկ 1904 թ-ին ևս 2200 մարկ արժողությամբ շարժական գույքով: Անդ, էջ 69:

458. Անդ:

459. Դրան էապես նպաստեց նաև 1904 թ-ի հոկտեմբերի 7-ին կազմակերպված ցուցահանդեսը՝ «թամաշախանան», որի նպատակն էր ցուցադրել որբերի կատարած աշխատանքները, և որի համար Խոյի քաղաքապետից հատկացրել էր կառավարության շենքի սրահը: Պարսկաստանում աննախադեպ այդ միջոցառումը, որին մասնակցում էր ավելի քան 400 մարդ, ունեցավ մեծ հաջողություն: Ցուցադրվող ապրանքները հիմնականում վաճառվեցին, և որբանոցին ուղղվեցին բազմաթիվ նոր պատվերներ: Ցուցահանդեսի համբավն այնքան մեծ տարածում էր ստացել, որ հաջորդ օրերին մասնագիտական օգնություն ստանալու խնդրանքով որբանոց էին գալիս բազմաթիվ տեղացի վարպետներ, որոնց ցանկությունը սիրով բավարարվում էր: Տե՛ս Schünemann M., Tamaschah-Chana, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 183-184:

460. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der Deutschen Orient-Mission in Khoi, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 69:

համար բացակայում էին աշխատատարածքն ու սարքավորումները:⁴⁶¹
 Թե Շյունեմանը և թե ԳԱԱ ղեկավարությունն այդ հիմնահարցի լուծման համար միայն մեկ ճանապարհ էին տեսնում. որքանոցի մոտակայքում գնել մի հողամաս և այնտեղ կառուցել նոր ընդարձակ ձեռնարկություններ՝ զինելով նորագույն սարքավորումներով և հաստոցներով: Այդ ամենն, ըստ նախնական հաշվարկների, արժեք մոտ 30 000 մարկ, սակայն քանի որ ԳԱԱ-ն մնան հատկացում կատարելու հնարավորություն չունեի, ելքը համարվում էր փոխառության կատարումը:⁴⁶² 1905 թ-ի ամռան սկզբին այդ ձեռնարկի իրականացմանը կազմակերպական ընթացք տալու համար հիմնվեց «Պարսկաստանում միսիայի արդյունաբերության կազմակերպման հատուկ կոմիտե», որի կազմում ի թիվս այլոց ընդգրկվեցին նաև ԳԱԱ-ի տնօրեն Յոհ. Լեփսիուսը, Դ. ֆոն Օյրցենը և Գերմանական արևելյան առևտրա-արդյունաբերական ՍՊԸ-ի կառավարիչ Կ. Ռուբիչուսը:⁴⁶³ Իսկ ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպումն ու վերահսկողությունը հանձնարարվեց վերոնշյալ առևտրական ընկերությանը: Եթե հաշվի առնենք, որ հաշված ամիսներ առաջ նույն ընկերության տնօրինությանն էր հանձնվել նաև Ուռհայի գորգագործական ֆաբրիկան, ապա կարելի է ենթադրել, որ նոր նախաձեռնությունը նույնպես պայմանավորված էր համանման արդեն պարզաբանված շարժառիթներով:
 Ինչևէ, քանի որ այդպիսով ձեռնարկությունները դադարում էին իրավականորեն ԳԱԱ-ի ենթակայության տակ գտնվել, վերջինս դրանց վերաբերյալ այլևս տեղեկություններ չհրապարակեց (այդպես էր նաև Ուռհայի ֆաբրիկայի պարագայում): Հայտնի է միայն, որ սկզբնապես նախատեսված էր աշխատատեղեր ստեղծել 30 երեխայի համար, և այդ նպատակի համար անհրաժեշտ 30000 մարկը, 1000-ական մարկի փոխատվության տեսքով ստանալ 30 փոխատուներից:⁴⁶⁴ Իսկ հուլիսի դրությամբ 30 փո-

խատուներից յոթը արդեն գտնվել էին, և դրանի հայթայթումն ակտիվորեն շարունակվում էր:⁴⁶⁵ Հայտնի է նաև, որ ընդլայնվող աշխատանքներում Շյունեմանին օգնելու նպատակով ամռանը Խոյ էր առաքվել երկրորդ ատաղձագործ վարպետը՝ Ռոսները, որի հետ ձեռնարկությունների զինման համար ուղարկվել էին նաև մեծ քանակությամբ սարքավորումներ:⁴⁶⁶

Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, արհեստագործության զարգացման այդ ծրագիրը չի իրագործվել, իսկ եթե կատարվել է, ապա միայն մասնակիորեն և ոչ նախատեսված ժամկետներին, քանի որ Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադրության ապակայունացման պայմաններում այդ խիստ անհավանական էր, իսկ 1907-08 թվականներին, ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիուսն իր հրապարակումներից մեկում, այդ երկրում ծավալվող հեղափոխական պայքարի և համապատասխանաբար նաև քաղաքներում երթևեկության և առևտրի դադարեցման հետևանքով որքանոցի ձեռնարկությունները բոլորովին չէին գործում:⁴⁶⁷

Խոսքը վերաբերում է Պարսկաստանում «Ժողովրդի ներկայացուցիչների» սահմանադրական ընդդիմադիր կուսակցության կողմից շահի կառավարության դեմ սկսված սուր պայքարին, որի նպատակն էր զավթել իշխանությունը:⁴⁶⁸ Արյունահեղ կուսակցական պայքարը կարճ ժամանակում տարածվեց երկրի բոլոր շրջաններում, և արդեն 1908 թ-ին Թավրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Քերմանշահում, Մազենդերայում, Աստրաբադում, Լարստանում և Պարսկաստանի այլ խոշոր կենտրոններում կազմվել էին ինքնուրույն ժամանակավոր կառավարություններ, որոնք այլևս շահին չէին ենթարկվում: Խոյը, որ հարում էր հեղափոխականներին, բնականաբար նույնպես հայտնվեց պատերազմական իրավիճա-

461. Անդ:
 462. Անդ, էջ 70: Այդ ծրագրի իրականացման դեպքում ձեռնարկություններն ի վիճակի կլինեին ոչ միայն ինքնուրույն գոյատևել, այլ ունենալ շահույթներ: Տե՛ս Lepsius J., Daheim und draußen, անդ, էջ 127:
 463. Տե՛ս այդ մասին ընկերության ծանուցումը, „Der Christliche Orient“, 1905, էջ 71-72:
 464. Schönemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der Deutschen Orient-Mission in Khoi, անդ, էջ 67:

465. Rubitschung C.; Lepsius J., Helft suchen!, անդ, էջ 105:
 466. Lepsius J., Daheim und draußen, անդ, էջ 126:
 467. Տե՛ս Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 90:
 468. Harnack A., Unruhen in Persien, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 147: 1906 թ-ին պարսիկ ժողովրդի ծավալած պայքարը հանգեցրել էր երկրում սահմանադրության հռչակման, բայց հաջորդ տարում նոր միապետ Մահմեդ Ալին վերացրեց նորաստեղծ մեջլիսը և միապետական գործերով ճնշեց հեղափոխական շարժումները: Ատրպատականի մայրաքաղաք Թավրիզը, սակայն, այնուհետև նորից պարզեց ապստամբության դրոշը, և նոր արյունահեղ պայքար վերսկսվեց: Տե՛ս Վերդյան Գ., Նիկոլ Դուման, Երևան, 2001, էջ 343-344:

կում հարկադրված լինելով դիմագրավել կառավարամետ Մակուի գորագնդերի հարձակմանը: Եվ քանի որ Մակուի սարդարի կոչով Խոյի դեմ պատերազմում ավարառության և թալանի հույսով նրան միացան նաև շրջակայքում ապրող քրդերը, Խոյի հայ բնակչության և նաև որբանոցի համար ստեղծվեց անվերահսկելի և խիստ վտանգավոր իրավիճակ:⁴⁶⁹

Միաժամանակ ներկուսակցական այդ պայքարը, կենտրոնախույս ուժերի հաջողությունները և այդպիսով ստեղծված ընդհանուր անարխիսիան առիթ դարձան, որ Թուրքիան նույնպես գործուն քայլեր ձեռնարկի Պարսկաստանի հյուսիսային հատվածում նոր տարածքներ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ Թուրքիան 1907 թ-ին գրավեց Ուրմիայի և Սաուչբուլաղի միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները,⁴⁷⁰ որի հետևանքով քրդերը, լքելով իրենց բնակավայրերը, ներխուժեցին հարևան մահմեդական և քրիստոնյա գյուղերը: Ինչպես տեղեկացվում էր ԳԱԱ-ի կոչերից մեկում, արդեն 1908 թ-ի ապրիլին նրանք Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջակայքում ավերել էին բազմաթիվ թուրքական գյուղեր, բնակչությանը կոտորել և թալանել՝ մեծ սպառնալիք դառնալով նաև նրշված քաղաքների համար:⁴⁷¹ Քրդերի ավերումն ու թալանն էլ ավելի մեծ չափերի հասան տարեվերջին: 1908 թ-ի դեկտեմբերից մինչև 1909 թ-ի մայիս ամիսը Խոյի շրջակայքում նրանց կողմից հիմնահատակ ավերվել էին մոտ 6 տասնյակ թուրքական գյուղեր:⁴⁷²

Այն փաստը, որ սարդարի և նրան միացած քրդերի գործողությունները հիմնականում ուղղված էին թուրք բնակչության դեմ, ուներ իր ուրույն պատճառները: Չնայած հայերը Խոյում և տարածաշրջանում թվաքանակով շատ ավելի քիչ էին, քան թուրքերը, պարսիկները կամ քրդերը, սակայն համարվում էին բնակչության ամենաուժեղ տարրը, քանի որ, ինչպես տեղեկացնում էր Հառնակը, կռվում անգերազանցելի էին և «իրենց քաջության շնորհիվ ամենուր սարսափ էին տարածել»:⁴⁷³ Խոսքն անշուշտ վերաբերվում էր այնտեղ գտնվող մի շարք հայկական զինված խմբերին, որոնք չնայած գերծ էին պատերազմող կուսակցություններից որևէ մեկին հարելու մտքից և նպատակ ու-

469. Անդ:

470. Schäfer R., Geschichte..., էջ 56:

471. St'u Generalversammlung, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 69:

472. Harnack A., Erretung, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 100:

473. Անդ, էջ 101:

նեին միայն ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունն ու սահմանափակվել ինքնապաշտպանությամբ, այնուամենայնիվ Խոյին սպառնացող ընդհանուր թշնամու՝ քրդերի դեմ համատեղ պայքարը նպաստում էր նրանց և թուրքերի մերձեցմանը, և, ինչպես Հառնակն էր վկայում, Խոյի և շրջակայքի թուրք բնակչությունը փոքրաթիվ հայ հեղափոխականների պաշտպանության ներքո իրեն ավելի ապահով էր զգում «սպառնացող քրդական հորդանների» դեմ, քան հարյուրավոր և հազարավոր պարսիկ ապստամբների:⁴⁷⁴

Հատկանշական է, որ պատերազմող երկու կուսակցություններն էլ իրենց հաղթանակի բանալին տեսնում էին հայերի ձեռքում, ուստի ջանում էին նրանց հետ դաշնակցել, իսկ եթե այդ անհնար էր, ապա պահպանել գեթ չեզոք հարաբերություններ: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես բազմիցս նշում էր Ա. Հառնակը, Մակուի գորաբանակի ղեկավարները շարունակ հայտարարություններ էին կատարում այն մասին, որ նրանք հայերի դեմ ոչինչ չունեն, այլ կամենում են միայն պատժել «թուրք խռովարարներին», և այդ բանակում այն համոզումն էր իշխում, որ Խոյը վաղուց իրենց ձեռքում կլիներ, եթե «մեկ ոյուժին հայ հեղափոխականներն իրենց դեմ չկռվեին»:⁴⁷⁵

474. Harnack A., Wandlungen in Persien, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 12: «Այդ պայքարի, հուզումների և վտանգների մեջ տեղի ունեցավ թռիչքային փոփոխություն մահմեդականների և քրիստոնյաների փոխհարաբերության մեջ, -նշում էր նա:- Հայերը վճռական առավելություն ունեին. նրանք հուսալիորեն պաշտպանված էին իրենց հեղափոխականների միջոցով, որոնք համարձակությունը ողջ երկրում հռչակված էր և երկյուղ էր ներշնչում, և կառավարության կողմից, հավանաբար քաղաքական դրդապատճառներով, մեծագույն հարգանքի էին արժանանում: Նրանք մեծ մասամբ սահմանափակվում էին ինքնապաշտպանությամբ»: Անդ, էջ 29-30:

475. Harnack A., Erretung, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 101: Ինչպես վկայում էր Հառնակը, Մարդարն անձամբ ևս այնպիսի մեծ երկյուղ ուներ հայերից, որ «բանտարկյալի պես ապրում էր մի փոքրիկ սենյակում, որտեղ ոչ ոք իրական չուներ մտնել»:
Նա նույն պատճառով առանձնակի «ջերմությամբ» հոգ էր տանում նաև Մակուում գտնվող 12 խոյեցի հայ ատաղձագործների անվտանգության համար, իսկ «Մակուի երկու հայ բնակիչների, որոնց մասին նա գիտեր, որ նրանք որպես լուտեններ շրջում էին Մակուի, Խոյի և Սալմաստի շրջաններում, նվիրեց նույնիսկ մեկական մատուցել»: Անդ: Այդ մասին բնութագրական տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայկական աղբյուրները: «Երկիրը կարծես հայու աշխարհ լինէր և անոր տիրապետողները՝ ֆետայիները, գրում էր Ռուբենը: Տե՛ս Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 284: Խոյում գործող հայ մարտիկների և նրանց սխրանքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գևորգյան Հ., Նիկոլ Դուման, Երևան, 2001:

Ինչևէ, չնայած հայերը չէզոք և ինքնապաշտպանական դիրքորոշում էին որդեգրել, և չնայած 1908 թ-ին նրանց մարտունակության շնորհիվ հայկական գյուղերը (Յեղավար, Շորաֆ, Դիզա, Կարանջալու և այլն) հիմնականում զերծ էին մնում Մակուի զնդերի և նրանց դաշնակցած քրդերի ասպատակություններից, այնուամենայնիվ խոյի անկումը կարող էր ճակատագրական լինել նաև հայերի համար: Քաղաքի գրավման վտանգն առավել ակնառու դարձավ 1909 թ-ի սկզբին, երբ Մակուի քրդական ջոկատներն արագորեն առաջանում էին դեպի խոյ:⁴⁷⁶ Կասկած չկար, որ նրանց ներխուժման դեպքում նույնիսկ որբանոցը չէր խնայվի: Ուստի Հառնակը մարտի 1-ին դիմեց Թեհրանի գերմանական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որպեսզի Պարսկաստանի կառավարությունը խոյի գրավման դեպքում Սարդարին պարտավորեցներ հոգ տանել որբանոցի անվտանգության մասին: Գերմանիայի ներկայացուցիչն իր հերթին այդ նամակի հիման վրա դիմեց Պարսկաստանի ԱԳ նախարարին, շահի զնդերի հրամանատարին, ինչպես և շահի կողմնակից քուրդ առաջնորդներին՝ խնդրելով համապատասխան հրամաններով ապահովել խոյի և Ուրմիայի որբանոցների անվտանգությունը:⁴⁷⁷

Այդ միջոցառումները, սակայն, հազիվ թե որևէ ազդեցություն գործեին քուրդ խուժանի վրա, և որբանոցն ամեն օր ապրում էր մշտական երկյուղի մեջ: Ի վերջո, 1909 թ-ի մարտի 13-ին հեղափոխականները և նրանց հետ միասին խոյի պաշտպանության համար կռվող հայերը քաղաքի մատույցներում քրդերից պարտություն կրեցին, և ողջ բնակչությունը մատնրվեց խուճապի:⁴⁷⁸ Քաղաքի արվարձանային հայաբնակ թաղամասերի բնակիչները, լքելով իրենց տները, հոծ զանգվածով դիմում էին դեպի միակ համեմատաբար հուսալի վայրը՝ որբանոց, որը նրանց առջև լայնորեն բացել էր իր դռները: Հսկա կառույցի բոլոր սենյակները, նաև հիվանդասենյակը, մառանն ու արհեստանոցը հաշվված ժամերի ընթացքում լցվեցին հայ փախստականներով: Հառնակը նրանց էր հատկացրել նաև իր սեփական բնակարանը: «Ես շաբաթներ ի վեր այդ իրադրության համար նախապատրաստվել էի, տեղեկացնում էր Ա. Հառնակն իր մարտի 18-ին թվագրված նամակում: Թե քանի մարդու ենք մենք ա-

պաստան տվել, ես ճշգրիտ չեմ կարողացել հաշվել: Մակերեսային հաշվարկներով այդ թիվը տատանվում է 300-400-ի միջև»:⁴⁷⁹

Բարեբախտաբար, սակայն, անբացատրելի պատճառներով քրդերը քաղաք չմտան, այլ առժամանակ ամրացան խոյի թուրքաբնակ արվարձաններից մեկում և 14 օր հետո, ավերելով ու թալանելով խոյի շրջակա գյուղերը, հեռացան:⁴⁸⁰

Քրդերի դեմ լիարժեք հակակշիռ ստեղծվեց և քրդական ներխուժումների վտանգը վերացավ միայն 1912 թ-ի սկզբին, երբ ռուսական բանակը Պարսկաստանի հյուսիսային մի շարք այլ շրջանների հետ միասին գրավեց նաև խոյը, և այնտեղ հաստատվեց կատարյալ խաղաղություն:⁴⁸¹ Իսկ մինչ այդ խոյի իրադրությունը Պարսկաստանի ներքաղաքական անկայունության հետևանքով մշտապես շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան լարված:⁴⁸²

Այսպիսով, որբանոցը ոչ միայն որբերի օթևան և կրթօջախ էր, այլև

479. Անդ, էջ 72:

480. Harnack A., Errettung, անդ, էջ 99-100:

481. Harnack A., Rußland in Persien, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 71:

482. 1908 թ-ի հուլիսի 15-ին սահմանադրականները գրավեցին նաև երկրի մայրաքաղաքը՝ Մահմեդ Ալիին հարկադրելով հրաժարական տալ: Պարսկաստանի նոր շահ նշանակվեց 9-ամյա թագաժառանգ Ահմեդ Միրզան: Մահմեդ Ալին, սակայն, կարճ ժամանակ անց իր կողմը գրավելով նաև մի քանի քրդական ցեղերի, հրահրեց մի նոր պատերազմ, որ ձգվեց մինչև 1911 թ-ի վերջը՝ ավարտվելով սահմանադրականների հաղթանակով: Տե՛ս Wegener, Chronik der wichtigsten politischen Ereignisse in der Türkei und Persien, անդ, էջ 190: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 74: Հատկանշական է, որ քանի որ 1895-96 թթ կոտորածներից հետո խոյում կազմակերպության ստանձնած բարեգործական պարտավորությունները տասը տարվա ընթացքում հիմնականում կատարվել էին, Լեվիսիուսը և ՉԱՄ-ի վարչությունը 1906 թ-ի վերջին խորհում էին օգնության աշխատանքներն այնտեղ սահմանափակելու և մասնաճյուղերը հետզհետե լուծարելով՝ Պարսկաստանի տարածքը «American Board» կազմակերպությանը զիջելու մասին: Տե՛ս Generalversammlung, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 119-120: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 55: Պարսկաստանում իրադրության ապակայունացման հետևանքով, սակայն, այդ խնդիրն օրակարգից դուրս մղվեց: Ավելին, ՉԱՄ-ն, գիտակցելով ստեղծված իրավիճակի լուրջությունը, ձգտում էր ըստ հնարավորին ընդլայնել հաստատությանը ցուցաբերվող նյութական աջակցությունը: Տե՛ս Lepsius J., Unsere Waisenhäuser, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 16: Հմմտ. Generalversammlung, անդ, էջ 69:

476. Klein, Khol bedroht, անդ, էջ 63:

477. Անդ, էջ 64:

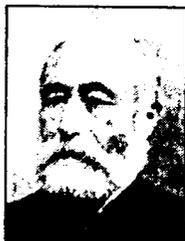
478. Lepsius J., Khol bedroht, անդ, էջ 71-72:

վտանգի ու կարիքի դեպքում պատասխարան խոյի ու շրջակա գյուղերի հայության համար, իսկ առավել ծանր տարիներին այն շտապ օգնություն դարձավ նաև ունեզուրկների և հիվանդների համար՝ առանց կրոնական և ազգային խտրականության նրանց ևս ցուցաբերելով բժշկական և այլ համակողմանի օգնություն:⁴⁸³ Այդ աշխատանքների ծավալն ընկալուն դարձնելու համար բավական է միայն նշել, որ 1908 թ-ի սեպտեմբերից մինչև 1909 թ-ի փետրվար ամիսը ընդհանուր թվով 700 հիվանդներ շուրջ 1700 անգամ Հառնակից ստացել են բուժօգնություն և դեղորայք:⁴⁸⁴ «Ձերմաչափերով և ամենաանհրաժեշտ դեղորայքով զինված ես իմ չափահաս աղջիկների հետ գնում էի տները, որտեղ հիվանդներ էին պառկած, - նշում էր Հառնակը,- միևնույն է հայեր, թե մահմեդականներ...»:⁴⁸⁵

Աղքատները և հիվանդները որբանոցից պարբերաբար ստանում էին նաև սննդամթերք ու դրամ: Չնայած այդ մասին որոշակի վիճակագրական տվյալներ չեն հաղորդվում, բայց մարդասիրական այդ օգնությունն ուներ խիստ լայն ընդգրկում, առանց որի ժամանակակցի վկայությամբ հարյուրավոր մարդիկ կդատապարտվեին սովահարության:⁴⁸⁶

ՄԵԼՔՈՆ
ՏԵՒՇՅԱՆ

ԱՐՐԱՀԱՍ
ՍԱԻՐԻՍԱՆՅԱՆՑ

483. 1908 թ-ից խոյում ոչ մի բժիշկ չկար, ուստի բոլոր հայ և մահմեդական հիվանդները դիմում էին որբանոցին, որը նրանց բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնություն էր ցուցաբերում: Steu Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 35: Հմմտ. Harnack A., Errettung, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 102:

484. Անդ: Այդ հիվանդների մոտ կեսը մահմեդականներ էին:

485. Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 35:

486. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 32-33:

2.3. Վառնայի մասնաճյուղը

1896 թ-ի դեկտեմբերին հայ ավետարանական քահանա Աբրահամ Ամիրխանյանը⁴⁸⁷ Բեռլինի կոմիտեի հանձնարարությամբ մեկնեց Ռուսիա և Բուլղարիա՝ այնտեղ գտնվող հայ փախստականների դրությանը ծանոթանալու և օգնության կազմակերպման համար առաջարկներ ներկայացնելու նպատակով:⁴⁸⁸ Բուխարեստում տեղեկանալով, որ այնտեղ փախստականները մեծ թիվ չէին կազմում (ընդամենը 250 մարդ), նա պատրաստեց բոլոր կարիքավորների և հիվանդների ցուցակը և քաղաքի գերմանացի քահանա դր. Ֆլիչի առաջարկով նրանց հանձնելով տեղի գերմանացիների հովանավորությանը⁴⁸⁹ դեկտեմբերի 31-ին մեկնեց Բուլղարիա՝ փախստականների հիմնական հանգրվանավայրը:

Աննկարագրելի թշվառությունն ու զրկանքները, որոնց նա այնտեղ ամեն քայլափոխի հանդիպում էր, վկայում էին օգնությունն օր առաջ սկսելու անհրաժեշտությունը: «Այստեղ միմյանց վրա լցված են բազմաթիվ փախստականներ,- գրում էր Ամիրխանյանը՝ ամբողջացնելով Ռուսչուկ քաղաքի ավելի քան 2000 փախստականների ճամբարից ստացած իր տպավորությունները,- թշվառ, ցնցոտիների մեջ, առանց անկողիների, կեղտոտ և սովահար, հյուծված, հուսահատ դեմքերով, հույսի և հեռանկարի ոչ մի նշույլ: Նրանք հարյուրներով նստած են այնտեղ, ոչինչ չեն անում և ոչինչ չասող աչքերը սևեռում են սրա կամ նրա վրա: Նրանց տեսքը, շարժումներն անկենդան և անզույն են»:⁴⁹⁰

487. Ա. Ամիրխանյանը ծագումով Ղարաբաղից էր և հայերենից բացի վարժ տիրապետում էր թուրքերեն, պարսկերեն և գերմաներեն լեզուներին: Կովկասում և Ռուսաստանում ավետարանական քարոզչությամբ զբաղվելու պատճառով նա Պետերբուրգի եկեղեցական սինոդի կողմից աքսորվել էր Ռուսլ, որտեղից կարողանալով հեռանալ Ֆինլանդիա՝ մինչև ՉԱԱ-ի հետ համագործակցությունը բնակություն էր հաստատել այնտեղ: Steu Abraham Amirchanjan, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 100-102:

488. Steu Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, անդ, էջ 281:

489. Amirchanjan A., Briefe aus Rumänien und Bulgarien, անդ, էջ 87:

490. Անդ: Խոսքը վերաբերում էր Ռուսչուկից երկու կմ հեռավորության վրա գտնվող փայտե բարաքներին, որոնք նախկինում կառուցվել էին խուլերայով տառապող հիվանդներին մեկուսացնելու համար, իսկ հետագայում կառավարության կողմից տրամադրվեցին քաղաքում և շրջակայքում գտնվող փախստականներին:

Ռուսչուկի ճամբարականներին ցուցաբերելով առաջին օգնությունը⁴⁹¹ Ամիրխանյանցն իր շրջագայությունը շարունակեց Վառնայում և Շուսլայում, որտեղ համապատասխանաբար կային 6000 և 2000 փախստականներ, և նրանց ևս հատկացնելով որոշ քանակությամբ դրամ՝ մեկնեց Պրավադի, այնուհետև Բուրգաս և Պլովդիվ, որից հետո վերադարձավ Գերմանիա:⁴⁹²

Նրա տեղեկությունների հիման վրա Բեռլինի կոմիտեն վճռեց իր նոր որբանոցը հիմնել փախստականների ամենամեծ կենտրոնում՝ Վառնայում, և Ա. Ամիրխանյանցը, ստանալով այդ իրագործելու հանձնարարականը՝ դարձյալ վերադարձավ Բուլղարիա: Նրա բացակայության ընթացքում քաղաքում գործող միակ բարեգործական կազմակերպությունը՝ Կ. Պոլսի ամերիկյան աստվածաշնչային ընկերության մասնաճյուղը, սպառելով իր նյութական հնարավորություններն, արդեն լուծարվել էր,⁴⁹³ և նա փախստականներին գտավ անհամեմատ ավելի թշվառ դրության մեջ, քան նախկինում էր: «Շուրջ բոլորը մարդիկ են սողում. միհար, ինչպես ստվերներ,- գրում էր նա ապրիլին Վառնայից: Նրանց մկանները անհետացել են: Նրանց դեմքը գունատ և դեղնավուն է դարձել: Նրանց հագուստը լրիվ պատառոտված է...»:⁴⁹⁴

Նրա նախաձեռնությամբ մայիսի 12-ին տեղի ունեցավ որբանոցի բացումը. որը գտնվում էր երկու վարձակալված տներում, և որտեղ խնամքի տակ վերցվեցին ընդհանուր թվով 280 երեխաներ:⁴⁹⁵ Միաժամանակ փախստականներին հետագա գոյատևման հնարավորություն ընձեռելու համար ձեռնարկվեցին նաև առաջին անհրաժեշտության այլ միջոցառումներ. մասնավորապես մայիսի 2-ին հիմնվեց մի հասա-

491. Ամիրխանյանցը նրանցից շատերին հատկացրեց կոշիկներ և բացի այդ գնեց մոտ 100 քառ. մ. կտորեղեն, կոճակներ, ասեղներ, դերձան և կանանց պատվիքելով հագուստներ կարել՝ դրանք բաժանեց ամենակարիքավորներին: Անդ, էջ 89:

492. Amirchanjanz A., Briefe aus Bulgarien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 134: Դմնտ. Amirchanjanz A., Briefe aus Bulgarien, անդ, էջ 184:

493. Տե՛ս Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, անդ, էջ 282:

494. Անդ:

495. Schäfer R., Geschichte..., էջ 15: Դմնտ. Berichte über das deutsche Hilfswerk in Armenien, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 283: Որբանոցում երեխաների խնամքի վերահսկողությունը իրականացնում էր Ա. Ամիրխանյանցի դուստրը՝ Էլիզա Ամիրխանյանցը: Անդ:

րակական ճաշարան, որտեղ 10 պֆենիգով կարելի էր լիարժեք սնունդ ստանալ. իսկ մեկ շաբաթ անց մի նման ճաշարան հիմնվեց նաև Շուսլայում:⁴⁹⁶ Այդ՝ թեկուզև չնչին գներն ամենաաղքատ փախստականներին ևս մատչելի դարձնելու համար նրանց բաժանվեց դրամ, իսկ հետո քայլեր ձեռնարկվեցին նաև նրանց ինքնուրույն վաստակի հնարավորություն տալու ուղղությամբ: Շատ փախստականներ Ա. Ամիրխանյանցից ստացան գյուղատնտեսական գործիքներ և այգիներում աշխատելով՝ օրական վաստակում էին 2-3 ֆրանկ:⁴⁹⁷ Մյուսները զինվում էին այլ աշխատանքների համար անհրաժեշտ պարագաներով՝ այդ կերպ ի վիճակի դառնալով հոգալ իրենց և իրենց ընտանիքների ապրուստը: «Ես մարդկանց հարցնում եմ, թե նրանք կուզենա՞ն իր մեջքի վրա պտտելով՝ նավթ վաճառել,- գրում էր Ա. Ամիրխանյանցն իր՝ մայիսի 15-ի նամակում: Պրակյան պատասխանի դեպքում նրանք անմիջապես նավթ են ստանում: Մեկը կոշիկի կաղապարներ պատրաստել զիտի, բայց փայտ չունի, և ես այդ գնում եմ նրա համար: Մյուսների համար կաշի եմ գնել, և նրանք հնակարկատությամբ վաստակում են իրենց օրահացը: Մեկը չորացված ձուկ է տանում շուկա. մյուսը՝ բանջարեղեն, մեկ ուրիշը՝ ծխախոտ և այլն: Երբեմն միայն 10-15 մարկ է հարկավոր մի տղամարդու օրական 1-2 ֆրանկով իր ընտանիքը պահելու հնարավորություն տալու համար, երբեմն, սակայն, ըստ աշխատանքի բնույթի, 30, 40, 60 և 80 ֆրանկ: Շատերի համար կոշիկի քսուք և խոզանակներ են գնել, և նրանք փողոցում կոշիկ են մաքրում՝ կարողանալով կերակրել իրենց ընտանիքներին...»:⁴⁹⁸

Իսկ ինչ վերաբերում էր համեմատաբար կրտսեր տարիքի տղաներին, ապա Ա. Ամիրխանյանցը վճռեց նրանց արհեստներ ուսուցանել՝ այդ նպատակով փախստականների շարքերից հավաքագրելով թիթեղագործության, ատաղձագործության, կոշկակարության, դերձակության և գրաշարության մեջ հմուտ մեկական վարպետների: Նրանցից յուրաքանչյուրին կցվեց 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ, որոնց ապրուստի, սննդի և հագուստի բոլոր ծախսերը ունսան ողջ ժամանակամիջոցում ստանձնեց Ամիրխանյանցը:⁴⁹⁹ Իր ցանկալի լուծումը ստացավ

496. Անդ, էջ 283-284:

497. Անդ:

498. Անդ:

499. Անդ, էջ 281-282:

ճան որբանոցի երեխաների և փախստականների բուժսպասարկման խնդիրը, որ դր. Լոհմանի ամառանոցի ասիստենտ բժշկուհի, հայազգի օր. Մելիք-Բեգլարյանի առաջարկությամբ հանձնարարվեց նրան:⁵⁰⁰

Ինչևէ, որքան էլ նշված միջոցառումները կարևոր և մեծանշանակ էին, այնուամենայնիվ փախստականների ավելի քան վեց հազարանոց բանակի դրության բարելավումը շարունակ հարկադրում էր նոր և ավելի արդյունավետ ուղիներ որոնել, ուստի կատարված աշխատանքներին ծանոթանալու և ապագայի անելիքները համատեղ որոշարկելու նպատակով 1897 թ-ի հուլիսին մեկ շաբաթով Վառնա մեկնեց ճան Յոհ. Լեփսիուսը:⁵⁰¹

Վառնայում վերոնշյալ ամերիկյան ընկերության գործունեության լուծարումից հետո փակման սպառնալիքի տակ էին գտնվում ճան նրա կողմից հիմնված երկու աշխատասրահները, որտեղ 75 աղջիկներ զբաղված էին արևելյան նուրբ գործվածքների պատրաստմամբ: Հավատարիմ այն սկզբունքին, որ մարդկանց դրության բարելավման ամենաարդյունավետ միջոցը աշխատատեղերի ստեղծումն էր, Լեփսիուսը վճռեց այդ արտադրամասերն ամեն գնով պահպանել և, հանձն առնելով Բեռլինում համապատասխան շուկա գտնել, նա այնտեղ աշխատող բանվորուհիներին մի քանի խոշոր պատվերներ տվեց՝ կատարելով ճան նախնական վճարումներ: «Այն, ինչի կարիքը այդ աղքատ և աշխատասեր ժողովուրդն ունի, ողորմությունը չէ,- գրում էր նա,- այլ աշխատանքը: Ո՞վ կարող է հազարավոր մարդկանց տևականորեն կերակրել: Անհնար է: Ո՞վ կարող է նրանց աշխատանք գտնել: Այդ ավելի դժվար խնդիր է ... Հավանաբար տղամարդկանց հետզհետե կհաջողվի, եթե նույնիսկ ոչ Վառնայում, ապա այլ վայրերում զբաղմունք գտնել: Կանանց, աղջիկների և մեծացող երեխաների համար, սակայն, ինչ-որ կերպ հարկավոր է աշխատանք ստեղծել»:⁵⁰²

Քաղաքի հայերի հետ Լեփսիուսի ունեցած դրամատիկ և տպավոր-

500. Տե՛ս Das deutsche Hilfswerk für Armenien, անդ, էջ 331-332:

501. Անդ, էջ 332:

502. Lepsius J., Ein Besuch in Varna, անդ, էջ 378:

րիչ շփումները⁵⁰³ վերստին և նորովի փաստեցին այն նախնական ըմբռնումները, որ նա ուներ հայ ժողովրդի բացառիկ ներուժի և ունակությունների վերաբերյալ: «Ով կտեսնի այդ երեխաներին իրենց նուրբ և ինտելիգենտ դեմքերով,- նշում էր նա այդ առթիվ,- և կնկատի նրանց օժտվածությունը, միայն դժգոհությամբ կվերաբերվի այն նախատիքներին, որոնք ուղղվում են հայ ժողովրդի հասցեին: Եթե մի ռասա իր բնական հատկանիշներով կոչված է դառնալու բարձր մշակույթի կրող, ապա դա հայկականն է: Եթե նրա բարոյական զարգացումը համաքայլ չի եղել բնականին, ապա այդ կարելի է բացատրել միայն Թուրքիայի դարավոր ճնշմամբ և կողոպտիչ պետական ու տրնտեսական հարաբերություններով»:⁵⁰⁴

Չքավորության, սովի և հիվանդությունների դեմ պայքարը ուժերի մեծագույն լարումով շարունակվեց ճան 1897 թ-ի աշնանը և ծնոանը:⁵⁰⁵ Ընդ որում այդ ամիսներին հարկ եղավ նույնիսկ անցնել սննդի ամենօրյա բաշխման պրակտիկային, որի միջոցով իրենց գոյությունը պահպանում էին 300-400 մարդիկ: Զուգահեռաբար որբանոցում խնամքի տակ գտնվող երեխաների թիվը հասցվեց 300-ի, որոնցից միայն մեկ քառորդն էին որբեր:⁵⁰⁶ Մյուսները սերում էին ծայրահեղ աղքատության մեջ գտնվող ընտանիքներից, որտեղ նրանց համար հոգ տանել չէին կարող: Ուշագրավ է, որ Բեռլինի կոմիտեի՝ այդ քայլը պայմանավորված էր երեխաների ոչ միայն ֆիզիկական, այլև բարոյական փրկության մտահոգությամբ: «Այդ ծանր զրկանքների շրջանում մենք պետք է ջանանք, որ նրանք բարոյական անկման չենթարկվեն,- նշում էր Լեփսիուսը: - Հավանաբար մի քանի ամսից, երբ մեզ կհաջողվի աշխատանքի ավելի լայն հնարավորու-

503. Նրա ժամանման լուրը անմիջապես տարածվեց ողջ քաղաքում, և առաջին իսկ օրից նրան հետևում էր օգնություն հայցող մարդկանց մի մեծ բազմություն: Առավոտյան, երբ նա արթնանում էր, դուռը պատված էր մարդկանցով, որոնք այնտեղ հերթապահել էին ճան ամբողջ գիշեր... Եվ այնուամենայնիվ, ինչպես վկայում էր Լեփսիուսը, հարկադրաբար խնդրարկուհի դեբում հայտնված այդ մարդկանց մուրաքիկի հոգեբանությունը շարունակում էր օտար լինել. «Շատերը ձեռքը մեկնելու պահին թեքում էին իրենց դեմքը... մեկընդմեջ մի հյուծված կերպարանք ծնկի էր իջնում իմ ձեռքը համարելու համար, որից ես չէի կարողանում ապշտախմվել...»: Անդ, էջ 381:

504. Անդ, էջ 381:

505. Անդ, էջ 526:

506. Անդ, էջ 380:

թյուններ ստեղծել, կկարողանանք մեր աշխատանքը սահմանափակել այնքան, որ միայն որբերին կխնամենք»:⁵⁰⁷

Աշնանը և ձմռանը Բուլղարիայում մուլեզնոդ համաճարակների շրջանում կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև դր. Մելիք-Բեգլարյանի գործունեությունը, որը մինչև տարեվերջ 9027 բժշկական տեսակցությունների ընթացքում կարողացավ սպասարկել 3816 հիվանդների:⁵⁰⁸ Հիվանդությունների դեմ նրա հետևողական պայքարի շնորհիվ, որն արդյունավորվում էր Բեռլինից ուղարկված մեծաքանակ խինինի և այլ արժեքավոր դեղորայքների օգտագործմամբ, համաճարակների զարգացումը կասեցվեց, և հազարավոր մարդիկ փրկվեցին անխուսափելի թվացող մահից:⁵⁰⁹

Բուլղարահության այդ սպառնալից ճգնաժամային դրությունը 1898 թ-ի զարմանը սկսեց մեղմանալ, որին զուգահեռ նվազում էր նաև որբանոցի երեխաների թվաքանակը: Պարզ դարձնելու համար, թե այդ որբանարագ էր տեղի ունենում, կարելի է միայն նշել, որ 1898 թ-ի սկզբին հաստատությունում մնացել էին ընդամենը 6 տասնյակ երեխաներ:⁵¹⁰ Իրադրության այդ փոփոխությունները պայմանավորված էին ոչ միայն օգնության աշխատանքների արդյունավետությամբ, այլև, ինչպես դիպուկ կերպով նշում էր Ռ. Շեֆերը, այն փաստով, որ «Եվրոպական հողի վրա, բնականոն պետական և տնտեսական հարաբերությունների պայմաններում փախստական հայերը զարմանալի արագ էին մուտք գործում աշխատանքային կյանք, և ընտանիքի՝ իրենց ցայտուն ըմբռնողությամբ նույնիսկ հեռավոր ազգականները, հենց որ սնունդ և բնակարանային պայմաններ էին ձեռք բերում, որբացած երեխաներին տանում էին իրենց ընտանեկան միջավայրը...»:⁵¹¹ Այդ ամենից զատ, սակայն, կար մի այլ լրացուցիչ նախադրյալ ևս. 1898 թ-ի սկզբին փախստականների շրջանում ի հայտ եկան հայրենիք վերադառնալու և այնտեղ վերաբնակվելու ցանկություններ, որոնք, համահունչ լինելով հայությանն իր բնօրրանում հա-

507. Անդ:

508. Տե՛ս դր. Մելիք Բեգլարյանի նամակը, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 23:

509. Անդ:

510. Տե՛ս Unsere Waisen Kinder in der Türkei, Persien und Bulgarien, անդ, էջ 9:

511. Schäfer R., Geschichte..., էջ 21:

մախմբելու Բեռլինի կոմիտեի նպատակներին, վերջինիս կողմից նյութական և բարոյական մեծ աջակցություն գտան: Ստանալով մարդկանց վերադարձը կազմակերպելու հանձնարարական և դրամ՝ դր. Մելիք-Բեգլարյանն ու նրա գործընկերները, չնայած թուրքական հյուպատոսության կողմից հարուցվող արգելքներին, կարողացան փետրվարին հայրենիք ուղարկել առաջին թվով 48 փախստականներին, որոնք առանց բացառության միայնակ կանայք էին:⁵¹²

Հետագայում, երբ հաջողվեց թուրք հյուպատոսի դիմադրությունը հաղթահարել, այդ գործընթացն ավելի արագացավ, և արդեն զարմանը, ինչպես Ա. Ամիրխանյանցն էր իր՝ մայիսի 16-ի նամակում տեղեկացնում, օրական 4. Պուլիս էին մեկնում 100-150 փախստականներ, որոնց բոլորի ծանապարհածախսը հոգում էր Բեռլինի կոմիտեն:⁵¹³ Եթե նկատի առնենք, որ վերադարձի ցանկություն հիմնականում արտահայտում էին սոցիալապես ամենաանապահով փախստականները, ապա պարզ կդառնա, թե դա որպիսի բեռնաթափում էր նշանակում օգնության աշխատանքների համար: Ուստի հաշվի առնելով նոր զարգացումները Լեփսիուսը, որ դեռ 1897 թ-ի վերջին ծրագրել էր Վառնայում զննել մի հողամաս և տրամադրել մի սեփական ընդարձակ որբանոցային համալիրի շինարարությանը,⁵¹⁴ այդ մտքից հրաժարվեց, իսկ 1999 թ-ին, տեղեկանալով Ռուսչուկի գերմանական համայնքի ղեկավար

512. Տե՛ս „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 24: Թուրք հյուպատոսը, ինչպես իր նամակներից մեկում տեղեկացնում էր Մելիք-Բեգլարյանը, սկզբում կատեգորիկ կերպով հրաժարվում էր փախստականներին վերադարձի թույլտվություն տալ, իսկ այնուհետև դր. Բեգլարյանի և իր աշխատակիցների ակտիվ միջամտությունից հետո համաձայնեց թույլատրել միայն միայնակ կանանց: Չնայած այդ ժամանակ վերադարձի դիմում էին կատարել 138 փախստականներ, սակայն տղամարդկանց, ինչպես նաև անուսին կան 12 տարեկանից մեծ արու զավակ ունեցող այրի կանանց համար թույլտվություն ձեռք բերել չհաջողվեց: «Նա նստած էր այնտեղ, պատմում էր Մելիք-Բեգլարյանը, կարմիր, բորբոքված աչքերով, սպառնալից, ինչպես դահիճ: Խեղճ կանայք՝ զուճատ, թույլ, հյուժված, գալիս էին: Նրանց ձեռքերը այնպես էին դողում, որ չէին կարողանում անզամ քացել այն կտորը կամ թուղթը, որի մեջ իրենց անձնագիրն էին դրել... Քարը կհուզվեր, քայց թուրքը մնում էր համր»:^{Անդ:}

513. Amirhanjanjanz A., Aus Warna und Burgas, անդ, էջ 111:

514. Lepsius J., Ein Besuch in Varna, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 381:

պաստոր Թեոդոր Վանգեմանի որբախնամ ծեռնարկումների մասին⁵¹⁵ որբանոցը տեղափոխեց այնտեղ՝ հանձնելով նրա ղեկավարմանը⁵¹⁶ Եվս երկու տարի անց՝ 1901 թ-ի հոկտեմբերին, Թ.Վանգեմանը պատրաստակամություն հայտնեց միայնակ հոգավ նաև որբերի խնամքի ծախսերը, ուստի քանի որ բուլղարահայության սոցիալական դրությունն արդեն բավականաչափ կայունացած էր, Լեփսիուսն ու իր գործընկերները նպատակահարմար գտան իրենց բարեգործական աշխատանքներն այնտեղ դադարեցնել և որբանոցն իր ողջ գույքի հետ միասին հանձնեցին նրան⁵¹⁷

Այսպիսով, Բուլղարիայում մոլեգնող համաճարակների և սոցիալտնտեսական սուր ճգնաժամի տարիներին Բեռլինի կոմիտեն անգերազնահատելի կարևոր դեր ունեցավ այնտեղ հանգրվանած բազմահազար հայ փախստականների գոյապահպանման, իսկ 1898 թ-ից նաև նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպելու հարցում: Եվ միայն այն փաստը, որ այդ ողջ ժամանակամիջոցում փախստականների շրջանում սովամահության որևէ դեպք չգրանցվեց⁵¹⁸ պերճախոս վկայությունն էր այն բանի, թե օգնության աշխատանքները որքան արդյունավետ և հետևողականորեն էին վարվում⁵¹⁹

515. Թ. Վանգեմանը սեփական նախաձեռնությամբ հավաքել և իր տանը խնամում էր մի քանի հայ որբերի: Տե՛ս „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 102:
516. Տե՛ս Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 32:
517. Տե՛ս Mitteilung, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 196: Չմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 38:
518. Amiranjanjanz A., Was in Bulgarien not thut, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 10:
519. Ինչ վերաբերում է Ա. Ամիրխանյանցին, ապա նա, վաղուց մտադիր լինելով զբաղվել մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչությամբ, որբանոցը Ռուսչուկ տեղափոխելուց հետո մնաց Վարնայում և Բեռլինի կոմիտեի հովանավորությամբ այնտեղ սկսեց վարել ակտիվ քարոզչական գործունեություն: Տե՛ս Lepsius J., Das deutsche Gemeinde-, Waisen- und Missionshaus in Rustschuk, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 103: Լեփսիուսն այդ աշխատադաշտն ընդլայնելու նպատակով 1900 թ-ի նոյեմբերի 7-ին Բուլղարիա ուղարկեց նաև Յոհաննես Ավետարանյանին, որն ազգությամբ թուրք էր, սակայն մկրտվելով՝ փոխել էր իր անունը: Տե՛ս անդ, 1900, էջ 102: Նրանց համատեղ գործունեությունը, զլխավորապես Ավետարանյանի շնորհիվ, Գերմանիայում մեծ նյութական աջակցություն ստացավ, որից զայբակղվելով՝ Ա. Ամիրխանյանցը վճռեց կոմիտեի հետ իր կապերը խզել՝ փորձելով նույնը համոզել նաև Ավետարանյանին: Երբ վերջինս դրան չհամաձայնեց, Ամիրխանյանցը փորձեց ստեղծել մի առանձին քարոզչական ընկերություն,

ԱՆԴՐԵԱՍ ֆոն ԲԵՆՆՇՏՈՐՖ

ԷՄՍԱ ԳԱՅՅՆԵՐ

Որբուկներ

ԿՈՐԻՆԱ ՇԱՏՈՒԿ

քայց մնալով միայնակ՝ ի վերջո հրաժարվեց նաև այդ մտքից: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 36: Իսկ ընկերության գործունեությունն այդ ոլորտում Ավետարանյանի միջոցով շարունակվեց նաև հաջորդ տարիների ընթացքում:

2.4. Դիարբեքիրի և Թալասի մասնաճյուղերը

Ըստ առկա վիճակագրական տվյալների, Դիարբեքիրի շրջանում 1895 թ-ի կոտորածներից հետո կային 5349 որբեր և այրիներ, այդ թվում 365 ամբողջովին ծնողագուրկ երեխաներ, ուստի Բեռլինի կոմիտեն վճռեց իր գործունեությունը ծավալել նաև այնտեղ:⁵²⁰ Որբանոցի բացումը, որտեղ նախատեսված էր սկզբնապես ընդունել 100 որբերի,⁵²¹ հանձնարարվեց Ֆ. Էքարտին, որը 1898 թ-ի օգոստոսի 22-ին մեկնեց այնտեղ և վարձակալեց մի ընդարձակ տուն՝ կատարելով նաև առաջին անհրաժեշտության կահույքի գնման ու տեղադրման աշխատանքները:⁵²² Իսկ հոկտեմբերի սկզբին իր ընտանիքի հետ Դիարբեքիր հասավ որբանոցի ղեկավարը՝ պաստոր Բեհնիշը՝ իսկույն ևեթ ձեռնամուխ լինելով որբերի հավաքագրման գործին:⁵²³

1899 թ-ի փետրվարի դրությամբ որբանոցում արդեն հավաքվել էին 80 երեխաներ, որոնց գումարվում էին նորերը:⁵²⁴ Ինչպես տեղեկացվում էր կոմիտեի պարբերականի փետրվարյան համարում, նախատեսված էր նրանց թիվը 100-ի հասցնելուց հետո այնտեղ հիմնել նաև Ուռ-հայի կլինիկայի և գորգագործական ֆաբրիկայի մասնաճյուղեր:⁵²⁵ այդպիսով, ինչպես Ուռհայում, որբանոցը դարձնելով բնակչության լայն շերտերին ծառայող արտադրական և բարեգործական կենտրոն: Ցավոք, սակայն, Դիարբեքիրում դա բոլորովին էլ ոյուրին չէր...

Եթե քաղաքի և շրջանի հայերը որբանոցի հիմնման փաստը խանդավառությամբ ընդունեցին,⁵²⁶ ապա կառավարությունը՝ ծայրահեղ թըշնամանքով և անհանդուրժողությամբ. այն աստիճան, որ նահանգապետ

Բալի փաշան 1898 թ-ի դեկտեմբերի 28-ին պ. Բեհնիշին հրավիրելով իր մոտ՝ նրան կարգադրեց երեխաներին անհապաղ դուրս հանել և հաստատությունը փակել:⁵²⁷ Պ. Բեհնիշը հարկադրված էր նրանց տեղավորել հայկական ընտանիքներում, որտեղ նրանք մինչև իրադրության հստակեցումը պարբերաբար նյութական օգնություն էին ստանում:⁵²⁸

Միաժամանակ ծայր առան տևական բանակցություններ իշխանությունների հետ, որոնք ընդհանուր առմամբ որևէ արդյունք չտվեցին: Ընդհակառակը, նահանգապետը 1899 թ-ի հունիսին արձակեց մի նոր հրաման նահանգի երեք բնակավայրերում՝ Պալուում, Չնքուչում և Դիարբեքիրում գործող գերմանական և ամերիկյան որբանոցները փակելու վերաբերյալ:⁵²⁹ Ընդ որում, ուշագրավ է, որ գերմանական հաստատությունների հանդեպ իշխանությունների դիրքորոշումը շատ ավելի կարծր էր, քան մյուսների:⁵³⁰ Այդ էր վկայում այն փաստը, որ եթե ամերիկյան որբանոցները Կ. Պոլսի ամերիկյան և անգլիական դեսպանների միջամտությունից հետո դարձյալ վերաբացվեցին,⁵³¹ ապա գերմանականն այդ հնարավորությունը չունեցավ: Տեղեկանալով իր բողոքի հիման վրա գերմանական դեսպանի կողմից կատարած միջամտության մասին և ենթադրելով, որ եթե մյուս որբանոցները վերաբացվել են, ապա գերմանականը նույնպես կարող է գործել, պ. Բեհնիշը փորձեց սեփական նախաձեռնությամբ երեխաներին դարձյալ հավաքել որբանոցում: Դա, սակայն, արգելվեց բռնի ուժի գործադրման միջոցով, որի արդյունքում նրա երկու հայ օգնականները ձերբակալվեցին, իսկ նրան սպառնացին երկրից արտաքսել:⁵³²

527. Bähnisch, Die Schließung des deutschen Waisenhauses in Diarbekir, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 46:

528. Անդ:

529. Անդ, էջ 98:

530. Դրա պատճառներն այդպես էլ մնացին անհայտ: Պալուում իշխանությունները հաջավաճառին արգելեցին նույնիսկ տեղի գերմանական որբանոցի տնօրենին հաց վաճառել՝ այդպիսով վերջինիս զրկելով որբ երեխաներին և ունեզուրկ հայ ընտանիքներին օգնելու հնարավորությունից: Տես Angriffe auf die deutschen Waisenhäuser in der Provinz Diarbekir, անդ, 1899, էջ 99: Կարելի էր ենթադրել, որ այդ որբանոցի ղեկավարը կամ աշխատակիցները ինչ-որ արարք էին թույլ տվել, որը թուլեբերին զրգռել և անվստահություն էր սերմանել գերմանացիների գործունեության նկատմամբ: Եման բան, սակայն, ինչպես նշվում էր Դիարբեքիրից ստացված տեղեկատվության մեջ, տեղի չէր ունեցել: Անդ:

531. Անդ, էջ 98:

532. Անդ:

520. Տես Die Lage in Armenien, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1898, էջ 89:

521. Անդ:

522. Տես այդ մասին Ֆ. Էքարտի տեղեկությունը: Անդ, էջ 172-173:

523. Տես Der Gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, անդ, 1899, էջ 31:

524. Անդ:

525. Անդ:

526. Schäfer R., Geschichte..., էջ 22:

Իրավիճակը հետագա ամիսներին շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան լարված. չնայած պ. Բեհնիշը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության նոր միջամտության շնորհիվ ձեռնարկ կարողացավ երեխաների մի մասին (մոտ 40 հոգու) դարձյալ հավաքել որբանոցում, սակայն նրանց այնտեղ երկար չկարողացավ պահել: Իշխանությունների պահանջով նրանք դարձյալ որբանոցից հեռացվեցին՝ տեղավորվելով ընտանիքներում, իսկ պաստոր Բեհնիշի թարգմանիչը բանտարկվեց:⁵³³ Ոստիկանների մշտական հսկողությունը հաստատության ղեկավարին արգելում էր նույնիսկ կանոնավոր կապ պահպանել դրսում գտնվող երեխաների հետ:⁵³⁴

Այդ կնճռոտ խնդիրը լուծելու նպատակով Յոհ. Լեփսիուսն իր 1899 թ-ի ապրիլին ձեռնարկված ճանապարհորդության ընթացքում⁵³⁵ մեկնեց նաև Դիարբեքի՝ որբանոցի վերաբացման կապակցությամբ անձամբ բանակցությունների մեջ մտնելով նահանգապետի հետ: Բանակցությունները, որոնք, Լեփսիուսի վկայությամբ, տեղի էին ունեցել բարեկամական մթնոլորտում, ընդհանուր առմամբ խոստումնալից էին թվում, քանի որ, ինչպես Լեփսիուսն էր այդ առթիվ նշում, երկուստեք հաջողվել էր «բոլոր ցանկություններին բավարարում տալ»:⁵³⁶

Այնուամենայնիվ պ. Բեհնիշն իր տեական բողոքարկումներով այլևս վալիի համակրանքը չէր վայելում, և այնտեղ նրա հետագա մնալը հազիվ թե նպաստեր իշխանությունների հետ բնականոն հարաբերությունների ձևավորմանը, ինչն այնքան անհրաժեշտ էր գործի համար: Ելնելով դրանից, ինչպես և ծանր հիվանդությամբ տառապող իր երեխայի և կնոջ բուժումը Եվրոպայում իրականացնելու համար նա Բեռլինի կոմիտեին ներկայացրեց հրաժարական, որի հիման վրա 1900 թ-ի փետրվարի սկզբին ազատվեց իր ծառայությունից:⁵³⁷ Մինչև նրան հիմնական փոխարինող կգտնվեր, կազմակերպության իրահանգով Ուռհայից Դիարբեքի մեկնեց Յ. Կյունցլերը, որն այնտեղ մնաց մոտ Ե-

533. Անդ, էջ 122:

534. Անդ:

535. Այդ մասին տե՛ս նաև այս աշխատության 66-րդ էջում:

536. Lepsius J., An die Pflegeeltern unserer Kinder, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 58:

537. Անդ: Գմնտ. Künzler J., DreiBig Jahre Dienst im Orient, Basel, 1933, էջ 14:

րեք ամիս՝ այդ ընթացքում պարբերաբար սնունդ և դրամ մատակարարելով ընտանիքներին պահ տրված երեխաներին:⁵³⁸

Ի վերջո, 1900 թ-ի գարնանը Դիարբեքի ուղարկվեց Խոյի և Ուրմիայի մասնաճյուղերի փորձառու ղեկավար պաստոր Էդուարդ ֆոն Բերգմանը, որը, կարողանալով հաջողությամբ լուծել Պարսկաստանի որբանոցների հետ կապված հիմնահարցերը, հույս էր ներշնչում, որ ի վիճակի կլիներ հարթել նաև Դիարբեքի կնճռոտ խնդիրը:⁵³⁹ Մայիսի 14-ին հասնելով Դիարբեքի⁵⁴⁰ ֆոն Բերգմանը, սակայն, տեղի իշխանություններից խիստ սառը և թշնամական ընդունելություն ստացավ⁵⁴¹ հարկադրվելով ապրել տնային բանտարկություն հիշեցնող պայմաններում: Նրա դասն առջև մշտապես կանգնեցվել էր մի ոստիկան, և այն դառն փորձի հիման վրա, որ նրա նախորդին ծառայող հայերը դատապարտվել էին երկարաժամկետ բանտարկության, ոչ ոք չէր համարձակվում մուտք գործել նրա մոտ:⁵⁴² Իսկ եթե այնուամենայնիվ որևէ մեկը համարձակվեր այցելել, ապա դա կարգելվեր ոստիկանական պահակակետի կողմից:⁵⁴³ Ազատ ելումուտի իրավունք ունեցող նրա միակ այցելուները ֆրանսիական և անգլիական հյուպատոսներն էին, իսկ միակ զբաղմունքը ընթերցանությունը, որ, սակայն, նույնպես գերծ չէր արգելքներից. քանի որ գրաքննությունը, ջանալով խոչընդոտել Բերգմանի կապն իր հայրենիքի հետ, ամիսներ շարունակ արգելում էր ուղարկել նրան հասցեագրված փոստն ու

538. Künzler J., DreiBig Jahre..., էջ 15:

539. Sb'u Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 107: Գմնտ. Lepsius J., Eduard von Bergmann, անդ, էջ 145:

540. Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 107:

541. «Այստեղի նահանգապետն օտարականների և քրիստոնյաների թշնամին էլ-տեղեկացնում էր նա իր առաջին նամակներից մեկում: - Լուրեր են պատվում, որ նա հայերի նոր ջարդեր է նախապատրաստում: Նա տարբեր ձևեր է որոնում օտարականներին այստեղ մնալը ըստ հնարավորին անցանկալի դարձնելու և մյուս կողմից հայերին ցույց տալու համար, որ օտարներն անզոր են, և որ հայերը նրանցից որևէ ակնկալիք չեն կարող ունենալ»: Sb'u Aus Briefen von Eduard v. Bergmann, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 169:

542. Անդ:

543. Այդ առումով կարող է խիստ բնութագրական լինել հետևյալ դիպվածը. Ֆոն Բերգմանն իր տանը մի անգամ կարիճ նկատեց և նրանից ազատվելու համար փորձեց դուրս գալ որևէ մեկին կանչել իր մոտ, սակայն այդ ոստիկանի կողմից արգելվեց: Անդ, էջ 170:

լրագրերը: «Ինձ հաճախ ասել են, որ Թուրքիայում կյանքն ավելի լավ է, քան Պարսկաստանում,- գրում էր նա իր՝ մայիսի 29-ի նամակում:- Դա ճիշտ չէ: Պարսկաստանում տիրում է մամուլի ազատություն, և ոստիկանական ճնշում ամենևին չկա: Այստեղ յուրաքանչյուր անգամ քաղաքից դուրս գալը պետք է օրինականացնել ոստիկանությունում»: 544

Պաստոր ֆոն Բերգմանին վիճակված չէր նման պայմաններում երկար տոկալ: 1900 թ-ի ամռանը նա հիվանդացավ տիֆով, և չնայած նրան բուժօգնություն ցույց տալու նպատակով Ուռնիայից բժիշկ ուղարկվեց, սակայն հիվանդի դրությունն արդեն դարձել էր անհուսալի, և 1900 թ-ի սեպտեմբերի 26-ին նա վախճանվեց: 545

Չնայած իրադրության ողջ անհուսալիությանը, Լեփսիուսը Բերգմանի մահից հետո ևս չհամակերպվեց Դիարբեքիի մասնաճյուղից հրաժարվելու մտքի հետ, քանի որ նրա հանդամանք, եթե տեղի տրվեր «նենգ խորամանկությանը», որով թուրքական իշխանությունները կամենում էին աշխատանքն այնտեղ վիժեցնել, ապա դա Թուրքիայի նյութ վայրերում գտնվող մասնաճյուղերի համար նույնպես կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ: 546 Մասնաճյուղի վերաբացման համար, սակայն, պետք էր ընտրել մեկ ուրիշ՝ ավելի արդյունավետ ճանապարհ, քան մինչ այդ կատարված ձեռնարկումներն էին: Ուռնիայի փորձառությունը հուշում էր, որ մահմեդական շրջանների հետ շփումների, փոխընթերցման և վստահության մթնոլորտի ստեղծման ամենաարդյունավետ միջոցը բուժսպասարկման զարգացումն էր, որը, եթե Ուռնիայում բնակչության անվճարունակության պատճառով չարունակ մեծ ծախսեր և ներդրումներ էր պահանջում, ապա «հարուստ» Դիարբեքիում կարող էր նույնիսկ լրացուցիչ եկամտի

544. Անդ: Այդ նամակն, ի դեպ, տեղ է հասել վեց ամիս ուշացումով և տպագրվել պարբերականի նոյեմբեր-դեկտեմբերի համարում:

545. J. Ehmann, Eduard von Bergmann, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 166:

546. Lepsius J., Aertzliche Mission in Diarbekir, անդ, 1900, էջ 180: Լեփսիուսը մասնաճյուղի պահպանումն անհրաժեշտ էր համարում նաև մահմեդական շրջաններում քարոզչության կազմակերպման՝ իր ապագա ծրագրերի իրականացման առումով, որի համար նրա հանդամանք այդ քաղաքը ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ: «Նսնդիրը վերաբերում է Թուրքիայում միսիայի կարևորագույն հենակետերից մեկին, որը Քրիստոսի և Գյուսիսային Միջագետքի բանալին է, -նշում էր նա 1900 թ-ին: - Այդ շրջաններում գերմանական միսիոներական աշխատանքի ապագան կախված է այն բանից, որ մենք Դիարբեքիի մեր մասնաճյուղը չկորցնենք»: Անդ:

աղբյուր դառնալ կամ գոնե հատուցել ներդրված ծախսերը: 547

Մինչ բժշկական աշխատանքների մեկնարկումն ու իրադրության բարելավումը որբանոցի գործունեությունը 548 անհրաժեշտաբար պետք է դադարեցվեր, ուստի այդ հարցի կարգավորման նպատակով 1901 թ-ի հունվարի 12-ին Ֆ. Էքարտի ուղեկցությամբ Դիարբեքի մեկնեց Պաուլ Ռոհրբախը: 549 Ընտանիքներին պահ տրված 120 երեխաներից ոմանց անունները, ինչպես տեղեկացնում էր Ռոհրբախն այնտեղից գրված իր տեղեկագրերից մեկում, դեռ նախկինում ֆոն Բերգմանի կողմից հանվել էին ցուցակներից այլևս կարիքավոր չլինելու պատճառով, իսկ մնացալի մեծ մասին և հատկապես 12 տարեկանից փոքր երեխաներին նա անհրաժեշտ համարվեց տեղափոխել Ուռնիա: 550

Ցավոք այդ տեղափոխումն անվերադարձ էր, և բուժսպասարկումն ամենևին էլ ակնկալված ստրատեգիական արդյունքը չունեցավ... Այն հանձնարարվեց գերմանացի բժիշկ դր. Նաբին, 551 որը 1901 թ-ի սեպտեմբերի 26-ին հասնելով Դիարբեքի՝ ձեռնամուխ եղավ կլինիկայի հիմնմանն ու աշխատանքների մեկնարկմանը: 552 Չնայած սկիզբն արդյունավետ էր, և, ինչպես տեղեկացնում էր դր. Նաբը, հաստատությունը կարճ ժամանակում կարողացավ մահմեդական շրջաններում մեծ պահանջարկ և համարում ձեռք բերել, 553 այնուհանդերձ կառավարությունը

547. Անդ, էջ 179-180:

548. Բերգմանի մահից հետո, մինչև որբանոցի լուծարումը Լեփսիուսի խնդրանքով որբերի խնամքը ժամանակավորապես ստանձնել էր անգլիական հյուպատոսության աշխատակից պաստոր Կ. Մ. Թոմասը: Տե՛ս Thomas K. M., Aus Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 35:

549. Rohrbach P.; Eckart F., Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 52-53:

550. Rohrbach P.; Eckart F., Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 53: Ցավոք, թե փոխադրված և թե Դիարբեքիում մնացած երեխաների թվաքանակի մասին ճշգրիտ տվյալներ չեն հաղորդվում: Ինչ վերաբերում է վերջիններին, ապա 1903 թ-ի մի տեղեկագրում նշվում է, որ նրանցից շատերը ետ էին վերցվել իրենց հարազատների և ազգականների կողմից, քանի որ վերջիններին նյութական պայմաններն արդեն հնարավորություն էին ընձեռում նրանց ինքնուրույն խնամել: Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 96:

551. Նաբը հետագայում դարձավ Կ. Պոլսի գերմանական հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկը: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 38:

552. Künzler J., Zu den Anfängen der Klinik in Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1901, էջ 192:

553. Naab I. P., Aus Diarbekir, „Der Christliche Orient“, 1902, էջ 36:

1902 թ-ին արգելեց կլինիկայի (նախկինում որբանոցի) շենքն օգտագործել հիվանդների ստացիոնար բուժման նպատակներով, որի հետևանքով աշխատանքի ընթացքը բավականին դանդաղեց, իսկ բժիշկը հարկադրված էր հիվանդներին այցելելու համար ամեն օր մեկնել քաղաք:

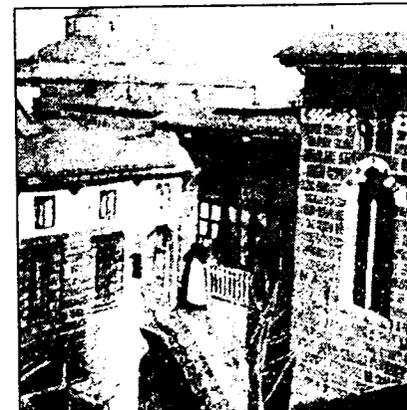
1904 թ-ի դեկտեմբերին դր. Նաբին օգնելու նպատակով Դիարբեքի ուղարկվեց մի բուժաշխատող և՛ Բրունո Բյոթխերը,⁵⁵⁴ որը, սակայն, 1905 թ-ից ստիպված եղավ միայնակ շարունակել բուժսպասարկման գործը, քանի որ դր. Նաբն. իր եղբոր մահվան պատճառով մեկնելով Գերմանիա, այլևս Դիարբեքի չվերադարձավ:⁵⁵⁵ Իսկ երկու տարի անց, 1907 թ-ին, երբ այնտեղ կլինիկայի պահպանման անհեռանկարայնությունն այլևս կասկած չէր հարուցում, այն հանձնվեց Ուռհայի աշխատակիցների տնօրինությանը:⁵⁵⁶ Այդպիսով Դիարբեքի մասնաճյուղը մեկընդմիջտ դադարեցրեց իր գործունեությունը, իսկ նրա վերջին աշխատակիցը՝ Բ. Բյոթխերը, սկզբում ներգրավվեց Ուռհայի կլինիկայի անձնակազմում, սակայն կարճ ժամանակ այնտեղ աշխատելուց հետո, դեռ տարին չավարտված, այնտեղից հեռացավ ամենայն հավանականությամբ վերադառնալով Գերմանիա:⁵⁵⁷

Ինչ վերաբերում է Թալասի մասնաճյուղին, ապա, ինչպես արդեն նշվել է, Լեփսիուսը 1896 թ-ին Թալասում (Կեսարիա) հավաքագրել էր 50 որբերի և ժամանակավորապես հանձնել այնտեղ գտնվող ամերիկացի քարոզիչներին: Երեխաները նրանց մոտ հաճախում էին դպրոց և միաժամանակ հմտանում արհեստագործության, մասնավորապես գորգագործության, ատաղձագործության և կոշկակարության բնագավառներում:⁵⁵⁸

Բեռլինի կոմիտեի դրամով և ամերիկացի քարոզիչների ձեռքով խընամվող այդ երեխաներին, սակայն, վիճակված չէր գերմանական որբանոցում մեծանալ: 1898 թ-ի վերջին, երբ կոմիտեն կամենում էր նրանց խնամքը բացառապես իր ուժերով իրականացնել և սեփական որբանոցի հիմնման համար նույնիսկ մի ընդարձակ շենք էր այնտեղ վարձակա-

լել,⁵⁵⁹ որբերի ամերիկացի խնամակալները հանդես եկան որբանոցն ամբողջովին իրենց փոխանցելու խնդրանքով:⁵⁶⁰ Ըստ այդմ Բեռլինի կոմիտեն, որը միանգամայն գոհ էր նրանց կատարած աշխատանքից, 1899 թ-ի փետրվարին վճռեց այդ մասնաճյուղից հրաժարվել փոխարենն ընդլայնելով իր մյուս որբանոցների երեխաների թվաքանակը: Թալասի գերմանական որբանոցն, այսպիսով, գոյատևեց մինչև 1898 թ-ի վերջը, որից հետո հանձնվեց ամերիկացիների խնամակալությանը:⁵⁶¹

Ինչևէ, Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Բուլղարիայում վերոնշյալ մեծածավալ աշխատանքների կատարումը հնարավոր դարձավ Գերմանիայում Լեփսիուսի և իր ընկերության կողմից իրագործվող համակողմանի կազմակերպական և տեղեկատվական գործունեության միջոցով, որի շնորհիվ ապահովվեց գերմանական հասարակական շրջանների աջակցությունն օգնության աշխատանքներին, և որը, սակայն, ինչպես ստորև կպարզաբանվի, զերծ չէր մահ դժվարին փորձություններից:

Դիարբեքի որբանոցի շենքը

ՊՍՈՒԼ ՌՈՂՐԲԱՆ

ՋԵՅՄՍ ԳՐԻՆՖԷԼԴ

554. Schäfer R., Geschichte..., էջ 50:

555. Անդ, էջ 52:

556. Անդ, էջ 56:

557. Künzler J., Missionsklinik und Spital in Urfa 1897-1907, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 35:

558. Wingate H. K., Aus Kaiserie, „Der Christliche Orient“, 1897, էջ 575:

559. Տն՝ Kaiserie, անդ, էջ 278: Ծրագրվել էր մահ ամենամոտ ժամկետում գերմանական աշխատուժ ուղարկել Թալաս: Տն՝ Das deutsche Hilfswerk für Armenien, անդ, էջ 329:

560. Տն՝ Der gegenwärtige Stand und die Aufgaben unseres Hilfswerkes, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, 1899, էջ 31:

561. Անդ:

ՄԱՆՅԱ ՀԵՆՋԵԼՄԱՆՆ
իր երկու սամերի հետ

ԱՆՆԱ ՀԱՌՆԱԿԸ (կենտրոնում) Խոյի որբանոցում

ԷՌԵՍ
ԼՈՂՄԱՆ

ԱՆԴՐԵԱՍ ՖԻՇԵՐՆ Խոյի տիկնոջ՝
ԳԵՐՏՐՈՒԴ ՕՐԻԻ հետ

§ 3. ԳԱՎ-Ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԻԿՅՈՒՄ

1900-ական թվականների սկզբից ԳԱՎ-ի եկամուտները սկսեցին նկատելիորեն նվազել, և արդեն 1900 թ-ի սկզբին ընկերությունն ուներ 30 000, իսկ տարեվերջին 50 000 մարկի ճեղքվածք,⁵⁶² որ շարունակում էր աճել նաև հետագայում 1902 թ-ի վերջին կազմելով 80 000,⁵⁶³ իսկ 1904 թ-ի հունվարի 1-ի դրությամբ՝ 96 132,75 մարկ:⁵⁶⁴ Այդ իրողությունը թերևս պայմանավորված էր ոչ թե օգնության աշխատանքների նկատմամբ հասարակական շահագրգռությունների նվազմամբ, այլ այն աստվածաբանական բանավեճերով, որ Լեփսիուսն ունեցավ Հանրակցական շարժման ներկայացուցիչների հետ:⁵⁶⁵

Դրանց համար առիթ ծառայեց 1900 թ-ի օգոստոսի 9-13-ը Այգե-նախում կայացած 10-րդ քրիստոնեական ուսանողական համաժողովը, որտեղ Լեփսիուսի՝ «Ինչպե՞ս ենք մենք նոր մարդիկ դառնալու» զեկուցումը և մասնավորապես վերծննդի ու մկրտության հարցերին վերաբերող նրա տեսակետները սուր տարածայնություններ հարուցեցին Հանրակցական շարժման ներսում:⁵⁶⁶ Եվ չնայած

562. Schäfer R., Geschichte..., էջ 37:

563. Անդ, էջ 41:

564. St'ın Rechnungsbericht der Deutschen Orient-Mission über das Vereins-Jahr 1903, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 19:

565. Օգնության աշխատանքների նյութական միջոցները հիմնականում գոյանում էին Հանրակցական շարժման և Ավետարանական միության աջակցության շնորհիվ: St'ın Lepsius R. M., Die Nachkommen..., էջ 121:

566. Schäfer R., Geschichte..., էջ 32: Լեփսիուսն այն գաղափարն էր զարգացնում, որ վերածնունդն այլ բան չէր նշանակում, քան հավատի գալ, մինչդեռ նրա հակառակորդները պնդում էին, որ վերածննդի միջոցով տեղի են ունենում հոգեբանական կարևոր փոփոխություններ: St'ın Feigel U., Das evangelische..., էջ 126:

շարժման որոշ անդամներ Լեփսիուսի հայացքների հետ համամիտ էին,⁵⁶⁷ սակայն ստվար մեծամասնության կողմից դրանք սուր քննադատության ենթարկվեցին, որի հետևանքով և նրանց միջև ի հայտ եկավ փոխհարաբերությունների նկատելի խզում:⁵⁶⁸ Որոշ ժամանակ անց Աստվածաշնչի տեքստի վերաբերյալ Լեփսիուսի կատարած նոր քննական հետազոտությունների հետևանքով⁵⁶⁹ այդ ճեղքվածքն այն աստիճան խորացավ, որ Լեփսիուսը 1901 թ-ին համաձայնեց Հանրակցական շարժման միջոցառումներին մասնակցել միայն այն դեպքում, եթե վերջինս վերանայեր իր հայեցակետը վերածննդի հարցի վերաբերյալ,⁵⁷⁰ ինչը, սակայն, տեղի չունեցավ:

Այնուհետև, 1902 թ-ի մայիսի 26-28-ը Լեփսիուսն Այգենախում հիմնեց մի համաժողով, որը պետք է այսպես կոչված՝ «պոզիտիվ» աստվածաբանության հիմքի վրա նպաստեր Հանրակցական շարժման, եկեղեցու և գիտական աստվածաբանության միջև փոխըմունքի ամրապնդմանը⁵⁷¹ և միաժամանակ գիտական հակազդում ցուցաբերեր դարասկզբին մեծ տարածում ստացած քննական աստվածաբանության կրոնա-պատմական դպրոցի հանդեպ, որը բանավեճեր էր ստեղծում Քրիստոսի անձի և հարության վերաբերյալ ավետարանիչների կողմից ավանդված տեղե-

567. Schäfer R., Geschichte..., էջ 34:

568. Անդ:

569. Հանրակցական շարժման ներկայացուցիչները և նրանց թվում նաև Ֆրանկ-Ֆուրտի կոմիտեի ղեկավար պաստոր Է. Լոհմանը, նախատեսել էին կատարել Աստվածաշնչի տեքստի վերանայում էլեկտրոնիկ թարգմանության հիման վրա, որն այդ ժամանակ մեծ համարում ուներ: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 34: Լեփսիուսը, սակայն, ելնելով սեփական հետազոտությունների արդյունքից, իր մտահոգությունն արտահայտեց նախածեռնության վերաբերյալ՝ այդ թարգմանությունը քննադատելով որպես «դիվետանտ և անորակ» աշխատություն: Տե՛ս Feigel U., Das evangelische..., էջ 126: Նա նախազուգում էր, որ նման թարգմանության վրա հիմնված քննությունը կարող էր ծախսողման հանգեցնել: Չեռնարկումը հաջողություն չունեցավ, քանի որ, ինչպես Լեփսիուսն էր նախազուգումում, այն անտեսում էր պատմական ուսումնասիրությունների արդյունքները: Սակայն այդ առթիվ Լեփսիուսի ունեցած սուր քննադատական ելույթներն էլ ավելի խորացրեցին ճեղքվածքը նրա և հանրակցական շրջանների միջև: Անդ:

570. Տե՛ս „Das Reich Christi“, 1901, էջ 378:

571. Feigel U., Das evangelische..., էջ 126:

կությունների վերաբերյալ:⁵⁷² Համաժողովը, որի առաջին նստաշրջանին ներկա էին 398 մասնակիցներ, այնուամենայնիվ, ակնկալվող արդյունքները չտվեց: Նրա մասնակիցների թիվը հետագա տարիներին շարունակ նվազում էր, մինչև որ այն վերջնականապես դադարեց գործել:⁵⁷³

Լեփսիուսի և Հանրակցական շարժման փոխհարաբերությունները վերջնականապես խզվեցին նրա մի հոդվածից հետո, որը լույս տեսավ 1903 թ-ին «Das Reich Christi»-ում:⁵⁷⁴ Այնտեղ նա իր մտահոգությունն էր արտահայտում Աստվածաշնչի հանդեպ գերմանացի ժողովրդի հավատի նվազման կապակցությամբ և շարժմանը մեղադրում էր աստվածաբանության հանդեպ անտարբեր լինելու մեջ՝ անուղակիորեն նրան ևս մեղավոր համարելով այդ հարցում:

Լեփսիուսի՝ թե այդ և թե մյուս հրապարակումները կրթոտ քննադատության էին ենթարկվում Հանրակցական շարժման կողմից: Դրանք հատկապես սուր դրսևորվեցին 1903 թ-ի օգոստոսին Բլանկենբուրգում կայացած՝ Ավետարանական միության 18-րդ համաժողովում, որին Լեփսիուսը չէր հրավիրվել:⁵⁷⁵ Նրան բնութագրում էին որպես մի անձնավորության, որն Աստվածաշունչը խեղաթյուրում և մարդկանց «նենգորեն» մոլորեցնում էր:⁵⁷⁶ Նույնիսկ ի հայտ էին գալիս նրան նզովքի ենթարկելու կոչեր:⁵⁷⁷ Եվ չնայած Լեփսիուսը վճռականորեն պաշտպանվում էր՝ հերքելով իր հասցեին ուղղված մեղադրանքները,⁵⁷⁸ սակայն գերակայող մըտայնությունների դեմ պայքարը նրան հաջողություն չբերեց, իսկ Լեփսիուսի նախկին բարեկամներից շատերը դադարեցին աջակցել նրան, բնականաբար նաև նրա հայանվեր աշխատանքներին, ինչն էլ պատճառ դարձավ նշված ֆինանսական ճեղքվածքի առաջացմանը:

572. Schäfer R., Geschichte..., էջ 40: Այդ ըմբռումները և հատկապես Քրիստոսի հարության վիճարկումը, ինչպես նշում էր Շեֆերը, մահմեդական աշխարհում պարարտ հող էր գտնում՝ օգտագործվելով որպես զենք քարոզիչների գործունեության դեմ: Անդ:

573. Feigel U., Das evangelische..., էջ 126:

574. Տե՛ս „Laboremus“, „Das Reich Christi“, 1903, էջ 1-6:

575. Feigel U., Das evangelische..., էջ 127:

576. Տե՛ս „Das Reich Christi“, 1904, էջ 5:

577. Feigel U., Das evangelische..., էջ 127:

578. Lepsius J., Ein menschlicher Tag, „Das Reich Christi“, 1904, էջ 1-38:

Դրա խորացմանը նպաստեցին նաև 1899-1901 թթ. Թուրքիայում և Պարսկաստանում տեղի ունեցած տևական երաշտներն ու համապատասխանաբար կատարվող թանկացումները, որոնց արդյունքում հացահատիկի և առաջին անհրաժեշտության մյուս մթերքների գներն այնտեղ գրեթե եռապատկվեցին, և ըստ այդմ բարձրացան նաև երեխաների տարեկան խնամքի ծախսերը՝ յուրաքանչյուրի համար նախկին 100 մարկի փոխարեն կազմելով 150-180 մարկ:⁵⁷⁹

Ինչևէ, քանի որ ԳԱԱ-ի գործունեության երկրորդ տարում նրա տրամադրության տակ դեռ բավականաչափ միջոցներ կային, լրացուցիչ ներդրումների հաշվին հաջողվեց այդ անցումը հաղթահարել:⁵⁸⁰ Ինչը, սակայն, 1900 թ-ին դարձավ խիստ խնդրական: Միակ ելքը նոր նյութական աղբյուրների հայթայթումն էր կամ, այլ կերպ ասած, բարեկամների թվի ընդլայնումը, որ կարող էր իրագործվել բացառապես արդյունավետ քարոզչական գործունեության միջոցով: Ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիուսն իր պարբերականում բարեկամներին կոչ էր անում լայն բացատրական աշխատանքներ ծավալել նվիրատուների քանակն ընդլայնելու և ընկերությունը ճգնաժամից դուրս բերելու համար: «Եթե դուք, սիրելի բարեկամներ,- նշում էր նա 1900 թ-ին,- ինչպես ես, ձեր սեփական աչքերով տեսնեիք հազարավոր ընտանիքների երջանկության փլուզումն ու նրանց տառապանքները և այնուհետև անհույս իրադրության անապատի մեջ կարողանայիք մտնել մեր որբանոցների օազիսները, կըմբռնեիք, թե որքան կարևոր է ոչ միայն այդ փոքրիկ օազիսները զրկանքների հարձակումից պաշտպանել, այլև, եթե հնարավոր է, շարունակ նոր հատվածներ կորզել անապատից, օգնել փլուզվածը կառուցելու, ցան ու ցիր սփռվածը հավաքելու, կորցրածը փրկելու. և կզգայիք նաև, թե մենք որքան ենք ուրախանում ամեն մի փոքրիկ ընծյուղով, որն, ավերչի ոտքի տակ կոխկրտված, կրկին վեր է ձգվում և սկսում է բողբոջներ արձակել»:⁵⁸¹

Աշխատանքների վերաբերյալ լրատվությունն ընդլայնելու նպատակով Լեփսիուսը 1903 թ-ին հիմնեց մի նոր պարբերական ևս, որը կոչվում էր «*Ex Oriente Lux*», և որտեղ հրապարակումների հետ մեկտեղ ներկա-

579. Lepsius J., An die Pflegeeltern unserer Kinder, „Der Christliche Orient“, 1900, էջ 59:

580. Անդ:

581. Անդ, էջ 60:

յացվում էր նաև լուսանկարների մեծ ընտրանի:⁵⁸² Բացի այդ, նույն թվականին նա հիմնեց նաև մեկ այլ պատկերազարդ մանկական ամսագիր, որը կոչվում էր «*Der Stern der Weisen*» և նախատեսված լինելով գերմանացի փոքրիկ ընթերցողների համար՝ դարձյալ ընդարձակ տեղեկատվություն էր մատակարարում հայ որբերի, Արևելքի առօրյայի և մասնաճյուղերի աշխատանքի մասին:⁵⁸³

Բարեկամների շրջանն ընդլայնելու համար, Լեփսիուսի համոզմամբ, մեծ կարևորություն ուներ եկեղեցական համայնքների հետ հանդիպումների կազմակերպումը, քանի որ որևէ համայնք զոհաբերություններ չէր կարող կատարել «մի բանի համար, որի մասին ոչինչ չէր լսել»:⁵⁸⁴ Մյուս կողմից, դա կարող էր համայնքներին նախաձեռնողականություն հաղորդել «պասիվ նվիրատուներին» մղելով ակտիվ կազմակերպական գործունեության: «Շատ տարածված սխալ է,- նշում էր նա,- երբ կարծում են, թե միսիոներները և նաև հայրենիքում գտնվող միսիայի ղեկավարները իսկական և տոսկական աշխատողներն են, որոնց համայնքը պետք է ապահովի, աղոթի նրանց գործի համար և տա, տա, տա: Իրականում ճիշտ հակառակն է: Իսկական աշխատողը համայնքն է, իսկ միսիոներները և միսիայի ղեկավարները նրանց ծառայող մարմինները: Ուստի կարևոր է, որ համայնքները տեղեկանան աշխատանքի և կարիքների, անհանգըստությունների և հույսերի, առաջադրանքների և հնարավորությունների մասին: Այդ ժամանակ նրանց կողմից ոչ միայն մեծաքանակ նվիրատվություններ կստացվեն, այլև հոգևոր և նյութական ուժեր, առանց որոնց միսիոներները կլինեն անուժ և անդամալույծ: Ուստի լավ միսիոներական հավաքը սրտի մեծ ուրախություն է»:⁵⁸⁵

Համայնքներում կազմակերպվող հավաքույթներին տեղեկատվական աջակցություն ցուցաբերելու համար ընկերության կողմից պարբերաբար հրատարակվում էին թռուցիկներ և անվճար կերպով առաքվում բոլոր ցանկացողներին:⁵⁸⁶ Բացի այդ, համայնքների ցան-

582. «*Ex Oriente Lux*»-ը հրատարակվեց միայն 1903 թ-ին:

583. Այդ ամսագիրը լույս ընծայվեց մինչև 1908 թ-ը:

584. St'u Missionsfest und Missionsfeste der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1906, էջ 121:

585. Անդ, էջ 119:

586. St'u այդ մասին, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 64:

կության դեպքում ԳԱԱ-ն նրանց տրամադրում էր զեկուցողներ, որոնք ունկնդիրներին ներկայացնում էին Արևելքի իրականությունը, աշխատանքների ընթացքը, հիմնախնդիրները և այլն: Չնայած սովորաբար զեկուցումներն իրականացնում էին որոշակի անձինք, սակայն հարկ եղած դեպքում այդ գործով զբաղվում էին նաև ԳԱԱ-ի մյուս աշխատակիցները, վարչության անդամները և դիպվածաբար Գերմանիայում գտնվող մասնաճյուղերի աշխատակիցները:⁵⁸⁷

Հատկանշական է, որ «*Der Christliche Orient*» պարբերականը, որի տարեկան բաժանորդագինը կազմում էր 1,50 մարկ, կանոնավոր նվիրատվություններ կատարող բարեկամներին առաքվում էր անվճար կերպով: Նվիրատվությունների նվազագույն չափերը կանոնարկելու և միաժամանակ բարեկամների շրջանը որոշակիորեն ընդլայնելու նպատակով ԳԱԱ-ն 1903 թ-ի սկզբից հանդես եկավ նաև անդամակցության առաջարկով, ըստ որի տարվա ընթացքում նվազագույնը 10 մարկ առաքող բարեկամները կարող էին սեփական ցանկությամբ դառնալ ընկերության անդամներ:⁵⁸⁸ Ըստ այդմ, պարբերականը բոլոր անդամներին, ինչպես նաև տարեկան 3 մարկ կամ ավելի վճարումներ կատարող բարեկամներին դարձյալ առաքվում էր անհատույց կերպով:⁵⁸⁹

Այդ միջոցառումների շնորհիվ հաջողվեց որոշակիորեն կրճատել ճեղքվածքը, որը 1905 թ-ի վերջին արդեն կազմում էր 17677,64 մարկ:⁵⁹⁰

587. St'n Verschiedenes, „Der Christliche Orient“, 1903, էջ 192: ԳԱԱ-ն իր պարբերականներում հաճախակի համայնքներին կոչ էր անում կազմակերպել հավաքություն՝ պատրաստակամություն հայտնելով նրանց հատկացնել զեկուցողներ: St'n Missionsfest und Missionsfeste der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1906, էջ 121: Հմնտ. Kleine Mitteilungen, անդ, 1909, էջ 95-96: Հմնտ. Kleine Mitteilungen, անդ, 1910, էջ 15-16: Ջեկուցումների պարտականությունը սովորաբար հանձնարարվում էր առանձին վստահելի և հոշտորական ձիրք ունեցող անձանց, որոնք կոչվում էին շրջիկ զեկուցողներ: Նրանցից էր, օրինակ, Ռիխարդ Վեգեները, որը մինչ այդ Հենիկենդորֆում աշխատել էր որպես քարոզչի օգնական: St'n Mitteilung des Vorstandes, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 95: Գերմանիայում մշտապես ԳԱԱ-ի աշխատանքների կարևոր բաղկացուցիչ մասը կազմող շրջիկ զեկուցումները մեծ նշանակություն ունեին ընկերության և բնականաբար նաև հայ ժողովրդի բարեկամների շրջանն ընդլայնելու հարցում:

588. St'n „Der Christliche Orient“, 1903, գլխաշապիկը:

589. St'n „Der Christliche Orient“, 1904, գլխաշապիկը:

590. St'n Generalversammlung, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 119:

իսկ 1906 թ-ին 20 000 մարկի մի փոխառության միջոցով վերջնականապես փակվեց:⁵⁹¹ Չնայած հետագա տարիներին այլևս մեծ պակասորդներ չէին գոյանում, և զուգահեռաբար հաջողվում էր նաև մարել կազմակերպության պարտքերը,⁵⁹² այնուամենայնիվ ԳԱԱ-ի ֆինանսատնտեսական դրությունը ընդհուպ մինչև 1914 թ-ը շարունակում էր մնալ լարված:⁵⁹³ Այդ տևական անբարենպաստ կացությունը թելադրված էր ոչ միայն արդեն հիշատակված պատճառներով, այլև, ինչպես շուտով կայարգաբանվի, ԳԱԱ-ի ներսում տեղի ունեցող մի շարք իրադարձություններով, որոնք կազմակերպության շահերից չէին բխում և զգալի վնաս հասցրեցին նրա հեղինակությանն ու աշխատանքներին:

1905 թ-ի ապրիլի 11-ին ԳԱԱ-ի գրասենյակը հրատարակչության հետ միասին Բեռլինից տեղափոխվեց Գրոս-Լիխտերֆելդ՝ տեղավորվելով այնտեղ վարձակալված մի շենքում:⁵⁹⁴ Գրեթե զուգահեռաբար մի շարք փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև ընկերության անձնակազմում. Է. Ֆոն Գրյոբենը, չկարողանալով տեղափոխվել Գրոս-Լիխտերֆելդ, 1906 թ-ի սկզբին հեռացավ ծառայությունից:⁵⁹⁵ Հանրակցական շարժման և այլ աստվածաբանական հոսանքների հետ առաջացած գաղափարական ներհակության թելադրանքով և շարունակ ընդարձակվող աշխատանքի պահանջները բավարարելու նպատակով ԳԱԱ վարչությունը 1904 թ-ի նոյեմբերի 17-ին իր կազմը համալրեց՝ ներգրավելով ևս չորս անձանց՝ աստվածաբանության դր. Կեսլերին

591. Անդ:

592. Եթե 1906 թ-ին ԳԱԱ-ի ընդհանուր պարտքը կազմում էր 165000 մարկ, ապա 1910 թ-ին այն մոտ կիսով չափ կրճատվել էր՝ կազմելով 85000 մարկ: Պարտքի մարումը շարունակվում էր նաև հաջորդ տարիներին: St'n An die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 158:

593. 1910 թ-ի դրությամբ մասնաճյուղերի ամենամանրամասն կարիքների բավարարման համար կազմակերպությանն օրական անհրաժեշտ էր 5-600 մարկ: St'n Kleine Mitteilungen, անդ, էջ 15:

594. Schäfer R., Geschichte..., էջ 50: 1904 թ-ին Գրոս-Լիխտերֆելդում վարձակալված շենքում ԳԱԱ-ն հիմնել էր մի ուսումնական հաստատություն՝ ռուս ավետարանական քարոզիչների կրթության և վերապատրաստման նպատակով: Լեխսիուրը նույնպես արդեն տարիներ ի վեր ապրում էր այնտեղ: St'n անդ, էջ 49-50: Գրասենյակի տեղափոխումը ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված էր նաև այդ հանգամանքով:

595. Անդ, էջ 54: Նրան շնորհվեց ԳԱԱ-ի պատվավոր անդամի կոչում: Անդ:

(գերագույն եկեղեցական վարչության անդամ), պաստոր Տիլիխին (քահանա Բեռլինի Բեթլեհեմի եկեղեցում), պաստոր Բրոնշիշն (Գրոս-Լիխտերֆելդի տարածքի հիվանդանոցի քահանա) և պաստոր Մայն-հոֆին (Բեռլինի արևելագիտության ֆակուլտետի դոցենտ):⁵⁹⁶ Ելնելով տնօրենից ծանրաբեռնվածությունը նվազեցնելու անհրաժեշտությունից՝ նշված նիստում վճռվեց նաև պաստոր Մարտին Վիլդեին նշանակել ՊԱԱ-ի տեսուչ՝ օժտելով նաև Լեփսիուսի բացակայության դեպքում նրան փոխարինելու իրավունքով:⁵⁹⁷

Համալրված վարչությունը կարծես թե պետք է կարողանար ավելի արդյունավետ գործել ընկերության առջև ծառայած ֆինանսական հիմնախնդիրները լուծելու ուղղությամբ, սակայն այդ ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև 1905 թ-ին ՊԱԱ-ի ներսում առաջացավ խիստ լարված մթնոլորտ, որը զգալիորեն վնասեց նաև նրա հեղինակությանը: Չանձապահ Մայնհոֆը, ելնելով ՊԱԱ-ի տնտեսական ծանր վիճակից, առաջադրել էր խնայողության մի կոշտ ծրագիր, որ վերաբերվում էր ինչպես բուն կազմակերպությանը, այնպես էլ մասնաճյուղերին: Նա առաջարկում էր, օրինակ, հրաժարվել որոշ հիմքերի անուսնացնելիս նրանց օժիտ տալու ավանդույթից, Գերմանիայից երեխաներին առաքվող նվերների համար կատարվող ծախսերը ձևակերպել մասնաճյուղերի հաշվեկշռի վրա, մասնաճյուղերում կատարվող գերաժախսերի դեպքում դրսի աշխատակիցներին ենթարկել պատասխանատվության և այլն: Քանի որ, սակայն, Արևելքի իրականությունում աշխատելիս անհնար էր խուսափել գերաժախսերից, և նմանապես անընդունելի էին նաև մյուս պահանջները, ծրագիրը մասնաճյուղերում առաջ բերեց ընդհանուր ընդվզում և վրդովմունք, որի պատճառով (Լեփսիուսի ակտիվ միջամտությամբ) վարչությունը 1906 թ-ի փետրվարին այն չեղյալ համարեց:⁵⁹⁸

596. Lepsius J., Erweiterung des Vorstandes der D.O.M., „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 179: Մայնհոֆին համձնարարվեցին զանազապի պարտականությունները: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 50:

597. Տե՛ս Berufung des Missions-Inspektors P. Wilde, „Der Christliche Orient“, 1904, էջ 180: Հմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 50:

598. Schäfer R., Geschichte..., էջ 53:

Առժամանակ անց, երբ Լեփսիուսը 1906 թ-ի մարտի 10-ին Կահիրե մեկնեց այնտեղ կայանալիք քարոզչական ընկերությունների միջազգային համաժողովին մասնակցելու նպատակով (նա այնտեղից վերադարձավ միայն հուլիսի 14-ին),⁵⁹⁹ նրա բացակայության ընթացքում ՊԱԱ-ում առանց նրա հետ համաձայնեցման ընդունվեցին մի շարք որոշումներ,⁶⁰⁰ և բացի այդ պլանավորվել էր Լեփսիուսին դրդել զբաղվելու միայն աստվածաբանական աշխատանքով, այն է՝ Բեթելի աստվածաբանական դպրոցում ուսուցչի պաշտոն առաջարկելով նրան հեռացնել կազմակերպության ղեկավարման գործից:⁶⁰¹ Իր լրումն այդ ամենի, Լեփսիուսի բացակայության ժամանակ Պարսկաստանի մասնաճյուղերում գոյացած 16 000 մարկի մի պակասորդ ՊԱԱ վարչության կողմից ձևակերպվել էր որպես յուրացում կամ այլ կերպ ասած՝ «ոչ ապացուցելի ծախս», որը կարող էր եսպես վտանգել ընկերության հասարակական վարկը: Խնդրի պարզաբանման նպատակով Լեփսիուսի պահանջով հրավիրվեց մի երդվյալ տեսուչ, և քանի որ վերջինիս ստուգումներն ապացուցեցին, որ հիշյալ պնդումն անհիմն էր, նշված ձևակերպումը վերացվեց:⁶⁰²

Այդ ամենի հիման վրա, Լեփսիուսի պնդմանը, Մայնհոֆը հոկտեմբերին հրաժարական տվեց, և նրա փոխարեն 1907 թ-ի սկզբին վարչության կողմից զանազապի ընտրվեց Բեռլինի գերմանական բանկի աշխատակից Վիլհելմ ֆոն Դրեսկին:⁶⁰³ Վերջինս մի քանի ամիս անց՝ հունիսի 30-ին, առողջական դրդապատճառներով նույնպես հարկադրված եղավ ծառայությունից հրաժարվել:⁶⁰⁴ և 1907 թ-ի հուլիսի 1-ին կայացած ՊԱԱ-ի զլխավոր ժողովում վճռվեց կազմակերպության տարեկան

599. Նա այդ ճանապարհորդության ընթացքում այցելեց նաև Բուլղարիայի և Ուռնայի մասնաճյուղերը: Աճդ, էջ 54:

600. Օրինակ, Դիարբեքիր էր ուղարկվել մի նոր բժիշկ՝ դո. Պրիթցելը: Մեկ ուրիշը՝ պաստոր Ռայնեկեն ուղարկվել էր Խոյ մահմեդականների շրջանում քարոզչություն ծավալելու համար և այլն: Աճդ, էջ 54: Հմնտ. Generalversammlung, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 119:

601. Schäfer R., Geschichte..., էջ 54: «Լեփսիուսի բացակայության ընթացքում միսիան իր ճանապարհից շեղվել էր, նշում էր այդ առթիվ Ռ. Շեֆերը, և նա ստիպված էր այն կրկին դարձի բերել»: Աճդ:

602. Աճդ:

603. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 32:

604. Տե՛ս Dresky W. von, An den Vorstand der Deutschen Orient-Mission, անդ, էջ 125:

ֆինանսական հաշվարկների և հաշվեկշռի ստուգումը հանձնարարել երկու հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողովի՝ պաստոր Ցելերին և պաստոր Քլայնին:⁶⁰⁵ 1907 թ-ի ապրիլին իր ծառայությունից հրաժարվեց նաև Մ. Վիլդեն, որի փոխարեն ոչ ոք չընտրվեց. և Լեփսիուսը միայնակ ստանձնեց ընկերության ղեկավարման և այդպիսով նաև մասնաճյուղերի գործունեության վերահսկման հանձնառությունը:⁶⁰⁶

Տիաճ միջադեպերն այնուամենայնիվ այդքանով չսպառնացին: 1908 թ-ին դարձյալ սկսեցին լուրեր պտտվել ԳԱԱ-ի գանձարկղում իբրև թե կատարված «յուրացումների» մասին, որոնք հերքելու նպատակով Լեփսիուսը դարձյալ հիմնովին ստուգման ենթարկեց ընկերության 1896-1907 թվականների հաշվեմատյանները:⁶⁰⁷ Չնայած վերստուգիչների կողմից ևս որևէ սխալ և յուրացում չհայտնաբերվեց,⁶⁰⁸ այնուամենայնիվ այդ գրպարտությունները նույնպես զգալի վնաս հասցրեցին կազմակերպության հեղինակությանը:

Լեփսիուսն իր ողջ եռանդը ներդրեց այդ հերյուրանքները հրապարակայնորեն դատապարտելու համար: Հանրությանն ուղղված իր ուղերձներում նա կոչ էր անում պահպանել զգոնություն և բացահայտել նման գրպարտությունների հեղինակներին նրանց դատական պատասխանատվության ենթարկելու համար: «Քանի որ մենք հիմք ունենք վերջին ամիսներին մեր եկամուտների նվազումը կապված տեսնել նշված բամբասանքների տարածման հետ,- նշում էր նա,- խնդրում ենք ԳԱԱ-ի բարեկամներին առավել վճռականաբար ներկայացնել մեր գործունեությունը և իրենց անձնագրողությամբ դարձյալ փոխհատուցել այն վնասը, որ չար գրպարտությունները և թեթևամիտ բամբասանքները հասցրել են մեր գործին»:⁶⁰⁹

Ինչևէ, այդ դժվարին տարիներին Լեփսիուսին վիճակված էր նաև զրկվել այնպիսի բարեկամներից, որոնք անդավաճան նվիրումով կապված էին նրա հետ և դժվարին պահերին սատարում էին նրան: 1907 թ-ի

605. Անդ, էջ 124:

606. Տն՝ Mitteilungen, անդ, 1907, էջ 32:

607. Schäfer R., Geschichte..., էջ 58:

608. ԳԱԱ-ի հաշվեմատյաններում ի հայտ եկավ միայն 1,10 մարկի սխալ, անդ, էջ 58:

609. Տն՝ Mitteilung des Vorstandes an die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 87:

ապրիլի 21-ին 63 տարեկան հասակում վախճանվեց ԳԱԱ-ի երկարամյա նախագահ, Լեփսիուսի հավատարիմ զինակից Ա. Ֆոն Բեռնշտորֆը:⁶¹⁰ Նրա փոխարեն ընկերության նոր նախագահ ընտրվեց կառավարության գաղտնի ավագ խորհրդական Ֆոն Վրոխենը. որը 1908 թ-ի հունվարի 1-ից անցավ իր պարտականությունների կատարմանը:⁶¹¹

1908 թ-ի մայիսի 15-ին հայտնի աստվածաբան և հումանիստ, աստվածաբանության դր. պաստոր Ֆոն Բոդելշվինգն ընտրվեց կազմակերպության պատվավոր անդամ:⁶¹² Եկեղեցական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող այդ անձնավորությունը նախկինում ևս հաճախ էր իր աջակցությունը ցուցաբերել հայ որբերի համար կազմակերպվող հանգանակություններին: Նա Լեփսիուսի հետ ուներ ջերմ փոխհարաբերություններ և մշտապես խրախուսում էր նրա և ԳԱԱ-ի հայանվեր գործունեությունը:⁶¹³ Ցավոք, սակայն, նրան նույնպես վիճակված չէր երկար ապրել, և 1910 թ-ի գարնանը նա վախճանվեց՝ «մահվան մահձից վերջին անգամ իր սրտաբուխ մաղթանքները, սերն ու վստահությունը»՝ հղելով ԳԱԱ-ին:⁶¹⁴

Փոքր-ինչ ավելի վաղ, 1909 ապրիլի 25-ին վախճանվեց նաև ԳԱԱ-ի հիմնադիր անդամ Ֆ. Ցելերը: Ի դեմս նրա Լեփսիուսը կորցրեց ոչ միայն իր սիրելի ազգականին, այլև հավատարիմ ընկերոջը, զինակ-

610. «Թե ես անձամբ որքան եմ պարտական իշխան Բեռնշտորֆին,- նշում էր Լեփսիուսն իր սրտառուչ մահախոսականում,- կարող է միայն նա ըմբռնել, ով գիտակցում է այն բազում դժվարությունները, բացահայտ ու գաղտնի թշնամության չափը, որի հետ մեր աշխատանքն այստեղ և դրսում պետք է պայքարել... Քանի որ աստվածաբանական-գաղափարական ընդդիմության պատճառով քջերը չէ, որոնք եթե նախկինում մեր գործին աջակցում էին և մեր աշխատանքի բարեկամներն էին, դարձան թռչնամիներ: Ինչպես մենք մեր կյանքում լավագույնը մեր համոզումների համար մղվող պայքարին ենք պարտական, այդպես և մարդկանց ազնվագույն հատկանիշները բացահայտվում են հենց նման պայքարում: Հավատարմությունը, որն իշխան Բեռնշտորֆն այդ բոլոր տարիներին իմ և իմ գործի հանդեպ ցուցաբերել է, կմնա իմ կյանքի ամենաթանկագին մասունքներից մեկը»: Տն՝ Lepsius J., Graf Andreas von Bernstorff, „Der Christliche Orient“, 1907, էջ 65-66:

611. Schäfer R., Geschichte..., էջ 57: Հմմտ. Den Mitgliedern und Freunden, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 37:

612. Schäfer R., Geschichte..., էջ 58:

613. Տն՝ Lepsius J., Vater Bodelschwingh, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 70-71:

614. Տն՝ Die Hauptversammlung, անդ, էջ 66:

ցին ու խորհրդատուին, որը Հայաստանի օգնության աշխատանքների սկզբնավորումից և ԳԱԱ-ի հիմնադրումից հետո միշտ եղել էր ընկերության վարչության անդամ և անձնավորաբար ծառայել նրա մեծ գործին:⁶¹⁵ Նա իր այդ հավատարիմ բարեկամների կորուստը շուտով էլ ավելի ցավազին կերպով պետք է զգար, քանի որ կազմակերպության ներսում, որն, ի դեպ, 1908 թ-ի մարտի 20-ին իր նստավայրը Գրոս-Լիխտերֆելդից տեղափոխել էր Պոտսդամ,⁶¹⁶ փոխհարաբերությունները վերստին սրվեցին:

Նոր հակասությունների հիմքը դրվեց Ֆ. Ցելերի մահից կարճ ժամանակ անց, 1909 թ-ի մայիսի 3-ին, երբ վարչության անդամ պաստոր Քլայնը, որը մինչև այդ զբաղվում էր Ռուսաստանում քարոզչության կազմակերպման հարցերով, ընտրվեց ԳԱԱ-ի երկրորդ տնօրեն, իսկ հուլիսից դարձավ նաև «Der Christliche Orient» պարբերականի համահրատարակիչ միաժամանակ ստանձնելով գանձապահի պաշտոնը և պրոպագանդայի ու շրջիկ զեկուցումների կազմակերպման պարտականությունները:⁶¹⁷

615. «Նա մանկուց ծանոթ էր Արևելքին,- նշում էր Լեփսիուսն իր մահախոսականում: -Այնպես որ նրա պարզ և հստակ դատողությունները Արևելքում մեր գործի համար մշտապես մեծ արժեք ունեին: Ավելի քան որպես աշխատակից, նա ինձ համար ընկեր և եղբայր էր, ոչ պակաս նաև այն ժամանակներում, երբ մյուսները մեզ լքում էին և դավաճանում մեր գործին:... Նրա անունը միշտ կապված կմնա ԳԱԱ-ի հետ»: Stéu Lepsius J., Friedrich Zeller, „Der Christliche Orient“, 1909, էջ 79:

616. Stéu Den Mitgliedern und Freunden, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 37: Ընկերության հետ այնտեղ մշտական բնակության մեկնեց նաև Լեփսիուսը: ԳԱԱ-ի վարչությունն այդ ժամանակ բաղկացած էր հետևյալ անձանցից. դր. Լեփսիուս (տնօրեն), քահանա Տիլիխ (նախագահի տեղակալ), Պ. Ֆլայշման, սուպերինտենդենտ Չենդլեր, դր. Իրմեր, պաստոր Քլայն, օր. Ա. Ֆոն Մյուլլեր, պաստոր Ֆոն Օյրցեն, դր. Ռոհրբախ, զինվորական ավագ քահանա Շտրաուս, պաստոր Ցելեր: Կազմակերպության նոր հանգրվանը, որ հասցեն էր Große Weinmeisterstraße 50, դարձավ ըստ էության անճահաստատուն ու վերջինը: Իր բազմանդամ ընտանիքի հետ վերջնականապես Պոտսդամում հաստատվեց նաև Լեփսիուսը, որի առանձնատունը գտնվում էր գրասենյակից ոչ հեռու՝ Große Weinmeisterstraße 45 հասցեում: Անդ: Գմմտ. Deutschland, Armenien und die Türkei, 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv, München, 1998, էջ XIII:

617. Lepsius J., Der Grüne Tisch, Potsdam, 1920, էջ 81: Ինչպես Շեֆերն է վկայում, Այդ տեղի ունեցավ առաջին տնօրենի՝ Լեփսիուսի ծանրաբեռնվածությունը թեթևացնելու և նրան նաև գիտական աշխատանքով զբաղվելու հնարավորությունը ընձեռելու նպատակով: Stéu Schäfer R., Geschichte..., էջ 59:

Լեփսիուսի և Քլայնի փոխհարաբերությունները, սակայն, շուտով կտրուկ կերպով սրվեցին, քանի որ վերջինս ակնհայտորեն ձգտում էր սեփականել նաև առաջին տնօրենի լիազորություններն ու պաշտոնը՝ այդ նպատակով փորձելով իր կողմը գրավել կազմակերպության մյուս անդամներին ևս: Բանը հասավ նրան, որ Քլայնի դրդմամբ նախագահը 1910 թ-ի հունվարի 11-ին գումարեց վարչության մի նիստ, որին Լեփսիուսը չէր հրավիրվել,⁶¹⁸ իսկ հաջորդ օրը՝ հունվարի 12-ին, նախագահի մոտ Քլայնի և վարչության երեք այլ անդամների մասնակցությամբ դարձյալ տեղի ունեցավ մի հավաքույթ, որտեղ Լեփսիուսին առաջարկվեց դիմում ներկայացնել, որ Քլայնն այդուհետ միայնակ դառնա տնօրեն, իսկ իրեն Լեփսիուսին առաջարկվում էր զբաղվել սոսկ աստվածաբանական խնդիրներով:⁶¹⁹

Լեփսիուսն, իհարկե, Քլայնի և նրա կողմնակիցների պահանջը մերժեց՝ իր հերթին պահանջելով վերականգնել կազմակերպության ղեկավարության կանոնադրական գործունեությունը, համապատասխան գրեհատական տալ երկրորդ տնօրենի հակականոնադրական վարքագծին, իսկ գանձապահի պարտականությունները հանձնարարել մեկ ուրիշ անձնավորության: Չնայած նրա պահանջը վարչության կողմից ընդունվեց, այնուամենայնիվ դա չնպաստեց լարվածության թուլացմանը, և Քլայնը, որ վարչությունում որոշակի ազդեցություն ուներ, չէր պատրաստվում իր դիրքերը զիջել: Ի վերջո հակամարտության հանգուցալուծման համար առիթ ծառայեց մեկ ուրիշ իրադարձություն:

Ավետարանյանը և նրա կողմից հավատափոխված երկու թուրք մուլլաները՝ Ահմեդ Քեշաֆը և Մուհամեդը, 1909 թ-ի ամռանը մուլեռանդ մահմեդականների հետապնդումներից խուսափելով, Բուլղարիայից հարկադրաբար վերադարձան Գերմանիա:⁶²⁰ Նպատակահարմար գտնելով նրանց հետագա գործունեությունն առժամանակ կազմա-

618. Lepsius J., Der Grüne Tisch..., էջ 83:

619. Եթե Լեփսիուսը հրաժարվեր դիմում ներկայացնել, ապա, ըստ Քլայնի, դա պետք է պահանջեր վարչությունը: Իսկ եթե Լեփսիուսն այն դարձյալ մերժեր, ապա հավաքույթի մասնակիցները սպառնում էին վարչությունից դուրս գալ: Անդ, էջ 83:
620. Բուլղարիայում նրանց կատարած հրապարակումները նրանց դեմ գրգռել էին ֆանատիկ մահմեդականներին, որոնք նրանց սպանելու որոշում էին կայացրել: Stéu Schäfer R., Geschichte..., էջ 64:

կերպել Գերմանիայում ԳԱԱ վարչությունը 1909 թ-ի հուլիսի 15-ի նիստում որոշում էր կայացրել մահմեդական շրջաններում գործող քարոզիչների պատրաստման նպատակով Պոտսդամում ստեղծել մի գիտաուսումնական կենտրոն և նշված՝ նախկին մահմեդականներից ներգրավել այդ հաստատության աշխատանքներում:⁶²¹

Շուտով, սակայն, պարզ դարձավ, որ կենտրոնի գործունեության, ինչպես և առհասարակ մահմեդական շրջաններում քարոզչության զարգացման հարցում Լեփսիուսի և Քլայնի դիրքորոշումները միանգամայն տարբեր էին,⁶²² ինչն առանձնապես ցայտուն դրսևորվեց 1910 թ-ի հունվարի 12-ի ժողովում, որտեղ Քլայնի կողմից Ավետարանյանի ու նրա երկու ընկերների հասցեին թույլ տրվեցին նաև «կոշտ և վիրավորիչ» արտահայտություններ:⁶²³ Քանի որ դա վարչության անդամների մեծամասնության կողմից հակազդում չստացավ, Ավետարանյանը մարտի 4-ին հայտարարեց ընկերությունից իր դուրս գալու մասին:⁶²⁴ Իսկ հաջորդ օրը՝ մարտի 5-ին, հրաժարական տվեց նաև Լեփսիուսը, որն ի դեմս Ավետարանյանի այդ քայլի տեսնում էր մահմեդականների ավետարանականացման իր երկարամյա ծրագրերի տապալումը:⁶²⁵

Մի քանի օր անց, մարտի 11-ին նախագահի բնակարանում կազմակերպված ժողովում (որին Լեփսիուսը դարձյալ հրավիրված չէր) երկրորդ տնօրենը հրապարակեց կազմակերպությունն առանց Լեփսիուսի ղեկավարելու՝ իր ցանկությունը: Ժողովի մասնակիցներից շատերը, սակայն, դա անընդունելի համարելով՝ որոշեցին նույնպես հրաժարական տալ և այդպիսով Լեփսիուսին նոր վարչություն ձևավորելու հնարավորություն ընձեռել:⁶²⁶ Ի վերջո, նպատակահարմար գտնվեց հակասությունների ա-

621. Անդ, էջ 65: Նախատեսված էր կենտրոն հրավիրել երիտասարդ աստվածաբանների և բանասերների և նրանց հաղորդել գիտելիքներ արևելյան լեզուների ու մահմեդական կրոնի առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Տե՛ս An die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 157-158:

622. Կենտրոնի բացումը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 15-ին: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 64:

623. Lepsius J., Der grüne Tisch..., էջ 84:

624. Տե՛ս Vorstand der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 65:

625. Անդ:

626. Lepsius J., Der Grüne Tisch..., էջ 84:

մենատեսանելի շարժառիթը՝ մահմեդական շրջաններում քարոզչական գործունեության ընդլայնման խնդիրը լուծել կազմակերպության ընդհանուր ժողովում քվեարկության միջոցով: Քվեարկությունը, որ տեղի ունեցավ ապրիլի 8-ին, 11-10 ձայների հարաբերությամբ ավարտվեց հօգուտ Քլայնի և իր կողմնակիցների: Սակայն այնտեղ տեղ էին գտել կեղծիքներ, և քանի որ Լեփսիուսին հաջողվեց դրանք բացահայտել, արդյունքները ճանաչվեցին անվավեր:⁶²⁷

Նոր քվեարկություն այնուամենայնիվ տեղի չունեցավ: Դրա փոխարեն խնդրի կարգավորմամբ զբաղվելու համար ստեղծվեց երկու կողմերի և բարեկամ շրջանների վստահված անձանցից բաղկացած մի հաշտարար հանձնաժողով, որն ուսումնասիրելով տեղի ունեցած իրադարձությունները պահանջեց, որ Քլայնը հրաժարական տա, և մայիսի 24-ին կազմակերպության ղեկավարումը դարձյալ հանձնեց Լեփսիուսին:⁶²⁸ Քլայնի փոխարեն Լեփսիուսի հետ պարբերականի համահրատարակիչ դարձավ Ավետարանյանը, իսկ անսաթերթը վերանվանվեց «Der Christliche Orient und die Mohammedaner - Mission»:⁶²⁹ Այնուհետև կատարվեց նաև վարչության անդամների նոր ընտրություն,⁶³⁰ իսկ մայիսի 29-ին Լեփսիուսն ընտրվեց ԳԱԱ-ի առաջին նախագահ՝ հաջորդափոխելով 1908 թ-ի ապրիլից այդ պաշտոնում գտնվող ֆոն Վրոխենմին:⁶³¹ Երկրորդ նախագահ

627. Մասնավորապես, Քլայնին կողմ էին քվեարկել նաև երկու անձանքներ, որոնք ձայնի իրավունք չունեին: Բացի այդ, Քլայնը իր հետ բերել էր նաև հինգ հոգու, որոնք ընդհանուր ժողովի բացումից մի փոքր առաջ մուծելով տարեկան անդամավճարը՝ պաշտոնապես դարձան կազմակերպության անդամներ քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ձեռք բերելու համար: Անդ, էջ 85-86:

628. Հանձնաժողովում ընդգրկվել էին պատրոհ դր. Յուլիուս Ռիխտերը, քահանա Ռյոդենբերգը, Յոհ. Լեփսիուսը, Քլայնը, դր. ֆոն Ռոհդենը, վաճառական Չեննիցզուր, Նեիրինգը, դր. Ռյոմերը, Ա. Վ. Շրայբերը և Թրիտելիցը: Տե՛ս Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 106:

629. Երբ Ավետարանյանը 1911 թ-ին քարոզչական գործունեությամբ զբաղվելու համար դարձյալ վերադարձավ Բուլղարիա, Լեփսիուսը դարձավ պարբերականի միակ հրատարակիչը: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 72:

630. Lepsius J., Der Grüne Tisch..., էջ 87:

631. Schäfer R., Geschichte..., էջ 66: Տնօրենի խիստ աշխատատար պարտականություններից Լեփսիուսի հրաժարումը հիմնականում պայմանավորված էր Պոտսդամի գիտաուսումնական կենտրոնի գործունեության կազմակերպման համար բավականաչափ ժամանակ հայթայթելու անհրաժեշտությամբ: Տե՛ս An die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 158:

նշանակվեց Ռյոդենբերգը, իսկ տնօրենի պաշտոնը հանձնաժողովի առաջարկով հոկտեմբերի 1-ից ստանձնեց մինչ այդ Գյոսների միսիոներական ընկերության աշխատակից քահանա դր. Ռյոմերը, որն այն վարեց մինչև 1913 թ-ի հունվարի 1-ը և այնուհետև, պահպանելով իր անդամակցությունը ԳԱԱ-ի հոգաբարձությանը, դարձյալ անցավ քահանայական գործունեության։⁶³²

Ճգնաժամի հետևանքով փաստորեն պարզ դարձավ, որ կազմակերպության կանոնադրությունը չէր ապահովում կառավարման համակարգի անվտանգությունը, ուստի Լեփսիուսի առաջարկով ԳԱԱ-ի՝ 1910 թ-ի հոկտեմբերի 31-ի գլխավոր ժողովում այն ենթարկվեց որոշակի փոփոխությունների։⁶³³ Մասնավորապես ձևավորվեց հոգաբարձություն, որն իր գործունեությունը սկսեց հետևյալ կազմով. դր. Յոհ. Լեփսիուս (առաջին նախագահ), սուպերինտենդանտ Վալտեր Ռյոդենբերգ (երկրորդ նախագահ), դր. Ռյոմեր (տնօրեն), Յեննիցս (գանձապահ), պրոֆ. դր. Անդրեաս, պաստոր Ավետարանյան, ճարտարապետ Յանս Բեռնոուլի, դր. Ադոլֆ Ռայսման, դր. Յոլֆելդտ, պրոֆ. դր. Էդվարդ Լեհման, կոնսիստորիալ ասեսոր Նեհրինգ, դր. Պաուլ Ռոհրբախ, հրատարակիչ Սարաֆին և պաստոր Վինկլեր։⁶³⁴ Իսկ 1912 թ-ին ստեղծվեց նաև առանձին կառավարման հանձնաժողով, որի կազմում երկու նախագահներից՝ Լեփսիուսից և Ռյոդենբերգից բացի մտնում էին նաև տնօրենն ու գանձապահը։⁶³⁵ 1913 թ-ի հունվարի սկզբին, երբ դր. Ռյոմերը տնօրենի պաշտոնից հրաժարվեց, կազմակերպության ծախսերը կրճատելու նպատակով որոշվեց նաև աշխատանքներն այնպես բաշխել, որ տնօրենի պարտականությունները կատարվեն որպես զուգահեռ աշխատանք։ Դրանք հանձնարարվեցին երկ-

632. Schäfer R., Geschichte..., էջ 67:

633. Անդ, էջ 66:

634. St'u An die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 157: Յնմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 70: Մինչև 1914 թ-ը հոգաբարձությունը աշխատում էր գրեթե նույն կազմով: Բացառություն էին կազմում միայն Յանս Բեռնոուլի և գանձապահ Յեննիցսը, որոնք 1913 թ-ին հեռացան: Վերջինիս փոխարինեց Վալտեր Լյուրսենը: St'u Das Kuratorium der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 20:

635. Schäfer R., Geschichte..., էջ 77: Հանձնաժողովն իրականացնում էր մասնավորապես գործարքների ղեկավարումը: St'u An die Freunde der Deutschen Orient-Mission, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 157:

րորդ նախագահ Ռյոդենբերգին։⁶³⁶

Ինչևէ, մենք փորձեցինք այս ճգնաժամային շրջանի իրադարձությունները փորք-ինչ մանրամասն ներկայացնել, որպեսզի պարզ դառնա, թե կազմակերպության ներսում ինչպիսի մեծ խոչընդոտներ պետք է հաղթահարվեին բնականոն աշխատանքային առօրյան վերականգնելու համար: Չնայած հակամարտության վերջին զարգացումների համար շարժառիթ ծառայեց իսլամական շրջաններում քարոզչության զարգացման խնդիրը, և իրականում այնպես էր ստացվել, որ Լեփսիուսի հակառակորդներն այն մերժելով՝ ապրիլի 8-ին քվեարկում էին միայն Յայաստանի օգնության աշխատանքներով զբաղվելու օգտին, սակայն այդ հիմքեր չի ընձեռում Քլայնին և նրա կողմնակիցներին համարել հայանվեր գործունեության ավելի արմատական կողմնակիցներ, քանի որ հակամարտության միակ դրդապատճառը քվեարկության դրված խնդիրը չէր: Այն ավելի վաղ էր հասունացել, քան երևան եկավ, և բացի այդ Քլայնի պայքարը զուտ զաղափարական դրդումներ չունեցող, որովհետև զեթ չէր շահարկումներից ու կեղծումներից: Մյուս կողմից, չի կարելի անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ մահմեդական շրջաններում քարոզչության ակտիվացման Լեփսիուսի ծրագրերը միայն կրոնական և աստվածաբանական դրդումներ չունեին... Նա մահմեդականների ավետարանականացումը համարում էր նաև նրանց մեջ ապրող քրիստոնյաների հալածանքների դադարեցման և կյանքի ու ունեցվածքի ապահովման կարևորագույն գրավականներից մեկը: «Յայաստանի օգնության աշխատանքների ընթացքում ձեռք բերված փորձառությունն ամրապնդեց մեր համոզումները, որ Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների ներքին և արտաքին կարիքները չեն կարող վերացվել առանց մահմեդական կրոնը, ատելության և հալածանքների, ֆանատիզմի արմատները վերացնելու, - նշում էր այդ առթիվ Լեփսիուսը: - Մահմեդական շրջաններում մեր քարոզչական աշխատանքը, որ հիմնվում է պ. Ավետարանյանի տասնամյա գործունեության վրա, մահմեդական սեմինարի հիմնադրմամբ ձեռք բերեց շատ ավելի ընդգրկում նշանակություն... Եկել է իսլամի հիմքերը սասանելու և իսլամի ժողովուրդներին ավետարանը տանելու ժամանակը»։⁶³⁷

636. St'u Mitteilung, „Der Christliche Orient“, 1912, էջ 200:

637. Lepsius J., Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1910, էջ 66-67:

ԳԱԱ-ի պատմության մեջ այդ աննախադեպ ծանր իրադրության առաջացման համար, անշուշտ, կային այլ նախադրյալներ ևս, զորքի նակ, կազմակերպության որոշ ազդեցիկ այրերի մահը (որոնք Լեփսիուսի հավատարիմ բարեկամներն էին), ստեղծված իրավիճակի հանդեպ նախագահի և վարչության մի շարք անդամների սկզբունքային դիրքորոշման բացակայությունը և այլն: Չնայած այն ի վերջո ստացավ իր ճշմարիտ և արդարացի լուծումը, սակայն զգալի վնաս հասցրեց կազմակերպության հեղինակությանը⁶³⁸ պատճառ դառնալով նաև օգնության աշխատանքների համար կատարվող նվիրատվությունների նվազմանը:

Հարկ է նաև նշել, որ չնայած ճգնաժամին հաջորդող վերադասավարումները հնարավորություն էին ընձեռում անարգել զբաղվել վերոնշյալ կենտրոնի աշխատանքներով, բայց այդ հարցում էական հաջողություններ չգրանցվեցին: Կենտրոնի այցելուների թիվը խիստ փոքր էր, որի պատճառով 1910 թ-ին, դեռ երկրորդ ուսումնական կիսամյակը չլրացած այն փակվեց:⁶³⁹ Մահմեդական շրջաններում քարոզչության կազմակերպման ոլորտում համագործակցելու 16 000 պատտորների ուղղված ԳԱԱ-ի կոչը նույնպես էական արդյունքներ չտվեց:

Ինչ վերաբերում էր օգնության աշխատանքներին, ապա, ինչպես արդեն պարզաբանվել է, մեծ լարման և ջանքերի համակենտրոնացման շնորհիվ հաջողվեց դրանք անխափան կերպով շարունակել: Ստորև ներկայացնում ենք գերմանական մարկով հաշվարկված ԳԱԱ-ի եկամուտների և ծախսերի հիմնական վիճակագրական տվյալները մինչև 1914 թ-ը:⁶⁴⁰

638. Այդ հարցում մեծ դեր խաղաց նաև այն, որ ընդհանուր ժողովից կարճ ժամանակ առաջ Քլայնը մի շարք զանգվածային լրատվամիջոցներում հրապարակել էր վարչության անդամների հրաժարականի փաստը՝ այն մեկնաբանելով որպես առաջին տնօրենի դեմ ուղղված գործողություն: Քլայնի այդ քայլը հակասում էր նաև կազմակերպությունում ստեղծված ճգնաժամը հասարակությունից ըստ հնարավորին գաղտնի պահելու՝ մարտի 11-ի ժողովում ընդունված համաձայնությանը: Տե՛ս Lepsius J., Der Grüne Tisch..., էջ 84-85:

639. Schäfer R., Geschichte..., էջ 71: Ավետարանյանն այնուհետև վերադարձավ Բուլղարիա այնտեղ քարոզչական գործունեությանը զբաղվելու համար: Անդ:

640. Տե՛ս „Der Christliche Orient“-ի 1897-1914 թթ. տարեգրքերը: 1896-1901 թթ. ինչպես նաև 1905 թ-ի շահույթների և ծախսերի վերաբերյալ այլ վիճակագրական տվյալներ չկան: Անորոշությանը բացակայում են նաև 1910 թ-ի վիճակագրական տվյալները: «Կառավարման և պրոպագանդայի ծախսեր» սյունակում մասնավոր-

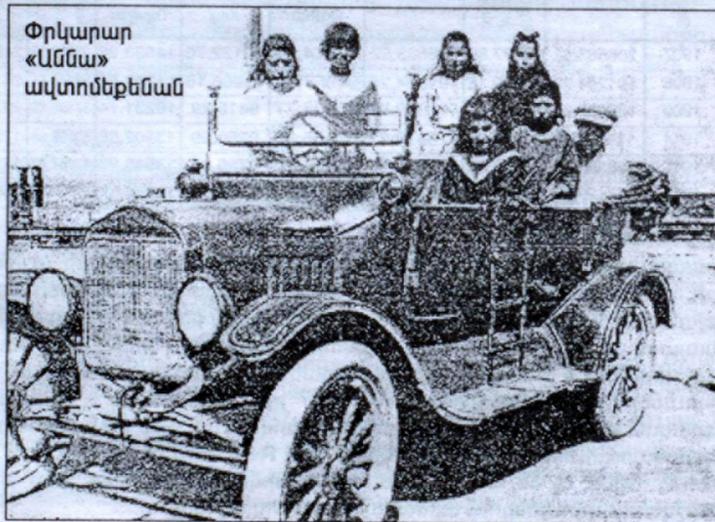
Տարեթիվ	Մուտք		Ելք						
	Ընդհանուր	Փոխառություններ	Ընդհանուր	Մասնաճյուղերին	Կառավարման և պրոպագանդայի ծախսեր	Փոխառությունների կամ պատճենի փակում	Փոխառությունների տուրմեր	Մահմեդական շրջաններում քարոզչության համար	Չորսման կամ անորոշ կրթության համար
1896	133859,69		122722,21						
1897	305206,97		304431,87						
1898	181213,89		188604,06						
1899	2133514,40		209025,26						
1900	288030,94		288030,94						
1901	186678,15		186678,15						
1902	190606,02	43500	130918,88	130918,88	33420,09	6310	2453,01		
1903	170714,35	30500	170714,34	106089,60	35798,55	15225,25	4177		1323,35
1904	176225,16		176225,16	98808,27	39373,25		3670,78	9454,42	2623,89
1905	144919,50		144919,50						
1906	175342,83	20000	175342,83	95500	30819,30	13177,64	5370,80	3366,39	

Տարեթիվ	Մուտք		Ելք						
	Ընդհանուր	Մասնաճյուղերում ստացված եկամուտներ	Ընդհանուր	Մասնաճյուղերին			Կառավարման և պրոպագանդայի ծախսեր	Ռուս-ուկրաիներին և սերբացիներին քարոզչ. համար	Պարտքերի փորձառ. վերաբերյալ և տնօրենի վնասներ
				Ուտիա	Խոյ	Ուրմիա			
1907	206563,82	24877,89	206563,82	49874,81	12122,76	14533,98	25287,32	24317,26	2410,80
1908	191204,28	15299,18	191204,28	54957,34	12966,16	11292,82	33441,54	26196,33	20124,07
1909	186099,81	14445,08	186099,81	46608,77	9615,29	16231,74	37196,36	26342,03	18873,57
1910	179479,23	18619,85	179479,23	52555,35	9250,69	13302,86	53108,68	17528,87	5214,10
1912	168200,90	19767,64	168200,90	51900,19	9756,45	13546,98	42367,03	13153,45	5203,45
1913	157423,67	19688,26	157423,67	49136,51	10257,24	10869,53	35780,56	15556,18	4493,51

րպես արձանագրված են գրասենյակային աշխատանքների, աշխատավարձերի, վարձակալությունների, թուղիկների և պարբերականների հրատարակության, շրջիկ զեկուցումների համար կատարված ծախսերը: Այդուհանդերձ ներկայացված չեն գույքային, բեռնափոխադրումների, փոստային առաքումների և այլ կողմնակի ծախսերի վիճակագրական տվյալները: Տարեկան հաշվետվություններում ներկայացված՝ 1896-1907 թթ. շահույթների և ծախսերի վիճակագրական տվյալները որոշ չափով տարբերվում են 1908 թ-ին կատարված տեսչական ստուգումների արդյունքներից: Տե՛ս Revisionsbericht, „Der Christliche Orient“, 1908, էջ 88: Մենք, այնուամենայնիվ, ճիշտ համարեցինք հիմք ընդունել հաշվետվություններում արձանագրված տվյալները:

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵՆ իր մի խումբ ազատագրյալների հետ

Փրկարար «ԱՆՆԱ» ավտոմեքենան

§ 4. ԳԵՐՄԱՆԱ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբում Թուրքիայի համար ստեղծվել էր խիստ ծանր իրադրություն: Իտալիայի և Բալկանյան երկրների դեմ պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունները, Ալբանիայում ու արաբական երկրներում ծայր առած անջատողական շարժումները և վերջապես վերստին մեծ պետությունների քաղաքական օրակարգում հայտնված Հայկական հարցը⁶⁴¹ սպառնում էին այդ երկիրը հասցնել

641. Ազգային ազատագրական շարժումների այդ թոի ու բռնում վերստին օրակարգ մտավ նաև հայկական բարեփոխումների հարցը, որոնք 1878 թ-ի Բեռլինի պայմանագրից հետո շարունակ խոստացվել և մնացել էին անկատար, և որոնց իրագործման հարցում հայերից զատ զգալի շահագրգռվածություն էին դրսևորում նաև եռյակ համաձայնության պետությունները (առաջին հերթին Ռուսաստանը): Ռուսական դիվանագիտության խրախուսանքով Գևորգ Վ. կաթողիկոսը 1912 թ-ի հոկտեմբերի 2-ին Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով դիմեց ցարական կառավարությանը՝ խընդրելով միջամտել և աջակցել Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցը վերստին արծարծելու համար: Միաժամանակ նա 1912 թ-ի նոյեմբերի 10-ին հատուկ կոնդակով Պողոս Նուբար փաշային լիազորեց պաշտպանելու հայկական դատը եվրոպական պետությունների մոտ, իսկ 1913 թ-ի հունվարի 14-ին նրան աջակցություն ցուցաբերելու համար մեկ այլ կոմիտե Ստեղծվեց նաև Կ. Պոլսում Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանի նախագահությամբ: 1913 թ-ի ապրիլի 25-ին Լոնդոնում տեղի ունեցավ սփյուռքահայ կոմիտեների և արտերկրի հայակողմ կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մի հավաքույթ, որին մասնակցում էր նաև Յոհ. Լեփսիուսը: Հավաքույթի ընթացքում կազմվեց և այնուհետև տերություններին ներկայացվեց բարեփոխումների հայկական կողմի ծրագիրը, որի համաձայն հայկական վեց վիլայթները (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Սվաս և Խարբերդ) վերակազմվում էին առանձին նահանգի՝ հանձնվելով Օսմանյան կայսրության հպատակ՝ մի քրիստոնյայի կամ, որ ավելի զերադասելի էր, մի եվրոպացու ղեկավարմանը, որը պետք է նշանակվեր 5 տարի ժամկետով: Տե՛ս Աճառյան Հ., Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (սկզբից մինչև 1915 թ.),

լիակատար կազմալուծման, ուստի պատահական չէ, որ Գերմանիայի արտաքին քաղականությունը առաջնորդվում էր մի կողմից իր հին դաշնակցի հետ բարիդրացիական հարաբերությունները շարունակելու, իսկ մյուս կողմից՝ նրա հնարավոր փլուզման դեպքում տարածաշրջանում սեփական տնտեսաքաղաքական և մշակութային ազդեցությունը պահպանելու ձգտումով: Բնականաբար այդ դեպքում նրան անհրաժեշտ կլինեին մեկ ուրիշ դաշնակից, իսկ ավելի լավ, քան հայ ժողովուրդը, այդ դերը ոչ ոք չէր կարող կատարել: Հայկական բարեփոխումների հարցում Գերմանիայի դիրքորոշումը գրեթե նույն կերպ էր մեկնաբանում նաև Մանդելշտամը. «Հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի որդեգրած տակտիկան.- նշում էր նա.- իրենից ներկայացնում էր մի տևական հավասարակշռում թուրքերի և հայերի միջև: Մի կողմից Գերմանիան կամենում էր հանդես գալ որպես թուրքիայի անշահախնդիր բարեկամ..., մյուս կողմից նա նախազգում էր Օսմանյան կայսրության մոտակա փլուզումը և կամենում շահել հայերի համակրանքը»:⁶⁴²

Հետևապես պատահական չէ, որ Գերմանիայում հայերի վերաբերյալ ավանդաբար իշխող տեսակետները 1913 թ-ին ենթարկվում էին արմատական վերափոխման: Գերմանիայի պետական լրատվամիջոցները և պաշտոնական մամուլը կարճ ժամանակում հեղեղվեցին հայ ժողովրդի մասին գովեստներով և գնահատանքներով, և, որ չափազանց ուշագրավ է, այդ գովեստներում չէին թերանում նույնիսկ ավանդաբար թուրքամետ կողմնորոշում ցուցաբերած գործիչները:⁶⁴³

Նոր-Նախիջևան, 1915, էջ 73-74: Հմմտ. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980, էջ 170-171: Բնութագրական է, որ ի թիվս մյուս մեծ պետությունների, բարեփոխումների հարցում որպես շահագրգիռ կողմ հանդես եկավ նաև Գերմանիան, ինչն անշուշտ պատահական չէր: Արտաքին անսպաստ քաղաքական իրադրությունը, Իտալիայի և Բալկանյան երկրների դեմ պատերազմում թուրքիայի կրած պարտությունները սպառնում էին այդ երկիրը հասցնել լիակատար փլուզման, և Գերմանիան, այդ փաստի հետ հաշվի նստելով, հարկադրված էր խորհել իր տնտեսաքաղաքական ազդեցությունը պահելու այլընտրանքային միջոցների մասին, որոնք, բնականաբար, ուղղակիորեն պետք է առնչվեին հայկական բարեփոխումներին:

642. Անդ, էջ 152:

643 Թուրքամետ դր. Էռեստ Յեկն, օրինակ, կոչ էր անում հայերին մերձենալ, քանի որ նրանք Արևելքում ունեին խիստ կարևոր տնտեսական նշանակություն: Տե՛ս Jäck E., Der aufsteigende Halbmond, Berlin, 1933, էջ 111: Նաև ուրիշները, որոնք մինչ այդ երբևէ հայանպաստ դիրքորոշում չէին ցուցաբերել, հայերին

Այդ ինքնաբուխ չէր և բնականաբար իր դրդումները ստանում էր կառավարության կողմից: Դեռ 1913 թ-ի հունվարին Գերմանիայի ԱԳՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Յիմերմանը Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմին հրահանգում էր, որ գերմանական կառավարությունը հայկական բարեփոխումների վերաբերյալ կայանալիք բանակցությունների ընթացքում չպետք է չեզոք դիրքորոշում գրավեր, այլ ելնելով թուրքիայում իր տնտեսական շահերից՝ պետք է ակտիվորեն մասնակցեր դրանց: Վանգենհայմն իր հերթին հավաստելով, որ թուրքիայի տրոհման դեպքում հայերին մեծ ապագա էր սպասվում՝ առաջարկում էր, որ գերմանական մամուլը հայերի հանդեպ ավելի բարեկամական դիրքորոշում որդեգրեր, քան մինչ այդ կար: «Գերմանական մամուլը,- գրում էր նա 1913 թ-ի փետրվարի 24-ին,- պետք է հրաժարվի հայկական ամեն բանի հանդեպ իր մինչայժմյան հերքողական դիրքորոշումից և չափավոր ու լրջմիտ կեցվածքով իր շահագրգռվածությունը դրսևորի հայերի ցանկությունների հանդեպ»:⁶⁴⁴

Այսպիսով, պաշտոնական Գերմանիան արտահայտում էր նույն գաղափարները, որոնք նախկինում պրոպագանդվում էին հայ ժողովրդի բարեկամների կողմից: Վերջիններս այդ փաստն այնպիսի խանդավառությամբ ընդունեցին, որ, օրինակ, Մ. Ռադեն «Die Christliche Welt» պարբերականում առաջարկում էր հավաքել ստորագրություններ և ուղարկել Գերմանիայի կառավարությանը կոչ անելով ըստ հնարավորին ակտիվ հանդես գալ հայերի օգտին:⁶⁴⁵ Հայանպաստ հրապարակումներով էին հանդես հանդես գալիս նաև հայ ժողովրդի մյուս բարեկամները, ինչպես

գովարանում էին որպես Առաջավոր Արևելքի ամենաօժտված, աշխատասեր և մշակութապես զարգացած ժողովուրդը: «Եթե Արևելքն այժմ պետք է բացվի,-նշվում էր „Die Handelshochschule München“-ում,- ապա եվրոպային այնտեղ անհրաժեշտ կլինի մի մշակութային տարր, որն այդ բացմանը կօժանդակի և իր ուժերը կնվիրաբերի դրան: Այդ մշակութային տարրը հայն է... Հայկական հարցը լուծվելու է ոչ թե թուրքական կառավարության, այլ Բաղդադի երկաթուղու և Փոքր Ասիայում եվրոպական մշակույթի մյուս առաջավոր պոստերի միջոցով»:

Տե՛ս Feigel U., Das evangelische..., էջ 152:

644. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin, 1927, Bd. 38, էջ 13:

645. Feigel U., Das evangelische..., էջ 153:

օրինակ էվալդ Շթիրը,⁶⁴⁶ Պաուլ Ռոհրբախը և այլն: Առանձնապես մեծ և երախտաշատ հրապարակախոսական աշխատանք ծավալեց նաև դր. Յոհ. Լեփսիուսը տպագրելով հոդվածների մի ամբողջ շարք, որտեղ լուսաբանվում էին թուրքիայի ներքաղաքական իրավիճակը, Հայկական հարցի առաջացման և զարգացման պատմությունը, կատարվում էին քաղաքական իրադրության վերլուծություններ և այլն:⁶⁴⁷

Լեփսիուսի համոզմամբ քաղաքական զարգացումների թելադրանքով մոտ ապագայում Արևելքի կարևորագույն խնդիրը դառնալու էր Հայկական հարցը, որի լուծումը բախտորոշ նշանակություն ուներ ողջ Օս-

646. Քահանա է. Շթիրն ի թիվս Պ. Ռոհրբախի, Մ. Ռադեի և այլոց 1898 թ-ին եղել է «Անհրաժեշտ օժանդակություն» («Das notwendige Liebeswerk») ընկերության հիմնադիր անդամներից մեկը, որի նպատակն էր աջակցել հայ եկեղեցու բարենորոգմանը, և որի միջոցով բազմաթիվ հայ հոգևորականներ հնարավորություն ստացան ուսանել գերմանական համալսարաններում՝ այնուհետև դառնալով հայ եկեղեցու և մշակույթի անվանի երախտավորներ (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Երվանդ Տեր-Մինասյան, Գարեգին Հովսեփյան, Արտաշես Աբեղյան և այլք): 1908 թ-ի ապրիլ-մայիս ամիսներին Շթիրն այցելեց Հայաստան՝ հանդիպելով գերմանիայում ուսանած հայ աստվածաբաններին: «Die Christliche Welt» և այլ պարբերականներում նա հրատարակել է բազմաթիվ հոդվածներ, որոնցում կարևորել է գերմանիայում սովորող հայ ուսանողների ուսման կազմակերպման և նյութական աջակցության խնդիրները, արծարծել է հայ եկեղեցու բարենորոգությանը, Հայաստանի իրադրությանը և հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրին առնչվող կարևոր հարցադրումներ, զորոհինակ, «Միթե՞ մեր կայսրը ոչինչ չունի ասելու», („Die Christliche Welt“, 1896), «Անհրաժեշտ օժանդակությունը», („An die Freunde“, 1904), «Հայ եկեղեցու բարենորոգության շարժումը» („Die Christliche Welt“, 1908), «Հայաստանից» („Das notwendige Liebeswerk“, 1909), «Էջմիածնի բարենորոգության հարցը» („Das notwendige Liebeswerk“, 1910), «Պատրիարքարանի ճգնաժամի հաղթահարումը» („Das notwendige Liebeswerk“ 1910), «Հայ եկեղեցու բարենորոգությունը», („Die Christliche Welt“, 1910), «Բարձրացող կիսալուսինը» („Deutsch-Armenische Blätter“, 1911), «Հայերի վիճակը թուրքիայում», („Deutsch-Armenische Blätter“, 1911) և այլն: Տե՛ս Ղազարյան Խ. Ռ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները հայ առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Էջմիածին, 1999: Հմմտ. Հայկականություն-Արիականություն, Երևան, 2001, էջ 114-115: 647. Stü Lespsius J., Die Ursachen des Zusammenbruchs, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 1-6; Lespsius J., Die Zukunft der Türkei, անդ, էջ 37-60 և 73-86; Lespsius J., Briefe aus der Türkei, անդ, էջ 109-115 և 198-211; Lespsius J., Die armenischen Reformen, անդ, էջ 177-181, 214-219 և այլն:

մանյան կայսրության համար:⁶⁴⁸ Վերջինս, նշում էր նա, պետք է ձգտեր ընդունել և իրականացնել հայկական բարեփոխումները, այլապես մերժման դեպքում հարկադրված կլիներ վաղ թե ուշ Հայաստանը զիջել Ռուսաստանին և այդպիսով դատապարտվել ամբողջական մասնատման, քանի որ Հայաստանը հանդիսանում էր թուրքիայի «կմախքը»:⁶⁴⁹ «Այն, որ Ռուսաստանը կարող է թուրքահայաստանը նվաճել և միացնել Ռուսահայաստանին, այնքան հավանական է, որ կարելի է գրեթե զարմանալ, որ դեռ փաստ չի դարձել»,- նշում էր Լեփսիուսը 1913 թ-ին:⁶⁵⁰ Իսկ եթե բարեփոխումներն ընդունվեին, ապա թուրքիան փլուզումից կխուսափեր. և բացի այդ կստեղծվեին հայ ժողովրդի կենսապահովման ու միաժամանակ նաև տարածաշրջանի մշակութային զարգացման բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները:

Այդ առումով արժե հիշատակել, որ Լեփսիուսն աներկբայորեն մերժում էր առկա «կրոնական և ռասայական» փոխհարաբերությունների պայմաններում «խլամական մշակութային պետության» առաջացման հնարավորությունը թուրքիայում. հարցադրում, որ Գերմանիայի որոշ հասարակական շրջաններում դարձել էր բննարկումների առարկա՝ ստանալով որոշակի հնչեղություն: Հանգամանալից քննության ենթարկելով գեներալ Ֆելդմարշալ բարոն Ֆոն դեր Գոլթցի «Թուրքական կայսրության ուժն ու թուլությունը» հոդվածը, որտեղ այդ հարցադրումը խիստ ընդգծում էր, Լեփսիուսը նշում էր, որ արդեն հարյուրամյակներ ի վեր իսլամական մշակույթ գոյություն չունեի, և որ այն պատկանում էր միայն վաղ անցյալին:⁶⁵¹ Եթե թուրքիան կարող էր դառնալ մշակութային երկիր, ապա, նրա համոզմամբ, միայն քրիստոնեական մշակույթի զարգացման միջոցով, և բնականաբար այդ հարցում նույնպես կարևորագույն դերը վիճակված էր հայերին:

Այսպիսով, Լեփսիուսի համոզմամբ ոչ միայն թուրքիայի հետագա «քաղաքական գոյության», այլև նրա՝ «մշակութային պետություն» դառնալու հարցում վճռական դերը պատկանում էր հայ ժողովրդին: Իսկ նրան այդ առաքելությունը կատարելու, հարևանների դարավոր

648. Lespsius J., Die Zukunft der Türkei, անդ, էջ 85:

649. Անդ, էջ 46: Հմմտ. Lespsius J., Die armenischen Reformen, անդ, էջ 219:

650. Lespsius J., Die Zukunft der Türkei, անդ, էջ 77:

651. Անդ, էջ 80:

հալածանքներից ձերբազատելու և խաղաղ ու ստեղծարար գոյություն ապահովելու համար հույժ անհրաժեշտ էր բարեփոխումների շուտափույթ իրականացումն, առանց որոնց ոչ մի օժանդակություն տևական և արմատական արդյունք չէր կարող տալ: «Ով պայքարում է մի հիվանդության դեմ, չպետք է բավարարվի ախտանշանները բուժելով, այլ պետք է հիվանդության օջախը վերացնի,- նշում էր Լեփսիուսն իր «Հայկական բարեփոխումները» հոդվածում:- Մի քաղաք, որտեղ տիֆի համաճարակներ են տիրում, չպետք է մխիթարվի իր լավ հիվանդանոցներով և բարեգործական հաստատություններով, այլ պետք է ձգտի լավ ջուր հայթայթել և այդպիսով վերացնել չարիքի աղբյուրը: Այդ է պատճառը, որ Հայկական հարցի քաղաքական կողմը շատ է հետաքրքրում մեզ, որ սկզբից ի վեր մեր առաջադրանքն ենք դարձրել պայքարել հայկական կարիքների դեմ: Քանի որ չարիքի աղբյուրը կարող է վերացվել միայն քաղաքական բարեփոխումներով, որոնք քրիստոնյա հայերին կշնորհեն նույն իրավունքները, ինչպիսիք ունեն մահմեդականները, և ավագակ քրդերի ու կառավարության անիրավ պաշտոնյաների դեմ կերաշխավորեն կյանքի և սեփականության ապահովություն»:⁶⁵²

Լեփսիուսն, այնուամենայնիվ, Հայկական բարեփոխումների հարցում եվրոպական մեծ տերությունների ցուցաբերած շահագրգռությունների դրդապատճառն իրատեսորեն համարում էր ոչ թե մշակութային, կրոնական, մարդասիրական կամ բարոյական մղումներն, այլ ամենից առաջ տնտեսական շահերը: «Այն, որ 100 000 մարդկային կյանքեր Հայաստանում ոչնչացվում են, եվրոպային չի հետաքրքրում,-նշում էր նա իր հրապարակումներից մեկում,- սակայն եվրոպական 100 000 ֆունտ դրամը, որ ներդրված է Հայաստանում, անշուշտ, եվրոպայի կողմից պաշտպանություն կգտնի: Այդ է Հայաստանի հույսը: Որևէ ուրիշը չկա»:⁶⁵³

Ինչևէ, 1913 թ-ի հունիսի սկզբին Լեփսիուսը ձեռնարկեց իր նոր ճանապարհորդությունը դեպի Թուրքիա: Հունիսի 11-ի առավոտյան, երբ նա հասավ Կ. Պոլիս, Թուրքիայի մեծ վեզիր Մահմուդ Շեքերը

652. Lepsius J., Die armenischen Reformen, անդ, էջ 177:

653. Lepsius J., Die Zukunft der Türkei, անդ, էջ 82:

սպանվել էր վարձու մարդասպանների կողմից:⁶⁵⁴ Վերջինս, ի դեպ, ասիական Թուրքիայի համար նախագծել էր բարեփոխումների մի պլան, ըստ որի երկիրը պետք է բաժանվեր վեց հատվածների. որոնցից յուրաքանչյուրում պետք է նշանակվեր մի գլխավոր տեսուչ բարեփոխումները կյանքի կոչելու և դրանց իրականացումը, ինչպես և ողջ վարչատարածքային կառավարումը վերահսկելու նպատակով:⁶⁵⁵ Բ. Դուռը, նախատեսելով տեսուչներ հրավիրել եվրոպայից, այդ նպատակով համապատասխան անձանց ուղարկելու խնդրանքով դիմել էր Անգլիային:⁶⁵⁶ Ռուսաստանը, սակայն, որը դեմ էր այդ նախագծին և անգլիացի տեսուչների հրավիրմանը, մայիսին Կ. Պոլսի եվրոպական երկրների դեսպաններին դրդեց կազմակերպել մի համաժողով բարեփոխումների վերջնական ծրագիր մշակելու և հաստատելու նպատակով: Արդեն համապատասխան նախագծեր էին պատրաստվել նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի և ՀՀԴ-ի կողմից: Ինչպես արդեն հիշատակվել է, ամենայն հայոց կաթողիկոսի պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան նույնպես ապրիլի 25-ին Լոնդոնում կայացած հայկական համաժողովում ներկայացրել էր բարեփոխումների մի ամփոփ նախագիծ:

Ռուսաստանն այդ նախագծերի հիման վրա, որոնք հիմնական կետերում միմյանց համապատասխանում էին, կազմեց բարեփոխումների իր ամբողջական ծրագիրը այն ներկայացնելով դեսպանների համաժողովին:⁶⁵⁷ Վերջիններս, սակայն, և մասնավորապես Գերմա-

654. Նրա սպանությունը կազմակերպվել էր կենտրոնախույս ուժերի կողմից, ամենայն հավանականությամբ պետական հեղաշրջման նպատակով, ինչը, սակայն, չհաջողվեց, քանի որ բանակը գտնվում էր երիտթուրքերի ձեռքում: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 80:

655. Lepsius J., Die armenischen Reformen, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 217:
656. Անդ:

657. Անդ, էջ 217-218: Համաժողովը սկսվեց հուլիսի 3-ին և ավարտվեց սեպտեմբերի 3-ին: Այդ նախագծի համաձայն, որը կազմել էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանության առաջին բարձրագույն Անդրե Ն. Մանդելշտամը, նախատեսվում էր Թուրքիայի առավել հոծ հայ ազգաբնակչություն ունեցող վեց վիլայեթները (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Սվաս և Խարբերդ), բացառությամբ միատարր մահմեդական բնակչություն ունեցող սահմանային տարածքների, որոնք միայն 1878 թ-ին էին միացվել հայկական վիլայեթներին այնտեղ ապրող հայ բնակչությանը փոքրամասնական դարձնելու նպատակով, վերակազմել մի նահանգի, որը պետք է ղեկավարվեր մեծ տերությունների համաձայնությամբ նշանակված մի նահանգապետի կողմից: Stü Mandelstam A., Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts, Berlin, 1931, էջ 147:

Գիան տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության ամրապնդումը թույլ չտալու նպատակով վճռականապես ընդդիմացան ռուսական ծրագրի հիմնադրույթներին՝ առաջարկելով քննարկման համար հիմք ընդունել բարենորոգումների թուրքական ծրագիրը:⁶⁵⁸

Օգոստոսի 1-ին, երբ Լեփսիոսն Ուռնայից վերադարձավ Կ. Պոլիս, բանակցող հիմնական կողմերի՝ գերմանական և ռուսական պատվիրակությունների միջև այն աստիճան սուր հակասություն էր առաջացել, որ բարեփոխումների ծրագիրը կարող էր տապալվել, բայց Լեփսիոսի հետևողական միջամտության շնորհիվ ի վերջո հաջողվեց հասնել փոխադարձ համաձայնության, և օգոստոսի 24-ին, երբ նա Կ. Պոլսից վերադարձավ, բանակցությունները հիմնականում ավարտվել էին:⁶⁵⁹

1914 թ-ի սկզբին Թուրքիան նույնպես ներկայացրեց իր համաձայնությունը բարեփոխումների փաթեթի վերաբերյալ, որը հունվարի 26-ին ստորագրվեց բանակցությունների մասնակից բոլոր երկրների կողմից:⁶⁶⁰ Նախատեսված էր Թուրքիայի հայկական շրջաններում պահել երկու գլխավոր տեսուչներ, որոնցից մեկը՝ հոլանդացի գեներալ Վեստենենկը (նախկինում հոլանդական Հնդկաստանի նահանգապետ) պետք է հաստատվեր Երզրումում, իսկ երկրորդը՝ նորվեգացի Մայոր Յոնսը, Բիթլիսում: Երկուսն էլ իրավասու էին վերահսկել տեղական իշխանությունների գործունեությունը և բարեփոխումների իրականացումը:⁶⁶¹ Բացի այդ նրանց պետք է ենթարկվեին տեղական զինված ուժերը, իսկ համիդեական միավորումները որպես այսպես կոչված «պա-

658. Վանգեներհայմն այդ առթիվ Գերմանիայի կանցլերին ուղարկված իր 1913 թ.-ի օգոստոսի 1-ի նամակում նշում էր հետևյալը. «Ռուսաստանը կամենում է Հայաստանի ինքնավարությունը, ռուսական քաղաքականությունը անտարբեր է բարեփոխումների հարցում: Նա Հայաստանի ինքնավարությունը դիտում է որպես մի քայլ դեպի Կ. Պոլիս տանող ճանապարհին»: St'v Feigel U., Das evangelische..., էջ 154:

659. Lepsius J., Die armenischen Reformen, „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 218: Բանակցությունների ընթացքում Լեփսիոսի դերը բարձր էր գնահատում նաև Վանգեներհայմը ԱԳՆ-ի պետքարտուղար ֆոն Յագովին ուղղված իր 1913 թ-ի օգոստոսի 8-ի նամակում: St'v Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin 1927, Bd. 38, էջ 120:

660. Սարուխանյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997, էջ 130:
661. St'v Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 342-357:

հետալին ուժեր» պետք է լուծարվեին:⁶⁶²

Բարեփոխումների իրականացմամբ առաջանում էին նաև հայ ժողովրդի հետ համագործակցության և մշակութային կապերի զարգացման լայն հեռանկարներ, ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիոսը և հայ ժողովրդի մյուս գերմանացի բարեկամները ձգտում էին գործուն քայլեր ձեռնարկել հայ-գերմանական փոխհարաբերությունների սերտացման և մշակութային կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Այդ ձգտումները համապատասխանում էին նաև Գերմանիայի արտաքին տնտեսաքաղաքական շահերին, ինչը թույլ էր տալիս ակնկալել լայն հասարակական շրջանների աջակցությունը: «Պետք է հուսալ,- նշվում էր ԳԱԱ-ի պարբերական մամուլի հրապարակումներից մեկում,- որ վատթարագույն խոչընդոտները կվերացվեն, և հայ ժողովրդին հնարավորություն կընձեռվի մշակութապես և տնտեսապես բարգավաճել, շատ ավելի մեծ չափերով, քան մինչև այժմ եղել է: Գերմանիան, որի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը մեծ աջակցություն է ցուցաբերել բարեփոխումների ծրագրին, այդ հարցում անմիջականորեն շահագրգռված է: Նա Փոքր Ասիայում կատարած իր մեծ տնտեսական ձեռնարկումներով, որոնք մասամբ տեղի են ունեցել հիմնականում հայաբնակ շրջաններում, մասամբ էլ անմիջականորեն հարում են այդ շրջաններին, հարկադրված է ավելի սերտ հարաբերություններ պահպանել հայերի հետ, որոնք այդ բոլոր տարածքներում տնտեսական և մշակութային կյանքի կրողն են»:⁶⁶³

1914 թ-ի հունիսի 12-ին ԳԱԱ-ի հոգաբարձությունը որոշում ընդունեց Ուռնայում ստեղծել ուսուցիչների պատրաստման մի գերմանահայկական ուսումնական կենտրոն՝ նախատեսելով այդ նպատակի համար տարեկան հատկացնել 25 000 մարկ:⁶⁶⁴ Իսկ ևս մի քանի օր անց Լեփսիոսի նախաձեռնությամբ Բեռլինում ստեղծվեց Գերմանահայկական ընկերությունը, որի հիմնադիր նիստը տեղի ունեցավ հունիսի 16-ին, և որը պետք է հետապնդեր հետևյալ նպատակները. 1) Ստեղ-

662. St'v այդ մասին Վանգեներհայմի նամակը Բեթման-Յոլվեգին. Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin, 1927, Bd. 38, էջ 160-161:

663. St'v Aufruf zur Begründung der „Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 101:

664. Schäfer R., Geschichte..., էջ 83:

ծել արդարացի, անկողմնակալ կարծիք Գերմանիայում հայ ժողովրդի և հայերի մեջ գերմանացի ժողովրդի վերաբերյալ: 2) Ջարգացնել ամբողջական իմացություն համաշխարհային մշակույթում հայ ժողովրդի մատուցած ծառայությունների և հայ մշակույթի զարգացման համար գերմանացի ժողովրդի ցուցաբերած ձգտումների վերաբերյալ: 3) Օժանդակություն ցուցաբերել գերմանացիների և հայերի անձնական կապերի զարգացման հարցում, առանձնապես այն հայերի, որոնք սովորում են Գերմանիայում:⁶⁶⁵

Այդ նպատակների իրագործման համար ընկերությունը նախատեսում էր կատարել հետևյալ աշխատանքները. «1) Հայաստանի իրադրության վերաբերյալ ճշմարիտ տեղեկատվության մատակարարում գերմանական մամուլին: 2) Սի երկլեզվյան ամսագրի լույսընծայում, որը ծանոթություն կտա հայ մշակույթի մասին և գերմանական մշակույթի համար ճանապարհ կհարթի դեպի Հայաստան: 3) Արժեքավոր հայերեն գործերի թարգմանում գերմաներեն, իսկ գերմաներեն գործերը՝ հայերեն: 4) Գերմանիայում հայագիտական գրադարանի հիմնադրում հայոց լեզվի, հայ մշակույթի և պատմության ուսումնասիրության համար: 5) Հայկական դպրոցներում գերմաներեն լեզվի դասավանդման խրախուսում: 6) Գերմանիայում սովորող հայ ուսանողների համար տեղեկատվական կենտրոնի հիմնում և գերմանական ընտանիքների հետ նրանց շփումների ընդլայնում:⁶⁶⁶

Ընկերության հիմնադիր անդամներն էին դր. Լեփսիուսը, պրոֆ. դր. Յ. Մարկվարտը, պրոֆ. դր. Մ. Ռադեն, դր. Պ. Ռոհրբախը, քահանա Է. Շթիրը, դր. Ջ. Գրինֆիլդը, դր. Ռարբինյանը, դր. Հայրանյանը, դր. Մուրադյանը և դր. Շահբազյանը:⁶⁶⁷ Առաջին նախագահ ընտրվեց Լեփսիուսը, երկրորդ նախագահ՝ Գրինֆիլդը, իսկ Շթիրը ստանձնեց գործավարի պարտականությունները:⁶⁶⁸ Ընկերությանն անդամակցելու համար հաստատուն անդամավճար նախատեսված չէր, և այդ որոշումը կայացվել էր այն նպատակով, որպեսզի, ինչպես Լեփսիուսն էր նշում, «հայ ժողովրդի

665. Aufruf zur Begründung der „Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 102:

666. Անդ:

667. Անդ:

668. Schäfer R., Geschichte..., էջ 84:

հնարավորին չափ շատ բարեկամներ անդամակցեն ընկերությանը և կարողանան իրենց սերն ու համակրանքը ցուցաբերել ժողովուրդների ընտանիքի այդ խորթ երեխայի հանդեպ»:⁶⁶⁹

Ընկերության կողմից հունիսի 16-ին հրապարակվեց համագործակցության մի կոչ, որը Գերմանիայի հասարակական շրջաններում լայն արձագանք գտավ, և բազմաթիվ նոր բարեկամներ, այդ թվում նաև գիտության, արվեստի և մշակույթի ակնառու գործիչներ պատրաստակամություն հայտնեցին գորավիզ լինել կազմակերպության աշխատանքներին:⁶⁷⁰ Հունիսի 1-ին գերմաներեն և հայերեն լեզուներով հրատարակվեց նաև ընկերության «Mesrop» երկամսյա պարբերականի առաջին համարը, որտեղ ամփոփված էին Լեփսիուսի, Ռոհրբախի, Գրինֆիլդի հոդվածները և գրական, հրապարակախոսական այլ նյութեր:⁶⁷¹

Համաշխարհային պատերազմը, սակայն, ի չիք դարձրեց այդ ծրագրերի իրականացումը: «Mesrop» ամսագրի երկրորդ համարը, որ տպարանում արդեն գրեթե պատրաստ էր, լույս չընծայվեց: Հայկական բարեփոխումները նույնպես դեռ չիրագործված՝ մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգից դարձյալ դուրս մղվեցին, և երկու տեսուչները, որոնք արդեն մեկնել էին Թուրքիա, պատերազմի բռնկումից հետո ետ ուղարկվեցին:⁶⁷² Բարեփոխումների, խոստումնալից ապագայի փոխարեն հայ ժողովրդին սպասվում էր անօրինակ ողբերգությունների, նախճիրի և օրհասական մաքառումների մի շրջան:

669. Lepsius J., Rückblick und Ausblick, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 105-106:

670. Նրանց թվում էին Հանս Դելբրյուքը, Թոմաս Մանը, Ռուդոլֆ Էուլքենը, Ֆրիդրիխ Նաունմանը, Կարլ Ֆրիդրիխ Լեհման-Հաուպտը, Յոզեֆ Ստրժիգոլսկին, Ռիխարդ Դեհմելը և ուրիշներ: Տե՛ս Aufruf zur Begründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, անդ, էջ 102-104:

671. Տե՛ս «Mesrop. Zeitschrift der Deutsch-Armenischen Gesellschaft», Berlin, 1914:

672. Künzler J., Im Lande des Blutes und der Tränen, Potsdam, 1921, էջ 2: Հմնտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 157:

Դաջվածքով հայուհիներն
ազատագրումից հետո
(մահմեդականների կողմից
առևանգված հայ կանանց դեմքի
խարանուընդ նպատակ ուներ կանխել
նրանց փախուստը):

Հալեպի հայ փախստականների ճամբարում

ՅՈՐՅԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ
նոր պաշտպանյալները

ԳԼՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ ՅՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

(1914-1918 թթ.)

ՏՄԼՍՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ՄԱՍՆԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՐԳԵՐՆԵՐԻ

1.1. Խոյի և Ուրմիայի որբանոցների փակումը

Չնայած Պարսկաստանը պատերազմին չէր մասնակցում և համարվում էր չեզոք երկիր, այնուամենայնիվ անմասն չմնաց պատերազմական իրադարձություններից: Պեռ աշխարհամարտի բռնկումից առաջ երկրի հյուսիսային հատվածում, նաև Խոյում դրության տերը ռուսական կազակային զորամասերն էին, և քաղաքը փաստորեն ապրում էր ռազմական իրադրության պայմաններում, պատերազմում թուրքիայի հավանական ներգրավումից հետո մարտական գործողությունների թատերաբեմ դառնալու տագնապներով: Ծակատագիրը չխնայեց նաև ԳԱԱ-ի պարսկաստանյան մասնաճյուղերին: 1914 թ-ի սեպտեմբերի 2-ին ռուսական հյուպատոսը կարգադրեց Խոյի որբանոցը փակել՝ այդ պատրվակներով անգլիական բանկում հաստատության ունեցած պարտքով:⁶⁷³ Չնայած Ա. Զառնակի հարցապնդումների միջոցով պարզ դարձավ, որ բանկը նման պահանջ էր առաջադրել, և այնուհետև որբանոցի կառավարչուհու և թավրիզի գերմանական հյուպատոս Վիլիելմ Լիտենի կողմից հիշյալ հրամանի կապակցությամբ բողոքներ ուղղվեցին ռուսական, ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսներին և Խոյի պարսիկ նահանգապետին, այնուամենայնիվ դրանք չեղանարդյունք չտվեցին:⁶⁷⁴ Հաջողվեց միայն կարծ ժամանակով պահպանել երեխաների բնակության սենյակները և հետաձգել նրանց վտա-

րումը, իսկ հաստատության մնացած տարածքները, ներառյալ Ա. Զառնակի բնակարանը հիշյալ օրը և եթ բռնագրավվեցին: Որբանոցի շարժական գույքը կուտակվեց մի քանի սենյակներում, որոնք պաշտոնապես կրնքվեցին,⁶⁷⁵ իսկ Ա. Զառնակը, ժամանակավորապես ապաստանելով մի հյուղակում, հաջորդ օրը տեղագրվեց փոթկոտությամբ ձեռնամուխ եղավ երեխաներին որբանոցից դուրս բերելու և վստահելի հայ ընտանիքներին հանձնելու գործին:⁶⁷⁶ Մի քանի օրում որբանոցն արդեն իսպառ դատարկված էր: «Պատերն առանց երեխաների տխուր էին...»- նշում էր նա հետադարձ հայացքով: Սակայն ես ուզում էի դիմանալ: Եթե ինձ հանգիստ թողնեին, ես լավագույն տարբերակը կհամարեի մնալ: Մնալու դեպքում կարող էի մեր տունը պաշտպանել հետագա ավերումներից, հետևել երեխաներին, հավանաբար դարձյալ հայերի համար բացել իմ տան դռները, եթե բանն իրոք հասներ ռուս-թուրքական պատերազմին: Այլապես ամեն ինչ ծանր և տխուր էր: Մարդ իրեն պատկերանում էր որպես ժամտախտով հիվանդ: Ռուսների հանդեպ երկյուղից ոչ ոք չէր համարձակվում ինձ մոտ գալ: Միայն ուշ երեկոյան, երբ արդեն մութ էր, սա կան նա ինձ այցի էին գալիս: Այդ ժամանակ ճանաչվում էին իսկական բարեկամները, և ես ի ուրախություն ինձ պետք է ասեմ, որ, բացառությամբ որոշ դեպքերի, հայերը շատ լավ պահեցին իրենց»:⁶⁷⁷

Ա. Զառնակի համար, սակայն, անհնար էր մնալ Խոյում, առավել ևս, երբ նրա հասցեին արդեն հնչում էին լրտեսության մեղադրանքներ:⁶⁷⁸ Նրան կարգադրվեց մեկնել Թավրիզ, և, մեծ դժվարությամբ կարողանալով վերստին տիրանալ իր անձնական իրերին, նա սեպտեմբերի 15-ին իր երկու հայ ուսուցչուհիների հետ մեկնեց այնտեղ տեղավորվելով գերմանական հյուպատոսությունում:⁶⁷⁹ Հոկտեմբերի վերջին, երբ թուրքիան նույնպես մտավ պատերազմի մեջ, Թավրիզի գերմանական գաղութի դրությունը բարդացավ: Նրա անդամները, այդ թվում նաև Զառնակը հարկադրված հովանավորության խնդրանքով դիմեցին ամերիկյան հյու-

673. Քանի որ Գերմանիայի հետ կապը խզված էր, և այնտեղից օգնություն չէր կարող ստացվել, Ա. Զառնակը անգլիական բանկից վարկ էր վերցրել, և, ըստ ռուսական կողմի, վերջինս պարտքը չվերադարձնելու պատճառով պահանջել էր որբանոցը փակել: Sten Harnack A., Die Schließung unseres armenischen Waisenhaus in Khoi durch die Russen, անդ, էջ 168-169:

674. Անդ, էջ 169:

675. Դա այնքան արագ տեղի ունեցավ, որ Զառնակը չհասցրեց վերցնել նույնիսկ իր ամենամահարժեշտ անձնական իրերը: Անդ, էջ 169-170:

676. Հատկանշական է, որ հայ բարեկամներն այդ օրերին նրան միայնակ չէին թողնում և օգնում էին իրենց քուրդ հնարավորություններով: Անդ, էջ 170:

677. Անդ:

678. Անդ, էջ 169:

679. Անդ, էջ 174:

պատոսությանը և վերջինիս միջանտությամբ ստանալով հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն մեծ զրկանքների և փորձությունների ենթարկվելով՝ նոյեմբերին մեկնեցին Գերմանիա:⁶⁸⁰

Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Ուրմիայի ասորական որբանոցը, որի գերմանացի աշխատակիցները՝ Ա. Ֆրիդեմանը և օր. Ռիխտերը, նոյեմբերի 4-ին երեխաներին ազատ արձակելով՝ Ուրմայից վերադարձան Գերմանիա:⁶⁸¹

Պարսկաստանում գործող խիստ գրաքննության պայմաններում բնականաբար անհնար էր այնտեղից փոստային կապով տեղեկություններ ուղարկել Գերմանիա, և ԳԱԱ-ն խոյի որբանոցի փակման մասին առաջին տեղեկությունը ստացավ Ա. Յառնակի՝ Բուլղարիայով ուղարկված հետևյալ հակիրճ և սրտառուչ հաղորդագրության միջոցով. «Ես այժմ թավրիզի գերմանական հյուպատոսությունում եմ: Խնդրում եմ պրն. դր. Լեփսիուսին տեղեկացրեք, որ որբ երեխաները լավ պահված են: Ես իմ պոստը կամավոր չեմ լքել: Մեր իրերը մի քանի սենյակներում փակվել և կնքվել են, մնացածը վերցվել է կազակների կողմից...»:⁶⁸²

Կազակերպության վարչությունն այնուհետև (ղեկտեմբեր ամսին) բողոքներ հղեց Գերմանիայի ԱԳՆ-ին և Թեհրանի գերմանական դեսպանությանը՝ չեզոք երկրում «ռուսական հրամանով» գերմանական որբանոցների փակումը և կանանց ու երեխաների ներկայումս ու բռնի վտարումը դատապարտելով որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներ:⁶⁸³ Դրանք, սակայն, որևէ արդյունք չէին կարող տալ, և խոյի որբանոցը ռուսական իշխանությունների կողմից հատկացվեց կազակներին որպես գորանոց:⁶⁸⁴ Ինչ վերաբերում է Ա. Յառնակին,

680. Harnack A., Unfreiwillige Heimkehr, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 19-20:

681. Friedemann M., Das Mutter-Annem-Buch, Potsdam, 1927, էջ 154-155: Ա. Ֆրիդեմանն իր մեկնումից առաջ կարողացավ միայն 4 որբի տեղավորել ընտանիքներում, իսկ մյուսները դարձյալ մնացին միայնակ և անօթևան: Տե՛ս Brief aus Urmia von unserem Waisenmädchen Sultä Temris, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 93:

682. Տեղեկությունը թվագրված էր՝ 1914 թ-ի հոկտեմբերի 15: Տե՛ս Nachrichten von den Stationen, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 144:

683. Տե՛ս Nachricht, անդ, էջ 174:

684. Տե՛ս Nachrichten von den Stationen, անդ, էջ 144-145:

ապա Գերմանիա վերադառնալուց հետո նա աշխատանքի նշանակվեց ռազմամթերքի արտադրության ֆաբրիկաներից մեկում զբաղվելով այնտեղ աշխատող բանվորուհիների սոցիալական ապահովության խնդիրներով:⁶⁸⁵ Միաժամանակ նա ջանում էր տեղեկություններ հայթայթել խոյի հայերի և որբանոցի երեխաների մասին՝ հուսալով պատերազմից հետո դարձյալ վերադառնալ այնտեղ և շարունակել իր առաքելությունը: Երթևեկության և փոստային կապի բացակայության հետևանքով, սակայն, պատերազմի տարիներին նրան չհաջողվեց որոշակիորեն հավաստի տեղեկություններ հայթայթել, իսկ հետագայում ուշացմամբ ստացված կցկտուր լուրերը, որոնք որպես կանոն հրատարակվում էին «Der Christliche Orient»-ում, հուսալքող էին:

1919 սկզբին հայտնի դարձավ, որ խոյի որբանոցը հիմնահատակ թալանված և ավերված էր,⁶⁸⁶ իսկ 1920 թ-ի սկզբին ստացվեց տեղեկություն այն մասին, որ 1917 թ-ին խոյի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը թուրքերի և քրդերի կողմից գրեթե ամբողջովին կոտորվել էր:⁶⁸⁷ Ա. Յառնակը մեծ ջանքերի գնով 1921 թ-ին կարողացավ նամակագրություն հաստատել իր երկու նախկին սանուհիների՝ Շողակաթ Բաղալյանի⁶⁸⁸ և Թելլի Օհանյան-Գրիգորյանի⁶⁸⁹ հետ, որոնք հաստատեցին այդ տեղեկությունները: Իրազեկվելով, որ խոյի, Ուրմիայի և Սալմաստի հայերի վերջին մնացորդները կուտակվել էին Թավրիզում, Յառնակը 1920-21 թթ. գործի դրեց իր ողջ հրապարակախոսական եռանդը նրանց դրության ողբերգականությունն ահազանգելու և օգնության միջոցներ հայթայթելու նպատակով:⁶⁹⁰ Այդ ջանքերը, սակայն, որևէ արդյունք չունեցան, քանի որ, ինչպես շուտով կլուսաբանվի, Գերմանիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում համապատասխան միջոցներ չգոյացան, և ԳԱԱ-ն, հակառակ իր մեծ ցանկությանը, այլևս հնարավորություն

685. Տե՛ս Aus Briefen unserer Mitarbeiter, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 39-40:

686. Harnack A., Aus Persien, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 7:

687. Harnack A., Brief an die Pflegeeltern der Khoier Waisen Kinder, „Der Christliche Orient“, 1921, էջ 2:

688. Harnack A., Nachrichten aus Persien, անդ, էջ 63:

689. Տե՛ս Briefe aus Persien an Fr. Harnack, „Der Christliche Orient“, 1922, էջ 25:

690. Harnack A., An die Pflegeeltern der Khoier Waisen Kinder, „Der Christliche Orient“, 1921, էջ 21-22: Յն՝սն. Harnack A., Nachrichten aus Persien, անդ, էջ 63:

չունեցավ վերսկսել իր գործունեությունը Պարսկաստանում: Իսկ ինչ վերաբերում էր այնտեղ գտնվող ընկերության սեփականությանը, ապա չնայած այդ երկրի կառավարությունը պաշտոնապես ստանձնել էր ինչպես խոյի, այնպես էլ Ուրմիայի որբանոցների ու նրանց ունեցվածքի պահպանման պատասխանատվությունը,⁶⁹¹ բայց դա իրականում որևէ արդյունք չունեցավ, և ԳԱԱ-ին երբևէ վնասների հատուցում չկատարվեց:

1.2. Ուռհայի մասնաճյուղը

Չնայած Ուռհայի որբանոցը գտնվում էր երկրի խորքում և պատերազմի զոտուց բավականին հեռու, սակայն այն շատ շուտ զգաց աշխարհամարտի հետևանքները: Փոստային կապի խզման հետևանքով պատերազմի առաջին վեց շաբաթներին Ուռհայից ուղարկված տեղեկություններն այդպես էլ Գերմանիա չհասան, իսկ հետագայում էլ, եթե հասնում էին, ապա մեծ ուշացումներով և արդեն մասամբ կամ ամբողջովին հնացած:⁶⁹² Երկաթուղային կապի և բանկային համակարգի գործունեության խաթարման հետևանքով փակվեցին նաև դրամի առաքման ճանապարհները, և որբանոցն ու նրա բուժհաստատություններն ամբողջովին զրկվեցին ԳԱԱ-ի նյութական աջակցությունից՝ հայտնվելով խիստ ծանր դրության մեջ:⁶⁹³ Եթե այլ պայմաններում նման ծանր կացությունը կարելի էր ժամանակավորապես մեղմել վարկերի կամ փոխառությունների միջոցով, ապա պատերազմի բռնկումից հետո այդ նույնիսկ թուրքիայում դարձել էր անհնար, քանի որ երկրում հայտարարված հետակայանան (Moratorium) պատճառով անորոշ ժամանակով

691. Harnack A., Die Schließung unseres armenischen Waisenhauses in Khoi durch die Russen, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 172-174:
692. Անդ, էջ 142: Իրավիճակը նույնն էր նաև Գերմանիայից ուղարկվող նամակների և հաղորդագրությունների պարագայում: Ինչպես եքարտն էր նշում իր մարտի 5-ի նամակում, կազմակերպության առաջին ցուցումներն Ուռհայում ստացվել էին 7 ամիս ուշացումով՝ 1915 թ-ի փետրվարի վերջին: St'u Eckart F., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 47:
693. St'u Nachrichten von den Stationen, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 143-144:

կասեցվել էին նաև բանկային բոլոր գործառնությունները:⁶⁹⁴

Բարեբախտաբար, 1914 թ-ի գարնանը մասնաճյուղին հաջողվել էր վաճառել Դիարբեքիի որբանոցի և կլինիկայի շենքը և դրանից գոյացած միջոցներով փակել բոլոր պարտքերը: Բացի այդ պատերազմի բռնկումից անմիջապես առաջ շվեյցարական Բարեկամների միությունից ստացվել էր մի դրամական նվիրատվություն, որի մի մասը դեռ պահպանվել էր և դեռ կարճ ժամանակ գոյատևելու հնարավորություն էր ընձեռում:⁶⁹⁵ Չնայած ստեղծված իրավիճակում դա եական դեր չէր կարող ունենալ, այնուամենայնիվ մասնաճյուղի աշխատակիցների մեջ նահանջի և բարոյալքման տրամադրություններ ի հայտ չեկան, և վճռվեց ամեն գնով դիմանալ:

Երբ պատերազմը սկսվեց, որբանոցում արծակուրդներ էին, և այն երեխաներն, ովքեր հարազատներ կամ բարեկամներ ունեին, ժամանակավորապես տեղափոխվել էին նրանց մոտ:⁶⁹⁶ Պատերազմի բռնկումից հետո ստեղծված նյութական կացության թելադրանքով վճռվեց նրանց արծակուրդն առժամանակ երկարաձգել՝ խնամքի տակ պահելով միայն որբանոցում մնացած մի քանի տասնյակ՝ բոլորովին միայնակ երեխաներին:⁶⁹⁷ Շուտով, սակայն, անհրաժեշտ համարվեց կրճատել նաև նրանց թվաքանակը. մի շարք ընտանիքներ պատրաստակամություն հայտնեցին մեկական փոքրահասակ երեխաների մշտապես ընդունել իրենց մոտ: Հասունությանը մոտեցող բազմաթիվ աղջիկների համար ի հայտ եկան փեսացուներ, իսկ ավագ տղաներից շատերն աշխատանք ձեռք բերելով հեռացան:⁶⁹⁸ Այդ հարկադիր գտումից հետո որբանոցում մնացին 20 որբեր, որոնց՝ ծնունդ և գարնան ծախսերը հոգալու համար վաճառվեց որբանոցում ազատված ամբողջ շարժական գույքը:⁶⁹⁹

Ինչ վերաբերում էր բուժսպասարկման աշխատանքներին, ապա վճռվեց դրանք ամեն գնով շարունակել. եթե նույնիսկ սպասարկող անձ-

694. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 107:

695. Vischer A., Bericht über die Tätigkeit des Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 4:

696. Jeppe K., Das Schicksal unseres Waisenhauses im Weltkrieg, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 48:

697. Անդ: Հմմտ. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 107:

698. Jeppe K., Das Schicksal unseres Waisenhauses im Weltkrieg, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 49:

699. Անդ, էջ 49-50:

նակազմը պետք է կրճատվեր: Ա. Ֆիշերը 1914 թ-ի մայիսին իր ընտանիքի հետ մեկնել էր Շվեյցարիա արձակուրդն այնտեղ անցկացնելու նպատակով: Պատերազմի բռնկումից հետո նա որպես զինվորական բժիշկ զորակոչվեց շվեյցարական բանակ,⁷⁰⁰ իսկ 1915 թ-ի սկզբին ծառայությունից ազատվելով՝ այնուամենայնիվ, իր պարտքը համարեց պատերազմի ընթացքում «մնալ հայրենիքի տրամադրության տակ» և չվերադարձավ Ուռնա:⁷⁰¹ Հիվանդանոցը և կլինիկան փաստորեն մնացին Ա. Աբուհայթյանի ղեկավարման ներքո, որին հաջողվեց խուսափել զինվորական ծառայությունից և, իշխանություններից ստանալով Ուռնայում մրնալու թույլտվություն. Կյունցլերի օգնությամբ շարունակել իր գործունեությունը:⁷⁰² Ղա հնարավոր էր միայն ծախսերի առավելագույն սահմանափակման դեպքում, որի պատճառով հարկ եղավ վեց աշխատակիցների՝ երեք հիվանդապահուհու, խոհարարի օգնականուհուն, զնորդին և ծառային աշխատանքից ազատել, և սեպտեմբերի 2-ին հիվանդանոցն ու կլինիկան վերաբացվեցին:⁷⁰³

Նոր պայմաններում բնականաբար պետք է բարձրանային նաև այցելուներից կատարվող զանձումները, և աղքատների՝ նախկինում սովորական դարձած անհատույց սպասարկումն այլևս «նույն առատածեռությամբ» չէր կարող կատարվել՝ թույլատրվելով միայն խիստ հրատապ դեպքերում: Բնակչությունը դրան ըմբռնունով էր վերաբերվում՝ հասկանալով, որ հաստատությունները որևէ աջակցություն չունեին և հարկադրված էին ապավինել սեփական եկամուտներին:⁷⁰⁴ Չնայած այդ ամենին,

700. Vischer A., Bericht über die Tätigkeit des Krankenhauses in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 3:

701. Անդ:

702. Vischer A., Aus Urfa-Klinik, „Der Christliche Orient“, անդ, էջ 57: Կյունցլերն իր ընտանիքի հետ արձակուրդը Գալիլեայի լեռներում անցկացնելու համար մեկնել էր Սաֆեր: Լսելով պատերազմի լուրը՝ նա անմիջապես մեծ դժվարությունների գնով կարողացավ վերադառնալ Ուռնա: Տե՛ս Künzler J., im Lande..., էջ 1-2:

703. Künzler J., Vom Missionshospital in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 7: Ինչպես Ուռնայից տեղեկացվում էր, վերոնշյալ անձանց աշխատանքից ազատելիս նկատի էր առնվել, որ նրանք «իրենց ապրուստը նաև հետագայում կարողանային հոգալ»: Այդ մասին, սակայն, լրացուցիչ մանրամասներ չեն հաղորդվում: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die Tätigkeit des Krankenhauses in Urfa, անդ, էջ 5:

704. Անդ:

ԳԱԱ-ի հիվանդանոցի և կլինիկայի եկամուտները նախկինի համեմատ էապես նվազեցին, ինչն ուներ իր որոշակի պատճառները: Սոբիլիզացիայի և ռազմական ուժերի տեղաշարժերի պատճառով ճանապարհները հիմնականում փակ էին, և դրսից այլևս չէր կարող հիվանդների մեծ հոսք տեղի ունենալ:⁷⁰⁵ Եվ եթե նկատի առնվի, որ Ուռնայի բնակչությունը մեծ մասամբ անվճարունակ էր, ու հիմնական եկամուտները գոյանում էին դրսից եկող հիվանդների հաշվին, ապա պարզ կդառնա, թե որքան ծանր պայմաններում էր գործում այդ աշխատաճյուղը:⁷⁰⁶ Այնուամենայնիվ այդ չնչին եկամուտների և նաև ձեռնարկությունների արտադրանքի վաճառքից գոյացող հասույթների միջոցով, ինչպես վկայում էր Ֆ. Էքարտը, հնարավոր եղավ առժամանակ գոյատևել:⁷⁰⁷

Ծայրահեղ կարիքից դուրս գալու հարցում մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Հալեայի գերմանական հյուպատոս Ռոսլերի կողմից 1914 թ-ի հոկտեմբերին օգնության կարգով որբանոցին հատկացված մի կանխավճար, որի չափի վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել:⁷⁰⁸

ԳԱԱ-ի կողմից 1914 թ-ի օգոստոսին Ուռնայի մասնաճյուղին կատարված դրամական փոխանցումները միայն 1915 թ-ի մարտին, յոթ ամիս ուշացումով տեղ հասան՝ հաստատություններին հնարավորություն ընձեռելով մարել նախորդ ամիսներին գոյացած՝ մոտ 800 մարկ կազմող պարտքերը:⁷⁰⁹ Քանի որ անհնար էր դրամն ուղղակի առաքել Ուռնա, այն փոխանցվում էր Հալեայի առևտրական տան ղեկավար Ցոլինգերին, որն

705. Անդ, էջ 7:

706. Չնայած Ուռնայի թուրքական հիվանդանոցը հատկացվել էր քաջառապես զինվորականների կարիքներին, այնուամենայնիվ ԳԱԱ-ի հիվանդանոցին ևս վիճակված էր մասամբ զինվորական հոսպիտալի ծառայություններ կատարել, որ բնականաբար լրացուցիչ անհատույց ծանրաբեռնում էր ստեղծում: Հիվանդանոցում մի քանի մահճակալներ մշտապես դրվել էին բանակի տրամադրության տակ, և շատերն էին այնտեղ խնամք և բուժում ստանում: Անդ, էջ 57:

707. Անդ, էջ 50:

708. Schäfer R., Geschichte..., էջ 86: «Այժմ նույնպես, նշում էր Էքարտն իր մարտի 5-ին թվագրված նամակում, առաջին յոթ պատերազմական ամիսներից հետո Դուք մեր աշխատանքը կզոտեք, չնայած պայմաններին համապատասխան սահմանափակված, սակայն կենդանի և պատրաստ ձեռք զարկելու այն առաջադրանքներին, որ մեզ կհանձնարարի ապագան»: Տե՛ս Eckart F., Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 48:

709. Vischer A., Aus Urfa-Klinik, անդ, էջ 57:

ընկերության կողմից լիազորվել էր վստահելի անձանց միջոցով այն ուղարկել Ուռհայի հասցետերերին:⁷¹⁰ Չնայած կարճ ժամանակ անց նույն ճանապարհով նվիրատվություններ ստացվեցին նաև շվեյցարացի բարեկամներից:⁷¹¹ այնուամենայնիվ հաստատությունների ֆինանսական դրությունը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ լարված: «Մենք մեր գործունեությունը ամենածայրահեղ կերպով սահմանափակել ենք և շուտով ստիպված կլինենք այն լրիվ դադարեցնել. եթե դուք մեզ դրամական փոխանցումներ չկարողանաք կատարել ...- գրում էր էքսպորտը 1915 թ-ի մայիսի 10-ի՝ իր նամակում:- Խնդրում եմ՝ մեզ հեռագրեք կամ գրեք, թե արդյոք հույս կա՞ հաստատության մնացորդը պահպանելու»:⁷¹²

Վերահաս արհավիրքների և ողբերգական իրադարձությունների քառսում. սակայն, այդ և նման հարցադրումներն այլևս անտեղի դարձան: Ծայր էր առել հայոց մեծ եղեռնը,⁷¹³ և նրանց անկեղծ բարեկամները հավատարմությամբ ու անվեհերաբար, իրենց ուժերի գերա-

710. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 123:

711. Vischer A., Aus Urfa-Klinik, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 57: Ի թիվս այլոց, մեծ օգնություն ցուցաբերեց նաև Ուռհայի՝ Բարեկամների միությունը՝ դր. Ֆիշերի միջոցով Ցոլինգերին ուղարկելով 1000 ֆրանկ: Աճդ, էջ 58:

712. Տե՛ս Aus Urfa Waisenhaus, անդ, էջ 58-59:

713. Համաշխարհային պատերազմն, ինչպես հայտնի է, երիտթուրքական կառավարության համար հարմար առիթ դարձավ հայ ժողովրդի տեղահանման և բնաջնջման միջոցով Հայկական հարցից ազատվելու համար: Նրանց այդ դիտավորությունը որոշակիորեն ի հայտ եկավ դեռ 1915 թ-ի փետրվարի սկզբին, երբ քանակում ծառայող հայ զինվորները զանգվածային կերպով զինաթափվում էին՝ ներգրավվելով շինարարական գումարտակներում, և հայազգի բոլոր ծառայողները հեռացվում էին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից: Իսկ ապրիլի 15-ից, երբ եմվերի, Թալեաթի և Նազըմի կողմից ստորագրվեց Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներից ու Կիլիկիայից հայերի տեղահանման ու բնաջնջման մասին հրամանը, եղբրական իրադարձությունները սրընթաց ծավալում ստացան: Ապրիլին ծայր առավ Ձեյթունի հայության զանգվածային տեղահանումն ու քստորը դեպի Կոնիա և Արաբիա: Ապրիլի 24-ին և 25-ին Կ. Պոլսում դավադրության կազմակերպման մեղադրանքով ձերբակալվեցին 650 հայ մտավորականներ, որոնք քստորի ճանապարհին սպանվեցին: Իսկ ևս մի քանի օր անց, Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության օրերին գործի դրվեց Արևմտյան Հայաստանի ողջ հայ բնակչության տեղահանման և քստորի ծրագիրը: Տե՛ս Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 317: Հմմտ. Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967, էջ 287; 294: Հմմտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 183:

գույն լարումով գործի լծվեցին՝ կատարելու «սամարացու» ծառայությունը: Մենք ստորև կփորձենք փոքր-ինչ հանգամանակից անդրադառնալ միայն այն իրադարձություններին, որոնք այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցան Ուռհայում:

Ապրիլյան մի գիշեր ձերբակալվեցին քաղաքի բոլոր հայ ուսուցիչները, որից հետո դասալիքների ու զենքի հայտնաբերման պատրվակով հայկական թաղամասում սկսվեցին լայնածավալ խուզարկություններ:⁷¹⁴ Մայիսի կեսին քաղաքի 18 ամենահեղինակավոր հայ ընտանիքներն քստորվեցին Ուռհայից 150 կմ հեռավորության վրա. Եփրատի ափին գտնվող Ռակա քաղաքը: Մի քանի օր անց, սակայն, տղամարդիկ այնտեղից դարձյալ ետ բերվելով՝ նետվեցին բանտերը, և թաքցված զենքի հայտնաբերման պատրվակով սկիզբ առան նրանց ամենօրյա դաժան խոշտանգումները:⁷¹⁵ Ձերբակալվածների թիվը շարունակ աճում էր: Երկարատև ծանր խոշտանգումներից հետո նրանք խմբերով տարվում էին Դիարբեքի ուղղությամբ և ճանապարհին գազանաբար սպանվում ուղեկցող ոստիկանների կողմից:⁷¹⁶ Արդեն որոշակիորեն պարզ էր, որ վաղ թե ուշ այդ դժբախտների ճակատագրին պետք է արժանան Ուռհայի բոլոր հայերը:⁷¹⁷ «Քրիստոնյաները ահ ու սարսափի մեջ էին, - նշում էր Բրունո էքսպորտը,- իսկ թուրքերի մոլեգին կատաղությունն օրեցօր աճում էր: Անեծքներն ու մոլեռանդ սպառնալիքները սաստկանում էին: Մենք ցավով էինք տեսնում, թե ինչպես էին իրենց քաղաքակիրթ համարող թուրքերը հայիոյանքներ տեղում հայերի գլխին: Թվում էր, թե թուրք հրոսակներն անհամբերությամբ էին սպասում կոտորածներին»:⁷¹⁸

Մասնաճյուղի աշխատակիցները ջանում էին անել առավելագույնը Ուռհայի հայերին հալածանքներից ազատելու համար: «Սամարացու» առավել վառ մարմնավորումը դարձավ Կ. Յեպեն, որն Ուռհայի հայ համայնքի ղեկավար վարդապետ Արտավազդ Կալենդեյրյանի հետ սերտ համագործակցությամբ ջանում էր ապավեն լի-

714. Künzler J., Im Lande..., էջ 11:

715. Աճդ, էջ 12:

716. Melkonjan M., Karen Jappes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 15:

717. Ուռհայի հայ բնակիչների թիվը հասնում էր շուրջ 15000-ի: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 68:

718. Eckart B., Meine Erlebnisse in Urfa, Potsdam, 1922, էջ 3:

նել հայությանը: Ընդ որում եթե վարդապետը փորձում էր հայերի համար անվտանգության երաշխիքներ ձեռք բերել կաշառքի և ազդեցիկ կապերի միջոցով, ապա Յեպեն առաջին ձեռքակալություններից հետո կատարվող անօրինականությունների վերաբերյալ շարունակ տեղեկություններ էր հղում Յալեպի ամերիկյան և առանձնապես գերմանական հյուպատոսներին՝ նրանց հորդորելով և աղերսելով իրենց ազդեցությունը գործադրել հայությանը սատար կանգնելու համար:⁷¹⁹ Ռուսերից ստացվող պատասխանները, սակայն, հուսահատեցուցիչ էին. «Մենք չենք կարող միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին».- նշում էր գերմանացի դիվանագետը:⁷²⁰

Ապրիլի վերջին Կյունցլերը բժավոր տիֆով հիվանդացել և զանազան վտանգներով, երբ Ա. Կալենդերյանը դիմեց նրան խնդրելով անձամբ մեկնել Յալեպ և այնտեղի եվրոպացի հյուպատոսներին տեղեկացնել Ուռհայի հայության ծանր դրության մասին:⁷²¹ Փոքր-ինչ ապաքինվելուց հետո նա շտապեց մեկնել և հունիսի կեսին հասնելով Յալեպ՝ գերմանացի հյուպատոսին խնդրեց միջոցառումներ ձեռնարկել Ուռհայի հայերին բնաջնջումից փրկելու համար: «Ես խնդրեցի նրան.- նշում էր Կյունցլերը.- իր բոլոր հնարավորությունները գործադրել հանուն գերմանացիների բարի համբավի հայ ժողովրդի կործանումը կանխելու համար՝ ընդգծելով, որ եթե դա տեղի չունենար, ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը Գերմանիային կմեղադրեր հայ ժողովրդի սպանդին մեղսակից լինելու համար»:⁷²²

719. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 15:
720. Անդ: Այդ, իհարկե, չէր նշանակում, թե Ռուսերն անձամբ կատարվող ոճրագործությունների հանդեպ հաշտվողական դիրքորոշում էր որդեգրել: Նա այն գերմանացի դիվանագետներից մեկն էր, որոնք, համազամանալից ներկայացնելով իրադարձությունների բուն պատկերը և ըստ ամենայնի մերկացնելով երիտթուրքական կառավարության նողկալի դիտավորությունները, փորձում էին նաև դեսպանությանն ու կառավարությանը դրոշմի հակազդելու դրանց, ինչը, սակայն, ինչպես հայտնի է, տեղի չունեցավ: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien..., ի թիվս այլոց, թիվ 27, 66, 75, 76, 79, 103, 120, 121, 125, 134, 137, 140 արձանագրությունները: Հմնտ. ԹժձԹԹԻՎ Բ., ԱծյլնԹԹԹ ԹԹԹԹ Ե ԹԹ-ՈԹԹ ԹԹԹԹ Թ ԹԹԹԹԹԹ (1913-1919)... ի թիվս այլոց, 198-199, 205-206, 221-225, 229-234, 280-282, 283-284, 346-347 էջերում ամփոփված արձանագրությունները:

721. Künzler J., Im Lande..., էջ 12:

722. Անդ:

Կյունցլերը հանդիպեց նաև այդ օրերին հատուկ հանձնարարությամբ Յալեպում գտնվող բարոն Մաքս ֆոն Օպենհայմին, որի հետ նա ուներ անձնական ծանոթություն, բայց վերջինս ահազանգի հանդեպ առհասարակ ուշադրություն չցուցաբերեց:⁷²³ Իր հանդիպումներն ավարտելով ավստրիական և ամերիկյան հյուպատոսություններում՝ պատգամախոսն ի վերջո, հուլիսի սկզբին ձեռնունայն վերադարձավ Ուռհա:⁷²⁴

Հունիսի վերջին քստորյալ հայերի առաջին շարասյունները հասան Ուռհա. նախ գեթունցիները, ապա Խարպուբի, Էրզրումի և մյուս շրջանների բնակչությունը:⁷²⁵ Ուռհան, որ հյուսիսից՝ Սվասի, Էրզրումի և Մամուրեթ Ուլ Ազիզի տարածաշրջաններից եկող հարյուր հազարավոր քստորյալների՝ դեպի Միջագետքի անապատները տանող ճանապարհին վերջին կայանավայրն էր, ամիսներ շարունակ ողողված էր թշվառ տարագիրների բազմություններով:⁷²⁶ Աքսորյալները, որոնք որպես կանոն միայն կանայք և երեխաներ էին,⁷²⁷ անասելի տառապանքների ուղի էին անցել՝ Ուռհա հասնելով ծայրահեղ հյուծված, սովահար և ընկրճված վիճակում: Նրանք այնտեղ կարճ ժամանակով իջևանում էին քաղաքի քարավանատներում, որից հետո պետք է շարունակեին իրենց ճանապարհը դեպի հյուսիս՝ Դիարբեքի ռուղոթյամբ և կամ էլ դեպի անապատները: Առաջին ռուղոթյամբ մեկնողները, ժամանակակիցների վկայությամբ, քաղաքի դարպասներից դուրս գալով՝ զանգվածաբար սրի էին քաշվում, իսկ ուլքեր քշվում էին դեպի Յալեպ, դեռ կարող էին իրենց գոյությունը երկարաձգելու հույս ունենալ:⁷²⁸

Ուռհա հասնելով՝ նրանցից շատերը փորձում էին փախչել դեպի հայկական թաղամաս կամ ապաստան գտնել օտարերկրացիների մոտ, ինչն, իհարկե, միայն շատ քչերին էր հաջողվում, և այդ քչերը,

723. «Չնայած բարոնն արդեն տարիներ ի վեր ինձ անձնապես ծանոթ էր.- նշում էր Կյունցլերը հետադարձ հայացքով.- սակայն ոչ որպես հայերի բարեկամ»: Անդ, էջ 13:
724.. Անդ:

725. Գահուճեան Ե., Յուշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու հետագա իրադարձություններու մասին, Երևան, 1995, էջ 21:

726. Künzler J., Im Lande..., էջ 27:

727. Տղամարդիկ տեղահանումից հետո առանձնացվել և զանգվածաբար մորթվել էին: Տե՛ս անդ, էջ 15: Հմնտ. Melkonian M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 16:

728. Künzler J., Im Lande..., էջ 15-16:

բնականաբար, իրենց հետ տանում էին նաև սեփական զարհուրելի ապրումների և տառապանքների պատմությունը: «Նրանք այնպիսի բաներ էին պատմում.- նշում էր Կյունցլերը.- որ աչքերիդ առաջ սարսափելի զագրելիությամբ առարկայանում էր անասելին, որի համար լեզուն բառեր չունի: Նրանք հազարներով միաժամանակ տեղահանվել էին, սակայն այդ հազարներից միայն փոքրիկ խմբեր էին հասնում Ուռհա: Այդ ընդհանուր կանոն էր բոլոր շարասյուների համար: Եվ աքսորյալների յուրաքանչյուր շարասյուն մեզ տեղեկացնում էր այնպիսի հրեշավոր տառապանքների և ապրումների մասին, որոնք անհնար էր ուղեղում տեղավորել»: 729

Ձեյթունցի հայերի մի բազմություն իջևանեց նաև ՉԼԱ-ի որբանոցի շենքի առաջին հարկում: 730 Երբ զինվորները նրանց վաղ առավոտյան դարձյալ հարկադրեցին ճանապարհը շարունակել, տիրեց ընդհանուր հուսահատություն: «Նրանք ուտելու ոչինչ չէին ստացել,- պատմում էր Յեպեի կենսագիրը,- և իրենց հագուստներն էլ երկար ժամանակ չէին կարողացել լվանալ: Նրանց ոտքերը վիրավոր և ուռած էին, իսկ կոշիկները՝ պատառոտված: Նրանք չէին ուզում մեկնել, և զինվորներն անխնա հարվածում էին նրանց»: 731

Կ. Յեպեն իր բոլոր ջանքերը գործի դրեց՝ դժբախտ տարագիրների մեկնումը գոնե մեկ օրով ուշացնելու համար: Այդ մասին իշխանությանն ուղղված՝ նրա համառ խնդրանքները բավարարում ստացան, և սկսվեց օգնության տեներագին աշխատանքը: Տարագիրներին բաժանվեց հաց և տաք սնունդ: Կոշկակարանոցում զբաղված արհեստավորները հավաքում էին ամենավատ վիճակում գտնվող կոշիկները և նորոգում: Կանայք երեխաների հետ միասին հնարավորություն ստացան լվանալ իրենց հագուստները, վիրակապել վերքերը, և «թարմացած ու հանգստացած» նրանք ուշ երեկոյան շարունակեցին իրենց ճանապարհը: 732

729. Անդ, էջ 27: «Շատ կանայք,- պատմում էր մեկ ուրիշ ժամանակակից,- ճանապարհին ծննդաբերել էին և իրենց երեխաներին նետել գետը, կամ իրենք էլ նրանց հետ մնացել էին ընկած: Նրանց մեջ կային հիվանդներ ու ծերեր, որոնք հազիվ թե կարողանային շարունակել ճանապարհը, սակայն չնայած դրան շարունակում էին քշվել անվերջ ճանապարհներով...»: Տե՛ս Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 112:

730. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 16:

731. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 111:

732. Անդ:

Անմիջապես հետո, սակայն, որբանոցի շենքում իջևանեցին նոր բազմություններ՝ ծայրահեղ անօգնական վիճակում: 733 Կ. Յեպեն հաջողվեց նրանց ամենօրյա այցելություններ կատարելու թույլտվություն կորզել և անարգել ծեռնամուխ լինել օգնության գործին: Անքուն ու անդադար նա շրջում էր դժբախտների մեջ՝ բաժանելով սնունդ և սպեղանիներ և նույնիսկ միանգամայն ուժասպառ վիճակում համառորեն մերժելով հանգիստ առնելու՝ իր մերձավորների հորդորները: Ինչպե՞ս կարող էր հանգստանալ, երբ իր իսկ բառերով «այդ դժբախտները պետք է գոնե մեկ մարդ ունենային», որը նրանց կարող էր մխիթարել և օգնել: 734 Չնայած նա օրվա ընթացքում հասցնում էր կերակրել միայն երեք հարյուր հոգու, մինչդեռ որբանոցի շենքում կուտակվածների թիվը վեց հազարից չէր իջնում, 735 այնուամենայնիվ քաղցից «զագանացած մարդկանց» նրա ցուցաբերած օգնությունը գերազանհատել հնարավոր չէր: Նույն եռանդով նա իր փրկչական գործը շարունակեց նաև այն բանից հետո, երբ շուտով իշխանությունների պահանջով իր օգնականների և դեռ իր մոտ մնացած 13 որբերի հետ ստիպված եղավ որբանոցի շենքն ազատել՝ տեղափոխվելով դր. Ֆիշերի առանձնատունը: 736

Կյունցլերը նույնպես իր բոլոր հնարավորություններն ի սպաս էր դրել

733. «Նրանք այլևս կենդանի մարդիկ չեն ...- նշում էր Յեպեի կենսագիրը,- ոչ, նրանք ստվերներ են: Ստվերների աշխարհն իր վրեժն է լուծել և դուրս թքել իր բոլոր բնակիչներին: Մի մեծ քարավանատան մեջ, որ նախկինում որբերի ուրախ բնակատեղին էր, շուրջ երկու հազար կանայք և երեխաներ կուտակվեցին՝ արնակարմիր աչքերով և դատարկ հայացքներով, խռոչված այտերով, վիրավոր ոտքերով, առանց հագուստների, առանց անկողիների... Մի քանիսը ճանապարհին ընկել էին: Նրանք նույնպես մերս են սողում, և բոլոր կողմերից ծայր է առնում անդադար, խապոտ մի շշուռը. «Ձու՛ր, հա՛ց»: Անդ, էջ 117:

734. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 16:

735. Jeppe K., Das Schicksal unseres Waisenhauses im Weltkrieg, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 57:

736. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 16: Երեխաներից բացի նրա հետ այնտեղ տեղափոխվեցին նաև իր որդեգիրները՝ որբանոցի նախկին սաներ Միսաքը և Լուիզան, մի ծառայող Ալեքսան անունով, հաստատության հին աշխատակցուհիներից մեկը, որի անունը Աննա էր, Գառնուշցի մի կին՝ Մարիանը, մի փոքրիկ երեխա, որին Լուիզան էր իր հետ վերցրել, և որբանոցի արհեստավոր կաշեգործ Խաչիկը իր մոր, հարսնացուի և ջուր ու եղբայրների հետ: Որբանոցի մյուս աշխատողները ապաստանել էին գորգի ֆաբրիկայի շենքում: Տե՛ս Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 123:

աղետյալներին օգնելու համար: Հուլիսի սկզբից հիվանդանոցի բուրդը սենյակները լցվեցին հիվանդ աքսորյալներով, որոնց եռանդուն օգնություն էր ցուցաբերվում,⁷³⁷ և բացի այդ հիվանդներով զբաղեցվեց նաև հիվանդանոցի հարևանությամբ գտնվող ամայի շենքերից մեկը:⁷³⁸ Միաժամանակ նա կարողացավ աքսորյալներից չորս երիտասարդ աղջիկների ընդգրկել հիվանդանոցի խնամող անձնակազմում՝ մի կողմից այդ եղանակով նրանց աքսորից ետ պահելու և մյուս կողմից բազմապատկված աշխատանքն արագ հաղթահարելու նպատակով:⁷³⁹

Մեծ եղեռնը վերապահություններ չուներ, և այդ պարզ դարձավ հատկապես այն ժամանակ, երբ օգոստոսի սկզբին Ուռհայի մոտերում սպանվեցին հայ պառլամենտականներ Գրիգոր Զոհրապը և Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենձյուլյան):⁷⁴⁰ Ուռհայից հեռացող՝ աք-

737. Künzler J., Bericht über den Betrieb unseres Hospitales und der Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 57:
738. Անդ, էջ 58:
739. Անդ, էջ 57: Եվ այնուամենայնիվ, որքան էլ մեծ էր Յեպեի և Կյունցլերի նվիրումը, դեպի մահ գնացող հարյուր-հազարավորներին նրանք փրկել չէին կարող: Ուռհան և շրջակայքը ամեն օր ծածկվում էին աքսորյալների դիերով, և եթե քաղաքի փողոցներից նրանք հավաքվում ու հողածածկ էին արվում, ապա դրսում սպանվածներն ու սովամահ եղածներն այդ բախտն էլ չունեին: «Եթե նույնիսկ երբեմն սպանվածները հավաքվում և թաղվում էին, ապա դա այնքան թերի էր կատարվում, որ վայրի գազանները դարձյալ կարողանում էին դիակները հանել և հոշոտել,- պատմում էր Կյունցլերը:- Շարունակ հանդիպում էին արյունածածկ վայրեր, որտեղ մարդիկ էին մորթվել...»: Որպես կանոն շարասյունների մշտական ուղեկիցն էր նաև բժավոր տիֆը, որը ժամանակակիցների վկայությամբ «ամբողջ բազմությունների տապալում էր ճանապարհներին՝ ազատելով հետագա տառապանքներից»: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 38: Հմտտ. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 119:
740. Նրանց սպանությունից անմիջապես հետո մահվան վկայական կազմելու համար այնտեղ ուղարկվեց Ուռհայի քաղաքային բժիշկը: Ըստ նրա կողմից կազմված արձանագրության, երկու բարձրաստիճան այրերը մահացել էին տիֆից: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 14:

սորյալների յուրաքանչյուր բազմության հետ մոտենում էր նաև քաղաքի հայության օրհասական պահը:⁷⁴¹

1915 թ.-ի օգոստոսի 19-ին հայկական թաղամասում խուզարկության ընթացքում կատարվող մի բռնարարի ժամանակ ոստիկանների վրա տեղացին կրակոցներ, որին ի պատասխան նշված բարձրաստիճան կոմիտեականների հրահանգով սկսվեց Ուռհայի հայերի առաջին

741. Օգոստոսին Ա. Կալենդերյանը դարձյալ դիմեց Կյունցլերին՝ նրան խնդրելով մեկնել Եվրոպա և փորձել այնտեղից օգնություն ուղարկել: «Ես ամենից առաջ կգնայի հայ ժողովրդի հավատարիմ բարեկամ դր. Լեփսիուսի մոտ,- նշում էր Կյունցլերը,- քանի որ եթե եվրոպայում որևէ մեկը կարող էր այդ առումով ինչ-որ բան անել, ապա այդ նա էր...»: Հունեմալով, սակայն, համապատասխան դրամ և միաժամանակ վստահ չլինելով, որ իշխանություններն իրեն թույլ կտան երկրից հեռանալ՝ նա հարկադրված էր այդ մտքից հրաժարվել: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 16: Այդ մտահոգության համար Կյունցլերն անշուշտ հիմքեր ուներ, քանի որ դեռ հունիսին Պաղեստինից, Լիբանանից և Սիրիայից 500 եվրոպացիներ ուղարկվել էին Ուռհա և ներկայվել այնտեղ: Տե՛ս Feigel U., Das evangelische..., էջ 198: Եթե նույնիսկ, սակայն, Կյունցլերի մեկնումը հաջողվեր, ապա այդ հազիվ թե որևէ արդյունք տար, քանի որ դեպքերը չափազանց արագորեն հաջորդեցին միմյանց: Դեռ հունվարից այնտեղ գործող ռազմական դատարանը հուլիսին փոխարինվել էր մեկ ուրիշով, որի անձնակազմը համալրվեց քացառապես դրսից եկած թուրք պաշտոնյաներով: Փոփոխության համար շարժառիթ էր ծառայում այն մտավախությունը, որ ուռհաբնակ թուրքերը տեղացի հայերի հանդեպ կարող էին կարեկցանք և գիշողանություն ցուցաբերել: Օգոստոսի 10-ին Ուռհայում հայտնվեցին նաև երիտթուրքական կոմիտեի անդամներ Սիմեոն Ջևաթ և Խալիլ Բեյերը (Վերջինս, ի դեպ, եմվերի հորեղբորորդին էր և երիտթուրքական կառավարությունում վարել էր արդարադատության և ԱԳ նախարարի պաշտոնները: Տե՛ս Էջարտ Բ., «Ապրած օրերը Ուռհայում», Երևան, 1990, էջ 13), որոնք տղամարդկանց կոտորածները և կանանց ու երեխաների աքսորը կազմակերպելու հանձնարարությամբ շրջում էին ողջ Անատոլիայով: Այնտեղ նրանց առաջին գործը եղավ «աքսորել» բանտերում գտնվող հայերին, և չնայած հայ համայնքից վերցված մի մեծ կաշառքի դիմաց (շուրջ 60 000 ֆրանկ) նրանք խոստացել էին բանտարկյալների ճանապարհել Զալեպի, այլ ոչ թե Դիարբեքի ուղղությամբ, վերջիններս ուղարկվեցին դեպի Դիարբեքի և ճանապարհիին, Ուռհայից ոչ հեռու անխտիր սրի քաշվեցին: Նրանց թվում էր, ի դեպ, նաև Ա. Կալենդերյանը, որը ծերրակալվել էր Կյունցլերի հետ իր հիշյալ հանդիպումից կարճ ժամանակ անց: Տե՛ս Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 121: Օգոստոսի կեսին զանգվածաբար մորթվեցին նաև Ուռհայի մոտակայքում, ճանապարհների վրա աշխատող շինարարական զուսարտակները, որոնցում ներգրավված էին ի թիվս այլոց 1000 ուռհաբնակ տղամարդիկ: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 17: Մահվան օղակը հետզհետե ավելի էր սեղմվում Ուռհայի հայ համայնքի շուրջը, և երբ տեղահանվեցին նաև հարևան Արիսանի շրջանի հայ ընտանիքները, պարզ դարձավ, որ շուտով հերթը հասնելու էր Ուռհային:

կոտորածը:⁷⁴² Թուրք գազազած ամբոխն, ավարտելով շուկայում և փողոցներում գտնվող հայուրավոր հայերի սպանողը, ուշ երեկոյան շարժվեց դեպի հայկական թաղամաս և ընկրկեց ու վերադարձավ միայն այնտեղից հնչող կրակոցներից հետո:⁷⁴³ Երեք օր անց ԳԱԱ-ի հիվանդանոցում հայտնվեցին բազմաթիվ վիրավոր կանայք. որոնց Կյունցլերն իր օգնականների հետ ցուցաբերեց անհրաժեշտ բուժօգնություն: Տղամարդիկ, չնայած հաջորդ օրը կառավարության կողմից կատարված՝ անվտանգության հավաստիացումներին, հայկական թաղամասից և իրենց թաքստոցներից դուրս չէին գալիս:⁷⁴⁴

Ստեղծված իրավիճակում արժանավոր մահը աքսորից և կառավորման գերադասելով նրանք որոշեցին դիմել ինքնապաշտպանության: Նրանց ղեկավար Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, ընկերների հետ ծալված մեկնելով Հալեպ, կարողացավ այնտեղից բերել մեծ քանակությամբ գենք ու զինամթերք: Պատրաստվեցին նաև ամուր բարիկաղներ, և սեպտեմբերի 29-ի գիշերը, մի ոստիկանական խուզարկության ժամանակ սկսվեց առճակատումը:⁷⁴⁵ Չնայած հայերի դեմ հրահրվեցին նաև մոտակայքում ապրող քրդերը, և բացի այդ թուրք զինվորական ուժերը Հալեպից խոշոր համալրումներ ստացան, սակայն հայկական թաղամասի վրա կազմակերպված զրոհները շարունակ ձախողվում էին՝ թուրքական կողմին պատճառելով մեծ կորուստներ:⁷⁴⁶

Հայերը գրավել էին իրենց թաղամասի արվարձանների՝ ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող բոլոր շենքերը և ունենա-

742. Անդ, էջ 22:

743. Անդ, էջ 24: Ըստ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռուլերի՝ օգոստոսի 26-ին Կ. Պոլիս ուղարկված տեղեկության, կոտորածի ընթացքում զոհվել էր 200 հայ: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, էջ 143:

744. Künzler J., Im Lande..., էջ 26: Կոտորածից հետո բազմաթիվ հայեր ապաստանել էին նաև եվրոպացիների տներում: Կյունցլերի և Էքարտի բնակարանները նույնպես լի էին փախստականներով: Անդ:

745. Անդ, էջ 39:

746. Ապստամբությունը ճնշելու համար հոկտեմբերի 4-ին 6000 զինվորներով և հրետանիներով Ռուհա եկավ Հալեպի զինվորական պարետ Ֆահրի փաշան: Տե՛ս Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 135: Մ. Մեքոնյանի տեղեկության համաձայն նրա զինվորների քիվը հասնում էր շուրջ 10 000-ի: Տե՛ս Melkonjan M., Karen Jeppe schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 30:

լով մեծ տեսադաշտ՝ անվրեպ գնդակահարում էին շրջակայքում հայտնվող բոլոր թուրքերին:⁷⁴⁷ Երկու կողմերի համար կարևոր դիրքային նշանակություն ուներ նաև գորգի ֆաբրիկայի շենքը, որ գտնվում էր հայկական և թուրքական թաղամասերի սահմանագծին, և որտեղ նշված կոտորածից հետո ապաստանել էին մոտ 1000 հայեր՝ մեծ մասամբ կանայք և երեխաներ:⁷⁴⁸ Ապստամբներն, ինչպես վկայում էր ժամանակակիցը, նպատակ ունեին գրավել նաև այդ շենքը, և երբ նրանց մտադրությունը հայտնի դարձավ Ֆ. Էքարտին, վերջինս վճռեց այն նախօրոք հանձնել թուրքական կողմին:⁷⁴⁹

Ֆահրի փաշան շենքը գրավելու՝ Էքարտի խնդրանքի կատարումը հետաձգեց հաջորդ օրը: Ինչ վերաբերում էր այնտեղ ապաստանած հայերին, ապա ֆաբրիկայի հանձնման նախօրեին Ֆ. Էքարտի եղբոր Բ. Էքարտի միջոցով այդ մասին տեղեկացվելով նրանց մեծագույն մասը գերադասեց գիշերը պատուհաններից դուրս գալով՝ տեղափոխվել հայկական թաղամաս:⁷⁵⁰ Իսկ հաջորդ օրը ֆաբրիկայի շենքը գրավվեց թուրքական ջոկատների կողմից: Այնտեղ մնացած մոտ 400 հայերը, մեծ մասամբ ֆաբրիկայում աշխատող կանայք և երեխաներ, տեղափոխվեցին ԳԱԱ-ի որբանոցի շենքը, իսկ յոթ տղամարդիկ, նրանց թվում նաև որբանոցի աշխատակիցներ Պետրոսը և Հովհաննեսը նետվեցին բանտ:⁷⁵¹ Գեներալը մերժեց նրանց իր սեփական տանը տեղավորելու՝ Էքարտի խնդրանքը՝ պատրվակելով, որ հարցաքննության միջոցով դեռ անհրաժեշտ էր փաստել նրանց անմեղությունը, և չնայած նա Էքարտին խոստացավ ապահովել ձերբակալվածների անվտանգությունը, սակայն այդ բնականաբար տեղի չունեցավ, և մի քանի օր անց դաժան խոշտանգումներից հետո նրանք

747. «Մուսուլմանների ողջ ֆանատիզմը,- գրում էր Կյունցլերը,- պետք է զրգովոր նաև այն բանից, որ ոչ մի մոլլա չէր կարողանում բարձրանալ իր միևարեթի վրա ընդունված կարգով աղոթքի կանչելու համար, քանի որ այդ անելու դեպքում մի որևէ հայի նպատակասլաց գնդակը կմարեր նրա կյանքի լույսը»: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 40:

748. Անդ, էջ 41:

749. Անդ: Էքարտի այդ արարքի շարժառիթների և հետևանքների լուսաբանումը մենք կկատարենք փոքր-ինչ ավելի ուշ:

750. Künzler J., Im Lande..., էջ 42:

751. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 136:

գնդակահարվեցին:⁷⁵² Ինչևէ, մարտերի ընթացքում շարունակ ավելանում էր թուրք վիրավորների թիվը: Նրանց բուժման համար հիվանդանոցային տեղեր ապահովելու նպատակով թուրքական հիվանդանոցից բոլոր հայ հիվանդներն արտաքսվեցին՝ այնուհետև տեղավորվելով ԳԱԱ-ի հիվանդանոցում: Երբ մի քանի օրից, սակայն, պարզ դարձավ, որ թուրքական հիվանդանոցն այլևս ի վիճակի չէր վիրավորներին տեղավորել, Կյունցլերին կարգադրվեց իր հիվանդանոցը ևս հիվանդներից ազատել և տրամադրել բանակի կարիքներին: Հետևելով հրամանին՝ նա իր բոլոր հայ հիվանդներին մինչև առճակատման ավարտը տեղափոխեց կոտորածի ժամանակ սպանված մի հայի բնակարանը՝ նրանց հետագա բուժումն ու խնամքը կազմակերպելով այնտեղ:⁷⁵³

Պաշարված հայերը, որոնք ժամանակակիցների վկայությամբ ապահովված էին սննդի մեծ պաշարով և ջրով (թաղամասում կային բազմաթիվ ջրհորներ), դեռ երկար կարող էին պահել իրենց անառիկ դիրքերը, և ինչպես մարտերի ընթացքում պարզ դարձավ, նույնիսկ թուրքական բանակի հրետանիները նրանց համար մեծ վտանգ չէին ներկայացնում:⁷⁵⁴ Սակայն երբ մարտերից մեկի ժամանակ նրանց առաջնորդը՝ Մկրտիչը զոհվեց, ծայր առավ ընդհանուր բարոյալքում: Ի վերջո, մարդկանց մեծ մասը ցանկություն հայտնեց հանձնվել՝ հուսալով այդ կերպ իր կյանքը փրկել, և հոկտեմբերի 16-ին ապստամբները, պայքարը դադարեցնելով, անձնատուր եղան:

Այդ անսպասելի շրջադարձը ցնցող ազդեցություն գործեց ԳԱԱ-ի աշխատակիցներից շատերի վրա, առանձնապես Կ. Յեպեի, որը հույս ուներ «հայկական թաղամասի այդ անառիկ բարձունքի վրա Թուրքիային տեսնել հայերից հաղթված»:⁷⁵⁵ Իր հուսախաբությունը չէր կարող թաքցնել նաև Կյունցլերը, որը նույնպես հայերի անձնատուր լինելու համար ոչ մի հիմք չէր տեսնում: «Կասկած չկար, որ որոշ չափով ամուր միասնություն ցուցաբերելու դեպքում հայերը թուրքե-

752. Künzler J., Im Lande..., էջ 51: Կյունցլերը փորձեց նրանցից գտնել մեկին՝ առողջական ծանր վիճակում գտնվող Հովհաննեսին փոխադրել հիվանդանոց, բայց այդ մասին զեներալին ուղղված նրա միջնորդությունը մերժում ստացավ: Անդ:

753. Անդ, էջ 45: Հիվանդների անկողինների հարյուր լուծվեց ֆարիկայում մնացած անկողինների տեղափոխման միջոցով: Անդ:

754. Անդ, էջ 42:

755. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 115:

րին դեռ ամիսներ շարունակ կդիմագրավեին,- նշում էր նա:- Սակայն հայերի դժբախտությունը՝ նրանց անմիաբանությունը, դարձավ նրանց ճակատագիրը և թուրքերի օգնականը: Կարդանք այդ այնքան ինտելիգենտ ժողովրդի պատմությունը: Երբեք համախմբված միասնություն չի եղել: Շվեյցարացիների նշանաբանը՝ «Մեկը բոլորի համար, բոլորը մեկի», նրանք չեն ճանաչում»:⁷⁵⁶

Անձնատուր լինելուց հետո տղամարդկանց մեծ մասը, քաղաքից դուրս բերվելով, զանգվածաբար ոչնչացվեց թուրքերի և քրդերի կողմից, իսկ մյուսներն ուղարկվեցին բանտ և հաջորդ օրերին ծանր խոշտանգումներից հետո ռազմական դատարանի որոշմամբ կախաղան հանվեցին:⁷⁵⁷ Ինչ վերաբերում է կանանց և երեխաներին, ապա նրանք, մինչև տղամարդկանց հետ հաշվեհարդարը կավարտվեր, արգելափակվեցին երեք մեծ շենքերում, որտեղ Յեպեն, Կյունցլերը և նրա կինը նրանց ամեն օր սնունդ էին մատակարարում:⁷⁵⁸

Որքան էլ մեծ էր բոլոր դժբախտներին սնունդով ապահովելու նրանց ցանկությունը, այնուամենայնիվ բազմահազար սովահար մարդկանց բավարարելն անհնար էր: Միայն Յեպեն օրական երկու-երեք անգամ ավանակի վրա բարձված ուտելիք էր տանում դատապարտվածներին՝ կարողանալով ամեն օր հոգ տանել շուրջ 250 մարդու համար:⁷⁵⁹ Երբ, սակայն, ուժերի անօրինակ լարումով նա փորձում էր օգտակար լինել նաև մյուսներին, հարկ էր լինում դիմել զինվորների օգնությանը: «Նրանք հասել էին այն աստիճանին, որ ինչպես վայրի զազաններ հարձակվում էին, հենց որ ուտելիքի հոտ էին առնում... Առաջին օրը Կարենը տեսավ, թե ինչպես են նրանք հարձակվում մի սատկած և կիսով չափ նեխած ավանակի վրա, պատառոտում նրան և ազահաբար խժռում...»:⁷⁶⁰

756. Künzler J., Im Lande..., էջ 46: Մարտերի ընթացքում թուրք սպանվածների թիվը հասնում էր մոտ 100-ի: Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 87:

757. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 136: Տղամարդկանցից միայն մեկին՝ ԳԱԱ-ի հիվանդանոցի բեռնակիր Հակոբին հաջողվեց հրաշքով փախչել և ծանր վիրավոր վիճակում հասնել Կյունցլերի բնակարանը: Կերչինս նրան տեղավորեց հիվանդանոցում, որտեղ Հակոբը կարճ ժամանակում ապաքինվեց: Sick I. M., Im Lande..., էջ 48: Հետագայում, սակայն, նա ևս հարկադրված եղավ թռնել արքայի ճանապարհը: Անդ, էջ 63:

758. Անդ, էջ 50:

759. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 146:

760. Անդ:

Կյունցլերը նույնպես իր ուժերի ներածին չափով հոգ էր տանում այնտեղ գտնվող վիրավորների և հիվանդների համար, տրամադրում դեղորայք, կատարում վիրակապումներ և այլն: Առճակատման ավարտից հետո նա հիվանդանոցը դարձյալ տրամադրեց հայ հիվանդներին ու փախըստականներին, որտեղ տասնյակ դժբախտներ կարողացան առժամանակ ապաստան գտնել:⁷⁶¹ Որքան էլ, սակայն, օգնությունը մեծ լիներ, թշվառության ծովում այն միայն մի կաթիլ էր:⁷⁶² Իսկ 1915 թ-ի նոյեմբերի երկրորդ կեսին ծայր առավ նաև Ուռհայի հայերի աքսորումն ուղեկցվելով աննկարագրելի սարսափներով:⁷⁶³ Այդ ճակատագիրն ունեցան նաև օգոստոսի 19-ի կոտորածներից հետո օտարերկրացիների տներում և հաստատություններում ապաստանած հարյուրավոր հայերը: Բացառություն չկազմեցին նույնիսկ հիվանդները, որոնք խնամվում էին ԳԱԱ-ի հիվանդանոցում և Կյունցլերի կողմից հիվանդանոցի վերածված տանը:⁷⁶⁴ Այն տղամարդիկ, որոնք թաքնվել էին աներիկյան որբանոցի շենքում, անմիջապես կախվեցին, իսկ գերմանական հիվանդանոցում, Կյունցլերի և Ֆ. Էքարտի տներում ապաստանածները «զորակոչվեցին»: Համենայն դեպս, այդպիսին էր նրանց վերաբերյալ հաղորդված միակ պաշտոնա-

761. Jeppe K., *Unsere Arbeit nach der Katastrophe*, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 4-5: Հմնտ. Künzler J., *Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitales in Urfa*, անդ, էջ 27:

762. Ժամանակակիցների հուշերը լի են տառապանքների և սարսափների անօրինակ պատկերներով: «Ծծկեր մանուկները խմբերով կիտված էին քակում և հառաչալից իրենց վերջին էին սպասում,- պատմում էր Կյունցլերը:- Ոչ բոլոր մայրերը քաջություն ունեին նրանց նետելու մեծ ջրավազանը: Եվ չնայած դրան, այն պետք է ամեն առավոտ դատարկվեր մեռած կանանցից ու երեխաներից...»: Տե՛ս Künzler J., *Dreißig Jahre...*, էջ 70:

763. «Ամնոռանալի են նրանց մասին պատմող տեղեկությունները,- գրում էր Ի. Մ. Ջիկը,- անմոռանալի ոչ միայն նրանց ծանր ողբերգության, դառը տառապանքների, այլ ավելի շուտ նրանց հերոսականության, կամավոր ինքնազոհաբերման և մահվան ճանկերում նրանց ցուցաբերած ուժի պատճառով, որոնց մասին վկայում են տեղեկությունները: Այն թագավորական ճորտակ թռչունների մի հսկա երամ էր, որը զիջերով մեկնեց այն աշխարհը, և որի՝ կարոտի երգը դեռ արձագանքում է մթության մեջ»: Տե՛ս Sick I. M., *Karen Jeppe...*, էջ 138:

764. Künzler J., *Im Lande...*, էջ 60-63: Միայն հիվանդանոցից դուրս քերվեցին և արտրվեցին շուրջ 70 կանայք և երեխաներ: Տե՛ս Künzler J., *Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitales in Urfa*, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 27:

կան տեղեկությունը:⁷⁶⁵

Սարսափների այդ քառսում այնուամենայնիվ կային մարդիկ, որոնք անձնվիրաբար շարունակեցին իր փրկարար առաքելությունը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ այդ արդեն կատարելապես անհնար էր թվում: Ադպիսին էր Բ. Էքարտը, որը, տեղյակ լինելով ֆաբրիկայի ջրհորում թաքնված մի քանի հայերի մասին, չնայած շենքում թուրք զինվորների մշտական առկայությանը, շաբաթներ շարունակ նրանց սնունդ էր մատակարարում, իսկ հետագայում օգնեց նաև դիմել փախուստի:⁷⁶⁶ Այդպիսին էր նաև Կարեն Յեպեն...

Նրա մոտ ապաստանող մարդկանց թիվն օրեցօր շարունակ ավելանում էր՝ օգոստոսին հասնելով 30-ի:⁷⁶⁷ Մեկուսի, արվարձանային վայրում գտնվող այդ տանը նա երեխաներին սկսեց դասավանդել գերմաներեն լեզու՝ ջանալով նրանց համար ստեղծել ըստ հնարավորին խաղաղ և բնականոն առօրյա:⁷⁶⁸ Խաբուսիկ խաղաղություն, որն, իհարկե, երկար չէր կարող տևել: Երբ ապստամբությունը ճնշվեց, և սկսվեց աքսորը, թաքնված հայերին հայտնաբերելու նպատակով քաղաքում ծայր առան խուզարկություններ: Առանձնակի հետևողականությամբ որոնվում էր քահանա Գարեգին Ոսկերչյանը, որն իր ընտանիքով պատսպարվել էր Յեպեի տանը: Ուստի վերջինս նպատակահարմար գտավ նրան հեռացնել ու թաքցնել մերձակա այգիներից մեկում՝ ապահովելով սննդով:⁷⁶⁹ Այնուամենայնիվ կասկած չունենալով, որ ոստիկանները շուտով կհայտնըվեին նաև իր տանը, և այդ դեպքում մյուս՝ թվով տասը տղամարդկանց այլևս փրկություն չէր լինի, Կ. Յեպեն նրանց հանձնարարեց հաստակի տակ փորել մի ստորգետնյա խոռոչ՝ վտանգի դեպքում այնտեղ պատըս-

765. Künzler J., *Das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung*, „Der Orient“, 1919, էջ 34:

766. Künzler J., *Im Lande...*, էջ 97: Հմնտ. էքարտ, Բ., «Ապրածս օրերը Ուռհայում», Երևան, 1990, էջ 50-56: Բ. էքարտն, ի դեպ, 1916 թ-ին ուղարկվեց ծառայության Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում, որտեղ մնաց մինչև պատերազմի ավարտը: Տե՛ս Lepsius J., *Franz Eckart*, „Der Orient“, 1919, էջ 147:

767. Sick I. M., *Karen Jeppe...*, էջ 130: Նրանցից 10-ը տղամարդիկ էին:

768. Անդ, էջ 130:

769. Melkonjan M., *Karen Jappes schwerste Zeit*, „Orient im Bild“, 1936, էջ 31:

պարվելու համար:⁷⁷⁰ Նրա հույժը, որ երեխաները և կանայք, գտնվելով գերմանական որբանոցի պաշտպանության ներքո, կկարողանային աքսորից խուսափել, ցավոք, չարդարացավ, և կարճ ժամանակ անց կատարված խուզարկությունից հետո, չկարողանալով հայտնաբերել թաքնըված տղամարդկանց, ոստիկաններն իրենց հետ տարան այնտեղ գտնվող երեխաներին ու կանանց:⁷⁷¹

Նկատի առնելով նոր խուզարկությունների հավանականությունը՝ Յեպեն այնուհետև իր տանից տղամարդկանց ուղարկեց Տեր-Գարեգինի թաքստավայրը, որտեղ նրանք միասին մնացին մինչև աշնան վերջը:⁷⁷² Ինչպես հետագա օրերը ցույց տվեցին, դա միանգամայն հիմնավորված էր, քանի որ Տեր-Գարեգինին հայտնաբերելու նպատակով նրա տանը մանրագնին խուզարկությունները կրկնվեցին բազմաթիվ անգամներ:⁷⁷³ Նրան ի հայտ բերելու համար գործի էր դրվել ոստիկանների և լրտեսների մի ամբողջ բանակ, և «վտանգավոր թշնամու» համարում ստացած քահանան, ծանր վիճակից էլք չգտնելով, միաժամանակ իր պատճառով մյուս փախստականներին չվտանգելու համար նյոյնների սկզբին իր կնոջ հետ միասին ինքնասպանություն գործեց:⁷⁷⁴

Աշնան ցրտերն ընկնելուց հետո փախստականները դարձյալ վերադարձան Յեպեի բնակարանը՝ ամեն օր, առավոտից մինչև ուշ գիշեր մնա-

լով այնտեղ փորված ապաստարանում:⁷⁷⁵ Խուզարկությունները շարունակվում էին, և հայտնաբերվելու ամենօրյա երկուրդով լի մռայլ և հոգեմաշ ամիսները հաջորդում էին միմյանց, երբ ներխուժեց մի նոր թշնամի և՛ վարակիչ տիֆը: Յեպեն հարկադրված էր ստանձնել նաև հիվանդապահուհու պարտականությունը և բազմաթիվ անբուժելի գիշերներից հետո ի վերջո կարողացավ բոլորին ապաքինել: Անձամբ, սակայն, նա այլևս ի վիճակի չէր դիմանալ տևական անասելի լարվածությանը, և ուժասպառ նյարդերը տեղի տվեցին: Երեք շաբաթ շարունակ նա գտնվում էր բացարձակապես անգիտակից վիճակում:⁷⁷⁶ Իսկ երբ այնուհետև վերստացավ իր գիտակցությունը, այլևս չուներ շարժման նախկին ազատությունը: Նյարդերի ապաքինման և կազդուրման համար նրան անհրաժեշտ էր երկարատև հանգիստ, ինչի մասին այդ օրերին անհնար էր նույնիսկ երազել:

Ինչևէ, ժամանակն անցնում էր, և 1917 թ-ի աշնանը թվում էր, թե վտանգը արդեն սկսել է մեղմանալ, երբ կառավարությունը որոշում ընդունեց բռնագրավել Յեպեի բնակարանը՝ պահանջելով այն 24 ժամում ազատել: Հերթական այդ փորձությունը փախստականների և Յեպեի համար կործանարար կլիներ, եթե պատահականությունն օգնության չհասներ: Այդ օրերին իր դասակով Ուռհայում էր գտնվում մի գերմանացի մայրը, որին Յեպեն առաջարկեց բնակվել իր տանը: Մայրը սիրով ընդունեց առաջարկը և տեղափոխվեց այնտեղ՝ ոստիկաններին արգելելով տան հանդեպ որևէ ոտնձգություն կատարել: Քանի որ, սակայն, երաշխավորված չէր, թե նա դեռ որքան այնտեղ կմնա, Յեպեն իր «ընտանիքի» հետ 1918 թ-ի փետրվարին մեկնեց այգիներում գտնվող իր ամառանոցը, որտեղ նրանք մի լեզգի շեյխի թաքուն աջակցությամբ կարողացան դիմակայել մինչև աշուն:⁷⁷⁷ Իսկ աշնանը, երբ կառավարությունը կենդանի մնացած հայերին այլևս նախկին «հետևողականությամբ» չէր հետապնդում, եկավ բաժանման պահը: Յեպեն բոլոր տղամարդկանց ուղարկեց երկաթուղու շինարարությունում աշխատելու, իր երկու որդեգիրներին՝ Միսաքին ու

770. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 130: Նրանց թվում էր նաև մի տասնչորսամյա պատանի, որին Յեպեն կարողացել էր աքսորականների ճամբարից աննկատ իր մոտ տանել և թաքցնել: Անդ, էջ 149:

771. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 47: Նրանց թվում աքսորի ճանապարհը բռնեց նաև Յեպեի որդեգիր դուստր Լուիզան, որին, սակայն, մի քանի օր անց հաջողվեց կաշառքով ետ բերել և, հակառակ բոլոր հետապնդումներին, հուսալիորեն թաքցնել: Անդ, էջ 48: Յեպեն նյոյնների 3-ին Լուիզային ամուսնացրեց իր մյուս որդեգրի՝ Միսաք Մելքոնյանի հետ: Անդ, էջ 11:

772. Անդ, էջ 47: Յեպեն նրանց հետ կապ էր պահպանում Միսաքի միջոցով, որը, ծաղկած որպես թուրք, գիշերային ժամերին այցելում էր նրան և հոգում սննդի տեղափոխման հարցը: Բոլոր ծախյալներն իրենց մոտ պահում էին Յեպեից ստացած որոշ քանակությամբ թույն, որպեսզի թուրքերի ձեռքը կենդանի չընկնեին: Անդ:

773. Անդ:

774. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1937, էջ 14: Նրա երեխաները շարունակեցին մնալ Յեպեի մոտ: Անդ, էջ 26:

775. Անդ, էջ 27:

776. «Անց այն տպավորությունն ունեինք, որ նրա նյարդերն ամբողջովին սպառվել են,- պատմում էր Մ. Մելքոնյանը:- Նա կարծես կորցրած լիներ իր բանականությունը: Հաճախ վեր էր թռչում անկողնուց... Հաճախ չէր գիտակցում, թե ինչ է անում, և խառնաշփոթ, անհասկանալի մտքեր էր արտաբերում»: Անդ, էջ 37:

777. Սահակյան Ա., Դիցազնական Ուռհան եւ իր հայրորդները, Բեյրութ, 1955, էջ 975-976: Հմնտ. Melkonjan M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1938, էջ 10:

Լուիզային ժամանակավորապես հանձնեց մի քուրդ առաջնորդի պաշտպանությանը և Կյունցլերի ուղեկցությամբ մեկնեց Եվրոպա ... 1921 թ-ին կրկին վերադառնալու համար:⁷⁷⁸

4. Յեպեն, Յ. Կյունցլերը և Բ. Էքարտն այսպիսով անձնուրացաբար և հաճախ անհավատալի խիզախունների գնով փորձում էին օգնել աքսորյալներին և թեթևացնել նրանց տառապանքները: Ինչ վերաբերում էր, սակայն, Ֆ. Էքարտին, ապա նրա վերաբերյալ ժամանակակիցների տեսակետները միանշանակ չէին, և հայկական շրջաններում առավելապես տիրապետում էր այն կարծիքը, որ նա հարել է թուրքական կողմին՝ դավաճանելով այն առաքելությանը, որի համար ուղարկվել էր Ուռհա: Քանի որ դրա համար ոչ առանց հիմքի վկայակոչվում էր գորգի ֆաբրիկան թուրքական բանակին հանձնելու փաստը մենք ստորև կփորձենք փոքր-ինչ հանգամանակից անդրադառնալ այդ խնդրին:

Ֆաբրիկայի շենքը, որ պայքարող երկու կողմերի համար ստրատեգիական մեծ նշանակություն ուներ, ինչպես տեղեկացնում էր Կյունցլերը, թուրքերի կողմից գրավվեց այդ առթիվ Էքարտի կատարած խնդրանքի հիման վրա: «Այդ համալիրի գրավումը պետք է երկու կողմերի համար էլ մեծ նշանակություն ունենար,- նշում էր Կյունցլերը: - Չայերը ևս սկզբում մտադրություն ունեին ֆաբրիկան գրավել, որի տանիքներից կարելի էր տեսադաշտում ունենալ ողջ մուսուլմանական թաղամասը, առավել ևս, որ Ֆաբրիկայի դահլիճներում կային նրանց ազգակիցներից շուրջ 1000 մարդ: Ֆաբրիկայի ղեկավարին պրն. Էքարտին տեղեկացվել էր հայերի դիտավորության մասին: ... Եվ նա ծանր սրտով վճռեց թուրքական կառավարությանը խնդրել ֆաբրիկան գրավել, նախքան հայերը կգային նույնն անելու...»: ⁷⁷⁹

Չնայած Կյունցլերը թափանցիկ ակնարկ էր կատարում նաև Ֆ. Էքարտին համակած երկվության մասին և նշում. որ նա, համոզված լինելով, որ թուրքերին կհաջողվեր ճնշել ապստամբությունը, այդ որոշումը կայացրել էր ֆաբրիկան ռմբակոծությունից, իսկ պայքարի ավարտից հետո նաև թալանից փրկելու նպատակով,⁷⁸⁰ այնուամենայնիվ շենքի հանձնման փաստը, ցավոք, պահի համակած թուլության հետևանք չէր, այլ վկա-

778. Անդ:

779. Künzler J., Im Lande..., էջ 41:

780. Անդ:

յում էր կառավարության հայաջինջ քաղաքականության հետ համակերպվելու: Էքարտի կողմնորոշման մասին: Դա հաստատվում էր նաև հետագայում հաղորդված այլ տեղեկություններով: Մասնավորապես հայտնի է, որ Յեպեն իր մոտ մարդկանց թաքցնելու հանգամանքը Ֆ. Էքարտից պահում էր խիստ գաղտնի, իսկ մի անգամ, երբ հսկչի թերացման պատճառով դա վերջինիս կողմից բացահայտվեց, Յեպեի և նրա պաշտպանյալների համար կարող էր ունենալ անեմածանր հետևանքները. «Միս Եփփեն ամիսն ավելի էր, որ գամուած կը մնար անկողին...», պատմում էր նրա պաշտպանյալներից մեկը՝ Պետրոս Տեր-Պետրոսյանը: - Այդպիսի օր մըն էր, ես եւ Գեղոզը իր մօտ էինք, երբ յանկարծ սենեակէն ներս մտավ ծանօթ հեր Էքարտը, մենք քարացանք այդ վայրկեանին: Էքարտը հիւանդտեսի եկած էր: Դժուարաւ բարձրացանք մեր տեղէն և դուրս ելանք սենեակէն: ... Էքարտին մեկնելէն վերջ, վազեցինք Միս Եփփէին մոտ եւ զայն գտանք բոլորովին զգայազիրկ վիճակի մէջ: Բարեբախտաբար շուտով Քիւնցլերը հասաւ ու ներարկումներով սթափեցուց զայն: Պարզուեցաւ, որ Էքարտը քանի մը օր պայմանաժամ տուած է Միս Եփփէին, որ մեզ յանձնէ կառավարութեան: Էքարտը պատճառաբանած էր, որ ամբողջ գերմանական միսիոնը իր պատճառաւ պիտի վտանգուի, ու իրենք իբրեւ Թուրքիոյ դաշնակից պարտաւոր են դէմ չերթալ թուրքերու քաղաքականութեան: Այս հանդիպումէն վերջ, երբ միս Եփփեն քիչ մը ինքզինք գտաւ, Միսաքին ըսած էր. եթէ Էքարտը անգամ մըն ալ իր տունը մտնէ, զնդակի բաժին մը ընէ զայն»: ⁷⁸¹

Չնայած պատերազմի վերջին շրջանում, երբ աքսորն ավարտվել էր, և եղեռնը վերապրած հայության մնացորդներն այլևս նախկին մեթոդներով չէին հետապնդվում, Ֆ. Էքարտը դարձյալ մասնակից դարձավ նրանց ցուցաբերվող օգնության աշխատանքներին,⁷⁸² այնուամենայնիվ հայկական շրջաններում նա ձեռք էր բերել հանցակցի համարում, որն, ինչպես շուտով կտեսնենք, պատերազմից հետո նրա համար դարձավ ճակատագրական:

Ինչևէ, ճակատագիրը չխնայեց նույնիսկ ԳԱԱ-ի հիվանդանոցի հայ աշխատակիցներին: Դեղագործ Ա. Աթարյանը, որը ձերբակալվել

781. Սահակեան Ա., Դիւցազնական Ուռհան եւ իր հայորդիները, Բեյրութ, 1955, էջ 971-972:

782. Künzler J., Im Lande..., էջ 13-14:

եր դեռ հունիսի 9-ին, օգոստոսի 12-ին բանտում սպանվեց:⁷⁸³ Չերբակալվեցին նաև դեղագործի օգնական Յոզեֆը և (նոյեմբերին) բժիշկ Ա. Արուհայթյանը:⁷⁸⁴ Չարդարացան գեթ նոր հիվանդապահուհիներին փրկված տեսնելու՝ Կյունցլերի հույսերը, որոնք նույնպես բռնի միացվեցին աքսորյալների շարասյանը:⁷⁸⁵ Հիվանդանոցում մնացին միայն չորս նախկին հիվանդապահուհիները, որոնց օգնությամբ նա կարողացավ շարունակել բուժասարկման աշխատանքները:⁷⁸⁶ Դա, սակայն, երկար չտևեց. 1916 թ-ի հունիսին այն պատճառաբանությամբ, որ Կյունցլերը բժշկի դիպլոմ և հետևաբար բժշկական գործունեություն վարելու իրավունք չունեն, մի թուրք տեսչի կարգադրությամբ ԳԱԱ-ի բժշկական հաստատությունները (կլինիկան, դեղատունը, հիվանդանոցը և վիրահատարանը) փակվեցին:⁷⁸⁷ Ըստ Կյունցլերի, հիվանդանոցը, որը 1915 թ-ի հուլիսից մինչև 1916 թ-ի հունիս ամիսը օթևան էր տվել շուրջ 500 հայ աքսորյալ կանանց և երեխաների, ստացել էր հայերի թաքստարանի համարում և իրականում փակվեց այդ պատճառով:⁷⁸⁸

Ինչևէ, չնայած որոշ ժամանակ անց, հուլիսին, իշխանությունների կարգադրությամբ հիվանդանոցը վերաբացվեց, սակայն արդեն զինվորական հոսպիտալի կարգավիճակով՝ տրամադրվելով բացառա-

783. Անդ: Յմն. Künzler J., Bericht über den Betrieb unseres Hospitals und der Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 57:
 784. Künzler J., Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitals in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 26-27:
 786. Անդ: Խոսքը վերաբերում է Աննա Տաշչյանին, Կոթսի Կյուպեյանին, Խաթուն Դեգիրմենջյանին և Հռիփսիմե Ալահայտյանին: Տե՛ս Künzler J., Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitals in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 28:
 785. Künzler J., Bericht über den Betrieb unseres Hospitals und der Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 58:
 787. Künzler J., Im Lande..., էջ 73: Հատկանշական է, որ մեկ օր անց, երբ քաղաքի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը դեղորայքի կարիք ուներ, դեղատունը բացվեց և ամմիչապես դարձյալ փակվեց: Տե՛ս Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3:
 788. Տե՛ս Briefe von Bruder Künzler aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 16: Կյունցլերը միաժամանակ նախագուշացվեց, որ նա ևս կարժամանար հայերի ճակատագրին, եթե շարունակեր նրանց աջակցություն ցուցաբերել: Անդ:

պես հիվանդ և վիրավոր զինվորականների բուժմանը:⁷⁸⁹ Նրանց խընամքն իրականացվում էր հիվանդապահուհիների կողմից, իսկ Կյունցլերն անձամբ դրան որևէ մասնակցություն չէր ցուցաբերում:⁷⁹⁰ Նոր ուղիներ որոնելով բնակչության սպասարկման իր նախկին գործունեությանը վերադառնալու համար:

Առիթը կայացավ 1916 թ-ի ամռան սկզբին, երբ դր. Արուհայթյանը երջանիկ պատահականությամբ կալանքից ազատվելով՝ վերադարձավ Ուռհա, և այդպիսով Կյունցլերը դարձյալ ասիստենտի կարգավիճակով աշխատելու հնարավորություն ստացավ:⁷⁹¹ Վերջինս կարողացավ կարճ ժամանակում դր. Ֆիշերի տանը ստեղծել բոլոր պայմանները կլինիկայի, դեղատան և վիրահատարանի գործունեությունն այնտեղ փոխադրելու համար և դեռ ամռանն իր աշխատանքները վերսկսեց նոր «հիվանդանոցում»:⁷⁹² Այդ թերևս կատարվեց խիստ ժամանակին, քանի որ Կյունցլերը շուտով պետք է կանգներ մի նոր գերխնդրի առջև, որն այդուհետ պետք է դառնար նրա «գլխավոր առաջադրանքը»: 1916 թ-ի հուլիսից, երբ հայ ժողովրդի տեղահանումն ու աքսորն արդեն փաստացիորեն ավարտվել էր,⁷⁹³ բազմաթիվ կանայք և աղջիկներ, որոնք շարասյուներից ետ էին ընկել կամ փախչելով՝ ապաստանել աքսորաճանապարհի մերձակա գյուղերում, հետզհետե սկսեցին վերադառնալ մոտակա քաղաքները, և այդ թվում նաև Ուռհա:⁷⁹⁴ Վերադարձողների հոսքն առանձնապես մե-

789. Künzler J., Bericht über den Betrieb unseres Hospitals und der Klinik in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 58:
 790. Տե՛ս Berichte unserer Mitarbeiter, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 61:
 791. Künzler J., Im Lande..., էջ 75:
 792. Անդ: Համարվելով զինվորական ծառայության մեջ՝ Արուհայթյանը ոչ թուրքական հաստատությունում աշխատելու իրավունք չունեն: Ուստի նա ստանձնել էր հիմնականում տեսչական վերահսկողությունը, իսկ աշխատանքը գրեթե ամբողջությամբ ծանրացել էր Կյունցլերի վրա: Անդ:
 793. Աքսորյալների վերջին շարասյունն Ուռհայով անցավ 1916 թ-ի հունիսին: Նրանք Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում աշխատող հայերն էին, մի քանի հազար մարդ, որոնք Ուռհայից ոչ հեռու՝ Վերանշեհիլում զանգվածաբար սրի քաշվեցին: Անդ, էջ 76:
 794. Անդ, էջ 86-87: Շատ երիտասարդ աղջիկներ և կանայք, որոնք փախչելով՝ ծառայության էին մտել մահմեդականների տներում, 1916-17 թթ. աշնանն ու ծննդն օայտ առաջ տվի պատճառով ծառայությունից հեռացվեցին և բնականաբար պետք է մեկնեին մեծ քաղաքները: Տե՛ս J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 1:

ծացավ 1916-17 թթ. ծննանը և գարնանը, երբ Դեր Ես Չորի մոտ գտնվող Ռակա քարտավայրից, որտեղ 1916 թ-ի սկզբին դեռ 20 000 քարտիվաներ կային, առավել աշխատունակ կանայք և երեխաները (թվով 300 ընտանիք) կառավարության որոշմամբ դարձյալ տեղափոխվեցին Ուռհա ճանապարհաշինության մեջ աշխատելու համար: Իշխանությունները հույս ունեին նրանց օգնությամբ տարածաշրջանում կասեցնել նաև արհեստագործության սպառնալից անկումը:⁷⁹⁵ Աքսորը հաղթահարած այդ ղրժբախտները գտնվում էին անասելի ծանր վիճակում. «Նրանք մուրացիկի պես աղքատ են,- նշում էր Կյունցլերը,- նրանց պակասում է նույնիսկ ամենամահիրածեշտը, հաճախ զուրկ են անգամ որկիցե հագուստից...»:⁷⁹⁶

Գոյատևած միջոցներ գտնելու հույսով վերադառնալով քաղաք նրանք, սակայն, հարկադրված էին նոր դաժան հուսախաբություններ ապրել. քանի որ օրենքից դուրս հայտարարված ժողովրդի մնացորդների հետապնդումը շարունակվում էր նույն հետևողականությամբ: Այս անգամ, սակայն, քարտի փոխարեն գործի էր դրվել բռնի մահմեդականացման մեքենան, որից խուսափել քչերին էր հաջողվում: Մահմեդական կրոնի ընդունումը իշխանությունների կողմից ներկայացվում էր որպես հայերի ֆիզիկական կյանքի ապահովագրման միակ պայմանը, և որ ամենաուշագրավն է, այն կատարվում էր հարկադիր «կամավորության» սկզբունքով: «Իհարկե, դա նշանակում է, որ բոլոր հայերը կամավոր մահմեդական են դառնում,- նշում էր Կյունցլերն իր տեղեկություններից մեկում.- քանի որ նրանք պետք է մի դիմում ներկայացնեն, որտեղ արտահայտում են մահմեդական դառնալու իրենց ցանկությունը: Իսկ եթե այդ չեն անում, նրանց սպառնում են տաժանակիր աշխատանքով և նոր քարտով: Դա կատարվում է ոչ միայն Ուռհայում, այլև այլ վայրերում, որտեղ դեռ հայեր կան»:⁷⁹⁷

Կյունցլերի վկայությունները հնարավորություն են ընձեռում հստակ պատկերացնել, թե թուրքական կառավարությունն քարտին

795. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 119:

796. Stü Aus Briefen unserer Mitarbeiter, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 51:

797. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, „Der Orient“, 1919, էջ 65: Կյունցլերի այս տեղեկությունն ուղարկվել է 1917 թ-ի հուլիսի 4-ին, սակայն գրաքննության արգելքների պատճառով այն հրատարակվեց միայն պատերազմից հետո: Տես անդ, էջ 64-ի ծանոթագրությունը:

հաջորդող շրջանում որքան մեծ հետևողականությամբ էր իրականացնում կենդանի մնացած հայերի, մասնավորապես որբ երեխաների մահմեդականացման և թուրքացման իր քաղաքականությունը: Հալեպում, օրինակ, մի շվեյցարուհի երկու տուն վերածել էր որբանոցների, որտեղ նրա միջոցով հավաքվել և խնամվում էին բազմաթիվ հայ որբեր: 1917 թ-ի մարտին այդ տները կալանվեցին, և երեխաները բռնի տեղափոխվեցին Անատոլիայի թուրքական որբանոցները, որոնք արագորեն հիմնվել էին մի կողմից թուրքիային որբախնամ պետության համարում բերելու, իսկ մյուս կողմից հայ երեխաներին թուրքացնելու նպատակով:⁷⁹⁸ Ուշագրավ է, որ երբ քարտիվաների համակենտրոնացման ճամբարներում համատարած մահացության հետևանքով ի հայտ եկան բազմաթիվ ծնողազուրկ երեխաներ, մի թուրքական որբանոց հիմնվեց նաև Ուռհայի մերձակայքում, որտեղ հավաքագրվեցին 1000 հայ որբեր, այդ թվում բազմաթիվ նորածիններ: Նրանց բոլորին տրվեցին մահմեդական անուններ, իսկ դաստիարակությունը կատարվում էր թուրքերենով և մահմեդական կրոնի սկզբունքներով:⁷⁹⁹ Բարեբախտաբար, սակայն, թուրքական որբանոցներն ի վիճակի չէին «պատասպարել» բոլոր որբերին...

Ի թիվս եղեռնը վերապրած հազարավոր այլ հայերի, հարկադրված մահմեդականություն ընդունեցին նաև Ռակայից Ուռհա տեղափոխված 300 հայ ընտանիքները:⁸⁰⁰ Կրոնափոխությունն իհարկե ընձեռում էր սոսկ գոյատևած իրավունք, մինչդեռ անօթևան, սովահար և հուսալքված մարդկանց գոյատևումն անհնար էր առանց կանոնավոր նյութական աջակցության. մի առաջադրանք, որի լուծմանն իրենց ողջ ուժերով նվիրվեցին Կյունցլեր ամուսինները: «1916 թ-ի հուլիս ամսից,- նշում էր Յ.

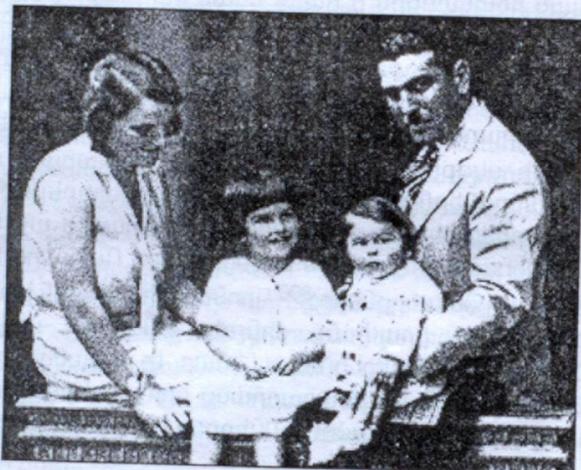
798. Անդ, էջ 65:

799. Առժամանակ անց մի համաճարակի հետևանքով այդ երեխաների մեծ մասը մահացավ, իսկ 1917-18 թթ. ծննանը, երբ մոլեգնում էր սովը, կառավարությունը ստիպված էր դեռ կենդանի 200 երեխաների մեծ մասին ազատ արձակել՝ այնտեղ թողնելով միայն 20 հոգու, որոնք «լավ մահմեդականներ» դառնալու հույսեր էին ներշնչում: 1918 թ-ի դեկտեմբերին իշխանությունները հարկադրված էին մնացած երեխաներին և ազատ արձակել, որոնք այնուհետև տեղափոխվեցին Կյունցլերի կողմից հիմնված որբանոցը: Տես Künzler J., Im Lande..., էջ 64-65:

800. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, „Der Orient“, 1919, էջ 65:

Կյունցլերը,- մեր գլխավոր առաջադրանքը դարձավ մեր քաղաքում հայտնվող կանանց և երեխաներին օգնության ցուցաբերումը»:⁸⁰¹

Եթե նկատի առնենք, թե որպիսի արագությամբ էր վերադարձողների թիվն աճում, կարող է պարզ դառնալ, թե որքան ծանր էր ստեղծված իրադրությունը: Եթե, օրինակ, միայնակ և անապաստան որբերի թիվն Ուռհայում 1916 թ-ի հոկտեմբերի 10-ի դրությամբ 380 էր, ապա դեկտեմբերին այն հասել էր արդեն 750-ի:⁸⁰² 1917 թ-ի հունվարին այնտեղ կային 1300, մարտին 2028, մայիսին 2518, իսկ հուլիսին շուրջ 2600 որբ երեխաներ:⁸⁰³ Առանց շուտափույթ օգնության նրանք կդատապարտվեին սպանահության:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԱՎՈՒՔԶՅԱՆՆ իր տիկնոջ՝ ՈՈՒԹ ԴԵՄՆԻՑԻ և զավակների հետ

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵԻ որդեգիր ՄԻՍԱԲ ՍԵԼԲՈՆՅԱՆԸ հասուն տարիքում

801. Künzler J., Im Lande..., էջ 87:

802. Տե՛ս Nachrichten aus dem Hilfswerk, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 11: Դմմտ. Lepsius J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit von D. Dr. Johannes Lepsius“, 1918, էջ 55:

803. Schäfer R., Geschichte..., էջ 97:

§ 2. ՊՂՏԵՐՎՉՍԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՊՂՅՔԱՐ ԲՆԱԶՆՁԿՈՂ ՀՎՅՈՒԹՅԱՆԸ ՉՈՐԿԿԻԳ ԼԻՆԵԼՈՒ ՀՎՍԱՐ

Համաշխարհային պատերազմի բռնկումն ինչպես այլոց, այնպես էլ հայերի գերմանացի բարեկամների համար միանգամայն անսպասելի էր և չնայած գնահատումների ու մեկնաբանությունների բազմազանությամբ, նրանց մեջ առանձնակի ոգևորություն չառաջացրեց: Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսին, ապա նա սկզբնապես, պատերազմի հիմնական մեղքը վերագրելով Անգլիային, Գերմանիայի մասնակցությունը համարում էր անխուսափելի, պարտադրված և հետևապես արդարացի: Ուստի պատահական չէ, որ պատերազմի առաջին օրերին տպագրված նրա հոդվածները հատկանշվում էին պատերազմի անհրաժեշտության ըմբռնումով և Գերմանիայի հաղթանակին զորավիգ լինելու հայրենասիրական մղումներով: «Մենք պարտավոր ենք հաղթել և կհաղթենք,- նշում էր նա իր «Պատերազմի թուզիկ» վերնագիրը կրող կոչում:- Այդ պարտավորվածությունը ընդհանուր ոչինչ չունի թե սլավոնական դաժանության և թե անգլիական մանր չարչիական ոգու հետ: Այդ պարտավորվածությունը կատեգորիկ հրամայական է, որ Մարտին Լութերի ժողովուրդը... իրավունք չունի կործանվել ռուսական բարբարոսության և ֆրանսիական ազատամտության կողմից...»: ⁸⁰⁴

Լեփսիուսը սկզբնական շրջանում դրականորեն էր գնահատում նաև Թուրքիայի և Գերմանիայի ռազմական զինակցության փաստը այդ կարևորելով ինչպես իր ընկերության մասնաճյուղերի պահպանման ու զարգացման, այնպես էլ հաղթանակից հետո Թուրքիայում գերմանական լեզվի և մշակույթի ներթափանցումն ակտիվացնելու և այդպիսով եվրոպական երկրների լեզվամշակութային ոլորտների մինչպատերազմյան աննպաստ ծավալային հարաբերակցությունն ի նպաստ գերմանականի վերափոխելու առումով, ⁸⁰⁵ իսկ այն հան-

գամանքը, որ Թուրքիայում 1914 թ-ի նոյեմբերի 14-ին սրբազան պատերազմ էր հայտարարվել, նրա կարծիքով առաջին հերթին թելադրված էր այդ երկրի «հայրենասիրության գաղափարին անհաղորդ» մահմեդական ժողովուրդներին մեկ ընդհանուր դրոշի տակ համախմբելու անհրաժեշտությամբ: ⁸⁰⁶

Պատերազմական իրավիճակի առաջացմամբ, սակայն, ի հայտ եկան նաև բազմաթիվ նոր հիմնահարցեր, տազնապաներ ու մտահոգություններ կապված ԳԱԱ-ի և նրա մասնաճյուղերի գործունեության հետ: Պատերազմի սկզբից ևեթ մասնաճյուղերի հետ կանոնավոր հաղորդակցությունը խզվեց, և միաժամանակ ընկերության եկամուտներն այն աստիճան նվազեցին, որ անհնար էր նույնիսկ նվազագույն չափով ապահովել մասնաճյուղերի նյութական մատակարարումները: 1914 թ-ի օգոստոս ամսին, օրինակ, ԳԱԱ-ի օրական եկամուտները նվազել էին ավելի քան 10 անգամ: ⁸⁰⁷ Նվազման գործընթացը շարունակվեց նաև հետագայում, և պատերազմի առաջին տասն ամիսներին կազմակերպության գանձարկը հոսեց ընդամենը 39 000 մարկ: ⁸⁰⁸

Փոքրաթիվ նվիրատվությունները բավարարում էին միայն ընկերության առօրյա ամենամիաժեշտ ծախսերը հոգալու համար, և այդուհանդերձ Լեփսիուսը ստեղծված իրավիճակի հետ հաշտվելու միտում չէր ցուցաբերում: Նրա համոզմամբ ոչ մի արհավիրք, նույնիսկ պատերազմը չպետք է կարողանար արգելել ԳԱԱ-ի մեծ առաքելությունը, որի աշխատանքային պահպանումը նա նոր իրավիճակում ևս իր ընկերության կարևոր առաջադրանքն էր համարում: «Առաջին զոհերն այժմ պատ-

804. Lepsius J., Kriegs-Flugblatt, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 120-ի և 121-ի միջև: «Պատերազմը մեզ համար ոչ վրեժխնդրության ակտ է, ոչ ավազակային հարձակում և ոչ էլ գործարք,- նշում էր նա մեկ ուրիշ անգամ,- այլ սուրբ պարտականություն, գերմանական ազգի, գերմանական մշակույթի և Գերմանիայի համաշխարհային հեղինակության պահպանման պարտականությունը: Տե՛ս Lepsius J., Unsere Waffenbrüderschaft mit der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 25:

805. Ըստ Լեփսիուսի կողմից հրապարակված վիճակագրական տվյալների, Թուրքիայի դպրոցներում 70000 աշակերտ սովորում էր ֆրանսերեն, իսկ 50000 աշակերտ՝ անգլերեն: Գերմաներեն էր սովորում միայն 5000 աշակերտ: Տե՛ս Lepsius J., Die Türkei im Kriegszustande, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 157:

806. Lepsius J., Unsere Waffenbrüderschaft mit der Türkei, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 30:

807. Lepsius J., Kriegs-Flugblatt, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 120-ի և 121-ի միջև:

808. Schäfer R., Geschichte..., էջ 87: Ինչ վերաբերում է 1914 թ-ի աշխատանքային տարվա ցուցանիշներին, ապա դրանք կազմում էին 107802 մարկ: Հաջորդ երկու տարիներին (1915-16 թթ.) ընկերությունը համապատասխանաբար ունեցել է 92826 և 86063 մարկ եկամուտ: Տե՛ս Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 91: Ի դեպ, ԳԱԱ-ի հրապարակումներից մեկում նշվում է, որ կազմակերպությունը 1915 թ-ին ունեցել է 93826 մարկ եկամուտ: Տե՛ս Auszüge aus den „Allgemeinen Missions-Nachrichten“, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 15-ի ծանոթագրությունը: Մենք, սակայն, հիմք ենք ընդունել առաջին տեղեկությունը, որը հաղորդվել է Լեփսիուսի կողմից:

կանում են հայրենիքին,- նշում էր Լեփսիուսը:- Բայց չնայած այդ ամենին, պետք է դեռ այնքան բան մի կողմ մնա, որ մենք թույլ չտանք, որ մեր մի-սիայի գործը տապալվի: Մենք մեր կարիքներն առավելագույնս կսահմանափակենք. և ինչը կարող է սպասել, պետք է սպասի: Սակայն մեր աշխատանքի հիմքերը պետք է պահպանվեն, որպեսզի, երբ Աստված գերմանական զենքին կնվիրի աշխարհի խաղաղությունը, մենք կրկնակի ուժով կարողանանք դրանց վրա կառուցումը շարունակել»:⁸⁰⁹

Հաշված ամիսների ընթացքում, սակայն, պատերազմը պետք է ցույց տար իր իրական դեմքը, և Լեփսիուսը պետք է բախվեր գերխնդիրների, որոնք արմատապես հեղաշրջելու էին պատերազմի և թուրք դաշնակցի վերաբերյալ նրա սկզբնական ըմբռնումները: Ծայր էր առել արևմտահայության ծրագրված տեղահանումն ու աքսորը, որի վերաբերյալ առաջին ահազանգը ինչպես նրա, այնպես էլ հայ ժողովրդի մյուս գերմանացի բարեկամների համար դարձավ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Հանս Ֆրայներ ֆոն Վանզենհայմի կողմից 1915 թ-ի մայիսի 31-ին ԱԳՆ-ին ուղղված հետևյալ հեռագիրը (որի պատճենը ԱԳՆ-ն ուղարկել էր նաև Լեփսիուսին):⁸¹⁰ «Հայկական լրտեսության դեմն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապստամբությունների կանխման նպատակով ենվեր փաշան նպատակադրվել է, պատերազմական դրությունն օգտագործելով, հայկական դպրոցների մի զգալի մասը փակել, հայերի փոստային հաղորդակցությունն ընդհատել, հայկական թերթերը փակել և այժմ

ապստամբած հայկական կենտրոններից բոլոր ոչ միանշանակ ամենը ընտանիքներին վերաբնակեցնել Սիջազետում: Նա թախանձագին խնդրում է. որ մենք այդ հարցում նրան չխանգարենք: Թուրքերի այդ միջոցառումներն, իհարկե, մեզ թշնամի ամբողջ աշխարհում դարձյալ մեծ հուզումների տեղիք կտան և նաև կշահարկվեն մեր դեմ: Սիջոցառումներն, անշուշտ, մեծ խստություն են նաև հայ ազգաբնակչության համար: Սակայն ես այն կարծիքին եմ, որ մենք իրավունք ունենք դրանք իրենց ձևի մեջ մեղմել, սակայն ոչ հիմնովին արգելել: Ռուսաստանից սնվող հայկական սադրանքները մեծ չափերի են հասել՝ սպառնալով թուրքիայի գոյությանը: Խնդրում եմ դր. Լեփսիուսին և գերմանա-հայկական կոմիտեներին համապատասխանաբար հայտնեք, որ թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում ցավոք նշված միջոցառումներից խուսափել հնարավոր չէ...»:⁸¹¹

Լեփսիուսի նախածեռնությամբ ԳԱԱ-ի և Գերմանա-հայկական ընկերության կողմից անմիջապես մի գրություն ուղարկվեց դեսպանին, որտեղ նրան կոչ էր արվում «զսպել հայերի դեմ ձեռնարկվող գործողությունները»:⁸¹² Ինչ վերաբերում էր հետագա քայլերին, ապա դրանք հնարավոր էր որոշակիացնել միայն իրադարձությունների ժամալին և ընթացքին ստույգ իրազեկ դառնալուց հետո, ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիուսն իր հաջորդ պարտականությունը համարեց մեկնել թուրքիա՝ անձամբ իրազեկվելու այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Նրա ցանկությունն ԱԳՆ-ում գտավ անհրաժեշտ աջակցություն, և պետքարտուղարի տեղակալ Արթուր Ցիմերմանը դեսպանին հրահանգեց թուրքիայի ՆԳ նախարար Թալեաթից թույլտվություն ըստանալ Լեփսիուսի ճանապարհորդության համար:⁸¹³

Դա այնուհանդերձ այնքան էլ հեշտ չէր, քանի որ ոչ միայն Բ. Դուռը, այլև դեսպանն անձամբ նույնպես ամենևին շահագրգռված չէին, որ Լեփսիուսը

809. Lepsius J., Kriegs-Flugblatt, „Der Christliche Orient“, 1914, էջ 120-ի և 121-ի միջև:
810. Անշուշտ, որքան էլ թուրքական կառավարությունը ջանում էր քողարկել հայ ժողովրդի բնաջնջման՝ իր քաղաքականությունը, աշխարհը եղերական իրադարձություններին անտեղյակ մնալ չէր կարող: Դեռ 1915 թ-ի մայիսի 24-ին «Agence Havas» լրատվական գործակալությունը հաղորդագրություն տարածեց այն մասին, որ «Հայաստանի թուրք ու քուրդ բնակչությունը օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ նաև հովանավորությամբ մեկ ամիս ի վեր հայերի զանգվածային կոտորածներ են սկսել...», իսկ երկու օր անց, մայիսի 26-ին, Անտանտի տերությունների կողմից մարդու իրավունքները ռոտահարելու առնչությամբ թուրքիային բողոքներ ուղղվեցին: Տե՛ս Lepsius J., Der Todesgang des Armenischen Volkes, Potsdam, 1919, էջ 200: Հմմտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 190: Այդ իրադարձությունների վերաբերյալ լուրերը, սակայն, Գերմանիա թափանցեցին զգալի ուշացումով, և Լեփսիուսն ու իր գործընկերները երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ ծրագրի մասին, թեկուզև մասնակիորեն, առաջին անգամ իրազեկվեցին հիշյալ հեռագրի միջոցով: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 88:

811. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 79:
812. Schäfer R., Geschichte..., էջ 88: Ուշագրավ է, որ Լեփսիուսը նամակում փորձել էր ընդգծել նաև դեսպանի կողմից ակտիվ միջամտության ցուցաբերման քաղաքական անհրաժեշտությունը՝ դա հիմնավորելով «թուրքիայի շահերով», որը պետք է ձրգտեր «շահել կովկասյան հայերի համակրանքը» և բացի այդ մեղմ մոտեցման միջոցով ձեռք բերել նաև իր քրիստոնյա հպատակների վստահությունը: Անդ:
813. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 22:

մեկներ թուրքիա, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Պոլսից ստացված պատասխանը բացասական էր:⁸¹⁴ Լեփսիուսը, սակայն, համառորեն շարունակում էր պնդել թուրքիա մեկնելու անհրաժեշտությունը: Վկայակոչելով 337 Սոֆիայի կենտրոնական գրասենյակից աքսորի և մահապատիժների վերաբերյալ իր ստացած վերջին լուրերը⁸¹⁵ նա իրավամբ այն համոզմունքն էր արտահայտում, որ հեռագրի տեղեկություններով անհնար էր իրականության մասին կատարել ստույգ կռահումներ: «Դեսպանին կարծես թե պարզ չէ եմվեր փաշայի որոշման նշանակությունը,- նշում էր նա ԱԳՆ-ում:- Չանգվածային ապստամբություններ կանխելու համար աքսորում են ոչ թե «ընտանիքների», որոնք «միանշանակ ամենեղ» չեն, այլ զանգվածների: Իսկ զանգվածների աքսորումը նշանակում է զանգվածային կոտորածներ: Այդ գիտի ամեն ոք, ով ծանոթ է թուրքիայի ներքին պայմաններին, որոնց ներքո տեղի են ունենում նման աքսորումները...»:⁸¹⁶

Ուղևորության թույլտվությունը ձեռք բերելու և այդ նպատակով ԱԳՆ-ի աջակցությունն ապահովելու համար Լեփսիուսը բնականաբար ձրգտում էր օգտագործել քիչ թե շատ ծանրակշիռ բոլոր և այդ թվում նաև Գերմանիայի քաղաքական շահերից բխող հիմնավորումները, ուստի հունիսի 6-ին Ա. Ցիմերմանի կողմից Վանգենհայմի ուղարկվեց երկրորդ հեռագիրը. «Դ. Լեփսիուսը կամենում է այդտեղ գալ ոչ թե Բ. Դռան վրա ճնշում գործադրելու, այլ հայերին կողմնորոշելու նպատակով,- նշում էր այնտեղ պետքարտուղարի տեղակալը:- Նա պատրաստ է մեկնել զավառները տեղի հայ առաջնորդներին թուրքական կառավարության հանդեպ լռյալ փոփոխարաբերությունների անհրաժեշտության պարզաբանման համար: Այցը կունենա հանգստացուցիչ ազդեցություն տեղի հայերի վրա: Խնդրում են, հեռագրով տեղեկացրեք, Դուք դրա հետ համաձայն եք»:⁸¹⁷

814. Ցիմերմանի հանձնարարականի առնչությամբ Վանգենհայմի կողմից ուղարկված հեռագրային պատասխանը, որն ԱԳՆ-ում կրել է 1268 թվահամարը, ցավոք մեր կողմից ուսումնասիրված աղբյուրներում բացակայում է: Ցիմերմանի կողմից դեսպանին ուղղված հաջորդ հունիսի 6-ի հեռագրի բովանդակությունը, սակայն, որին մենք ստորև կանդրադառնանք, հուշում է, որ այդ պատասխանը բացասական է եղել, և որ դեսպանն ակնհայտորեն այն մտավախություն է ունեցել, թե Լեփսիուսն իր այցի ընթացքում կարող էր փորձել Բ. Դռան վրա ճնշում գործադրել:

815. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 85:

816. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ V:

817. լծծծծծի Ա. «Ածյոհծծծ ձձձձ թ ձձձձծծ ձծյոհ ձ Օծծծծծ (1913-1919)», էջ 179:

Լեփսիուսի մեկնման առնչությամբ Բ. Դռան և դեսպանի դիրքորոշումը, սակայն, չափազանց հստակ և միանշանակ էր հիշյալ պատճառաբանությանը ևս անմիջապես տեղի չտալու համար: «Բ. Դռան արդեն ամբողջությամբ ի կատար ածվող միջոցառման պարագայում,- տեղեկացնում էր դեսպանն իր հունիսի 9-ի պատասխան հեռագրում,- որը զանազան ստուգապես հաստատված փաստերի միջոցով հիմնավորված է թվում, դր. Լեփսիուսի ժամանումը չափազանց ուշացած կլինի, և նրա ջանքերն արդյունք չեն ունենա: Դռանից զատ, ես այդ այցն առավել ևս այն նկատառումով եմ համարում անժամանակյա, որ դր. Լիպարիտի գործունեությունը ևս դեռ չի պարզաբանվել,⁸¹⁸ և որ այն (նկատի ունի Լեփսիուսի ուղևորությունը - Ա. 3.) կարող է Բ. Դռանը վրդովել, որը, ինչպես ցույց է տալիս նախնական հավաստի զննությունը, միանգամայն դեմ է այդ այցելությանը: Բացի այդ, ես իմ ուժերի ներածին չափով անում եմ ամեն բան, որ-

818. Հիշյալ անձնավորության մասին փոքր-ինչ իրազեկում տալու համար հարկ է նշել, որ դեռ 1914 թ-ի նոյեմբերին, թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց գրեթե անմիջապես հետո, ձգտելով նպաստել այն բանին, որ արևմտահայությունը պատերազմի ընթացքում անպայմանորեն հանդես գար թուրքիայի կողմում, Գերմանիայի արտգործնախարարությունը Գերմանա-հայկական ընկերությանն առաջարկել էր այդ նպատակով քացատրական աշխատանքներ տանել հայ քաղաքական և եկեղեցական ազդեցիկ շրջաններում: Ընկերությունը համաձայնեց առաջարկն ընդունել այն պայմանով, եթե գերմանական կառավարությունը խոստանար, որ ընդմիջված հայկական բարեփոխումները պատերազմից հետո կիրադրվեն: Հավաստիացումն ստանալով՝ ընկերությունը (ԱԳՆ-ի կողմից հատկացված լրացուցիչ անձնագրով և նաև նախարարության նյութական միջոցների հաշվին) 1914 թ-ի վերջին թուրքիա գործուղեց իր վարչության անդամ դր. Լիպարիտ Նազարյանցին, որը պետք է հանդիպումներ ունենար Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի և 337 ղեկավարների հետ այդ հարցում նրանց կողմնորոշելու նպատակով: Տես լծծծծծի Ա., Ածյոհծծծ ձձձձ թ ձձձձծծ ձծյոհ ձ Օծծծծծ (1913-1919)», էջ 162-163: Հմմտ. Feigel U., Das Evangelische..., էջ 210: Հմմտ. Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Dezember 1939, էջ 4: Լ. Նազարյանցը, որն ընկերության կողմից տրված քննադրություններ կայացվել էր որպես «վստահելի, գերմանոֆիլ ուղղվածություն ունեցող, հարգված հայ փաստաբան», որը եղել էր նաև ընկերության հիմնադիր անդամներից մեկը, 1915 թ. հունվարի սկզբին ժամանեց Կ. Պոլիս և այնտեղ մնալով մինչև փետրվարի վերջը՝ այնուհետև մեկնեց Սոֆիա, որից հետո, ապրիլի սկզբին, դարձյալ վերադառնալով Կ. Պոլիս (Կ. Պոլսում գտնված ժամանակամիջոցում նա մշտապես կապ էր պահպանում դեսպանության հետ՝ պարբերաբար ներկա-

յացնելով գրավոր և բանավոր զեկույցներ՝ նույն ամսի 8-ին այնտեղից կրկին մեկնեց: Տե՛ս լեժնաձե՛յի Ա. « Αδελφότητάς αἰτιῶν ἃ ἀείθεθα ἀδελφίᾳ ἃ Οὐδὸδὸθ (1913-1919)...., էջ 175-176: Ընդ որում, ուշագրավ է, որ չնայած դեսպանությունը կարծում էր, թե Լ. Նազարյանը վերադարձել էր Գերմանիա (ամր, էջ 175), սակայն, ինչպես ցույց էին տալիս հետագայում Սոֆիայի հյուպատոսությունից ստացված տեղեկությունները, նա դարձյալ մեկնել էր Սոֆիա և մայիսի 22-ի դրությամբ գտնվում էր այնտեղ: Ամր, էջ 177: Դր. Նազարյանցի գործունեության մասնորոնմաների և արդյունքների մասին որևէ ստույգ տեղեկություն չի հաղորդվել: Հայտնի է միայն, որ նա դեսպանության կողմից վստահություն չի վայելել և որ մասնավորապես Սոֆիայում մնալու ժամանակամիջոցում գտնվել է գաղտնի հրակողության ներքո, որի արդյունքները, թեկուզև առանց լուրջ փաստական հիմքերի, դրդել են նրան համարել «ռուսական լրտես»: «Երեկ ես «Գրանդ Ղոթել» ռեստորանում դարձյալ տեսա Լիպարիտին մի հայուհու հետ, - մայիսի 22-ին դեսպանությանն ուղղված իր նամակում տեղեկացնում էր Սոֆիայի գերմանական հյուպատոսության քարտուղար Նայերտը, - որը հայտնի է որպես ռուսական լրտես, և մի տիկնոջ, որն ակներևաբար Եվեյցարիայից ոչ վաղուց այստեղ եկած ռուսական լրտես է: Ինքը՝ Լիպարիտը, երկու տարբեր կողմերից բնութագրվել է որպես ռուսական լրտես: Եթե նույնիսկ Լիպարիտի՝ հիշյալ անձանց հետ լինելը չի կարող ուղղակիորեն նրա նկատմամբ կասկած հարուցել, ես կարծում եմ, որ ամեն դեպքում չի կարելի խուսափել այն հարցադրումից, որ ըստ հնարավորին ստուգվի, թե արդյոք Լիպարիտը դեռ շարունակ իրավունք ունի՝ ԱԳՆ-ի կողմից հատկացված անձնագիր ունենալ»: Ամր, էջ 177-178: Նայերտի տեղեկությունների համոզեալ ցուցաբերելով «կառուցողական» դիրքորոշում՝ դեսպանը դրանք հունիսի 1-ին ուղարկեց կանցլերին՝ կից գրությամբ նրան ներկայացնելով նաև Լ. Նազարյանցի փաստաթղթերը ետ վերցնելու նպատակահարմարության վերաբերյալ՝ իր նկատառումները, և բացի այդ նույն օրը ևեթ Սոֆիայի գերմանական հյուպատոսությանը հրահանգեց շարունակել նրան գաղտնի հսկողության տակ պահել և սկզբնապես զանազան պատճառաբանություններով նրանից վերցնել այն գերմանական փաստաթղթերը, որոնց գործածելիության ժամկետը լրացել էր: «Նրա՝ դիվանագրար թույլ տված արտահայտություններից կարելի է եզրակացնել, որ նա ռուսահպատակ է, - գրում էր Վանզենհայմը: - ... Իրադարձությունները, որոնց մասին հաղորդել է հյուպատոսության քարտուղար Նայերտը, թեև աղոթում են զգուշանալ, և ես նրա հայեցողությանն եմ թողնում աննկատ կերպով շարունակել դիտումները: Նրա՝ ելքի իրավունք ընձեռող գերմանական փաստաթղթերի առնչությամբ համեմատարարվում է սկզբնապես այլևայլ պատշաճ պատրվակներով ետ վերցնել այն անձնագրերը, որոնք նրա հետագա գործունեության համար այլևս անհրաժեշտ չեն, և որոնց ժամկետը համապատասխանաբար լրացել է»: Ամր, էջ 175-177: Լեփսիուսի այցի առնչությամբ Վանզենհայմի կողմից կատարված հիշատակությունը վերաբերում էր ակնհայտ անձնավորությանը, որի ճակատագրի կամ հետագա գործունեության մասին, ցավոք, որևէ այլ տեղեկություն մեր կողմից ուսումնասիրված փաստաթղթերում չի պահպանվել:

պեսզի մեղմեն Բ. Դռան չափազանց խիստ միջոցառումները»⁸¹⁹

Չնայած Լեփսիուսի ուղևորության հարցում իր որդեգրած՝ ակնհայտ բացասական դիրքորոշմանը, Վանզենհայմն այնուհանդերձ երկար ընդդիմանալ չկարողացավ, և հունիսի վերջին Լեփսիուսին թույլտվությունը հատկացվեց այն նախագուշացումով, որ Թուրքիայի ՆԳ նախարար Թալեաթի կողմից նրան արգելվում էր Կ. Պոլսից հեռանալ:⁸²⁰ Քանի որ, սակայն, Լեփսիուսը մտադիր չէր ձեռնունայն սպասել, մինչև մեկնման թույլտվությունը կհատկացվեր, նա իրեն հասած տեղեկությունների հիման վրա դեռ հունիսի 16-ին մի նամակ առաքեց ԱԳՆ-ին՝ տեղեկացնելով, որ հակառակ դեսպանի հաղորդման, Թուրքիայում հայության տեղահանումն ու քստորումը ստացել էր զանգվածային բնույթ և ծավալում:⁸²¹ Իսկ հունիսի 22-ին Գերմանա-հայկական ընկերության կողմից, իր ստորագրությամբ նա մի ընդարձակ ուղերձ հղեց ԱԳՆ-ին, որտեղ ներկայացնելով հայ ժողովրդի արդեն տեղահանված հատվածների ողբերգական դրությունը⁸²² և

⁸¹⁹ Ամր, էջ 179-180: Դեսպանի հավաստիացումը սուկ դիվանագիտական դեմագոգիա էր, քանի որ նա, ինչպես շուտով պարզ կդառնա, երբևէ այդ «միջոցառումները» մտղմելու որևէ գործնական քայլ չցուցաբերեց:

⁸²⁰ «Հայ պատրիարքը,- նշում էր դեսպանն այդ առթիվ իր՝ հունիսի 23-ին ԱԳՆ-ին ուղարկված հեռագրում,- դր. Լեփսիուսի ճանապարհորդությունն այստեղ ուրախությամբ կողջունի: Այն կարող է նաև նպաստավոր ներգործություն ունենալ մեր հանդեպ անբարյացկամորեն տրամադրված հայկական շրջանների վրա: ՆԳ նախարարն ամեն դեպքում այդ առումով որևէ հաջողություն չի ակնկալում և ցավում է, որ չի կարող դր. Լեփսիուսին թույլատրել ճանապարհորդել դեպի երկրի խորքը, սակայն նշում է, որ նա ազատորեն կարող է այստեղ գալ: Եթե վերջինս այդ պայմաններում ճանապարհորդությունը կձեռնարկի, պետք է առանձնահատուկ զգուշությամբ հանդես գալ և մասնավորապես հետևի կայսերական դեսպանության ցուցումներին»: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien...., էջ 89: Դմնտ. Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke...., թիվ 93 արձանագրությունը:

⁸²¹ Տե՛ս Мухомов В. « Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)...., էջ 187:

⁸²² Լեփսիուսն այդ առավել ըմբռնելի դարձնելու համար ներկայացնում էր նաև փաստացի օրինակներ: «Տավրոսի լեռների և Ջեյթունի մոտավորապես 27000 բնակիչներից,- նշում էր նա,- արական բնակչությունն արքայով էր Դեր եւ Ջորի՝ Եփրատի շոգ ցածրադիր վայրերը, արաբական բռնախնամակ գեղերի մոտ (500 կմ դեպի հարավ-արևելք), իսկ կառնայք, աղջիկները, երեխաները, ընդհակառակը, տեղափոխվել են Անգորայի շրջանը (500

միանշանակորեն հերքելով այդ միջոցառման ռազմաստրատեգիական անհրաժեշտությունը «վկայակոչող» թուրքական պաշտոնական տեսակետները նա հայտարարում էր, որ թուրքական կառավարությունը, պատերազմական իրադրությունն օգտագործելով, փաստացիորեն ձեռնամուխ էր եղել հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջմանը, և որ տեղահանվածների թիվն արդեն հասել էր շուրջ 200 000-ի: «Ինչպես ես արդեն տեղեկացրել եմ իմ հունիսի 16-ի նամակում, խոսքը վերաբերում է ոչ թե առանձին ընտանիքների վերաբնակցմանը, այլ Անատոլիայի շրջանների և Կիլիկիայի հայ բնակչության մեծ խմբերի զանգվածային աքսորմանը տարբեր տարածքներ, հատկապես Միջագետք: Այդ միջոցառումները չեն կարող ռազմական պատճառներով արդարացվել..., քանի որ խնդիրը մեծ մասամբ վերաբերում է այն շրջաններին, որոնք գտնվում են Անատոլիայի խորքում, ռազմական գործողությունների գոտուց հեռու:... Ակնհայտորեն փորձ է կատարվում, պատերազմի ընձեռած իրավունքների ներքո քողարկվելով և օգտագործելով մուսուլմանների՝ սրբազան պատերազմի միջոցով բորբոքված կրքերը, ուժգին կերպով կրճատել կայսրության քրիստոնյա բնակչությանը և դեպի կլիմայապես անընդհատ ու ոչ անվտանգ սահմանամերձ տարածքները բռնի տեղահանման միջոցով կորստյան դատապարտել նրան»:⁸²³

Երիտթուրքերի հետին նպատակների բացահայտման հետ մեկտեղ Լեփսիուսը Գերմանական կառավարությանը վճռական միջամտության դրդելու նպատակով անհրաժեշտ էր համարում պարզաբանել նաև այն վտանգավոր հետևանքները, որ ունենալու էին այդ ոճրագործությունները Գերմանիայի համար: Հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը, նշում էր նա, բխում էր Անտանտի շահերից, քանի որ հայ ազգային շրջաններում բորբոքվելու էր ատելությունը թուրքերի հանդեպ: Մյուս կողմից այն խոչընդոտելու էր նաև Թուրքիայի տնտեսական զարգացման միջոցով այդ երկրի վրա Գերմանիայի ազդեցության ամրապնդումը, քանի որ Թուրքիայի տնտեսությունը հիմնականում գտնվում էր «հայերի ունե-

կն դեպի հյուսիս - արևելք): Այսպիսով, տղամարդիկ իրենց ընտանիքներից բաժանվել են հազար կմ տարածությամբ: Փոխադրման ժամանակ երիտասարդ աղջիկներին բռնությամբ հափշտակել և տարել են թուրքական հարեմները, մուսուլմանական գյուղերում կանանց վրա ֆիզիկական բռնություններ են գործադրել...»: Անդ, էջ 188:

823. Անդ, էջ 187-188:

րի վրա»: Բացի այդ, հայության բնաջնջման իրողությունը թշնամի երկրներում կօգտագործվեր որպես գենց Գերմանիայի դեմ և միաժամանակ մեծ վրդովմունք կհարուցեր գերմանական ավետարանական եկեղեցական շրջաններում. հանգամանք, որ գերմանական կառավարությունը չէր կարող անտեսել: Եվ վերջապես Թուրքիայում, որտեղ «կառավարությունը վաղուց գործում է տեռորիստական սկզբունքներով», անհնար էր, որ բնաջնջման քաղաքականությունը տեռորիզմի չնդեր նաև հալածվողներին: Իսկ եթե հաշվի առնվեր այն հանգամանքը, որ թուրքական կառավարության դեմ կար «ուժեղ և վտանգավոր» ընդդիմություն, որպիսին Անտանտի հետ շահերի զգալի ընդհանրություն ունեցող լիբերալների միությունն էր, ապա, ինչպես նշում էր Լեփսիուսը, Գերմանիայի շահերը պահանջում էին բացառել այդ ընդդիմության հետ Թուրքիայի ներքին քաղաքականության հանդեպ նախկինում լոյալ դիրք որդեգրած հայերի միավորումը, որ կարող էր տեղի ունենալ հայ ժողովրդի բնաջնջման՝ երիտթուրքերի քաղաքականության հետևանքով:⁸²⁴

Ուշագրավ է, որ Լեփսիուսի ուղերձը և այնտեղ կատարված համակողմանի բացահայտումները, որոնց մասին ԱԳՆ-ը ակնհայտորեն իրազեկել էր նաև դեսպանությանը, Վանգենհայմի կողմից այն աստիճան մեծ անհանգստությամբ և դժկամությամբ էին ընդունվել, որ նա դարձյալ ջանում էր նախարարությանը դրդել ետ վերցնել Լեփսիուսին հատկացված թույլտվությունը: «Հայկական հարցի շուրջ դր. Լեփսիուսի ելույթին վերաբերող հաղորդումը,- նշում էր դեսպանն ԱԳՆ-ին ուղղված իր հուլիսի 2-ին հեռագրում,- հարկադրում է երկյուղել, որ այս պահին նրա ժամանումն այստեղ, առանձնապես հայերի ծանր դրությանը ծանոթանալու հետևանքով, մեզ կարող է մեծ անախորժություններ պատճառել և վնասել մեր հետագա՝ ավելի կարևոր շահերը: Ձեռնարկված հարկադիր միջոցառումներից Թուրքիայի հրաժարման կամ դրանց մեղմացման միջոցով ռուսահայերին իր կողմը թեքելու հնարավորության վերաբերյալ նրա տեսակետը ես համարում եմ ուտոպիա: Նմանապես և ես կասկածում եմ, թե նրան կըհաջողվի տեղի հայերին հանդարտեցնել, քանի որ թուրքական կառավարությունը հաստատունորեն տրամադրված է այդ միջոցառումներն իրականացնել և վերջին օրերին նաև ձեռնամուխ է եղել դրանց:

824. Անդ, էջ 188-189:

Այդ պատճառով ես Ձեր հայեցողությանն եմ թողնում լրջորեն տար-
համոզել դր. Լեփսիուսին այդ ուղևորությունն իրականացնելուց»:⁸²⁵

Ղեսպանի նախազգուշացումները, սակայն, իրենց նպատակին
չհասան, քանի որ ոչ ոք և ոչինչ չէր կարող համոզել Լեփսիուսին փո-
խել իր մտադրությունը: «Լեփսիուսը մեկնում է երկուշաբթի օրը և
10-14 օրից կլինի այդտեղ,- տեղեկացնում էր Ա. Ցիմերմանը հուլիսի
4-ին Ղեսպանին ուղարկված հեռագրում:- Քանի որ նա ձեռնարկել է
բոլոր պատրաստությունները և պայմանավորվածությունները, նրան
ետ պահելու փորձը հաջողություն չունեցավ: Նա այնուամենայնիվ
խոստացավ ժամանելուն պես ներկայանալ կայսերական Ղեսպա-
նությանը և խստորեն հետևել նրա ցուցումներին»:⁸²⁶

Ինչևէ, չնայած Թուրքիայի ՆԳ նախարար Թալեաթի կողմից Լեփսի-
ուսին արգելվում էր այցի ընթացքում Կ. Պոլսից դուրս գալ, այնուամե-
նայնիվ Թուրքիայի իրադրությանը ստուգապես իրազեկ դառնալու հա-
մար այդ էլ լիուլի բավական էր:⁸²⁷ Նա սկզբում այցելեց Բագել և Ժնև՝
հայերի շվեյցարացի բարեկամներին տեղեկացնելով իր մտադրության
մասին, այնուհետև Բուխարեստով մեկնեց Սոֆիա, որտեղ ԳԳԴ ղեկա-
վարները նրան առատ տեղեկություններ տրամադրեցին Թուրքիայում
կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ:⁸²⁸ Այդ ամենին ծանո-
թանալուց հետո Լեփսիուսի համար արդեն պարզ դարձավ, որ ծայր էր
առել հայ ժողովրդի ծրագրված բնաջնջումը, և որ այլևս անհնար էր շա-
բաթներ ի վեր կատարվածը ետ շրջել: Նա միայն հույս էր փայփայում,
որ իրեն տրված տեղեկությունները կարող էին չափազանցված լինել, և
որ զոնե արևմտյան ու կենտրոնական վիլայեթների հայությանը հնա-
րավոր կլիներ աքսորից ետ պահել:⁸²⁹

Լեփսիուսը հուլիսի 24-ին հասավ Կ. Պոլիս և այնտեղ մնալով երեք շա-
բաթ՝ փորձեց ըստ հնարավորին մանրամասն տեղեկություններ հայթա-
թել աքսորի ընթացքի և հետևանքների վերաբերյալ:⁸³⁰ Չնայած գերմա-

825. Անդ, էջ 189-190:

826. Անդ, էջ 190:

827. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ VI:

828. Անդ, էջ VI-VII:

829. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 23:

830. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ VIII:

նական Ղեսպանությունում նրան հյուպատոսական տեղեկագրերին ծա-
նոթանալու հնարավորություն չտրվեց, այնուամենայնիվ Ղեսպանության
աշխատակիցների բանավոր տեղեկությունների,⁸³¹ գավառներից եկած
օտարերկրացիների, երկրի ներսում մասնաճյուղեր ունեցող օտարեր-
կրոյա կազմակերպությունների, եվրոպացի և ամերիկացի քարոզիչների
տրամադրած նյութերի շնորհիվ նա բավական հստակ պատկերացում
կազմեց եղերական իրադարձությունների վերաբերյալ:⁸³² Այդ առումով
մեծ նշանակություն ունեցան նաև նրա հանդիպումները հայոց Չավեն
պատրիարքի և բազմաթիվ այլ տեղացի հայերի հետ, որոնք, հակառակ
իրենց սպառնացող վտանգին, չվարանեցին կապ հաստատել Լեփսիուսի
հետ:⁸³³ Մեծ ծառայություն մատուցեց նաև Կ. Պոլսի ամերիկյան Ղեսպան
Դ. Սորգենթաուն, որը, շրջանցելով իր պաշտոնական իրավունքները,
Լեփսիուսին հնարավորություն տվեց աչքի անցկացնել ամերիկյան հյու-
պատոսներից ստացված մեծաքանակ տեղեկագրերը, այն, ինչ գերմա-
նական Ղեսպանությունը հրաժարվել էր անել:⁸³⁴

Լեփսիուսը փորձեց հանդիպում ունենալ նաև ռազմական նախարար
Էնվերի հետ, ինչը նրան հաջողվեց օգոստոսի 10-ին:⁸³⁵ Էնվերի վրա
մարդկայնորեն ներգործելու անհնարինությունը գիտակցելով հանդերձ
նա այնուամենայնիվ նախարարի հետ հետ մեկամյա զրույցի ընթաց-
քում գործադրեց իր բոլոր հնարավորությունները բնաջնջվող ժողովրդին
փրկելու համար: Ի պատասխան Թուրքիայի բարոյական վարկի կործան-
ման վերաբերյալ Լեփսիուսի նախազգուշացմանը, նախարարը երկարա-
շունչ ճառերով փորձում էր հիմնավորել «պատերազմական իրավիճակի
թելադրանքով հեղափոխական տարրերի դեմ» միջոցառումների ձեռ-
նարկման անհրաժեշտությունը: Այն հարցին, թե արդյոք ապացույցներ
կա՞ն Կ. Պոլսի ձերբակալված հայ մտավորականների հակապետական
գործունեության վերաբերյալ, հետևեց խուսափողական մի պատաս-

831. Հատկանշական է, որ Վանգենհայնը Լեփսիուսի այցի ողջ ժամանակամիջո-
ցում «հիվանդության պատճառով» Կ. Պոլսից բացակայում էր: Տե՛ս Lepsius J.,
Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 23:

832. Անդ:

833. Լեփսիուսը մշտապես գտնվում էր ոստիկանների հսկողության տակ: Անդ, էջ 24:

834. Անդ:

835. Schäfer R., Geschichte..., էջ 89:

խան. «Դրա կարիքը մենք չունենք: Մենք ինքներս հեղափոխությամբ ենք եկել այստեղ և գիտենք, թե մման բաներն ինչպես են արվում»: 836 Նմանապես անարդյունք էր նաև տնտեսության ապագայի վերաբերյալ արտահայտված մտահոգությունը: «Ողջ Անատոլիայում մեծ և փոքր առևտուրը գրեթե բացառապես հայերի ձեռքում է,- ընդգծում էր Լեփսիուսը: - Նրանք արևելյան մարզերում լավագույն հողագործներն են, և ողջ Անատոլիայում արհեստավորների դասը բաղկացած է գրեթե միայն նրանցից: Հայերը պետության ստանդոսն են: Դուք այն այժմ հանում եք և կարծում, թե մյուս անդամները՝ թուրքմենները, քրդերը, լազերը և չերքեզները կստանձնեն նրա ֆունկցիաները: Դա մոլորություն է»: 837 Էնվերն այդ անշուշտ չէր կարող չընդունել, սակայն այդ նրան չէր անհանգստացնում. «Կարող է՝ այդպես է,- պատասխանեց նա: - Մենք պատերազմից հետո թույլ ստանդոս կունենանք: Մենք կկազդուրվենք...»: 838

Ի վերջո նորից անդրադառնալով աքսորյալ կանանց և երեխաների դրությանը՝ Լեփսիուսը խնդրեց իրեն հնարավորություն տալ մարդասիրական օգնություն կազմակերպելու նպատակով մեկնել գավառները: Էնվերն իհարկե նրա խնդրանքը մերժեց՝ իր հերթին կատարելով մի այլ առաջարկ. օգնության դրամը հանձնել իրեն և իրեն էլ վստահել այդ գործի կազմակերպումը: «Եթե ես թույլ տամ, որ օտարները հայերին օգնություն ցուցաբերեն,- ի հիմնավորումն դրա նշում էր նա,- ապա նրանք չեն դադարի իրենց հույսը դնել օտարների միջամտության վրա,- ... Հայերը պետք է իրենց բարեգործներին տեսնեն միայն մեր մեջ»: 839

Լեփսիուսն անշուշտ դրան համաձայնել չէր կարող՝ համոզված լինելով, որ դրամն այդ դեպքում հոսելու էր թուրք պաշտոնյաների գրպանը կամ ծառայելու էր այլ նպատակների: Իր առաքելությունը տեսնելով ձախողված՝ նա փորձեց փրկել մահապարտներից գոնե մեկին՝ Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադիր անդամ, բժշկակափոխության և փիլիսոփայության դոկտոր Հայրանյանին, որը պատերազմից փոքր-ինչ առաջ Բեռլինից մեկնել էր Հայաստան և աքսորի օրերին ձերբակալվել: Էնվերը խոստացավ Հայրանյանի «գոր-

836. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 26:

837. Անդ:

838. Անդ:

839. Անդ, էջ 27:

ծին» ծանոթանալ և նրա դեմ ծանրակշիռ փաստարկների բացակայության դեպքում կատարել Լեփսիուսի խնդրանքը, այն է՝ Հայրանյանին ազատել և ուղարկել Գերմանիա: Վերջինս, սակայն, ինչպես առժամանակ հետո պարզվեց, բանտում սպանվել էր: 840

Ինչևէ, Էնվերի հետ հանդիպումից հետո Լեփսիուսն այլևս Կ. Պոլսում անելիքներ չունեց և վերադարձավ ճանապարհին Սոֆիայում դարձյալ հանդիպելով ՀՀԴ գրասենյակի ներկայացուցիչներին, որոնք նրան տրամադրեցին նոր մեծաքանակ տեղեկություններ վերջին իրադարձությունների մասին: 841 Սեպտեմբերի 18-ին հասնելով Բեռլին՝ նա համոզվեց, որ ԱԳԸ-ն արդեն բավականաչափ տեղյակ էր հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքիայում իրականացվող քաղաքականությանը, սակայն դիվանագիտական հորդորներից զատ այլ, ավելի կոշտ միջամտություն կատարելու մտադրություն չունեց: Չանգվածային աքսորը կասեցնելու համար թուրքիայի վրա ուժգին ճնշում գործադրելու՝ Լեփսիուսի պահանջը նույնպես դրական արժագանք չգտավ: «Ի՞նչ պետք է մենք անենք,- ի պատասխան նշում էր Ցիմերմանը: - Թուրքիայի հետ մեր միությունը պահպանվում է թալեթի, Էնվերի և Խալիլի վեց ձեռքերի մեջ: Եթե այդ երեքը խելքի չեն գալիս, մեզ մնում է միայն հրաժարվել դաշինքից: Իսկ այդ մենք չենք կարող անել»: 842

Լեփսիուսին այլ բան չէր մնում անել, քան Գերմանիայում, որտեղ «մամուլն արտատպում էր միայն թուրքական ստահող պաշտոնական տեղեկությունները», ստեղծել ճիշտ հասարակական կարծիք և փորձել նը-

840. Անդ, էջ 28:

841. Անդ, էջ 29:

842. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXII: Այդ տեսակետը թերևս Թուրքիայի ներքին քաղաքական իրադրության հանդեպ Գերմանական կառավարող շրջանների որդեգրած չեզոք և հանդուրժողական դիրքորոշումն արդարացնելու՝ ամենահեղինակավոր «հիմնավորումն» էր: «Ես կարող եմ միայն ասել, որ մենք արել ենք ամեն բան, ինչ կարող էինք,- ռայխստագի պատգամավորների առջև իր՝ 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ի ելույթում նշում էր ԱԳԸ-ի պետքարտուղար ֆոն Յագովը: - Ամենաձայրահեղը, որ մեզ դեռ մնում էր, Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումը կլիներ: ... Թուրքերը մեզ կարևոր ծառայություններ են մատուցում՝ պաշտպանելով մեր հարավ-արևելյան դիրքային թևը: Դուք ինձ հետ կհամաձայնեք, որ մենք չենք կարող այնքան հեռու գնալ, որ թուրքերի հետ, որոնց մենք Հայկական հարցի վերաբերյալ մեր տևական նախագուշացումներով խիստ անտրամադիր ենք դարձ-

րել, նաև մեր դաշինքը խզենք»: Stévan Lanne P., Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhunderts, München, 1977, էջ 146: Յնմտ. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 294: Եղերական իրադարձությունները կասեցնելու հարցում պաշտոնական Գերմանիայի «անկարողություն» այդ և նման պատճառաբանությունները, սակայն, եթե նույնիսկ փորձենք ընդունել, որ քիչ թե շատ անկեղծ համոզումն էին բխում (ի վերջո, ինչպես արդեն որոշակիորեն լուսաբանվեց, Կ. Պոլսի դեսպան Վանգենհայմի կողմից Բեռլին ուղարկվող տեղեկագրերը կառավարությանը, որն առանց այդ էլ պատերազմական իրադրության թելադրանքով գերզգայունակորեն էր վերաբերվում գերմանա-թուրքական դաշինքի պահպանման խնդրին, այլ հետևությունների հնարավորություն չէին ընձեռում), այնուամենայնիվ իրատեսական համարվել չէին կարող: Ինչպես վկայում էր մայիսի 31-ի հեռագիրը, էնվերը լրջորեն հաշվի էր նստում այն հանգամանքի հետ, որ Գերմանիան կարող էր արգելել հայ ժողովրդի տեղահանումը, մինչդեռ դեսպանին ոչ այնքան տեղահանվող ժողովրդի ճակատագիրն էր մտահոգում, որքան Գերմանիայի դեմ այդ իրադարձությունների քաղաքական շահարկման հնարավորությունը: Եվ եթե նա հետագայում հանդես եկավ նաև Բ. դռանն ուղղված մի շարք ամուլ զգուշացումներով, ապա դրանք դարձյալ թելադրված էին գլխավորապես այդ շահարկումներին դիմակայելու մտահոգությամբ. հանգամանք, որ չէր խուսափում հաստատել նաև ինքը՝ դեսպանը. «Թուրքական ձեռնարկումներին մեղսակից լինելու առնչությամբ մեր թշնամիների կողմից հետագայում մեզ ուղղվելիք հավանական մեղադրանքներին հակազդելու համար,- նշում էր նա, օրինակ, 1915 թ-ի հուլիսի 7-ին կանցլերին ուղղված իր նամակում,- ես անհրաժեշտ եմ համարել Բ. դռան ուշադրությունը հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ մենք հայ բնակչության աքսորին միայն այն չափով ենք հավանություն տալիս, եթե դրանք թելադրված են ռազմական նկատառումներով և ծառայում են ապստամբությունների կանխարգելմանը, և որ, սակայն, այդ միջոցառումների իրագործման ժամանակ աքսորյալներին անհրաժեշտ է պաշտպանել թալանից և կոտորածներից: Այդ հարցապնդումներին անհրաժեշտ շեշտադրում տալու համար ես դրանք կազմել եմ գրավոր հուշագրի ձևով, որը ես այս ամսի 4-ին անձամբ հանձնել եմ մեծ վեզիրին»: Տե՛ս ինտերն. ցանցում՝ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke..., թիվ 106 արձանագրությունը, <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>: Նամակն էլ կից հավելվածում տե՛ս նաև հուշագիրը: Անդ: Ուշագրավ է, որ Վանգենհայմը հարկ եղած դեպքում նույն նկատառումով էր հիմնավորում նաև երիտթուրքերի ոճրագործությունների վերաբերյալ պատմող նյութերի առաքումն ԱԳՍ-ին՝ դրանք համարելով ապագայում Գերմանիայի մեղսակցության վերաբերյալ ի հայտ եկող մեղադրանքները հերքելու փաստարկներ: «Եթե ես վերջին շրջանում այդ իրադարձությունների մասին Չերոզ Գերագանցությանը ավելի մանրամասն եմ տեղեկացրել,- նշում էր նա Բեթման-Պոլսեզին ուղղված իր՝ 1915 թ-ի հուլիսի 16-ի նամակում (կից առաքելով նաև փոխիուպատոս Կուկինֆի՝ Սամսունի դեպքերի մասին պատմող տեղեկագիրը),- ապա դա տեղի է ունեցել փոխիուպատոս Կուկին-

Ֆի կողմից նույնպես կարևորված այն հանգամանքի հաշվառումով, որ մեր թշնամիները հետագայում մեզ դրանցում որոշակի մեղսակցություն կվերագրեն: Նրա տեղեկությունների հիման վրա մենք ի վիճակի կլինենք թշնամի աշխարհին, առանձնապես մամուլի միջոցով ցանկացած ժամանակ ապացուցել, որ մենք մըշտապես դատապարտել ենք թուրքական կառավարության չափազանց հեռու գնացող միջոցառումները և շատ ավելի՝ նաև տեղական մարմինների անկարգությունները»: Տե՛ս Мухомов В., Армянский вопрос в Геноцид армян в Турции (1913-1919)..., էջ 194-195: Ինչևէ, ինչպես ապացուցում են Վանգենհայմի վերոնշյալ տեղեկագրերը, նա անձնապես ևս միանգամայն անտարբեր էր հայ ժողովրդին վիճակված ողբերգությունների հանդեպ, և եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ դեսպանները, արտաքին քաղաքականության ամբիջական իրագործողները լինելուց զատ, որոշակի ներդրում ունեն նաև այդ քաղաքականության ձևավորման հարցում, ապա Վանգենհայմի պաշտոնավարությունը հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ օրերին կարելի էր համարել ճակատագրի հերթական դաժան խաղը: Այդ անձնավորության ամենաուշագրավ գնահատականներից մեկը թերևս տվել է Գ. Մորգենթաուն. «Չենք որ առաջին լուրերը Կոստանդնուպոլիս հասան, ինձ համար պարզ էր, որ հայերին օգնելու ամենաճիշտ ձևը ոճրագործությունների դադարեցումն էր, որը հնարավոր կլիներ բոլոր երկրների ներկայացուցիչների վճռով թուրքական կառավարությանը կոչ անելու դեպքում: Մարտ ամսի վերջին ես այցելեցի Վանգենհայմին: Սակայն ինձ պարզ դարձավ հայերի հանդեպ նրա ատելությունը: Նա սկսեց հայերին ամեն առիթով դատապարտել: Նա էնվերի ու Թալեթի նման Վանի դեպքերի մեջ ապստամբություն էր տեսնում: Նրա կարծիքով հայերը միայն դավաճան մակաբույծներ էին: «Ես կօգնեմ սիոնիստներին, բայց ինչ էլ որ լինի, հայերին չեմ օգնի,- ասաց նա»: Տե՛ս Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, Garden-City-New York, 1918, էջ 370: Յնմտ. Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհրաժեշտ վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997, էջ 215-216: Իսկ այն, թե ինքը՝ Մորգենթաուն, որքան դատապարտելի էր համարում հայերի ճակատագրի հանդեպ գերմանական դեսպանի անտարբերությունը, վկայում էր նաև հետևյալ դրվագը, որով, ի դեպ, միաժամանակ պարզաբանվում են Վանգենհայմի հանկարծախաս մահվան հանգամանքները. 1915 թ-ի աշնանը նրանք մի հանդիպում ունեցան Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանությունում, որի ժամանակ Մորգենթաուն հայերի կոտորածները կրքոտ կերպով կերպով բնութագրեց որպես «երկինք արդաղակող հանցագործություն»: դատապարտելով դրանց հանդեպ դեսպանի ցուցաբերած անտարբերությունը. «Կրկին խօսեցանք տարագրություններում վրայ: Գերմանիա ատոնց պատասխանատու չէ, ըստ Վանկենհայմ: Դուք կրնաք յախտեան պնդել ատոր վրայ, պատասխանեցի, բայց ո՛չ մեկը չպիտի հաւատա: Աշխարհ շարունակ պատասխանատու պիտի նկատե Գերմանիան. այդ ոճիրներում մեղքը մշտնջենապէս ձեր դատապարտությունը պիտի ըլլայ: ... Ես չեմ պնդեր, որ Գերմանիա պատասխանատու է այդ ջարդերում» այն իմաստով, որ ինք եղած է անոնց դրդիչը: Բայց Գերմանիա պատասխանատու է այն իմաստով որ՝ ինք կարող էր ջարդերը դադարեցնել և չգործածեց այդ

ուժը: Եւ միայն Ամերիկա եւ Անգլիայի ձեր թշնամիները չեն, որ ձեզ պատասխանատու պիտի բռնեն: Օր մը գերման ժողովուրդն է, որ ձեր կառավարութիւնը հաշիւի պիտի կանչէ: ... Այս տեսակ ոճիրներու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանայ...: Թիւրքիայի ներքին գործերու ներկայ վիճակին մէջ չպիտի միջամտեն, պատասխանեց Վանկէնհայմ: Տեսայ որ՝ անօգուտ էր նիւթը աւելի երկար ծեծել: Գորովանք է մարդկային գութ գուրկ մարդ մըն էր ան. զգուանքով երեսու անգամ դարձուցի: Վանկէնհայմ ոտքի ելաւ մեկնելու. Տրուելուն պէս՝ շունչը բռնուեցաւ եւ յանկարծ ծունկերը կթուեցան: Տատկեցի եւ զինքը բռնեցի ճիշդ այն պահուն՝ երբ ինչպիսի վրայ էր: Պահ մը բոլորովին շլմորած մնաց, ցնորած կերպարանքով մը ինձի կը նայեր. յետոյ անմիջապէս ինքզինքը ժողովեց եւ իր հաւասարակշռութիւնը վերագտաւ: ... Երկու օր ետքը, ճաշասեղան նստելու ատեն կաթուածի հարուած մը կուեննայ: Վեր՝ իր անկողինը կտարուի, բայց ալ գիտակցութիւնը չի վերագտներ: Հոկտեմբերի 24-ին, պաշտոնապէս ծանուցուեալ ինձի, թէ Վանկէնհայմ մեռած էր: Վանկէնհայմէն իմ վերջին յիշատակս եղաւ ան, երբ դեսպանը ամերիկեան դեսպանատունի իմ գրասենյակս նստած, բացարձակապէս կը մերժէր որևէ ազդեցութիւն բանեցնել՝ ազգի մը ջարդուիլը արգիլելու համար: Ինք այն միակ մարդն էր՝ որ կրնար դադրեցնել այդ ոճիրները, և իր կառավարութիւնը՝ այդ բանին կարող միակ կառավարութիւնը, բայց Վանկէնհայմ շատ անգամներ ըսած էր ինձի. «Մեր միակ նպատակակետն է այս պատերազմը շահիլ»: Մորգենթաուի և Վանգենհայմի զրոյցի ամբողջական տեքստին ծանոթանալու համար տե՛ս Մորգենթաուի Հ., Ամերիկայան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990, էջ 317-320: (Եթե նկատի առնենք, որ Վանգենհայմը մահացել է 1915 թ-ի հոկտեմբերի 23-ին, ապա այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 21-ին): Ինչևէ, մեծ խորագրացոյցային կարիք չկա գիտակցելու համար, որ հիշյալ պատճառաբանութիւններն, ըստ որոնց երիտթուրքերի ոճրագործութիւնները արգելման նպատակով՝ Գերմանիայի կողմից կատարվող որևէ ազդու միջամտութիւն կարող էր վտանգել թուրք-գերմանական դաշինքը, միանգամայն սնանկ էին: Այդ պարզորոշ վկայում էր նաև հաջորդ դեսպանը՝ կոմս Վոլֆ-Մետեռնիխը, որը Կ. Պոլսում իր պաշտոնավարութիւնը սկսելով 1915 թ-ի նոյեմբերի 15-ից՝ ի տարբերութիւն իր նախորդի, փորձեց իր բոլոր հնարավորութիւնները գործարդել դեռ կենդանի աքսորյալների օգնելու և երիտթուրքերի հայաստանը քաղաքականութիւնը կասեցնելու համար, չնայած այն արդեն թակոխել էր իր վերջին փուլը: «... Նաև մեր մամուլը պետք է վրդովմունք արտահայտի հայերի հալածանքների համդեպ և դադարի թուրքերին բռնել,- նշում էր նա 1915 թ-ի դեկտեմբերի 7-ին կանցելու Բ. Հոլվեգին ուղղված իր զեկուցագրում: - Այն, ինչ նրանք անում են (նկատի ունի Թուրքիայի ռազմական գործողութիւնները - Ա. Հ.) մեր գործն է, մեր սպաներն են, մեր հրանոթները, մեր դրամը: Առանց մեր օգնութեան այդ փքված գորտը կփայլի: Մենք ամենևին կարիք չունենք այդքան երկյուղած վերաբերվել թուրքերին: Նրանք հեշտությամբ չեն կարող անցնել մյուս կողմը և խաղաղութիւն կնքել: Անգլիական կառավարութիւնը այժմյան իշխանավորների հետ հեշտությամբ պայմանագիր չի կնքի: Այդ ավելի շուտ հնարավոր կլինէր Ջեմալի հետ, եթե նա (ինչը բացառված չէ) ենվերին դուրս մղեր: Անգլիա-

կան կառավարութիւնը տարիներ ի վեր փորձում է ենվերին տապալել: Չակագանց անհավանական է, որ նա այժմյան իշխանավորների հետ սեպարատ հաշտութեան ձգտի: Առավել ևս անհավանական է, որ նա ենվեր փաշային օգտագործի ընդհանուր խաղաղութեան հաստատման փորձերում: Դրա համար նա ունի հարյուրավոր այլ բաց ճանապարհներ: Հայկական հարցում հաջողութիւն ունենալու համար մենք պետք է թուրքական կառավարութեանը երկյուղ ներշնչենք հետևանքների հանդեպ: Եթե մենք, ռազմական նկատառումներից ելնելով, չհամարձակվենք ավելի վճռականորեն հանդես գալ, ապա մեզ այլ բան չի մնա, քան հետագա անարդյունք բողոքների հետ մեկտեղ, որոնք ավելի չարացնում են, քան օգուտ տալիս, դիտել, թե ինչպես է մեր դաշնակիցը շարունակում սպանողը» (ընդգծումները հեղինակին են - Ա. Հ.): Տե՛ս ինտերնետ. ցանցում՝ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung..., <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>, թիվ 209 արձանագրութիւնը: Գերմանա-թուրքական դաշինքի լուծարման վերոնշյալ պատճառաբանութիւնների սնանկութիւնը գործնականում իր փաստարկութիւնը ստացաւ նաև գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսի միջոցով, որը 1916 թ-ի նոյեմբերին զենքի գործադրման սպառնալիքով թուրքական իշխանութիւններին արգելեց աքսորել Զմյուռնիայի հայութեանը՝ դա հիմնավորելով հենց նույն ռազմաստրատեգիական նկատառումներով, որոնց քաղաքական շահարկմամբ երիտթուրքերն իրականացնում էին հայութեան աքսորն ու բնաջնջումը: «Նոյեմբերի 10-ի առավոտյան ես 5-րդ բանակի շտաբի պետին՝ զնդապետ Ջյազիմ բեյին ուղարկեցի վալիի մոտ. - Շումս էր այդ առթիվ գեներալը դեսպանութեանն ուղղված իր տեղեկագրում,- և կարգադրեցի նրան ասել, որ ես այլևս չէի հանդուրժելու նման զանգվածային ձերբակալութիւնները և փոխադրումները, որոնք, կատարվելով թշնամու սպառնալիքի տակ գտնվող մի քաղաքում, մուտք էին գործում ռազմական տարածաշրջան, իսկ եթե այնուամենայնիվ ոստիկանութիւնն այդ միջոցառումները շարունակեր, ապա ես իմ ենթակայութեան տակ գտնվող զորամասերի միջոցով դրանք արգելելու էի: Ես վալիին մինչև կեսօր ժամանակ տվեցի վճիռ կայացնելու համար: Զմյուռնիայում իրամանատարող գեներալ, պրուսական զնդապետ Թրոմբերին, որն արդեն իրագրել էր իրադրութեանը, ես մայր Պրիդգեի միջոցով ծանուցեցի վերոնշյալի և անհրաժեշտութեան դեպքում ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին: Մտաւորապէս կեսօրվա ժամը 1, 30-ին մայր Ջյազիմ բեյը վալիի մոտից (որը Բուռնաբադում էր) վերադարձաւ և ինձ հայտնեց, որ ձերբակալութիւններն ու փոխադրումները կանգնեցվել էին և այլևս տեղի չէին ունենալու»: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien..., թիվ 307 արձանագրութիւնը: Այդ միջադեպի վերաբերյալ այլ տեղեկութիւններ ստանալու համար տե՛ս անդ, թիվ 306 արձանագրութիւնը: Հմմտ. Vierbücher H., Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915, Hamburg, 1930, էջ 75: Հմմտ. Lepsius J., Der Prozeß Teilirian-Talaat, „Der Orient“, 1921, էջ 70: Եթե միայն այդ բարձրաստիճան զինվորական սեփական նախաձեռնութեամբ կարողացաւ դա անել, ապա որքան մեծ գործ կարող էր կատարել գերմանական կառավարութեան ազ-

դեցիկ ճշունը: Հատկանշական է, ի դեպ, որ գեներալ-լեյտենանտ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը մինչև Թուրքիա մեկնելը Կասելում գտնվող 22-րդ դիվիզիայի հրամանատարն էր, ժամանակակիցների վկայությամբ իր պաշտոնակիցների շրջանում ուներ մի կողմից կարգապահ, ինքնավստահ, ուղղամիտ, մյուս կողմից մանրախնդիր, մեծամիտ, անտակտ և ընդհանուր առմամբ դիվանագիտական վարվեցողության հմտություններից զուրկ անձնավորության համարում: Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner und die Armenier, Hamburg, 1996, էջ 44: Ուստի պատահական չէ, որ երբ նա, ընդունելով Թուրքիայում գերմանական ռազմական միսիան ղեկավարելու վերաբերյալ 1913 թ-ի հունիսի 15-ին կայսեր կողմից կատարված առաջարկը, մեկնեց Թուրքիա (մեկնումից առաջ, հոկտեմբերի 27-ին, նա հանդիպեց կայսերը, որը նրան խստիվ պատվիրեց Թուրքիայի ներքին քաղաքականությանը շտառնվել և զբաղվել բացառապես իր զինվորական պարտականություններով): «Արդյոք երիտթուրքերը, թե հին թուրքերն են իշխանության ղեկի մոտ կանգնած, Ձեզ համար պետք է միևնույն լինի: - Եշել էր այդ առթիվ Վիլհելմ 2-րդը: - Դուք միայն բանակի հետ գործ ունեք: Թուրքական սպայակույտին զերծ պահեք քաղաքականությունից: Քաղաքականությամբ զբաղվելը նրա ամենամեծ սխալն է»: Տե՛ս Liman von Sanders O., Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1920, էջ 11), դեսպան Վանգենհայմն այդ փաստն ընդունեց մեծ անհանգստությամբ՝ վրդովված արձանագրելով, որ Ռազմական միսիայի ղեկավարի պաշտոնի համար բոլոր հավանական թեկնածուների միջից ընտրվել է քաղաքականապես ամենաանպիտանը: Տե՛ս Wallach J. L., Anatomie einer Militärhilfe - die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1939, Düsseldorf, 1979, էջ 137: Ուշագրավ է նաև, որ Լ. ֆոն Սանդերսի նշանակումից հետո ինչպես դեսպանության, այնպես էլ Թուրքիայի ռազմական նախարարության հետ՝ Ռազմական միսիայի փոխհարաբերություններում տևականորեն մեծ լարվածություն ստեղծվեց, և որ մասնավորապես վերջին իրողությունն առավելապես պայմանավորված էր Էնվերի և գեներալի փոխհարաբերություններում մշտապես առկա անձնական լարվածությամբ: Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner..., էջ 45: Իրադրությունը «շտկելու» նպատակով Վանգենհայմը ձգտում էր Լ. ֆոն Սանդերսին փոխարինել ֆելդմարշալ Կոլմար ֆոն դեր Գոլթցի միջոցով, որը դեռ մտխլված էր 1883-1895 թվականներին որպես ռազմական կրթության կազմակերպիչ լայն գործունեություն էր վարել Թուրքիայում՝ 1885 թ-ից ստանձնելով նաև Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի Ռազմական միսիայի ղեկավարի պարտականությունները, իսկ 1896 թ-ին որպես թուրքական մարշալ վերադառնալով Գերմանիա՝ նա հետագայում կայսրի կողմից ստացել էր ֆելդմարշալի տիտղոս և 1909-1913 թվականներին դարձյալ բազմիցս մեկնել էր Թուրքիա այդ երկրի ռազմական պատրաստվածությունն ամրապնդելու նպատակով: Անդ, էջ 46: Դեսպանի ջանքերը հաջողությամբ պսակվեցին, և 72-ամյա ֆոն դեր Գոլթցը, որն այդ ժամանակ գլխավոր նահանգապետի պարտականություններն էր կատարում Բելգիայում, 1914 թ-ի դեկտեմբերին մեկնեց Կ. Պոլիս: Քանի որ, սակայն, դեսպանն անկարող էր Ռազմական միսիայի գործող ղեկավարին՝ Լ. ֆոն Սանդերսին պաշտոնանկ անել, նա ձգտում էր հնարավորինս սահմանափակել նրա ազդեցության

ուղորտները, և պատահական չէ, որ ֆոն դեր Գոլթցը, որը դեկտեմբերի 12-ին արդեն Թուրքիայում էր, առանց Ռազմական միսիայի ենթակայության ներքո դրվելու 1915 թ-ի փետրվարին նշանակվեց թուրքական ռազմական գլխավոր շտաբի խորհրդական և բացի այդ ապրիլին ստանձնեց 1-ին, իսկ աշնանը 6-րդ բանակի, ներառյալ նաև Պարսկաստանում ու Աֆղանստանում տեղակայված գերմանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պարտականությունները: Տե՛ս Kießling H. von, Mit Generalfeldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien, Leipzig, 1922, էջ 16, 18-20: Հմտ. Tamcke M., Armin T. Wegner..., էջ 46: Թուրքական ազդեցությունը ֆելդմարշալի վրա, այնուամենայնիվ, այն աստիճան անմիայտ էր, որ, ինչպես վկայում էին ժամանակակիցները, առժամանակ անց նրա հանդեպ անվստահություն առաջացավ նույնիսկ Կ. Պոլսի գերմանական ղեկավար շրջաններում, որտեղ նա ձեռք էր բերել «թուրքացած» անձի համարում: «Ծեր զորավարին,- նշում էր Հ. ֆոն Կիսլինգը,- առաջին հերթին այն բանի համար էին պախարակում, որ նա կատարելապես թուրքացել էր և չէր կարողանում թուրքական ընչաքաղցության հանդեպ գերմանական շահերը պաշտպանել»: Տե՛ս Kießling H. von, Mit Generalfeldmarschall..., էջ 109: Այդ անվստահության հետևանքով հաճախակի գերմանացի զինվորականներ էին ուղարկվում Բաղդադ՝ նրա մասին տեղեկագրեր պատրաստելու համար, և բացի այդ, որպես գերմանական շտաբի պետ նրան կցվեց նաև գեներալ մայոր Գերոլդ Ֆոն Գլայխը, որի տեսակետները հաստատում էին վերոնշյալը: «Գերմանական բարձրագույն զինվորական հրամանատարությունն այն տեսակետին էր, որ թուրքերի ազդեցությունը ֆելդմարշալի վրա ավելի մեծացել էր, քան նվազել էր: Իմ հետագա տպավորությունները տեղն ու տեղը հաստատեցին այդ կարծիքը»: Տե՛ս Gleich G. von, Vom Balkan nach Bagdad, Berlin, 1921, էջ 73: Եթե ֆելդմարշալին թուրքական ազդեցություն էր վերագրվում նույնիսկ Գերմանիայի շահերը պաշտպանելու հարցում, ապա որքան մեծ պետք է լիներ այդ ազդեցությունը հայ ժողովրդին վերաբերող խնդիրներում: Այս ամենը նկատի առնելիս կարող է հասկանալի լինել, որ, ինչպես 1918 թ-ին տեղեկացնում էր «Deutsch-Armenische Korrespondenz»-ը, ֆոն դեր Գոլթցը նույնիսկ կողմնակից է եղել հայ ժողովրդի տեղահանմանը (Տե՛ս Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ..., էջ 222), չնայած ակնհայտորեն առանց իրազեկ լինելու երիտթուրքերի բուն դիտավորություններին: Եվ եթե ֆելդմարշալն ընդհուպ իր սեփական հրաժարականի հեռանկարով 1915 թ-ի դեկտեմբերին կարողացավ կանխել Մոսուլի, ինչպես և այնտեղ գտնվող Բաղդադի հայերի տեղահանությունը, այնուամենայնիվ դա շատ էր զիջում նրան, ինչ կարող էր արվել: Ի դեպ, վերոհիշյալը փոքր-ինչ ավելի հանգամանակից ներկայացնելու համար հարկ է մշել, որ երբ 1915 թ-ի դեկտեմբերին որոշում կայացվեց Մոսուլում գտնվող հայերին դեպի Եփրատ ուղարկելու մասին, ֆոն դեր Գոլթցը «ռազմական տեսանկյունից այդ ամենահին չարդարացված միջոցառման» հարցում ընդդիմացավ տեղական իշխանություններին: «Ինդիքը ձգվեց համարյա մի ամբողջ ամիս,- նշում էր ժամանակակիցը,- և ֆելդմարշալը սկզբում կարողացավ հասնել միայն այն բանին, որ հայերը Մոսուլում առժամանակ այլ ցուցումի

սպասեին: Երբ մինչև հունվարի կեսը Կ. Պոլսից ոչ մի ցուցում չեկավ, ֆելդ-մարշալը, ելնելով իր՝ գերագույն հրամանատարի իրավունքներից, Մոսուլի վալիին արգելեց հայերին տեղահանել: Վալին նորից այդ մասին տեղեկություն ուղարկեց Կ. Պոլիս: Մինչև հունվարի 27-ը պատասխան չստացվեց: Այս մի տեղեկություն եկավ այն մասին, որ կառավարությունը շարունակում է պնդել տեղահանման անհրաժեշտությունը: Դրանից հետո ֆելդմարշալը հեռագրով անմիջապես հրաժարական ներկայացրեց: Միայն այդ ժամանակ էնվեր փաշան մի գաղտնի հեռագրով պատասխանեց, որտեղ հավաստիացնում էր, որ Մոսուլի հայերը կմնան այնտեղ, և ի միջի այլոց, սակայն, ֆելդմարշալին հայտնում էր, որ նրա՝ գերագույն հրամանատարի լիազորությունները նրան իրավունք չեն ընձեռում միջամտել թուրքական կայսրության ներքին գործերին»: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien, թիվ 224 արձանագրությունը (Ֆոն դեր Գոլթցն, ի դեպ, հիվանդանալով բժավոր տի.Ֆով, մահացել է Կուբ է Ամարայի մոտ, 1916 թ-ի ապրիլի 19-ին: Հիվանդության շրջանում, մասնավորապես ապրիլի 8-15-ը ընկած ժամանակամիջոցում նրան խնամել է նաև Արմին Վեգները: Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner..., էջ 59): Էնվերի այդ նախազգուշացումն, իհարկե, իրավա-կանորեն միանգամայն անհիմն էր, քանի որ, եթե նկատի առնենք, որ հայ ժողովրդի տեղահանման ծրագիրը երիտթուրքական կառավարողների կողմից պատ-ճառաբանվում էր բացառապես ռազմաստրատեգիական պատրվակներով, ապա կասկած չի կարող հարուցել, որ Թուրքիայում գտնվող գերմանական բարձրաստի-ճան զինվորականությունը, նույնիսկ Թուրքիայի ներքին գործերին չմիջամտելու՝ գերմանական կառավարության որոշեցած միանշանակ դիրքորոշման դեպքում ռազմաստրատեգիական նկատառումներով ամենևին չարդարացվող այդ ծրագիրը մեծ մասամբ կամ ամբողջովին արգելելու՝ բոլոր հնարավորություններն ուներ, և պատահական չէ, որ ինչպես Ֆոն դեր Գոլթցը Մոսուլի, այնպես էլ Լիման Ֆոն Սանդերսը Ջնյուզնիայի հայերի աքսորման վերոհիշյալ արգելքները հիմնավորում էին հենց ռազմաստրատեգիական նկատառումներով: Երիտթուրքական հիշյալ պատճառաբանությունների սնանկությունն իր փաստարկումն ըստ հարկի ստացել է նաև գերմանական մի շարք հյուպատոսների և այլ դիվանագետների կողմից, որոնք, հանգամանալից ներկայացնելով եղերական իրադարձությունների բնույթը, ծրագրայնությունը, ընթացքն ու հրեշավոր ենթատեքստը և հերքելով հայ ժողովրդի տեղահանման ստրատեգիական «հիմնավորումները», հաճախ նաև իրենց անթաքույց անհամաձայնությունն էին արտահայտում ռճրագործությունների նկատ-մամբ Գերմանիայի ցուցաբերած անտարբերության և իրողությունները կոծկելու՝ գերմանական մամուլի որոշեցած քաղաքականության հանդեպ: Ի՞նչ մինչայժմյան հեռագրային և գրավոր տեղեկատվությամբ, - նշում էր, օրինակ, Հալեպի հյուպատոս Վ. Ռուսերը կանցլերին ուղղված՝ 1915 թ-ի հուլիսի 27-ի իր տեղեկագրում,- կարելի է փաստարկված համարել, որ թուրքական կառավարությունը փաստացի և հնարավոր հայկական խարդախվածների դեմ հիմնավորված պաշտպանական միջոցառումների սահմաններն էապես խախտել է և ավելի շուտ իր կարգադրություններով, որոնց իրա-գործումը, նաև կանանց ու երեխաների դեմ, նա ամենախիստ և ամենադաժան ձևով պարտավորեցրել է իշխանություններին, զիտակցաբար նպատակադրվել է հայ ժո-

ղովրդի հնարավորին չափ մեծ զանգվածների այնպիսի միջոցներով բնաջնջելու, որոնք փոխ են առնված հնադարից, սակայն անպատվաբեր են մի կառավարության համար, որն ուզում է դաշնակցած լինել Գերմանիայի հետ: Կասկած լինել չի կարող, որ նա մտադրվել է քառյակի հետ պատերազմի մեջ գտնվելու առիթն օգտագործել հնարավորին չափ քիչ փակ հայ համայնքներ թողնելու միջոցով ապագայում Հայկական հարցից ազատվելու համար: Նա փոքրաթիվ մեղավորների հետ զոհաբե-րել է անմեղների բազմությունները: ...Թուրքական կառավարությունն իր միանգա-մայն անմեղ հայ հպատակներին պատերազմի գոտուց հեռացնելու անհրաժեշտու-թյան պատրվակով հազարներով և տասնյակ հազարներով քշել է անապատ՝ բացա-ռություն չանելով ոչ հիվանդների, ոչ հղիների և ոչ էլ զորակազմած զինվորների ընտա-նիքների համար... ոչինչ չի ձեռնարկել նրանց մեջ բռնկված համաճարակների դեմ, կանանց այնպիսի զրկանքների և հուսահատության մեջ է նետել, որ նրանք իրենց ծովեր և նորածին երեխաներին նետել են ճանապարհի վրա, իրենց հասունության մոտեցող աղջիկներին վաճառել են, իսկ շատերն էլ իրենց փոքրիկ երեխաների հետ նետվել գետը: Նա նրանց մատնել է ուղեկցող զորախմբի կամայականություններին և այրախով անարգանքների ու անպատվության, մի զորախմբի, որը տիրացել է աղջիկներին և վաճառել նրանց: Նա նրանց նետել է բեռվիների ձեռքը, որոնք նրանց կողոպտել և առևանգել են: Նա տղամարդկանց մեկուսի վայրերում անօրինաբար ոչնչացրել է և իր զոհերի դիերը կեր դարձրել շներին ու գիշատիչ թռչուններին: Նա իբրև թե «աքսորավայր» ուղարկված պատգամավորներին սպանել է, բանտերից ազատել է կալանավորներին, հազցրել նրանց զինվորի համազգեստ և ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին աքսորյալները: Նա հավաքագրել է չեղքեց կա-նավորներին և նրանց ուղղել հայերի վրա ... Հնարավոր չէ՞ր գեթ այսօր կասեցնել հե-տադա սարսափները և գոնե փրկել Հալեպի վիլայեթի ճովախի մասին տարածքների հա-յերին, որոնք աքսորումը դեռ առջևում է: ... Միթե՞ Բեյլանը, Սուկլուկը, Քեսաբը և մյուս շրջանները պատերազմական գոտի են: Միթե՞ այնտեղ կանանց և երեխաների ներկայությունը վտանգավոր է, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ զորակազմել են...»: Տե՛ս Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 110-111: Հմտ. թեմային առնչվող մյուս հյուպատոսական տեղեկագրերը Յոհ. Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien...» և Վ. Միքայելյանի «Армянский вопрос и генцици армян в Турции (1913-1919)....» ժողովածուներում: Այդ առթիվ, ելնելով իր իսկ կողմից կատարված ուսումնասիրու-թյունների արդյունքներից, ուշագրավ դիտողություն է կատարում նաև Վ. Միքայելյա-նը. «Այսպես կոչված՝ «հայկական ապստամբությունների», «լրտեսության» և «խռո-վությունների» աղերսով և գերմանացի դիվանագետներն արտահայտել են իրենց կարծիքը,- նշում է նա:- Նրանք բոլորը ժխտում են թուրքական կողմի մեղադրանքնե-րը, գտնում, որ դրանք զուտ պրոպագանդիստական միտվածություն ունեն՝ արդա-րացնելու համար հայերի դեմ զործված բռնություններն ու կոտորածները: Նրանք ան-վարան փաստարկում էին այն իրողությունը, որ պատժիչ ջոկատներն ու քարդարար-ները ղեկավարվում էին երիտթուրքական Ջեմիետի (կոմիտե) որոշմամբ և պարտա-վոր էին անառարկելիորեն կատարել այն»: Տե՛ս Միքայելյան Վ., Հայոց ցեղասպանու-թյունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում, «1915 թ. հայոց ցե-ղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր» հոդվածների ժողովա-

ծու, Երևան, 1995, էջ 28: Ինչևէ, արևմտահայության բնաջնջման երիտթուրքական ծրագրի հիմնական մասը, փաստորեն, իրագործվեց աշխարհամարտի «բարենըպաստ» իրադրության «ամենաբարենպաստ» շրջանում, երբ Թուրքիայում գերմանական բարձրագույն դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ի դեմս Վանզեմհայմի այդ ծրագրին հակազդելու՝ գեթ անձնական նպատակամղվածություն չունեի, իսկ առավել ազդեցիկ գինվորական ղեկավարությունն ի դեմս Ֆոն դեր Գոլթցի կոչտ հակազդման համար քավականաչափ ինքնուրույն չէր: Եվ այդ այն աստիճան միանշանակ էր, որ մինչև իսկ հյուսիսատոսների և այլ դիվանագետների բազմաթիվ ահազանգերը ոչինչ չկարողացան փոխել: Չնայած հաջորդ դեսպանը՝ Վ. Մետեռնիխսն, ի տարբերություն Վանզեմհայմի, վճռականորեն համոզեց եկավ ոճրագործությունների դեմ փորձելով համապատասխան դիրքորոշում ձևավորել նաև կառավարության մոտ, այնուամենայնիվ հայ ժողովրդի տեղահանման և բնաջնջման գործընթացն արդեն հիմնականում ավարտվել էր, և նրա միջամտությունները, այլևս անկարող լինելով կասեցնել իրենց անպատժելիության համոզումը ստացած երիտթուրքերի քաղաքականությունը, պատճառ դարձան Բ. Դռան հետ նրա փոխհարաբերությունների վատթարացման, որի հետևանքով, թուրքական կողմից գերմանական կառավարությանն ուղղված բողոքների հիման վրա նա ետ կանչվեց: «Թուրքիայի հանդեպ Մետեռնիխսը սկզբից ևեթ որոշակի համակրանք չդրսևորեց, - գրում էր Կ. Պոլսում Ավստրո-Յունգարիայի դեսպանության կցորդ Յոզեֆ Պոմյանկովսկին, - և առավել քննադատական դիրքորոշում ընդունեց: Նրա համար խիստ անհաճ էր լուրջամբ հանդուրժել հայերի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը: Ի նպաստ հայկական նախճիրի զոհերի նրա բազմիցս կատարվող միջամտությունները, սակայն, հաջողության չհասան և այնպես պղտորեցին նրա հարաբերությունները թուրքական կառավարության հետ, որ արդեն 1916 թ-ի ամռանը նրա համագործակցությունը Բ. Դռան հետ դարձավ անհնար: Կ. Պոլսի գերմանական շրջանները նույնպես զոհ չէին Մետեռնիխսի և ձգտում էին գաղտնի զեկուցագրերով թուլացնել նրա դիրքերը Բեռլինում, ինչը կարճ ժամանակում լիովին հաջողվեց: 1916 թ-ի սեպտեմբերին էնվերը պաշտոնապես պահանջեց ետ կանչել կոմս Մետեռնիխսին, որը և ի կատար ածվեց: Յոկտեմբերի 3-ին Մետեռնիխսը մեկնեց...»: Տե՛ս Pomiankowski J., Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches, Wien, 1928, էջ 176: Ինչևէ, առաջին աշխարհամարտում թուրք-գերմանական ռազմաքաղաքական փոխառնությունների համալիր ուսումնասիրությանը հեպցում, որի հնարավորությունը մենք այստեղ չունենք, բազմաթիվ հարցեր կարող են գտնել իրենց հնարավորինս հավաստի պատասխանը: Այն հանգամանքը, սակայն, որ Գերմանիան կարող էր առանց դաշինքը վտանգելու կանխել կամ կասեցնել հայոց ցեղասպանությունը, թերևս կասկածի ենթակա չէ: Այլ խնդիր է, ամշուշտ, որ իրադարձությունների հանդեպ Թուրքիայում գտնվող գերմանական դիվանագիտական շրջանների դիրքորոշումը միատեսակ չէր, և որ, առանձնապես սկզբնական շրջանում, դեսպանությունից ստացվող տեղեկատվությունը կառավարությանն իրատեսական եզրահանգումների հնարավորություն չէր ընձեռում:

րա օգնությամբ ճնշում գործադրել քաղաքագետների վրա:⁸⁴³ Նա սեպտեմբերին մեկնեց Բագել և Ժնև և հայ ժողովրդի շվեյցարացի բարեկամներին տեղեկացնելով իր հետազոտությունների արդյունքների մասին նրանց տրամադրեց նաև իր մոտ գտնվող փաստաթղթերի մի մասը:⁸⁴⁴ «Basler Nachrichten» օրաթերթի սեպտեմբերի 16-ի համարում նա հրատարակեց նաև «Մի ժողովրդի բնաջնջումը» վերնագրով մի անստորագիր հոդված,⁸⁴⁵ որտեղ ամփոփ կերպով ներկայացնելով իր դիտարկումների արդյունքները՝ միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ գերմանական կառավարությունն այդ ամենին քաջատեղյակ էր, մերժում էր ոճրագործությունը, սակայն անգոր էր դրանք արգելելու:⁸⁴⁶ Ինչպես տեղեկացվում էր այդ առթիվ Բագելի գերմանական գլխավոր հյուսիսատոսի Բեռլին ուղարկած հաղորդագրության մեջ, հոդվածն այնտեղ ահռելի սենսացիա էր առաջացրել:⁸⁴⁷ Ավելին, քանի որ շվեյցարական թերթերը ստացվում էին նաև Գերմանիայում, հոդվածն այնտեղ նույնպես բազմաթիվ ընթերցողներ գտավ, և երբ գերմանական զանգվածային մամուլի հրատարակիչների կողմից կառավարությանը նշված հրապարակման վերաբերյալ դիրքորոշում ցուցաբերելու պահանջներ ուղղվեցին, վերջինիս համար ստեղծվեց բավականին աննպաստ կացություն:⁸⁴⁸

Բեռլինն այդ իրավիճակում հարկադրված էր ընդառաջել առաջատար մամուլի ղեկավարների հետ տեղեկատվական հանդիպում ունենալու՝ Լեփսիուսի ցանկությամբ, և հոկտեմբերի 5-ին նա ռայխստագի շենքում զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչների առջև համոզեց եկավ մի ընդարձակ զեկույցով:⁸⁴⁹ Ներկայացնելով արևմտահայության ողբերգական դրությունը՝ հռետորն իր ելույթում մեկ անգամ ևս սուր քննադատության ենթարկեց գերմանական կառավարության անվճռականությունը՝

843. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XIX:

844. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 31:

845. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXIV: Հմմտ. Meyer K., Armenien..., էջ 106:

846. Stü Trumppener U., Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, Princeton, 1968, էջ 221:

847. Անդ. Հմմտ. Meyer K., Armenien..., էջ 106:

848. Feigel U., Das evangelische..., էջ 214: Գերմանիայում մամուլի մի ղեկավար աշխատող, ի դեպ, այն համոզումն էր հայտնել, որ հոդվածի առանձին հատվածներ ուղղակի թարգմանություն են մի ֆրանսիական քննադից: Տե՛ս Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXIV:

849. Անդ, էջ XXIV: Հմմտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 214:

նշելով, որ հայ ազգաբնակչության բնաջնջմամբ վերանուն էր նաև Գերմանիայի տնտեսական և մշակութային ազդեցությունը Թուրքիայի վրա, և այդպիսով Գերմանիան իր սեփական մեղքով դառնում էր ոչ թե Թուրքիայի «պարոնը», ինչին նա իրականում արժանի էր, այլ նրա «ծառան»:⁸⁵⁰

Յետևաբար, ըստ Լեփսիուսի, Գերմանիան իր իսկ տնտեսաքաղաքական և մշակութային շահերից ելնելով պետք է վճռականորեն հանդես գար ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Լեփսիուսը կոչ արեց նաև ծեռնպահ մնալ Թուրքիայի ներքին իրադրության վերաբերյալ «կեղծ և գունազարդված տեղեկատվություն» հրապարակելուց, ինչը նրա համոզմամբ էապես կվճարեր Գերմանիայի բարոյական վարկն աշխարհում:⁸⁵¹

Չնայած ելույթն ունկնդիրների կողմից կրքոտ բանավեճերի տեղիք տվեց և ընդհանուր առմամբ հակասական գնահատանքների արժանացավ:⁸⁵² այնուամենայնիվ այն կառավարությանն այնքան էր անհամզրտացրել, որ հաջորդ օրը նույն շենքում կազմակերպվեց մի մեծ մամուլ համաժողով, որտեղ ԱԳՆ-ի հռետորը Լեփսիուսի տեսակետները որակում էր իբրև «չափազանցված», թուրքական միջոցառումները բնութագրում սոսկ որպես «Անտանտի խառնակիչ գործունեության արձագանք» և հավաստիացնելով, որ գերմանական կառավարությունը ձգտում էր հայերի համար դիվանագիտական ճանապարհով հնարավոր ամեն բան անել միսիոներական ընկերություններին կոչ էր անում Հայկական հարցի հովանավորչության գործիք չդառնալ:⁸⁵³ «Հայկական կոտորածների մասին, մասնավորապես նշվում էր լրագրողներին տրված հրահանգում, պետք է ասել հետևյալը. Թուրքիայի հետ մեր բարեկամական հարաբերությունները նրանց ներքին գործերի պատճառով ոչ միայն չպետք է վտանգվեն, այլև ներկա ծանր պահին նույնիսկ չպետք է քննվեն: Այդ իսկ պատճառով առժամանակ պետք է պարտավորություն համարել լռելը:

850. Trumpener U., Germany and the Ottoman Empire..., էջ 223:

851. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 31:

852. Եթե օրինակ, Ուլշտայնի հրատարակչության տնօրեն Բեռնհարդ Լեփսիուսի տեսակետներին համակարծիք էր, ապա սոցիալ-դեմոկրատ Յուլիուս Կայխսկին զրտնում էր, որ Լեփսիուսը իրականությունը շատ էր սևացրել, և եթե անգամ հայերը հեռացվեին, ապա նրանց դեռ կարող էին ստանձնել հրեաները: Նմանապես հակասական էին նաև մյուս կարծիքները: Տե՛ս Feigel U., Das evangelische..., էջ 214:

853. Անդ, էջ 214-215:

Յետագայում, եթե արտերկրի կողմից գերմանական մեղսակցության պատճառով ուղղակի մեղադրանքներ ի հայտ կգան, անհրաժեշտ կլինի հարցը մեծ զգուշությամբ և վերապահությամբ դիտարկել և պնդել, որ թուրքերը հայերի կողմից ուժգին գրգռվել էին»:⁸⁵⁴

Լեփսիուսը, սակայն, որոշակիորեն իր նպատակին հասել էր, քանի որ նրա ելույթից հետո մամուլը Թուրքիայի ներքին իրադրության վերաբերյալ իր գնահատականներում դրսևորում էր նկատելի զրսավածություն:⁸⁵⁵

Ինչևէ, Լեփսիուսը վճռել էր Թուրքիայում քրիստոնյաների բնաջնջման քաղաքականության դեմ ակտիվ քայլեր ձեռնարկելու և քսոքոյալներին օգնություն ցուցաբերելու համար կազմակերպել նաև Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցուն, ինչը, չնայած այլ հանգամանքներում, նա արդեն մի անգամ արել էր: Այդ նպատակով նա հոկտեմբերի 15-ին Արևելքում գործող բոլոր միսիոներական ընկերություններին հրավիրեց Բեռլին՝ նրանց իրազեկելով իր ճանապարհորդության արդյունքների և ձեռք բերված նյութերի վերաբերյալ:⁸⁵⁶ Արդյունքում հավաքույթի մասնակիցները 50 ստորագրությամբ մի ընդարձակ ուղերձ հղեցին կանցլեր Բեթման-Յոլվեգին, որտեղ ամփոփ կերպով ներկայացնելով Հայաստանում տիրող իրադրությունը և իրենց մտահոգությունն արտահայտելով հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակի ու Հայկական հարցի առնչությամբ նրան կոչ էին անում ոչ թե «երևութային», այլ «իսկական և ազդեցիկ միջոցառումներ» ձեռնարկել Միջազգետքի տափաստաններում գտնվող

854. Vierbücher H., Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat..., էջ 78: Ֆիրյուկներն, ի դեպ, նշում է, որ մամուլ համաժողովը տեղի է ունեցել հոկտեմբերի 7-ին: Յետևելով նրան՝ այդ տեսակետն է արտահայտում նաև Արտեմ Օհանջանյանը: Տե՛ս Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Ամերթելի վկայություններ..., էջ 227: Յենվելով այդ մասին մամուլում հրապարակված տեղեկությունների վրա, սակայն, Ու. Ֆայգելը նշում է, որ միջոցառումն իրականացվել է Լեփսիուսի գեկույցի հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 6-ին: Տե՛ս Veigel U., Das evangelische..., էջ 214-215: Զանի որ երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է նույն համաժողովին, և աղբյուրներում երկրորդ միջոցառման մասին որևէ հիշատակություն չի կատարվում, մենք առավել հավաստի համարեցինք վերջին տեղեկությունը:

855. Տե՛ս այդ մասին իր՝ Լեփսիուսի վկայությունը. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXIV:

856. Schäfer R., Geschichte..., էջ 89:

հարյուր հազարավոր կանանց և երեխաներին սովամահությունից կամ սպանոցից փրկելու և դեռ չաքտորված հայերի տեղահանությունը կանխելու նպատակով: Միաժամանակ կոչի հեղինակները խնդրում էին այլ երկրների քրիստոնյաներին նույնպես աղետյալներին օգնություն և պաշտպանություն ցուցաբերելու հնարավորություն ընծռել:⁸⁵⁷ «Մեր ժողովրդի դիմադրունակության ուժը խիղճն է,- նշվում էր ուղերձում,- որով մենք բոլորս դիմում ենք Աստծուն մեր զենքի հաղթանակի համար: Այդ համերաշխությունը և բերկրանքը սպառնում է սասանվել, երբ հայտնի է դառնում, որ մեր այլահավատ դաշնակցի կողմից մեր հարյուր-հազարավոր հավատակիցներ անհիմն և անհիմաստ կերպով հետապնդվում են, և մեր կողմից հնարավորը չի արվում նրանց փրկության համար»:⁸⁵⁸

Լեփսիուսի դրդմամբ հոկտեմբերի 29-ին Գերմանիայի կաթոլիկների համաժողովի կենտրոնական կոմիտեի միսիաների հանձնաժողովի կողմից նույնպես մի համանման ուղերձ հղվեց Բ. Յուլվեգին:⁸⁵⁹ Վերջինիս նոյեմբերի 12-ին հաջորդած պատասխանը, սակայն, իր ընդհանուր հավաստիացումներով առավել դիվանագիտական ժեստի տպավորություն էր թողնում. «Կայսերական կառավարությունը, ինչպես մինչև այժմ, այդպես նաև ապագայում միշտ իր առաջնագույն պարտականություններից մեկը կհամարի իր ազդեցությունը գործադրել, որ քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց հավատի պատճառով չհետապնդվեն: Գերմանացի քրիստոնյաները կարող են վստահ լինել, որ ես, այդ սկզբունքով առաջնորդվելով, կանեմ ինձանից կախված ամեն բան ձեր կողմից արտահայտված մտահոգություններն ու բաղձանքները նկատի առնելու համար: Կ. Պոլսի կայսերական դեսպանությանը ես տեղեկացրել եմ ձեր դիմումի բովանդակության մասին»:⁸⁶⁰

Չնայած կանցլերի պատասխանը նշված հարցերի շուրջ կառավարության դիրքորոշման որևէ փոփոխություն չէր արձանագրում, այնուամենայնիվ Լեփսիուսը տեղի տալու միտք չուներ: Ընդհակառակը, նա իր

857. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 187:

858. Անդ, էջ 186: Կոչը ստորագրողների թվում էին այնպիսի ականավոր գիտնականներ և գործիչներ, ինչպես օրինակ, Ա. Ֆոն Յառնակը, Գ. Յաուսլայթերը, Յ. Ուիստերը, Է. Շփրը, Ֆրիդրիխ Լոֆսը, Ա. Վ. Շրայթերը և այլն:

859. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXIV:

860. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ 198:

պարտքն էր համարում ըստ հնարավորին մեծացնել հասարակական ճընշումն այդ համարելով իշխանություններին ակտիվ քայլերի մղելու միակ գրավականը: Ուստի պատահական չէ, որ երբ զանգվածային լրատվության միջոցներն ու եկեղեցին արդեն բավականաչափ իրազեկ էին Յաաստանում կատարվող իրադարձություններին, նա վճռեց իր տեղեկությունները մատչելի դարձնել լայն հասարակական շրջաններին: Այդ կերպ Լեփսիուսը մտադիր էր նաև թուրքական պաշտոնական լրատվության դեմ ստեղծել ուժեղ հակազդեցություն և բացի այդ ավետարանական համայնքներին դրդել հայ աքսորյալներին օգնելու նպատակով կատարել մեծածավալ հանգանակություններ, որոնք «կհամապատասխանեին կարիքի մեծությանը»:⁸⁶¹ Լեփսիուսը ջանում էր այդ գերխնդիրն իրագործել թե՛ ընդհատակյա ճանապարհներով և թե՛ բացահայտ լրատվության առկա հնարավորությունների օգտագործման միջոցով: Նախ անդրադառնանք նրա բացահայտ տեղեկատվական գործունեությանը, որ իրագործվում էր իր իսկ կողմից խմբագրվող «Der Christliche Orient» ամսագրի միջոցով:

Պարբերականի՝ 1915 թ-ի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների համարում նրա և Ռյոդենբեքի ստորագրությամբ հրապարակվեց մի օգնության կոչ, որտեղ բավական թափանցիկ վկայություն էր կատարվում Յաաստանում ստեղծված իրադրության վերաբերյալ. «Մեր բարեկամներն այնտեղ... մեծ միջոցների կարիք ունեն տասնյակ հազարավոր աքսորվող կանանց և երեխաներին օգնելու համար, որոնք անցնում են Ուռհայով: Մեր առաջադրանքները, նույնիսկ եթե դրանք ամենածայրահեղ կարիքի մեղմացման են վերաբերվում, տասնապատիկ անզամ ավելի մեծ են, քան Արդուլ Յամիդի մեծ կոտորածից հետո: Արդյոք հնարավոր կլինի՞ դեռ կենդանի հայ քրիստոնյաների կյանքը պահպանել, գիտի միայն Աստված: Մեր պարտքն է, սակայն, անել այն, ինչ կարող ենք»:⁸⁶²

Այս հրապարակումը, որտեղ բարեկամներին կոչ էր արվում «մեծագույն ջանքեր գործադրել» օգնության միջոցների հայթայթման համար, դարձավ առաջին ահազանգը «Der Christliche Orient»-ում: Պարբերականի համար 1915 թ-ին ստեղծվել էր չափազանց բարդ իրավիճակ: Տարվա առաջին համարի թողարկումից հետո այն թրթի դեֆիցիտի հետևանքով, որի բաշխու-

861. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXVI:

862. St'u Hilferuf!, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 73:

նը կատարվում էր իշխանությունների կողմից. հարկադրված էր տպագրվել երկու ամիսը մեկ անգամ. ինչը մեծ դժվարություններ էր հարուցում օպերատիվ լրատվության իրականացման համար: Մյուս կողմից, Լեփսիուսը հարկադրված էր պարբերականը հրատարակելիս ցուցաբերել մեծ զգոնություն գրաքննության կողմից նրա արգելումը բացառելու համար. քանի որ այդ դեպքում կվնասվեր նաև օգնության աշխատանքների պրոպագանդան: Ամենամեծ խոչընդոտը, սակայն, այն էր, որ Ուռհայից ուղարկվող թղթակցությունները, ճանապարհին գրաքննության կողմից ստուգման և «սրբագրման» ենթարկվելով, տեղ էին հասնում հիմնովին կամ մեծ մասամբ անընթեռնելի (կտրատված կամ ջնջված) վիճակում: Դրա ցայտուն վկայություններից մեկն, օրինակ, Յ. Կյունցլերի՝ 1915 թ-ի դեկտեմբերի 4-ի ներքոհիշյալ նամակն էր. «Հոսպիտալի անձնակազմի համար այս անգամ ամառային արձակուրդներ չեղան: Այնուհետև եկավ նոյեմբերյան չար ամիսը, որի մասին ես այստեղ հակիրճ ուզում եմ տեղեկացնել: (Հետևող տեղեկությունը գրաքննության կողմից հանվել է: Երկրորդ էջը շարունակվում է նախադասության կեսից)⁸⁶³... հիվանդներ: Ո՞վ պետք է բժիշկների բացակայության պարագայում աղքատներին հոգ տանի: Ո՞վ, եթե ոչ ձեր եղբայր Յակոբը...»:⁸⁶⁴

Եվ այնուհանդերձ նույնիսկ այն նվազագույնը, որ հասնում էր տեղ, որոշակի պատկերացում էր տալիս հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին: Չորօրինակ. «...Վերջին առաքումից ես երկու օր 50 մարկի հաց եմ բաժանել անհայրենիքներին: Սովահարներն ինձ գրեթե կտորկտոր էին անում, այնպես որ ստիպված էի պաշտպանվել: Ցավ կույրերի կույր ղեկավարներին, որոնք հազարներին նետեցին դժբախտության մեջ...»:⁸⁶⁵ Եվ կամ «... Իմ կյանքի ամենածանր ամիսն է, որ իմ ետեվում է գտնվում: Այստեղի ամերիկյան միսիոների համար չափազանց ծանր էր, և նրա նյարդերը դավաճանեցին ...»:⁸⁶⁶

863. Այդ միջանկյալ պարզաբանումը կատարված է խմբագրության կողմից:

864. Տե՛ս Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3-4:

865. Տե՛ս Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 77: Այս տողերն ամենայն հավանականությամբ պատկանում են Կ. Յեպեին:

866. Տե՛ս Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3: Այս հատվածը քաղվել է Կյունցլերի՝ 1915 թ-ի նոյեմբերի 19-ի նամակից: Խոսքը վերաբերում է Ուռհայում գտնվող ամերիկյան որբանոցի տնօրեն Լեսլիին, որը, չկարողանալով տանել հայերի ողբերգությունը, հնքնասպան եղավ: Տե՛ս Künzler J., Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitales in Urfa, անդ, 1919, էջ 27:

Ուշագրավ է, որ գրաքննությունից ըստ հնարավորին խուսափելու համար Ուռհայի աշխատակիցները փորձում էին իրողությունները ներկայացնել ակնարկներով՝ հաճախ կիրառելով նաև գաղտնալեզվի մեթոդը: Օրինակ, գրելով «Հարյուրավոր քաղցածներ փախչում էին միսիայի հաստատությունը, ամենաաղքատների մեջ մեր բժշկական գործունեությունը ահռելի չափեր է ընդունում»՝ նախադասությունը՝ հեղինակը նախապես հարկ էր համարում ընդգծել, որ Գերմանիայում գիտեն, թե ովքեր են «քաղցածները» և «ամենաաղքատները»:⁸⁶⁷ Այդ և նման թղթակցությունների հրապարակման ժամանակ խըմբագրությունն իր հերթին ընթերցողներին խորհուրդ էր տալիս ճշմարտությունը որոնել «տողերի արանքում»:⁸⁶⁸

Այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ թղթակիցների տեղեկությունների աղճատմամբ պայմանավորված լրատվական դեֆիցիտը Լեփսիուսի կողմից պարբերաբար կատարվող պարզաբանումներով հասցվում էր նվազագույն չափերի, չնայած, իհարկե, այդ պարզաբանումները ևս հիմնականում պետք է փաստագրական բնույթ ունենային: Օրինակ, Կյունցլերի՝ նոյեմբերի 19-ի հիշյալ թղթակցությունը հրապարակելիս նա կից գրությամբ տեղեկացնում էր, որ Ուռհայի հայկական թաղամասը ավերված, իսկ քրիստոնյա ազգաբնակչության մեծագույն մասը սպանված կամ աքսորված էր:⁸⁶⁹ «Մեր ընթերցողները,- նշում էր խմբագրականը մեկ այլ անգամ,- այս կցկտուր տեղեկություններից կարող են նկատել, որ հիմնական խնդիրը գրաքննության պատճառով միշտ հարկադրաբար շրջանցվում է: Չնայած մեր տեղեկություններն ավելի քան բավական են իրադարձությունների վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում ունենալու համար, սակայն քանի որ գրաքննությունը թույլ չի տալիս դրանք հրապարակել, մեր բարեկամները ստիպված են համբերել, մինչև մենք այդ մասին ավելին կկարողանանք ասել: Մեր ընթերցողները կարող են համոզված լինել, որ եթե մենք նույնպես ստիպված ենք լռել, ապա ան-

867. Schäfer R., Geschichte..., էջ 88:

868. Տե՛ս Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3: Հմմտ. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 119, ծանոթագրությունը:

869. Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3:

գործ չենք, և որ իրենց նվիրատվությունները երբեք այնքան անհրաժեշտ չեն եղել, որքան այժմ»:⁸⁷⁰

Այնուամենայնիվ, եթե պարբերականը գրաքննության պատճառով չէր կարող տեղեկություններ հաղորդել աքսորի բնույթի և իրականացման եղանակների վերաբերյալ, ապա դրա ծավալը և հետևանքներն ընթերցողներին անհայտ չմնացին: Այդ առումով հատկապես մեծ դեր խաղաց Լեփսիուսի «Չեռացում դեպի Սիրիա» հոդվածը, որ տպագրվեց պարբերականի 1915 թ-ի վերջին համարում: Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր վիլայեթներում «Չայ ժողովրդի բնօրրանում» արդեն ոչ մի հայ չկար, տեղեկացնում էր Լեփսիուսը: Ովքեր այլևս ճանապարհին չէին, գտնվում էին Դեր էս Ջորի և Մոսուլի միջև ընկած տափաստաններում: «Բացարձակապես միջոցներից զուրկ մի քանի հարյուր հազար մարդկանց մի մուրացկան ժողովուրդ, որի չորս հինգերորդը երեխաներ և կանայք են. ճամբարել է Միջագետքի անապատի եզրին, առանց իմանալու, թե ինչպես է ծնռանը գոյատևելու: Թուրքիայի հայ ժողովուրդը դարձել է պատերազմի զոհը»:⁸⁷¹

Փաստագրական տեղեկատվությունը շարունակվեց նաև հետագայում: Եթե անգամ ընդունվեր, որ Թուրքիայի հայ բնակչության առավելագույնը մեկ երրորդը մահմեդականացման և փախուստի միջոցով կարողացել էր աքսորից խուսափել, նշվում էր ԳԱԱ-ի վարչության 1916 թ-ի սկզբին հրապարակված կոչում, ապա շուրջ 1 200 000 մարդ աքսորվել էին: Նրանց մի մասը դեռ գտնվում էր ճանապարհներին, իսկ մոտ 600 000-ը, որոնք պետք է հասած լինեին Միջագետքի անապատները, դատապարտված էին այնտեղ քաղցից և հիվանդություններից մահանալու:⁸⁷² Ընդգծելով, որ արևելյան գավառների բնակիչներից «աքսորավայր են հասել միայն կանայք և երեխաները», և այդպիսով նաև համապատասխան կռահումների հնարավորություն ընձեռելով վարչությունը կոչ էր անում համախմբել ջանքերը «աննկարագրելի զրկանքների» ենթարկված աքսորյալներին օգնելու համար:⁸⁷³

870. Անդ, էջ 4:

871. Lepsius J., Die Wegführung nach Assyrien, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 90-91:

872. Stü Hilferuf zur Linderung unbeschreiblicher Not, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 1-2: Չնայած այդ բվերն ամբողջական չէին և չէին էլ կարող լինել, սակայն հնարավորություն էին ընձեռում բավականին հստակ պատկերացում կազմել տեղի ունեցածի վերաբերյալ:

873. Անդ:

Լեփսիուսը, սակայն, ծգտում էր ոչ միայն փաստերն արձանագրել, այլև պարզաբանել դրանց ներքին շարժառիթները. հանգամանք, որ նրա համոզմամբ ի վերջո հանգեցնում էր թուրք դաշնակցի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետների վերանայման անհրաժեշտությանը: Եթե Թուրքիան, նշում էր Լեփսիուսը, մինչև պատերազմ «ազգային» պետություն էր, ապա այժմ ծգտում էր «խլամի հիմքի վրա» վերակազմվել մի միասնական մահմեդական պետության: Դա բնականորեն հանգեցնում էր քրիստոնյա տարրերի մեկուսացմանը, որոնք այնտեղ հանդիսանում էին եվրոպական մշակույթի հիմնական կրողը: Առավել վտանգված քրիստոնյա տարրի հայերի պարագայում նշված մեկուսացումը կատարվեց համատարած տեղահանման և աքսորի ճանապարհով: Չեռաբար աքսորի կազմակերպումն ուներ ոչ թե «ստրատեգիական» դրդապատճառներ, ինչպես ներկայացվում էր թուրքական պաշտոնական լրատվության կողմից, այլ «ներքին քաղաքական»: Լեփսիուսի համոզմամբ, այդպիսով մեծ պատասխանատվություն էր ծանրանում Թուրքիայի դաշնակցի քրիստոնյա Գերմանիայի վրա, որի պատվո պարտքն էր ամեն ջանք գործադրել «աքսորի անմեղ զոհերին» փրկելու համար:⁸⁷⁴

Լեփսիուսը մանրագին և մեծ հետևողականությամբ էր հերքում աքսորը «ստրատեգիական» շարժառիթներով պայմանավորող տեսակետները, քանի որ Թուրքիայի հակահայկական քարոզչությունը, որը մեծ շրջանառություն ուներ նաև Գերմանիայում, հենվում էր այդ կեղծիքի վրա: Նա առնվազն անլուրջ էր համարում աքսորի հարցում Շապին Գարահիսարի և Վանի դիմադրության շահարկումները, քանի որ երկու դեպքում էլ հայերի պայքարը զուտ ինքնապաշտպանական նպատակներ ուներ, և բացի այդ առաջինը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ աքսորն արդեն սկսվել էր: Նմանապես անհիմն էին նաև հայերի դասալքության և դավաճանության վերաբերյալ տարածում ստացած տեսակետները: «Լրտեսության կամ դասալքության առանձին դեպքերը,- նշում էր նա,- որոնք բնականաբար ի հայտ են գալիս պատերազմի բոլոր օջախներում, իսկ Թուրքիայում ինչպես հայերի, նմանապես նաև արաբների. քրդերի և թուրքերի մեջ, ունեն մասնավոր և տեղական նշանակություն, որոնց պատճառով չի կարելի ողջ ազգին պատասխանատվություն վերագրել»:⁸⁷⁵ Բացի այդ,

874. Lepsius J., Die Wegführung nach Assyrien, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 91:

875. Անդ, էջ 90:

Նշում էր Լեփսիուսը, փաստերը ցույց են տալիս, որ «հայերն ընդհանուր առմամբ արիաբար և հավատարմորեն են ծառայել թուրքական բանակում, ինչը 1915 թ-ի փետրվարին վկայել է նաև ռազմական նախարար Էմվեր փաշան»:⁸⁷⁶

Աքսորի ստրատեգիական անհրաժեշտությունը վկայակոչող՝ թուրքական տեսակետների հերքմանը զուգահեռ Լեփսիուսը միաժամանակ սուր քննադատության էր ենթարկում այն գերմանական լրատվամիջոցներին, որոնք կապկելով նշված տեսակետները նպաստում էին հասարակայնության ապակողմնորոշմանը: Օրինակ, Շերիֆ փաշայի և նրա թուրք կուսակիցների կողմից կառավարության դեմ դեռ պատերազմից առաջ կազմակերպված հեղաշրջման փորձն, ըստ մի շարք գերմանական օրաթերթերի, կապված էր մի «մեծ հայկական դավադրության» հետ:⁸⁷⁷ «Wiener neue freie Presse», «Neues Stuttgarter Tagesblatt», «Leipziger Tagesblatt» և մյուս օրաթերթերում ազատ շրջանառություն էր կատարում նաև Կ. Պոլսից 1915 թ-ի հունիսին ստացված այն ստահող տեղեկատվությունն, ըստ որի հայերը Վանի վիլայեթում «կտորել էին» 150 000 մահմեդականների:⁸⁷⁸ Գերմանական մամուլի հրապարակումներում այդ «փաստն» օգտագործվում էր նույնիսկ որպես լուրջ հիմնավորում հայկական կոտորածների արդարացման համար: «Ովքեր հայկական կոտորածներից բողոքում են,- նշված էր, օրինակ, հրապարակումներից մեկում,- մոռանում են, որ դրանից առաջ, ինչպես ապացուցված է, 150 000 մահմեդականներ դարձել են հայերի զոհը»:⁸⁷⁹

Լեփսիուսը սուր քննադատությամբ էր անդրադառնում իրականությունը խեղաթյուրող այդ հրապարակումներին. «Մամուլում հաճույքով են ասում «ինչպես ապացուցված է», երբ այդ մասին փաստեր չունեն,- հայտարարում էր նա: - Այդ 150 000 կոտորվածների արձագանքը շարունակ դողանջում է գերմանական մամուլում: Ով մման կոտորածներ է հորինում, դրանք վերագրում դժբախտ հայերին, «ինչպես ապացուցվածից» է խոսում, երբ ոչինչ ապացուցված չէ, ստանձնում է նույն մեղքը, որը մենք մշտապես վերագրում ենք

876. Անդ:
877. Անդ, էջ 93:
878. Անդ, էջ 92:
879. Անդ:

Անտանտի մամուլին: ... Եթե որևէ մեկն ավելի լավ տեղեկացված չէ, քան մեր մամուլը, ավելի լավ է լռի»:⁸⁸⁰

Հատկանշական է, որ Գերմանիայում նրա հրապարակումներից ավելորդված հասարակական կարծիքը հանդարտեցնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը 1916 թ-ին հրատարակեց մի «Կարմիր գիրք» այսպես կոչված՝ հայկական ապստամբությունների մասին, որն անշուշտ իր նպատակին կհասներ, եթե արժանի հակահարված չստանար: Եվ այն չուշացավ. Լեփսիուսն այդ առթիվ հրատարակեց և առաքեց մի զաղտնի թռուցիկ, որը կրում էր «Ի պարզաբանումն հայերի կարծեցյալ ապստամբությունների» վերնագիրը, և որտեղ ամբողջականորեն մերկացվում էին թուրքական հրապարակման կեղծիքներն ու նենգ միտումները:⁸⁸¹ Կարճ ժամանակ անց, 1916 թ-ի նոյեմբերին նա որպես զաղտնի թռուցիկ վերահրատարակեց և առաքեց նաև փոքր-ինչ ավելի վաղ՝ սեպտեմբեր ամսին «Der Christliche Orient»-ում հրատարակված իր «Թուրքիայում օգնության գործի մասին» հոդվածը, որը մամրամասն տեղեկություններ հաղորդելով տեղի ունեցած ոճրագործությունների և հայ քսորայալների ողբերգականորեն ծանր դրության մասին օրգանապես լրացնում էր նախորդին:⁸⁸² Թռուցիկները, մեծ տպաքանակով առաքվելով գերմանական ամենաբազմազան հասարակական շրջաններին, հնարավորություն ընձեռեցին կանխել այն թյուրիմացությունները, որ կարող էին առաջանալ թուրքական հրապարակման հետևանքով:

Հակահայկական քարոզչության դեմ Լեփսիուսի պայքարն ուղեկցվում էր նաև հայ ժողովրդի պատմական առաքելության, նրա մշակութային արժեքների և ազգային առանձնահատկությունների արժևորմամբ ու վերագնահատմամբ՝ այդպիսով ստանալով նաև կրոնա-մշակութային և տնտեսա-քաղաքական հիմնավորում: Այդ առումով առանձնակի հիշատակության է արժանի դր. Հերման Խրիստի «Հայերի տնտեսական և մշակութային նշանակությունը» ընդարձակ հոդվածը, որը

880. Անդ, էջ 92-93:

881. Schäfer R., Geschichte... էջ 94:

882. Ուշագրավ է, որ եթե դեռ սեպտեմբերին Լեփսիուսը կարողացել էր այդ հոդվածն իր պարբերականում հրատարակել, ապա երկու ամիս անց, երբ այն թռուցիկի տեսքով առաքվեց, ենթարկվեց բռնազրավման: Եթե նույնիսկ դրա տպաքանակի մեծ մասն արդեն առաքված լինելով՝ բռնազրավումից խուսափեց, այնուամենայնիվ այդ փաստն ինքնին վկայում էր, թե գրաքննությունը որքան կամայականորեն էր գործում: Անդ:

տպագրվեց «*Der Christliche Orient*» պարբերականի՝ 1916 թ-ի 7-9-րդ համարներում:⁸⁸³ Հեղինակը, որն, ինչպես հայտնի է, երկար տարիներ բժշկական գործունեություն էր վարել ԳԱԱ-ի Ուռուհայի մասնաճյուղում և լայն շփումներ ունեցել Արևելքի գրեթե բոլոր քրիստոնյա և մահմեդական ժողովուրդների հետ, այդ հրապարակմամբ նպատակ էր հետապնդում փաստել հայ ժողովրդի անփոխարինելի դերն ու նշանակությունը ողջ Արևելքի տնտեսական և մշակութային զարգացման հարցում. մի խնդիր, որ գերմանական պաշտոնական տեղեկատվության կողմից բնութագրվում էր որպես Գերմանիայի հետպատերազմյան արևելյան քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը:

Եթե Գերմանիան իր առջև նպատակ էր դրել աջակցել Առաջավոր Ասիայի տնտեսական զարգացմանը, ապա, ըստ հեղինակի, պետք է նախ պարզեր, թե Արևելքի բնակչության ո՞ր տարրի վրա կարող էր հենվել: Որքան էլ մեծ էին թուրքերի հետ կապված հույսերը, այնուամենայնիվ հողվածագրի համոզմամբ նրանք այդ հարցում Գերմանիային դաշնակից չէին կարող լինել: «Թուրքը որքան հնուտ է իրեն պատերազմում դրսևորում,-նշում էր նա,- այնքան անպիտան է, ըստ մեր արևմտյան ըմբռնումների, իր երկրի տնտեսական վերակառուցման համար»:⁸⁸⁴

Այլ էր իրավիճակը հայերի պարագայում: Հայ ժողովրդի անցյալի և ներկայի թռուցիկ քննությունն անգամ, ըստ հողվածագրի, հնարավորություն էր ընձեռում կատարել կռահումներ նրա «եվրոպական նըկարագրի», առանձնահատուկ օժտվածության և տաղանդի մասին. «Հնագույն ինքնատիպ գրական լեզուն և դեռ չորրորդ հարյուրամյակի սկզբին Տրդատ թագավորի և Գրիգոր պատրիարքի օրոք ընդունված քրիստոնեությունը,- նշում էր նա,- վկայում են այդ ժողովրդի բարձր մտավոր ունակությունները, որը կազմավորվել է նախապատմական շրջանում հին խալդեերի և հնդգերմանական եկվորների միախառնման միջոցով, և որի տեսակը շատ ավելի եվրոպական է, քան ա-

883. Sbn Christ H., „Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung der Armenier“, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 35-44:

884. Անդ, էջ 37: Թուրքերն ի բնե թուրանական տափաստանային քոչվորներ էին, նշում էր խրիստը, որոնց «բնական իդեալը» Թուրանն էր: Ջարգացման եվրոպական ըմբռնումները նրանց մշտապես մնում էին խորթ և անհասկանալի: Բացի այդ, նրանք զուրկ էին նաև այն մտավոր ներուժից, որ անհրաժեշտ էր Արևելքում եվրոպական չափանիշներից համապատասխան զարգացում ապահովելու համար: Անդ, էջ 37-38:

րևելյան»:⁸⁸⁵ Խրիստի համոզմամբ այդ ապացուցվել է դեռ միջնադարում ի դեմս հայերի և Բարբարոսայի ու խաչակիրների միջև ստեղծված ամուր կապերի, և փաստագրվում էր նաև ներկայում ի դեմս այն բազմազան արդյունավետ շփումների, որ նրանք ունեին եվրոպացիների հետ:

Հիմնավորելով, որ Արևելքի զարգացման պատմական առաքելությունը կարող էր իրագործել միայն հայ ժողովուրդը՝ խրիստն ահագանգ էր հնչեցնում այն մեծ ողբերգության առնչությամբ, որ ապրել էր արևմտահայությունը, և որը դեռ շարունակվում էր՝ սպառնալով բնաջնջել նաև անապատներում կուտակված դեռ կենդանի հարյուրհազարավորներին: Մի ողբերգություն, որի համար, ինչպես ցույց էր տալիս Հայկական հարցի պատմությունը, առաջին հերթին մեղավոր էր եվրոպան... Քանի որ, ըստ հողվածագրի, այն ոչ այլ ինչ էր, քան Հայկական հարցի ամուլ զարգացումների բնական հետևանքը:⁸⁸⁶

3. Խրիստի կարծիքով, սակայն, դեռ ուշ չէր կատարված սխալն ուղղելու և դատապարտված ժողովրդին փրկելու համար: Հայերի «տնտեսական ազատագրումը» նա համարում էր սկզբնական և ամենաիրատեսական քայլը, ըստ որի Գերմանիայի միջամտությամբ հարկավոր էր կատարել «վիլայեթների մի նոր, հայերի պահանջներին համապատասխանող բաժանում»⁸⁸⁷ և հայ ժողովրդին տալ տնտեսական ինքնակառավարման հնարավորություն: Այդ հարցում Գերմանիան պետք է ստանձներ «առաջնորդի» դերը, նշում էր հողվածագիրը, քանի որ այդ էին պահանջում նրա հետպատերազմյան շահերն Արևելքում: Այլապես, եթե հայ ժողովրդի բնաջնջումը չկատարվեր, ապա, նրա խորին համոզմամբ, ոչ միայն Գերմանիայի տնտեսական ծրագրերը կծախտողվեին, այլև Առաջավոր Ասիայի բոլոր երկրները կդատապարտվեին կործանման: «Եթե Գերմանիան իրոք մտադիր է Անատոլիայի համար մինչև Բաղդադ և Մեկկա ար-

885. Անդ, էջ 35-36: «Չկան ծառայություններ,- նշում էր խրիստը,- որոնք հայերը չկարողանան կատարել օտարի համար:- Վերջինիս համար նրանք անփոխարինելի են նաև այն պատճառով, որ գիտեն արևելքում գործածվող բոլոր լեզուները և որպես կանոն նաև մեկ կամ մի քանի եվրոպական լեզուներ... Իբրև ամենակարողներ, բոլոր թամբերի վրա հնուտ, կանգնած են նրանք հաճախ անօգնական եկվորների կողքին»: Sbn „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 40:

886. Անդ, էջ 43:

887. Համիդի օրոք երկրի արևելյան վիլայեթներն այնպես էին սահմանագծվել, որ նրանցից ոչ մեկում հայերը մեծամասնություն չկազմեն: Խրիստն այդ բնութագրում էր որպես «երկրի քաղաքականման համար վնասակար, երթևեկության համար խոչընդոտիչ միջոցառում»: Անդ:

դյունավետ երկաթուղային ցանց կառուցել,- նշում էր Խրիստոն իր եզրափակիչ խոսքում,- եթե նա կամենում է կիլիկյան հարթավայրում, Ադանայի մոտ արհեստական ոռոգում իրականացնել և եթե համարձակվի վերականգնել Միջագետքի ոռոգման հին համակարգը, որտեղի՞ց է ուզում ավելի լավ աշխատուժ ձեռք բերել, քան հայերն են, ինչպե՞ս կարող է առանց նրանց գործուն աջակցության այդ ամենը գլուխ բերել: Թուրքերն ապշած դիտելու են. Ալլահ քերիմ: Մինչդեռ հայերը ձեռք կմեկնեն և կշարունակեն, մինչև աշխատանքը կավարտվի: Թող Աստծո ձեռքը, ուրեմն, իրադարձություններն այնպես ղեկավարի, որ այդ դժվարին նպատակն իրականացվի: Այլապես Առաջավոր Ասիայի համար բացարձակապես միևնույն է, թե պատերազմում վիճակահանությունն ինչպես կավարտվի: Քանի որ, այսպես թե այնպես, այդ երկրները կկործանվեն այն մարդկային ուժերի բացակայության պատճառով, որոնք կոչված են և ի վիճակի են նրանց վերականգնման համար աշխատելու»:⁸⁸⁸

Լեփսիուսի հիշյալ տեղեկատվական գործունեությունը զգալիորեն արդյունավորվեց՝ նպաստելով բարեկամների թվի ընդլայնմանը և նույնիսկ այդ ժանր իրադրությունում ապահովելով զանազան շրջանների նյութական և, ըստ հանգամանքների, նաև քաղաքական աջակցությունը: Դրա վկայությունն էր, օրինակ, Խաղաղության կողմնակիցների գերմանական ընկերության 1915 թ-ի նոյեմբերին Լայպցիգում կայացած համաժողովը, որը, տեղեկացված լինելով Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների մասին, իր համակրանքն ու համերաշխությունն արտահայտեց հայ ժողովրդին՝ պատրաստելով կառավարությանն ուղղված մի ուղերձ, որտեղ վերջինիս կոչ էր արվում վտանգված հայությանը սատարելու համար իր ազդեցությունը գործադրել դաշնակից Թուրքիայի վերա: ⁸⁸⁹ Դրա խոսում վկայությունը դարձավ նաև հայ ժողովրդի աքսորի և բնաջնջման վերաբերյալ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար Կարլ Լիբկնեխտի 1916 թ-ի հունվարի 11-ին ռայխստագում կատարած հարցապնդումը, որում նա վկայակոչում էր Լեփսիուսի կողմից հաղորդված տեղեկությունները, և որը, զգալի իրարանցում

առաջացնելով խորհրդարանում, սակայն առանց սպառիչ բավարարում ստանալու՝ խորհրդարանի նախագահի միջամտությամբ առկախվեց:⁸⁹⁰

Ինչևէ, 1916 թ. սկզբին Լեփսիուսը ծրագրել էր նաև Սիրիայում և Միջագետքում գտնվող հայ աքսորյալներին օգնություն ցուցաբերելու նպատակով մի արշավախումբ ուղարկել Թուրքիա: Այդ նպատակով ԳԱԱ-ի կողմից կատարված դիմումը, սակայն, մինչև իսկ դեսպան Մետեռնիսի ակտիվ միջնորդությունից հետո հանդիպեց Բ. Դռան անվերապահ մերժմանը: «ԳԱԱ-ի կողմից պլանավորված՝ օգնության արշավախմբի հարցն այստեղ ներկայացվել է Բ. Դռանը,- այդ առթիվ իր ապրիլի 28-ի տեղեկագրում նշում էր դեսպանը: - Ընդ որում

⁸⁹⁰ Ռայխստագի արձանագրությունում այդ մասին կատարվել է հետևյալ տղազրույունը. «Լիբկնեխտ.-Պարոն ռայխսկանցլերին արդյոք հայտնի՞ է, որ այժմյան պատերազմի ժամանակ դաշնակից թուրքական կայսրությունում հայ քնակչությունը հարյուր-հազարներով իր քնակամակայրերից տեղահանվել և բնաջնջվել է: Դաշնակից թուրքական կառավարության մոտ ի՞նչ քայլեր է պարոն ռայխսկանցլերը ձեռնարկել պաշտած հատուցում իրականացնելու, Թուրքիայում հայ քնակչության մնացորդի դրությունը մարդավայել դարձնելու և նման ոճրագործությունների կրկնումն արգելելու համար: *Սախազահ.*-Հարցմանը պատասխանելու համար խոսքը տրվում է ԱԳԱ-ի քաղաքական բաժանմունքի ղեկավար, կայսերական դեսպանորդ արն. դր. Ֆոն Շթումին: *Ֆոն Շթում.* - Պարոն ռայխսկանցլերին հայտնի է, որ Բ. Դռանը որոշ ժամանակ առաջ մեր հակառակորդների խռովարար մեքենայություններից դրված թուրքական կայսրության որոշակի տարածաշրջաններում հայ քնակչությանը տեղահանել է և նրանց նոր քնակատեղիներ է հատկացրել: Այդ միջոցառումների որոշակի այլազդեցությունների պատճառով գերմանական և թուրքական կառավարությունների միջև տեղի է ունենում մտքերի փոխանակություն: Այլ մանրամասներ չեն կարող տեղեկացվել: *Լիբկնեխտ.* - Ես խոսք եմ խնդրում հարցումն ամբողջացնելու համար: (Աշխուժություն): *Սախազահ.* -Հարցումն ամբողջացնելու համար ծայր ունի պարոն պատգամավոր դր. Լիբկնեխտը: *Լիբկնեխտ.* - Պարոն ռայխսկանցլերին արդյոք հայտնի՞ է, որ պրոֆեսոր Լեփսիուսն ուղղակիորեն խոսել է թուրքահայերի բնաջնջման մասին...: (Սախազահի զանգահարությունը: Հետտորը փորձում է շարունակել իր խոսքը: Բացակայություններ. «Լռություն, լռություն»): *Սախազահ.* - Պարոն պատգամավոր, դա մի նոր հարցում է, որը ես չեմ կարող թույլատրել»: Տե՛ս Liebknecht K., *Gesammelte Reden und Schriften*, Bd. VIII, Berlin, 1966, էջ 438-439: Հատկանշական է, որ սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան Լիբկնեխտի ելույթից հետո շտապ նիստ գումարեց այդ հարցը քննարկելու համար, ինչը, սակայն, ընթացք չստացավ, քանի որ կուսակցության աջցենտրիստական ղեկավարությունը ելույթի հանդեպ ընդունեց քննադատական և դատապարտող դիրքորոշում: Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 529:

888. Անդ, էջ 44:

889. Feigel U., *Das evangelische...*, էջ 227: Առաքումից առաջ, սակայն, ուղերձի հարցադրումը բավականին «թուլացվեց», քանի որ ժողովին ներկա գտնվող ռատիկանության ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ սկզբնական քվանդակությամբ ուղերձի առաքումը չէր կարող թույլատրել: Անդ:

ես ընդգծել եմ. որ հիշյալ ընկերությունն այդ հարցում սոսկ մարդասիրական նպատակներ ունի... և բացի այդ, որ ընկերության անդամների թվում կան բազմաթիվ ազդեցիկ և հեղինակավոր անձինք, ինչպես և, վերջապես, որ պրն. Լեփսիուսն անցյալ տարի անձամբ եկել է այստեղ և, ի միջի այլոց, էնվեր փաշայի հետ զրույցի միջոցով առիթ է ունեցել իրազեկվել Հայկական հարցի մասին: Բ. Դուռը պատասխանեց վճռական մերժմամբ և այն էլ այն հիմնավորմամբ, որ թուրքական կառավարությունը չի կարող օտարների կողմից օգնության որևէ ակցիա թույլատրել, քանի որ այդպիսով արտերկրի հետ կապված՝ հայերի հույսերը կամրապնդվեն...»: ⁸⁹¹

Այդպիսով մեկ անգամ ևս փաստվեց այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ գերմանական կառավարության անտարբերության պայմաններում անհնար էր ոչ միայն հակազդել հայության ծրագրված բնաջնջման գործընթացին, այլև իրագործել արդյունավետ օգնության աշխատանքներ դեռ կենդանի աքսորյալներին փրկելու նպատակով: Լեփսիուսն ի նպաստ հայ ժողովրդի կառավարությանն ակտիվ միջամտությունների մղելու միակ հուսալի ճանապարհը, ինչպես արդեն նշվել է, համարում էր հասարակական ճնշման ուժգնացումը: «*Der Christliche Orient*»-ը, սակայն, գրաքննության պայմաններում հասարակության իրազեկման՝ նախանշված նըպատակին ըստ հարկի ծառայել չէր կարող: ⁸⁹² ուստի պատահական չէ, որ նա վճռեց դիմել ստեղծված իրավիճակում ամենահամարձակ և ազդու միջոցին. այն է՝ իր հավաքած տեղեկություններն առանձին գրքով հրատարակել և առաքել Գերմանիայի ավետարանական քահանայություններին, ԳԱԱ-ի բարեկամներին ու մյուս՝ առավել ազդեցիկ հասարակական շրջաններին: ⁸⁹³ Առաքումը պետք է կատարվեր գաղտնի, քանի որ այլապես կծախողվեր: ⁸⁹⁴

1915 թ-ի նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին Լեփսիուսը Ռ. Շեֆերի

891. St'v Lepsius J., *Deutschland und Armenien....*, էջ 257-258:

892. Բացի այդ, պարբերականը 1917 թ-ի հունիսից դադարեցրեց իր հայամիլեր տեղեկատվական գործունեությունը, քանի որ, ինչպես շուտով կլուսաբանվի, այն այլև Լեփսիուսի ենթակայության ներքո չէր գտնվում:

893. Lepsius J., *Meine Mission*, „*Mitteilungen....*“, 1918, էջ 50:

894. Անդ:

հետ միասին զբաղված էր իր նյութերը հրատարակության նախապատրաստելու գործով: ⁸⁹⁵ Հսկայածավալ մի աշխատանք, որի ընթացքում անհրաժեշտ էր կատարել նյութերի ժամանակագրական համակարգում, նրանց համակցել նաև հայ և գերմանացի բարեկամներից շարունակ ստացվող նոր տեղեկությունները, հարյուրավոր գրառումներից ստեղծել «փաստերի փոխկապակցված պատկեր» և առանձին ենթազխով լուսաբանել նաև «մեղքի գործունը»: ⁸⁹⁶

Երբ գիրքն արդեն պատրաստ էր, ի հայտ եկան նոր չկանխատեսված խոչընդոտներ, քանի որ ոչ մի հրատարակիչ չէր համարձակվում այն տպագրել: «Բազմաթիվ հարցումներից հետո, -նշում էր Լեփսիուսը,- պարզվեց, որ հրատարակչությունները, որոնց ես դիմում էի, չէին կամենում զբաղվել նման նրբին հարցով: Շարվածքը և ձեռագրերն այստեղ-այնտեղ ուղարկելը տևեց բազմաթիվ շաբաթներ...»: ⁸⁹⁷ Ի վերջո, երկարատև որոնումներից հետո այդ առաջադրանքը ստանձնեց քրիստոնյա-պահպանողական «*Der Reichsbote*» պարբերականի հրատարակչությունը, և 1916 թ-ի գարնանն աշխատությունը «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» վերնագրով 20500 տպաքանակով պատրաստ էր առաքման: ⁸⁹⁸ Երբ դարձյալ խոչընդոտներ առաջացան... այս անգամ արդեն ԳԱԱ-ում: ⁸⁹⁹

Երբ հայտնի դարձավ, որ աշխատության շարվածքի, թղթի և հրատարակության ծախսերը հնարավոր էր հատուցել մասնավոր անձանց օժանդակությամբ, ԳԱԱ-ի հոգաբարձությունը մարտի 9-ին կայացած նիստում որոշեց ստանձնել նրա առաքումը՝ հոգալով նաև

895. Schäfer R., *Geschichte....*, էջ 89:

896. Lepsius J., *Der Todesgang....*, էջ XXIV-XXV:

897. Անդ, էջ XXVI: Մի հրատարակչություն համաձայնեց տեղեկագիրը տպել, բայց մի քանի շաբաթ անց նրա տերը հայտնեց, որ հրաժարվելու էր տպագրությունից, եթե Լեփսիուսը նախապես անրող շարվածքը գրաքննությանը ցույց չտար: «Քանի որ այն ժամանակ դեռ նախագրաքննություն չկար,- այդ առիթով գավեշտով նշում էր Լեփսիուսը,- ես հիմքեր չունեի գառանը գայլին պահ տալու»: Անդ:

898. St'v Lepsius J., *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Potsdam, 1916.

899. Lepsius J., *Der Todesgang....*, էջ XXVI: Ի դեպ, Լեփսիուսի «*Armenien und Europa....*» աշխատությունը հրատարակվել էր նույն հրատարակչության կողմից:

դրա համար անհրաժեշտ մոտ 4000 մարկ կազմող ծախսերը:⁹⁰⁰ Աշխատությունը, սակայն, արդեն տպագրության մեջ էր, երբ հոգաբարձության մի շարք անդամներ փոխեցին իրենց դիրքորոշումը, որի պատճառով հիշյալ որոշումը մարտի 31-ի նիստում չեղյալ հայտարարվեց:⁹⁰¹ Փոփոխությունը նիստի արձանագրությունում պատճառաբանվում էր այսպես կոչված այն «վնասակար հետևանքների» մտահոգությամբ, որ Լեփսիուսի աշխատությունը «կարող էր ունենալ Արևելքի քրիստոնյաներին ցուցաբերվող ներկա և ապագա օգնության աշխատանքների համար»:⁹⁰² Պաթետիկ ձևակերպմամբ սքողված այդ քայլի դրդապատճառներին մենք կանդրադառնանք փոքրիկնչ ավելի ուշ: Իսկ հոգաբարձության նոր դիրքորոշումն ամեն դեպքում անփոփոխ մնալով՝ վերջնականապես վավերացվեց հունիսին կայացած նիստում: Այդ նիստի սկզբում, նախքան բանակցություններն սկսելը Լեփսիուսը հայտարարեց, որ պատրաստ էր անձամբ ստանձնել հրապարակման պատասխանատվությունը, եթե հոգաբարձությունը դեմ էր ԳԱԱ-ի կողմից այդ պատասխանատվությունը ստանձնելուն: Ի պատասխան Ռյոդենբերգ Լեփսիուսին առաջարկեց տեղեկագրից հանել աշխատության երկրորդ հատվածը («Մեղքի գործոնը»)՝ պատրաստակամություն հայտնելով կազմակերպության անունից առաքել միայն առաջին մասը («Փաստերը»):⁹⁰³ ԳԱԱ-ի տընօրենը, որը դեռ մարտին պատրաստ էր «ստորագրել» տեղեկագրի ներքո, այժմ ակնհայտորեն դեմ էր երկրորդ հատվածում թուրքիայի հետ Գերմանիայի զինակցության առնչությամբ Լեփսիուսի կատարած քննական պարզաբանումներին: Եվ այնուամենայնիվ հոգաբարձությունում նա միակ առարկողը չէր: Պրոֆ. Ադոլֆ Դայսմանն, օրինակ, չնայած շարադրանքի «հուսալիությանը» չէր կասկածում, բայց քանի որ ի վիճակի չէր «նյութերը լրացուցիչ կերպով ըստուգել», հրաժարվեց տեղեկագրի համար պատասխանատվություն ստանձնել: Գոգաբարձության մյուս անդամը՝ դր. Կարլ Աքսենֆելդը, համոզված էր, որ տեղեկագրի հրապարակումը թուրքիայում գործող

900. Lepsius J., Meine Mission, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 50:
 901. Schäfer R., Geschichte..., էջ 91:
 902. Անդ:
 903. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 130:

բոլոր գերմանական միսիոներական ընկերությունների համար կարող էր «ճակատագրական» լինել: Դր. Ռոհրբախը, որն ի դեպ մարտի 31-ի նիստում հանդես էր եկել հօգուտ տեղեկագրի առաքման, շարունակում էր մնալ իր տեսակետին: Նա առաջարկեց նույնիսկ տեղեկագիրը տարածել չեզոք արտասահմանում՝ մշելով, որ գերմանացիների կողմից իրողությունների անկեղծ լուսաբանման փաստը կնպաստեր Գերմանիայի բարոյական վարկանիշի բարձրացմանը հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը նրա վրա բարդող հակառակորդների մոտ: Ինչ վերաբերում էր տպագրման և առաքման պատասխանատվությանը, ապա Դայսմանի պնդումները նրա մոտ հարուցել էին որոշ անվճռականություն, որի հետևանքով նա առաջարկեց, որ Լեփսիուսն անձամբ ստանձներ այդ պատասխանատվությունը:⁹⁰⁴ Ի վերջո նիստում որոշվեց չեղյալ համարել տեղեկագրի առաքման ծախսերը հատկացնելու վերաբերյալ՝ զարմանը կայացած համաձայնությունը և առաքումը թողնել Լեփսիուսի անձնական պատասխանատվության ներքո:⁹⁰⁵

Լեփսիուսը, միայնակ կարողանալով հայթայթել առաքման միջոցները, իսկույննեթ ձեռնամուխ եղավ այդ գործին:⁹⁰⁶ Նրան, ի թիվս այլ բարեկամների, օգնում էր նաև դր. Մարտին Նիպագեն:⁹⁰⁷ Գործն ըստ հնարավորին արագ ավարտելու համար նա ներգրավել էր նույնիսկ իր երեխաներին: «Նախքան ոստիկանությունը կգար Հայաս-

904. Անդ:

905 Անդ: Գոգաբարձության երկու անդամներ՝ գանձապահ Վ. Լյուրսենը և պատուր Կինկելը նիստին չէին մասնակցում:

906. Ինչպես հետագայում պարզ դարձավ, առաքման շուրջ 4000 մարկ կազմող ծախսերը ստանձնեց բրյուսելյանակ հարուստ հայերից մեկը՝ «Մարյան եղբայրներ» ֆիրմայի ներկայացուցիչ Արմենակ Մարյանը: Տես Լեփսիուսի նամակն ուղղված Ա. Մարյանին. Гольцу Г.; Коржмзян Р. С., Доктор Иоганнес Ленцус. Страницы Жизни, см. „Страны и народы ближнего и среднего Востока“, т. XI, Ерван, (1985), էջ 125:

907. Schäfer R., Geschichte..., էջ 93: Մ. Նիպագեն մասնագիտությամբ ուսուցիչ էր և դասավանդում էր Գալեպի գերմանական դպրոցում, երբ սկսվեց հայերի տեղահանությունը: Չկարողանալով ողբերգությունները հանդուրժել և լռել, նա լքեց իր ծառայությունը և վերադարձավ Գերմանիա, որտեղ, սակայն, հակառակ իր բոլոր ջանքերին, ոչ ոքի մոտ անհրաժեշտ ընթրնում չգտավ: Ի վերջո նրան խորհուրդ տվեցին հանդիպել Լեփսիուսին: Վերջինիս առաջարկությամբ նա

տանում կատարված սարսափելի իրադարձությունների մասին պատմող գիրքը բռնագրավելու,- հիշում էր Լեփսիուսի դուստր Վիոլան,- մենք սպիտակեղենի զամբյուղով լի բազմաթիվ փոքրիկ փաթեթներ տարանք փոստ, իսկ վերջում շատ փաթեթներ առանձին-առանձին նետեցինք Պոտսդամի տարբեր փոստարկղերի մեջ»:⁹⁰⁸

Հուլիսի ընթացքում աշխատության 20 000 օրինակներ ուղարկվեցին Գերմանիայի քահանայական ծառայություններին և ԳԱԱ-ի բարեկամներին, իսկ ևս 500-ը Ռայխստագի, Վյուրտեմբերգի երկրամասային պառլամենտի պատգամավորներին և գերմանական ամենահեղինակավոր թերթերի խմբագրություններին:⁹⁰⁹ Լեփսիուսն այնպես էր հաշվարկել, որ Գերմանիայի բոլոր ավետարանական քահանայությունները ստանային աշխատությունը «նրա միջոցով մի թուրքական ստահող հեռագրերով ամենևին չկաշառված կարծիք ձեռք բերելով փաստերի վերաբերյալ»:⁹¹⁰ Գրքի օրինակները փոստային փաթեթավորմամբ որպես փակ, գաղտնի առաքում ուղարկվում էին գանազան վստահված անձանց, որոնք իրենց հերթին համաձայն կից հանձնարարականի դրանք տարածում էին համայնքներում:⁹¹¹ Միայն Ռայխստագի և Վյուրտեմբերգի 191 պատգամավորների համար կատարված առաքումը, թերևս, անհաջողությամբ պսակվեց, քանի որ ուղարկված օրինակները տեղ չհասնելով՝ բռնագրավվեցին:⁹¹² Բարեբախտաբար այդ դեպքը միակն էր, և Լեփսիուսն ըստ

մի տեղեկագիր պատրաստեց և ուղարկեց ռայխստագի պատգամավորներին: Չնայած այն հետազայում գրաքննության կողմից բռնագրավվեց, այնուամենայնիվ մեծ տարածում գտավ, երկու անգամ վերահրատարակվեց՝ հայտնի դառնալով նաև Թուրքիայում, որտեղ կառավարությունը նրան մահվան դատապարտեց: Անդ, էջ 93-94: Տեղեկագրի բովանդակության վերաբերյալ մանրամասն իրազեկում ունենալու համար տես Niepage M., Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes, Potsdam, 1916: Յմնտ. Niepage M., Eindrücke eines deutschen Oberlehrers aus der Türkei, Potsdam, 1919:

908. Feigel U., Das evangelische..., էջ 221:

909. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXVII:

910. Lepsius J., Was hat man den Armeniern getan?, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 115:

911. Schäfer R., Geschichte..., էջ 93:

912. Լեփսիուսն այդ մասին իրազեկվեց 1919 թ-ի ապրիլին, որից հետո միայն պահված օրինակները նրա միջամտությամբ ուղարկվեցին հասցետերերին: Տես Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXVII:

տության հասցրեց իրականացնել իր հանդուգն ձեռնարկը:

Երբ գրքի առաքումն արդեն ավարտվել էր, Լեփսիուսը, տարբեր կողմերից նախագուշացումներ ստանալով⁹¹³ և միաժամանակ իր շաքարախտը բուժելու նպատակով, օգոստոսին մեկնեց Յուլանդիա:⁹¹⁴ Նա այդ քայլին գնաց՝ նաև քաջ գիտակցելով, որ հայրենիքում այլևս չէր կարող հայ ժողովրդի համար ազատ գործել. «Իհարկե,- այդ առթիվ նշում էր Շեֆերը,- գրաննությունն այնքան խիստ էր, որ Լեփսիուսին հարկադրաբար կլեցնեին և այդ կերպ կկարողանային նրան արգելել ժամանակին հանդես գալ հայ ժողովրդի համար: Այդ կանխելը և միաժամանակ հայրենիքին ծառայել կարողանալը անվիճելի հիմքեր էին նրա Յուլանդիա մեկնելու համար»:⁹¹⁵

Բնականաբար արտերկրում ևս Լեփսիուսի հայամկեր գործունեությունը պետք է իրագործվեր առանց ԳԱԱ-ի աջակցության, որի հետ հակասությունները շարունակ խորանում էին: Քանի որ դրանց բուն դրդապատճառների պարզաբանումը հենքային նշանակություն ունի հետագա զարգացումների և փոխառնչությունների համակողմանի գնահատման համար, մենք ստորև այդ խնդրին փոքր-ինչ համազամանակից կանդրադառնանք:

Հոգաբարձությունը թե 1916 թ-ի հունիսին և թե հետագայում իր քայլը հիմնավորում էր այն պատճառաբանությամբ, որ աշխատության տարածումը հայ ժողովրդի համար կարող էր «բացասական հետևանքներ» ունենալ:⁹¹⁶ Մահվան դատապարտված հարյուր-հազարավոր աքսորյալներին լռության միջոցով «օգնելու» մտայնությունը 1916 թ-ին բավական տարածված խաղաքարտ էր դարձել Թուրքիայի ներքին քաղաքականության և հայոց եղեռնի հանդեպ հաշտվողական դիրք գրաված քաղաքական գործիչների ձեռքում: Իր թուրքամետ կողմնորոշմամբ հայտնի դր. Էռնստ Յեկն, օրինակ, 1916 թ-ի օգոստոսին Գերմանա-հայ-

913. Goltz H., Zwischen..., էջ 875:

914. Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 104:

915. Schäfer R., Geschichte..., էջ 92: Դա հետագայում անուղղակիորեն հաստատում էր նաև Լեփսիուսը՝ նշելով, որ Յուլանդիայում նա կարողացել է «շատ կապեր ստեղծել», որոնք իրեն «հայրենիքում հասանելի չէին կարող լինել»: Տես Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 104:

916. Տես Zur Klärung, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 17:

կական ընկերության ներկայացուցիչներին՝ Ռոհրբախին, Շթիրին և Գրին-Ֆիլդին առաջարկում էր հայանպաստ քարոզչությունը դադարեցնել, որովհետև այդ հայերին ավելի վնաս, քան օգուտ կբերեր:⁹¹⁷ Փոխարենը նա խոստանում էր հայ աքաղաղներին օգնելու նպատակով ձեռք բերել մեծաքանակ նյութական միջոցներ, ոչուրացնել ընկերության հաղորդակցությունը հայ ժողովրդի արտերկրի բարեկամների հետ, և բացի այդ երաշխիքներ էր տալիս, որ մամուլում վերջ կտրվեր հակահայկական հրապարակումներին: Ընկերության նշված անդամները, ելնելով խոստացված հեռանկարներից, առժամանակ համաձայնեցին Յեկի առաջարկին:⁹¹⁸

1916 թ-ի սեպտեմբերի վերջին Լեփսիուսը նույնպես դր. Ռոհրբախից ստացավ մի գրություն, որտեղ «Շթիրի, դր. Գրինֆիլդի, և դր. Յեկի հետ կայացած քննարկման հիման վրա» նրան առաջարկվում էր «Հայկական հարցը մինչև պատերազմի վերջը բացարձակ լռության մատնել»:⁹¹⁹ Միաժամանակ վերոնշյալ անձինք պատրաստակամություն էին հայտնում պատերազմի ընթացքում զեկուցումներ չկարդալ Հայկական հարցի վերաբերյալ, դադարեցնել այդ թեմայով շրջաբերականների, բրոշյուրների և այլ տպագիր նյութերի առաքումը և մյուս հայանվեր գործիչներին նույնպես դրդել միանալ իրենց:⁹²⁰ Լեփսիուսն անվերապահորեն մերժեց առաջարկը՝ պատասխանելով, որ իր խիղճն իրեն «արգելում է միանալ լռելու այդ կամավոր հանդիսավոր երդումին»:⁹²¹

ԳԱԱ-ի հոգաբարձությունը նույնպես չէր թաքցնում, որ տեղեկագրի առաքման վերաբերյալ իր դիրքորոշումը նշակելիս հաշվի էր առել նաև այլ հեղինակավոր անձանց տեսակետները: «Հոգաբարձությունը, - նշվում էր ԳԱԱ-ի մի հայտարարության մեջ, - ելնում էր այն կոշտադատմանից, որ մի կողմից ի վիճակի չէր լրացուցիչ ստուգել մեղքի

917. Stü Austrittserklärung von Dr. Lepsius, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 147-148: Գնտ. Feigel U., Das evangelische..., էջ 222:
 918. Stü Verschiedenes, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 151: Յեկի խոստումներն, իհարկե, չիրականացվեցին:
 919. Lepsius J., Austrittserklärung von Dr. Lepsius, անդ, էջ 147-148:
 920. Անդ, էջ 148:
 921. Անդ: Այդ առումով, ի դեպ, բնութագրական է նաև Լեփսիուսի դուստրերից մեկի տեղեկությունը. «...Նա բռնուցքով հարվածեց սեղանին, ինչը սովորաբար նրան հատուկ չէր, և բարձրագույն ու վրդովված ասաց իր կնոջը. «Եթե ես այդ աճյուն, սրիկա կլինեմ»: Stü Goltz H., Zwischen..., էջ 872:

գործոնը, և մյուս կողմից պատերազմի ժամանակ մեղավորության հարցի քննարկումը ինչպես ԳԱԱ-ի հետագա գոյությունը կվտանգեր, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար պատճառ կդառնար նոր վտանգների և ճնշումների... Գերմանիայի առաջնորդող միսիոներականները մեր դիրքորոշումն իրավացի համարեցին...»:⁹²²

Հոգաբարձությունը փաստորեն դրդումներ էր ստացել նաև այլ անձանց կողմից, որոնց հայանպաստ «պրոպագանդան» ձեռնտու չէր: Ավելին, նա ստանձնել էր նաև պարտավորություններ... Վերոնշյալ «քարոզարշավը» չէր կարող շրջանցել ԳԱԱ-ն, և Լեփսիուսն անկասկած իրավացի էր Ռոհրբախի նամակից եզրակացնելով, որ հոգաբարձությունն ընդունել էր Յեկի և նրա համախոհների պահանջները:⁹²³ Այդ փաստարկվեց նաև փոքր-ինչ ավելի ուշ, երբ հայտնի դարձավ, որ հոգաբարձությունը Հայկական հարցը մինչև պատերազմի ավարտը լռության մատնելու իր դիրքորոշման մասին պարզաբանում էր ներկայացրել նաև ԱԳՆ-ին:⁹²⁴

Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն Գերմանա-հայկական ընկերության, ԳԱԱ-ի դիրքորոշումը գաղափարական և սկզբունքային ելակետեր չուներ: Եթե առաջինը զիջման գնաց՝ մտնելով երևակայական «խոստումնալից» գործարքի մեջ և փորձելով այդ կերպ առավելազույնս օգտակար լինել հայ ժողովրդին, ապա ԳԱԱ-ի մասին նույնն ասել անհնար է: Լռությամբ հայ ժողովրդին ծառայություն մատուցելու՝ հոգաբարձության հիմնավորումն անկեղծ համոզումներից չէր բխում, քանի որ այնպես նա չէր բավարարվի պատասխանատվությունն իրենից վանելով և կփորձեր առհասարակ ընդդիմանալ տեղեկագրի տարածմանը, ինչը տեղի չունեցավ. «Ոչ ոք, նույնիսկ սուպ.

922. Stü „Meine Mission“, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 31: Լեփսիուսը նույնպես վկայում էր, որ Ռյոդենբեքին այդ դիրքորոշմանը մղել էր նրա քեմակալ, պալատական քարոզիչ եռնստ ֆոն Դրիանդերը: Stü Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 129:
 923. Lepsius J., Austrittserklärung von Dr. Lepsius, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 148:
 924. Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 104: Այդ տեղեկությունն, ի դեպ, հաստատում էր նաև Ռ. Շեֆերը՝ նշելով, որ «ԳԱԱ-ն ԱԳՆ-ին խոստացել էր հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ մինչև պատերազմի ավարտը լռություն պահպանել»: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 97:

Ռյոդենբերգն այդ նիստում չցանկացավ խոչընդոտել իմ տեղեկագրի առաքումը, դեռ չխոսեմք այն մասին, որ չփորձեց ինձ վրա ճնշում գործադրել,- հետադարձ հայացքով նշում էր Լեփսիուսը:- ...Ողջ բանակցության ընթացքում միայն մեկ հարց դարձավ քննարկման առարկա, թե ով պետք է ստանձնի առաքման և դրա հետ կապված հավաքումների և օգնության միջոցառումների պատասխանատվությունը, ԳԱԱ-՞ն, թե՞ ես»:⁹²⁵

Հոգաբարձության դիրքորոշումը թելադրված չէր նաև կույր «օրինապաշտության» և քաղաքացիական պարտքի թյուրըմբռնման հանգամանքներով (ինչպես կարող է թվալ առաջին հայացքից), քանի որ այլապես հոգաբարձությունը ջանքեր չէր գործադրի իր դիրքորոշումն արհեստականորեն հարմարեցնել հայ ժողովրդի շահերին. մի «հիմնավորում», որը հետագայում Լեփսիուսի կողմից անխնա ծաղրի ենթարկվեց: «Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ամերիկայի մամուլը վաղուց լի էր մի ողջ քրիստոնյա ժողովրդի զանգվածային սպանդի դեմ բողոքաբանական բողոքներով,- նշում էր նա:-...Պապը սուրբ կրթով բողոքում էր Թուրքիայում քրիստոնյաների հալածանքների դեմ: Բոլոր չեզոք երկրներում աշխատում էին օգնության կոմիտեներ... Ամերիկյան հարյուր հազարավոր դուլարներ էր ուղարկում օվկիանոսից այն կողմ: Միայն Գերմանիայում կային եկեղեցականներ և միսիոներներ (իմ սեփական միսիայում), որոնք «հավատում» էին, որ եթե իրենց գլուխները թաղեն ավազի մեջ և իմ բերանին կողպեք դնեն, հայ ժողովրդին այդ կերպ իրականում լավ ծառայություն կմատուցվեր»:⁹²⁶

Եզրակացությունը թերևս միակն է. երբ նախագահի գործունեությունը չէր հակասում երկրում գործող օրենքներին, հոգաբարձությունը նրա հետ էր և մասնակցում ու իր աջակցությունն էր ցուցաբերում նրա բոլոր նախաձեռնություններին: Երբ, սակայն, իրադրությունը փոխվեց, և հարկ եղավ ընտրություն կատարել զրաքննության արգելքների և խղճի, պետական քարոզչության պահանջների և բարոյականության միջև, Լեփսիուսը մնաց միայնակ: Տեղեկագրի առաքման հարցում հոգաբարձության որդեգրած դիրքորոշումը պայմանավորված էր բացառապես նախագահի հանդուգն ձեռնարկի պատասխանատվությու-

925. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 131:
926. Անր, էջ 134-135:

նից և դրա հնարավոր տիպիկ հետևանքներից խուսափելու կամ այլ կերպ ասած՝ սեփական անվտանգության ապահովման ցանկությամբ: Ես-ի գերակայության այդ փաստն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, անխուսափելիորեն պետք է հանգեցներ բարոյալքման:

Հոգաբարձությունը մերժել էր նաև տեղեկագրի հիման վրա կատարվող նվիրատվությունները ԳԱԱ-ի գանձարկղին փոխանցելու և հայ աղետյալներին համատեղ ուժերով «պլանավորված օգնություն» կազմակերպելու Լեփսիուսի առաջարկը:⁹²⁷ Ուստի վերջինս հարկադրված էր իր անունով բացել մի նոր բանկային հաշվի համար և իր տեղեկագրի հասցեատերերին կից գրությամբ առաջարկել իրենց նվիրատվություններն ուղարկել այդ հասցեով:⁹²⁸ Լեփսիուսին իր «անհատական նախաձեռնության» հետ կապված աշխատանքներում օգնելու նպատակով հոգաբարձության համաձայնությամբ ԳԱԱ-ի շրջիկ զեկուցող Ռ. Շեֆերը դրվեց նրա տրամադրության տակ:⁹²⁹ Վերջինս հեռախոսային և նամակագրական սերտ կապ պահպանելով նախագահի հետ՝ նրա ցուցումներով կազմակերպեց լայն տեղեկատվական գործունեություն: Գերմանիայում կատարելով զանազան շրջագայություններ՝ նա զեկուցումներ էր կարդում Հայաստանում տեղի ունեցող իրադրությունների վերաբերյալ և միաժամանակ առաքում կամ բաժանում մեծաքանակ թուղիկներ, որոնք նույնպես տեղեկատվական մեծ նշանակություն ունեին: Օգնության կազմակերպումն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով Լեփսիուսը նույնբերին այդ գործում ներգրավեց նաև իր եղբորը՝ պրոֆ. Բեռնհարդ Լեփսիուսին՝ նրան նշանակելով իր աշխատանքների պատասխանատու ներկայացուցիչ իր բացակայության ընթացքում:⁹³⁰

927. Lepsius J., Meine Mission, անր, էջ 50:

928. Lepsius J., Geschäftliches, անր, էջ 47:

929. Lepsius J., Meine Mission, անր, էջ 50:

930. Schäfer R., Geschichte..., էջ 95: Բ. Լեփսիուսը ծնվել է 1854 թ-ի փետրվարի 3-ին Բեռլինում: Նա մասնագիտությամբ քիմիկոս էր և իր ուսումնառությունն անցկացնելով Բեռլինի, Ստրասբուրգի և Գյոթինգենի համալսարաններում՝ 1880 թ-ին պաշտպանել է իր դոկտորական թեզը: Աշխատել է քիմիական արդյունաբերության բնագավառում՝ ղեկավարելով մի շարք խոշոր գիտաարտադրական ձեռնարկություններ: Վարել է նաև ակտիվ հասարակական գործունեություն: 1907-09 թթ. եղել է Գերմանիայի քիմիական արդյունաբերության շահերի պաշտպանության միության առաջին

Ինչևէ, քանի որ ԳԱԱ-ի բարեկամները չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչու հանգանակությունները կազմակերպության անունով չէին կատարվում, հոգաբարձությունը, որոշակի պարզաբանում կատարելու անհրաժեշտությունից դրդված, 1916 թ-ի հոկտեմբերի 2-ին հրապարակեց մի հայտարարություն այն մասին. որ ընկերությունն աջակցում և հավանություն էր տալիս Լեփսիուսի կողմից ձեռնարկված գործին, և որ «կարևոր հիմքեր» կային այդ գործն ըստ հնարավորին լռելյայն կատարելու համար:⁹³¹ Այդ ժամանակ հունիսի նիստում ձեռք բերված «փոխըմբռնումը» դեռ պահպանվում էր, և բնականաբար հոգաբարձությունը պետք է ձգտեր բարեկամների շրջանում «թյուրիմացությունների» տեղիք չտալ, որոնք անկասկած բացասաբար կանդորադառնային կազմակերպության եկամուտների և հեղինակության վրա: Հատկապես այն փաստը, որ Լեփսիուսի աշխատությունն արդեն մեծ ուշադրություն էր գրավել՝ հայտնի դառնալով նույնիսկ Կ. Պոլսում,⁹³² կարող էր եական ազդակ ծառայել նման մտահոգության համար:

Հայկական հարցի վերաբերյալ լռելու պարտավորություն ստանձնած հոգաբարձությունը, սակայն, շուտով հարկադրված էր հանդգնել, որ Լեփսիուսի գործունեությունը պետության կողմից լուրջ արգելքների չէր ենթարկվում: ԱԳՆ-ն միայն մեկ անգամ, 1916 թ-ի նոյեմբերի 23-ին իր մտահոգությունն արտահայտեց Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեության վերաբերյալ, սակայն վերջինիս գրավոր և բանավոր պարզաբանումներից հետո այլևս առարկություններ չկատարվեցին:⁹³³ Նրան չխոչընդոտեց նաև կառավարության 1916 թ-ի մարտի 16-ի որոշումը, որով արգելվում էր առանց պետական կոմիսարի հատուկ թույլտվության Գերմանիայում բարեգործական նպատակներով հանգանակություններ կատարել: ԱԳՆ-ին ուղղված նրա դիմումը պաշտպանություն գտավ, և

նախագահը, իսկ 1912-27 թթ. Գերմանական քիմիական ընկերակցության պատվավոր գլխավոր քարտուղարը: Հրատարակել է մի շարք աշխատություններ, որոնց թվում երկու խոշորածավալ ուսումնասիրություն Գերմանիայի քիմիական արդյունաբերության վերաբերյալ: Տե՛ս Lepsius M. R., Die Nachkommen..., էջ 81-82:

931. Տե՛ս Bekanntmachung, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 33:

932 Հոգաբարձության կողմից այդ փաստն արձանագրվեց հայտարարության ընդունման օրը, հոկտեմբերի 2-ին կայացած նիստում: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 94:

933. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 84:

պահանջվող թույլտվությունը հատկացվեց:⁹³⁴

Լեփսիուսի անձնական հասցեով կատարվող նվիրատվություններն օրեցօր ավելի և ավելի էին աճում: 1916 թ-ի հուլիսի 15-ից մինչև նոյեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում նա ստացավ և Ուռհա ուղարկեց շուրջ 30 000 մարկ,⁹³⁵ այն դեպքում, երբ ԳԱԱ-ն շարունակ ավելի էր սուզվում ֆինանսական ճգնաժամի մեջ: Նվիրատվությունները, կազմակերպությանը շրջանցելով, հոսում էին դեպի Լեփսիուսը, և արդեն 1916 թ-ի հոկտեմբերին հոգաբարձությունը ստիպված էր խոստովանել, որ իր միջոցներն ամբողջովին սպառված էին:⁹³⁶ Չնայած Լեփսիուսին առաքվող դրամը վերջին հաշվով փոխանցվում էր ԳԱԱ-ի Ուռհայի աշխատակիցներին և իրացվում նրանց կողմից, այնուամենայնիվ հոգաբարձությունն իր նյութական ծանր վիճակը հաղթահարելու այլ ելք չէր տեսնում. քան խոչընդոտել և արգելել նախագահի գործունեությունը: Առավել ևս, որ դա քաղաքական նկատառումներով թելադրվում և հովանավորվում էր նաև զանազան ազդեցիկ ուժերի. գործիական եկեղեցական ավագ խորհրդի կողմից: Վերջինս նույնպես ԳԱԱ-ից պահանջում էր Լեփսիուսի «թուլացիկների առաքման դեմ ձեռք առնել վճռական միջոցներ» և ճնշել հայերի օգտին կատարվող նրա «պրոպագանդան»:⁹³⁷

Նոր լարվածությունն ակնհայտ դարձավ դեռ նոյեմբեր ամսին, երբ ԳԱԱ-ի տնօրեն Ռյոդենբերքն առանց նախապես Լեփսիուսին կամ նրա պատասխանատու ներկայացուցչին դիմելու Շեֆերից պահանջեց տեղեկատվություն տալ Լեփսիուսի հասցեով ստացված և իրացված գումարների մասին, որոնց պատճառով, ըստ նրա հանդգման, «ԳԱԱ-ի եկամտի աղբյուրները փակվել էին»:⁹³⁸ Չնայած դա Ռյոդենբերքի իրա-

934. Անդ:

935. Schäfer R., Geschichte..., էջ 94:

936. Անդ:

937. Տե՛ս Austrittserklärung von Dr. Lepsius, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 150: Եկեղեցական ավագ խորհուրդն, ինչպես արդեն հիշատակվել է, Լեփսիուսի հայանպաստ գործունեության հանդեպ նույն անհանդուրժողությունն էր ցուցաբերել նաև համիդյան կոտորածների ժամանակ, որի պատճառով Լեփսիուսը վայր էր դրել իր քահանայական ծառայությունը:

938. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 88: Նա այդ ոչ օրինական քայլին դիմեց՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ Շեֆերը հանդիսանում էր կազմակերպության հաստիքային ծառայողը:

վունքների մեջ չէր մտնում, սակայն ավելորդ վեճերի տեղիք չտալու համար Շեֆերը չընդդիմացավ՝ նոյեմբերի 11-ին տնօրենին ներկայացնելով մի քաղվածք հոկտեմբերի 31-ի հաշվետվությունից:⁹³⁹ Միաժամանակ նա գրավոր դիմեց ԳԱԱ-ի երկրորդ նախագահ Ռոհրբախին՝ խնդրելով հոգաբարձության կողմից համապատասխան որոշում ընդունել Լեփսիուսի անհատական գործունեության հանդեպ նման միջամտությունները հետագայում կանխելու համար:⁹⁴⁰

Շեֆերի դիմումն ընթացք չստացավ, իսկ տնօրենը 1917 թ-ի փետրվարի 26-ին կատարեց հաջորդ քայլը՝ աշխատավարձի պահման սպառնալիքով նրան արգելելով թուրքիկներ տարածել և առհասարակ համագործակցել Լեփսիուսի հետ: Տնօրենն այդպիսով կոպտորեն խախտում էր ոչ միայն հոգաբարձության կողմից հոկտեմբերի 2-ին կատարված պաշտոնական պարզաբանումը, ըստ որի ԳԱԱ-ն «աջակցում և հավանություն էր տալիս Լեփսիուսի նախաձեռնությանը», այլև Շեֆերին Լեփսիուսի տրամադրության տակ դնելու վերաբերյալ հոգաբարձության կայացրած որոշումը: Չնայած դրան, հոգաբարձությունը չընդդիմացավ դրան և ընդհակառակը, ապրիլի 30-ին հավանություն տվեց նրա վարքագծին՝ Շեֆերին հետին թվով, հունվարի 1-ից զրկելով իր աշխատավարձից:⁹⁴¹ Այդ այլ նպատակ չունեցող, քան Լեփսիուսի գործունեությունը կաթվածահար անել, նրան զրկել իր աջ ձեռքից, որը նրա ցուցումներով իրականացնում էր հայ ժողովրդի «օգնության գործի» քարոզչությունը, վարում գրասենյակային աշխատանքները և գրեթե ամեն օր թղթակցում էր նրան:

Եթե նկատի առնենք, որ կառավարության նոր՝ 1917 թ-ի փետրվարի 15-ի որոշմամբ բարեգործական նպատակներով կատարվող քարոզչությունը և հավաքումները դարձյալ արգելվել էին՝ թույլատրելի համարվելով միայն հատուկ արտոնությունների հատկացման դեպքում, ապա պարզ կլինի, թե որքան ծանր իրադրություն էր ստեղծվել Լեփսիուսի և Ռ. Շեֆերի համար:⁹⁴² Թույլտվություն ստանալու նպա-

939. Անդ, էջ 89:

940. Անդ:

941. Անդ, էջ 90:

942. Lepsius J., Mitteilungen, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 12: Որոշումը հրապարակվեց և գործադրվեց մարտ ամսից: Անդ:

տակով և՛ Գ նախարարությանն ուղղված՝ Լեփսիուսի դիմումը մերժվեց, և վերջինս հարկադրված էր ապրիլից իր գործունեությունը Գերմանիայում ժամանակավորապես սահմանափակել՝ ապավինելով հոլանդացի և շվեյցարացի բարեկամների աջակցությանը:⁹⁴³

Այնուամենայնիվ նույնիսկ այդ օրերին, երբ ԳԱԱ-ն անզիջում պայքար էր սկսել Լեփսիուսի դեմ, վերջինս դեռ չէր կորցրել իր ընկերության նկարագիրը վերականգնելու և իր ժամանակավոր «մասնավոր նախաձեռնությունը» հետագայում, իրադրության նորմալացումից հետո ԳԱԱ-ին ենթարկելու հույսերը: Ուստի զարմանալի չէ, որ ԳԱԱ-ի նյութական ծանր դրությունը սաստիկ մտահոգում էր նաև նրան, և եթե այդ մտահոգությունից դրդված՝ Լեփսիուսը 1916 թ-ի դեկտեմբերին պատրաստակամություն էր հայտնել իր «օգնության ֆոնդից» կազմակերպությանը կանխավճարներ տալ, ապա 1917 թ-ի առաջին ամիսներին նա սեփական նախաձեռնությամբ այդ ի կատար ածեց՝ ԳԱԱ-ի փոխարեն վճարելով Շեֆերի և առաջին նախագահի (այսինքն իր) աշխատավարձերը:⁹⁴⁴ Նրա այդ քայլը, սակայն, ԳԱԱ-ում ոչ միայն համապատասխան ըմբռնում չգրտավ, այլև ապրիլ ամսին Ռյոդենբեքի և զանծապահ Վ. Լյուրսենի ստորագրությամբ հրապարակվեց մի հայտարարություն այն մասին, որ ԳԱԱ-ի եկամուտների նվազումը պայմանավորված էր Լեփսիուսի գործունեությունը պրոպագանդող թուրքիկներով, որոնք «տարածվում էին առանց կազմակերպության գիտության և ցանկության»:⁹⁴⁵

«Սրտագին խնդրանքում» (այդպես էր վերնագրված հայտարարությունը) միաժամանակ նշվում էր, թե Լեփսիուսը նախապես պարտավորվել էր իր անհատական հավաքումները սահմանափակել միայն մեկ կոչով, որից հետո հանգանակությունները դարձյալ պետք է հոսեին ԳԱԱ-ի զանծարկը, սակայն շարունակ թուրքիկներ առաքե-

943. Անդ, էջ 12-13: Լեփսիուսը 1917 թ-ի սեպտեմբերին կառավարությանն ուղղված իր նամակում տեղեկացնում էր, որ 1917 թ-ի մարտից հարկադրված է եղել Գերմանիայում իր գործունեությունը 5 ամիս շարունակ իսպառ դադարեցնել: Այդ տեղեկությունը թերևս կատարվել է իրավիճակի թելադրանքով, քանի որ, ինչպես իրադարձությունների հետագա ընթացքն էր թույլ տալիս կռահել, Շեֆերը հայանպաստ քարոզչությունը, անշուշտ սահմանափակ չափերով, շարունակում էր նաև կառավարության արգելքից հետո, մեծ ռիսկի և վտանգի պայմաններում:

944. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 92:

945. St'u Herzliche Bitte, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 28-29:

լով նա իբրև թե խախտել էր այդ պայմանավորվածությունը:⁹⁴⁶

Այդ հայտարարությամբ փաստորեն կոնֆլիկտը դուրս եկավ հետևյալ լիսային փուլից՝ ստանալով հրապարակային հնչեղություն: Լեփսիուսը մայիսի 22-ին հոգաբարձությանն ուղղված իր պատասխանում սպառնիչ կերպով հերքեց իր հասցեին ուղղված մեղադրանքները:⁹⁴⁷ Նրա հերքումը, սակայն, պարբերականում չտպագրվեց:⁹⁴⁸ Ավելին, չնայած նշված մեղադրանքները բացահայտորեն հակասում էին առաջին նախագահի գործունեության հանդեպ հոգաբարձության ստանձնած և 1916 թ-ի հոկտեմբերի 2-ին նրա կողմից վերահաստատված հանձնառություններին, վերջինս 1917 թ-ի հունիսի նիստում հավանություն տվեց հայտարարությանը:⁹⁴⁹ Հոգաբարձությունում հրապարակման հանդեպ որոշ և թերևս բավական անվճռական ընդդիմություն ցուցաբերեց միայն դր. Ռոհրբախը. «Սրտագին խնդրանքը,- տեղեկացնում էր նա Լեփսիուսին,- հրապարակվել է առանց իմ գիտության. և եթե ես նախապես տեքստին ծանոթ լինեի, կամ նրա լույս տեսնելը կխանգարեի, կամ հոգ կտանեի մի ավելի մեղմ շարադրանքի մասին»:⁹⁵⁰ Նման երկդիմի առարկությունն իհարկե հոգաբարձությանը չէր կարող հարկադրել վերանայել իր դիրքորոշումը:

Հայտարարության միջոցով ԳԱԱ-ի ֆինանսական դրությունը չբարելավվեց. 1917 թ-ին այն ունեցավ միայն 73104 մարկի եկամուտ,⁹⁵¹ մինչդեռ Լեփսիուսի հասցեով կատարվող նվիրատվություններն առժամանակ զգալիորեն նվազեցին: Ըստ Լեփսիուսի մոտավոր հաշվարկների, հինգ ամսում նրա «օգնության ֆոնդին» պատճառվել էր մոտ 120 000 մարկի վնաս:⁹⁵²

946. Անդ:

947. Lepsius J., *Der grüne Tisch, Potsdam, 1920*, էջ 7-9:

948. Այն, նախատեսված լինելով տպագրման համար, բավականին կոռեկտ և զուսպ էր շարադրված: Լեփսիուսը ձգտել էր միայն կանխել իր գործունեության վերաբերյալ քուրիանացությունների առաջացումը և խուսափել էր հայտարարության հանդեպ սեփական դիրքորոշումն արտահայտել «ԳԱԱ-ին չխայտառակելու» և այդպիսով նրա նյութական դրությունն առավել չճանրացնելու համար, քանի որ, ինչպես նշվել է, դեռ հույս ուներ իր կազմակերպությանը «դարձի բերել»: Տե՛ս անդ, էջ 23:

949. Lepsius J., *Meine Mission, „Mitteilungen aus der Arbeit...“*, 1918, էջ 52:

950. Lepsius J., *In eigener Sache*, անդ, էջ 94:

951. Տե՛ս *Zur Klärung, „Der Christliche Orient“*, 1918, էջ 17:

952. Lepsius J., *Der grüne Tisch...*, էջ 23:

Ինչևէ, Լեփսիուսի գործունեությունը խափանելու ակտիվ քայլերը շարունակվում էին: Հոգաբարձությունը, առանց նույնիսկ նրա հետ համաձայնեցման փորձ կատարելու, Ռյոդենբերգին փոխանցեց պրոպագանդայի կազմակերպման, մասնաճյուղերի աշխատանքի ղեկավարման և «*Der Christliche Orient*»-ի գլխավոր խմբագրի պարտականությունները, որոնք մինչ այդ պատկանում էին առաջին նախագահին:⁹⁵³ Այդպիսով Լեփսիուսին մնում էին միայն հոգաբարձության և կառավարման հանձնաժողովի նախագահի լիազորությունները, որոնք նա իր բացակայության պատճառով չէր կարող իրականացնել: Ի լրումն այդ ամենի, հոգաբարձության կազմում կատարվեցին նաև մի շարք համալրումներ, որոնք այլ նպատակ չունեին, քան ամբողջովին մեկուսացնել Լեփսիուսին. «Սուսպ. Ռյոդենբերգի դրոմամբ հոգաբարձությունն ինձ զրկեց իմ «*Der Christliche Orient*» պարբերականի պատասխանատու խմբագրի իրավունքից, որպեսզի ես Հայաստանի վերաբերյալ այլևս ոչինչ չկարողանամ հրատարակել,- հետադարձ հայացքով հետազայում նշում էր Լեփսիուսը:- Ի վերջո, իմ քիկունքում հոգաբարձության կազմում ներգրավվեց ինձ գրեթե անծանոթ մարդկանց մի ստվար քանակություն, այնպես որ ես փաստորեն այլևս իմ կողմից հիմնադրված միսիայի ղեկավարը չի: Եթե ես այդ ճնշումներին տեղի տայի, ապա պետք է հարկադրվեի իմ Հայաստանի օգնության գործը դադարեցնել...»:⁹⁵⁴

Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ միջոցառումներից կարճ ժամանակ անց, հունիսի 15-ին հոգաբարձությունը դիմեց Լեփսիուսին՝ առաջարկելով իր գործունեությունը ենթարկել ԳԱԱ-ին:⁹⁵⁵ Առաջարկի ենթատեքստը Լեփսիուսի համար ակնհայտ էր. ԳԱԱ-ն դիտավորություն ուներ ոչ թե սեփականել նրա գործունեությունը, այլ միայն կանխել այն, քանի որ նրա պատճառով ԳԱԱ-ի եկամտի աղբյուրները «փակվում էին»: Ուստի նա միանշանակորեն մերժեց առաջարկը:

Ի վերջո, գիտակցելով, որ Լեփսիուսի գործունեությունն անհնար էր ձախողել առանց նրան Շեֆերի աջակցությունից զրկելու, հոգաբարձությունը հունիսի 18-ին Շեֆերին հանձնարարեց մեկնել դասախոսական շրջագայությունների և իր ճանապարհորդական ծրագիրն

953. Lepsius J., *In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“*, 1918, էջ 90:

954. Lepsius J., *Persönliches, „Der Orient“*, 1925, էջ 104:

955. Lepsius J., *In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“*, 1918, էջ 91:

ու զեկուցումների թեմաները ներկայացնել տնօրենին:⁹⁵⁶ Ղա դարձավ վերջին և վճռական ազդակը. Լեփսիուսը, որքան էլ այդ նրա համար ծանր էր, հարկադրված էր մեկընդմիջտ հրաժարվել իր ընկերությունից:⁹⁵⁷ «Մի միսիա,- հայտարարում էր նա իր հրաժարականում, որը կամենում է լռությամբ շրջանցել մի քրիստոնյա ժողովրդի մահը, որի համար նա 20 տարի գործել է, և 100000-ավոր անմեղ կանանց ու երեխաների սովահարության դեպքում փորձում է իր հիմնական առաջադրանքը մի ինչ-որ այլ բանում տեսնել, քան նրանց փրկությունն է, այլևս այն միսիան չէ, որը ես հիմնադրել եմ»:⁹⁵⁸

Լեփսիուսի հրաժարականի հայտարարությունը և այդ առթիվ կատարված ընդարձակ հիմնավորումը ԳԱԱ-ի կողմից երկար ժամանակ արծազանք չստացան: Միայն երկու ամիս անց, սեպտեմբերի 3-ին, հոգաբարձությունը Ռոհրբախի միջոցով դիմեց Յոլանդիայում գտնվող մի ընդհանուր բարեկամի⁹⁵⁹ հարցնելով, թե արդյոք նախագահը հակված չէր՝ հրաժարվել իր վճռից:⁹⁶⁰ Լեփսիուսն անտեղի համարեց մտնել միջնորդավորված բանակցությունների մեջ, առավել ևս, երբ, ինչպես ցույց էր տալիս կատարված բանավոր հարցապընդումը, հոգաբարձությունը հրաժարականի առթիվ նրա կատարած հիմնավորումները քննարկելու մտադրություն չուներ:⁹⁶¹ Այնուամենայնիվ նա պատրաստ էր հրաժարականը ետ վերցնել և իր գործունեությունը ենթարկել ԳԱԱ-ին, պայմանով, եթե հոգաբարձությունը հրաժարական տար:⁹⁶² Վերջինս, սակայն, դրան չհամաձայնեց վըս-

տաի լինելով, որ կազմակերպությունը կկարողանար գոյատևել նաև առանց առաջին նախագահի: Ի վերջո, հրաժարականից մոտ չորս և կես ամիս անց, նոյեմբերի 19-ին հոգաբարձությունը Լեփսիուսին տեղեկացրեց, որ նա Լեփսիուսի՝ ԳԱԱ-ից բաժանվելը, «եթե նույնիսկ մեծ ցավով», այնուամենայնիվ համարում էր «փաստ»:⁹⁶³

Յոլիսի 1-ին, երբ Լեփսիուսը ներկայացրեց իր հրաժարականը, ընկերությունից դուրս եկավ նաև Ռ. Շեֆերը,⁹⁶⁴ իսկ աշնանը հրաժարական տվեց ԳԱԱ-ի երկրորդ նախագահ և հոգաբարձության անդամ դր. Պ. Ռոհրբախը:⁹⁶⁵ Կոնֆլիկտի ընթացքում հաճախ տատանումներ և անվճռականություն դրսևորելով հանդերձ՝ նա այնուամենայնիվ Լեփսիուսի հեռանալուց հետո ավելորդ համարեց մնալ այնտեղ:⁹⁶⁶ 1918 թ-ի հուլիսի 1-ին կազմակերպության հետ իր կապերը

956. Անդ:

957. «Ինձ իմ բոլոր պարտականություններից զրկում են,- գրում էր նա հետագայում,- ինձ հարկադրում են լռել և կտրում են իմ «աջ ձեռքը», իմ աշխատանքը սպանում են և միաժամանակ ինձ կոչ են անում այն ենթարկել ԳԱԱ-ին: Կամենում էի ես հանուն դժբախտների, որոնց ծառայում էի, փրկել իմ Գործը, այդ դեպքում ինձ մնում էր միայն մի ելք՝ միսիայից դուրս գալ»:⁹⁵⁸ Անդ:

958. Lepsius J., Meine Mission, անդ, էջ 53:

959. Նրա անունը չի հիշատակվում:

960. Lepsius J., In eigener Sache, անդ, էջ 94:

961. «Եթե հոգաբարձությունը լռջորեն մտադիր էր կամուրջ կառուցել,- այդ առթիվ նշում էր նա,- ապա դրա միակ հնարավոր ճանապարհն իմ պարզաբանումներից պատասխանելն էր»:⁹⁶² Անդ:

962. Schäfer R., Geschichte..., էջ 98:

963. Lepsius J., Der grüne Tisch..., էջ 40-41:

964. Lepsius J., Persönliches, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 4:

965. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 93:

966. Գերմանիայում ներկայումս էլ մեծ համբավ և ժողովրդականություն վայելող այդ հրապարակախոսի և հասարակական գործի վերոնշյալ քայլը նույնպես բնութագրվում էր երկու կողմերի միջև մի «միջին» ճանապարհ ընտրելու միտումով: Իր հրաժարականը նա հոգաբարձությանը բացատրել էր այն հանգամանքով, որ «Լեփսիուսի հետ իր անձնական փոխհարաբերության առումով իրեն մեղավոր կհամարեր, եթե շարունակեր ԳԱԱ-ին հավատարիմ մնալ»՝ միաժամանակ, սակայն, ավելացնելով, որ այլևս չէր կարողանալու աշխատել նաև Լեփսիուսի հետ: Տե՛ս Zur Klärung, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 19: Հմնտ. „Meine Mission“, անդ, էջ 35: Ստեղծված շիկացած և անհաշտելի իրադրությունում խուսանավման մտան վարքագծի դրսևորումը, քննականարար, պատճառ դարձավ ոչ միայն ԳԱԱ-ի, այլև Լեփսիուսի հետ Ռոհրբախի փոխհարաբերությունների նկատելի սառեցման, որի հետ, ինչպես նշվել է, մինչ այդ նա սերտ գաղափարակցություն և անձնական բարեկամություն ուներ: Այնուամենայնիվ Ռոհրբախի կողմից 1916 թ-ի օգոստոսի 15-ին Ս. Ռադեին ուղարկված և 1919 թ-ին հրապարակված մամուլներից մեկը վկայում է, որ նա, քաջ իրազեկ լինելով հայության հանդեպ գործարկված ոճրագործություններին և կասկած իսկ չունենալով Լեփսիուսի տեղեկագրի ճշմարտացիության հարցում, մտան անդեմ ու անսկզբունքային դիրքորոշում ցուցաբերեց միայն այն պատճառով, որ, ինչպես հոգաբարձությունը, պարտավորություն էր ստանձնել նշված ոճրագործությունների վերաբերյալ պատերազմի ընթացքում «լռություն պահպանել»:⁹⁶⁶ Ստորև ամբողջությամբ ներկայացնում ենք այդ մասնակի թովանդակությունը, որտեղ պարզորոշ արտացոլված է նաև Ռոհրբախի ներքին պայքարը Ռոհրբախի դեմ, և այն հոգեբանական երերումներն ու երկվությունը, որ նա ապրել էր «լռելու» որոշումը կայացնելիս. «Ես այսօր հայտարարել եմ, որ դուրս եմ գա-

խզեց Լեփսիուսի հավատարիմ բարեկամ և ընկեր պաստոր Ավետա-
րանյանը, որը Բուլղարիայում վարում էր ավետարանական քարոզ-
չությունը:⁹⁶⁷ Կարճ ժամանակ անց ԳԱԱ-ից դուրս եկան նաև ընկերու-
թյան շվեյցարացի աշխատակիցներ դր. Ֆիշերը, Յ. Կյունցլերն, ինչ-
պես և դանիացի աշխատակցուհի Կ. Յեպեն, որոնք համապատաս-

լիս Գերմանա-թուրքական ընկերությունից (Ռուրբախը եղել էր նաև Գերմանա-թուրքա-
կան ընկերության հիմնադիրներից մեկը - Ա. Գ.): Առաջիկա օրերին դու Նիպագեի գըր-
քից մի քանի օրինակ կստանաս (խոսքը վերաբերում էր դր. Մ. Նիպագեի «Մի գեր-
մանացի ավագ ուսուցչի տպավորությունները Թուրքիայից» գրքին): Բովանդակու-
թյունը սարսափելի է, այնպես որ ես այլ կերպ չեմ կարող քան վերջին, մի ներքին գեր-
մանա-թուրքական միասնության վերաբերյալ մինչև այժմ դեռ տանջալիորեն և ծանր
խղճով ամրակայված կամուրջը քանդել: Ես, իհարկե, պատերազմի ընթացքում հասար-
ակության մեջ լռելու եմ և պետք է լռեմ, սակայն ես Նիպագեի նամակը գաղտնի կտա-
րածեմ և, հենց որ Չայկական հարցը հասարակության մեջ դարձյալ կարողանա քըն-
նարկվել, կտամ իրադարձությունների մի նկարագրություն ճշմարտության այնպես
հավատարիմ, որքան ես այն կարող եմ ապացուցել՝ հետևյալ պահանջով. քանի դեռ
թուրքերն այդ առնչությամբ չեն ապաշխարում, գերմանական անունն աշխարհում
պետք է համարվի անարգված, և ոչ Արևելքում, ոչ էլ Արևմուտքում, գերմանական «մա-
քուր խիղճ» չի կարող լինել: Ես համոզված եմ և այդ պարզ տեսնում եմ այքերիս ա-
ռաջ, որ թուրքերի այժմյան հայկական քաղաքականությունը Թուրքիայի մահվան դա-
տավճիռն է: Երբ այդ իրողությունները իրապարակայնորեն հայտնի դառնան, այլևս
հնարավոր չի լինի մեզ կողք-կողքի ցույց տալ թուրքերի հետ: Դա նշանակում է, որ
թուրքերը մինչ այդ են հարկադրված պատժի և հատուցման: Ես առնվազն իմ ամբողջ
ուժով հանդես կգամ այդ քանի համար, և օրը պետք է գա, երբ կընդունեն դրա անհնա-
րինությունը, և այդ ժամանակ ինձ համար միակ հետևությունը կկատարեն ու կդադա-
րեն քաղաքական իմաստով գերմանացի լինել: Մի հայրենիքի համար, որը նման սու-
կալի ոճրագործությունը հանդուրժում է, ես նաև հետազայում չեմ դադարի գործել, սա-
կայն աշխարհի առջև այլևս չեմ կարողանա նրան պատկանել: Ես գիտեմ, որ դու իմ
տեսակետին օբյեկտիվորեն հավանություն չես տա, սակայն դու այն տարբերակվորեն
կհասկանաս»: Տե՛ս Aus der Presse, „Der Orient“, 1919, էջ 128: Պատերազմից հետո,
երբ Գերմանիայում դարձյալ ի հայտ եկավ խոսքի ազատությունը, Ռուրբախը շարու-
նակեց գործել Գերմանա-հայկական ընկերությունում, սկզբում որպես վարչության
անդամ, իսկ Լեփսիուսի մահից կարճ ժամանակ անց, 1927 թ-ի ապրիլի 27-ին դարձավ
նախագահը (տե՛ս Mitteilungen der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 1939, Nr. 12, էջ 11) և մինչև իր մահը (նա վախճանվել է 1956 թ-ի հուլիսի 20-ին Լանգեն-
բուրգում) մնաց այդ պաշտոնում՝ մեծ ներդրում ունենալով կազմակերպության
աշխատանքներում:

967. Lepsius J., Dr. Lepsius' Orient-Mission, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 101:

խանաբար ներգրավվեցին Չայ ժողովրդի օգնության՝ շվեյցարական
և դանիական կոմիտեներում:⁹⁶⁸ Այդպիսով ԳԱԱ-ն զրկվեց ոչ միայն
իր հիմնադրից և առաջին նախագահից, այլև բազմաթիվ հին և փոր-
ձառու աշխատակիցներից, որոնք անփոխարինելի ներդրում էին ու-
նեցել նրա քսանամյա գործունեության ընթացքում:⁹⁶⁹

Չարկ է նշել, որ ընկերության հոգաբարձությունն այնուհանդերձ
չբավարարվեց իր առաջին նախագահի հրաժարականով: Կազմակեր-
պության ֆինանսական դրությունը շարունակում էր մնալ ծայրահեղ
ծանր. այն դեպքում, երբ Լեփսիուսն իր «Օգնության գործի» համար
ստանում էր անհամեմատ ավելի մեծ եկամուտներ: Բացի այդ, բարե-
կամներից սկսեցին տեղալ բազմաթիվ հարցումներ պառակտման և
դրա պատճառների վերաբերյալ, և եթե Լեփսիուսը սահմանափակվեց
իր հրաժարականի փաստն արձանագրելով մի հակիրճ տեղեկու-
թյամբ,⁹⁷⁰ ապա ԳԱԱ-ն վճռեց իրադրությունն օգտագործել Լեփսիուսի
անձի վարկաբեկման և նրա գործունեության վերաբերյալ բացասա-
կան հասարակական կարծիք ստեղծելու նպատակով: Կազմակեր-
պության պարբերականի՝ 1918 թ-ի առաջին համարում ԳԱԱ-ի կառա-
վարման հանձնաժողովի և հոգաբարձության կողմից հայտարարվեց,
որ Լեփսիուսը հոգաբարձության հետ ունեցած՝ «տեսակետների ծան-
րակշիռ տարբերության» հետևանքով ԳԱԱ-ից բաժանվել էր, և «փո-
խըմբռնման հասնելու» ԳԱԱ-ի «բազմաթիվ փորձերն» իբրև թե ծա-

968. Lepsius J., Orient-Mission, „Der Orient“, 1924, էջ 33-34:

969. Լեփսիուսը ԳԱԱ-ից բաժանվելիս պահանջեց հատուցել իր և Շեֆերի՝ 1917
թ-ի աշխատավարձերը, որոնք նա կազմակերպությանն օգնելու նպատակով ժա-
մանակավորապես վճարում էր իր օգնության ֆոնդի միջոցների հաշվին: Հատ-
կանշական է, որ ԳԱԱ-ն Շեֆերի աշխատավարձը հրաժարվում էր վճարել և տե-
ղի տվեց միայն վեց ամիս անց, երբ Լեփսիուսն իր պահանջը ներկայացրեց փաս-
տաբանի միջամտությամբ և դատական գործի հարուցման սպառնալիքով: Տե՛ս
Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 92:

970. Lepsius J., Persönliches, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 4:
Լեփսիուսի հանձնմամբ, իրադրությունը դեռ անպատաս էր պարզաբանումներ
կատարելու համար: «ԳԱԱ-ից իմ բաժանվելու պատճառների վերաբերյալ հրա-
պարակային որևէ պարզաբանում պատերազմի ավարտից առաջ հնարավոր չէ-
նշում էր նա 1917 թ-ի դեկտեմբերին, - քանի որ այնտեղ պետք է հարցեր շոշափ-
վեն, որոնք հրապարակումը կարգելի գրաքննության կողմից: Տե՛ս Lepsius J.,
Verwaltung des Hilfswerkes, անդ, էջ 14:

խողվել էին:⁹⁷¹ Ի լրումն դրա, հաջորդ համարում տպագրվեց մի ընդարձակ «տեղեկագիր», որտեղ հոգաբարձությունն իր տեսանկյունից փորձում էր հասարակայնությանը պարզաբանումներ տալ հակամարտության սկզբնավորման և ընթացքի մասին:⁹⁷² Ավելորդ է ասել, թե որքան նենգափոխված էին ներկայացվում փաստերը, և որքան ծանր մեղադրանքներ էին հրամցվում Լեփսիուսին այդ արշավի ընթացքում, որ տենդագին փութկոտությամբ շարունակվեց նաև հաջորդ համարներում: Ներկայացվում էր իրավասությունների և պարտավորությունների մի հսկա փաթեթ, որոնք Լեփսիուսն իբրև թե խախտել էր իր հայանվեր գործունեության ընթացքում: Մյուս կողմից, նրա հայանպաստ պրոպագանդան, հայոց եղեռնի վերաբերյալ տեղեկագրի և թուզիկների առաքումը բնութագրվում էր որպես հայ ժողովրդի շահերին հակասող գործունեություն: «Այն, որ հայերը թուրքական կառավարությանն ուղղված մեղադրանքների հետևանքով, որոնք դր. Լեփսիուսն իր տեղեկագրում և շարունակաբար գաղտնի թուզիկներում բարձրացնում էր, միշտ նոր ճնշումների և հալածանքների ենթարկվեցին, անվիճելի փաստ է և բազմիցս հաստատվել է Թուրքիայի պայմանները ճանաչող անձնավորությունների կողմից», - նշվում էր, օրինակ, պարբերականի 7-9-րդ համարների թողարկման մեջ:⁹⁷³

Քանի որ խնդիրը վերաբերում էր հասարակայնության կողմնորոշմանը, որ վճռական նշանակություն ուներ աշխատանքների ապագայի համար, Լեփսիուսը չէր կարող այդ հարձակումներն անտեսել: Ուստի նա անցավ կրթոտ ինքնապաշտպանության հիմնովին և մեկ առ մեկ հերքելով իր հակառակորդների մեղադրանքները: Ծայր առավ մի տենդագին բանավեճ, որը շարունակվեց ամիսներ, և որի ընթացքում նա չէր մոռանում նաև իրեն հատուկ հզոր և սպանիչ ծաղրը: «ԱԳՆ-ն, - նշում էր նա վերոհիշյալ մեղադրանքի առթիվ, - որն իսկապես հիմք ուներ հաշվի առնելու մեր թուրք զինակցի զգայունակությունը..., ինձ հավաքումների թույլտվությունը տվեց: Թուրք պաշտոնյաները մի

971. St'u An unsere Missionsfreunde!, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 3: ՉԼԱ-ն «բազմաթիվ փորձեր» ասելով՝ անկասկած նկատի ուներ Լեփսիուսին սեպտեմբերի 3-ին բանավոր և միջնորդավորված կերպով կատարված ոչ պաշտոնական հարցումը, որի մասին արդեն հիշատակել ենք:

972. St'u Zur Klärung, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 16-20:

973. St'u „Meine Mission“, անդ, էջ 32:

աչքը փակում էին, երբ իմ կողմից հավաքված փողերը բաժանվում էին, և որք երեխաները գերմանական պաշտպանության ներքո պաշտպանում էին իրենց գոյությունը: ՉԼԱ-ի տնօրենը, սակայն, կառավարությանն ավելի բարեկամ, քան ինքը՝ կառավարությունը, և ավելի թուրք, քան իրենք՝ թուրքերը, արգելում է իմ թուզիկների առաքումը և անում ամեն բան իմ բարեգործությունը խափանելու համար»:⁹⁷⁴

Լեփսիուսը մեղադրանքները հերքում էր ամենայն հետևողականությամբ՝ ի ցույց հանելով ոչ միայն կեղծիքն ու զրպարտությունն, այլև դրանց ենթատեքստում թաքնված անմաքուր միտումները: «Կրկնակի ստորություն է, - նշում էր նա իր «ոչ օրինական» գործունեության դեմ կատարվող մեղադրանքների առթիվ, - որ մի արդարացի վեճ, որը տեղի է ունենում այս համաշխարհային պատերազմի ամենամեծ ողբերգության ենթատեքստում, ուզում են թաղել իրավասությունների վերաբերյալ տարածայնությունների փաստաթղթային պտտահողմում»:⁹⁷⁵

Ինչևէ, գիրքն արդեն առաքված, իսկ հեղինակն արտասահմանում էր, երբ Թուրքիայի դեսպանն այդ մասին տեղեկանալով՝ սեպտեմբերի 9-ին հանդես եկավ ԱԳՆ-ին ուղղված բողոքով: Իր դժգոհությունը հայտնելով այն առթիվ, որ «Հայկական հարցին վերաբերող ամենաստոր բրոշյուրներից մեկը»՝ «լի կեղծ զրպարտություններով», հնարավոր է եղել Գերմանիայում տարածել՝ նա պահանջեց դրա դեմ միջոցառումներ ձեռնարկել և նաև կասեցնել Լեփսիուսի հայանպաստ «ազիտացիան»:⁹⁷⁶ ԱԳՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Ցիմերմանն ի պատասխան դեսպանին տեղեկացրեց, որ աշխատությունն օգոստոսի 7-ին բռնագրավվել էր: Նա ամենայն հավանականությամբ նկատի ուներ պատգամավորներին ուղարկված օրինակների բռնագրավումը, որի մասին Լեփսիուսը տեղյակ չէր: Սակայն այն, որ նա և իր մերձավորները տեղյակ չէին նաև բռնագրավման որոշմանը,⁹⁷⁷ թույլ է

974. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 135:

975. St'u Austrittserklärung von Dr. Lepsius, անդ, էջ 150: ՉԼԱ-ի հարձակումներից ամենան չմալով՝ Շեֆերը նույնպես հարկադրված եղավ մտնել բանավեճի մեջ՝ պարզաբանումներ տալով իր հասցեին կատարված զրպարտությունների վերաբերյալ: St'u Schäfer R., Erklärung von Herrn Richard Schäfer, անդ, էջ 142-145:

976. Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXVII:

977. Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 32:

տալիս ենթադրել, որ կառավարությունը դրանով հետևողականորեն զբաղվելու մտադրություն չի դրսևորել: Գուցե այդ հարցում որոշակի դեր էին խաղում նաև ԱԳՆ-ի և մասնավորապես Ցիմերմանի հետ Լեփսիուսի ունեցած կապերը... Այսպես թե այնպես, «*Der Reichsbote*»-ի հրատարակչությանը ևս գրքի բռնագրավման մասին երբևէ գրավոր պաշտոնական տեղեկություն չուղարկվեց:⁹⁷⁸ Բնութագրական էր նաև սեպտեմբերին ԳԱԱ-ի գրասենյակում կատարված ոստիկանական այցը. «Մի ոստիկան եկավ ԳԱԱ և հարցուփորձ արեց դր. Լեփսիուսի մի աշխատության մասին, որը պետք է բռնագրավվեր: Նրան տվեցին իմ բնակարանի հասցեն: Չանգահարեց և լսեց, որ ես այնտեղ չեմ: Տեղեկացավ իմ գրասենյակի մասին և ինձ այնտեղ նույնպես չգտավ: Նայեց շուրջը՝ իմանալու, թե դեռ արդյոք իմ «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին»-ի օրինակներ չկային: Նա ոչինչ չգտավ և կրկին մեկնեց՝ թողնելով մի գրություն այն մասին, որ իմ գիրքը բռնագրավված է»:⁹⁷⁹

Լեփսիուսը Յուլանդիայում շարունակեց իր համակողմանի հայանվեր գործունեությունը՝ միաժամանակ Թուրքիայի իրադարձությունների վերաբերյալ իրագեկ հասարակական կարծիք ձևավորելու համար հանդես գալով բազմաթիվ, հիմնականում անստորագիր հրապարակումներով:⁹⁸⁰ Նա կարողացավ կապեր հաստատել այդ երկրի ազդեցիկ քաղաքական գործիչների հետ՝ նրանցից ևս մեծ աջակցություն ստանալով: Նրա նախաձեռնությամբ շուտով այնտեղ հիմնվեց մի կազմակերպություն՝ Հայաստանի օգնության միջազգային կոմիտեն, որը թարգմանեց և հոլանդերեն հրատարակեց Լեփսիուսի «Տեղեկագիրը»:⁹⁸¹ Նա այնտեղից կարողացավ կապ հաստատել նաև Եվրոպայում գտնվող հայ նշանավոր գործիչների, մասնավորապես Պողոս Նուբար փաշայի և նրա

978. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 136:

979. Անդ, էջ 135-136: Այդ գրությունն, ի դեպ, նույնպես պաշտոնական կնիքով վավերացված չէր: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 93:

980. Տե՛ս Goltz H., Zwischen..., էջ 876:

981. Անդ: Այդ աշխատությունը Եվրոպայում ամենայն կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս Նուբար փաշայի քարտուղարի՝ Աղաթոն Բենի կողմից 1918 թ-ին թարգմանվեց և հրատարակվեց նաև ֆրանսերեն: Տե՛ս Гольц Г.; Корхмазян Р. С., Доктор Иоганнес Лепсиус. Страницы Жизни, см. „Страны и народы ближнего и среднего Востока“, т. XII, Ереван, (1985), էջ 121:

աշխատակիցների, ինչպես և անգլիացի հայանվեր գործիչ, անգլո-հայկական ընկերության հիմնադիր լորդ Ջեյմս Բրայսի հետ: Վերջինս, ի դեպ, արդեն հրատարակել էր իր «Կապույտ» գիրքը, որ վերաբերում էր հայ ժողովրդի տեղահանությանը, և երկու երախտավոր այրերը կարողացան նաև նաև նյութերի փոխանակություն կատարել:⁹⁸²

Լեփսիուսը Յուլանդիայում գործում էր նաև գերմանական կառավարության համար ԱԳՆ-ի ցուցումով պարբերաբար հավաքելով և Բեռլին ուղարկելով պատերազմական իրադարձությունների և խաղաղության վերաբերյալ անգլիական և հոլանդական մամուլում լույս տեսնող հրապարակումները:⁹⁸³ Վարում էր գրական-աստվածաբանական գործունեություն և միաժամանակ Շեֆերի միջոցով կազմակերպում հայ աղետյալների օգնության աշխատանքները նաև Գերմանիայում: Ընդ որում, ԱԳՆ-ի համար կատարվող վերոնշյալ արժեքավոր ծառայությունը գոյատևման հաստատուն միջոցներից զրկված գործչին ոչ միայն կանոնավոր եկամուտ ապահովեց, որով նա կարողացավ իր բազմամյա ընտանիքի ապրուստը հայթայթել:⁹⁸⁴ այլև հնարավորություն ընձեռեց բավականաչափ ազատություն վայելել պատերազմի ընթացքում իր հայանվեր գործունեությունը Շեֆերի միջոցով Գերմանիայում շարունակելու համար. հանգամանք, որ հաստատվում էր նաև Լեփսիուսի կողմից հետագայում հրապարակված մի տեղեկության մեջ. «Ես Յուլանդիայում գործում էի որպես տեղեկատու՝ անգլիական և հոլանդական մամուլի վերաբերյալ լրատվություն ուղարկելով ԱԳՆ-ի ռազմական ծառայությանը,- նշում էր նա: - Այդ ծառայությունն ինձ հնարավորություն տվեց իմ գերմանացի աշխատակից Ռ. Շեֆերի օգնությամբ իմ Հայաստանի օգնության գործը, զերազանցապես Ուռհայի իմ բարեկամների միջոցով, շարունակել մինչև պատերազմի ավարտը»:⁹⁸⁵

982. Goltz H., Zwischen..., էջ 876:

983. Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 105:

984. ԳԱԱ-ից բաժանվելով՝ Լեփսիուսը մինչև 1917 թ-ի դեկտեմբեր ամիսը զրկվեց գոյատևման հաստատուն նյութական միջոցներից, և նրան ֆինանսական օգնություն էին ցուցաբերում հարուստ հայ բարեկամները, մասնավորապես Բյուսեղում բնակվող Արմենակ Մարյանը և «Comite' arme'nien de La Haye»-ի նախագահ Մ. Միրիդատյանը: Դեկտեմբերից, երբ նա սկսեց աշխատել նաև ԱԳՆ-ի համար, ստանում էր աշխատավարձ, որը նպաստեց նրա նյութական դրության կանոնավորմանը: Տե՛ս Goltz H., Zwischen..., էջ 876:

985. Lepsius J., Orient-Mission, „Der Orient“, 1924, էջ 34:

Լեփսիուսը կարողացավ ճեղքել թուրքական գործակալությունների և նրանց կապերը գերմանական լրատվամիջոցների կողմից կազմակերպված լրատվական շրջափակումը Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ: Նրա շուրջ համախմբվեցին բազմաթիվ հասարակական շրջաններ, որոնց նյութական աջակցությամբ նա Ուռհայի իր վաղեմի աշխատակիցների միջոցով ձեռնամուխ եղավ եղեռնից մազապուրծ, 1916 թ-ի վերջից Թուրքիայի մեծ քաղաքներում դարձյալ ի հայտ եկող հազարավոր հայ որբերի և այրիների փրկության գործին:⁹⁸⁶

Արդեն հիշատակված նիդեռլանդական կոմիտեն պարբերաբար մեծաքանակ գումարներ էր հավաքում և առաքում Ուռհա, որտեղ դրանք Լեփսիուսի վաղեմի աշխատակիցների միջոցով ծառայեցվում էին աքսորից հետո ի հայտ եկած հազարավոր որբերի և այրիների օգնության նպատակին:⁹⁸⁷ Արտերկրի բարեկամների հետ համագործակցությունն ակտիվացնելու նպատակով, անշուշտ, Լեփսիուսի գիտությամբ և ցուցումներով, գործուն քայլեր էր ձեռնարկում նաև Գերմանա-հայկական ընկերությունը: 1916 թ-ի հոկտեմբերին Է. Շֆիրը, իսկ 1917 թ-ի հունիսին Ջ. Գրինֆիլդը մեկնեցին Բագել և Ժնև:⁹⁸⁸ Չնայած այնտեղ նրանց գործունեության մասին ստույգ տեղեկություններ չկան, սակայն այդ շրջանում և այնուհետև ևս շվեյցարացի բարեկամների կողմից կատարվող մեծածավալ օժանդակությունը կարող է որոշ կռահումների տեղիք տալ: 1915 թ-ի հոկտեմբերից մինչև 1920 թ-ի վերջը նրանց նյութական օգնության ընդհանուր ծավալը կազմում էր ավելի քան կես միլիոն ֆրանկ:⁹⁸⁹ Շվեյցարիայում բոլոր հոգևորականներին ուղարկվել էր մի բրոշյուր, որը կրում էր «Նյութեր ի պարզաբանումն 1915-16 թվականներին հայերին վիճակված ճակատագրի» վերնագիրը:⁹⁹⁰

Լեփսիուսը միաժամանակ ջանում էր վերականգնել նաև իր՝ կառավարության 1917 թ. փետրվարի 15-ի որոշմամբ արգելված գոր-

986. 1917 թ-ի հուլիսին Ուռհայում արդեն կային ավելի քան 2600 որբ երեխաներ, որոնք օգնության բացակայության դեպքում կդատապարտվեին սովամահության: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 97:

987. Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 141:

988. Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Dezember 1939, էջ 6:

989. Feigel U., Das evangelische..., էջ 225:

990. Meyer K., Armenien..., էջ 107-108:

ծունեությունը Գերմանիայում: Երբ Գերմանիայի ՆԳ նախարարությունը մերժեց հայ որբերին օգնելու նպատակով պրոպագանդա և հանգանակություններ կազմակերպելու Լեփսիուսի խնդրանքը, նա դիմեց կանցլերին և կարողացավ նրանից ստանալ պահանջվող թույլտվությունը:⁹⁹¹ 1917 թ-ի օգոստոսի 23-ին ստացվեց նաև Պատերազմական իրավիճակում բարեգործական օգնությունների կանոնավորման կոմիսարի համապատասխան հրամանագիրը,⁹⁹² որով Լեփսիուսն ազատվեց վերոնշյալ որոշմամբ պարտադրված իրավական արգելքներից:

Բարեկամների հետ հինգ ամիս շարունակ խզված կապը վերականգնելու և աշխատանքների վերակազմակերպման համար անհրաժեշտ լրատվություն ապահովելու նպատակով, չնայած թղթի ձեռքբերման դժվարություններին,⁹⁹³ Լեփսիուսը հիմնեց մի նոր երկամսյա պարբերական, որ կոչվում էր «*Mitteilungen aus der Arbeit von D. Dr. Johannes Lepsius*», և որի առաջին համարը լույս տեսավ 1917 թ-ի նոյեմբերին: Այդ համարում նա հայերի գերմանացի բարեկամներին տեղեկացնում էր իր նոր հասցեն և բանկային հաշվի համարը, որտեղ պետք է փոխանցվեին հայության համար կատարվող նվիրատվությունները: Քանի որ նա առողջական դրդապատճառներով դեռ պետք է շարունակեր մնալ Հոլանդիայում, նվիրատվությունների անդորրագրումը նրա հանձնարարությամբ կատարում էր «Հայաստանի օգնության գործի» քարտուղար Ռ. Շեֆերը, իսկ հաշվետվությունները պետք է ներկայացներ Գերմանա-հայկական ընկերության զանձապահը:⁹⁹⁴ Օգնության աշխատանքների կազմակերպման Լեփսիուսի նոր աշխատանքային խմբում Շեֆերից բացի ընդգրկվել էին նաև Ավետարանյանը, պաստոր Պաուլ Ֆլայշմանը և պրոֆ. Ջիզմունդ-Շուլցը:⁹⁹⁵ Այրեր, որոնք որոշ ժամանակ անց պետք է դառնային ԳԱԱ-ի նախկին նախագահի նոր ընկերության հիմնական կորիզը:

991. Lepsius J., Mitteilungen, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 12:

992. Անդ:

993. Երկրում տիրող թղթի սակավության պատճառով դրա բաշխումը կատարվում էր իշխանությունների կողմից: Stü Schäfer R., Geschichte..., էջ 99:

994. Lepsius J., Geschäftliches, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 3:

995. Dr. Lepsius Armenisches Hilfswerk. Jahresrechnung 1917, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 78.

Արժեքներն ունենալու, որ չնայած Լեփսիուսը կառավարությունից բարեգործական հավաքումների թույլտվությունը ստացել էր, այնուամենայնիվ գրաքննության պայմաններում խոչընդոտվում էր նաև նրա նոր պարբերականի տեղեկատվությունը: Այդ որպես կանոն շարունակվեց ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը: «Մենք մեր բարեկամներին սիրով կներկայացնեինք մեր ստացած տեղեկությունները աղետալից վիճակի և օգնության աշխատանքների վերաբերյալ...»- նշում էր Լեփսիուսը 1917 թ-ի վերջին: Սակայն դրանք հասկանալի պատճառներով հրապարակման ենթակա չեն»:⁹⁹⁶ Եվ կամ «Վերջին տեղեկագիրը մեզ հանձնվեց միայն այն նախապայմանով, որ մենք այն չհրապարակենք, քանի որ բնականաբար այնտեղ կան բաներ, որոնք միայն պատերազմից հետո կարող են հրապարակվել ...»:⁹⁹⁷

Չնայած այդ ամենին, Լեփսիուսին հաջողվում էր բարեկամներին պարբերաբար տեղեկություններ հաղորդել աշխատանքի հիմնական ուղղությունների և ծավալի մասին և միաժամանակ «տողերի արանքում» ըմբռնելի դարձնելով կարիքի մեծությունն ու իրադրության ողբերգականությունը՝ ապահովել օգնության աշխատանքների շարունակականությունը: «Կարիքն այն աստիճան ահռելի է, - նշում էր նա իր հրապարակումներից մեկում, որ մենք պարտավոր ենք աշխատել մեր ուժերի գերագույն լարմամբ գեթ ամենաանհրաժեշտ պահանջները բավարարել կարողանալու համար»:⁹⁹⁸ Եվ կամ «Ես կարիք չունեմ կրկնել, թե որքան ահռելի է օգնության կարիք ունեցողների քանակը: Մեզ ամենից ավելի ցավ է պատճառում բազմահազար լքված երեխաների ճակատագիրը... Աղերսագին խնդրում եմ բոլորին, ովքեր կարիքի մեծության մասին պատկերացում ունեն, չմոռանալ օգնելու պարտականությունը. որն առաջին հերթին ծանրանում է մեզ՝ գերմանացիներիս վրա. քանի որ միայն մենք ենք ի վիճակի օգնել»:⁹⁹⁹

Լեփսիուսն իր օգնության աշխատանքների առաջնահերթ նպատակը համարում էր թուրքիայում եղեռնը վերապրած անտերունջ և անօթևան հայ կանանց ու երեխաների խնամքի կազմակերպումը

996. Lepsius J., *Aus der Arbeit*, անդ, էջ 55:

997. Անդ:

998. Տե՛ս *Mitteilung*, անդ, էջ 54:

999. Lepsius J., *Dr. Lepsius' Orient-Mission*, անդ, էջ 101:

մինչև պատերազմի ավարտը. «Ներկայումս միայն մեր հիմնական աշխատանքային դաշտում¹⁰⁰⁰ հավաքվել են 2700 երեխաներ, - նշում էր նա պարբերականի 1917 թ-ի դեկտեմբերի համարում. - որոնք իրենց փոքրիկ բերանները բաց են արել հաց ստանալու համար և առանց սննդի սովամահ կլինեն: ... Մեր օգնության գործի նպատակն է հնարավորին չափ շատ աղետյալների, առանձնապես երեխաների կենդանի պահել»:¹⁰⁰¹

Լեփսիուսի հասցեով կատարվող նվիրատվությունները շարունակ ավելի էին աճում: 1916 թ-ի հուլիսից մինչև դեկտեմբեր նա ունեցավ 46 835,65 մարկի եկամուտ, որից 36 555 մարկ առաքվեց Ուռհա, 802,50 մարկ Բուլղարիա, իսկ 3 870,88 մարկ հատկացվեց պրոպագանդայի նպատակներին:¹⁰⁰² 1917 թ-ի եկամուտների ընդհանուր ծավալը կազմեց 202 542,30 մարկ, որից 173376,37 մարկ ուղարկվեց Ուռհա, 6757,06 մարկ հատկացվեց պրոպագանդայի նպատակներին, իսկ 8699, 64 մարկ գրասենյակային ծախսերին և աշխատավարձերին:¹⁰⁰³ Արժեքներն ունենալու, որ եթե 1916 թ-ի նշված եկամուտները գոյացել էին բացառապես գերմանացի բարեկամների նվիրատվությունների միջոցով, ապա 1917 թ-ին Լեփսիուսին մեծ օժանդակություն էին ցուցաբերել նաև արտասահմանյան բարեկամները. եկամտի մոտ կեսը՝ 94956,61 մարկ ստացվել էր Գերմանիայի, իսկ մնացյալն արտերկրի բարեկամների կողմից:¹⁰⁰⁴

1000. Նա նկատի ունեն Ուռհան:

1001. Lepsius J., *Mitteilungen*, „*Mitteilungen aus der Arbeit...*“, 1917, էջ 13:

1002. Տե՛ս *Dr. Lepsius Armenisches Hilfswerk. Jahresrechnung 1916*, „*Mitteilungen aus der Arbeit...*“, 1918, էջ 76-77:

1003. Տե՛ս *Dr. Lepsius Armenisches Hilfswerk. Jahresrechnung 1917*, անդ, էջ 78-79: Ուռհա ուղարկվող դրամն օգտագործվում էր գրեթե բացառապես անօթևան հայ որբերի և կանանց խնամքի, բուժապասարկման և տարաբնույթ այլ աջակցությունների կազմակերպման համար:

1004. Անդ, էջ 78: Հմնտ. Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 99: Լեփսիուսի գործունեությունը Գերմանիայում շարունակ ավելի և ավելի լայն հասարակական հնչեղություն էր ձեռք բերում՝ ստանալով ոչ միայն նյութական, այլև բարոյական աջակցություն: Այդ էր վկայում այն փաստը, որ հաշվի առնելով Արևելքի քրիստոնյաների համար նրա իրականացրած երկարամյա վիթխարածավալ գործունեությունը՝ 1917 թ-ի հոկտեմբերի 31-ին գերմանական եկեղեցու բարենորոգության 400-ամյա տարելիցի կապակցությամբ Բեռլինի համալսարանի կողմից նրան շնորհվեց աստվածաբանության դոկտորի գիտական աստիճան: Տե՛ս Schäfer R., *Geschichte...*, էջ 99:

Ուրախալի ցուցանիշներ գրանցվեցին նաև 1918 թ-ին: Նրա օգնության գործի տարվա եկամուտների ընդհանուր ծավալը կազմեց 494448,49 մարկ, որից Գերմանիայի ներդրումը կազմում էր 47056,58 մարկ, շվեյցարացի բարեկամներինը՝ 157184,39 մարկ, իսկ ամերիկացիներինը՝ 50838,36 մարկ: Նվիրատվությունների մեծագույն մասնաբաժինը՝ շուրջ 238590 մարկ, ստացվել էր Շվեդիայից:¹⁰⁰⁵ Որբերի և այրիների մեծացած կարիքներին գեթ նվազագույն բավարարում տալու համար, սակայն, տարվա ընթացքում հարկ եղավ ծախսել ավելին՝ 528694,57 մարկ, որի պատճառով առաջացավ 34264,08 մարկի դեֆիցիտ:¹⁰⁰⁶ Նշված գումարների մեծագույն մասը՝ շուրջ 424000 մարկ առաքվեց Ուռնա, իսկ 50836,36 մարկ Ռակա՝ 1915 թ-ի մեծագույն քստորատեղիներից մեկը, որտեղ դեռ որոշ քանակությամբ հայեր կային: Համապատասխանաբար 9409,35 մարկ հատկացվեց պրոպագանդայի նպատակներին և ևս 29428, 45 մարկ՝ գրասենյակային ծախսերին ու աշխատավարձերին:¹⁰⁰⁷ Այդ ամենից գատ, Լեփսիուսը կարողացավ 1918 թ-ին զանազան նվիրատուներից և հասարակական շրջաններից հայթայթել 50000 մարկ արժողությամբ դեղորայք, բժշկական սարքավորումներ, վիրակապային նյութեր և փխտահանման միջոցներ, որոնք նա դեկտեմբերի 13-ին ուղարկեց Արևելյան Հայաստան, որտեղ կուտակվել էին բազմահազար որբեր, և տիրում էին սովն ու համաճարակները:¹⁰⁰⁸ Այդ մեծ հաջողություններն անկասկած Լեփսիուսի համակողմանի տեղեկատվական գործունեության արդյունքն էին, որի շնորհիվ հասարակությունն իրազեկ դարձավ հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ոճրագործությանը և նրա անլուր տառապանքներին: Ինչպես վկայում էր Ռ. Շեֆերը, նվիրատուները հիմնականում այն հասարակական շրջաններն ու անհատներն էին, որոնց առաքվել էր Լեփսիուսի «Տեղեկագիրը»:¹⁰⁰⁹ Հասարակայնու-

1005. Schäfer R., Jahresrechnung des Armenischen Hilfswerkes pro 1918, „Der Orient“, 1919, էջ 126:

1006. Անդ, էջ 127: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 103:

1007. Schäfer R., Jahresrechnung des Armenischen Hilfswerkes pro 1918, „Der Orient“, 1919, էջ 127:

1008. Lepsius J., Not und Hilfe, անդ, էջ 134:

1009. Schäfer R., Geschichte..., էջ 99:

թյանը ճշմարտությունն իրազեկելու և օգնության աշխատանքներում ներգրավելու հարցում մեծ դեր ունեին նաև «Der Christliche Orient»-ում, «Mitteilungen...»-ում և արտերկրի մամուլում հրատարակված Լեփսիուսի հոդվածները, ինչպես և Շեֆերի միջոցով պարբերաբար գերմանական հանրությանն առաքվող նրա գաղտնի թուղիկները:¹⁰¹⁰

Ինչևէ, Ուռնայում Լեփսիուսի աշխատակիցներից միակը, որին իր չեզոք երկրի (Շվեյցարիա) քաղաքացիության շնորհիվ հաջողվեց մնալ նախկին ծառայության մեջ և վայելել համեմատաբար լայն ազատու-

1010. 1917 թ-ի սեպտեմբերից դեկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում, օրինակ, միայն թուղիկների միջոցով գոյացած եկամուտը կազմել էր 13550,21 մարկ: Տե՛ս Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 132-133: Հետազոտողների շրջանում, ի դեպ, երբեմն հարցադրումներ են ի հայտ եկել այն առթիվ, թե ինչո՞ւ էր պայմանավորված պատերազմի տարիներին կառավարության կողմից Լեփսիուսի հայանվեր գործունեության հանդեպ ցուցաբերված հանդուրժողականությունը, եթե այլոց դեպքում դա բացակայում էր: Ուլրիխ Տրումպեներն, օրինակ, իր անթաքույց գաղմամքն է արտահայտում այն առթիվ, որ կառավարությունը հարկադրաբար չէր լռեցնում «անցանկալի պատտրին», որն ի ցույց էր հանում Գերմանիայի դաշնակցի ոճրագործությունները և ԱԳՆ-ի համար ստեղծում ծանր կացություն: Տե՛ս Trumpener U., Germany and the Ottoman Empire..., էջ 220: Բնականաբար ի հայտ են եկել նաև միանգամայն տարբեր մեկնաբանություններ: Ի պարզաբանումն այդ հարցադրման վկայակոչվել է, օրինակ, այն հանգամանքը, որ Լեփսիուսը կառավարության համար անհայտ անձնավորություն չէր, ավելին, դեռ 1913-14 թթ. հայկական բարեփոխումների հարցում կառավարության հետ լայնորեն համագործակցելով՝ ուներ մեծ հեղինակություն և բացի այդ ԱԳՆ-ի մի շարք ներկայացուցիչների հետ գտնվում էր անձնական սերտ փոխհարաբերությունների մեջ. հանգամանքներ, որոնք չէին կարող իրենց դերը չխաղալ նաև այդ ծանր տարիներին ստեղծված իրադրությունում: Տե՛ս Гольмус Г.; Корхамаян Р. С., Доктор Иоганнес Лепsius. Страницы Жизни..., էջ 123: Նաև տեսակետներ են երևան եկել, որ կառավարությունը Լեփսիուսի հայանվեր գործունեությունը չէր արգելում, քանի որ երկու տարի անց չէր կարողանա ամենուր, նաև թշնամի երկրներում անձնուրաց հայանվեր գործի համարում և ըստ այդմ անմնացորդ վստահություն վայելող Լեփսիուսին համեմատաբար Հայկական հարցի առնչությամբ գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերի հրապարակումը: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 92: Վերոնշյալ պարզաբանումներն, անշուշտ, միանգամայն իրատեսական են և ամենայն հավանականությամբ որոշակիորեն նպաստել են Լեփսիուսի հայանվեր գործունեության հանդեպ կառավարության մոտ հանդուրժողական դիրքորոշում ձևավորելու հարցում: Նմանապես կարելի է հիշատակել, որ ինչպես արդեն լուսաբանվել է, Հոլանդիայում

թյուն, Յ. Կյունցլերն էր:¹⁰¹¹ Ուստի նա էլ պետք է ստանձներ թե Լեփսիուսի և ԳԱԱ-ի և թե շվեյցարացի ու ամերիկացի բարերարների կողմից Ուռնիա առաքվող նյութական միջոցների տնօրինման և օգնության աշխատանքների կազմակերպման ողջ պատասխանատվությունը:

ԱԳՆ-ի համար կատարվող Լեփսիուսի ծառայությունը նույնպես էապես նպաստում էր այն բանին, որ նա իր աշխատակցի միջոցով Գերմանիայում կարողանար անարգել շարունակել հայօգնության աշխատանքները: Այդ և նման բացատրությունները, սակայն, իրատեսական լինելով հանդերձ, վերոնշյալ հարցադրման համար սպառնիչ հիմնավորում ծառայել չեն կարող, քանի որ, մեր համոզմամբ, հարցադրումը միանգամայն խոցելի և սխալ է: Այնտեղ անտեսվում է այն հանգամանքը, որ, ինչպես արդեն ըստ ամենայնի լուսաբանվել է, հայօգնության աշխատանքների շարունակման միևնույն խոչընդոտները հավասարապես վիճակված էին ամենքին, սակայն դրանք հաղթահարելու՝ անօրինակ կամք և վճռակալություն կարողացավ ցուցաբերել միմիայն Լեփսիուսը: Նմանապես կարելի էր նաև հակադիր հարցադրումը կատարել: Արդյո՞ք կառավարությունը հարկադրված չէր լինի հանդուրժել նաև այլոց գործունեությունը, եթե նրանք, ինչպես Լեփսիուսը, չհամաձայնեին տեղի տալ պետական քարոզչության պահանջներին, օժտված լինեին դիմագրավման նույն վճռակալությամբ և նրա պես շարունակեին հետևել խղճի և բարոյականության ծայրին: Եվ եթե ոչ, ապա ի վերջո, ինչպես Լեփսիուսը, նրանք նույնպես ունեին ընդհատակյա գործունեության և կամ աշխատանքից ու բոլոր եկամուտներից հրաժարվելու գնով չեզոք արտերկիր մեկնելու և այնտեղ անմնացորդ այդ գործունեությամբ զբաղվելու հնարավորությունը (չէ՞ որ պատերազմի տարիներին Լեփսիուսի հայանվեր փրկարար աշխատանքները նյութապես հովանավորվում էին գերազանցապես արտերկրի բարեկամների կողմից, որոնց նվիրատվությունները զգալիորեն գերազանցում էին Գերմանիայում կատարված հանգանակությունների արդյունքները): մի ճանապարհ, որը, սակայն, Լեփսիուսից զատ ոչ ոք չփորձեց օգտագործել: Նման հարցադրումը սխալ է, քանի որ դրանում նույն զուգահեռի վրա են դիտարկվում Լեփսիուսը և հայօգնության աշխատանքներում ներգրավված բոլոր մյուս գործիչները, մինչդեռ խնդիրը վերաբերում է ոչ այնքան կառավարության կողմից Լեփսիուսի և այլոց հանդեպ ցուցաբերված «խտրական» վերաբերմունքին, որքան ստեղծված իրադրության հանդեպ վերջիններիս կողմից ցուցաբերված տարաբնույթ մոտեցումներին ու դիրքորոշումներին:

1011. 1917 թ-ին զինվորական ծառայության էր կանչվել նաև Ֆ. Էքարտը՝ ստանձնելով Ուռնիայի՝ զինվորական հագուստների պատրաստման հաստատության ղեկավարությունը: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 96: Գնմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 99:

§ 3. ԾՐԿԱՐԱՐ ԱՇԽԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒՌԱՎՅՈՒՄ 1916-18 ԹԹ.

Ինչպես արդեն նշվել է, 1917 թ-ի հուլիսին Ուռնիայում հավաքվել էին բազմաթիվ այրիներ և ավելի քան 2700 որբ և անօգնական երեխաներ, որոնց խնամքի բացակայության դեպքում սպառնում էր սովամահություն: Ողջ քաղաքով մեկ ցրված երեխաներին հավաքելու և որբանոց հիմնելու մասին մտածել իսկ չարժեր, քանի որ թուրքական կառավարությունն այդ թույլ չէր տա:¹⁰¹² Ուստի Կյունցլերը սկզբում հարկադրված էր բավարարվել՝ նրանց առձեռն ապրուստի համար պարբերաբար դրան հատկացնելով:¹⁰¹³

Չնայած այդ շրջանում ցուցաբերված օգնության վերաբերյալ կանոնավոր վիճակագրական տեղեկություններ չեն հաղորդվում, սակայն առանձին տվյալներ հնարավորություն են ընձեռում որոշակի պատկերացում կազմել զրկանքների մեծության և օգնության ծավալների վերաբերյալ: Միայն ապրիլ ամսին, օրինակ, Կյունցլերը որբերի համար ծախսեց շուրջ 123 000 պիաստեր, որ համարժեք էր 30 000 մարկին:¹⁰¹⁴ Բոլոր երեխաներին իր տեսադաշտում ունենալու և անհրաժեշտ վերահսկողություն ապահովելու համար նա նրանց ցուցակագրել էր և դրամի բաշխումը կատարում էր համաձայն իր ցուցակների:¹⁰¹⁵ Օգնությունը սկզբնա-

1012. Künzler J., Im Lande..., էջ 87: Երեխաների մեծ մասը դեռ մայրեր ուներ, իսկ շատերն էլ հանձնվել էին այն կանանց խնամքին, որոնց հաջողվել էր ժամանակավոր օբևան ձեռք բերել: Տե՛ս Lepsius J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 55:
1013. Künzler J., Im Lande..., էջ 87:
1014. Տե՛ս Aus Briefen unserer Mitarbeiter, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 51:
1015. J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1917, էջ 2:

կան շրջանում դրամական միջոցների սղության հետևանքով ցուցաբերվում էր գերազանցապես որբերին, իսկ այրիները հարկադրված էին հիմնականում սեփական ուժերով հայթայթել իրենց ապրուստը:¹⁰¹⁶ Նրանց աշխատանքի հնարավորություններն էապես նվազեցին 1917 թ-ի սկզբին, երբ Ռակայից մեծ քանակությամբ հայեր բերվեցին Ուռհա, և բացի այդ թանկացումների հետևանքով Ուռհայում և շրջակա բնակավայրերում բազմաթիվ արաբներ ազատ արձակեցին իրենց մոտ ապաստան գտած կամ աշխատանքի տեղավորված կանանց:¹⁰¹⁷ Բնականաբար, Կյունցլերը հարկադրված էր նյութական վաստակի ուղիներ որոնել նաև նրանց համար: 1917 թ-ի գարնանը առավել ծանր վիճակում գտնվող գործազուրկ կանայք նրա հանձնարարությամբ կատարեցին մոտ 15 000 նուրբ և բարձրարվեստ ասեղնագործություններ, սակայն պատերազմական իրավիճակում շուկաների բացակայության և հետագա ամիսներին տեղի ունեցող թանկացումների հետևանքով այդ աշխատանքը ոչ շահավետ դառնալով դադարեցվեց:¹⁰¹⁸ Նույնպիսի վախճան ունեցան նաև Ուռհայում մետաքսաորդերի բուծման և մետաքսագործության զարգացման Կյունցլերի ջանքերը,¹⁰¹⁹ ուստի նա հարկադրված էր բավարարվել ծայրահեղ կարիքի մեջ գտնվողներին հիմնականում դրամական օգնություն ցուցաբերելով: Ջուզահեռաբար Կյունցլերը հայթայթում և բաշխում էր նաև ալյուր, այլ կենսամթերքներ, հիվանդներին ցույց էր տալիս բուժապասարկում, տրամադրում դեղորայք և այլն:¹⁰²⁰ Կարիքավորներն ըստ հնարավորին ապահովվում էին նաև հագուստներով: «Մեր տունը կարծես աղավնատուն լինի,- նշված էր Ուռհայից ստացված տեղեկագրերից մեկում:- Մերկերը գալիս են և դարձյալ հազմված հեռանում»:¹⁰²¹ Եթե նկատի առնենք, որ պատերազմի վերջին տարիներին Թուրքիայում գների աճին զուգահեռ տեղի էր ունենում նաև բանկոտների արժեզրկում,

1016. Քաղաքի բնակչության շրջանում առկա՝ սպասուհիների մեծ պահանջարկը նրանց ապահովում էր որոշակի աշխատանքով և ապրուստադրամով: Տե՛ս Künzler J., Das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung, „Der Orient“, 1919, էջ 35:
 1017. Անդ:
 1018. Անդ:
 1019. Անդ:
 1020. Lepsius J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 55-56:
 1021. Տե՛ս Nachrichten aus dem Hilfswerk, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 11:

այն դեպքում, երբ Գերմանիայից և այլ երկրներից օգնության դրամը հիմնականում մուտք էր գործում բանկոտների տեսքով, ապա պարզ կլինի, թե նշված աշխատանքը որքան մեծ ծախսեր էր պահանջում:¹⁰²²

Կյունցլերն իր փրկարար աշխատանքների իրականացման համար Լեփսիուսից զատ մեծաքանակ գումարներ էր ստանում նաև չեզոք երկրներից, մասնավորապես Շվեյցարիայից և Ամերիկայից, ուրոնք, գերծ լինելով պատերազմի ավերիչ ազդեցություններից, ունեին անհամեմատ ավելի մեծ նյութական ռեսուրսներ: Ստորև, սակայն, մենք կփորձենք մանրամասն ներկայացնել միայն Լեփսիուսի դրամական առաքումների բաշխման համամասնականությունը:

1916 թ-ի երկրորդ կեսին և 1917 թ-ին Լեփսիուսի կողմից Ուռհա ուղարկված գումարներից 121626,97 մարկ հատկացվեց որբ երեխաների սննդի մատակարարմանը, 11300,25 մարկ՝ կարիքավորների հագուստի, օթևանի հայթայթմանը և օգնության այլ միջոցառումների կազմակերպմանը: Բացի այդ 2337,50 մարկ ծախսվեց խինիճի ձեռքբերման համար, իսկ 5034,84 մարկ տրամադրվեց որպես աշխատավարձ Ուռհայի աշխատակիցներին: Նշված ժամանակահատվածում 13000,92 մարկ հատկացվեց նաև թաշկինակների արտադրության ստեղծման, 1412,12 մարկ մետաքսի որդերի բազմացման, իսկ 246,20 մարկ գորգագործության զարգացման նպատակով:¹⁰²³

Գրեթե նույն համամասնությամբ բաշխվեցին նաև 1918 թ-ին Ուռհա ուղարկված դրամական միջոցները. 392786,31 մարկ ծախսվեց այնտեղի որբերի և կարիքավորների սննդի, 49961, 07 մարկ կարիքավորների օթևանի և հագուստի հայթայթման նպատակով, 12354,07

1022. 1917 թ-ի երկրորդ կեսին, օրինակ, բանկոտային չորս մարկը համապատասխանում էր մեկ արծաթ մարկին: Ըստ այդմ 1 կգ ցորենի այլուրև արժեք 11 մարկ, իսկ 1 անդրավարտիքը և վերնաշապիկը՝ շուրջ 20 մարկ: Բանկոտների արժեզրկումը մեծ չափերով շարունակվեց նաև 1918 թ-ին: Տե՛ս Lepsius J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 55: Դմնտ. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, ամի, էջ 120: Դմնտ. Künzler J., Im Lande..., էջ 102:

1023. Տե՛ս Dr. Lepsius Armenisches Hilfswerk. Jahresrechnung 1917, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 79: 1917 թ-ին Լեփսիուսի կողմից Ուռհա ուղարկված գումարների մի մասը՝ 54967,57 մարկ, ծախսվել է 1918 թ-ին: Ուստի այդ գումարը հաշվարկված է 1918 թ-ին կատարված ծախսերում: Տե՛ս Schäfer R., Jahresrechnung des Armenischen Hilfswerkes pro 1918, „Der Orient“, 1919, էջ 127:

մարկ հատկացվեց աղքատ ընտանիքներին որպես փոխառություն, իսկ 18310,21 մարկ որպես աշխատավարձ Ուռհայի աշխատակիցներին: Բացի այդ, 2518,20 մարկ ծախսվեց Ուռհայում թաշկինակների արտադրության զարգացման, 205,90 մարկ մետաքսաորդերի բազմացման նպատակով, 50838,36 մարկ տրամադրվեց Ռակայում գտնվող հայերի օգնության կազմակերպմանը, իսկ 415 մարկ ուղարկվեց Բուլղարիա՝ այնտեղ ապաստանած հայերին սնունդ, հագուստ և դեղորայք բաշխելու համար:¹⁰²⁴

Օգնության աշխատանքների կազմակերպման հարցում Կյունցլերին օգնում էին ոչ միայն նրա՝ Շվեյցարիայի քաղաքացիությունը, այլև մեծ փորձառությունը և կառավարության ու հեղինակավոր մահմեդական շըրջանների հետ նրա ունեցած անձնական կապերը: Սակայն չնայած այդ ամենին, նա նույնպես զերծ չէր խոչընդոտներից: Հայերը շարունակում էին համարվել օրենքից դուրս, և նրանց օգնության ցուցաբերումը հղի էր մեծ վտանգներով, ուստի Կյունցլերը սկզբում փորձում էր օգնության աշխատանքներն ըստ հնարավորին գաղտնի իրականացնել: «1916 թ-ի սկզբին ես որբերին գաղտնի օգնություն եմ ցուցաբերել, հիմնականում փողով: Ընդ որում, ես ինձ նաև երկրից արտաքսման ռիսկին եմ ենթարկում, քանի որ երիտթուրքերի ծրագրում հայերի բնաջնջումն էր: Այդ միտումը երևան եկավ նաև 1916 թ-ի սկզբին: Մնացորդը պետք է ոչնչանար: Յուրաքանչյուր ոք, ով կօգներ մնացորդի հետագա ապրելուն, համարվում էր կիսով չափ դավաճան: Ես 1916 թ-ի մարտին հանկարծակի ոստիկանական հարցաքննության ենթարկվեցի այդ առնչությամբ...»: ¹⁰²⁵

Չնայած Կյունցլերի ջանքերին, մեծածավալ օգնության աշխատանքներն անհնար էր իրականացնել՝ գաղտնիության սկզբունքը պահպանելով, ուստի շարունակ ավելի էին մեծանում նրա դեմ հարուցվող պետական խոչընդոտները: 1917 թ-ի ամռանն, օրինակ, նրանից բռնագրավվելով՝ բանակին տրամադրվեց ավելի քան կես տոննա հացահատիկ, որ նա նախատեսել էր բաժանել հայ սովյալներին:¹⁰²⁶ 1917 թ-ի վաղ գարնանը, երբ Կյունցլերին հանձնարարվել

1024. Անդ:

1025. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa, անդ, էջ 65:

1026. Lepsius J., Aus der Arbeit, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 56:

Հմնտ. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa und Umgebung im Jahre 1917/18, „Der Orient“, 1919, էջ 92:

էր նաև Ռակայի համակենտրոնացման ճամբարի բնակիչներին օգնության կազմակերպումը,¹⁰²⁷ նա կարողացավ այնտեղ երկու անգամ բարեհաջող կերպով դրամ և հագուստեղեն ուղարկել, իսկ ապրիլին անձամբ մեկնել Ռակա՝ այնտեղ դեռ կենդանի մնացած 6000 հայերին բաժանելով դրամ և սննդամթերք:¹⁰²⁸ Օգոստոսին, սակայն, երբ Կյունցլերն իր թվով երկրորդ այցն էր կատարում այդ քստրավայրը, Ռակայում ռազմական ոստիկանության կողմից հինգ օր շարունակ ենթարկվեց տնային կալանքի, որն անկասկած շատ ավելի կերկարներ, եթե օգնության չգար պատահականությունը:¹⁰²⁹

Կառավարությունը և մահմեդական բնակչությունը շարունակ ավելի մեծ դժգոհությամբ էին հետևում Կյունցլերի հայօգուտ աշխատանքներին. հանգամանք, որ որոշակի հակազդում չստանալու դեպքում կարող էր ունենալ ծանր հետևանքներ: Եվ միջոցը գտնվեց: 1916 թ-ի ձմռանը զանազան «ստրատեգիական» պատրվակներով տեղահանվել և դեպի հարավ էին քստրվել նաև Էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթների՝ ընդհանուր թվով մոտ 300000 քուրդ բնակիչները, որոնք առժամանակ պետք է մնային Ուռհայի, Այնթապի և Մարաշի շրջաններում, իսկ 1917 թ-ի ամռանը իրենց ճանապարհը շարունակեին դեպի Կոնիա: Չնայած, ի տարբերություն քստրյալ հայերի, կտրականապես արգելված էր քրդերի հանդեպ որևէ կողմնակի բռնություն գործադրել, այնուամենայնիվ սովամահությունը զանգվածային կոտորած էր սկսել նաև նրանց շարքերում:¹⁰³⁰

1027. Մինչ այդ Ռակայի հայերին օգնություն էր ցուցաբերում Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսը: Stü Künzler J., Das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung, „Der Orient“, 1919, էջ 35:

1028. Künzler J., Im Lande..., էջ 82:

1029. Այնուամենայնիվ Կյունցլերին հաջողվեց իր տարած սննդամթերքն ու դրամը բաժանել Ռակայի սովյալներին: Stü անդ, էջ 82-86: Երբ Կյունցլերը 1918 թ-ի հունվարին Ռակա ուղարկեց իր թվով հինգերորդ օգնությունը, շուրջ 10000 մարկ, այնտեղ մնացել էին ընդամենը 1000 քստրյալներ: Ծամբարաբնակների թվի այդ կտրուկ նվազումն ուներ երկու հիմնական պատճառներ. 1917 թ-ի երկրորդ կեսին Ռակայից բազմաթիվ քստրյալներ ուղարկվեցին զանազան այլ վայրեր տաժանակիր աշխատանքի, և բացի այդ՝ մեծ էր նաև համաճարակներից և քաղցից մահացողների թիվը: Stü Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa und Umgebung im Jahre 1917/18, „Der Orient“, 1919, էջ 91:

1030. Künzler J., Im Lande..., էջ 80:

1916 թ-ի ղեկավարներին Կյունցլերը մեկնեց Չալեսայ՝ տեղի գերմանական և ամերիկյան հյուպատոսներից օգնություն խնդրելով Ուռհայի սովահար քրդերի համար: 1917 թ-ի փետրվարի կեսին հյուպատոսները նրան ուղարկեցին մոտ 1000 ֆունտ ստեռլինգ, որով նա հացահատիկ գնեց և բաժանեց քրդերին:¹⁰³¹ Այդպիսով փաստարկելով իր գործունեության զուտ մարդասիրական բնույթը՝ Կյունցլերը կարողացավ շարունակել իր աշխատանքները: «Վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո նրա դռները չէին փակվում,- հետագայում հետադարձ հայացքով նշում էր Յեպեն:- Այնտեղ մշտական անց ու դարձ էր, և երբ ներս էիր մտնում, միշտ կանանց մի մեծ խումբ նստած էր այնտեղ, որոնք իրենց սրտում մի կարիք ունեին, և որոնց օգնություն էր ցուցաբերվում: Պարզապես զարմանալի էր, որ նրա համբերությունն ու նյարդերը դիմանում էին, և դա հնարավոր էր, քանի որ հանձին իր կնոջ նա ուներ մի գերազանց հեմարան»:¹⁰³²

Կյունցլերին հաջողվում էր պարբերաբար որոշ գումարներ ուղարկել նաև Բիրեջիկ և Ադիաման և դրանք գերմանացի սպաների միջոցով բաժանել այնտեղ գտնվող հայերին: Նրա միջոցով երկու ծխաբեռ հագուստ ուղարկվեց նաև Սուրուջի ճանապարհների վրա աշխատող կիսամերկ և ցնցոտիավոր բազմաթիվ կանանց ու երեխաներին:¹⁰³³ Ըստ հնարավորին դրամական օգնություն էր ցուցաբերվում նաև Ուռհայի շրջակա գյուղերում գտնվող չքավոր հայերին:

Օգնության աշխատանքներում ինչպես արդեն նշվեց, իր անփոխարինելի ներդրումն էր բերում նաև Կյունցլերի կինը, որը բազմաթիվ որբերի աստրական ընտանիքներում տեղավորելուց հետո, չնայած որբանոցի ստեղծման պաշտոնական խիստ արգելքներին, 1917 թ-ին համարձակվեց նաև գաղտնի կերպով երկու տներ վարձել և դրանք լցնել որբ երեխաներով:¹⁰³⁴ «Երբ ուստիկանությունն ինձ հարցնում էր, թե արդյոք ես որևէ տեղ որբանոց չեմ՞ պահում, ես ինձ անտեղյակ էի ձևաց-

1031. Անդ, էջ 81:

1032. Jeppe K., Unsere Arbeit nach der Katastrophe, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 4:

1033. Künzler J., Das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung, „Der Orient“, 1919, էջ 35:

1034. Անդ, էջ 36:

նում,- նշում էր այդ առթիվ Յ. Կյունցլերը,- իսկ իմ կնոջը համուն պատշաճության նրանք այդ չէին կարող հարցնել»:¹⁰³⁵ Այդ գաղտնի որբանոցներն անընդմեջ գործեցին մինչև պատերազմի ավարտը: Կյունցլերի կինը միաժամանակ իր հովանավորության տակ էր վերցնում Ուռհա փախչող այն հայ կանանց և աղջիկներին, որոնք մինչև այդ բռնի կերպով պահվել էին մահմեդականների տներում: Նույնիսկ մահմեդական ամուսինների հարցումների և սպառնալիքների դեպքում նրանք այլևս չէին վերադարձվում: Փախստականներին մի քանի օր իր մոտ պահելուց հետո Կյունցլերի կինը նրանց արաբի կամ քրդի հագուստներում քողարկելով՝ իր մահմեդական գործակալուհիների միջոցով ուղարկում էր Չալեսայ, որտեղ նրանք հայտնվում էին անվտանգության մեջ: Այդ ճանապարհով նա կարողացավ մինչև պատերազմի ավարտը հարյուրավոր հայուհիների փրկել մահմեդական ստրկությունից:¹⁰³⁶

Հարկ է նշել, որ հայերին ցուցաբերվող օգնության գործում իր որոշակի մասնակցությունն էր բերում նաև Ֆ. Էքարտը: 1915 թ-ին Ուռհայի գորգագործական ֆաբրիկայում ապաստանած հայերն այնտեղ թողել էին մեծաքանակ հագուստներ, որոնք Էքարտը 1916-17 թթ. ձմռանը տրամադրեց հարյուրավոր կարիքավոր հայերի: Իսկ 1917-18 թթ. ձմռանը, երբ երկրում սով էր սկսվել, նա իր ղեկավարությամբ հանձնված թուրքական զինվորական հագուստների պատրաստման հաստատությունում աշխատանքի տեղավորեց բազմաթիվ հայ կանանց՝ նրանց հնարավորություն ընձեռելով սեփական վաստակով ապահովել իրենց գոյությունը:¹⁰³⁷ «Պրն. Էքարտը և իր կինը նույնպես շատ բան արեցին,- նշում էր Կ. Յեպեն,- շատ քաղցածների կերակրեցին և մերկերի հագցրեցին... Նա աշխատատեղեր է ստեղծել նաև քաղաքի բազմաթիվ աղքատների համար: Մանածագործուհիների մի ամբողջ բանակ նշանակվեց աշխատանքի, և շատ ուրիշներ նույնպես զբաղմունք գտան»:¹⁰³⁸

1035. Künzler J., Im Lande..., էջ 88:

1036. Անդ:

1037. Անդ, էջ 96: Հմմտ. Jeppe K., Unsere Arbeit nach der Katastrophe, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 6: Այդ հաստատությունն, ի դեպ, տեղավորված էր ՉԱԱ-ի որբանոցի շենքում (որը նախկինում քարավանատուն լինելով՝ հայտնի էր «խան» անունով) և գործում էր նրա արտադրամասերի բազայի վրա: Անդ:

1038. Jeppe K., Unsere Arbeit nach der Katastrophe, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 6:

Էքսպրտը կարողանում էր որոշակի մասնակցություն ունենալ նաև Կյունցլերի կողմից իրականացվող ընդհանուր բարեգործական աշխատանքներում: Այդ էին վկայում ԳԱԱ-ին ուղղված նրա նամակները կամ ավելի ճիշտ՝ այդ նամակների մնացորդները, քանի որ գրաքննության պատճառով դրանք տեղ էին հասնում մեծ մասամբ խուզված և աղճատված վիճակում: «Պրն. Կյունցլերի միջոցով... .. ինձ Ձեր հանձնարարականով հանձնվեց 6607 պիաստեր,- գրում էր նա իր տեղեկագրերից մեկում: - Ես այն օգտագործում եմ կարիքավորների համար... Թե որքան վատ է այստեղ մարդկանց վիճակը, Դուք կարող եք կռահել, եթե նկատի առնեք, որ վերոնշյալ գումարը չի բավականացնում նույնիսկ 60 կգ. ալյուրի համար.....»:¹⁰³⁹

1917 թ-ի աշնանը ոչ ուռնաբնակ այրիների մի մասն իրենց երեխաների հետ միասին, առանց պաշտոնական թույլտվության ճանապարհ ընկան դեպի իրենց հարազատ բնավայրերը՝ հույս ունենալով այնտեղ գտնել իրենց կորած հարազատներին: Նրանցից շատերը Կյունցլերից և Էքսպրտից ստացան մի փոքրիկ դրամագլուխ ճանապարհի ծախսերը հոգալու համար: Չնայած այդ «փախստականներից» ոմանք, ճանապարհին բռնվելով, ետ ուղարկվեցին, սակայն շատերն այլևս չվերադարձան:¹⁰⁴⁰ Ամռան վերջին Ուռնայից որոշ քանակությամբ կանայք և երեխաներ կառավարության կողմից փոխադրվեցին նաև Բիրեջիկ և Սերուջ ճանապարհաշինության մեջ աշխատելու համար: Այդ գործընթացների հետևանքով Ուռնայում որբերի թվաքանակը որոշ չափով նվազեց: 1917 թ-ի նոյեմբերին հասնելով 1500-ի, սակայն կարճ ժամանակ անց, մահմեդականների մոտից փախչող և Ուռնայում ապաստան որոնող փախստական կանանց ու երեխաների թվաքանակի ավելացման հետևանքով դարձյալ բարձրացավ՝ 1918 թ-ի հունվարին կազմելով 1900:¹⁰⁴¹ Բնականաբար նրանք, ինչպես և իրենց նախորդները, Ուռնա հասնելով՝ ապավինում էին բացառապես

1039. St'u Aus Briefen unserer Mitarbeiter, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 36-37: Տեքստի բազմակետերը վկայում են, թե գրաքննությունը որքան ջանասիրաբար է «աշխատել» տեղեկագրի վրա:

1040. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa und Umgebung im Jahre 1917/18, „Der Orient“, 1919, էջ 90:

1041. Անդ:

Կյունցլերի և Էքսպրտի աջակցությանը, որը, որքան էլ մեծածավալ, այնուամենայնիվ հնարավորություն էր ընձեռում բավարարել միայն ծայրահեղ կարիքները: Իրադրությունը հատկապես ծանր էր 1917 թ-ի երկրորդ կեսին և 1918 թ-ին, երբ մի կողմից սովը և մյուս կողմից բանկոտների արժեզրկումը հասել էր իր գագաթնակետին:¹⁰⁴²

Կյունցլերի այդ շրջանում գրված նամակները լի էին տագնապի և ահազանգի շեշտադրումներով. «Նոր հազուստների մասին այլևս հնարավոր չէ մտածել: Բոլորը հաց են ճչում: Մեկ երեխայի համար 1 կգ. ալյուրը կբավարարի առնվազն 3-5 օր... Մենք ամիսը մի անգամ 2000 որբերից յուրաքանչյուրին մեկական կգ. ալյուր էինք բաժանում: Ավելի լավ էր 20 երեխաների վիճակը, որոնց մենք գաղտնի տեղավորել էինք մի փոքրիկ վարձված տանը... Ինչպիսի ազահությամբ էին քաղցածները նետվում իրենց տրված ալյուրի վրա... Թղթով մեկ տոննա ցորեն զնելու համար անհրաժեշտ էր 12 000 մարկ... որոշ չափով օգնություն և գումար կարողացա ուղարկել նաև շրջակա շատ գյուղեր, որտեղ դեռ հայության մնացորդներ են գտնվում...Այժմ հնարավոր չէ թշվառությունը նկարագրել: Ամռան սկզբին ես նաև մեկ անգամ մի ծիաբեռ հազուստ տարա Սուրուջի հարթավայրում աշխատող գրեթե մերկ կանանց համար... Մտավորական ժողովրդի այդ դժբախտ մնացորդների դրության բարելավում կարելի է սպասել միայն պատերազմից հետո... Մեր նշանաբանն է օգնել, որքան հնարավոր է»:¹⁰⁴³

Չնարավոր առավելագույնին հասնելու համար Կյունցլերը ջանքեր չէր խնայում: Նրա առօրյան հագեցած էր նյութական աղբյուրների որո-

1042. Պատերազմի տարիներին սննդամթերքի զանգվածային աճը հետևյալ տվյալների միջոցով կարող է ակնհայտ դառնալ. եթե 1915 թ-ի աշնանը 160 կգ հացահատիկն արժեր 10 ֆրանկ, ապա 1918 թ-ի գարնանն այն հասել էր 3200 ֆրանկի, եթե վճարումը կատարվում էր բանկոտներով, և 650 ֆրանկի, եթե այն կատարվում էր ոսկով: Նմանապես եթե պատերազմի առաջին տարում մեկ օկա (1225 գ.) միսն արժեր 60 պֆենիգ, ապա 1918 թ-ին այն վաճառվում էր 16 ֆրանկով: Կարագի նույն քանակությունը համապատասխանաբար 3 ֆրանկից հասել էր 50 ֆրանկի, մոտ 400 անգամ թանկացել էր նաև նավթը: St'u Künzler J., Im Lande..., էջ 102: 1043. Künzler J., Berichte über das Notstandswerk in Urfa und Umgebung im Jahre 1917/18, „Der Orient“, 1919, էջ 91: Կյունցլերի՝ 1918 թ-ի սկզբին ուղարկած այս նամակը նույնպես գրաքննության պատճառով չէր հրատարակվել և տապալվեց միայն զինադադարի հաստատումից հետո:

նուններով, նրա տեղեկագրերը և նամակները լի էին օգնության սրտակեղեք կոչերով: «Մենք կարիք ունենք փողի, շատ փողի,- գրում էր նա 1917 թ-ի հուլիսի 4-ի իր նամակում,- որքան շատ, այնքան լավ: Առժամանակ անհնար է մտածել որբերի դաստիարակության մասին: Այդ մասին, լավ թե վատ, հոգ է տանում խրոնիկական կարիքը... Ես չգիտեմ արդյոք Դանիայում, Շվեդիայում ու Նորվեգիայում հայության մնացորդների փրկության համար օգնության ակցիան ինչպե՞ս է կատարվում, և կամ կատարվու՞մ է, թե՞ ոչ: Կարո՞ղ եք ինչ-որ բան անել, որպեսզի նաև այդ երկրներում ավելին արվի, եթե այո, խնդրում եմ՝ արեք...»:1044

Ինչևէ, չնայած ծայրահեղ ճգնաժամային իրադրությանը, Կյունցլերի և նրա գործընկերների աշխատանքն, ինչպես հարկն է, ծառայեց իր նպատակին՝ Եղեռնը վերապրած և Ուռուտայում հավաքված հազարավոր անտերունչ և անօթևան հայ որբերին ու կանանց պատերազմի տարիներին փրկելով սովամահությունից: Բացի այդ նրանք կարողացան զգալի նյութական աջակցություն ցուցաբերել նաև Ուռուտայի սանջակի մյուս վայրերում, ներառյալ Ռակայում գտնվող բազմաթիվ հայերին: Այդ ամենը հնարավոր դարձավ Լեփսիուսի նյութական աջակցության, ինչպես և Շվեյցարիայից ու Ամերիկայից կատարվող մեծաքանակ դրամական առաքումների շնորհիվ, որոնց ընդհանուր ծավալը պատերազմի տարիներին կազմեց 3 719 706 պիաստեր կամ մոտ 1,3 միլիոն շվեյցարական ֆրանկ:1045

ՅԱԿՈՒ ԿՅՈՒՆՑԼԵՐԸ և նրա տիկին ԷԼԻՉԱԲԵԹ ԲԵՆԴԵՐՆ
իրենց հայ հովանավորյալների հետ

1044. Աճ, էջ 66:

1045. Künzler J., Im Lande..., էջ 88. Briefe von Bruder Künzler aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 19:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

**ԴՐ. ՅՈՐ. ԼԵԾՍԻՈՒՍԻ
ԵՎ ՆՐՎ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԱՆԿԵՐ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՂԻՅԱԿԱՐՏԻՅ
ՀԵՏՈ
(1918 - 1943 թթ.)**

Տ. 1. ՀԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ՀՐԿՊԱՐԱԿԱԿԱՆՈՍԸ ՀԵՏՉԻՆԱԿԴԱԿԱՐՅԱԼ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Զինադադարի հաստատմամբ Գերմանիայում գրաքննությունը վերացվեց, և Լեփսիուսն արդեն կարող էր ազատ և անկաշկանդ խոսել: Իր պարբերականի՝ 1918 թ-ի սեպտեմբեր-դեկտեմբերի համառուն նա հրապարակեց մի ծավալուն հոդված «Ի՞նչ է կատարվել հայերի հետ» վերնագրով,¹⁰⁴⁶ որի առաջին «խոսելու ժամանակը եկել է» հատվածում համալիր պարզաբանումներ էին կատարվում Մեծ եղեռնի ծավալի և հետևանքների վերաբերյալ: Հայ ժողովուրդը, նշում էր Լեփսիուսը, որը պատերազմից առաջ թուրքիայում հաշվվում էր մեկ և երեք քառորդ միլիոն, պատերազմի ժամանակ թուրքական կառավարության կողմից հայկական լեռնաշխարհի, Անատոլիայի, Կիլիկիայի և Միջագետքի իր բնակավայրերից անմնացորդ կերպով տեղահանվել է, իր ունեցվածքից զրկվել, աքսորվել արաբական անապատները և մասամբ ճանապարհին մորթվել, մասամբ աքսորի վերջնակետին հասնելով՝ «սիստեմատիկ կերպով» սովամահության է ենթարկվել: Նրա զոհերի թիվը գերմանական հյուպատոսների զննատմամբ կազմում էր 1 միլիոն, որոնց մոտ կեսը՝ կանայք և երեխաներ: Բռնի իսլամ ընդունելով՝ թուրքական և քրդական հարեմներն են քարշ տրվել մեկ քառորդ միլիոն կանայք և աղջիկներ: Եվս մեկ քառորդ միլիոնը որպես մուրացիկներ փախել են Կովկաս: Անապատներում հավանաբար դեռ 150 000 մարդ կարող էին կենդանի լինել, որոնք նմանապես դատապարտված էին սովամահության, եթե ամե-

1046. St'u Lepsius J., Was hat man den Armeniern getan?, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 113-118:

նակարճ ժամկետում օգնություն չցուցաբերվեր:¹⁰⁴⁷

Չնայած հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում Գերմանիայի ուղղակի մեղսակցության խնդիրը պետք է պարզաբանվեր միայն դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից հետո, այնուամենայնիվ, Լեփսիուսի համոզմամբ, քրիստոնյա Գերմանիան գրեթե ոչինչ չէր արել՝ գործնականում հերքելու ողջ աշխարհի կողմից հնչող այն մեղադրանքները, որ նա եթե ոչ «դրոման», ապա «հանդուրժողականության և փոքրոգի անգործունեության միջոցով» մեղսակից է դարձել մի ողջ քրիստոնյա ժողովրդի կործանման հարցում:¹⁰⁴⁸ «Այն ամենը, ինչ ես պատերազմի տասնապատիկ ծանրացուցիչ հանգամանքներում կարողացա անել,- նշում էր Լեփսիուսը,- իմ սեփական միսիոներական ընկերության մեքենայությունների հետևանքով շատ էր զիջում նրան, ինչ կարող էր արվել: Ոչ ոք կարողանալուց ավելի չպարտավորվեց...»: ¹⁰⁴⁹ Ընդհակառակը, ընդգծում էր նա, գերմանական զանգվածային մամուլի կողմից պատրաստվեցին հեշտորեն հավատ ներշնչող պատրվակներ. «անգլիական ստեր, դավաճանություն հայրենիքի շահերին, զինակցի հանդեպ զույգ այքերը փակելու պարտավորվածություն: Բոլոր նրանք, ովքեր նման ամոթալի հիմնավորումներով իրենց խիղճը հանգստացրել են, այսօր այլևս ոչ մի պատրվակ չունեն»: ¹⁰⁵⁰

Լեփսիուսի համոզմամբ, Գերմանիան գեթ զինադադարից հետո պետք է ապացուցեր, որ կամենում էր իրենից մաքրել մեղսակցության արատը, ուստի նրա հոդվածի երկրորդ «Օգնելու ժամանակը եկել է» վերնագիրը կրող հատվածը մի ազդու կոչ էր՝ ուղղված ողջ Գերմանիայի քրիստոնյաներին. «Արեք, ինչ կարող եք, մեր ժողովրդին բեռնաթափեք անասելի ոճրից: Մեր քրիստոնյաների անուններն ազատեք այն նախատիքից, որ մենք Աբելի սպանության համար միայն Կայնի խոսքերն ունեինք: Դեռ ապրում է աքսորված ժողովրդ-

1047. Ամդ, էջ 114: Լեփսիուսի կողմից հաղորդված տվյալները, բնականաբար, տարացից հնարավորություն են ընձեռում միանշանակորեն հերքելու արևմտահայության քվաքանակի վերաբերյալ հայկական աղբյուրների կողմից ներկայացված տեղեկությունները վիճարկող թուրք և այլ օտարազգի պատմաբանների տեսակետները:

1048. Ամդ, էջ 116:

1049. Ամդ:

1050. Ամդ:

դի մնացորդը, որին, կին և երեխայի հետ թվով 1,5 միլիոն, քչեցին անապատները: Տասնյակ հազարավորների դիերը, որոնց ճանապարհին սպանեցին, թունավորեցին օդը, վարակեցին Անատոլիայի և Սիջազետքի թիկունքային ճանապարհները: Անապատի ավազը ծածկում է հարյուր հազարավոր սովամահ եղածների դիերը: Հավանաբար դեռ 150 հազար հյուծված կանայք, երեխաներ, զառամյալներ՝ մուրացիկների մի բազմություն, մահին ընդառաջ է գնում: Դա խըղձուկ մնացորդն է մի՛ նախկինում ջանասիրությամբ և տոկուն աշխատանքով վեր խոյացած ժողովրդի, որն իր քրիստոնյա հավատը պահպանեց երկու հազարամյակ: Միթե՞ գեթ նրանք չպետք է իրավունք ունենան կենդանի մնալ: Միթե՞ տասնյակ հազարավոր աղջիկներն ու երեխաները, որոնց որպես հեշտ ավար քարշ տվեցին թուրքական քաղաքներն ու քրդական գյուղերը, ազատության իրավունք չունեն: Միթե՞ հարյուր հազարավոր քրիստոնյաների հարկադրված օտար հավատը պետք է շարունակի մնալ: Պե՞տք է, արդյոք, ողջ աշխարհը իրավացի դուրս գա այն հարցում, որ միայն Գերմանիան ոչ մի զգացում չունի քրիստոնյայի անվան և մարդկային արժանապավության նման նախատինքի հանդեպ: Եթե դուք մեղսակից չեք եղել, ապացուցեք, որ չեք կամենում մեղսակից դառնալ: Ձեզ ցավ չեն՞ պատճառում տասնյակ հազարավոր որբերը: Արեք, ինչ ձեր ուժերը թույլ են տալիս: Օգնեք այդ թշվառ մնացորդին փրկել...»: ¹⁰⁵¹

Գրաքննության վերացումից հետո Լեփսիուսը վճռեց վերահրատարակել նաև իր «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» աշխատությունը: Մինչ այդ, սակայն, նա անհրաժեշտ էր համարում կատարել լրացուցիչ համեմատական քննություն իր աշխատությունում ամփոփված տեղեկությունների և գերմանական դեսպանության ու հյուպատոսությունների տեղեկագրերի միջև, որոնք նրան աշխատության առաջին հրատարակության ժամանակ մատչելի չէին եղել: Դրանց ուսումնասիրությունը Լեփսիուսը կարևորում էր նաև հայ ժողովրդի բնաջնջման հարցում Գերմանիայի ցուցաբերած պաշտոնական դիրքորոշմանը ծանոթանալու համար: ¹⁰⁵² Ուստի 1918 թ-ի

Մոյնբերի վերջին Հաագայից վերադառնալով Բեռլին և ա դիմեց ԱԳՆ-ի պետքարտուղար դր. Վիլհելմ Հայնրիխ Չոլֆին խնդրելով իրեն թույլատրել ծանոթանալ ԱԳՆ-ի և Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության դիվանագիտական փաստաթղթերին: Դր. Չոլֆը նրան ոչ միայն չմերժեց, այլև տեղեկացնելով Հայկական հարցի վերաբերյալ մի «Ծերմակ գիրք» հրատարակելու՝ ԱԳՆ-ի մտադրությունը ¹⁰⁵³ նշեց, որ վերջինս այդ գրքի հրատարակումից կհրաժարվեր, եթե Լեփսիուսն անձամբ ստանձներ Հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի դիրքորոշումը պարզաբանելու առաջադրանքը: Լեփսիուսը համաձայնեց դր. Չոլֆի առաջարկն ընդունել այն պայմանով, որ փաստաթղթերն իրեն ամբողջությամբ մատչելի դարձվեին, հրատարակման համար փաստաթղթերի ընտրությունը թողնվեր իր հայեցողությանը, և բացի այդ հրատարակումը տեղի ունենար ոչ թե ԱԳՆ-ի հանձնարարությամբ, այլ անձամբ իր կողմից՝ նախատեսվելով նաև գրավաճառանոցների համար: ¹⁰⁵⁴ Նա այդ պայմանների ապահովումը անհրաժեշտ էր համարում իրեն և միայն իրեն վստահելով թուրքական կառավարության կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ իրականացված մեծ ոճրագործության և այդ հարցում Գերմանիայի ցուցաբերած պաշտոնական դիրքորոշման պարզաբանումը: «Այսօր էլ ես իմ արտոնությունն եմ համարում դառնալ մի ժողովրդի դատապաշտպանը,- հայտարարում էր նա,- որը չնայած պատերազմի պատճառների մեջ չխճճվեց, սակայն նրա նզովյալ բարբարոսության միջոցով տասնապատիկ անգամ ավելի տառապեց, քան աշխարհի ցանկացած այլ ժողովուրդը»: ¹⁰⁵⁵

Լեփսիուսն, իր պայմանների ընդունման վերաբերյալ ԱԳՆ-ից համապատասխան հավաստում ստանալով, ձեռնամուխ եղավ փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը և հրատարակության նախապատրաստման աշխատանքներին, որոնք տևեցին ավելի քան հինգ ամիս: ¹⁰⁵⁶ Ժողովածուն, որը «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թվականներին. դիվանագի-

1053. ԱԳՆ-ն այդ որոշմանը հանգել էր հերքելու համար Անտանտի երկրների լրատվական միջոցներում շարունակ արձարձվող այն տեսակետը, որ հայ ժողովրդի տեղահանությունը և կոտորածները դրդել և կազմակերպել էր Գերմանիան:

1054. Անդ:

1055. Lepsius J., Was hat man den Armeniern getan?, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 118:

1056. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1919, էջ 40:

1051. Անդ, էջ 116-117:

1052. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1919, էջ 40:

տական փաստաթղթերի ժողովածու» վերնագրով լույս տեսավ 1919 թ-ի մայիսին, ամփոփում էր ոչ միայն գերմանական դիվանագիտական աղբյուրներից հաղորդված տեղեկությունները հայ ժողովրդի տեղահանման և աքսորի վերաբերյալ, այլև այդ իրադարձությունների և առհասարակ Հայկական հարցի առնչությամբ Գերմանիայի դիրքորոշումը պարզաբանող բազմաթիվ կարևորագույն նյութեր. թվով 444 փաստաթուղթ, որոնք ընդգրկում էին 1913 թ-ի սեպտեմբերից մինչև 1918 թ-ի հոկտեմբերն ընկած ժամանակամիջոցը և լույս ընծայվեցին Լեփսիուսի հեղինակած ընդարձակ ներածության հետ միասին:¹⁰⁵⁷ Ժողովածուում լույս տեսած դիվանագիտական փաստաթղթերի միջոցով, ինչպես հարկն է, լուսաբանվեցին և հանգամանալից փաստարկում ստացան հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ոճրագործությունները, դրանց ծրագրայնությունը, ծավալը, նպատակներն ու իրականացման եղանակները: «Հրապարակված նյութերը ջախջախիչ հարված էին ուղղված թուրքական դահիճների դեմ, հայոց ցեղասպանության մահասարսուռ տեսարանների ըստ ամենայնի բացահայտում,- գրել է այդ առթիվ ակադ. Վ. Միքայելյանը: - Ժողովածուին քաղաքակիրթ աշխարհի առջև բացեց թուրքական ոճրագործությունների զարհուրելի պատկերը»:¹⁰⁵⁸

Բացառելու համար այնպիսի կասկածները, թե փաստաթղթերի հրատարակության հարցում կարող էր որոշակի միտում դրսևորված լինել, Լեփսիուսն այնպիսի ընտրություն էր կատարել, որով ապահովվում էր թղթակցությունների ժամանակագրական և ներքին բովանդակային շա-

1057. Sten Lepsius J., Deutschland und Armenien. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919: Ուշագրավ է, որ նախքան հունիսին այդ աշխատությունը Գերմանիայում երևան կգար, Լեփսիուսը դեռ մայիսի սկզբին հիսուն օրինակ ուղարկեց Վերսալի խաղաղության համաժողովին: Միաժամանակ նա Ավետիք Իսահակյանի միջոցով, որն անդամակցում էր Գերմանա-հայկական ընկերության վարչությանը, ժողովածուին ուղարկեց նաև համաժողովի հայկական պատվիրակությանը և բացի այդ ևս մի շարք օրինակներ առաքեց անգլո-հայկական ընկերության նախագահ լորդ Ջեյմս Բրայսին և հայ ժողովրդի ժնկի ու Բագելի բարեկամներին: Sten Mukaelian B., Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)..., էջ 603: Հմմտ. Гольтов Г.; Корхамзян Р. С., Доктор Иоганнес Лепсус..., էջ 126:

1058. Sten Միքայելյան Վ., Հովհաննես Լեփսիուս. բանկ և անմահ անուն, «Երկիր», 1998, ապր. 22-ի թող., էջ 7:

րունակականությունը: Փաստաթղթերը միաժամանակ այնքան «խոսուն» էին և այնքան ամբողջական էին ներկայացնում եղելությունները, որ Լեփսիուսն ավելորդ էր համարում կատարել լրացուցիչ մեկնաբանություններ: «Ես իմ առաջադրանքը չեմ համարել որևիցե առումով ստանձնել մեղադրողի, պաշտպանողի կամ դատավորի դերը,- նշում էր նա աշխատության ներածականում:- Ես համոզված էի. որ լավագույնս կծառայեմ ճշմարտությանը. եթե սահմանափակվեմ նրանով, որ թույլ տամ խոսել փաստաթղթերին, որոնցից յուրաքանչյուր ոք կարող է կարծիք կազմել փաստերի և մեղավորության հարցի վերաբերյալ»:¹⁰⁵⁹

Դիվանագիտական տեղեկագրերի ուսումնասիրությամբ Լեփսիուսի համար պարզ դարձավ, որ հայ ժողովրդի բնաջնջումը դրդելու և կազմակերպելու վերաբերյալ Գերմանիայի հասցեին Անտանտի մանուկում ի հայտ եկող մեղադրանքներն իրականությանը չէին համապատասխանում,¹⁰⁶⁰ և որ դրա կազմակերպման և իրականացման պատասխանատվությունը ծանրանում էր բացառապես երիտթուրքական կառավարության վրա: Չնայած դրան նա շարունակում էր իր հրապարակումներում ընդգծել, որ Գերմանիան կրում էր բարոյական պատասխանատվություն իր դաշնակցի արարքների համար և հետևաբար պետք է իրեն պարտավորված զգար ամեն ջանք գործադրել նեցուկ դառնալու հայ ժողովրդի դեռ կենդանի զավակներին: «Այդ ծրագրված զանգվածային սպանդի, մեկ միլիոն քրիստոնյաների սովանահության ենթարկելու այդ նենգ քաղաքականության, բոլոր հավաքականների հալածանքների պատմության մեջ դեռ իր նմանը չունեցող այդ խայտառակության ողբերգականը մեզ գերմանացիներիս համար կայանում է նրանում,- նշում էր նա,- որ պատերազմի ժամանակ համաշխարհային քաղաքականության շղթայակցումը մեզ կարծես թե դարձրել է մեր զինակցի արյունախում ֆանատիզմի մասնակիցը: Չնայած փաստաթղթերը մեզ իրավունք են ընձեռում հերքել մեղսակցության՝ այն մեղադրանքը, որ ողջ աշխարհի կողմից բարդվում է մեզ վրա, սակայն մեր խիղճը ճնշում է անուղղակի բարոյական պա-

1059. Lepsius J., Deutschland und Armenien..., էջ VII:

1060. Sten Lepsius J., Ich bitte alle Leser dieser Zeitschrift, „Der Orient“, 1919, 1-ին էջին նախորդող կոչը: Այդ առնչությամբ տես նաև այս գրքի ներածության մեջ կատարված պարզաբանումները:

տասխանատվությունը մեր զինակցի հանցագործության համար: Մենք չենք կարող ետ բերել այն, ինչ կատարվել է, բայց գոնե պարտավոր ենք որպես բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներից առաջինը կենդանի պահել այն, ինչ դեռ մնացել է այդ նզովյալ արարքի զոհերից»: ¹⁰⁶¹ «Փաստագրական նյութերը,- նշում էր նա մեկ ուրիշ անգամ,- մեղավորության հարցը և հարյուր-հազարավոր կանանց ու երեխաների թշվառությունը, որոնք վերապրեցին կոտորածները, իմ հրապարակումներում աշխարհի աչքի առջև են: Ես սպասում եմ գթասրտության մեծ շարժում ավետարանական Գերմանիայում, որը նույնիսկ մեր սեփական զրկանքների պատճառով չի կարողանա խեղդվել»: ¹⁰⁶²

Փաստաթղթերի հրապարակմամբ հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված ոճրագործություններն այն աստիճան հստակ էին պարզաբանված և փաստարկված, որ Լեփսիուսի համոզմամբ արդեն նույնիսկ «ամենաարմատական սկեպտիկը և թուրքասերը» չէր կարող «աչքերը փակել փաստերի ճշմարտացիության և սոսկալիության առաջ»: ¹⁰⁶³ Սակայն նա այդքանով սահմանափակվելու մտադրություն չուներ և անընդմեջ, իր բոլոր հնարավորություններով շարունակում էր զարգացնել իր հայանվեր քարոզչությունը: Փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը փաստեց, որ Լեփսիուսի 1916 թ-ի գարնանը հրատարակված՝ գաղտնի տեղեկագրի նյութերը միանգամայն համապատասխանում էին իրականությանը, ¹⁰⁶⁴ ուստի նա ձեռնամուխ եղավ այդ աշխատության վերահրատարակման գործին, որը «Հայ ժողովրդի մահուղին» վերնագրով լույս տեսավ 1919 թ-ին, փաստաթղթերի լույսընծայումից կարճ ժամանակ անց: ¹⁰⁶⁵ Աշխատության բովանդակությունը նոր հրատարակության մեջ որևէ փոփոխություն չէր կրել՝ համալրվելով միայն մի ներածությամբ, որտեղ հեղինակը

1061. Schäfer R., Geschichte..., էջ 104:

1062. Sbu Lepsius J., Ich bitte alle Leser dieser Zeitschrift, „Der Orient“, 1919, 1-ին էջին նախորդող կոչը:

1063. Schäfer R., Geschichte..., էջ 104:

1064. «Ես փաստաթղթային նյութերի ուսումնասիրությունից հետո արդեն հանգել եմ այն համոզմանը,- նշում էր այդ առթիվ Լեփսիուսը,- որ գերմանական հյուպատոսական տեղեկագրերը հաստատում են այն ամենը, ինչ ես 1915 թ-ին տեսել և ապրել եմ և 1916 թ-ին իմ «Տեղեկագրում» հրապարակեցի»: Sbu Lepsius J., Was hat man den Armeniern getan?, „Mitteilungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 118:

1065. Sbu Lepsius J., Der Todesgang des armenischen Volkes, Potsdam, 1919.

ներկայացնում էր գրքի նախապատմությունը և նրա առաջին հրատարակության ու առաքման հարցում ի հայտ եկած խոչընդոտները:

1920 թ-ի փետրվարից Լեփսիուսը ԱԳՆ-ի առաջարկությամբ երկու այլ անձանց՝ պրոֆ. Ալբրեխտ Մենդելսոն-Բարթոլդիի և դր. Ֆրիդրիխ Թիմեի հետ միասին ձեռնամուխ եղավ նաև Գերմանիայի 1882-1914 թթ. բոլոր դիվանագիտական փաստաթղթերի հրատարակմանը, որոնք կրում էին «Եվրոպական կաթինետների մեծ քաղաքականությունը 1871-1914 թթ» վերնագիրը և 40 ստվար հատորներով ներկայացնում էին Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը վերոնշյալ շրջանում: ¹⁰⁶⁶ Այդ հրապարակումն անկասկած պետք է համարել Լեփսիուսի նախորդ աշխատությունների տրամաբանական շարունակությունը, որտեղ նա տնօրինում էր Արևելքի, մասնավորապես Թուրքիայի, Ռուսաստանի ու Բալկանների բաժինը:

Լեփսիուսն իր հրապարակախոսական գործունեությունը շարունակում էր նաև թուրքիկների միջոցով, որոնք մեծ տպաքանակով հրատարակվում և առաքվում էին հանրությանը: Միայն 1919 թ-ի հունվար-մարտ ամիսներին, օրինակ, նա կարողացավ լույս ընծայել և առաքել չորս թուրքիկ: ¹⁰⁶⁷ Ուշագրավ է, որ նրանք, ովքեր հետագայում ևս ցանկություն էին հայտնում տարածելու կամ զանազան միջոցառումների ընթացքում օգտագործելու նպատակով թուրքիկներ ունենալ, պատվիրման միջոցով ցանկացած ժամանակ և ցանկացած տպաքանակով կարող էին դրանք ստանալ Լեփսիուսի օգնության աշխատանքների նոր գրասենյակից: ¹⁰⁶⁸

1066. Sbu Die Große Politik der Europäischen Kabinette, Berlin, 1922-1927: Զմնտ. Lepsius J., Bitte um Mitarbeit, „Der Orient“, 1920, էջ 46: Լեփսիուսը քննակառքար ժողովածուում ժամանակագրական հաջորդականությամբ ներկայացրել է նաև Հայկական հարցին վերաբերվող փաստաթղթերը, որոնք տեղ են գտել 2-րդ, 9-րդ, 12-րդ և մի շարք այլ հատորներում:

1067. Դրանք ունեին հետևյալ վերնագրերը. «Կարելի՞ էր այդ մասին լռել», «Քրիստոնյա ժողովրդի կործանումը», «Կենսախ Բողազի անեծքի հովտում», «Մի քրիստոնյա ժողովրդի մահվան ճանապարհը»: Sbu Zur Beachtung, „Der Orient“, 1919, էջ 47: Մինչ այդ, 1918 թ-ի վերջին առաքվել էր ևս մեկ թուրքիկ, որ կրում էր «Ի՞նչ են արել հայերի հետ» անվանումը: Sbu Zur Beachtung, „Mittellungen aus der Arbeit...“, 1918, էջ 152:

1068. Sbu Zur Beachtung, „Der Orient“, 1919, էջ 47: Լեփսիուսի գրասենյակի հասցեն էր Պոտսդամ, Ռոնշտրասե 13: Անդ:

Տեղեկատվությունն էլ ավելի ընդլայնելու և բարեկամների հետ իր կապն ամրապնդելու նպատակով Լեփսիուսը 1919 թ-ի մայիսից իր՝ «Mitteilungen aus der Arbeit»-ը վերածեց ամենամսյա պարբերականի, որը կոչվում էր «Der Orient» և, ի տարբերություն նախորդի, տպագրվելով ավելի մեծ ծավալով անվճար առաքվում էր այն բոլոր բարեկամներին, ովքեր տարեկան նվազագույնը 10 մարկ նվիրատվություն էին կատարում: 1069

Նոր ամսագրում վիճակագրական տեղեկությունների, զանազան վերլուծությունների և օգնության աշխատանքների լուսաբանման հետ մեկտեղ ամբողջությամբ հրատարակվեցին նաև Ուռհայից ստացված և գրաքննության կողմից նախկինում արգելված տեղեկագրերը, որոնցում նորանոր մանրամասներով էին առարկայանում աքսորի հետևանքներն ու այն վերապրած հայության օրհասական վիճակը: Թողարկման առաջին համարում Լեփսիուսն այն ընթերցողներին, որոնք կամենում էին «կիսել հայ ժողովրդի վերապրող հատվածի սարսափելի զրկանքները, կարեկցել հարյուր-հազարավոր աղքատ և սովահար, աքսորյալ և փախստական այրիներին ու որբերին», կոչ էր անում իրենց բարեկամներին փոխանցել «Der Orient»-ի համարներն ու կից առաքվող թռուցիկները: Մասնավորապես քահանաներին նա խնդրում էր համայնքներում իրազեկել հայերի զրկանքները և թռուցիկների բաժանմամբ, ինչպես նաև պարբերականի տեղեկագրերի վերահրատարակմամբ նպաստել օգնության գործին: 1070

Ավետարանական համայնքների մասնակցությունն օգնության աշխատանքներին առավելագույնս ընդլայնելու նպատակով Լեփսիուսը 1919 թ-ի մայիսի 1-ին Գերմանիայի ավետարանական քահանաներին հղեց նաև մի ընդարձակ ուղերձ, որտեղ սրտառուչ տողերով ի մի բերելով հայ ժողովրդի ողբերգությունը՝ կոչ էր անում հիշել այն

բարոյական պարտքն ու պատասխանատվությունը, որ նրանք ունեին հայերի հանդեպ: Քսաներորդ դարում աշխարհն ապրեց քրիստոնյաների՝ բոլոր ժամանակների մեծագույն հալածանքը, և Գերմանիան մնաց դրա «լուռ վկան», հայտարարում էր նա: «Այն օգնությունը, որ ես պատերազմի ժամանակ, հակառակ բոլոր խոչընդոտներին, իրականացրել եմ, անասելի թշվառության մեծության համեմատ չափազանց խղճուկ էր: Անհնար էր ավելի բարձր ծայնել, քան ես արեցի: Եթե նույնիսկ քարերն աղաղակեին, գրաքննությունը կլռեցներ նրանց... Այժմ, սակայն, երբ մարդկային սերը դարձյալ իրավունք ունի խոսել, Գերմանիան պետք է ապացուցի, որ իր սիրտն այս աշխարհի տառապանքների հանդեպ չի քարացել: Ուստի ես ձեզնից ակնկալում եմ, տյարք և եղբայրներ, որ դուք ձեր համայնքներին կասեք. «Դա տեղի է ունեցել: Մենք դա չկարողացանք խանգարել: Բայց մենք ամաչում ենք որպես քրիստոնյաներ, որ դաշնակցել ենք քրիստոնյաների արյունը հեղող ժողովրդի հետ... Մենք ամաչում ենք, որ երբ դեռ հնարավոր էր օգնել, օգնության պատրաստների ձեռքերը կապեցին և ականջ դրեցին ստրկական երկյուղին: Մենք հիմա այլ բան չենք կարող անել, քան դարձյալ ուղղել, ինչը դեռ կարելի է ուղղել, փրկել, ինչը դեռ կարելի է փրկել, և բոլոր ուժերով, որ մեր սեփական զրկանքների մեջ մեզ դեռ մնացել են, ձեռք զարկել եղբայրական ժողովրդի վերականգնմանը, որը դարձավ մուրացիկների բազմություն, քույր եկեղեցուն, որը փլատակների կույտի վերածվեց: Մենք այդ պարտք ենք Տիրոջն արժան լինելու, մենք այդ պարտք ենք մեր գերմանացի ժողովրդի կոխկորտված արժանապատվության վերականգնման համար... Միթե՞ շատ կհամարվեր, եթե յուրաքանչյուր ավետարանական համայնք հոգ տաներ գեթ մեկ հայ որբ երեխայի համար...»: 1071

Իր նոր առաջադրանքը՝ Մեծ եղեռնից մազապուրծ որբերի խնամքի կազմակերպումը 1072 հնարավորինս արդյունավետ իրագործելու նպատակով նա վճռել էր պատերազմի ավարտից հետո վերջնականապես ամրագրել և օրինականացնել իր նոր ընկերության՝ «Դր. Լեփսի-

1071. Schäfer R., Geschichte..., էջ 104-105:

1072. Հայ որբերի ընդհանուր քվաքանակն այդ շրջանում, ըստ ամերիկյան օգնության կոմիտեների տվյալների, հասնում էր շուրջ 250 000-ի: St'u Lepsius J., Armenien und die Mächte, „Der Orient“, 1920, էջ 39: Հմնտ. Lepsius J., Helft Kinder retten!, անդ, էջ 67-ին հաջորդող հատվածը:

1069. „Der Orient“-ի տարեկան բաժանորդագինն արժեք 10 մարկ: Այն բարեկամները, որոնք 10 մարկ և ավելի ամրամալճար էին մուծում կազմակերպությանը, պարբերականը ստանում էին անվճար: Նշված գումարից ավելի փոքր ամրամալճար մուծող բարեկամներին ուղարկվում էին միայն պարբերականի առանձին համարներ: Այլապես պարբերականի մեկ համարն արժեք 1 մարկ, իսկ գույգ համարները միասին 1,50 մարկ: Այդ սահմանափակումները թռուցիկների վրա չէին տարածվում: Անդ:

1070. St'u Lepsius J., Ich bitte alle Leser dieser Zeitschrift, „Der Orient“, 1919, 1-ին էջին նախորդող կոչը:

գրասենյակային և փոստային առաքումների ծախսեր, ապահովագրություններ և այլն), իսկ 26605,54 մարկ՝ արոպագանդայի, մասնավորապես «Der Orient», «Mitteilungen» պարբերականների և թուրքիկների հրատարակության, ինչպես նաև շրջիկ զեկուցումների համար կատարված ծախսերի հատուցմանը: 1082

1919 թ-ին Լեփսիուսը մտադիր էր Ուռնայում սեփական միջոցներով հիմնել մի նոր որբանոց: Այդ մասին նա տեղեկացրել էր նաև այնտեղ գտնվող իր լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Ֆիշերին, որը նրան այդ առթիվ գրում էր հետևյալը. «Եթե Դուք կամենում եք որբախնամ գործը շարունակել և, ինչպես Դուք եք գրում. մի սեփական որբանոց պահել, ապա անհրաժեշտ է դրա համար մեծ գումար հատկացնել: Ես դեռ չեմ կարող ասել, թե որբանոցի հիմնադրումը և գործարկումը որքան կարժենա: Հավանաբար Ձեզ կհաջողվի շուտով ավելի մեծ գումարներ փոխանցել: Հայերի զրկանքները երկրի ներսում պետք է որ անասելի լինեն...»: 1083

Լեփսիուսի մտադրությունը, սակայն, չէր կարող իրագործել, քանի որ խաղաղության գործընթացի ձգձգման հետևանքով Թուրքիայի ներքաղաքական իրավիճակը շարունակում էր գերմանական կազմակերպությունների գործունեության համար մնալ աննպաստ, և բացի այդ խորացող տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում նրա եկամուտների շարունակական նվազումն այդ անհնար էր դարձնում: Ճգնաժամ, որի ընթացքում դրամը ձեռք բերելով ուռճացված թվային արժեքներ գլխապտույտ արագությամբ շարունակում էր ուժազրկվել: Ուստի հասկանալի է, որ, ինչպես վկայում են նաև ներքորբերյալ վիճակագրական տվյալները, 1920-22 թթ. ընկերությունն առանձին որբանոցներ հիմնել չէր կարող, և օգնության աշխատանքները պետք է սահմանափակեր դեպի «աղետյալ գոտի» կատարվող դրամական առաքումներով: 1084

1082. St'u Jahresrechnung des armenischen Hilfswerks in Urfa und Umgebung, „Der Orient“, 1920, էջ 58-59:

1083. Lepsius J., Not und Hilfe, „Der Orient“, 1919, էջ 135:

1084. 1922 թ-ի եկամուտներից Թուրքիայի և Անդրկովկասի հայ փախստականների և որբերին ուղարկվել է ևս 2 250 000 մարկի օգնություն, որը կոնկրետ չափաբաշխումների հաշվարկային տվյալների բացակայության պատճառով արդյունավետ ներկայացված չէ: St'u Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1922, „Der Orient“, 1923, էջ 25:

Տարի	Մուտք		Ելք					
	Ընդհանուր	Ընդհանուր	Օգնություն Թուրքիայի հայերին	Օգնություն Կովկասի հայերին	Հանում Թախսեր և օգնություններ	Կառավ. ծախսեր	Կառավ. ծախսեր	Փոխանցված փակման ծախսեր
1920	148978, 72	148978, 72	54140, 35			43504, 97	26744,86	23288, 54
1921	224102, 62	224102, 62	968	70000	30419, 85	43571, 40	30642,73	16260, 30
1922	3376502,48	3376502,48	50000	77365, 50	142773, 95	258125,32	209656,30	

Գիտակցելով Թուրքիայում որբանոցի ստեղծման անհնարինությունը Լեփսիուսն ու իր ընկերությունն, այնուհանդերձ, ամենևին մտադրություն չունեին մեծ ձեռնարկներից հրաժարվել: Պողոս Նուբար փաշայի կողմից հիմնված Հայ բարեգործական միությունը 1922 թ-ին նախատեսել էր տարբեր երկրներում ստեղծել որբանոցներ Արևելքի փախստականների ճամբարներում թափառական կյանք վարող 50 000 անտերունչ որբերի օթևան և խնամք տրամադրելու նպատակով: 1085 Քանի որ Գերմանիայում դրամի արժեզրկման հետևանքով օտարերկրյա կապիտալի գնողունակությունը խիստ բարձր էր, միությունը ծրագրել էր իր որբանոցներից մեկը հիմնել այնտեղ: Ծրագրի իրականացման համար Լեփսիուսի հետ համագործակցության ուղիների մշակման և պայմանավորվածությունների ձեռքբերման նպատակով միության ներկայացուցիչները 1923 թ-ին սկզբին հանդիպեցին նրան: Սկիզբ առան նախնական բանակցությունները, որոնց արդյունքում վճռվեց Գերմանիայում ստեղծել մի որբանոց՝ այնտեղ ընդունելով 500 որբերի: Միությունը պարտավորվում էր հատուցել երեխաների խնամքի ծախսերի մեծ մասը, իսկ Լեփսիուսը ստանձնելու էր հաստատության կառավարման և երեխաների ուսման ու դաստիարակության հետ կապված ծախսերը: 1086

Ծրագիրը, սակայն, չիրագործվեց, քանի որ ի հայտ եկավ որբերի խնամքը խորհրդային Հայաստանում կազմակերպելու հնարավորու-

1085. Lepsius J., Unser Waisenhausplan, „Der Orient“, 1923, էջ 36:

1086. Անդ, էջ 36:

թյուն, որը երեխաների ազգային ինքնության պահպանման առումով թե միության և թե Լեփսիուսի կողմից ավելի նախընտրելի համարվեց: «Այնպիսի ազգի համար, ինչպիսին հայկականն է, որը վերջին տասնամյակի աղետի պատճառով ավելի քան կիսով չափ փոքրացավ, երեխաների ապագայնացումը մնում է որպես մեծագույն վտանգ,- նշում էր այդ առթիվ Լեփսիուսը: - Չնայած Գերմանիայում մի լավ դաստիարակության համակարգի ստեղծումը կարող էր դրան հակազդել, սակայն երկնքի չափ մեծ է տարբերությունը. արդյոք հայ երեխան հայկական հողի վրա՞, թե՞ արտասահմանում է մեծանում»: 1087

Ելնելով այդ նկատառումից և միաժամանակ համոզված լինելով, որ Չայաստանի բնակչությունը կարող էր սեփական ուժերով իր համար ճանապարհ հարթել՝ Լեփսիուսը վճռեց իր նոր օգնությունը կազմակերպել այն շրջաններում, որտեղ հայերը գտնվում էին անհամեմատ ավելի ծանր վիճակում: «Այն բանից հետո, երբ Թուրքիան իր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը ոչնչացրել կամ վտարել է, մենք հարկադրված ենք մեր աշխատադաշտը տեղափոխել ոչ թուրքական Արևելք,- այդ առթիվ նշում էր նա: - Չայաստանի հանրապետությունում, ներառյալ Կովկաս փախած թուրքահայերը, հաշվվում է մոտ 1 200 000 մարդ: Նրանք կարող են իրենց աշխատանքով իրենց կերակրել: Նմանապես նաև մյուս կովկասյան հանրապետություններում և Ռուսաստանում ապրող հայերը: Ոչ թուրքական Արևելքում և ամբողջ աշխարհում սփռված հայերը՝ հայկական սփյուռքը, հաշվվում է մոտ 800 000 հոգի: Նրանք առանց օտար օգնության չեն կարող գոյատևել»: 1088

Այնուամենայնիվ Գերմանիայում ահագնացող տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում Լեփսիուսի հիշյալ ծրագիրը նույնպես առժամանակ պետք է մնար անիրագործելի: Ավելին, 1922 թ-ից «Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելության» նյութական դրությունն այնքան վատթարացավ, որ լրջորեն վտանգվեց նաև նրա հետագա գոյությունը: Ծայր առավ մաքառումների մի ծանր շրջան, երբ նույնիսկ պարբերականի հրատարակությունը շարունակելու և այդպիսով բարեկամների հետ կապը պահպանելու համար անհրաժեշտ էր ծայրահեղ ջանքեր գործադրել: Ըստ հնարավորին կրճատվել էին բոլոր ծախսերը: Ծայ-

1087. Անդ:

1088. Lepsius J., Unsere 400 Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 74:

րահեղ խնայողության սկզբունքը գործում էր բոլոր բնագավառներում: Եթե, օրինակ, նախկինում նվիրատվությունները կազմակերպության կողմից հաստատվում էին համապատասխան անդորրագրերով, որոնք առանձին ծրարներով զանազան թուլցիկների¹⁰⁸⁹ հետ միասին ուղարկվում էին նվիրատուներին, ապա փոստային ծախսերի և թղթի գների մեծացման հետևանքով անհրաժեշտ դարձավ ստացագրումները նվիրատուներին ուղարկել սովորական փոստային բացիկների միջոցով:¹⁰⁹⁰ Այդ պարագայում իհարկե այլևս հնարավոր չէր շարունակել թուլցիկների առաքումը, որն այդուհետ կատարվում էր միայն բարեկամների կողմից ներկայացված հատուկ հայտերի դեպքում:¹⁰⁹¹ Քարոզչության ոլորտում դեռ 1920 թ-ին տեղի ունեցած այդ նահանջը 1921 թ-ին որոշակիորեն փոխհատուցվեց «հայերի գրկանքների» և օգնության անհրաժեշտության վերաբերյալ շրջիկ զեկուցումների հաճախականության մեծացմամբ, որոնք, իրականացվելով Դր. Լեփսիուսի ԱԱ-ի աշխատակիցների, մասնավորապես քարտուղար Վալտեր Ցիմերմանի և գլխավոր քարտուղար Ռ. Շեֆերի կողմից, լրացուցիչ նյութական եկամուտներ էին բերում կազմակերպությանը:¹⁰⁹²

Չայանվեր քարոզչության զարգացմանը նպաստում և որոշ եկամուտներ էր բերում նաև Չայաստանի և հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի վերաբերյալ ընկերության Տեմպել հրատարակչությունում հրատարակված աշխատությունների վաճառքը, որոնց մասին «Der Orient»-ում պարբերաբար կատարվում էին ծանուցումներ: 1921-22 թվականներին, օրինակ, այդ ցանկում ներկայացված էին,

1089. 1921 թ-ի դրությամբ Լեփսիուսն արդեն հրատարակել էր 7 թուլցիկ, որոնք ցանկացած քանակությամբ տրամադրվում էին բարեկամներին տարածելու և համայնքներում կազմակերպվող հավաքություններում օգտագործելու նպատակով: St'u Mitteilungen, „Der Orient“, 1921, էջ 14:

1090. St'u Quittungsleistung, „Der Orient“, 1920, էջ 34:

1091. Անդ:

1092. Բրեմերհաֆենի լիցեյի ուսուցիչ Վ. Ցիմերմանը, որը ճանաչում էր Արևելքը և իրազեկ էր հայության գրկանքներին, համայնքներում զեկուցումներ կարդալու համար կազմակերպությունում ընդգրկվել էր դեռ 1919 թ-ին: Մինչ այդ նա աշխատել էր նաև Ֆիլիպպոլի գերմանական դպրոցում, որտեղ ակտիվ աջակցություն էր ցուցաբերել Ավետարանյանին նրա քարոզչական գործունեության ընթացքում: St'u Vorträge, „Der Orient“, 1919, էջ 131:

ի թիվս այլոց, դր. Պ. Ռոհրբախի «Չայաստան», պրոֆ. Լ. Չաուպտի «Չայաստանը նախկինում և այժմ», դր. Յ. Լեփսիուսի «Չայ ժողովրդի մահուդին» ու «Գերմանիան և Չայաստանը 1914-18 թթ.», դր. Մ. Նիպագեի «Մի գերմանացի ավագ ուսուցչի տպավորությունները Թուրքիայից», Յ. Կյունցլերի «Արյան և արցունքների երկրում» գրքերը:¹⁰⁹³

Ճգնաժամը դիմագրավելու հարցում, անշուշտ, առաջնահերթ կարևորություն ուներ նվիրատու բարեկամների թվաքանակի ընդլայնումը: Այդ խրախուսելու, ինչպես և նվիրատվությունների՝ խիստ մտահոգիչ դարձած անկանոնությունը նվազեցնելու նպատակով 1921 թ-ի սկզբից այն բարեկամներին, ովքեր տարեկան նվազագույնը 20 մարկի վճարումներ էին կատարում, հնարավորություն էր ընձեռվում դառնալ կազմակերպության լիիրավ անդամներ՝ ի վավերացումն դրա ստանալով համապատասխան վկայականներ:¹⁰⁹⁴

1923 թ-ին գերմանական դրամի արժեզրկումը հասավ իր գագաթնակետին, որի հետևանքով Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությունը հայտնվեց անմախաղեպ ծանր նյութական դրության մեջ, և չնայած մուտքագրվող գումարները հասնում էին բիլիոնների, սակայն չէին բավարարում նույնիսկ կազմակերպության գոյատևման և կառավարման ու քարոզչության ծախսերը հոգալու համար: Տարվա ընթացքում այն ունեցավ 850 134 947 254 510, 21 մարկի ընդհանուր եկամուտ, որից 527 747 631 083 879, 21-ը կազմում էին հարկադրաբար վերցված և հետագայում մարման ենթակա վարկերը:¹⁰⁹⁵ Այդ գումարներից 327 730 352 494 332 մարկ հատկացվեց քարոզչության նպատակներին, 462 919 953 835 324, 16 մարկ կառավարման ծախսերի հատուցմանը: Բացի այդ տարեսկզբին, երբ մարկի գնողունակությունը դեռևս բավականին բարձր էր, 15 000 մարկով գնվեց զգալի քանակությամբ դեղորայք, որն իբրև օգնություն ուղարկվեց Բուլղարիայում գտնվող

1093. St'u Zu beziehen durch den Tempelverlag Potsdam, „Der Orient“, 1921, էջ 112: Հմտ. անդ, էջ 148:

1094. St'u Mitteilungen, անդ, էջ 14:

1095. St'u Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1923, „Der Orient“, 1924, էջ 54:

հայ փախստականներին,¹⁰⁹⁶ իսկ 59 484 603 131 744, 05 մարկ հատկացվեց կազմակերպության կողմից հովանավորվող երկու ուսանողների կրթության և ապրուստի ծախսերի հատուցմանը:¹⁰⁹⁷

Այդ գումարների կիրառումակության մասին մոտավոր պատկերացում տալու համար արժե թերևս նշել, որ 1923 թ-ի վերջին, երբ արժեզրկումը կասեցվեց, և շրջանառության մեջ դրվեցին ոսկեդրամները, մեկ բիլիոն թղթադրամն արժեք մոտավորապես 1 ոսկեդրամ: Ստեղծված իրավիճակում բնականաբար խոսք անգամ լինել չէր կարող արտերկրում կանոնավոր օգնության աշխատանքներ վարելու մասին. ավելին, ընկերությունը հարկադրված էր գոյատևել միայն խնայողության խստագույն պայմաններում, որից չկարողացավ խուսափել նույնիսկ «Der Orient» պարբերականը: Ամբողջ տարվա ընթացքում այն ունեցավ միայն 2 հրատարակություն՝ 44 էջ ընդհանուր ծավալով: Ընկերությունը հարկադրված էր նաև հրաժարվել 500 մարկից ավելի փոքր նվիրատվություններն անդորրագրելուց, իսկ անդամակցության տարեկան նվազագույն վճարը, որը դեռ 1922 թ-ին կազմում էր 20 մարկ, 1923 թ-ին փոխակերպվեց 1000 մարկի:¹⁰⁹⁸

Չատկանշական է, որ Լեփսիուսը, որ դեռ 1922 թ-ին հրաժարվել էր իր աշխատավարձից, 1923 թ-ին իր և իր ընտանիքի համար ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով հարկադրված եղավ վաճառել և դրամի վերածել նույնիսկ իր անձնական սեփականությունը:¹⁰⁹⁹ Կազմակերպության գանձարկղը չծանրաբեռնելու նպատակով, հետևելով Լեփսիուսի օրինակին, իր բնակարանը վաճառեց նաև

1096. Անդ: Հմտ. Lepsius J., Dank, „Der Orient“, 1923, էջ 43:

1097. Խոսքը վերաբերում է վրացի գրական-հասարակական գործիչ Գեորգ Պեռածեին, որը, 1921 թ-ի վերջին թիֆլիսաբնակ գերմանացի Ա. Լայսթի և Վրաստանի պատրիարք Ամբրոսիուսի հանձնարարագրերով մեկնելով Գերմանիա, հանդիպեց Լեփսիուսին և այնուհետև նրա հովանավորությամբ կարողացավ Գերմանիայում բարձրագույն կրթություն ստանալ: St'u Lepsius J., Ein neues Band mit Georgien, „Der Orient“, 1922, էջ 1-5: Լեփսիուսը միաժամանակ ստանձնել էր նաև մի թուրք երիտասարդի կրթության հովանավորությունը, որին նա մտադիր էր հետագայում ներգրավել մահմեդական շրջաններում քրիստոնեական քարոզչության ծավալման գործում: St'u Schäfer R., Geschichte..., էջ 115:

1098. St'u Mitteilungen, „Der Orient“, 1923, էջ 23:

1099. Schäfer R., Geschichte..., էջ 115:

գլխավոր քարտուղար Ռ. Շեֆերը,¹¹⁰⁰ իսկ մյուս աշխատակիցները հարկադրված էին բավարարվել չափազանց ցածր աշխատավարձով: Նման դժվարին զոհողությունների գնով Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությունը կարողացավ հաղթահարել ծանր ճգնաժամը և ոչ մեծ դեֆիցիտով թևակոխել 1924 թ.:¹¹⁰¹

Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսի նախկին ընկերությանը՝ ԳԱԱ-ին, ապա այնտեղ Լեփսիուսի և Ռոդրիգոսի հեռանալուց հետո համապատասխանաբար առաջին և երկրորդ նախագահներ ընտրվեցին պաստոր Վինկլերը և պաստոր Ուլրիխը, իսկ տնօրենի պարտականություններն, ինչպես նախկինում, շարունակում էր կատարել Ռյոդենբերը:¹¹⁰² Հոգաբարձության կազմում, բացի վերոնշյալ երեք անձերից, ներգրավված էին նաև Վ. Լյուրսենը (գանձապահ), պրոֆ. Դայսմանը, քահ. դր. Դիտրիխը, քահ. Ռ. Կյոզելը, Նեիրինգը, պաստոր դր. Ռյոմերը, քահ. Յ. Ջեգերը, քահ. Սթյովեգանդը, քահ. դր. Վիլելտը և խորհրդական Վուլբերտը:¹¹⁰³

Նոր նշանակումների միջոցով, սակայն, կազմակերպության նյութական դրությունը չբարելավվեց: Կորցնելով իր գաղափարական առաջնորդին և փորձառու աշխատակիցներից շատերին և մյուս կողմից անկարող լինելով դիմադրել երկրի տնտեսական կազմալուծման ու դրամի արժեզրկման մարտահրավերներին՝ այն շարունակ ավելի ու ավելի էր սուզվում ֆինանսական ճգնաժամի մեջ: Չնայած կազմակերպության 1917–1919 թթ. եկամուտների և ծախսերի վերաբերյալ անբողջական վիճակագրական տվյալներ չեն հաղորդվում, սակայն առկա տեղեկություններն էլ բավական են նրա նյութական վիճակի մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար: 1917 թ-ին այն ունեցավ 73104 մարկի եկամուտ,¹¹⁰⁴ որից 11000 մարկ առաքվեց Ուռնա:¹¹⁰⁵ Հայտնի է նաև, որ 1918 թ-ին 8000 մարկ հատ-

1100. Անդ:

1101. Դեֆիցիտը նոր դրամով կազմում էր 527, 76 մարկ: Տե՛ս Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1924, „Der Orient“, 1925, էջ 31:

1102. Տե՛ս An unsere Missionsfreunde!, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 4:

1103. Տե՛ս Das Kuratorium der Deutschen Orient-Mission, անդ, էջ 14:

1104. Անդ, էջ 17:

1105. Տե՛ս Herzliche Bitte, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 29:

կացվել էր Խոյի որբանոցի նախկին սաներ Ջավեն Թորոսյանի և Լևոն Աղայանի կրթության ծախսերին,¹¹⁰⁶ որոնք ուսում ստանալու նպատակով Ա. Հառնակի օգնությամբ 1910 թ-ին Խոյից մեկնելով Պոտսդամ՝ ապավինել էին ԳԱԱ-ի աջակցությանը:¹¹⁰⁷

Կազմակերպությունը ոչ միայն ի վիճակի չէր շարունակել որբախնամ աշխատանքներն, այլև 1918 թ-ից իր գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր հիմնովին կրճատել աշխատավարձերն ու մյուս բնագավառներում կատարվող ծախսերը: Եթե, օրինակ, գրասենյակի աշխատակիցների թիվը (բացի տնօրենը) սովորաբար վեցից չէր իջնում, ապա 1918 թ-ից չնչին աշխատավարձով այնտեղ պահվում էին միայն երկու հոգի՝ քարտուղար Շայգելհաուերը և գրավաճառ Ջաուբերը:¹¹⁰⁸ Չնայած «Der Christliche Orient»-ում շարունակ հրատարակվող օգնության խնդրանքներին և կոչերին, ճրգնաժամը, ինչպես ցույց են տալիս ընկերության՝ ստորև ներկայացվող՝ 1920-21 թթ. եկամուտների և ծախսերի վիճակագրական տվյալները, շարունակեց խորանալ նաև հետագայում:¹¹⁰⁹ 1922 թ-ին ԳԱԱ-ի

Տարի	Մուտք		Ելք								
	Ընդհանուր	Ընդհանուր	Այդ թվում մասնաճյուղերին			Աշխատակիցների այրիններին	Կառավարման ծախսեր	Սանների կրթ. համար	Պրոպագանդ. ծախսեր	Պարտքերի մարում	
Ուռնա-յի կլին.	Ֆիլիպպ.	Սոֆիա	Խոյ								
1920	155543,81	155543,81	10972	4950	3000	2700	7200	37186,16	9982,50	11115,80	10151,81
1921	132611,99	132611,99			4000	3300	4721	55386,29	12383	19992,15	500

1106. Roedenbeck, Als ein Bote des herzlichsten Dankes, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 3:

1107. Զ. Թորոսյանը ԳԱԱ-ի ծախսերով Պոտսդամի «Վիկտորիա» գիմնազիայում ուսանում էր բժշկագիտություն, իսկ Լ. Աղայանը Բեռլինի հյուսնագործական դպրոցում հմտանում էր հյուսնագործության մեջ: Տե՛ս Besondere Mitteilungen, „Der Christliche Orient“, 1917, էջ 29: ԳԱԱ-ն նպատակ ուներ Պարսկաստանում իր գործունեությունը վերականգնելուց հետո նրանց ներգրավել այնտեղ կազմակերպվող աշխատանքներում: Անդ:

1108. Տե՛ս Herzliche Bitte, „Der Christliche Orient“, 1918, էջ 21:

1109. Ֆիլիպպով և Սոֆիա ուղարկվող զունարները հատկացվում էին մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության աշխատանքներին, որոնք այնտեղ իրականացնում էր Ավետարանյանի նախկին գործընկեր, հայ ավետարանական Գրիգոր Վարդյանը:

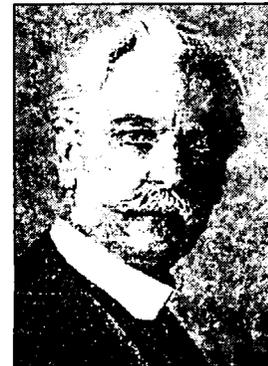
գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն պարբերականի լույս ընծայմամբ և նշված ուսանողների կրթության ծախսերի հատուցմամբ,¹¹¹⁰ իսկ տարեվերջին դրությունն այնքան անհուսալի դարձավ, որ մեկընդմիջտ դադարեց նաև պարբերականի հրատարակությունը:¹¹¹¹

1922 թ-ի հուլիսի 3-ին, երբ Ռյոդենբեքն արդեն մահացել էր,¹¹¹² հոգաբարձության կողմից տնօրենի պարտականությունները հանձնարարվեցին քահանա Վինկլերին:¹¹¹³ Միաժամանակ հոգաբարձությունից հեռացած դր. Դիտրիխի, Նեիրինգի և Վոլբերտի փոխարեն այնտեղ ընդգրկվեցին երկու նոր անձինք՝ դր. Լուբկեմանը և Հանս Շպիգելհաուերը:¹¹¹⁴ Այդ վերջին տեղաշարժերը, սակայն, նույնպես ՉԱԱ-ի տնտեսական դրությունը չբարելավեցին: Իրավիճակից այլ ելք չգտնելով՝ հոգաբարձությունը շարունակ ավելի էր հակվում որևէ կազմակերպության միանալու մտքին. հանգամանք, որ 1921 թ-ին և այդուհետ էլ դարձավ նրա նիստերում քննարկվող հիմնական օրակարգային թեման:¹¹¹⁵ Թվում է, թե այդ առումով այլընտրանք չէր կարող լինել, և ՉԱԱ-ին ոչինչ չէր խանգարում միանալ իր հիմնադրի նոր ընկերությանը, առավել ևս; որ պատերազմից հետո Լեփսիուսը նույնպես մեծ ցանկություն ուներ միավորել իր երկու կազմակերպությունները: 1922 թ-ին անձամբ ցուցաբերելով նախաձեռնություն՝ նա պրոֆ. Դայսմանի միջոցով ՉԱԱ-ի հոգաբարձությանն առաջարկեց «հարթել հին ճեղքվածքը» և միանալ իր «Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությանը»:¹¹¹⁶ Վերջինս, սակայն, Լեփսիուսի առաջարկը մերժեց և միավորման խնդրանքով դիմեց Ֆրանկֆուրտի կոմիտեին:¹¹¹⁷ ՉԱԱ-ի այդ քայլի դեմ Լեփսիուսի կատարած վճռական բո-

1110. St'u Dank und Bitte, „Der Christliche Orient“, 1922, էջ 45-46:
 1111. Այն 1917 թ-ից հրատարակվում էր քառորդ տարին մեկ անգամ:
 1112. Ռյոդենբեքը մահացել է 1922 թ-ի մարտի 14-ին: St'u Superintendent Roedenbeck, „Der Christliche Orient“, 1922, էջ 1:
 1113. St'u Mitteilung, անդ, էջ 38:
 1114. Անդ:
 1115. Schäfer R., Geschichte..., էջ 108:
 1116. Lepsius J., Erklärung, „Der Orient“, 1923, էջ 42:
 1117. Անդ: Լեփսիուսի վաղեմի գործընկեր պատոր է. Լոհմանն այդ ժամանակ Ֆրանկֆուրտի կոմիտեից արդեն հեռացել էր, և այն այդ շրջանում նախագահում էր Ֆ. Շուխարդը: St'u Verschiedene Anfragen, „Der Orient“, 1925, էջ 13:

ղոջարկումներն էական արդյունք չտվեցին: Վերջնական վճռի իրավունքը վերապահվեց Գերմանական ավետարանական միսիաների հանձնաժողովին, որը պաշտպանեց հոգաբարձության նախաձեռնությունը:¹¹¹⁸ Լեփսիուսը կարողացավ միայն ետ ստանալ իր նախկին կազմակերպության գրադարանն ու արխիվի մի մասը,¹¹¹⁹ իսկ ինչ վերաբերում էր Թուրքիայում և Պարսկաստանում գտնվող ՉԱԱ-ի անշարժ սեփականությանը և կազմակերպության բարեկամների անվանացուցակներին ու հասցեներին, ապա հոգաբարձությունը դրանք փոխանցեց Ֆրանկֆուրտի միությանը:¹¹²⁰

ՉԱԱ-ի վերջին հրապարակումը մի փոքրիկ թերթիկ էր, որն անվանագրված էր «Der Christliche Orient, Jahrgang Okt/Dezbr. 1923», և որը կազմակերպության անդամներին հրավիրում էր մասնակցելու 1924 թ-ի հունվարի 17-ին կայանալիք վերջին, եզրափակիչ ժողովին:¹¹²¹ Այդ օրից այն փաստացիորեն դադարեց գոյություն ունենալ:

ԲԵՆԷՄԻՆ ԼԵՓՍԻՈՍ

ԼԵՈՂՈՆ Դ ԳԱԶՉՈՒԿ

ՅԵՆԻ ՅԵՆԱՆԵՆ

1118. Lepsius J., Erklärung, „Der Orient“, 1923, էջ 43:
 1119. Schäfer R., Geschichte..., էջ 108:
 1120. Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 105:
 1121. Schäfer R., Geschichte..., էջ 109:

§ 2 ՈՒՌԱՎՅԻ ՄԱՍՆԱԿՆՈՒՂԸ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐՈՒՅ ԴԵՏՈ

Թուրքական ճակատում զինադադարի հաստատումից և Անտանտի ռազմական ուժերի ներխուժումից փոքր-ինչ առաջ, 1918 թ-ի հոկտեմբերի 22-ին, Ֆ. Էքարտը Գերմանիա վերադառնալու նպատակով ֆաբրիկան հանձնեց Կյունցլերի տնօրինությանն ու իր ընտանիքի հետ Ուռհայից հեռացավ՝ նոյեմբերի 8-ին հասնելով Կ. Պոլիս:¹¹²² Իր երկու երեխաների հետ միասին հիվանդանալով մալարիայով՝ էքարտը հարկադրված եղավ մի քանի շաբաթ մնալ Կ. Պոլսի հիվանդանոցում և երբ ապաքինվելուց հետո, դեկտեմբերի 31-ին նավ էր բարձրացել հայրենիք ճանապարհվելու համար, զինադադարի հանձնաժողովի պահանջով նրա մեկնումն արգելվեց: Կ. Պոլսի թերթերից մեկում նրա դեմ հրապարակվել էր մի մեղադրանք, որտեղ նշված էր, որ նա Ուռհայի հայերին մատնել էր թուրքական սրին, կողոպտել նրանց ունեցվածքը և բացի այդ «որպես գերմանական լրտես և քողարկված հրետանային կապիտան դեկավարել էր հայկական թաղամասի զընդակոծումը»:¹¹²³ Ամենայն հավանականությամբ այդ մեղադրանքի համար հիմք էր ծառայել էքարտի կողմից 1915 թ-ին ֆաբրիկան և այնտեղ մնացած հայերին թուրքերին հանձնելու իրողությունը, որի շարժառիթներն արդեն բավականաչափ պարզաբանվել են:¹¹²⁴ Եվ այնուամենայնիվ այդ՝ զգալապես ուռճացված մեղադրանքը նրա համար պետք է դառնար ճակատագրական:

1122. Անդ, էջ 101: Նա այնտեղ հանդիպեց նաև իր եղբորը՝ Բրունո էքարտին, որը պատերազմի վերջին երկու տարիներին իր ծառայությունն անցկացրել էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունում: Տե՛ս Lepsius J., Franz Eckart, „Der Orient“, 1919, էջ 147:

1123. Անդ:

1124. Տե՛ս այս աշխատության 91-92 էջերը:

էքարտը հանձնաժողովի պահանջով ձերբակալվեց և ներկալվեց Մարմարայի Պրինկիպո կղզում:¹¹²⁵ Երբ նշված մեղադրանքները Լեփսիուսին հայտնի դարձան, նա գործի դրեց իր բոլոր ջանքերը Էքարտին փրկելու համար: Նրա խնդրանքով ԱԳՆ-ն հեռագրով էքարտի պաշտպանությունը հանձնարարեց Կ. Պոլսի գերմանական ներկայացուցչությանը, և միաժամանակ դիմեց նաև այնտեղ գտնվող շվեդական պատվիրակությանն ու American Bible House կազմակերպության ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով հոգ տանել էքարտի համար, որը «երկու տասնամյակ ամերիկացի միսիոներների հետ աշխատել էր Ուռհայում»:¹¹²⁶ Լեփսիուսը լորդ Ջ. Բրայսի միջնորդությամբ Անգլիայի ԱԳՆ-ի միջոցով Կ. Պոլսի՝ Անտանտի հանձնաժողովին ուղարկեց նաև մի պաշտպանական նամակ: Սակայն նրա ջանքերը որևէ արդյունք չտվեցին, քանի որ իրադարձություններն անհամեմատ արագ զարգացան: 1919 թ-ի մարտին կղզուց փախչելու և հայրենիք վերադառնալու փորձ կատարելիս էքարտը բուլղարա-թուրքական սահմանի մոտ հրազենով սպանվեց մի թուրք ոստիկանի կողմից:¹¹²⁷

Ինչևէ, զինադադարի հաստատումից և Անտանտի կողմից Կ. Պոլսի գրավումից հետո Թուրքիայի գավառներն ուղարկվեցին կարգադրություններ մահմեդականների տներում գտնվող բոլոր հայերին, ներառյալ նաև մահմեդականների հետ ամուսնացած կանանց ազատ արձակելու և հայկական համայնքներին հանձնելու վերաբերյալ:¹¹²⁸ Այդպիսով երկար փափազված ազատությունը վերջապես իրականություն էր դառնում ողջ մնացած հայերի համար, և շուտով մեծ քաղաքներում, այդ թվում նաև Ուռհայում ի հայտ եկան հարյուրավոր նոր որբեր և այրիներ, որոնց թիվը շարունակ ավելանում էր: Զանի որ Ուռհայում հայկական համայնք չկար, այնտեղ ազատ արձակվողները տարվում էին Կյունցլերի և նրա կնոջ մոտ, որոնք

1125. Lepsius J., Franz Eckart, „Der Orient“, 1919, էջ 147:

1126. Անդ, էջ 147-148:

1127. Անդ, էջ 148: Դայերի ունեցվածքի կողոպտման «փաստը» բացահայտելու նպատակով հանձնաժողովի կողմից բռնագրավվել էր նաև նրա ուղեբեռը, որը Կ. Պոլսում այդպես էլ անհետ կորավ: Այն հայտնաբերելու և վերադարձնելու նպատակով Լեփսիուսի ու էքարտի ընտանիքի կողմից հետազայում ձեռնարկված բոլոր ջանքերն անցան ապարդյուն: Անդ:

1128. Künzler J., Im Lande..., էջ 104:

ստանձնում էին նրանց խնամքն ու վերահսկողությունը: Անասելի զրկանքների բովով անցած, մեծ մասամբ տաժանակիր աշխատանքի միջոցով իրենց օրվա հացը վաստակած կանայք և երեխաները մահմեդականների տներից վերադառնում էին ծայրահեղ հյուժված և զրկալից վիճակում, հաճախ զուրկ նույնիսկ ամենամահաբաժնուտ հագուստներից:¹¹²⁹ Ուռհայի ամերիկյան հաստատությունը, որ զինադադարից հետո ներկայացուցչական իրավունքով հանձնվել էր Կյունցլերի տնօրինությանը, նրա նախաձեռնությամբ դարձյալ վերածվեց որբանոցի՝ իր դռները բացելով անօթևան որբերի և այրիների առջև:¹¹³⁰ Ինչ վերաբերում էր, սակայն, նրանց սննդի և հագուստի հայթայթմանը, ապա Կյունցլերին վիճակված էր հաղթահարել գրեթե անհնարինը, քանի որ զինադադարից հետո ոչ մի բանկ այլևս դրամ բաց չէր թողնում, և փաստորեն արտերկրից օգնության միջոցների առաքման ճանապարհներն ամբողջովին փակվել էին:¹¹³¹ Ֆ. Է. քարտն իր մեկնումից առաջ ֆարբիկյան հանձնել էր Կյունցլերի տնօրինությանը:¹¹³² Ուստի վերջինս նախ վաճառեց այնտեղ մնացած գորգերը և բուրդը, իսկ այնուհետև, երբ այդ միջոցները նույնպես սպառվեցին, մեկնեց Յալեա՝ հուսալով այնտեղից դրամ ձեռք բերել: Այնտեղ ևս մնալով ձեռնունայն՝ Կյունցլերը վճռեց դիմել մի համարձակ քայլի. շվեյցարական մի բանկում նա դուրս գրեց 10000 ֆրանկի մի չեկ, որը տեղում էլ վաճառեց՝ համոզված լինելով, որ շվեյցարացի բարեկամների կողմից այդ գումարը երբևէ կհատուցվեր:¹¹³³ Այդ դրամով նա կարողացավ երեխաների մեծացող բազմության համար համար զգալի քանակությամբ հագուստներ, անկողնային պարզաներ և սննդամթերք հայթայթել:¹¹³⁴ 1919 թ-ի հունվարին, երբ

1129. Künzler J., *Dreißig Jahre...*, էջ 78:
 1130. Künzler J., *Im Lande...*, էջ 103: Այդ որբանոցն իր գործունեությունը դադարեցրել էր դեռ 1915 թ-ի հոկտեմբեր ամսին, երբ այնտեղ պահվող որբերն աքսորվեցին, իսկ ամերիկացի քարոզիչ Լեսլին ինքնասպանություն գործեց: Անդ, էջ 55-56:
 1131. Անդ, էջ 105:
 1132. Անդ, էջ 103:
 1133. Künzler J., *Dreißig Jahre...*, էջ 79: Հետագայում շվեյցարացիներն իրոք այդ գումարը հատուցեցին: Անդ:
 1134. Künzler J., *Das armenische Hilfswerk in Urfa und Umgebung, „Der Orient“*, 1919, էջ 37:

Կյունցլերի միջոցները կրկին ամբողջությամբ սպառվել էին, նա Լեփսիուսից ստացավ 26000 մարկ՝ կարողանալով շարունակել իր փրկարար աշխատանքները,¹¹³⁵ իսկ փետրվարի վերջին, երբ ամբողջապես նրա խնամքին ապավինած որբերի և այրիների թվաքանակը հասել էր 600-ի, իսկ դրամը դարձյալ սպառվել, նա դիմեց Յալեայում տեղակայված անգլիական ստորաբաժանումների ղեկավարությանը և ստացավ 15000 ֆրանկ՝ հնարավորություն ձեռք բերելով ևս երկու ամիս շարունակել իր գործունեությունը:¹¹³⁶

Ուռհայում հայերի թիվն առանձնապես աճեց 1919 թ-ի մարտի երկրորդ կեսից, երբ անգլիական ջոկատները մտան այնտեղ, և մինչ այդ այլ վայրերում, հատկապես Յալեայում թաքնված բազմաթիվ ուռհաբնակներ համարձակվեցին դարձյալ վերադառնալ:¹¹³⁷ Անգլիացիներն իրենց հետ բերեցին նաև մեծաքանակ գումարներ, որոնք տրամադրում էին Կյունցլերին և նրա կնոջը: Այդ միջոցներով հնարավոր դարձավ որբերի խնամքից զատ օգնել նաև աղքատներին և բացի այդ բարձր աշխատավարձով հավաքագրելով հարյուրավոր կանանց և տղամարդկանց՝ ձեռնամուխ լինել քաղաքի՝ փլուտակների վերածված հայկական թաղամասի վերականգնմանը:¹¹³⁸

Հատկանշական է, որ չնայած մահմեդականներին կարգադրվել էր ազատել իրենց տներում պահվող բոլոր հայերին, սակայն նրանք չէին շտապում հրամանին ենթարկվել: Հիմնականում ազատ էին արձակվում հիվանդները, ծեղերն ու տկարները, իսկ մյուսները կարող էին փրկություն գտնել միայն փախուստի միջոցով:¹¹³⁹ Կյունցլերը և իր կինը, սակայն, մեծ կարևորություն էին տալիս ֆիզիկապես առողջ «բանտարկյալների» ազատագրմանը, քանի որ, ինչպես նշում էր Կյունցլերը, «միայն տկարներով հայ ազգը չէր կարող վերակենդանանալ»: Ուստի պատահական չէ, որ նրանք իրենց բոլոր հնարավորություններով նվիրվեցին ազատագրման գործին: Երբ, օրինակ, տեղեկություն էր

1135. Անդ:
 1136. Künzler J., *Dreißig Jahre...*, էջ 81:
 1137. Անգլիացիներն Ուռհա հասան մարտի 24-ին: Անդ էջ 84:
 1138. Անդ, էջ 84-85: Հայկական թաղամասի 2300 տներից օգտագործման համար որոշ չափով պիտանի էին միայն 50-ը: Տե՛ս Künzler J., *Im Lande...*, էջ 108:
 1139. Անդ, էջ 104:

ստացվում մահմեդականների տանը գտնվող որևէ հայուհու մասին, նրանք այդ անմիջապես իրազեկում էին ոստիկանությանը՝ խնդրելով իրենց առաջնորդել այնտեղ: Այնուհետև տվյալ անձը ոստիկանության ուղեկցությամբ տեղափոխվում էր որբանոցի հաստատություն: ¹¹⁴⁰

Կյունցլերը շարունակ հարկադրված էր դիմակայել վերադարձած հայ կանանց, մասնավորապես փախստականների հանդեպ ձեռնարկվող մահմեդականների հետապնդումներին, ուստի իր պաշտպանյալների անվտանգությունն ապահովելու համար նա դիմեց քաղաքազխիսն խնդրելով որբանոցը հսկողության տակ վերցնել: Նրա խնդրանքը բավարարվեց, և մահմեդական «պահանջատերերն» այդուհետ հարկադրված էին գործ ունենալ շուրջօրյա հերթապահությամբ այնտեղ գործող ոստիկանական պահակակետի հետ: ¹¹⁴¹

Ինչպես արդեն տեղեկացվեց, թե կանայք և թե որբերը սկզբնապես ապրում էին ամերիկյան որբանոցի շենքում: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, այդ հաստատության տարածքն այլևս չէր բավականացնում մարդկանց ընդունելու համար, որի հետևանքով Կյունցլերի նախածեռնությամբ 1919 թ-ի մարտին որբերով բնակեցվեց նաև քաղաքի մոտ գտնվող հայկական վանքը: ¹¹⁴² Ուռուհայում հավաքված հայերի հոգևոր-կրոնական պահանջների բավարարման համար Կյունցլերը կարողացավ կարգի բերել նաև կիսավեր բողոքական եկեղեցին, որտեղ 1919 թ-ի փետրվարին կայացավ առաջին ժամերգությունը: ¹¹⁴³

Որբերին և այրիներին աշխատանքով ապահովելու համար

1140. Եթե որևէ մեկը մահմեդականների մոտ էր զննցել իր երեխաների հետ, ապա վերջիններս նույնպես անկախ իրենց ցանկությունից պարտավոր էին հետևել նրան: Աճդ, էջ 105:

1141. Աճդ: 1918 թ-ի նոյեմբերից Կյունցլերի հանձնարարությամբ ամերիկյան որբանոցում երեխաների խնամքը ստանձնեցին Ուռուհայի կենդանի մնացած փոքրաթիվ հայ տղամարդկանցից մեկը՝ Եփրեմ Դուռնազյանը (որը նախկինում եղել էր քարոզիչ ասորական բողոքական եկեղեցում), և նրա կինը: Տե՛ս Briefe von Bruder Künzler aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 19:

1142. Մինչ այդ Կյունցլերը հարկադրված եղավ այդ ամբողջովին թալանված և կիսավեր կառույցը դարձյալ վերանորոգել: Տե՛ս Künzler J., Im Lande..., էջ 109:

1143. Բողոքական եկեղեցին, պատերազմի տարիներին ծառայեցված լինելով որպես զորանոց, ավելի բարվոք վիճակում էր գտնվում, քան մեծ լուսավորչական եկեղեցին, որը հիմնակահատակ ավերված էր: Աճդ, էջ 111:

Կյունցլերի ջանքերով վերանորոգվեցին և դարձյալ սկսեցին գործել մանածագործարանը և կոշկակարանոցը, իսկ բողոքական եկեղեցու շենքը վերածվեց դպրոցի, որտեղ դասավանդում էր Ալմաստ անունով մի հայ կին: ¹¹⁴⁴ Հաստատությունն իհարկե մեծ անելիքներ ուներ բնականոն մանկությունից և ընտանեկան դաստիարակությունից երկար ժամանակ զուրկ մնացած երեխաներին դարձյալ կարգապահությանն ընտելացնելու համար: «Ծանր աշխատանք էր պահանջվում բոլոր վայրենացած երեխաներին կրկին դպրոցին և կանոնավոր կյանքին վարժեցնելու համար,- նշում էր Կյունցլերը: - Նրանք թուրքերից սովորել էին անգործությունը և դրան նույնքան լավ էին տիրապետում, որքան իրենց վարպետները: Մուսուլմանների տնտեսում անցկացրած երեք-չորս տարիները չէին կարող իրենց ազդեցությունը չթողնել ընկալուն հայերի վրա, և ես վախենում եմ, որ այդ վատ ազդեցությունը դեռ երկար կգոյատևի»: ¹¹⁴⁵

Չետպատերազմյան առաջին ամիսները Կյունցլերի համար հատկանշվեցին նաև տքնաջան բժշկական գործունեությամբ: Քանի որ դր. Ա. Աբուհայաթյանը 1918 թ-ից գտնվում էր Հալեպում, իսկ քաղաքում այլ բժիշկ չկար, զինադադարից հետո հիվանդների սպասարկումը ծանրացել էր բացառապես Կյունցլերի վրա: ¹¹⁴⁶ Բարեբախտաբար պատերազմի ավարտից փոքր-ինչ առաջ հիվանդանոցը վերադարձվել էր նրան և կարող էր դարձյալ ծառայեցվել իր բուն նպատակին, ¹¹⁴⁷ իսկ 1919 թ-ին այն ԳԱԱ-ի կողմից, որը նյութական ծանր վիճակում գրեթե ձևական գոյություն էր պահպանում, հանձնվեց Հայաստանի օգնության շվեյցարական միությանը՝ ստանալով շվեյցարական հաստատության կարգավիճակ: ¹¹⁴⁸

Ինչևէ, Կյունցլերը միայն 1919 թ-ի առաջին հինգ ամիսներին կլինիկայում կարողացավ սպասարկել շուրջ 2000 այցելուների, հատկացնել 3000 դեղատոմս և բացի այդ 250 հիվանդների սպասարկել հի-

1144. Աճդ, էջ 110:

1145. Աճդ:

1146. Աճդ, էջ 122:

1147. Աճդ, էջ 103:

1148. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 116:

վանդանոցում կատարելով 100 վիրահատություն:¹¹⁴⁹ Ապրիլին, երբ Ուռհա ժամանեցին ամերիկյան Կարմիր խաչի «Near East Relief» կազմակերպության ներկայացուցիչները, նա հնարավորություն ստացավ կրճատել իր ծանրաբեռնվածությունը և ամերիկյան որբանոցում իր խնամքի տակ գտնվող ավելի քան 500 որբերին հանձնելով նրանց¹¹⁵⁰ ամբողջովին նվիրվել բուժասարկմանը: Քանի որ Կյունցլերը դրա համար բժշկի դիպլոմ չուներ, թուրքական տեսչական մարմինների նոր հետապնդումներից խուսափելու նպատակով նա 1919 թ-ի ապրիլին հիվանդանոցը հանձնեց Ուռհայում գտնվող անգլիական ջոկատների գինավորական բժշկի վերահսկողությանը՝ այդ կերպ ապահովելով աշխատանքների շարունակումը:¹¹⁵¹ Իսկ մայիսին Հայաստանի օգնության շվեյցարական միության հանձնարարությամբ Ուռհա մեկնեց դր. Ա. Ֆիշերը, որ հունիսի 16-ին հասնելով այնտեղ՝ դարձյալ ձեռնամուխ եղավ սպասարկման գործին:¹¹⁵² Այդ հերթափոխը Կյունցլերին հնարավորություն էր ընձեռում մտածել նաև իր սեփական հանգստի մասին, և հունիսի 19-ին նա իր ընտանիքի հետ

1149. Künzler J., Bericht über die letzte Arbeit des deutschen Missionshospitales in Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 28: Դեղագործի պարտականությունները կատարում էր հիվանդանոցի նախկին դեղագործի աշակերտը՝ Թորոս Զարեհը: Նրանից բացի Կյունցլերին օգնում էին նաև չորս հիվանդապահուհիները, որոնց մասին արդեն հիշատակվել է: ԱՆդ:

1150. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 85: NER-ը մեծագույն ներդրումն ունեցավ եղեռնը վերապրած հայ ժողովրդի վերջին բեկորների փրկության գործում: Բավական է նշել, որ այդ կազմակերպությունն իր օգնության ծրագրի առաջին վեց տարիների ընթացքում, 1919-1925 թթ., Թուրքիայում և հարևան երկրներում հիմնված իր՝ ընդհանուր թվով 229 որբանոցներում հավաքել և խնամում էր ավելի քան 130000 որբերի, որոնց 75 տոկոսը դեռ տասը տարին չէր բոլորել: Միաժամանակ այն հինգ տարի շարունակ նյութական օգնություն ցուցաբերեց շուրջ 500000 փախստականների՝ նրանց համար ստեղծելով գոյատևման պայմաններ: Այդ վիթխարածավալ փրկարար աշխատանքների համար կազմակերպության կողմից ծախսված գումարը նշված ժամանակամիջոցում կազմում էր մոտ 100 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Տե՛ս Schäfer R., Geschichte..., էջ 111: Հմնտ. Lepsius J., Herr Christoffel und das Near East Relief Work, „Der Orient“, 1925, էջ 75: 1151. Künzler J., Im Lande..., էջ 123: Հմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 106: 1919 թ-ի փետրվարից հիվանդանոցում դեղագործի պարտականությունները կատարում էր Գարեգին Թուրքյան անունով մի հայ: Տե՛ս Briefe von Bruder Künzler aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1919, էջ 19 1152. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1919, էջ 41:

միասին վերադարձավ Շվեյցարիա:¹¹⁵³ Քանի որ նրա մեկնումից հետո Ուռհայում օր. Հոլմեսի դեկավարությամբ գործող ամերիկյան օգնության կոմիտեն որբերի խնամքի հետ մեկտեղ ստանձնեց նաև բնակչության օգնության աշխատանքները, դր. Ֆիշերը, որն Ուռհայում միաժամանակ դր. Լեփսիուսի լիազոր ներկայացուցիչն էր, ժամանակավորապես կոմիտեին տրամադրեց նաև ֆաբրիկայի շենքը, որտեղ վերջինս ձեռնամուխ եղավ դեռ Կյունցլերի կողմից վերահիմնված արհեստագործական արտադրության ընդլայնմանը:¹¹⁵⁴ Իսկ ինչ վերաբերում էր իրեն՝ Ֆիշերին, ապա նա պետք է զբաղվեր հիվանդանոցի աշխատանքներով՝ Շվեյցարիայից ստանալով իր աշխատավարձի և ընթացիկ ծախսերի համար անհրաժեշտ միջոցները:¹¹⁵⁵

Վերջնական խաղաղության ուշացմամբ պայմանավորված անորոշության պարագայում Թուրքիայի ներքաղաքական իրադրությունը շարունակ ավելի անկայուն էր դառնում՝ լուրջ սպառնալիքներ ստեղծելով քրիստոնյաների համար: 1919 թ-ի ամռանը և աշնանը Ուռհայում դեռ հարաբերական խաղաղություն էր տիրում, և բրիտանական կայազորի ճնշմամբ թուրքական կառավարությունը միջոցներ էր ձեռնարկում, որպեսզի մահմեդականների տներից հայերի ունեցվածքը դուրս բերվեր, և դեռ գերության մեջ գտնվող հայ որբերն ու կանայք վերադարձվեին իրենց հարազատներին, եթե այդպիսիք կային, իսկ եթե ոչ, ապա ամերիկյան որբանոցին:¹¹⁵⁶ Նոյեմբերի 1-ին, սակայն, Ուռհայում տեղակայված անգլիական զինված ուժերին փոխարինեցին ֆրանսիական ջոկատները, որոնք 1920 թ-ի փետրվարից հարկադրված էին դիմագրավել քրդական ջոկատների հարձակումներին և երկու ամիս շարունակվող թեժ մարտերից հետո ապրիլին գլխովին ջախջախվեցին:¹¹⁵⁷ Չնայած Ուռհայի հայերն այդ

1153. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 88: Հմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 106:

1154. Lepsius J., Not und Hilfe, „Der Orient“, 1919, էջ 135:

1155. ԱՆդ, էջ 134-135:

1156. Vischer A., Bericht über die Tätigkeit im Spital Urfa, „Der Christliche Orient“, 1920, էջ 59:

1157. ԱՆդ, էջ 59-61: Ֆրանսիական ջոկատների դեմ թեժ պայքար էր սկսվել նաև Մարզվանում, Այնթապում և արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի ու Սիրիայի բազմաթիվ այլ շրջաններում: Տե՛ս անդ, էջ 68:

մարտերի ընթացքում չեզոք դիրք էին գրավել, և ֆրանսիացիների պարտությունից ու հեռանալուց հետո նրանց կառավարության կողմից տրվել էին ապահովության երաշխիքներ, սակայն մահմեդականների թշնամական տրամադրությունների սաստկացման պատճառով նրանք ապրում էին մշտական երկյուղի և խուճապի մեջ:¹¹⁵⁸ Մահմեդականների տներից հայ կանանց և հայապատկան ունեցվածքի ազատման մասին այլևս խոսք չիմել չէր կարող: Ընդհակառակը, հայերին սկսեցին պահանջներ ուղղվել հանձնված ունեցվածքը և կանանց վերադարձնելու վերաբերյալ: Իրավիճակը խիստ պայթյունավտանգ էր, որի հետևանքով հայերը կենտրոնացել էին բացառապես հայկական թաղամասում և փորձում էին ըստ հնարավորին ներփակ ու մեկուսի կյանք վարել՝ իրենց զրկելով նաև աշխատանքի և վաստակի բազմաթիվ հնարավորություններից:¹¹⁵⁹

Այսպիսին էր, ահա, Ուռհայում ներքաղաքական զարգացումների ընդհանուր պատկերը դր. Ֆիշերի գործունեության ամիսներին: Եվ չնայած նա պատերազմական իրադարձությունների ընթացքում շարունակ հարկադրված էր բուժօգնություն ցուցաբերել նաև ֆրանսիացի և թուրք վիրավորներին, այնուամենայնիվ միաժամանակ կարողացավ արդյունավետ գործունեություն ծավալել խաղաղ բնակչության, մասնավորապես հայերի համար: 1919 թ-ի հունիսից մինչև 1920 թ-ի մայիսի 30-ն ընկած ժամանակահատվածում կլինիկայում նրա կողմից սպասարկվեցին 9063 հիվանդներ, որոնցից 8002-ը անվճար, իսկ 1061-ը՝ լրիվ կամ մասնակի վճարումներով:¹¹⁶⁰ Նույն ժամանակամիջոցում հիվանդանոցում բուժում և խնամք ստացան 577 հիվանդներ, որոնցից 406-ը՝ միանգամայն անվճար: Նրանցից 344-ը հայեր էին, 64-ը ասորիներ, 128-ը մահմեդականներ (50 թուրք, 62 քուրդ, 12 արաբ), իսկ 41 հոգի պատկանում էին ֆրանսիական ջո-

կատներին:¹¹⁶¹ Համապատասխանաբար կատարվեց 969 վիրահատություն, ընդ որում վիրահատվածների մեծ մասը՝ 580 հոգի, դարձյալ հայեր էին, 115-ը ասորիներ, 214-ը մահմեդականներ (90 թուրք, 103 քուրդ, 21 արաբ), իսկ 56-ը ֆրանսիական սպաներ և զինվորներ: Դեղատանը մինչև 1920 թ-ի հունվարի վերջը (մյուս ամիսների վիճակագրական տվյալները բացակայում են) պատրաստվեցին 7080 դեղատոմսեր: Բացի այդ, 247 հիվանդներ դր. Ֆիշերի կողմից սպասարկվեցին տնային այցերի միջոցով:

Մինչև 1920 թ-ի մայիսի վերջը 3960 հետազոտություններ և համապատասխան բուժումներ կատարվեցին նաև Ուռհայի ամերիկյան որբանոցում, որտեղ օր. Հոլմեսի և երկու այլ ամերիկացիների կողմից խնամվող երեխաների թիվը 1920 թ-ի գարնանը հասել էր 800-ի:¹¹⁶² Անձնակազմը, որի օգնությամբ նրան հաջողվեց հասնել նման բարձր ցուցանիշների, բաղկացած էր երկու բժիշկներից,¹¹⁶³ վեց հիվանդապահուհիներից, դեղագործից և նրա օգնականից, երկու խոհարարուհիներից, մի կարուհուց, մի գնորդից, մի դռնապանից, մի ծառայից և մի բեռնակրից, որոնք բոլորը, բացառությամբ վերջինի, հայեր էին:¹¹⁶⁴

Ինչպես ցույց են տալիս վերոնշյալ թվական տվյալները, դր. Ֆիշերի և նրա օգնականների կողմից սպասարկվող մարդկանց մեծագույն մասը հայեր էին, չնայած նրանք Ուռհայի բնակչության մեջ բացարձակ փոքրամասնություն էին կազմում:¹¹⁶⁵ Նրանցից շատերին, որոնք բնակարան և ապրուստի միջոցներ չունեին, ապաքինման և

1158. Անդ, էջ 61: Ուռհայում 1920 թ-ին կային 4 հազար հայեր, որոնք գրեթե բացառապես այրիներ և որբեր էին: Տե՛ս Die Räumung Urfas durch die Franzosen, „Der Orient“, 1920, էջ 32: Ըստ Ֆիշերի վկայության, նրանց մոտ կեսն ուռհարմակ էր, իսկ մյուսները սերում էին էրզրումից, Սվասից և այլ շրջաններից, սակայն հնարավորություն չունենալով վերադառնալ իրենց հայրենի վայրերը՝ մնացել էին Ուռհայում: Տե՛ս Vischer A., Bericht über die Tätigkeit im Spital Urfa, „Der Christliche Orient“, 1920, էջ 63-64:
1159. Անդ, էջ 60-61:
1160. Անդ, էջ 62:

1161. Անդ:

1162. Անդ: Հմմտ., անդ, էջ 67:

1163. Աղբյուրներում անվանապես հիշատակվում է միայն նրանցից մեկը՝ Դր. Բեշլյանը: Տե՛ս Vischer A., 25 Jahre unter den Armeniern in Urfa, „Der Orient“, 1923, էջ 34-35:

1164. Vischer A., Bericht über die Tätigkeit im Spital Urfa, „Der Christliche Orient“, 1920, էջ 63:

1165. Մահմեդական այցելուների նվազ թվաքանակի պատճառը Ֆիշերի համոզմամբ քրիստոնյա բժիշկների և դեղագործների դեմ որոշ մահմեդական բժիշկների կողմից կատարվող պրոպագանդան էր: Մահմեդականների շրջանում այն կարծիքն էր տիրում, որ քրիստոնյա, մասնավորապես հայ բժիշկները, վրեժխնդրությունից ելնելով, իրենց կվնասեն: Անդ:

կազդուրման ընթացքում հնարավորություն էր ընծեռվում ամբողջությամբ ապավինել հիվանդանոցային խնամքին, որն օր. Յոլմեսի և նրա գործընկերների, ինչպես և Յալեպի Յայոց ազգային միության ցուցաբերած նյութական աջակցության շնորհիվ կազմակերպված էր բավական պատշաճ մակարդակով: 1166

Ինչևէ, Ֆիշերի գործունեությունը Ուռհայում երկար չտևեց: Տեղեկանալով, որ շվեյցարական օգնության կոմիտեի հանձնարարությամբ Կյունցլերը դարձյալ պատրաստվում էր վերադառնալ Ուռհա, և միաժամանակ երկյուղ կրելով, որ ֆրանսիական ջոկատների դեմ բորբոքվող պատերազմական իրադարձությունների պայմաններում այլևս հնարավոր չէր լինի նախատեսելի ժամանակահատվածում Թուրքիայից հեռանալ՝ նա հիվանդանոցի վերահսկողությունը հանձնեց օր. Յոլմեսին և մայիսի 30-ին, օգտվելով մեկնման մի պատեհ հնարավորությունից, իր կնոջ հետ միասին վերադարձավ Շվեյցարիա: 1167

Յայաստանի օգնության շվեյցարական միության կողմից հրահանգավորված լինելով Ուռհայի հիվանդանոցը լուծարել և ակնկալվող անկախ Յայաստանում հիմնել մի նոր շվեյցարական որբանոց՝ Յ. Կյունցլերը 1920 թ-ի օգոստոսին դարձյալ վերադարձավ Ուռհա: 1168 Մի կողմից, սակայն, Սևրի պայմանագրի ծախողումը և մյուս կողմից Ուռհայի 4000-5000 հայերի բուժապասարկումն ապահովելու անհրա-

1166. Անդ, էջ 67-68:

1167. Անդ, էջ 59:

1168. Künzler J., Letzter Bericht über das Spital in Urfa, „Der Orient“, 1923, էջ 29: Ա. Ֆիշերն այնուհետև Մյունխենում և Վիեննայում վերապատրաստման դասընթացներ անցնելուց հետո Բազելում շարունակեց զբաղվել բժշկական գործունեությամբ՝ զուգահեռաբար ակտիվորեն աշխատակցելով Յայերի շվեյցարացի բարեկամների միությանը: Բացի այդ նա 1928 թ-ի հոկտեմբերի 4-ից դարձավ Լիբանանի հայ կույր որբերի օգնության շվեյցարական միության նախագահը: Ուռհայում, սակայն, դր. Ֆիշերը ձեռք էր բերել մի քոջային հիվանդություն, որից երբևէ չկարողացավ ապաքինվել, և որի հարաճում բարդացման հետևանքով 1930 թ-ի հունիսի 6-ին, 53 տարեկան հասակում նա Բազելում վախճանվեց: Ա. Ֆիշերի կինը՝ Գերտրուդ Ֆիշերը, որն ամուսնու հավատարիմ ուղեկիցն էր եղել նրա ողջ կյանքի ընթացքում և նրա հետ միասին նվիրվել հայության վերջերի ամոքմանը, նրա մահից հետո երկար ժամանակ գործում էր որպես Յայերի շվեյցարացի բարեկամների միության վարչության անդամ: Նա մահացել է 1968 թ-ի նոյեմբերի 16-ին: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 150, 154 և 251:

ժեշտությունը նրան դրդեցին հրաժարվել հաստատությունը լուծարելու մտքից և մնալով Ուռհայում՝ դր. Բեշլյանի օգնությամբ շարունակել սպասարկումը: Այդ իհարկե այնքան էլ դյուրին չէր, եթե նկատի առնենք, որ 1921 թ-ին շվեյցարական կոմիտեն Կ. Պոլսում մի նոր աշխատաճյուղ հիմնելու նպատակով հրաժարվեց ստանձնել Ուռհայի հիվանդանոցի բյուջետային ծախսերը, և այն մնաց առանց ֆինանսավորման: 1169 Չնայած դրան, Կյունցլերն այնուամենայնիվ 1921 թ-ին կարողացավ ապահովել բուժապասարկման աշխատանքների բնականոն ընթացքը՝ զբանցելով բավականին բարձր ցուցանիշներ: Տարվա ընթացքում հիվանդանոցում բուժում ստացան 531 հիվանդներ, որոնցից 341-ը քրիստոնյաներ էին, այդ թվում՝ 138-ը հայ որբ երեխաներ: Միաժամանակ տեսակցությունների ընթացքում սպասարկվեցին 7524 այցելուներ, որոնցից 5038-ը քրիստոնյաներ էին, իսկ 1066-ը մահմեդականներ: Յամապատասխանաբար անվճար են սպասարկվել 4834 քրիստոնյաներ և 351 մահմեդականներ: Դեղատանը մասնակի կամ լրիվ վճարմամբ հատկացվել է 5534, իսկ միանգամայն անվճար՝ 3136 դեղատոմս. և բացի այդ 527 դեղատոմս անվճար հատկացվել է որբանոցում գտնվող որբերին: 1170 Ինչպես ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները, վճարումները մեծ մասամբ կատարում էին մահմեդականները, և այդ հնարավորություն էր ընծեռում հատուցել նաև անվճարունակ քրիստոնյաների բուժման համար կատարվող ծախսերը:

Ինչևէ, քանի որ շվեյցարացի բարեկամները դադարեցրել էին Ուռհայի բուժապասարկման ֆինանսավորումը, Կյունցլերը և իր կինը 1922 թ-ի սկզբին աշխատանքի ընդունվեցին ամերիկյան NER (Near East Relief) կազմակերպության Ուռհայի մասնաճյուղում, որտեղ Կյունցլերը վարում էր հաշվապահական գործերը, և բացի այդ կնոջ հետ միասին զբաղվում որբերի խնամքով: 1171 Նա համապատասխանաբար հիվանդանոցի շենքը մի մասը հատկացրեց ամերիկյան որբանոցի որբերի բուժապասարկման նպատակին, իսկ մյուս սենյակները, բացի դեղատոմից և վիրահատարանից, ժամանակավորապես բնակեցվեցին նոր որբերով, որոնց թիվը շարունակ ավելանում

1169. Künzler J., Letzter Bericht über das Spital in Urfa, „Der Orient“, 1923, էջ 29:

1170. Տե՛ս Aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1922, էջ 30:

1171. Անդ:

էր: Բնակության նպատակով որբերին հատկացվեց նաև դր. Ֆիշերի՝ Ուռնայում գտնվող առանձնատունը: Այնտեղ տեղափոխվեցին հիմնականում ամերիկյան հաստատության այն երեխաները, որոնք որբանոցում տեղ չլիներու պատճառով ժամանակավորապես տեղավորվել էին վրանների տակ:¹¹⁷²

Ինչևէ, երկրի ներքին զարգացումները օրեցօր ավելի աննպաստ էին դառնում որբախնամ և բարեգործական աշխատանքների համար: Քեմալական կառավարությունը 1921 թ-ից սկսեց բացահայտ արգելքներ հարուցել թուրքիայում գտնվող քրիստոնեական քարոզչական և բարեգործական ընկերությունների առջև՝ հարկադրելով նրանց երկրից հեռանալ:¹¹⁷³ Այդ իհարկե վերաբերում էր նաև այն կազմակերպություններին, որոնք զբաղվում էին բացառապես հայ որբերի խնամքով: Միաժամանակ մահմեդական շրջաններում շարունակ վերելք ապրող ազգայնական տրամադրությունների պայմաններում քրիստոնյաների համար ստեղծվել էր խիստ վտանգավոր և անկայուն իրադրություն: Մարզվանում, Մարաշում, Հաճնում և այլ վայրերում տեղի ունեցած նոր կոտորածները վկայում էին, որ քրիստոնյաները նաև խաղաղության հաստատումից հետո թուրքիայում անվտանգության երաշխիքներ ունենալ չէին կարող:¹¹⁷⁴ Որբախնամ ամենամեծ՝ Near East Relief կազմակերպությունը, բնականաբար, առաջինների թվում պետք է մտահոգված լիներ անկանխատեսելի հետևանքներով հղի այդ իրավիճակով:¹¹⁷⁵ Որբերի խնամքը շարունակելու համար այն առժամանակ հարկադրված եղավ համաձայնել կառավարության ներկայացրած պահանջներին և յուրաքանչյուր քրիստոնյա երեխայի դիմաց իշխանություններին վճարել նաև մեկ թուրք երեխայի խնամքի համար անհրաժեշտ ծախսերը:¹¹⁷⁶ Որոշ ժամանակ անց, սակայն, պարզվեց, որ այդ գումարները նախանշված

1172. Անդ: Դեղատունը դեռ շարունակում էր սպասարկել բնակչությանը, սակայն հիվանդանոցի գործունեությունը դադարեցվեց, քանի որ այն ոչ ոքի, նաև ամերիկյան կազմակերպության կողմից նյութական աջակցություն չստացավ: Անդ:

1173. Schäfer R., Geschichte..., էջ 110:

1174. Lepsius J., Herr Christoffel und das Near East Relief Work, „Der Orient“, 1925, էջ 71:

1175. Անդ, էջ 71: Հմմտ. Lepsius J., Unser Waisenhausplan, „Der Orient“, 1923, էջ 35:

1176. Lepsius J., Herr Christoffel und das Near East Relief Work, „Der Orient“, 1925, էջ 71:

նպատակին չէին ծառայում՝ յուրացվելով թուրք պաշտոնյաների կողմից: Քանի որ հայ որբերի խնամքն այդ կերպ չափազանց թանկ էր դառնում, և բացի այդ նրանց անվտանգությունը թուրքիայում երաշխավորված չէր, NER-ը 1922 թ-ի գարնանը վճռեց թուրքիայում իր խնամքի տակ գտնվող որբերին տեղափոխել ոչ թուրքական անվտանգ տարածքներ, մասնավորապես Հունաստան և Սիրիա:¹¹⁷⁷ Հաշվի առնելով Կյունցլերի փորձառությունը և լեզուների իմացությունը՝ ընկերությունը նրան առաջարկեց մասնակցել այդ ձեռնարկի իրականացմանը, որը և վերջինս ընդունեց: Ապրիլին, երբ կառավարությունը հայ կամանց և երեխաներին պաշտոնապես թույլատրել էր թուրքիայից հեռանալ, Կյունցլերը ձեռնամուխ եղավ իր նոր առաջադրանքի կատարմանը՝ մինչև նույններ իր կնոջ հետ միասին հաջողությամբ իրականացնելով Ուռնայի, Մարդինի, Դիարբեքի և Խարպութի թվով 8000 որբերի տեղափոխումը Սիրիա:¹¹⁷⁸ Նրանք որբերին տեղափոխում էին մինչև Ուռնայից 90 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սիրիայի սահմանը, որտեղից վերջիններս ամերիկացիների ուղեկցությամբ մեկնում էին Հալեպ:¹¹⁷⁹

Աշնանը, երբ թուրքիայում բուրք քրիստոնյաներին թույլատրվեց արտագաղթել,¹¹⁸⁰ երկրի տարբեր շրջաններում, այդ թվում նաև Ուռնայում գտնվող՝ հայության վերջին մնացորդները նույնպես սկսեցին հեռանալ հարևան երկրներ: Եկավ նաև Ուռնայի հիվանդանոցի և կլինիկայի փակման ժամանակը, որը տեղի ունեցավ 1922 թ-ի հոկտեմբերի 1-ին:¹¹⁸¹ Այնուհետև Կյունցլերը և իր կինը, ընդունելով NER-ի կառույցում իրենց գործունեությունը շարունակելու առաջարկը, մեկնեցին Լիբանան և այնտեղ 1923 թ-ի փետրվարի 6-ից ստանձնեցին

1177. Անդ, էջ 72:

1178. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 104: Հմմտ. Lepsius J., Unsre 400 Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 75:

1179. Հիվանդները և թույլերը մեկնում էին ավտոմեքենայով, առողջ փոքրիկները՝ սայլերով, իսկ տասը տարեկան և ավելի մեծ երեխաները մինչև Ուռնա ընկած ճանապարհին անցնում էին ոտքով, իսկ Ուռնայից մինչև Սիրիայի սահմանը մասամբ ոտքով և մասամբ սայլերով: Sb'u Letzte Nachrichten aus Urfa, „Der Christliche Orient“, 1922, էջ 51: Հմմտ. Künzler J., Dreißig Jahre..., էջ 95-96:

1180. Künzler J., Letzter Bericht über das Spital in Urfa, „Der Orient“, 1923, էջ 30:

1181. Անդ:

Բեյրութից 25 կմ հեռու գտնվող մի լեռնային գյուղում Ղազիրում հիմնված նոր որբանոցի ղեկավարումը, որտեղ հավաքվել էին շուրջ 1500 հայ երեխաներ:¹¹⁸² Ճակատագրի բերումով շուտով այնտեղ պետք է ուղղվեր նաև Լեփսիուսի նոր փրկարար առաքելությունը:

1924 թ-ին Լեփսիուսի ընկերության տնտեսական դրությունը նկատելիորեն կայունանում էր: «Der Orient»-ի հրատարակությունը զգալիորեն բարելավվեց. այն թողարկվում էր երկու ամիսը մեկ անգամ, տարեկան բաժանորդագինը կազմում էր 2 մարկ (նոր դրամով),¹¹⁸³ իսկ 1925 թ-ի երկրորդ կեսից՝ 2,40 մարկ:¹¹⁸⁴ Կազմակերպության տարեկան անդամավճարը նոր դրամով կազմում էր 20 մարկ: Անդամներ էին դառնում նաև այն բարեկամներն, ովքեր տարեկան 20 մարկ և ավելի նվիրատվություններ էին կատարում կազմակերպությանը:¹¹⁸⁵ Ֆինանսական ճգնաժամի հաղթահարմամբ, այնուամենայնիվ, արտերկրում օգնության աշխատանքների վերահիմնման բոլոր խոչընդոտները չվերացան: Թուրքահայ փախստականների և որբերի զանգվածները գտնվում էին Անտանտի տերությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի մանդատային տարածքներում, որտեղ գերմանական կազմակերպությունները նույնիսկ բարեգործական նպատակներով մուտք գործել էին կարող:¹¹⁸⁶ Այդ արգելքի հաղթահարման ճանապարհը մեկն էր. միանալ մի քաղաքական խոչընդոտներից գերծ միջազգային կազմակերպության և գործել նրա կառույցում:¹¹⁸⁷

Առիթը կայացավ 1924 թ-ի օգոստոսին, երբ ժնևում կազմակերպվեց NER-ի հերթական համաժողովը, որին մասնակցեց և զեկուցմամբ հանդես եկավ նաև Լեփսիուսը: Համաժողովի ընթացքում (որը տևեց օգոստոսի 28-31-ը) ծանոթանալով և կապեր հաստատելով NER-ի

1182. Künzler J., Ein Gedächtnis-Waisenhaus, „Orient im Bild“, 1928, էջ 65: Ուռհայի գորգի ֆարքիկայի շենքն այնուհետև թուրք խուժանի կողմից ենթարկվեց թալանի և որոշ ժամանակ անց պետության կողմից բռնազրավվեց: Տե՛ս Lepsius J., Unsre 400 Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 75:
 1183. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1924, էջ 31:
 1184. Lepsius J., An unsere Leser!, „Der Orient“, 1925, էջ 128:
 1185. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, էջ 125:
 1186. Schäfer R., Geschichte..., էջ 111:
 1187. Անդ:

ներկայացուցիչների հետ՝ նա վճռեց ստանձնել այդ կազմակերպության հովանավորության տակ գտնվող որբերի մի մասի խնամքը:¹¹⁸⁸

Ընտրությունը կանգ առավ Ղազիրի որբանոցի վրա, որը գտնվում էր Լեփսիուսի վաղեմի փորձառու աշխատակցի՝ Յ. Կյունցլերի ղեկավարության ներքո, և NER-ի հետ կայացած փոխադարձ պայմանավորվածության համաձայն այդ որբանոցում ապրող 450 երեխաները հանձնվեցին Դր. Լեփսիուսի անվան արևելյան առաքելության խնամակալությանը:¹¹⁸⁹ Վերջինս մասնավորապես պարտավորվում էր հոգալ երեխաների սննդի և հագուստի ծախսերը, որոնք կազմում էին որբանոցի ընդհանուր ծախսերի մոտ կեսը, իսկ ինչ վերաբերում էր մյուս՝ բուժսպասարկման, կառավարման և դասավանդման ծախսերին, ապա դրանք պետք է շարունակեր կատարել NER-ը:¹¹⁹⁰

Ինչևէ, այն, թե ընկերության գործունեությունը որքան շեշտակի էր առաջադիմում, կարող են վկայել Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքե-

Տարի	Երբ									
	Մուտք	Ընդհանուր	Դրսի հայապահպան աշխատանքներից	Օգնություն արկիներից	Արտավաճառներից	Պատվարներ	Մեծիմար	Կասավարման ծախսեր	Պրոպագանդային ծախսեր	Մնացորդ
1924	28763,71	4355,20					1230,02	7861,84	12897,65	1891,24
1924	147470,03	33569,30	879,60	4381,43	315,80	2101,11	32020,38	64965,63	8101,78	

1188. Lepsius J., Unsre 400 Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 73: NER-ի կողմից խնամվող որբերի ընդհանուր թիվը 1924 թ-ին հասնում էր 60 000-ի: Անդ, էջ 74:
 1189. Անդ, էջ 74-75: Սկզբնական շրջանում, ինչպես տեղեկացվել է Ղազիրի որբանոցում խնամվում էին 1500 որբեր: Հետագայում նրանց մեծ մասը տեղափոխվեց այլ որբանոցներ, և 1924 թ-ին այնտեղ մնացել էին 450-ը, որոնցից 105-ը կույր երեխաներ էին: Անդ, էջ 75: 1926 թ-ի սկզբին առանձին տներում բնակվող այդ կույր երեխաների խնամքը ստանձնեցին շվեյցարացիները, և փաստորեն ստեղծվեց նաև կույրերի առանձին որբանոց, որը Լեփսիուսի ընկերության ենթակայության ներքո չէր գտնվում: Տե՛ս Künzler J., April-Bericht 1926 von unserem Waisenhaus, „Der Orient“, 1926, էջ 98:
 1190. Hetzel G., Aus der Arbeit, „Orient im Bild“, 1928, էջ 30:

լուծյան 1924-25 թթ. եկամուտների և ծախսերի հետևյալ՝ հիմնական վիճակագրական տվյալները:¹¹⁹¹

Հատկանշական է, որ 1925 թ-ի եկամուտները շուրջ 5 անգամ գերազանցում էին նախորդ տարվա ցուցանիշները: Այդ հնարավոր դարձավ Լեփսիուսի և նրա գործընկերների լայնածավալ տեղեկատվական գործունեության շնորհիվ: Մեծ դեր խաղաց, անկասկած, նաև նրանց բազմամյա փորձառությունն ու աշխատանքների ճիշտ կազմակերպումը: Եթե, օրինակ, 1924 թ-ի զուտ եկամուտը կազմում էր մոտ 28 000 մարկ,¹¹⁹² ապա 1925 թ-ին այդքան գումար հայթայթվեց միմիայն շրջիկ զեկուցումների միջոցով:¹¹⁹³ Ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիուսը 1925 թ-ի վերջին վճռեց շրջիկ զեկուցողների թվաքանակն ավելացնել, և եթե 1925 թ-ին այդ գործը վարում էին միայն Լ. Ռեյերն ու Վ. Ցիմերմանը, ապա տարեվերջին նրանց միացան ևս հինգը՝ Վիլլի Ջեգերը, Լիզա Ռայնմյուլերը, պաստոր Ֆ. Շթախը, պաստոր Յոսթենը և Գեորգ Միթցները:¹¹⁹⁴ 1925 թ-ին հնարավոր եղավ 5 անգամ ավելացնել նաև քարոզչության նպատակներին հատկացվող ծախսերը. հանգամանք, որ շատ ավելի առատ «բերք» էր խոստանում ապագայի համար:

Այսպիսով, հաջողությամբ հաղթահարելով ծանր ճգնաժամի տարիները՝ Լեփսիուսը 66 տարեկան հասակում, սակայն իր նախկին ավյունով դարձյալ ձեռնամուխ եղավ համապարփակ փրկարար աշխատանքներին, որոնք, ինչպես շուտով կլուսաբանվի, միայն այդ որբանոցով չէին սահմանափակվում և լայն ու համակողմանի ծավալում գտան նաև տարագիր հայության մյուս մեծ հանգրվանում՝ Սիրիայում:

1191. Stü Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1924, „Der Orient“, 1925, էջ 30-31: Հմնտ. Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1925, „Der Orient“, 1926, էջ 96: «Ելք» գլխամասի առաջին սյունակում բերված տվյալների առնչությամբ հարկ է նշել, որ 1924 թ-ի հատկացումները կատարվել են բացառապես Վ. Յեպեի՝ հայերի ազատագրման աշխատանքին աջակցելու նպատակով, և Ղազիրի որբանոցին հատկացումներ չեն կատարվել: Իսկ 1925 թ-ի ցուցանիշը ներառում է թե Յեպեի աշխատանքներին և թե Ղազիրի որբանոցին կատարված հատկացումները: Անդ:

1192. Stü 361-րդ էջի աղյուսակային ցուցանիշները:

1193. Schäfer R., Zur Jahresrechnung, „Der Orient“, 1926, էջ 95:

1194. Stü Mitteilungen, անդ, էջ 48: Հմնտ. Dr. Lepsius Orient-Mission, անդ, էջ 65:

§ 3.

ԼԵՓՍԻՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏՎՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920-ՎԿԿՆ ԹՎՎԿՎՆՆԵՐԻՆ

1920-ական թվականներին, հասարակայնության ուշադրությունը բևեռելով բազմահազար հայ որբերի աղետալի վիճակի և օգնության աշխատանքների անհրաժեշտության վրա, Լեփսիուսը համակ ուշադրությամբ էր հետևում նաև խաղաղության գործընթացի զարգացմանը. մի գործընթաց, որը պետք է բախտորոշ նշանակություն ունենար հայ ժողովրդի դեմ գործված ոճրագործությունների դատապարտման և տասնամյակներ շարունակ շահարկվող Հայկական հարցի լուծման առումով: Հատկանշական է, որ գինադադարից հետո այդ որբան էլ մոտ և անխուսափելի էր թվում, այնուամենայնիվ Լեփսիուսը չէր շտապում կիսել հայկական վեց վիլայեթների սահմաններում մոր Հայաստանի ստեղծման հայկական շրջաններում թևածող հույսերը: «Թե արդյոք փախստականների զանգվածներին երբևէ կվիճակվի՞ վերադառնալ թուրքիայի հին հայկական գավառները, թե արդյոք հայերին տրված խոստումները, որ գոնե արևելյան Անատոլիայի՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Տրապիզոնի և Սվասի մարզերը, հայկական Կովկասի հետ միանալով, պիտի դառնան մի անկախ Հայաստան, երբևէ կիրականանա՞ն, գիտեմ միայն Փարիզի աստվածները», - գրում էր նա 1919 թ-ի վերջին:¹¹⁹⁵

Լեփսիուսի համոզմամբ Անգլիան շահագրգռված էր թուրքիային իր ազդեցության տակ պահել և «շատ չմասնատել»: Միացյալ նահանգներն իր հերթին ի նպաստ հայ ժողովրդի միջամտելու միտում

1195. Lepsius J., Not und Hilfe, „Der Orient“, 1919, էջ 134:

չէր դրսևորում: Այդ իրավիճակում նա իրատեսաբար կասկածելի էր համարում, թե հայերի ցանկություններն ամբողջությամբ կիրականանային, և վեց հայկական մարզերը կհատկացվեին նրանց: Այնուհանդերձ, Լեփսիուսի կարծիքով եթե նուսիսկ ոչ այդ մարզերն ամբողջությամբ, ապա զեթ նրանց «մեկ երրորդն» անպատճառ հատկացվելու էր փոքրիկ Հայաստանի հանրապետությանը, որն ի վիճակի չէր կերակրել իր տարածքում կուտակված հարյուր-հազարավոր փախստականներին ու որբերին և «շրջափակված իր նեղ սահմանների մեջ» սպասում էր խաղաղության վեհաժողովի որոշումներին: Նա նկատի ուներ մասնավորապես Վանի վիլայեթի մի մասը, Բիթլիս քաղաքը, Մուշի հարթավայրը և որոշ հատվածներ Էրզրումի վիլայեթից Էրզրում քաղաքի հետ միասին:¹¹⁹⁶

Ի վերջո, մեկ և կես տարվա սպասումներից հետո, 1920 թ-ի օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի հաշտության պայմանագիրը,¹¹⁹⁷ որի 88-րդ հոդվածում նշված էր, որ «Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում է որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ արդեն արել են դաշնակից տերությունները», իսկ հաջորդ 89 հոդվածով Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանների որոշման իրավունքը, ինչպես նաև Հայաստանի դեպի ծով ելք ունենալու հարցի լուծումը վերապահվում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին:¹¹⁹⁸

ԱՄՆ-ի սենատը, սակայն, դեռ 1920 թ-ի մայիսի 24-ին ձայների 11:4 հարաբերակցությամբ մերժել էր դաշնակից տերությունների՝ Սան Ռեմոյի գազաթաժողովի կողմից ապրիլի 25-ին Վ. Վիլսոնին ուղղված առաջարկն այն մասին, որ ԱՄՆ-ն ստանձներ Հայաստանի մանդատը: Ուստի հասկանալի է, որ չնայած ԱՄՆ-ի նախագահի կողմից սահմանագծումը տեղի ունեցավ,¹¹⁹⁹ այնուամենայնիվ աշխարհաքաղաքական ուժերի նոր վերա-

ձևավորման պայմաններում, ինչպես հայտնի է, վիժեցվեց, և Հայկական հարցի մի շարք նոր քննարկումներից հետո, 1921 թ-ի մարտի 12-ին Անգլիան և Ֆրանսիան, Թուրքիայի պնդմամբ պայմանագիրը վերանայելով, ընդունեցին մի նոր բանաձև՝ այսպես կոչված «Լոնդոնյան արձանագրությունը», որով Հայկական լեռնաշխարհը մնում էր Թուրքիային, և հայերին «Ազատ ու անկախ Հայաստանի» փոխարեն Թուրքիայի արևելյան սահմանագծի վրա նախատեսվում էր տրամադրել մի որոշ ինքնավարություն ունեցող «Ազգային օջախ», որի սահմանները պետք է որոշվեին Ազգերի լիգայի կողմից կազմված մի համձնաժողովի կողմից:¹²⁰⁰

Չնայած այդ բանաձևը հավանության արժանացավ նաև Ազգերի լիգայի՝ 1921 թ-ի սեպտեմբերին և 1922 թ-ի սեպտեմբերին ժնևում կայացած համաժողովներում: ինչպես նաև 1922 թ-ի մարտին Փարիզում կազմակերպված՝ մեծ տերությունների Արևելյան համաժողովում,¹²⁰¹ այնուամենայնիվ բազմաթիվ քննարկումներից հետո այն ի վերջո նույնպես մնաց ամուլ, քանի որ մեծ տերություններից ոչ ոք չհամաձայնեց ստանձնել ընդունված որոշումների իրականացման նախաձեռնությունը: Ի վերջո, 1923 թ-ի հուլիսի 24-ին Լոզանում կրնքված պայմանագրով հիշյալ «Ազգային օջախի» գաղափարը նույնպես մերժվեց, և Հայկական հարցը մեծ տերությունների քաղաքական օրակարգից վերջնականապես դուրս եկավ:¹²⁰²

Լեփսիուսը հուլյանի ու հուսախաբությունների այդ դաժան շրջապտույտում շարունակ հայ ժողովրդի հետ էր իրապարակախոսի, վեր-

1196. Lepsius J., Die armenische Republik, „Der Orient“, 1920, էջ 2:

1197. Եսայան Ա., Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965, էջ 95:

1198. Տե՛ս Der türkische Friedensvertrag, „Der Orient“, 1920, էջ 41: Պայմանագրի մասին մանրամասն տե՛ս Լազյան Գ., Հայաստան և Հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 210-213:

1199. 1920 թ-ի նոյեմբերի 22-ին ԱՄՆ-ի նախագահը հայտարարեց, որ սահմանագծման աշխատանքն արդեն կատարվել էր. Արևմտյան Հայաստանում պետք է ազատություն ստանար Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներից առանձնացված՝ 90 000 քառակուսի կմ կազմող մի տարածք, որ միանալով արդեն ազատագրված շրջաններին՝ կազմելու էր 161 370 քառակուսի կմ: Տե՛ս Mejer K., Armenien..., էջ 135: Հմմտ. Լազյան Գ., Հայաստան եւ Հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 213: Սահմանագծման մանրամասները տե՛ս անդ, էջ 215-224:

1200. Lepsius J., Das betrogene Armenien, „Der Orient“, 1921, էջ 53: «Foyer national» (ազգային օջախ) արտահայտությունը փոխառվել էր Պաղեստինի վերաբերյալ կազմված սինհիստական ծրագրից, ըստ որի Պաղեստինը պետք է մնար արաբական տիրապետության ներքո: Անդ:

1201. St'us Die Bestimmungen des Vertrags von Sevres und die Beschlüsse des Völkerbunds bezüglich Armeniens, „Der Orient“, 1922, էջ 7: Հմմտ. Aufruf an die Friedenskonferenz zu Lausanne!, անդ, էջ 94: Հմմտ. Die Lage in Armenien, անդ, էջ 43:

1202. Lepsius J., Die armenische Frage in Lausanne, „Der Orient“, 1923, էջ 2: Հմմտ. Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանության իրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000 թթ.), Երևան, 2001, էջ 25:

լուծաբանի և անաչառ քննադատի իր անհատնում ավյունն ի սպաս դնելով նրա շահերի պաշտպանությանը: Ուշագրավ է, որ Սևրի պայմանագիրը համարելով թուրքիայի՝ որպես մեծ տերության փլուզման անշրջելի վկայությունը¹²⁰³ նա այնուամենայնիվ մեծ խորագագացությամբ նախագուշացնում էր վաղօրոք ոգևորության չտրվել, քանի որ եթե ԱՄՆ-ն Հայաստանի մանդատը չստանձներ, ապա վերջինս ստիպված պետք է լիներ ապավինել ինքն իրեն և միայնակ, սեփական ուժերով տիրանալ իր տարածքներին. մի բան, որ եթե ոչ անհնար, ապա խիստ անհավանական էր: Ավելին, նշում էր նա իր «Հայաստանը և տերությունները» հոդվածում, եթե նույնիսկ Վիլսոնը որոշարկեր Հայաստանին տրվող տարածքների սահմանները, ապա հայերը դարձյալ հարկադրված պետք է լինեին դրանք զենքով նվաճել թուրքիայից, եթե չէին կամենում «սահմանափակված մնալ Արարատի ստորոտի կովկասյան հանրապետության չափազանց նեղ տարածքում»:¹²⁰⁴

Լեփսիուսի համոզմամբ թե մոտ անցյալը և թե ներկան բավականաչափ հիմքեր ընծեռում էին այդ տեսակետի հիմնավորման համար: Ցարը նույնպես պատերազմի սկզբում խոստանում էր հայերին ազատագրել, սակայն, ինչպես ցույց տվեցին իրադարձությունները, նրան Հայաստանը պետք էր առանց հայերի: Ռուսաստանի արտգործնախարար Լոբանովի կողմից ժամանակին արտահայտված այդ ըմբռնումը, Լեփսիուսի համոզմամբ, պատերազմից հետո որդեգրվել էր նաև բրիտանական քաղաքականության կողմից: Նա այդ առումով խիստ բնութագրական էր համարում բրիտանական համայնքների պալատում Հայկական հարցի առնչությամբ Լլոյդ Ջորջի ունեցած ելույթը. «Դժվարությունը կայանում է նրանում, որ այն մարզերում, որոնք մենք կամենում էինք տալ Հայաստանին, և որոնք նրա պատմական սահմաններին համապատասխանում են, այլևս հայկական բնակչություն չկա: Եթե մենք դրանք տանք նրան, ո՞վ կիրագործի մեր որոշումը: Ֆրանսիան, Անգլիան և Իտալիան... չեն ուզում իրենց ծանրաբեռնել դրանով: Մենք եվրոպայում զբաղված ենք և չենք կարող մեր գնդերը ջլատել հայերի համար տարածքներ գրավելու նպատակով, առավել ևս, որ գրավումը հեշտ չի լինի, քանի որ երկի-

1203. Lepsius J., Der türkische Friedensvertrag, „Der Orient“, 1920, էջ 32:
1204. Անդ, էջ 38:

րը առատ է լեռներով և կիրճերով: Հայաստանի հանրապետությունը, անշուշտ, կարող է իր սահմանները պաշտպանել, սակայն եթե մենք նրան ասենք՝ դուք ինքներդ ձեզ համար վերցրեք այդ տարածքները, նրանք դրա համար բավականաչափ ուժ չունեն...»:¹²⁰⁵

Առավել ուշագրավն այն է, որ Լեփսիուսն այդ կանխատեսումները կատարում էր 1920 թ-ի ամռան սկզբին, պայմանագրի ստորագրումից դեռ ամիսներ առաջ: Ի փաստարկումն իր տեսակետների նա վկայում էր նաև փոքրիկ Հայաստանի հանրապետության օրինակը, որը եթե կարողացավ «թուրքերի, թաթարների և բուլղարների» դեմ իրեն հաստատել, ապա դրա համար պարտական էր բացառապես «հայ զինվորների քաջությանը և իր դիվանագետների հմտությանը, որոնք վաղուց հասկացել են, որ դաշնակիցներից ոչ մի օգնություն սպասել չեն կարող»:¹²⁰⁶

1921 թ-ի մարտի 12-ի բանաձևի ընդունմամբ պարզ դարձավ, որ Լեփսիուսի վերապահությունները միանգամայն հիմնավոր էին, և «փոքր ազգերի ազատարարները», որոնք հայերին «ոսկու լեռներ» էին խոստանում, այժմ նրանց պահանջներին զեթ մասնակի բավարարում տալու մտադրություն չունեին: Ինչ վերաբերում էր Լոնդոնյան բանաձևով խոստացվող «Ազգային օջախին», ապա Լեփսիուսի համոզմամբ ոչ անկախ մեծ վարչատարածքային միավորի ստեղծումը և գոյատևումը թուրքիայում անիրատեսական և անիրագործելի էր: «Ո՞վ պետք է հոգ տանի, որ Կովկասի սովահար 300-400 հազար հայ փախստականները ետ տարվեն իրենց այդ «հայրենիքը»,- գրում էր նա իր՝ 1921 թ-ի մայիսին հրատարակված «խաբված Հայաստանը» հոդվածում,- ոչ ոք: Թուրքերն անկասկած տեղի չեն տա: Ո՞վ նրանց այդ կհարկադրի: Ոչ ոք: Ուրեմն հայերը ստիպված

1205. Անդ, էջ 37: Մեծ Բրիտանիայի պատգամավոր Գորացի Ռումբոլդի, քահանա Կրաֆտ-Բոնարդի և Էդուարդ Նավիլեի՝ ժնկում կայացած մի զույցից Հայկական հարցի առնչությամբ մեծ տերությունների հանցավոր անգործունեության «արդարացմանը» միտող՝ արժանահիշատակ հատված է ներկայացնում նաև Կ. Մեյերը. «Թուրքը տեղի է տալիս միայն ուժին, բայց մենք չենք կարող այդ նրան հարկադրել: Այսօր հայերի համար դարձյալ պատերազմ սկսելն անհնար է: Մենք չենք կամենում ուրանալ մեր ստանձնած պարտավորությունները, սակայն ի վիճակի չենք դրանք իրագործել: Մեզ այլ բան չի մնում, քան թուրքերի պահանջները բավարարել: Պարզ է. այդպիսով հայերը զոհաբերվում են: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 142:
1206. Տե՛ս Lepsius J., Der türkische Friedensvertrag, „Der Orient“, 1920, էջ 37:

պետք է լինեն անձամբ նվաճել իրենց «Ազգային օջախը» (որը պետք է լինի թուրքական ենթակայության ներքո)»:¹²⁰⁷ Եթե, սակայն, հայերը նույնիսկ փորձեին դա անել, շարունակում էր իր միտքը զարգացնել Լեփսիուսը, ապա Անտանտն անկասկած այդ կհամարեր խաղաղության ոտնահարում, քանի որ անգլիացիները և ֆրանսիացիները կամենում էին թուրքերի հետ զործարքներ կատարել և իրականացնել իրենց «սուրբ երդումն» այն մասին, որ թուրքերն այլևս չպետք է իշխեն քրիստոնյա ազգերի վրա: Հետևաբար, ըստ Լեփսիուսի, նման «օջախի» ստեղծումն անհնար էր, և թուրքերը շարունակելու էին երկիրն իրենց պահել, իսկ քրիստոնյաները՝ մնալ վտարանդի:¹²⁰⁸

Ստեղծված իրավիճակը Լեփսիուսին համակել էր նոր աղետների և հուսախաբությունների ծանր նախազգացումով: «Արդյո՞ք քրիստոնյաների խիղճը համաշխարհային պատերազմի պատճառով այն աստիճան է տկարացել և բթացել, որ իրավունքն ու մարդկայնությունը դարձել են դատարկ խոսքեր,- գրում էր նա իր՝ 1922 թ-ի ամռանը հրատարակված «Quo usque tandem?» հոդվածում: - ...Արդյո՞ք «դաշնակից և միացյալ տերությունները», որոնք երաշխավոր են եղել Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների պաշտպանության համար, դրա ներքո իրոք այլ բան չեն հասկացել, քան մահմեդական գերեզմանափորների և քրիստոնյա զանգվածների գերեզմանների պաշտպանությունը...»:¹²⁰⁹

Հետագա ամիսները զարմանալի ճշգրտությամբ փաստեցին Լեփսիուսի՝ նաև այդ կանխատեսումները: Եվ այնուամենայնիվ նա Հայկական հարցի վերոնշյալ զարգացումների հանդեպ հայեցողական կեցվածք չէր որդեգրել, այլ գործադրում էր իր բոլոր ջանքերը անհավանական իսկ հնարավոր դարձնելու և ընդունված որոշումների իրականացմանը հասնելու նպատակով: Նրա նախաձեռնությամբ, օրինակ, 1922 թ-ի նոյեմբերի 15-ին Բեռլինից 272 ստորագրություններով մի ընդարձակ կոչ հղվեց Լոզանի համաժողովին, որտեղ վերջինիս ուշադրությունը հրավիրվում էր աշխարհասփյուռ հայերի ծանր դրության, նրանց իրավունքների և խոստացված «Ազգային օջախի» ստեղծման անհրաժեշտության վրա:¹²¹⁰ «Նրանք այլևս չեն կարող տանել իրենց

1207. Lepsius J., Das betrogene Armenien, „Der Orient“, 1921, էջ 53:

1208. Անդ, էջ 53-54:

1209. Lepsius J., Quo usque tandem?, „Der Orient“, 1922, էջ 57:

1210. Stin Aufruf an die Friedenskonferenz zu Lausanne!, „Der Orient“, 1922, էջ 93-96:

տառապանքների բեռը, և մենք էլ մեր լուրջան բեռն այլևս չենք կարող տանել...»- նշված էր այդ կոչում:- Այս հանդիսավոր պահին, երբ վտանգված է մի ողջ ազգի գոյատևումը, մեր ծայնը ոչ մի գնով չպետք է խեղդվի նյութական, քաղաքական շահերով տարված եսականության կողմից: Մենք ավելի շուտ համոզված ենք. որ այդ շահերը, ինչպես էլ դրանք հիմնավորված լինեն, միայն այն դեպքում կարող են իրավացի լինել, երբ իրավունքի և մարդկայնության համար կատարվող նախազգուշացման կանչը անհետևանք չի կորչում: Այն, ինչ մենք հայերի համար պահանջում ենք, մի անկախ «Ազգային օջախ» է, որի անվիճելի իրավունքը այդ հնագույն ժողովուրդն այսօր ավելի, քան երբևէ, ունի: ... Մենք մեր ծայնը միացնում ենք բոլոր ազգերի՝ հայերի բարեկամների ծայներին այն պահանջով, որ հայ ժողովրդին օգնություն ցուցաբերվի տիրանալու իր իրավունքին: ... Մենք չենք կարող հանդուրժել այն միտքը, որ հայ ժողովուրդը միակն է, որն իր միլիոնավոր զավակներին զոհաբերելուց հետո կարող է դարձյալ զրկված լինել իր իրավունքներից և ազատությունից»:¹²¹¹

Կոչի հեղինակները, որոնց թվում էին պրոֆ. Ադոլֆ ֆոն Հառնակը, Արմին Վեգները, Թոմաս Մանը, Էվալդ Բանգեն, պրոֆ. Յոզ. Մարկվարտը, դր. Մարտին Նիպագեն, պրոֆ. Յուլիուս Ռիխտերը և բազում այլ համբավավոր գրողներ, եկեղեցականներ, մշակութային ու քաղաքական գործիչներ, Սևրի խաղաղության հետ կապված՝ «շատ ավելի մեծ սպասումներից» հետո «Ազգային օջախի» ստեղծումը համարում էին միակ և վերջին միջոցը, որը կարող էր աշխարհասփյուռ հայությանը հաստատուն ապագա և հայերին ու թուրքերին խաղաղ համագոյակցության հնարավորություն ընձեռել: Նրանք այդ կարևոր էին համարում նաև հարյուր հազարավոր որբերի ապագան ապահովագրելու առումով, որոնք ժամանակավոր կացարաններում սպասում էին խաղաղության հաստատման՝ «իրենց խնամքը և դաստիարակությունը նոր հայրենիքում ստանալու համար»:¹²¹²

Ինչևէ, այդ սրտառուչ կոչը նույնպես անկարող եղավ հակազդել «նյութական շահերի» գերակայությանը: Լոզանում, ինչպես հայտնի է, «Ազգային օջախի» հետ կապված հայ ժողովրդի և նրա բարեկամների վերջին

1211. Անդ, էջ 93-95:

1212. Անդ, էջ 94:

հույսերը ևս հօդս ցնդեցին, իսկ Հայկական հարցը մեծ տերությունների քաղաքականության օրակարգից վերջնականապես դուրս եկավ:¹²¹³

Լեփսիուսը Հայկական հարցի այդ տխրահռչակ «լուծման» և համաժողովի վերաբերյալ իր նկատառումներն ամբողջականորեն ներկայացրեց իր «Հայկական հարցը Լոզանում» և «Իրադրությունը Հայաստանում» հոդվածներում, որոնք հրատարակվեցին 1923 թ-ի սկզբին: Նրա համոզմամբ, Լոզանի համաժողովը ոչ այլ ինչ էր, քան տասնամյակներ ի վեր դիվանագետների «խաղազնդակը» և մեծ տերությունների «կռվախնձորը» դարձած Հայկական հարցի շահարկումների տրամաբանական ավարտը: 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Արևելքի քրիստոնյաների «հովանավորներն» իրենց քաղաքական շահմատի տախտակի վրա հայ զինվորին շարունակ այս ու այն կողմ էին մղում, որպեսզի, երբ իրենց «եսական» շահը պահանջեր. նրան զոհաբերեին, նշում էր Լեփսիուսը: Եվ այդ զոհաբերման արարողությունը կատարվեց Լոզանում: Հայկական հարցի և հայ ժողովրդի ողբերգությունների պատմությունը Լեփսիուսի գնահատմամբ սպառիչ կերպով փաստում էր, որ մեծ տերությունների քաղաքագետները, «ճամարտակելով» քրիստոնեության և մարդասիրության մասին, իրականում հետապնդում էին միայն իրենց նյութական շահերը. քաղաքագետներ, նշում էր նա, որոնք «երբ մարդասիրությունից են խոսում, նկատի ունեն իրենց ֆինանսական գործարքները, իսկ երբ արդարությունից են խոսում՝ նավթը»:¹²¹⁴

Իր մեկ այլ «Շուռ տված խաչակրաց արշավանքը» հոդվածում սպանիչ ծաղրով ներկայացնելով հայ ժողովրդի հովանավորությունը ստանձնած տերությունների խոսքի և գործի հակասությանը՝ Լեփսիուսը 1895-1923 թթ. միջև ընկած ժամանակամիջոցում նրանց վա-

րած քաղաքականությունը բնութագրում էր որպես ութերորդ խաչակրաց արշավանք, որի կարգախոսը Արևելքի քրիստոնյաների պաշտպանությունն էր, սակայն նպատակն, ի տարբերություն նախկին խաչակրաց արշավանքների, «նավթահանքերի և քարածխի պաշարների» ազատագրումը: Ուստի նրա համոզմամբ զարմանալի չէր, որ հայ ժողովրդի շահերի այդօրինակ «պաշտպանությունը» շարունակ հանգեցնում էր նրա դրության վատթարացմանը. մի գործընթաց, որն իր հանգուցալուծումը ստացավ աքսորի անապատներում և Լոզանում:¹²¹⁵ «Ամտանուի կառավարությունների համար հավերժական խայտառակություն կմնա այն, որ նրանք, իրենց սանկցիաներով և վերահսկիչ հանձնաժողովներով քրիստոնյա Գերմանիայի հետ վարվելով a la turca, հաղթված թուրքիային թույլատրեցին իր քրիստոնյաներին օրենքից դուրս հայտարարել և աքսորների, կոտորածների ու վտարումների պատերազմում փորձված համակարգը մեծագույն մասշտաբներով շարունակել, մինչև ի վերջո անտանտի հավանությամբ քեմալականների կողմից ողջ Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչությունը վերացվեց»:¹²¹⁶

Այնուամենայնիվ Լեփսիուսն այն կարծիքին էր, որ թուրքիան իր հայահալած քաղաքականությամբ ինքնակամ դատապարտվեց տրնտեսական փլուզման, քանի որ նրա տնտեսության հիմնական լուծը կրում էին հայերը: Մինչդեռ վերջիններս իրենց բնածին տաղանդով դարձյալ կկարողանան ասպարեզ գտնել իրենց «անխոնջ աշխատասիրության համար», նշում էր նա, և այն աստիճան ամուր արմատներ նետել, որ միայն «Աստված գիտի, թե ով ավելի երկար կյանք կունենա, հայ ժողովուրդը, թե՞ նրա դահիճները»: Ավելին, Լեփսիուսի համոզմամբ Հայկական հարցը Լոզանում ոչ թե լուծվել, այլ միայն առկախվել էր, և թուրքիան չկարողացավ օգտագործել նվազագույն կորուստներով այդ հարցից մեկընդմիշտ ազատվելու իրենց տրված պատմական հնարավորությունը, որի համար նա ապագայում ստիպված պետք է լիներ անհամեմատ ավելին հատուցել: «Թուրքիան հնարավորություն ուներ, Հայաստանի հանրապետությանը մի տարածք զիջելով կամ Կիլիկիայի մի մասում հայ փախստականների համար հայկական «Օջախ» ստեղծելով, նվազագույն կո-

1213. «Համաժողովի ելքը է և կմնա անզոհացուցիչ,- նշում է Կ. Մեյերը,- քանի որ Լոզանի պայմանագիրը հենվում է այն կեղծիքի վրա, որ հայեր այլևս գոյություն չունեն: Այդպիսով այն ոչ խաղաղությանն է ծառայում, ոչ արդարությանը: Արդյունքում հայերի դրությունն այնքան ողբերգական դարձավ, որ հազիվ թե կարելի է պատկերացնել: Թուրքական լծի սարսափներին և հետապատերազմյան տարիների անապահովությանն այժմ հաջորդեցին անհայրենիք փախստականների տառապանքները...»: St'u Mejer K., Armenien..., էջ 143:

1214. St'u Die armenische Frage in Lausanne, „Der Orient“, 1923, էջ 3:

1215. St'u Lepsius J., Der umgekehrte Kreuzzug, „Der Orient“, 1922, էջ 98-101:
1216. Lepsius J., Unser Waisenhausplan, „Der Orient“, 1923, էջ 37:

րուստների գնով հայերին հաշտեցնել, - ընդգծում էր Լեփսիուսը,- իր գործած անիրավությունները որոշ չափով ուղղել և ամեն դեպքում Յայկական հարցից ընդմիջտ ազատվել: Սակայն նա այդ նպաստավոր առիթը չօգտագործեց: Յայկական հարցը հետաձգվել է, բայց չի վերացել, և այն ցանկացած ժամանակ դարձյալ ի հայտ կգա, երբ այս կամ այն պետությանն անհրաժեշտ կլինի Թուրքիայում նվաճումներ կատարելու համար այն օգտագործել որպես պատրվակ: Այդ ժամանակ կհիշեցվեն նաև Վիլսոնի սահմանները և հայկական ջարդերը: Քանի դեռ Յայկական հարցը լուծված չէ, այն շարունակ, ինչպես Դամոկլյան սուր, կճոճվի Թուրքիայի գլխավերևում, մինչև վերջապես ասիական Թուրքիայի համար կդառնա նույնը, ինչ հունական կամ բուլղարական հարցն է եղել եվրոպական Թուրքիայի համար»: ¹²¹⁷

Ապագան անշուշտ պետք է փաստեր, թե որքան իրատես և արդիական էին Լեփսիուսի գնահատումներն ու կանխատեսումները, որը հետագայում շարունակում էր ակնդետ ուղեկցել հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրին և նրա հետ միասին չհաշտվելով Լոզանի համաժողովի տխրահռչակ որոշումների հետ՝ իր կարողությունն ի սպաս դնել նրան հետայդու ևս զորավիգ լինելու: Ըստ այդմ պարբերականը շարունակում էր իր էջերը լայնորեն տրամադրել արևմտահայության ապրած ողբերգությունների, ինչպես նաև սփյուռքում և Խորհրդային Յայաստանում տիրող իրադրության լուսաբանմանը: ¹²¹⁸

Լեփսիուսի հրապարակախոսության հիշյալ շրջանն, իհարկե, չի կարող ամբողջանալ առանց հայտնի դատավարությանը նրա ունեցած մեծանշանակ մասնակցության լուսաբանման: 1921 թ-ի մարտի 15-ին Բեռլինում (Յարդենբերգի փողոցում) Սողոմոն Թեհլերյանի կողմից ատրճանակի կրակոցներով սպանվեց Թուրքիայի նախկին ՆԳ նախարար և մեծ վեզիր Թալեաթը: ¹²¹⁹ Սենսացիոն այդ իրադարձությունը, որը մեծ աղ-

նուկ հարուցեց ոչ միայն Գերմանիայում, այլև Թուրքիայում ¹²²⁰ կախված դատական գործընթացի ելքից, կարող էր դառնալ բարոյական մեծ հաղթանակ և կամ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ օրերին եսպես վնասել նրա միջազգային վարկը: Այդ գիտակցում էր նաև Լեփսիուսը, որը, իրավական գաղտնի խորհրդական, դատապաշտպան Ադուլֆ Ֆոն Գորդոնի միջնորդությամբ իբրև փորձագետ մասնակցելով դատավարությանը, իր բոլոր հնարավորությունները գործադրեց արդարությանը և Թեհլերյանին սատար լինելու համար: ¹²²¹

Յունիսի 2-ին. երբ դատարանի նախագահը Լեփսիուսին խնդրեց իր եզրակացությունը ներկայացնել Թեհլերյանի և երկու հայ վկաների ներկայացրած տեղեկությունների հավաստիության վերաբերյալ, վերջինս հանդես եկավ մի ընդարձակ զեկույցով, որտեղ փաստերի շարադրանքին զուգահեռ մանրամասն պարզաբանումներ էին կատարվում նաև աքսորի իրականացման բուն շարժառիթների, բնույթի, ընթացքի և հետևանքների վերաբերյալ: ¹²²² Թուրքիայի՝ 1 400 000 աքսորված հայերից միայն 10 տոկոսը կարողացավ հասնել աքսորավայր, նշում էր Լեփսիուսը, մինչդեռ 90 տոկոսը ճանապարհին սպանվեց կամ, բացառությամբ առևանգված կանանց և երեխաների, զոհ դարձավ քաղցին ու ճանապարհի զրկանքներին: Ինչ վերաբերում էր աքսորավայր հասածներին, ապա նրանք ևս ոչնչացվեցին սովահարության և պարբերական կոտորածների միջոցով: «Երբ համակենտրոնացման ճամբարները նոր շարասյուներով էին լցվում,- նշում էր նա,- և մարդկանց բազմությունների համար այլևս տեղ չկար, նրանք խմբերով քշվում էին անապատները և այնտեղ մորթվում...»: ¹²²³ Այդ և նման փաստարկներով վերակերպավորելով զարհուրելի անցյալը՝ Լեփսիուսը կատարում էր նաև պարզաբանումներ Յայկական հարցի շահարկումների և մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի և

1217. Տե՛ս Die Lage in Armenien, անդ, էջ 18-19:

1218. Տե՛ս Lepsius J., Krieg und Frieden, „Der Orient“, 1924, էջ 1-7; Th. W., Der Untergang von Hadjin, անդ, էջ 7-14; Die Lage in Armenien, անդ, էջ 37-48; Lepsius J., Das Ende des türkischen Kalifats, անդ, էջ 29-31; Abeghian A., Die Armenische Diasphora, անդ, էջ 65-69; Lepsius J., Herr Christoffel und das Near East Relief Work, „Der Orient“, 1925, էջ 70-78 և այլն:

1219. Տե՛ս Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, սղագրական զեկույցում, Երևան, 1990, էջ 3:

1220. Տե՛ս այդ մասին Ռ. Շեֆերի վկայությունը, Schäfer R., Geschichte..., էջ 114: 1221. Դատական նիստին ներկա էին բազմաթիվ վկաներ, այդ թվում գերմանացի սպաներ, հյուսպատոսներ, Կարմիր խաչի ներկայացուցիչներ և մի շարք հայեր, որոնք ապրել էին եղեռնի սարսափները: Տե՛ս Lepsius J., Der Prozeß Teillirjan-Talaat, „Der Orient“, 1921, էջ 70:

1222. Տե՛ս „Gutachten von Dr. Johannes Lepsius“, անդ, էջ 88-95:

1223. Անդ, էջ 89:

Ռուսաստանի երկրի մի դիվանագիտական «խաղերի» վերաբերյալ, որոնց արդյունքում թալեթի և իր կուսակիցների կողմից ծրագրավորվեց և իրագործվեց հայ ժողովրդի բնաջնջումը:¹²²⁴ Իր ելույթից հետո Լեփսիուսը դատարանին ներկայացրեց նաև թալեթի կողմից աքսորի վերաբերյալ գաղտնի թուղթի մարզային իշխանություններին ուղարկված հեռագրերը,¹²²⁵ որոնք սպառնիչ կերպով փաստում էին հայ ժողովրդի ծրագրավորված բնաջնջման և այդ հարցում թալեթի «հեղինակային» դերի վերաբերյալ վկաների¹²²⁶ և անձամբ իր կողմից հաղորդված տեղեկությունները:

Լեփսիուսի փորձագիտական եզրակացությունն ունեցավ խիստ կարևոր նշանակություն այդ «արտասովոր» գործի շարժառիթների և ենթատեքստի վերաբերյալ դատարանին համալիր իրազեկում տալու առումով, և չնայած դատախազը համառորեն պահանջում էր թեփեղյանին դատապարտել գնդակահարության, վերջինս երդվյալ ատենակալների որոշմամբ ազատ արձակվեց:¹²²⁷ Այդ աղմկահա-

1224. Անդ, էջ 92-95:

1225. Լեփսիուսն այդ հեռագրային հրամանները քաղել էր Արամ Անտոնյանի՝ 1920 թ-ին Փարիզում լույս տեսած «Documents officiels concernant les Massacres Armeniens» աշխատությունից: Տե՛ս Erlasse von Talaat Pascha in Sachen der Deportation des armenischen Volkes. (Vorbemerkung), „Der Orient“, 1921, էջ 72:

1226. Լեփսիուսից բացի դատարանին ցուցմունքներ ներկայացրեցին նաև երկու հայ վկաներ և գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որն, ինչպես արդեն լուսաբանվել է, 1916 թ-ին զենքի գործադրման սպառնալիքով թուրքական իշխանություններին արգելել էր աքսորել Ջմյուռնիայի հայ բնակչությանը: Նրա ելույթը, սակայն, հիմնականում սահմանափակվում էր նրանով, ինչ նա իբրև զինվորական կարող էր հայտնել. որպես զինվորական նա թալեթի հրամանները չէր ստացել և փոխարենը հրահանգներ էր ստացել Եմվերից, որոնք համարելով «անմիտ» հիմնականում չէր կատարել: Տե՛ս Սոդոմոն Թեփեղյանի դատավարությունը, սղագրական զեկուցում, Երևան, 1990, էջ 107-111: Գնմտ. Lepsius J., Der Prozeß Teillirian-Talaat, „Der Orient“, 1921, էջ 70:

1227. Անդ: Պատմագիտության մեջ ավանդաբար գոյատևել է այն թյուրըմբռնումը, թե Բեռլինի դատարանը Ս. Թեփեղյանին ազատ է արձակել՝ ընդունելով նրա արարքի արդարացիությունը: Պրոֆ. Գ. Գոլթցն այդ տեսակետին մույնիսկ քաղաքական գունավորում է տալիս՝ նշելով, որ դատավարության «սենսացիոն» արդյունքում «մարդասպանը ազատ է արձակվում, և այդպիսով սպանվածը մեղավոր է ճանաչվում ցեղասպանության հարցում»: Տե՛ս Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925: Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv, München, 1998, էջ XV: Դա, սակայն, իրականությա-

նը չի համապատասխանում: Դատարանի վերջնական վճռի համար, ինչպես վկայում են ստույգ արքյուրները, վճռորոշ նշանակություն ունեցավ դատական գործում ներգրավված հայտնի հոգեբույժներ պրոֆ. Գուրգ Լիպմանի և պրոֆ. Էդմոնդ Ֆյորստերի կողմից ներկայացված փորձագիտական եզրակացությունը, ըստ որի Թեփեղյանը տառապում էր այսպես կոչված՝ «հոգեկան էպիլեպսիայով». մի ախտորոշում, որով Թեփեղյանի արարքը որակվում էր ոչ թե դիտավորյալ, այլ, ըստ քրեական օրենսգրքի՝ 51-րդ պարագրաֆի, չկանխատեսված սպանություն: Հիշյալ հոգեբույժները հարկադրված էին իրենց եզրակացությունը հիմնավորել ամենայն մանրագրիցությամբ, մղելով բազմաթիվ գիտական բանավեճեր և հերքելով դատավարությանը ներկա՝ այլ մասնագետների, մասնավորապես դր. Շթյորմերի և նրա համախոհների տեսակետը, համաձայն որի Թեփեղյանը տառապում էր միայն ֆիզիկական էպիլեպսիայով, այն է՝ մի հիվանդությամբ, որի դեպքում նշված պարագրաֆը չէր կարող գործել, և Թեփեղյանի արարքը, համաձայն քրեական օրենսգրքի 211-213 պարագրաֆների, պետք է դիտվեր որպես կանխատեսված սպանություն: Ի վերջո, սակայն, հաստատվեց Լիպմանի և Ֆյորստերի ախտորոշումը, որի հիման վրա մեղադրյալն ազատ արձակվեց: Տե՛ս Lepsius J., Der Prozeß Teillirian-Talaat, „Der Orient“, 1921, էջ 71: Այդ ամենն, անշուշտ, չի նսեմացնում այն մեծ նշանակությունը, որ ունեցավ վկաների, մասնավորապես Լեփսիուսի տեղեկատվությունը դատական գործընթացում թալեթի և Գայաստանում տեղի ունեցած եղերական իրադարձությունների վերաբերյալ բավականաչափ իրազեկում ապահովելու առումով: Գարկ է նշել, որ մեզանում բազմանշանակ հարցադրումներ և մեկնաբանություններ են ի հայտ եկել նաև դատարանում ֆելդմարշալ Կոլմար ֆոն դեր Գոլթցի բացակայության առընչությամբ: Մասնավորապես Ստ. Ալաքաջյանը դատավարության սղագրական հաշվետվության հայերեն իրատարակության առաջաբանում դա պարզաբանում է դատավարությանը քաղաքական բնույթ չտալու և ֆոն դեր Գոլթցին, իբրև թուրքական բանակի քսանամյա «մարզչի» և հայերի տեղահանության կողմնակցի, պատասխանատվությունից զերծ պահելու միտումով: «Եվ որպեսզի դատավարությանը ռազմաքաղաքական բնույթ չտրվի, - նշում է նա, - դատարան հրավիրված ֆոն դեր Գոլցին... հրաժարվեցին կանչել: ... Ֆոն դեր Գոլցը գիտեր, որ քացի այս հեռագրերից, որոնք չնթերցվեցին, դատարանում էր գտնվում Գալեպի գերմանացի ուսուցիչներ-դոկտորներ Գյուբերի, Շպիկերի և Նեպակեի՝ Ջեմալ փաշային ուղարկված նամակի պատճենը, նամակ, որտեղ նկարագրվում է աքսորյալների դժխեմ վիճակը 1919 թ-ին: .... Չկանչեցին ֆոն դեր Գոլցին, որպեսզի չասեն, թե՛ պարոն, տեսքը, ձեր առաջարկած տեղահանությանը հետևում է կոտորած, ջարդ, մախճիր, սպանող, բնաջնջում, մի ողջ ժողովրդի ոչնչացում»: Տե՛ս Սոդոմոն Թեփեղյանի դատավարությունը, սղագրական զեկուցում, Երևան, 1990, էջ 6-8: Առաջաբանի հեղինակը, սակայն, ակնհայտորեն իրագել չի եղել այն հանգամանքին, որ ֆոն դեր Գոլթցը դեռ պատերազմի ընթացքում, 1916 թ-ի ապրիլի 19-ին մահացել էր և իր մահից 5 տարի անց կազմակերպված դատավարությանը չէր կարող հրավիրվել կամ ներկա գտնվել: Տե՛ս Tamcke M., Armin T. Wegner und die Armenier, Hamburg, 1996, էջ 59:

րույց «գործը», որի ավարտին լարված սպասում էին թե աշխարհասփյուռ հայերը և թե նրանց բարեկամ ու թշնամի շրջանները, պետք է նշանավորվեր նաև որպես բարոյական մեծ հաղթանակ ողջ հայության համար:¹²²⁸ Ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիուսը ծագում էր ինչպես հարկն է՝ ապահովել դրա հրապարակայնությունը: «Der Orient»-ի 1921 թ-ի 6-րդ համարում նա հրատարակեց «Թեհլերյան-Թալեթ դատավարությունը» ծավալուն հոդվածը, որտեղ դատական գործընթացի լուսաբանման հետ մեկտեղ համակողմանի, միմյև իսկ կենսագրապատում տեղեկություններ էին հաղորդվում Թեհլերյանի և Թալեթի մասին, և վերջինիս հանցավոր անցյալի ու հայոց մեծ ողբերգության ֆոնի վրա պարզաբանվում էին նրա սպանության պատճառահետևանքային փոխառնչությունները:¹²²⁹ Նույն համարում նա հրատարակեց նաև աքսորի կապակցությամբ Թալեթի տեղական իշխանություններին ուղարկված վերոնշյալ գաղտնի հեռագրերը:¹²³⁰ իսկ հաջորդ յոթերորդ համարում բազմաթիվ հայ աքսորյալների վկայությունների հետ մեկտեղ լույս ընծայվեց նաև Լեփսիուսի՝ դատարանում ներկայացված ծավալուն զեկուցումը:¹²³¹

Իր հրապարակումներով ձգտելով ձևավորել հնարավորինս իրազեկ հասարակական կարծիք՝ Լեփսիուսը հետևողականորեն հերքում էր Գերմանիայի այն տեսաբաններին, որոնք Թալեթի անձի հետ աշխարհի Մոր վերածննդն հույսեր էին կապում: «Ասում են, որ Թալեթ փաշան նախապատրաստվել էր տեղափոխվել Անգորա՝ թուրքական հակակառավարական ուժերի մտավայրը կրկին ապագա թուրքական պետության մեծ վեգիությունը ձեռք բերելու համար,- նշում էր նա իր հոդվածներից մեկում:- Դեռ շարունակ կան գերմանացի՝ սիրող քաղաքագետներ, որոնք Թուրքիայից բրիտանական կայսրության իբրև թե անենավտանգավոր թշնամուց սպասում են աշխարհի քար-

1228. Ի պաշտպանություն Թեհլերյանի ստացվում էին նաև նամակներ զանազան հայկական համայնքներից: Տե՛ս Ադիս Աբեբայի համայնքի ուղերձը: Տե՛ս Von den Quellen des blauen Nil, „Der Orient“, 1921, էջ 111:
1229. Lepsius J., Der Prozeß Teillirjan-Talaat, „Der Orient“, 1921, էջ 65-72:
1230. Տե՛ս Erlasse von Talaat Pascha in Sachen der Deportation des armenischen Volkes, անդ, էջ 72-80:
1231. Տե՛ս Gutachten von Dr. Johannes Lepsius, անդ, էջ 88-95:

տեզի վերածնում: ... Թալեթի մահով ոչնչացավ անուղղելի թուրքասերների մեծ հույսը, քանի որ նա շարունակ համարվում էր «ուժեղ տղամարդ»: Ով այդ մարդուն դեռ չի ճանաչել, հայերի հալածանքների վերաբերյալ ստորև ներկայացվող հեռագրային հրամաններից կարող է տեղեկանալ այդ թուրք «ջենտլմենի» բուն էության մասին»:¹²³²

1924-26 թթ. Լեփսիուսի ուշադրությունը բևեռված էր նաև հայկական շրջաններին հուզող մի այլ խիստ կարևոր հարցի վրա: Թուրքական կառավարությունը պատերազմի ընթացքում տարագրված և բնաջնջված հայերի ունեցվածքի մի մասը դրամի վերածելով՝ ներդրել էր Բեռլինի պետական բանկում. ընդհանուր հաշվով 5 միլիոն թուրքական ֆունտ, որը զինադադարից հետո տեղափոխվեց Բրիտանիա և 1923 թ-ի նոյեմբերի 23-ին Փարիզում ստորագրված մի համաձայնագրով նախատեսվում էր օգտագործել ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի քաղաքացիների պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում ունեցած կորուստները հատուցելու համար:¹²³³ 1925 թ-ի հունվարին, երբ այդ կորուստների հաշվառման նպատակով Փարիզում ձևավորվեց մի հանձնաժողով, Փարիզի 3-րդ փախստականների կենտրոնական կոմիտեն հանդես եկավ վերջինիս ուղղված մի դիմումով, որտեղ փաստացիորեն հիմնավորվում էր այդ դրամազվիսի բուն պատկանելությունը և կոչ էր արվում դրա գեթ մի մասը վերադարձնել աքսորը վերապրած հայերին և շուրջ 100 000-ի հասնող հայ որբերին:

Լեփսիուսը թե այդ կոչը և թե դրամազվիսի առաջացման շարժառիթները փաստող վկայություններն ամբողջությամբ հրապարակեց նաև իր պարբերականում:¹²³⁵ միաժամանակ իր գորակցությունը հայտնելով 3ՓԿԿ-ին: Նրա համոզմամբ, այդ վկայություններից նույնիսկ միայն մեկը, որը կատարել էր Էրզրումի վիլայեթի վալի Թախսին բեյը, լիուլի բավական էր հայկական կողմի պահանջն արդարացի համարելու և այն բավարարելու համար:¹²³⁶ Լեփսիուսն այն միաժամանակ

1232. Lepsius J., Der Prozeß Teillirjan-Talaat, անդ, էջ 66-67:
1233. Տե՛ս Das Schicksal von 5 Millionen türkischen Pfund, „Der Orient“, 1925, էջ 68-69:
1234. Անդ, 69-70:
1235. Անդ, էջ 68-70:
1236. Անդ, էջ 70: Խոսքը վերաբերում էր «Ջումհուրյեթի»՝ 1924 թ-ի դեկտեմբերի 19-ի համարում Թախսին բեյի կողմից հրատարակված հետևյալ տեղեկությանը, ո-

արժևորում էր որպես հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության և աքսորի մի նոր անառարկելի ապացույց, որը կարող էր օգտագործվել այն հերքելու ջանքեր կատարող նորագույն շրջանի թուրք պատմաբանների և քաղաքագետների դեմ: «Այդ 5 միլիոն թուրքական ֆունտի ճակատագիրն ունի կարևոր փաստագրական արժեք,- նշում էր նա իր մեկնաբանություններից մեկում,- որովհետև Թախսին բեյի նամակում հաստատվում է թուրքերի կողմից հայերի ազգային ունեցվածքի կողոպտումը, և բացի այդ խոստովանություն է կատարվում նաև Թուրքիայի հայության զանգվածային աքսորի մասին, որն առանց այդ էլ փաստարկման կարիք չունի: Ցանկալի կլիներ, որ, ինչպես անմիջապես պատերազմից հետո էր, ազնիվ թուրքերը երիտթուրքական կառավարության անարգ գործերն ընդունեն և դրանով գեթ անձամբ իրենց մաքրեն համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցած մեծագույն հանցագործության մեղսակցությունից»:¹²³⁷

Թուրք կեղծարարների դեմ պայքարը Լեփսիուսին առարկայանում էր որպես ժամանակի ամենահրատապ պահանջներից մեկը: Այդ առումով նա իր առաջնագույն խնդիրը համարում էր հայ ժողովրդի հանդեպ գործված «ոճրագործությունների» նորագույն 1919-23 թվականներն ընդգրկող շրջանի լուսաբանումը, երբ արևմտահայության՝ եղեռնը վերապրած մնացորդները նույնպես հարկադրված եղան լքել իրենց պատմական հայրենիքը և փրկություն որոնել տա-

րը նա կատարել էր գողության մեղադրանքից խուսափելու համար. «Միջև աքսորման հրամանը երզրումի հայերն իրենց թանկարժեք քարերը և ոսկին անդորրագրերի դիմաց ավանդ էին տվել օտոմանյան բանկին: Աքսորից հետո ֆինանսների նախարարությունը օտոմանյան բանկից ետ պահանջեց այդ պահ տրված ունեցվածքը՝ վկայակոչելով «լքված ունեցվածքի» վերաբերյալ օրենքը: Երբ բանկը հրաժարվեց, սկսվեցին երկարատև բանակցություններ բանկի ղեկավարության և ֆինանսների նախարարության միջև, և ի վերջո նյութական երաշխիքների հիման վրա, որոնք ֆինանսների նախարարությունը տվեց, վճռվեց, որ հայերի՝ երզրումի օտոմանյան բանկում պահ տրված ողջ ունեցվածքը փոխանցվի ֆինանսների նախարարությանը: Դրա հետևանքով Ջեմալ բեյի՝ իրավասու զեներալի, միսոր Բալադյուրի՝ երզրումի բանկային բաժանմունքի ղեկավարի և Ջելալ բեյի կողմից փաթեթները հատուկ կնիքով կնքվեցին, և Ջեմալ բեյը դրանք բերեց Կ. Պոլիս ու հանձնեց ֆինանսների նախարարությանը՝ վերցնելով մի ստացական, որը դեռ գտնվում է ինձ մոտ, և մի լուսանկար, որը ես պատրաստ եմ հրապարակել»: Անդ, էջ 69-70: 1237. Անդ, էջ 70:

րագրության մեջ: «Աքսորյալների ճակատագիրը, որոնք համակենտրոնացման ճամբարներից վերադարձան հայրենիք,- գրում էր նա դեռ 1923 թ-ին,- և հաղթող տերությունների կողմից բախտի քմահաճույքին մատնված հայերի վերջնական վտարումը Թուրքիայից պատկանում է Թուրքիայի պատմության և Եվրոպայի արևելյան քաղաքականության ամենասև գլուխների շարքին»:¹²³⁸

Իր նոր մտահղացումն իրագործելու համար Լեփսիուսը դեռ 1923 թ-ի վերջին մի ուղերձ հղեց հայ ժողովրդի «բոլոր բարեկամներին» և այդ փորձություններն ապրած հայերին՝ խնդրելով ներկայացնել վերոնշյալ շրջանին վերաբերվող՝ իրենց կատարած ուսումնասիրությունները, եթե այդպիսիք կային, ինչպես և կենսագրական տեղեկությունները, որոնք կարող էին հուսալի «ատաղծ» ծառայել իր ապագա աշխատության համար:¹²³⁹ Ուշագրավ է, որ չնայած նա նախորդ՝ 1914-18 թթ. շրջանը համարում էր բավականաչափ լուսաբանված՝ նկատի ունենալով իր «Չայ ժողովրդի մահուղին» և «Գերմանիան և Չայաստանը» աշխատությունները, այնուամենայնիվ, չբացառելով, որ կարող էին նաև այդ շրջանի վերաբերյալ իր ուշադրությունից վրիպած նյութեր լինել, խընդրում էր դրանք ևս իրեն մատչելի դարձնել:¹²⁴⁰ «Ես երախտապարտ կլինեի, եթե կարողանայի ունենալ հնարավորին չափ լիարժեք նյութեր Թուրքիայից հայության արտագաղթի ողջ պատմության վերաբերյալ,- տեղեկացնում էր նա իր վերոնշյալ կոչում:¹²⁴¹

Լեփսիուսն ուներ նաև այլ կարևոր ծրագրեր ու մտահղացումներ: Դեռ 1924 թ-ին նա նախատեսում էր բարեգործական աշխատանքներ ծավալել նաև Խորհրդային Չայաստանում, և, որ ոչ պակաս ուշագրավ է, Գերմանիայում հիմնել Չայկական ակադեմիա կամ այլ կերպ ասած՝ մի գիտաուսումնական կենտրոն հայ առաքելական և մյուս հին քրիստոնյա եկեղեցիներին աջակցություն ցուցաբերելու համար:¹²⁴² Այն պետք է ծառայեր մասնավորապես այդ եկեղեցիներին

1238. Lepsius J., Eine Bitte, „Der Orient“, 1923, էջ 41:

1239. Անդ:

1240. Անդ:

1241. Անդ: Լեփսիուսը նախատեսել էր այդ հաստատությունում, ի փոխ այլոց, աշխատանքի հրավիրել նաև դր. Մեյլոն Քրիշչյանին: St'u Schäfer R., Geschichte..., էջ 118:

1242. Lepsius J., Orient-Mission, „Der Orient“, 1924, էջ 36:

պատկանող ուսանողների աստվածաբանական կրթության և վերապատրաստման, ինչպես և մահմեդական շրջաններում գործելու համար որակյալ քարոզիչներ պատրաստելու նպատակներին:¹²⁴³ Եթե նկատի առնենք, թե մինչև առաջին աշխարհամարտը հայ առաքելական և գերմանական ավետարանական եկեղեցիների համագործակցությունը որպիսի մեծ վերելք էր ապրում և որքան արգասաբեր էր հայ իրականության համար,¹²⁴⁴ ապա պարզ կդառնա, թե Լեփսիուսի ծրագիրը, հնարավորություն ընձեռելով շարունակել և զարգացնել այդ ավանդույթը, որքան հեռանկարային կարող էր լինել: Այդ կապի և նշանակության ըմբռնումով էր թելադրված այն հանգամանքը, որ Լեփսիուսը 1925 թ-ի վերջին «Der Orient»-ում լույս ընծայեց Ե. Շթիրի «Հայ աստվածաբանները Գերմանիայում» հոդվածը, որտեղ հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ էր հաղորդում Կ. Տեր-Մկրտչյանի և Գերմանիայում ուսանած մյուս հայ աստվածաբանների մասին՝ զուգահեռաբար փորձելով ի մի բերել և արժևորել երկու եկեղեցիների համագործակցության հիմնական արդյունքները:¹²⁴⁵

Ցավոք, սակայն, մեծ հայանվեր գործչին վիճակված չէր իրականացված տեսնել իր այդ և վերոնշյալ մյուս ծրագրերը: 1925 թ-ին նրա առողջական դրությունը սկսեց կտրուկ վատթարանալ՝ աշնանը (հոկտեմբերի 28-ին) հարկադրելով բուժման նպատակով մեկնել Իտալիայի Մերանո քաղաքը:¹²⁴⁶ Այդ շրջանում նրա մեծագույն բաղձանք-

ներից մեկը նաև իր ընկերության նախկին «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» անվան վերականգնումն էր, քանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, վերջին անվանումն առաջադրվել էր միայն ժամանակավորապես, հետպատերազմյան իրադրության թելադրանքով և երկու ընկերությունների մոտավոր միավորման ակնկալիքով: Մերանոյում վերջնականապես անկողնուն գամվելով և զգալով իր մոտավոր մահը, միաժամանակ իր բացակայությամբ այդ անվանափոխումը կանոնադրապես հնարավոր դարձնելու համար նա 1926 թ-ի հունվարի 22-ին հոգաբարձությանն իրագրեց առաջին նախագահի պարտականություններից իր հրաժարման և իր ավագ եղբորը՝ պրոֆ. Բեռնհարդ Լեփսիուսին այդ պաշտոնում նշանակելու՝ իր ցանկության մասին հրահանգելով նաև փետրվարի 6-ին արտահերթ նիստ հրավիրել այդ փոփոխություններն ամրագրելու նպատակով:¹²⁴⁷ Լեփսիուսին, սակայն, վիճակված չէր կատարված տեսնել նույնիսկ իր այդ վերջին պատգամները. հիվանդության դեմ պայքարն այնչա անհնար էր դառնում, և 1926 թ-ի փետրվարի 3-ին Մերանոյում նա վախճանվեց:¹²⁴⁸

Աշխարհասփյուռ հայերն անհուն կսկիծով և կորստի ցավով ընդունեցին Լեփսիուսի մահվան գույժը: Հուղարկավորության ժամանակ նրա պատգարակը շրջապատված էր, ի թիվս այլոց, նաև հայ որբերի և այրիների հոծ բազմությամբ: Հայաստանից և սփյուռքից տեղում էին բազում ցավակցական հեռագրեր, որոնց մի մասը հրատարակվում էր նաև «Der Orient»-ում,¹²⁴⁹ իսկ ապրիլի 6-ին Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելության, Գերմանա-հայկական ընկերության և Բեռլինի հայ համայնքի միացյալ նախաձեռնությամբ Բեռլինում տեղի ունեցավ հանդիսավոր պատարագ նվիրված հանգուցյալի հիշատակին, որի ընթացքում լսված սըրտառուչ զեկույցները հրատարակվեցին նաև առանձին գրքով:¹²⁵⁰

1243. Անդ: Լեփսիուսը հույս էր տածում, որ երբևէ կկարողանար նաև վերականգնել քարոզչական աշխատանքը Բուլղարիայի և Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում, որը պատերազմից հետո նմանապես ընդհատվել էր: Չմայած այդ բնագավառում նրա լավագույն օգնականները՝ Ավետարանյանը և նրա կողմից մկրտված երկու բուրքերից մեկը՝ Ահմեդ Քեշաֆն, արդեն մահացել էին, սակայն նա հույս ուներ մյուս մկրտված թուրքի՝ Նեսիմի էֆենդիի (որն ապրում էր Պոտսդամում) և իր հետ կապի մեջ գտնվող մի՝ նույնպես Ավետարանյանի կողմից մկրտված պարսիկի միջոցով այդ գործը վերականգնել, մինչև վերոնշյալ կենտրոնում կպատրաստվեն նաև նոր քարոզիչներ: Տե՛ս անդ, էջ 34:

1244. Այդ համագործակցության շնորհիվ Գերմանիայում կրթություն ստացավ հայ հոգևորականների մի երախտավոր սերունդ, որն այնուհետև իրեն նվիրեց հայ առաքելական եկեղեցու նորացման և բարեփոխման գործին: Տե՛ս Hacı Rafi Gazer, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. Und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, Göttingen, 1996:

1245. Տե՛ս Stier E., Armenische Theologen in Deutschland, „Der Orient“, 1925, էջ 115-118:

1246. Schäfer R., Geschichte..., էջ 118:

1247. Անդ, էջ 120:
 1248. Տե՛ս Pfarrer D. Dr. phil. Johannes Lepsius, „Der Orient“, 1926, էջ 1:
 1249. Ամբողջությամբ հրատարակվեցին մասնավորապես պրեզիդենտ Ա. Խատիսյանի, եվրոպարենակ հայերի առաքելական պատվիրակ եպ. Բալաքյանի, ԶԲԱ-ի, ԳԳԴ Բեռլինի կոմիտեի, Վիեննայի և Զամբուրգի հայկական համայնքների կողմից ստացված հեռագրերը: Տե՛ս Die armenischen Führer zum Tode von D. Dr. Johannes Lepsius, „Der Orient“, 1926, էջ 39-41:
 1250. Տե՛ս Die Deutsch-Armenische Gesellschaft Berlin, „Der Orient“, 1926, էջ 121: Հանդիսության ժամանակ ելույթ ունեցան մասնավորապես դր. Ջ. Գրինֆիլդը, պրոֆ. Ա. Վեկեսերը, դր. Ա. Շրայբերը, Ե. Շթիրը, պրոֆ. Ա. Դայսանը, դր. Պ. Ուորթափը

Ազուն էր համայն հայությունը: Ազուն էին նաև Լեփսիուսի գործընկերներն ու բարեկամները, որոնք, սակայն, լի էին իրենց գաղափարական առաջնորդի «Կյանքի գործը» հավատարմորեն շարունակելու վճռականությամբ: «Մեզ համար պարզ է մի բան, - նշված էր այդ առթիվ ընկերության կողմից բարեկամներին ուղղված սրտառուչ կոչում. - այն գործը, որի հիմքը նա նախկինում երիտասարդ հավատի ուժով դրել է և բոլոր դժվարությունների ու զրկանքների, նաև պատերազմի տարիների զրկանքների մեջ փրկել, իրավունք չունի կործանվել: Մենք պարտք ենք Նրան, որը նրա սրտում դրել է ջերմ սերը ծանր փորձություն անցած հայ ժողովրդի և հավատը Արևելքի երկրներում Հիսուսի արքայական իշխանության հաղթանակի հանդեպ: Մենք, սակայն, պարտք ենք նաև նրանց, ովքեր դրսում ապավինել են մեզ, ավելի քան 250 որբ երեխաներին, որոնց հանդեպ մենք ստանձնել ենք հայրական և մայրական պարտականությունները, անթիվ հայ քրիստոնյաներին, որոնք մահմեդական ստրկության մեջ դեռ տառապում են և սպասում ազատության արշալույսին: Նրանց բոլորի աղերսագին աչքերն ուղղված են մեզ. «Մեզ մի մոռացեք, մեզ մի լքեք»... Այժմ, երբ մեր Առաքելությունը պետք է ամենածանր փորձությունը հաղթահարի, հավատարիմ եղեք մեզ: Գործը, որն այս ժամին որբացել է, ավելի անձկանոք կրեք, քան մինչև այժմ: Ձեր սիրով զորացրեք մեր և մեր աշխատակիցների արիությունը: Թույլ տվե՛ք մեզ թանկագին մարդու հիշատակին ուխտել. ինչ որ նա տնկել է, մենք կամենում ենք հավատարմորեն խնամել»:¹²⁵¹

Ընկերության նոր մեկնարկը սկսվեց մի շարք համալրումներով և

և Պ. Ֆլայշմանը: «Մարդիկ կան, որոնց մահն ապրողներին այնպես է ցնցում, որ թվում է, թե հողը նրանց ոտքերի տակ երեքում է, և երկինքը խավարել է, - գրում էր Լեփսիուսի հավատարիմ ընկերներից մեկը՝ Ա. Վեկեսերը: - ...Նրա հետ կյանքից հեռացավ ոչ միայն մեր ընկերության հիմնադիրն ու ղեկավարը, որի համար նա մինչև իր վերջին օրերն աշխատում էր, տազնապում, հուսում և աղոթում, այլև մի այդ, որը տարիներ շարունակ եկեղեցական առաջնորդների առաջին շարքերում է կանգնել, հանճարեղ աստվածաբան, վաստակած պատմաբան, ըռնադատված հայ ժողովրդի պաշտպանն ու օգնականը և ռասայական ու ազգային ատելության կողմից նրա հանդեպ իրազորված ոճրագործությունների հրապարակային մեղադրողը»: Անդ: Հմմտ. Weckesser A., Zum Gedächtnis an Johannes Lepsius, „Der Orient“, 1926, էջ 34: 1251. Տե՛ս An unsere Freunde, „Der Orient“, 1926, էջ 2:

կառուցվածքային փոփոխություններով: Համաձայն Լեփսիուսի վերջին ցանկության, հոգաբարձությունը փետրվարի 6-ին հրավիրեց արտահերթ նիստ, որտեղ ընկերության առաջին նախագահ ընտրվեց Բ. Լեփսիուսը:¹²⁵² Բացի այդ հոգաբարձության կազմում ընդգրկվեցին բժշկագիտ. դոկտոր Վիլֆրիդ Ցելերը (Ֆրիդրիխ Ցելերի որդին) և Գուստավ Գրաուերը, որին գլխ. քարտուղար Ռ. Շեֆերի առաջարկությամբ հանձնարարվեց գանձապահի և հաշվեմատյանների լրացման գործը:¹²⁵³ Հոգաբարձությունն, այսպիսով, նոր մեկնարկային տարում բաղկացած էր հետևյալ 11 անձանցից. պրոֆ. Բեռնհարդ Լեփսիուս (նախագահ), Պաուլ Ֆլայշման (նախագահի տեղակալ), պրոֆ. Ալբերտ Վեկեսեր (նախագահի տեղակալ), Ռիխարդ Շեֆեր (գլխավոր քարտուղար), Գուստավ Գրաուեր (գանձապահ), պրոֆ. Բեթ, պրոֆ. Կարլ Ֆրիդրիխ Լեհման-Հաուպտ, Մյուլլեր Քյուլիենթալ, դր. Ջիզմունդ-Շուլց, Կարլ Ֆյորստեր, դր. Վիլֆրիդ Ցելեր:¹²⁵⁴ Ինչ վերաբերում էր աշխատանքային հանձնախմբին, ապա այնտեղ ընդգրկվել էին վերոնշյալ աշխատակիցներից 5-ը՝ Պ. Ֆլայշմանը, Բ. Լեփսիուսը, Ռ. Շեֆերը, Ջ. Շուլցը և Վ. Ցելերը:¹²⁵⁵

Հավատարիմ իր առաջնորդի պատգամներին՝ հոգաբարձությունը հաջորդ՝ ապրիլի 6-ին կայացած նիստում վճռեց վավերացնել «Դր. Լեփսիուսի գերմանական առաքելություն Արևելքում» անվանումը, որտեղ ընդգծված էր նաև կազմակերպության ազգային պատկանելության հանգամանքը, և բացի այդ նրա գործունեության հիմնական ուղղվածությունը շեշտելու համար առդիր փակագծերում ավելացնել «Հայաստանի օգնության գործ» ենթատիտղոսը, որն առանձին կետով ամրագրվեց կանոնադրության մեջ:¹²⁵⁶ Ընկերությունն, այսպի-

1252. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 60:

1253. Անդ:

1254. Dr. Lepsius Orient-Mission, անդ, էջ 96-ի և 97-ի միջև:

1255. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 60:

1256. Տե՛ս ընկերության նոր կանոնադրությունը, որի գրանցումը Պոտսդամի առաջին ատյանի դատարանում տեղի ունեցավ 1926 թ-ի մայիսի 25-ին: Satzungen von Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk), „Der Orient“, 1926, էջ 96-ի և 97-ի միջև: Նոր կանոնադրությունում կատարվեցին որոշ այլ՝ ոչ էական փոփոխություններ և, որոնք ունեին զուտ կազմակերպական նշանակություն և կազմակերպության ծրագրային նպատակներին ու գործունեության ուղղվածությանը չէին առնչվում: Անդ:

սով, այդուհետ կոչվում էր «Դր. Լեփսիուսի գերմանական առաքելություն Արևելքում (Հայաստանի օգնության գործ)»:

Նոր մեկնարկի շեմին կատարվեցին այլ համալրումներ ևս: Մասնավորապես երկու «*Der Orient*» և «*Für unsere kleinen Armenierfreunde*» պարբերականների խմբագրումը հանձարարվեց դր. Յոհ. Լեփսիուսի դստերը Բրիգիտ Լեփսիուսին:¹²⁵⁷ Աշխատանքների կազմակերպման և վերահսկողության արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով ստեղծվեցին նաև առանձին բաժիններ, որոնցից մեկը որբախնամ և ազատագրման աշխատանքների բաժանմունքը, ղեկավարում էր Գերտրուդ Յեթցելը, ֆիլմերի բաժանմունքը՝ Նիկոլայ Վալտերը:¹²⁵⁸ Իսկ գիտական բաժինը, որը զբաղվում էր Հայաստանի և Կովկասի պատմության և հարակից, նաև տնտեսական ու լեզվական խնդիրների լուսաբանման հարցերով՝ միաժամանակ պարբերականներին ապահովելով համապատասխան թղթակցություններով, հատկացվեց դր. Մելքոն Քրիշչյանին:¹²⁵⁹ Վերջինիս, ի դեպ, խմբագրակազմին աշխատակցում էր նաև որպես խորհրդատու Արևելքին և մասնավորապես Հայաստանին առնչվող խնդիրներում:¹²⁶⁰

Առանձին բաժանմունք ստեղծվեց նաև որբերի և այրիների ձեռագործ աշխատանքների առաքման ու սպառման խնդիրներով զբաղվելու համար:¹²⁶¹ Գործուն քայլեր էին ձեռնարկվում նաև կազմակերպության անդամների թվաքանակն ընդլայնելու և բարեկամների հետ կապն ամրապնդելու նպատակով: 1926 թ-ին հոգաբարձություն-

1257. Տե՛ս Dr. Lepsius Orient-Mission, անդ, էջ 64-ի և 65-ի միջև: Բ. Լեփսիուսը ծնվել է 1901 թ-ի դեկտեմբերի 28-ին և մահացել 1976 թ-ի օգոստոսի 2-ին: 1921-26 թթ. նա գործում էր որպես իր հոր քարտուղարուհին՝ սկզբում նրան օգնելով Գերմանիայի՝ 1882-1914 թթ. դիվանագիտական փաստաթղթերի հրատարակման հարցում, իսկ այնուհետև նաև ընկերության գրասենյակում: Տե՛ս Lepsius M. R., Die Nachkommen..., էջ 144:

1258. Ն. Վալտերը ծնվել է 1901 հունվարի 4-ին Ռուստովում: 1925-34 թթ. նա ամուսնացած էր Բրիգիտ Լեփսիուսի հետ՝ նրա հետ միասին աշխատանքի անցնելով ընկերության գրասենյակում: Ամուսնալուծությունից հետո նրա ճակատագիրը մնացել է անհայտ: Մահվան տարեթիվը նույնպես հայտնի չէ: Անդ, էջ 145:

1259. Տե՛ս Dr. Lepsius Orient-Mission, „Der Orient“, 1926, էջ 64-ի և 65-ի միջև:

1260. Schäfer R., Unser Jahresheft, անդ, էջ 146:

1261. Տե՛ս Dr. Lepsius Orient-Mission, անդ, էջ 64-ի և 65-ի միջև:

ըն վճռեց տարեկան անդամավճարը սահմանել 12 մարկ, իսկ նրանց, ովքեր տարեկան կատարում էին նվազագույնը 3 մարկի վճարում, տրամադրել «բարեկամ»-ի կարգավիճակ, որն, ինչպես անդամությունը, հաստատվում էր համապատասխան վկայականով:¹²⁶²

Սրանք էին, ահա, այն հիմնական միջոցառումները, որոնք Լեփսիուսի մահից հետո իրականացվեցին նոր մեկնարկի անցնելու համար: Այն հաջողությամբ սկսվեց և համերաշխ համագործակցությամբ անընդմեջ առաջ ընթացավ շարունակ նվաճելով նորանոր բնագծեր: Կազմակերպությունը միշտ հավատարիմ մնաց իր որդեգրած հանձնառություններին, եթե նույնիսկ հետագայում իրագործված որոշ ենթակառուցվածքային փոփոխություններ ակնկալվող արդյունքները չտվեցին: Մասնավորապես, քանի որ նոր նախագահը աստվածաբանական կրթություն չուներ, իսկ մահմեդական շրջաններում քրիստոնեական քարոզչությունը շարունակում էր մնալ ընկերության ծրագրային նպատակներից մեկը, հոգաբարձությունը 1926 թ-ի դեկտեմբերին վճռեց ստեղծել նաև տնօրենի հաստիք, որը հատկացվեց քահանա դր. Պաուլ Շյուբցին:¹²⁶³ Բացի այդ, քարոզչության վերոնշյալ ծրագրի նախատարաստումն ու իրականացումը դյուրացնելու և միաժամանակ օգնության աշխատանքների զարգացմանը չխոչընդոտելու նպատակով 1927 թ-ի սկզբին վճռվեց «*Der Orient*»-ը դարձնել երկամսյա պարբերական և հատկացնել քարոզչության ոլորտին առնչվող կրոնակեղեցական խնդիրների լուսաբանմանը, իսկ Հայաստանի օգնության աշխատանքների պրոպագանդան համար ստեղծել մի նոր՝ ամենամսյա պատկերազարդ ամսագիր, որը կոչվեց «*Orient im Bild*», և որի առաջին համարը լույս տեսավ 1928 թ-ի ապրիլին:¹²⁶⁴ Եթե նկատի առնենք, որ Լեփսիուսը մինչև 1924 թ-ից ցանկություն ուներ վերականգնել իր նախկին «*Das Reich Christi*» պարբերականի լույսընծայումը (որը ձախողվեց միայն ֆինանսական պայմանների անբավարարության պատճառով),¹²⁶⁵ ապա այդ ձեռնարկումը թերևս պետք է

1262. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 94:

1263. Պ. Շյուբցն այդ պաշտոնում իր գործունեությունը սկսեց 1926 թ-ի դեկտեմբերի 15-ից: Տե՛ս „Der Orient“, 1927, էջ 1:

1264. Տե՛ս An die geehrte Lesergemeinde!, անդ, էջ 17:

1265. Տե՛ս Mitteilung des Herausgebers, „Der Orient“, 1924, էջ 16:

համարել նրա վերոնշյալ մտադրության իրականացումը:

Հարկ է նշել, որ կարճ ժամանակ անց առաջին նախագահի և տնօրենի միջև առաջացան որոշակի տարածայնություններ՝ կապված «Der Orient» ամսագրի նոր կարգավիճակի հետ, որի հետևանքով դր. Շյուքցը 1928 թ-ի աշնանը հրաժարվեց պարբերականի խմբագրի, իսկ ղեկտեմբերի վերջին նաև տնօրենի պարտականություններից:¹²⁶⁶ Գրեթե զուգահեռաբար, 1928 թ-ի աշնանն իր առաջին նախագահի պաշտոնից հրաժարվեց նաև Բ. Լեփսիուսը, որն այնուհետև շարունակեց մնալ հոգաբարձության կազմում:¹²⁶⁷ Նրա առաջարկով հոգաբարձության՝ հոկտեմբերի 30-ի նիստում նախագահ նշանակվեց Պաուլ Ֆլայշմանը, որը միաժամանակ ստանձնեց նաև տնօրենի պարտականությունները. իսկ հոգաբարձության անդամ Ա. Վեկեսերն ընտրվեց փոխնախագահ:¹²⁶⁸ Այդ ընտրություններն, ինչպես կարճ ժամանակ անց պարզվեց, միանգամայն նպատակային էին, և ի դեմս նրանց Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն ձեռք բերեց հմուտ «նավարներ», որոնք ի վիճակի էին ընկերությանն առաջնորդել հետագա տասնամյակի բոլոր «փոթորիկների» միջով:

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն 1926 թ-ին և այդուհետ էլ իր քարոզչական ու կազմակերպական գործունեությունը շարունակեց նախկինում որդեգրված սկզբունքներով, որոնք արդեն բավականաչափ պարզաբանվել են: Պարբերականները շարունակում էին կանոնավոր կերպով լուսաբանել օգնության աշխատանքները: 1929 թ-ին հիմնվեց մի

նոր ամսաթերթ և՛ «Der kleine Orient»-ը, որը 7000 տպաքանակով ամվրճար առաքվելով ընթերցողներին՝ զգալիորեն նպաստեց տեղեկատվության ընդլայնմանը:¹²⁶⁹ Լայն ծավալում ստացան շրջիկ զեկուցումները, որոնց ընթացքում որպես կանոն ցուցադրվում էին նաև ֆիլմեր:¹²⁷⁰ Ընդ որում եթե դեռ 1925 թ-ին կազմակերպությունը հարկադրված էր բավականանալ միայն հրապարակում առկա փոքրաթիվ շարժանկարներով, որոնք կարող էին զեկուցումների հետ սուկ մասնակի և միջնորդավորված կապ ունենալ, ապա 1926 թ-ի սկզբին հնարավոր դարձավ ձեռք բերել համապատասխան տեխնիկական միջոցներ սեփական նախաձեռնությամբ և ուժերով շարժանկարներ պատրաստելու համար:¹²⁷¹ Առաջին երկու ֆիլմերը, որոնցից մեկը ներկայացնում էր Հալեպում իրականացվող փրկարար աշխատանքները, իսկ մյուսը՝ Ղազրիի որբանոցն ու Կյունցլեր ամուսինների գործունեությունը, պատրաստվեցին համապատասխանաբար ապրիլ և մայիս ամիսներին,¹²⁷² իսկ աշնանը և ձմռանը դրանց թիվը համալրվեց ևս երկուսով:¹²⁷³ Այդ աշխատանքը հետևողականորեն շարունակվեց նաև հետագայում, և մեկը մյուսի ետևից ի հայտ էին գալիս նոր շարժանկարներ, որոնք բազմացվելով և շրջանառության մեջ դրվելով խիստ կարևոր դեր ունեցան շրջիկ զեկուցումների, տեղեկատվական հավաքույթների և առհասարակ կազմակերպության հայամսվեր քարոզչության արդյունավետության բարձրացման հարցում:¹²⁷⁴

1269. Schäfer R., Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 47: Հմնտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31: «Orient im Bild»-ը լույս էր տեսնում 11000, իսկ 1929 թ-ին, երբ հիմնվեց նաև «Der kleine Orient» ամսաթերթը, 9000 տպաքանակով: Անդ: 1270. Խոսքն իհարկե վերաբերում է գարգացման սկզբնական փուլում գտնվող համր շարժանկարներին, որոնց կից ներկայացնում էին նաև տեքստային լուսաբանումներ:

1271. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1926, էջ 45:

1272. Անդ:

1273. Այդ ֆիլմերից մեկը կոչվում էր՝ «Տեսնել նշանակում է հավատալ» և տևում էր մոտ մեկ ժամ: Մյուս ֆիլմերի անվանումները չեն հիշատակվում: Նշված՝ առաջին երեք շարժանկարների ընդհանուր տևողությունն, ի դեպ, կազմում էր 2 ժամ: Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 127: Հմնտ. Mitteilungen, անդ, էջ 175:

1274. Ֆիլմերը կրկնօրինակումից հետո կարող էին նաև վաճառվել կամ վարձակալության տրվել բոլոր ցանկացողներին: Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1928, էջ 60: 1927 թ-ին, բացի նշված ֆիլմերից, լայն տարածում ստացան նաև

1266. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1928, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22: Տնօրենն այդ «պարբերականը համարում էր բացառապես գիտական օրգան Արևելքում տեղի ունեցող հոգևոր իրադարձությունների և արևմուտքի հետ դրանց փոխառնությունների լուսաբանման համար...»- նշվում էր այդ առթիվ խմբագրության կատարած պարզաբանման մեջ, իսկ նախագահը, պաշտպանելով ավանդույթը, համոզե էր գալիս ամսագրի՝ որպես մեր միսիոներական ընկերության օրգանի նկարագրի պահպանման օգտին ըստ այդմ պահանջելով առաջին հերթին ներկայացնել ընկերության շահերը: Այդ տեսակետին հարեցին նաև հոգաբարձության մյուս անդամները»: Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1928, էջ 191-192:

1267. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1928, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22:

1268. Անդ: Հմնտ. Mitteilungen, „Der Orient“, 1928, էջ 191-192:

Չնայած շրջիկ զեկուցումների և շարժանկարների քանակածավալային ընդլայնման պայմաններում բուռնի կերպով առաքման հաճախականությունը 1926-33 թթ. որոշ չափով նվազեց, սակայն այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքը նույնպես բավական արդյունավետ էր: Եթե 1921 թ-ին առաքվել էր ընդամենը 7,¹²⁷⁵ իսկ 1926 թ-ին 41 բուռնիկ,¹²⁷⁶ ապա 1929 թ-ին դրանց թիվը հասավ 51-ի,¹²⁷⁷ իսկ 1934 թ-ի դրությամբ հրատարակվել և առաքվել էին ընդհանուր թվով 54 բուռնիկներ:¹²⁷⁸ Թեմատիկ մեծ բազմազանությամբ հատկանշվող և անվըճար հասարակական շրջաններին առաքվող այդ բուռնիկները, որոնք նվիրված էին օգնության աշխատանքների հետ կապված առավել հրատապ խնդիրների լուսարանմանը, սովորաբար նախապես հրատարակվում էին նաև պարբերականներից որևէ մեկում և կամ, եթե այդ տեղի չէր ունենում, ապա դրանց մասին (նմանապես պարբերականների միջոցով) կատարվում էր հրապարակային իրազեկում:¹²⁷⁹

Կազմակերպությունը հետևողականորեն շարունակում էր զբաղվել նաև իր հայ պաշտպանյալների պատրաստած ձեռագործերի իրացմամբ, որոնցից գոյացած եկամուտն իհարկե տրամադրվում էր օգնության գործին: Ձեռագործերի վաճառահանումն ըստ հնարավորին ընդլայնելու նպատակով կազմակերպությունը հետևողականորեն զբաղվում էր դրանց գովազդմամբ՝ պարբերաբար նաև համայնքներին կոչ անելով տեղական հավաքույթների կամ տոների ընթացքում կազմակերպել ցուցահանդես-վաճառքներ:¹²⁸⁰ «Ինչու՞ հայ

«Փրկարար աշխատանքները Չալեպում», «Չայր Կյունցլերի որբերը Լիբանանում», «Չայաստան» և «Կովկասյան սերիա» ֆիլմերը: Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1927, էջ 26: Գնմտ. Wer einen Filmstoapparat besitzt, „Orient im Bild“, 1927, էջ 68: Գետազայուն շրջանառության մեջ դրվեցին նոր ժապավեններ և, այդ թվում՝ «Չայերի զրկանքները և քրիստոնյաների օգնությունը» (թողարկված 1930 թ-ին):

- 1275. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1921, էջ 14:
- 1276. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1926, էջ 127:
- 1277. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 88:
- 1278. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1934, էջ 36:
- 1279 Տե՛ս Aufruf! Was soll werden aus den heranwachsenden armenischen Waisenkindern?, „Orient im Bild“, 1928, էջ 59; An euch Christen, „Orient im Bild“, 1930, էջ 80; Wer soll die Lasten tragen?, „Orient im Bild“, 1933, էջ 15 և այլն:
- 1280. Տե՛ս Im Namen einer Mutter, „Der Orient“, 1926, էջ 125-126: Գնմտ. Mitteilungen, անդ, էջ 127:

մայրերի կողմից պատրաստված թաշկինակներ կամ նրանց ջանասեր մատների այլ արտադրանքներ չգնենք, - նշվում էր հրապարակումներից մեկում:- Եթե դուք դրանք գնեք ձեր կամ ինչ-որ մեկի մորը նվիրելու և նրան ուրախացնելու համար, ապա կփրկեք մի թանկագին կյանք, մի փոքրիկ երեխայի կյանքը Մերծավոր Արևելքի՝ սիրող և անձնագոհ մոր համար»:¹²⁸¹

Ինչ վերաբերում էր ընկերության կողմից կազմակերպված հանդիսավոր հավաքույթներին և ամենամյա տոնակատարություններին, ապա դրանք որպես կանոն ուղեկցվում էին այդօրինակ ցուցահանդես-վաճառքներով, ինչպես և որբերի և այրիների զրկանքները և օգնության աշխատանքները պատկերող ֆիլմերի ցուցադրմամբ:¹²⁸² Գովազդումն ընդլայնելու հարցում անկասկած կարևոր դեր խաղաց նաև ձեռագործ աշխատանքների կատալոգի հրապարակումը, որը 1929 թ-ին առաքվեց բոլոր բարեկամներին նրանց միջոցով շարունակելով շրջանառություն գործել համայնքներում և այլ հասարակական շրջաններում:¹²⁸³ Հատկանշական է, որ նոր բարեկամներ ձեռք բերելու և միաժամանակ ձեռագործ աշխատանքների գովազդման շրջանակներն ընդլայնելու նպատակով 1926 թ-ին որոշվեց պարբերաբար հրապարակել նաև հետաքրքրաշարժ խաչբառեր, որոնցից յուրաքանչյուրի համար նախատեսված թվով 50 մրցանակները բաղկացած էին հիմնականում ձեռագործերից և տարագիր հայերի զրկանքները ներկայացնող պատկերագրող գրքույկներից:¹²⁸⁴

Ձեռագործերի իրացման և միաժամանակ գրահրատարակչական աշխատանքների կազմակերպումն ու ղեկավարումն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով ընկերության նախածեռնույթյամբ Պոտսդամում 1930 թ-ի հունվարի 1-ին հիմնվեց մի ֆիրմա, որը կոչվում էր «Missionshandlungen und Verlag (Լեփսիուս, Ֆլայշման և Գրաուեր)», և որի կառավարիչը դարձավ Ռ. Շեֆերը:¹²⁸⁵ Նոր ֆիր-

- 1281. Տե՛ս Im Namen einer Mutter, „Der Orient“, 1926, էջ 126:
- 1282. Տե՛ս Mitgliederversammlung, անդ, էջ 96-ի և 97-ի միջև: Գնմտ. Mitgliederversammlung, անդ, էջ 128-ի և 129-ի միջև և այլն:
- 1283. Տե՛ս „Orient im Bild“, 1929, էջ 61: Գնմտ. Schäfer R., Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1930, էջ 48:
- 1284. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1926, էջ 143:
- 1285. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 94:

ման, որին հանձնարարվեց նշված ոլորտների վերահսկումն ու դեկավարումը, գործում էր որպես իրավանաբորեն անկախ կազմակերպություն, սակայն ծառայում էր բացառապես կազմակերպությանը ըստ վերջինիս հետ կնքված պայմանագրի կազմակերպությանը փոխանցելով նաև իր ամբողջ հավելյալ եկամուտը:¹²⁸⁶

Ընկերության համալիր տեղեկատվական գործունեությունն, անշուշտ, չէր սահմանափակվում միայն պարբերական մամուլի և թուղիկների թողարկմամբ: Ինչպես շուտով կլուսաբանվի, Տեմպել հրատարակչությունում շարունակվում էր նաև հայ ժողովրդի ճակատագրին և պատմությանը նվիրված առանձին ուսումնասիրությունների, մեծագրությունների և այլ աշխատությունների հրատարակությունը. հանգամանք, որ անփոխարինելի նշանակություն ուներ թե օգնության աշխատանքներում հասարակայնությանն աջակցությունն ապահովելու և թե Հայկական հարցի այժմեականությունը պահպանելու հարցում: Ըստ այդմ պարբերականներում մեծ տեղ էր հատկացվում հայ ժողովրդի հետպատերազմյան ճակատագրի, Հայկական հարցի քաղաքական շահարկումների և Խորհրդային Հայաստանում ու սփյուռքում տիրող իրադրության համակողմանի լուսաբանմանը: Ընդ որում ուշագրավ է, որ դա հիմնականում իրագործվում էր հայ հրապարակախոսների ուժերով: 1926-30 թվականներին այդ բնագավառում առանձնապես ծանրակշիռ ներդրում ունեցավ դր. Մ. Քրիշչյանը՝ հրատարակելով բազմաթիվ արժեքավոր մեծագրություններ, ուսումնասիրություններ և հոդվածներ:¹²⁸⁷ Ոչ պակաս արգասաբեր էին նաև նրա՝ հայ մշակութային արժեքների, մասնավորապես ժողովրդական երգերի և շարականների թարգմանությունները, որոնք 1928 թ-ին հրատարակ-

1286. Անդ:

1287. Տե՛ս Krischtschian M., Vorderasien als weltpolitisches Problem, „Der Orient“, 1927, էջ 35-41; Սույնի, Die Orientpolitik der christlichen Mächte im Lichte der armenischen Tragödie, անդ, էջ 96-106; Սույնի, Europas Gewissen“ klagt Europa an, „Orient im Bild“, 1928, էջ 53-54; Սույնի, Das Nationalitätenproblem der Sowjet-Union, „Der Orient“, 1928, էջ 9-15, 38-45; Սույնի, Die Krisis des Islams, „Der Orient“, 1929, էջ 7-16; Սույնի, Türken und Armenier in Vergangenheit und Gegenwart, անդ, էջ 37-46, 69-79 և այլն: Մ. Քրիշչյանը 1931 թ-ին հրատարակեց նաև մի առանձին աշխատություն, որը կոչվում էր „Deutschland und die Ausrottung der Armenier in der Türkei: Տե՛ս գրքի գրախոսականը. Besprechungen, „Der Orient“, 1931, էջ 64:

վեցին առանձին գրքով:¹²⁸⁸

Մ. Քրիշչյանի հետ մեկտեղ 1926-29 թթ. պարբերականների էջերում ակտիվ հրապարակախոսական գործունեություն էր ծավալում նաև մեկ այլ օժտված հայ հրապարակախոս՝ Ջավեն Հրազդանը, որն ընթերցողներին հայտնի դարձավ իր «Հայաստան», «Արևելյան եկեղեցիներն իրենց ներկայի և ապագայի համար մղվող պայքարում», «Հայաստանին վերաբերող մանդատը» և մյուս՝ գերազանցապես Հայկական հարցին վերաբերվող հոդվածներով:¹²⁸⁹ Իսկ 1929 թ-ին ի դեմս Արտաշես Աբեղյանի¹²⁹⁰ ի հայտ եկավ մի նոր տաղանդավոր

1288. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1928, էջ 32:

1289. Տե՛ս Sawen Hrasdan, Armenien, „Der Orient“, 1926, էջ 156-163; Սույնի, Die orientalischen Kirchen im Kampf um Ihre Gegenwart und Zukunft, „Der Orient“, 1927, էջ 69-79; Սույնի, Das Mandat über Armenien, անդ, էջ 126-130; Սույնի, Die jüngste Türkei, „Der Orient“, 1926, էջ 72-77; Սույնի, Armenien. Schuld oder Wahrheit?, անդ, էջ 102-107; Սույնի, Die Sowjets und die Kirche in Armenien, անդ, էջ 131-132; Սույնի, Im Zeichen der Galgen, անդ, էջ 135-137 և այլն:

1290. Ա. Աբեղյանը ծնվել է 1878 թ-ի հունվարի 1-ին Աստապատ գյուղում (Երասխի փոխի): Տարրական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, Շուշիի թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և Էջմիածնի ճեմարանում: 1899-1900 թթ. դասավանդել է Շուշիի թեմական դպրոցում: Այնուհետև մեկնելով Գերմանիա՝ 1900-1904 թթ. ուսանել է Լայպցիգում, Բեռլինում և Մարբուրգում՝ Մարբուրգի համալսարանում ստանալով փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Այնուհետև վերադառնալով Թիֆլիս՝ 1905-1919 թթ. աշխատել է Ներսիսյան դպրոցում որպես ուսուցիչ, իսկ 1913-15 թթ.՝ նաև փոխտեսուչ՝ միաժամանակ դասավանդելով նաև տեղի Հովնանյան օրիորդաց վարժարանում: 1921-22 թթ. մեկնելով Կ. Պոլիս՝ դասավանդել է այնտեղի Եսայան վարժարանում: Մանկավարժական ողջ գործունեությանը զուգահեռ ակտիվորեն աշխատակցել է բազմաթիվ հայկական հանդեսների և այլ պարբերականների: 1922 թ-ից բնակություն է հաստատել Բեռլինում մինչև 1924 թ. դարձյալ ուսանելով տեղի համալսարանում: 1925 թ-ին պրուսական կրթության նախարարին ուղղված իր դիմումի հիման վրա նա Բեռլինի համալսարանին կից Արևելյան լեզուների ճեմարանի ծրագրում ներմուծեց հայերեն՝ այնտեղ նշանակվելով հայոց լեզվի դասախոս: Մինչև 1936 թ-ը նա մնացել է այդ պաշտոնում, այնուհետև, 1936-40 թթ. դասավանդել է վերակազմված արտասահմանագիտական ճեմարանում, իսկ 1940-45 թթ. համալսարանի նորակառույց արտասահմանագիտական ֆակուլտետում և փիլիսոփայության ֆակուլտետում: Ա. Աբեղյանը երկար տարիներ եղել է նաև Գերմանա-հայկական ընկերության փոխնախագահը 1937-1944 թթ. դր. Պ. Ռոիրբախի հետ խմբագրելով նաև ընկերության «Հայաստան» պարբերականը: Պատերազմի տարիներին եղել է Բեռլինում սերմնաված Հայ ազգային

հրապարակախոս ևս, որն այդ և հաջորդ տարիներին իր թեմատիկ մեծ բազմազանությամբ հատկանշվող հրապարակումներով զգալի ավանդ ունեցավ հայոց պատմության, մշակույթի և հոգևոր արժեքների լուսաբանման խնդրում: 1291 Ընկերության պարբերական մամուլում հանդես եկող հայ հրապարակախոսների այդ ընտանիքը 1929-30 թթ. համալրեց նաև Վահան Ամատունին, որն առավելապես հանդես էր գալիս հայ եկեղեցուն, նրա պատմությանը և բարենորոգչական նախաձեռնություններին նվիրված հոդվածներով: 1292

Ինչևէ, քանի որ 1920-ական թվականներին զանազան շրջաններում դարձյալ սկսել էին դժգոհություններ ի հայտ գալ այն առնչությամբ, որ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն կատարում էր բացառապես մարդասիրական գործունեություն և ամենևին չէր զբաղվում հայկական կամ նույնիսկ մահմեդական շրջաններում ավետարանական քարոզչության իրականացմամբ, 1293 այդ և նման մտայնությունների դեմ պայքարը շարունակում էր մնալ ընկերության հրապարակախոսության օրակարգում: Հիշյալ տեսակետների քննարկման և հարցի առնչությամբ ընկերության դիրքորոշումը վերստին հիմնավորելու նպատակով Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն 1926 թ-ի սեպտեմբերի 27-ին կազմակերպեց մի համաժողով, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան Լիզա Ռեյերը և Վիլի Ջեզերը, և որին ներկա էր ու իր գործուն մասնակցությունը

խորհրդի նախագահը՝ մեծ դեր ունենալով հայ ռազմագերիներին օգնելու և հայության ազգային շահերի պաշտպանության հարցում: Ա. Արեղյանը Գերմանիայի գրողների միության անդամ էր և աշխատակցել է Գերմանական բազմաթիվ պարբերականների՝ հրատարակելով հայ զրականությանը, լեզվին և մշակույթին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ: 1945 թ-ին նա տեղափոխվել է Վյուրտեմբերգ, իսկ 1951 թ-ին բնակություն է հաստատել Մյունխենում Բավարիայի կրթության նախարարի հրավերով տեղի համալսարանում դասավանդելով հայերեն (զորաբար և աշխարհաբար): Տե՛ս Հայկականություն-արիականություն, Երևան, 2001, էջ 107-109:

1291. Տե՛ս Abeghian A., Die neue Literatur der Ostarmenier, „Der Orient“, 1929, էջ 165-174; Ասյնի, Armenische Fabeln, „Orient im Bild“, 1930, էջ 29; Ասյնի, Die Armenier im Auslande, „Der Orient“, 1930, էջ 33-41; Ասյնի, Lenktemur, անդ, էջ 55-56; Ասյնի, Die armenische Frau, անդ, էջ 108-115 և այլն: 1292. Տե՛ս Amatuni W., Reformationsbestrebungen in der armenischen Kirche, „Der Orient“, 1929, էջ 50-53 և 79-81; Ասյնի, Reformationsbestrebungen innerhalb der armenischen Kirche, „Der Orient“, 1930, էջ 20-25 և այլն: 1293. Տե՛ս Korrespondenz, „Der Orient“, 1926, էջ 31:

բերեց նաև օր. Կ. Յեպեն: Համաժողովը, միանշանակորեն հերքելով հայ եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ դեռ գոյատևող ըմբռնումները, մեկ անգամ ևս փաստեց իր քննադատների՝ որպես կանոն այդ ըմբռնումների վրա խարսխված տեսակետների սնանկությունը: «Հենց միայն հայ եկեղեցու կյանքն ու կենսունակությունը,- այդ առթիվ նշում էր ընկերության պարբերականը,- ապացուցում են հարյուրամյակներով հաստատված այն փաստը, որ քրիստոնեության մեջ համախմբվածությունը, հակառակ բոլոր հալածանքներին, կյանքի գործոնն է, որն ապացուցվել է մարտիրոսությամբ: Մի եկեղեցի, մի ժողովուրդ, որը մեռնում է իր հավատի համար, մեռած չէ»: 1294

Քանի որ, սակայն, հիշյալ մեղադրանքները չէին շտապում տեղի տալ, ընկերությունն իր համակողմանի պարզաբանումները շարունակեց նաև հետագայում: Հակադրվելով միսիայի հասկացողության հիշյալ կարծրացած ըմբռնումներին և հանգամանակից հերքելով դրանք՝ Թ. Շնայդերն իր «Կարեն Յեպեն որպես միսիոներուհի» հոդվածում Կ. Յեպեի փրկարար գործունեությունը բնութագրում էր որպես այն ճշմարիտ և աստվածահաճ «միսիան», որին պետք է նվիրվեր իսկական «միսիոները»: «Որոշ շրջաններ, որոնք միսիան առանց մկրտության և հեթանոսների դարձերի չեն կարող պատկերացնել,- նշում էր նա,- արդեն այն տեսակետն են արտահայտել, որ Լեփսիուսի Առաքելության աշխատանքը միսիոներական ընկերության անվանումը չի վաստակում, այլ միայն մարդասիրական բնույթ ունի: ...Այսօր յուրաքանչյուր խելացի միսիայի կարգախոսը պետք է լինի ոչ թե նոր դավանափոխությունների կատարումը, այլ նրանց վերածնոթներումը, որոնք մեր մեղքով կորել են, նրանց պահպանումը, որոնց սպառնում է կործանումը...»: 1295

Ավելին, «միսիայի» ավանդական ըմբռնումը Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի համոզմամբ այլևս չէր համապատասխանում ժամանակի պահանջներին, և նույնիսկ մահմեդական շրջանների ավետարանականացման պահանջները ինքնանպատակ ու ժամանակավիտեպ էին ու կշարունակեին լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ առկա էր հալածված և առևանգված քրիստոնյաներին մահմեդականացումից փրկելու գերխնդիրը: «Հավանաբար

1294. Տե՛ս Die Mitarbeiter-Konferenz, „Der Orient“, 1926 էջ 147:

1295. Schneider Th., Karen Jeppe als Missionarin, „Orient im Bild“, 1929, էջ 4:

առաջին հայացքից օտարոտի է թվում, որ մենք որպես ավետարանական միսիա մեր առաջադրանքը չենք համարում հայ ժողովրդի ներսում կամ հայ ժողովրդի մեզ վստահված երեխաների մեջ ավետարանական-եկեղեցական ուսմունքը «ներմուծելը»: Սակայն ավելի խորագնին կշռադատման դեպքում պարզ կդառնա, որ միսիայի գաղափարը չի նշանակում քրիստոնյա հավատակիցներին մեկ այլ եկեղեցուց «բերել» սեփական եկեղեցին: ...Հայության փրկության գործը, որբերի խնամքն ու փրկագնման աշխատանքը հենց այն իմաստով է միսիոներական աշխատանք, որ արդեն գրավված տարածքը իսլամից դարձյալ խլվում է, և բացի այդ քրիստոնյա եկեղեցիների հյուծված անդամները ամրապնդվում են և քաջալերվում և ունակ դառնում դիմանալու»: ¹²⁹⁶

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն իր ընդդիմախոսների մեղադրանքների սնանկությունը փաստարկում էր հայ առաքելական եկեղեցու վերաբերյալ գոյություն ունեցող թյուր տեսակետների հերքման միջոցով ի ցույց հանելով դրանց անհեթեթությունն ու կանխակալությունը և մըշտապես նորովի հաստատագրելով նաև հայ լուսավորչական շրջաններում քարոզչության վարման անթույլատրելիությունը: «Մենք միշտ հրաժարվել ենք հայոց հին եկեղեցին բողոքականացնել, տեղեկացնում էր ընկերությունը 1929 թ-ին,- որովհետև իրավունք չունենք պառակտել մի քրիստոնյա եկեղեցու, որը պատմության մեջ հնագույնն է, այլ պետք է ծառայենք նրան: Հին եկեղեցիների թուլությունները մեզ, իհարկե, հայտնի են, ինչպես հայտնի է նաև այն, որ այդ «թույլ» եկեղեցին մեկ և կես հազարամյակ է, ինչ իսլամի կենտրոնում դիմակայման և կենսունակության այնպիսի ուժ է ի հայտ բերել, որպիսին արևմտյան

1296. Schäfer R., Werden die armenischen Kinder konfirmiert?, „Orient im Bild“, 1929, էջ 71: Հայ լուսավորչական շրջաններում քարոզչության և դավանափոխման խնդրի հանդեպ ընկերության դիրքորոշումն այն աստիճան միանշանակ էր, որ դր. Շյուքցն, օրինակ, 1928 թ-ին Ղազիր կատարած իր այցելության ընթացքում հրաժարվել էր մկրտել լուսավորչական ընտանիքների երեխաներին՝ բողոքական եկեղեցու կանոններով մկրտումը թույլատրելի համարելով միայն բողոքական ընտանիքների երեխաների համար: «Մենք ուշադրություն դարձրեցինք, որ միայն բողոքական հայերն իրենց երեխաներին քերեն մեզ մոտ մկրտելու,- նշում էր նա,- քանի որ մենք սկզբունքորեն մեզ իրավունք չենք վերապահում հայ լուսավորչական ժողովների երեխաներին մկրտել: Մենք հայ եկեղեցին համարում ենք ծագումով հավասարաբոց եղբայրական եկեղեցի և խնամքով խոստովում տպավորություն ստեղծելուց, թե մենք՝ քրիստոնյաներու, քրիստոնյաների մեջ ուզում ենք միսիոներությանը զբաղվել»: St'u Schütz P., Dr. Schütz in Ghasir, „Orient im Bild“, 1928, էջ 50:

եկեղեցիները դեռ պետք է ապացուցեն: ...Մենք պարտավոր ենք ակնածանք տածել այդ փաստի հանդեպ»: ¹²⁹⁷

Այդ և նման այլ հրապարակումներով մերկացնելով քարոզչության կողմնակիցների գաղափարական սնանկությունն ու կանխելով այն թյուրիմացությունները, որ կարող էին ի հայտ գալ հիշյալ մեղադրանքների հետևանքով՝ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն միաժամանակ համակ ուշադրությամբ էր հետևում նաև աշխարհում կատարվող այն իրադարձություններին կամ տեղեկատվական հրապարակումներին, որոնք առնչվում էին հայ ժողովրդին: Ընդ որում, այդ անդրադարձը չեզոք կամ հայեցողական բնույթ չուներ. դրանք ստանում էին իրենց սպառնիչ գնահատականը, և եթե մի դեպքում կազմակերպությունը հանդես էր բերում իր զորակցությունը, ¹²⁹⁸ ապա մեկ այլ դեպքում հարկադրված էր ծառանալ կեղծիքների կամ զրպարտությունների դեմ: 1928 թ-ին, օրինակ, „Der Orient“-ը սուր քննադատությամբ էր անդրադառնում հայ փախստականներին գերմանական կառավարության կողմից կատարված մի նյութական հատկացման առնչությամբ «Berliner Börsen-Zeitung»-ի բողոքարկումներին՝ դրանցում տեսնելով «հակասեմիտական դիրքորոշում»: ¹²⁹⁹ Սուր քննադատության էր ենթարկվում նաև Գերմանիայի որոշ շրջաններում շարունակ իշխող «թուրքոմանիան», որի հետևանքով փորձեր էին կատարվում

1297. Schäfer R., Werden die armenischen Kinder konfirmiert?, „Orient im Bild“, 1929, էջ 71:

1298. St'u Internationale Konferenz des Hilfsverbandes für den Nahen Osten in Genf, „Der Orient“, 1926, էջ 147-150: Հմմտ. Die Rede von Dr. Nansen vor dem Völkerbund, անդ, էջ 42: Հմմտ. Die Zukunft der Armenier in Syrien, „Der Orient“, 1927, էջ 60: Հմմտ. Dr. Nansens Plan und die Weltmächte, անդ, 1928, էջ 89 և այլն: Պարբերականներն անդրադառնում էին նույնիսկ անենափոքրիկ բարեգործական նախաձեռնություններին, որն ապացուցում էր, թե որքան հետևողականորեն էր այդ կուրսն իրականացվում. զորօրինակ՝ «Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում պարոն Դ. Սանդներին Բեռլինում գտնվող մի հայ փախստական այրու ատամների հնգանգամյա սպասարկման համար», - գրում էր „Der Orient“-ը 1926 թ-ին: St'u Mitteilungen, „Der Orient“, 1926, էջ 94: Եվ կամ «Մենք ուսումնասիրել ենք փնտրում 16 տարեկան մի հայ տղայի համար, որը հորը կորցրել է աքսորի ժամանակ... Հայտերը ներկայացնել մեր գրասենյակին»: Անդ:

1299. St'u Eine Million Mark für die armenischen Flüchtlinge und eine Zuschrift, „Der Orient“, 1928, էջ 84:

հայ ժողովրդի ողբերգությունները ներկայացնել «ծուռ» հայելու մեջ և նույնիսկ արդարացնել դրանք: «Մենք Գերմանիայում այժմ մի գիտակից քրիստոնեական քաղաքական կուսակցության հետ միասին ունենք նաև համապատասխան մամուլ,- գրում էր, օրինակ, «*Orient im Bild*»-ը՝ անդրադառնալով «*Das neue Sächsische Kirchenblatt*»-ում և «*Pfarramtspraxis*»-ում 1930 թ-ին լույս տեսած ապակողմնորոշիչ հրապարակումներին: Արդյո՞ք այն ի վիճակի չէ տալ այնպիսի տեղեկատվություն, որը գերծ կլինի թուրքոմանիայից և հանդես կգա ճնշված ու հալածված քրիստոնյա ժողովրդի իրավունքների համար»: 1300 Ընդ որում հակահայկական կեղծ լրատվության դեմ պայքարն արդյունավորվում էր նաև գաղափարակից շրջանների համագործակցությամբ և մասնավորապես ակտիվ տեղեկատվական փոխանակություններով: 1931 թ-ին, օրինակ, «*Orient im Bild*»-ում արտատպվեցին նաև «*Die Christliche Welt*» պարբերականի արծազանքները նշված հրապարակումների վերաբերյալ: «Այն բանի համար, նշում էր այնտեղ է. Շթիրը,- որ նաև խոհեմ շրջաններում են այդքան թյուր դատողություններ կատարվում հայերի ողբերգության մասին, կա միայն մեկ բացատրություն. թուրքոմանիան, որը պատերազմից ի վեր Գերմանիայում ակնհայտորեն դարձել է անբնաջնջելի...»: 1301

Այդ «թուրքոմանիայով» առաջնորդվող հրապարակումների սնանկությունն առավել տեսանելի դարձնելու համար պարբերաբար ներկայացվում էին փրկագնված երեխաների և այլ անձանց կենսագրությունները, որտեղ Մեծ եղեռնը շարունակ նոր և էլ ավելի սահմըռկեցուցիչ կողմերով էր առարկայանում: 1302

1927-28 թվականներին Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի հրապարակախոսական տեսադաշտում էր նաև աքսորված հայերի ունեցվածքի բռնագրավումից գոյացած 5 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ դրամազլիսի խընդիրը, որի մասին արդեն հիշատակել ենք: «Լավագույն աղբյուրներ

րից տեղեկանում ենք,- նշվում էր 1927 թ-ին հրատարակված «Հայկական հարյուրավոր միլիոնների բանկային ունեցվածքը և Անգլիան» ակնարկում,- որ հայերի (ժամանակին ժամանակավորապես արգելակվածքի տակ դրված) նախկին բանկային ունեցվածքը հավասարազոր 5 միլիոն անգլիական ֆունտի կամ 100 միլիոն մարկի, Անտանտի կողմից բռնագրավված է և անգլիացիներին խոստացվել է որպես հատուցում Թուրքիայում կորած անգլիական ունեցվածքի դիմաց: Մենք չզիտենք այդ ստույգ տեղեկություն է, թե ոչ, և դա պարզելու ակնկալիքով այն հանձնում ենք հասարակությանը»: 1303

Առժամանակ անց կազմակերպությունը հայտարարում էր, որ այդ տեղեկությունը «ճիշտ է դուրս գալիս: Ոչ մի կողմից որևէ հերքում կամ ուղղում չի ստացվել: Թվում է, թե իրականում քաղաքականությունը և էթիկան ոչ մի կապ չունեն միմյանց հետ, եթե դա այսօրինակ տարրական իրավիճակում խափանվում է՝ հայերի միլիոնները թողնելով անգլիացիների ձեռքում»: 1304

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն այդ միլիոնների ճակատագրին հետևում էր նաև հետագայում ձգտելով հետամուտ լինել դրանց գեթ մասնակի վերադարձմանը, ինչը սակայն, ինչպես հայտնի է, տեղի չունեցավ: 1305

Ինչևէ, վերոնշյալ համալիր կազմակերպական և հրապարակախոսական գործունեությունն, ինչպես հարկն է, արդյունավորվեց, և ընկերությունը կարողացավ անընդմեջ շարունակել համապարփակ փրկարար աշխատանքները, որոնք, ինչպես արդեն նշվել է, 1924 թ-ից, Գերմանիայի տնտեսական սուր ճգնաժամի հաղթահարումից հետո մեկնարկվեցին տարագիր արևմտահայության երկու մեծ հանգրվաններում՝ Սիրիայում (Հալեպ) և Լիբանանում (Ղազիր):

1303. Տե՛ս Die Armenische Hundertmillionen-Bankguthaben und England, „Der Orient“, 1927, էջ 113:

1304. Տե՛ս Aus der Zeit, անդ, էջ 132:

1305. Բալդվինը և Ազբյուրը,- տեղեկացնում էր ընկերությունը 1928 թ-ին,- ... մի հուշագիր են հանձնել Մակրոնալդի կաթինետին, որով պահանջվում էր 5 միլիոն թուրքական ոսկե լիրայի (որը թուրքական կառավարությունը 1916 թ-ին որպես երաշխիք թողել էր Գերմանիայի պետական բանկում) զոնե մի մասը հատկացնել Նանսենի ծրագրին: Անհասկանալի է, թե ինչու այդ դիմումն իր նպատակին չհասավ: Տե՛ս Armenien. Die Beschlagnahme des armenischen Guthabens von fünf Millionen Pfund Sterling zugunsten englischer Interessen, „Der Orient“, 1928, էջ 25:

1300. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1931, էջ 47:

1301. Անդ:

1302. Տե՛ս Jeppe K., Seltsame Rettung, „Orient im Bild“, 1927, էջ 28-31: Հմմտ. Künzler J., Des Armeniers Kosrof schwerste Stunden, „Orient im Bild“, 1929, էջ 46: Հմմտ. Künzler J., Aug´ um Auge, Zahn um Zahn – oder – feurige Kohlen, անդ, 1929, էջ 53-54 և այլն:

§ 4

**ՀԱՍԱՊԱՐԹԱԿ ԾՐԿԱՐԱՐ
ՎՇԽԱՏԱԿՆՔՆԵՐԸ
ՆՈՐ ՄՎԱՆՎՃՅՈՒՂԵՐՈՒՄ**

**4. 1. Մեծ եղեռնի ընթացքում
առևանգված հայ որբերի և
կանանց հայտնաբերման ու
ազատագրման աշխատանքները**

Աքսորի ընթացքում առևանգված և դեռ բռնի մահմեդականների տներում պահվող հայ կանանց ու երեխաների ճակատագիրը 1920 թ-ին Ազգերի լիգայում բուռն քննարկումների առարկա էր դարձել: Քանի որ նրանց պարագայում խնդիրը վերաբերում էր միջազգայնորեն դատապարտված և արգելված այնպիսի մի իրողության, ինչպիսին ստրկավաճառությունն էր, լիգան իրեն պարտավորված էր զգում գործուն քայլեր ձեռնարկել այդ դժբախտների փրկության նպատակով:¹³⁰⁶ Ըստ այդմ, այն իր՝ 1920 թ-ի դեկտեմբերի 15-ի անդրամիկ նիստում վճռեց ստեղծել մի հանձնաժողով, որը մեկնելով Արևելք՝ պետք է ըստ հնարավորին մանրամասն տեղեկություններ հավաքեր նրանց վերաբերյալ:¹³⁰⁷ Հանձնաժողովը, որի կազմում դր. Քենեդիից և Էմմա Կուլշմանից բացի ներգրավվեց նաև Լեփսիուսի երկարամյա

աշխատակից օր. Կարեն Յեպեն, Ազգերի լիգայի՝ 1921 թ-ի սեպտեմբերի 21-ի նիստում ներկայացրեց իր հետազոտության արդյունքներն, ըստ որոնց զինադադարին հաջորդող շրջանում 90 000 հայ որբեր մահմեդական գերությունից ազատագրվել և տեղավորվել էին որբանոցներում, իսկ շուրջ 73 000 երեխաներ և հազարավոր կանայք ու աղջիկներ դեռ գտնվում էին գերության մեջ:¹³⁰⁸

Ազգերի լիգան համապատասխանաբար իր սեպտեմբերի 23-ի նիստում ընդունեց որոշում փրկարար աշխատանքները սկսելու մասին, որոնց կազմակերպումը և իրականացումը հանձնարարվեց նըշված հանձնաժողովի անդամներին: Այդպիսով նրանք ստանում էին մի նոր՝ այսպես կոչված «Կառավարման մարմնի» կարգավիճակ՝ գործելով Ազգերի լիգայի կոմիսարի ենթակայության ներքո:¹³⁰⁹ Ճակատագրի բերումով Յեպեն պետք է դառնար նաև այդ նոր դժվարին առաքելության ոգին և հերոսը:

Անշուշտ, հեշտ չէր ստանձնել նման մեծ պատասխանատվություն, երբ Ազգերի լիգան, համաձայնելով հովանավորել որբերի և կանանց ազատագրումը, նրանց ճակատագրերի հետագա տնօրինման հարցում որևէ հանձնառություն չէր կամենում ստանձնել: Այն միտքը, որ դժբախտ մարդիկ մահմեդականների տներից դուրս բերվելուց հետո պետք է մատնվեին բախտի քմահաճույքին, Յեպեի մեջ հոգեկան մեծ երկվություն էր ստեղծել: «Նախնական հետազոտության արդյունքն այնպիսին էր, որ այստեղ մի ահռելի մեծ առաջադրանք իր լուծմանն էր սպասում, նշում էր նա հետադարձ հայացքով: -Նույնիսկ եթե բանտարկված հայերն ազատագրվեին, ապա նրանց փրկությունը միայն կիսով չափ կատարված կլիներ: Նրանց պետք էր նաև հնարավորություն ընձեռել, որ դարձյալ կարողանային իրենց ժողովրդի մեջ տեղ զբաղեցնել, այո, ամենաճիշտը կլիներ այն, որ այդ տեղը նրանց համար նախապես ստեղծվեր: Չէ՞ որ նրանք ամբողջությամբ խլված էին յուրայիններից, մեծ մասն այլևս որևէ մերձավոր չէր զտնի և կմատնվեր միայնության»:¹³¹⁰

Երբ, սակայն, Յեպեն ի դեմս հայերի դանիացի բարեկամների և

1306. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 21:

1307. Sbn Maßnahmen des Völkerbunds zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, էջ 9:

1309. Անդ:

1308. Անդ:

1310. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 21:

Լեվիսիուսի գտավ օգնականներ, որոնք պատրաստ էին զորավիզ լինել և նրա հետ ստանձնել պատասխանատվությունը, նրա մեջ ամրապնդվեց այն հույսը, որ համատեղ ուժերով հնարավոր կլիներ դժբախտ մարդկանց հետագա գոյատևման համար միջոցներ հայթայթել:¹³¹¹ Ուստի նա կարող էր կայացնել իր վճռը և ձեռնամուխ լինել փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանը:

Լեվիսիուսի հետ համագործակցության հեռանկարները պարզաբանվեցին 1921 թ-ի սկզբին (Չատիկից մեկ շաբաթ առաջ), երբ Յեպեն հիշյալ հանձնաժողովի կազմում Արևելք մեկնելիս Պոտսդամում այցելեց նրան և իրազեկեց Ազգերի լիգայի նոր մտադրության մասին:¹³¹² Հատկանշական է, որ չնայած նախապես ծրագրվել էր աշխատանքները սկսել 4. Պոլսի մերձակա՝ Անտանտի կողմից գրաված տարածքներում, սակայն Լեվիսիուսի հետ հանդիպումից հետո Յեպեն վճռեց հնարավորության դեպքում հաստատվել Ուռհայում, իսկ եթե թուրքիայի ներքին անկայունությունն այդ չթույլատրեր, ապա Հալեպում:¹³¹³ Ընտրությունն, անշուշտ, պատահական չէր: Ուռհան Լեվիսիուսի և Յեպեի վաղեմի աշխատավայրն էր, և տարիների փորձառությունն ու ճանաչողությունն այնտեղ կարող էին խիստ օգտակար լինել: Իսկ Հալեպը նախընտրելի էր որպես ճանապարհների խաչմերուկ և հյուսիսային Միջագետքի բնական կենտրոն, որտեղ առևանգված կանանց և երեխաների թիվն, ըստ հավաստի տվյալների, պետք է խիստ մեծ լիներ, և որը միաժամանակ Ուռհայից հեռու չէր: Այդ ենթադրությունները հաստատվեցին նաև Յեպեի ճանապարհորդության ընթացքում կատարված նախնական հետազոտության արդյունքներով, ըստ որոնց միայն Սիրիայում և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում կային շուրջ 30 000 առևանգված կանայք և երեխաներ:¹³¹⁴

Թուրքիայում շարունակվող պատերազմական իրադրության և ներ-

քաղաքական անկայունության պայմաններում Ուռհան բնականաբար չէր կարող հենակետ դառնալ փրկարար աշխատանքների համար, և Յեպեն նպատակահարմար գտավ հաստատվել Հալեպում: Մահմեդականների մոտ գտնվող հայ կանանց և երեխաների ազատագրումը չափազանց բարդ խնդիր էր, քանի որ Ազգերի լիգան այդ նպատակով մահմեդական իշխանությունների վրա որոշակի դիվանագիտական կամ ռազմական ճնշում գործադրելու մտադրություն չուներ, և Յեպեն հարկադրված էր գործել միայնակ՝ ապավինելով սոսկ սեփական ուժերին և հնարամտությանը:¹³¹⁵ Նա հարկադրված էր նաև ըստ հնարավորին խուսափել մահմեդականների հետ առճակատումներից, ինչը գրեթե անհնար էր թվում, եթե հաշվի առնենք, որ Մեծ եղեռնից արդեն անցել էր յոթ տարի, և այդ ընթացքում ճանաչելով «հայկական ռասան», հայ կանանց և երեխաների «բնածին օժտվածությունը»՝ մահմեդականները չէին համակերպվի նրանցից հրաժարվելու մտքի հետ: «Որպես կանոն մահմեդական ամուսինը հիացած է իր հայ կանանցով. - նշում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն. - քանի որ նրանք ավելի բարձր մարդկային տեսակ են իրենցից ներկայացնում, քան մահմեդական կանայք»:¹³¹⁶

Նրան, սակայն, բավականաչափ հայտնի էր հայ կնոջ «խորշանքը պարտադրված ամուսնու հանդեպ», ուստի նա հույս ուներ, որ եթե կանանց արիություն ներշնչվեր և նաև ճանապարհին որոշ օգնություն ցուցաբերվեր, ապա նրանք առանց տատանվելու կդիմեին փախուստի:¹³¹⁷ Յեպեի հանգամանք, նույնը վերաբերում էր այն երեխաներին, ովքեր աքսորի ժամանակ եղել էին 5-12 տարեկան և դեռ չէին մոռացել իրենց ազգային պատկանելությունն ու եղերական անցյալը: Այլ էր խնդիրը, սակայն, մանկահաս երեխաների պարագայում, ովքեր իրենց մայրերից խլվել էին օրորոցային տարիքում և ապրելով մահմեդականների մեջ՝ իրենց ազգային պատկանելության մասին գաղափար իսկ չուներին: Այդպիսիներին փրկելու հնարավորություն գրեթե չկար,

1311. Sick I. M., Karen Jeppe..., էջ 193: Հայ ժողովրդի դանիացի քարեկամների կոմիտեն, որին անդամակցում էր Յեպեն, նրան խորհուրդ էր տալիս առաջարկն ընդունել՝ երաշխավորելով իր աջակցությունը: Անդ:

1312. Lepsius J., Mitteilung, „Der Orient“, 1921, էջ 62-63:

1313. Անդ:

1314. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 21:

1315. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 21:

1316. Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 59:

1317. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 21:

քանի որ խիստ դժվար էր պարզել նրանց ինքնությունը, և բացի այդ նրանք կարող էին մահմեդական միջավայրից խլվել միայն ուժային միջոցներով, որոնք Յեպեն իր տրամադրության տակ չունեին:¹³¹⁸

Ինչևէ, չնայած վերոնշյալ բարդություններին, նա լիահույս էր, որ կկարողանար իր առաջադրանքն իրականացնել, և, որ ամենաուշագրավն է, նրա լավատեսությունը պայմանավորված էր գլխավորապես հայ ժողովրդի ազգային և բարոյահոգեբանական նկարագրի քաջատեսությամբ: «Ու՞մ գարնանը չի պատճառել հայերի ինքնապահպանման անհաղթելի բնագոյը, որը նրանց ոչ միայն որպես անհատների, այլև շատ ավելի որպես ժողովրդի է հզորացնում, մշու՞մ էր նա իր տեղեկագրերից մեկում: -Կարելի էր կանխատեսել, որ այն հսկայական ուժը, որը հայ ժողովուրդն իրեն հատկացված պոստում որպես մեր ռասայի, մեր մշակույթի, մեր կրոնի պիոներ Ասիային դեմ հանդիման պահպանել է, և որը վերջին տարիների անլուր իրադարձությունների ընթացքում ևս իր ազդեցիկությունը ի հայտ է բերել, այժմ նրանց միայնության մեջ նույնպես կպաշտպաներ մահմեդականներին բաժին դառնալուց»:¹³¹⁹

1922 թ-ի գարնանից հաստատվելով Հալեպում՝ Յեպեն այնտեղ հիմնեց մի այսպես կոչված «փախստականների կացարան», որտեղ նրանք կարող էին առժամանակ ապրել, մինչև հոգ կտարվեր նրանց հետագա ճակատագրի մասին: Այն սկզբում բաղկացած էր Հալեպի կենտրոնում, հայկական ճամբարի մոտ կանգնեցված մի մեծ վրանից: Հետագայում, փախստականների թվի մեծացմանը զուգահեռ հարկ ե-

1318. Չնայած դրան, երբեմն տեղի էր ունենում նաև անհավատալիս: Ինչպես վկայում էր Յեպեն, տարիներ շարունակ մահմեդական վրանում ապրած տղաները կամ աղջիկները, որոնք համոզված էին եղել, որ տվյալ ընտանիքի երեխաներն են, մի օր արթնանում էին երազից, իրենց զգում որպես հայեր և այդ պահից ձգտում դեպի իրենց ժողովուրդը: Տե՛ս անդ, էջ 22: Կամ, օրինակ, մի փոքրիկ աղջիկ մի հայկական ժամերգությունից այնպես էր ազդվել, որ սեփական նախաձեռնությամբ վերադարձավ հայկական համայնքի գիրկը: Մեկ ուրիշ տղայի վրա նույնօրինակ ազդեցություն էր գործել Հալեպի հայկական եկեղեցու բակի տեսարանը: Նման դեպքերը, սակայն, մեծ թիվ չէին կազմում: Տե՛ս Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 61:
1319. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 22:

ղավ ընդլայնել նաև նրանց ընդունման համակարգը, և 1922 թ-ի վերջին վարձակալվեց մի տուն, որը շրջապատվեց վրաններով: Քանի որ, սակայն, վրանները տևական ապաստան չէին կարող դառնալ, և բացի այդ կարճ ժամանակից դարձյալ տարածքի ընդլայնման անհրաժեշտություն առաջացավ, Յեպեն 1923 թ-ին քաղաքից դուրս, զովասուն այգիներում վարձակալեց մի ընդարձակ հողամաս, որի վրա հիմնվեց նոր կացարանը:¹³²⁰ Այն բաղկացած էր մի մեծ փոխադրելի բարաքից, որն ուղարկել էր Լոնդոնի հայկական կարմիր խաչը,¹³²¹ և չորս համեմատաբար փոքր տներից, որոնք կառուցվեցին Յեպեի միջոցներով: Բացի այդ, փրկագնվող կանանց և օր. Յեպեի բնակության նպատակով հողամասի մոտակայքում վարձակալվեց մեկ ուրիշ տուն, որտեղ տեղավորվեցին նաև խոհանոցը, մառանները, լոգարանը և ճաշասենյակը:¹³²² Այդ ամբողջ համալիրը, որի ձեռքբերման համար ընդհանուր հաշվով ծախսվեց 26 800 մարկ, կարող էր տեղ ապահովել շուրջ 200 փախստականների համար¹³²³ և որպես ժամանակավոր կացարան լիովին բավական էր հարաճուն պահանջները բավարարելու համար:

Հավաքագրելով մի շարք վստահելի գործակալների՝ Յեպեն 1922 թ-ին ձեռնամուխ եղավ փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանը, որոնք ծավալվեցին Դեր Ես Ջոր-Հասսիչէ-Մարդին ուղղությամբ:¹³²⁴ Աշխատանքի արդյունավետության ապահովման և միաժամանակ «բանտարկյալների» փախուստը դյուրացնելու նպատակով նա այդ քաղաքներում հիմնեց գաղտնի գործակալություններ և հավաքակալյաններ, որտեղ նրանք կարող էին ընդունվել, կազդուրվել և ստանալով սնունդանթերք ու դրամ՝ շարունակել իրենց ճանապարհը: Բացի այդ, մի գոր-

1320. Կ. Յեպեն նոր տարածքն ընտրելիս հաշվի առավ այն հանգամանքը, որ փախստականների մեծ մասը գալու էր գյուղական վայրերից և հեշտությամբ չէր հարմարվի քաղաքային կյանքին: Տե՛ս Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 19:

1321. Բարաքը պարունակում էր մի մեծ դասասենյակ, մեկ սենյակ ուսուցիչների և երկու մնջարան տղաների համար, իսկ ձեղնահարկը ծառայում էր որպես աղջիկների մնջարան: Տե՛ս Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 18:

1322. Անդ:

1323. Անդ:

1324. Անդ, էջ 39:

ծակալություն ստեղծվեց նաև Ջարաբլուսում, որը խիստ կարևոր վայր էր Եփրատի գետանցի առումով, և որի առաջադրանքն էր թուրքիայից եկող հայերին օգնել անցնելու Սիրիայի տարածքը:¹³²⁵

Թուրքական քաղաքների հետ կապը հիմնականում պահպանվում էր ջորեպանների կամ որպես այդպիսին հանդես եկող գործակալների միջոցով,¹³²⁶ որոնք իրենց հերթին հայ «բանտարկյալների» և մասնավորապես հարեմներում գտնվող հայուհիների հետ հաղորդակցվելու համար օգնվում էին այնտեղ անարգել մուտքի իրավունք ունեցող անձանց օրինակ, կույր երաժիշտների կամ լվացարարուհիների ծառայությունից,¹³²⁷ և ապա ձեռք բերելով համապատասխան պայմանավորվածություն՝ նրանց օգնում էին փախչել Զալեա:¹³²⁸ Իսկ ինչ վերաբերում էր հավաքակալանների կամ այլ կերպ ասած՝ մասնաճյուղերի գործունեության վերահսկողությանն ու փոխադարձ կապի ապահովմանը, ապա Յեպեն այդ հանձնարարեց իր որդեգիր Մ. Մելքոնյանին, որը սկզբից ևեթ դարձավ նրա «աջ ձեռքը»:¹³²⁹ Հավաքակալանների հետ կապը պահպանելու, հետախուզումների և թույլ ու անառողջ հայուհիներին Զալեա տեղափոխելու գործում անփոխարինների նշանակություն ուներ մի ամերիկուհու՝ Աննա Գիլպիսի կողմից Կ. Յեպեին հատկացված ավտոմեքենան, որը հայտնի էր «Փրկարար մեքենա» կամ «Աննա-մեքենա» անվամբ:¹³³⁰

Ինչևէ, Յեպեի «պրոպագանդան անտեսանելի և աննկատ կերպով

դրսում, տափաստաններում շրջում էր», և միայն 1922 թ-ի ամռան և աշնան ամիսներին 225 կանայք, տղաներ ու աղջիկներ, հետևելով օգնության կանչին, փախուստի դիմեցին և բարեհաջող հասան Զալեա:¹³³¹ Նրանց ազատագրման համար ծախսվեց շուրջ 2300 ֆունտ ստեռլինգ (կամ 46000 մարկ), որից 600-ը կազմում էին նրանց ճանապարհածախսը, գործակալների և հավաքակալանների աշխատանքների համար կատարված հատկացումները, իսկ 1700 ֆունտը՝ ճանապարհին նրանց հատկացված սննդի, հագուստի, բուժօգնության և հարակից մյուս ծախսերը:¹³³² Յուրաքանչյուր անձի փրկության համար, այսպիսով, միջին հաշվով ծախսվում էր 6-7 ֆունտ ստեռլինգ կամ համապատասխանաբար 120-140 մարկ:¹³³³

Դեռ 1922 թ-ի առաջին ամիսներին պարզ դարձավ, որ Ազգերի լիգայի կողմից կատարվող դրամական հատկացումները չէին կարող բավարարել փրկարար աշխատանքների ծավալն ըստ հարկի ընդլայնելու համար: Ուստի Յեպեն ձգտում էր գործել հնարավորինս խնայողությամբ՝ դրա միակ ճանապարհը համարելով փախստականներին ինքնուրույն կյանքի նախապատրաստելու գործընթացի արագացումը:¹³³⁴ Բարեբախտաբար շատ դեպքերում հայտնվում էին ազականներ, որոնք երեխաներին վերցնելով իրենց մոտ՝ ստանձնում էին նաև նրանց ապագայի պատասխանատվությունը: Այդ հարցում մեծ էր նաև Կ. Յեպեի երախտիքը, որն աջակցում էր փախստականների ազականների որոնմանը և այդպիսիներին հայտնաբերելու դեպքում ապահովում կապը նրանց միջև:¹³³⁵ Եթե, սակայն, ոչ ոք չէր գտնվում, ապա պատասխանատվությունը ծանրանում էր Յեպեի վրա: Միայնակ փոքրիկ երեխաներին նա տեղավորում էր որբանոցում

1325. Անդ:

1326. Անդ:

1327. Hetzel G., An die Pflegeeltern unserer Waisen- und „Lösegeld“kinder, „Der Orient“, 1926, էջ 15:

1328. «Նրանք նրանց տեղեկացնում են փախուստի հնարավորության մասին և ժամադրում մի վայրում, որտեղ նրանք նշանակված ժամին պետք է լինեն, նշում էր Գ. Դեթցելը: - Գնալով այնտեղ՝ փախստականները ստանում են դրամ և ուտեստ և այնուհետև մեքենայով կամ երկաթուղով վտանգավոր զոտուց դուրս են բերվում ու հասցվում Զալեայի փախստականների ճամբարը: ... Կանանց և աղջիկների՝ սեփական նախաձեռնությամբ փախչելը նպատակային չէր լինի: Նրանք նորից կրճովեին և իրենց փախուստի համար ծանր պատիժներ կկրեին»: Անդ:

1329. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, անդ, էջ 67:

1330. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 19-20:

1331. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 22:

1332. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 34:

1333. Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 62:

1334. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 34:

1335. Անդ, էջ 19: Հմմտ. անդ, էջ 34:

ստանձնելով նրանց խնամքը,¹³³⁶ իսկ մեծահասակներն անցնում էին ուսման և դաստիարակության մի հիմնալից փուլ, որից հետո կարող էին սեփական աշխատանքով գոյատևել: Այդ հարցում առանձնապես մեծ էր դանիացի բարեկամների ներդրումը, որոնք տրամադրել էին ուսուցչի աշխատավարձը, հոգ էին տարել դասագրքերի և այլ դպրոցական պիտույքների համար, տղաներին արհեստագործության մեջ վարժեցնելու նպատակով ստեղծել էին հյուսնարան և կաշեգործարան, իսկ աղջիկների համար՝ համապատասխանաբար ասեղնագործության արհեստանոց:¹³³⁷ Նշված միջոցառումների նշանակությունն ավելի պարզ դարձնելու համար արժե նշել, որ 1923 թ-ի սկզբին վերոնշյալ 225 անձանց շուրջ կեսը Յեպեից այլևս նյութական կախվածություն չուներ,¹³³⁸ իսկ 1924 թ-ին միայն ասեղնագործական ձեռնարկությունում սեփական աշխատանքով իրենց վաստակն ապահովում էին ավելի քան 100 այրիներ և երիտասարդ աղջիկներ:¹³³⁹ Ձեռագործների մեծ մասը 1924 թ-ից Յեպեի կողմից պարբերաբար առաքվում էր Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելության գրասենյակին, որն իրականացնում էր դրանց վաճառահանումը Գերմանիայում:¹³⁴⁰ «Փրկարար» կացարանից ինքնուրույն կյանք մտնող բոլորովին միայնակ կանանց և աղջիկների անվտանգությունն պահովելու նպատակով Յեպեն և Հալեպի հայ համայնքը միացյալ նախաձեռնությամբ հիմնեցին նաև մի վերստուգիչ գրասենյակ, որի ծախսերի մեծ մասը հատուցվում էր Յեպեի կողմից, և որը, համարվելով Ազգերի լիգայի ենթա-

կառույցը, կարողանում էր իր հովանավորյալներին մշտապես պահել իր տեսադաշտում:¹³⁴¹ Խառը բնակչություն ունեցող այնպիսի քաղաքում, ինչպիսին Հալեպն էր, այդ ձեռնարկումն անշուշտ խիստ կարևոր էր, և գրասենյակի հեղինակությունը կարճ ժամանակում տարածվեց ողջ քաղաքում նպաստելով նաև կանանց նախաձեռնողականության ընդլայնմանը. այն աստիճան, որ նրանք չէին խուսափում նույնիսկ այլապես մերժելի համարվող սպասուհիների աշխատանքից:¹³⁴²

Ինքնուրույն կյանք մտնող փախստականների անվտանգության պահպանման և միաժամանակ նրանց բարոյալքման վտանգից զերծ պահելու առումով ոչ պակաս կարևոր էր և այն, որ կացարանն իր դռները նրանց առջև երբեք չէր փակում, և որ նրանք միշտ ունեին «հարազատ տան» գիտակցությունը, որտեղ անհաջողության կամ կարիքի դեպքում դարձյալ կարող էին պատսպարվել: «Իհարկե, այդ լրացուցիչ ծախսերի տեղիք է տալիս,- նշում էր Յեպեն իր տեղեկագրերից մեկում,- բայց փոխարենը մեր երեխաներն ունեն անվտանգության զգացումը, որը գերազնահատելի հնարավոր չէ: Նրանք կվախենալին կացարանը լքել և ինչ-որ բան ձեռնարկել, եթե չիմանալին, որ վերադարձի ճանապարհը միշտ բաց է: Եվ արդարև, դա հազվագյուտ է չարաշահվում: Մենք շատ զարմացած ենք, թե նրանք որքան ազնվորեն են փորձում կանգնել սեփական ոտքերի վրա»:¹³⁴³

Ինչևէ, 1924 թ-ին մահմեդական գերությունից ազատագրվեցին և Հալեպ տեղափոխվեցին ևս 250 մարդ,¹³⁴⁴ որոնցից 58-ը տասնչորս

1336. Անդ, էջ 19: Որբանոցը հիմնվել և պահպանվում էր դանիացի բարեկամների միջոցներով: Տե՛ս անդ, էջ 35:

1337. Անդ, էջ 19:

1338. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 23:

1339. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 20:

1340. Տե՛ս Armenische Handarbeiten aus dem Orient, „Orient im Bild“, 1927, էջ 8: Հմմտ. Armenische Handarbeiten aus dem Orient, անդ, էջ 15: Հմմտ. Für den Salon und das gemütliche Wohnzimmer, „Orient im Bild“, 1928, էջ 12: Հմմտ. Armenische, reinsilberne Filigran-Schmucksachen (Handarbeit), „Orient im Bild“, 1929, էջ 24: Հմմտ. Echte orientalische Knüpfteppiche (Smyrnaknoten), „Orient im Bild“, 1930, էջ 16 և այլն:

1341. Jeppe K., Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, „Orient im Bild“, 1928, էջ 34:

1342. Անդ: «Մենք դա համարում ենք մի շատ ազդեցիկ ճանապարհ քրիստոնյա աղջիկներին պաշտպանելու և կարիքի մեջ գտնվողներին օգնելու համար»,- գրում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն: Անդ:

1343. Անդ: Ամփոփելով իր տարիների ձեռքբերումները՝ Յեպեն հետազայում կարող էր արձանագրել. «Մենք երբեք նրանցից որևէ մեկին չթողեցինք կարիքի մեջ: Նրանք կարողանում էին միշտ դիմել մեզ, երբ ինչ-որ բան ծուռ էր գնում...»: Անդ:

1344. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 34: 1923 թ-ի փրկարար աշխատանքների վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել, սակայն նախորդ տարվա և հաջորդ երկու տարիների տվյալների համեմատական քննությունը վկայում է, որ 1923 թ-ին ազատագրվածների թիվը հասնում էր մոտ 200-ի: Տե՛ս անդ: Հմմտ. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 22: Հմմտ. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 67 և 70:

տարեկանից փոքր երեխաներ էին, 112-ը 14-18 տարեկան տղաներ, իսկ 80-ը երիտասարդ կանայք և աղջիկներ:¹³⁴⁵

Թե որքան հետևողականորեն էր Յեպեն զբաղվում իր պաշտպանյալների հետագա ճակատագրով, կարող են ցույց տալ հետևյալ վիճակագրական տվյալները. 1925 թ-ի ապրիլ ամսվա տվյալներով նրանցից 130-ը գտել էին իրենց հարազատներին և տեղափոխվել նրանց մոտ, 10 երեխաներ ընդունվել էին դանիական որբանոցը, 40-ը արհեստագործության մեջ հմտանալով ինքնուրույն վաստակում էին իրենց ապրուստը, իսկ 70-ը դեռ գտնվում էին փախստականների կացարանում՝ Յեպեի խնամքի և հսկողության ներքո:¹³⁴⁶

Վերադարձողները մեծ մասամբ գտնվում էին ծանր առողջական վիճակում, ուստի մեծ ծախսեր էին կատարվում նաև նրանց ապաքինման ու կազդուրման համար: «Սարսափելի է տեսնել այն անխընամությունը, որին զոհ է դարձել այդ խեղճ ժողովուրդը,- տեղեկացնում էր Կ. Յեպեն: - Նրանց աչքերը հաճախ շատ ծանր վիճակում են: Նրանց գլուխները ծածկված են վերքերով: Նրանք մալարիա և էլի շատ ուրիշ հիվանդություններ են տարել: Դա մեր աշխատանքի համար սովորական է, և մենք մեծ առաջադրանքներ ունենք՝ կապված նրանց բուժման, հատուկ սննդի և երկարատև խնամքի հետ»:¹³⁴⁷

1345. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 35: Ուշագրավ է, որ վերոնշյալ 58 երեխաներից 48-ը 12-14 տարեկան էին, և միայն 10-ն էին 12 տարեկանից ավելի փոքր: Տե՛ս անդ, էջ 37: Նման երեխաներին հայտնաբերելը չափազանց դժվար էր, քանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, վաղ մանկական տարիքից մեծանալով մահմեդական ընտանիքներում՝ նրանք ծուլվել էին մահմեդական միջավայրին և իրենց ազգային պատկանելության մասին պատկերացում չուներին: «Միայն մեծագույն պատահականության միջոցով են նման երեխաները վերագտնվում,- նշում էր այդ առթիվ Յեպեն:- Հիմնականում նրանց պետք է համարել կորած...»: Տե՛ս անդ, էջ 38:

1346. Անդ, էջ 35:

1347. Անդ, էջ 38: «Մենք կարող ենք խնամել խեղճ արարածներին, և ի՛նչ մեծ ուրախություն է, երբ նրանք կազդուրվում են,- գրված էր մեկ այլ տեղեկագրում: - Այդ թըշվառները կարիք ունեն բժշկական սպասարկման և խնամքի: Եվ առհասարակ ինչպիսի՜ վիճակում է եկողների մեծ մասը: Մի երիտասարդ եղիայի մասին մենք լսում ենք. «Նա իր կյանքում դեռ ոչ մի անգամ չի լողացել: Դուք պետք է նրան տեսնեիք, երբ նա այստեղ գալուց հետո բաղնիք մտավ: Նրա փոքրիկ դեմքը ճառագում էր, և նա ասաց. «Ինչ հրաշալի է այստեղ, ինչպես երազում: Մի կին ինձ լվանում է, իսկ մեկ ուրիշը ջուր է լցնում ինձ վրա»: Տե՛ս Hetzel G., An die Pflegeeltern unserer Waisen- und

Միայն 1924 թ-ին, օրինակ, նրանց բուժման և դեղորայքի ձեռք բերման համար ծախսվեց ավելի քան երկու հարյուր ֆունտ ստեռլինգ, որով հնարավոր եղավ առողջացնել և կազդուրել նույնիսկ անհուսալի թվացող ծանր հիվանդներին:¹³⁴⁸

Յեպեի և նրա գործակալների քարոզչությունն արդեն 1924 թ-ին այն աստիճան լայն տարածում էր ստացել, որ փախուստի փորձեր էին կատարվում նույնիսկ Դիարբեքիից և Թուրքիայի այլ հեռավոր քաղաքներից:¹³⁴⁹ Իհարկե, այս դեպքում խոսքը վերաբերում էր միայն երիտասարդ տղաներին, որոնք ի վիճակի էին դիմագրավել հեռավոր ճանապարհների զրկանքներին և հաղթահարել վտանգները: Նման օրինակները, սակայն, միաժամանակ վկայում էին, թե նըշված և մյուս հեռավոր շրջաններում որքան մեծ պետք է լիներ նաև այն դժբախտների թվաքանակը, ովքեր ազատության էին ձգտում, սակայն առանց օգնության չէին կարող փախուստի դիմել: Յեպեն նրանց կարող էր ձեռք մեկնել միայն իր մասնաճյուղերի թվի մեծացման դեպքում, ինչը Ազգերի լիգայից հատկացվող խիստ սահմանափակ միջոցներով հնարավոր չէր իրագործել և մշտապես մնում էր նրա հիմնական մտահոգության առարկան:¹³⁵⁰ «Միթե՞ քաղաքա-

„Lösegeld“ kinder, „Der Orient“, 1926, էջ 15: «Նա մի թշվառ արարած է՝ այտուցված կրծքով, քանի որ արարների կանայք նրան (նա արարների մոտ հովիվ էր) հին, այրող ցնցոտիներ են հագցրել,- պատմում էր մեկ ուրիշ տեղեկագիր:- Այո, ինչպես են տեղ հասնում փրկվածները. ամբողջովին կեղտոտ և մակարույծ միջատների մեջ, ցնցոտիներով և սովահար: Ստրկության մեջ ավելի հարվածներ են եղել, քան հաց»: Անդ: 1348. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 38: Հաստատության բժշկին մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում մի հայ բժիշկ՝ Սիրիայում «Բժիշկների մեծ լույս» մականունը ստացած՝ դր. Ալթունյանը: Նա իր նույնպես բժիշկ, Անգլիայում ուսանած որդու հետ միասին Հալեպում հիմնել էր նորագույն սարքավորումներով հագեցած մի ժամանակակից հիվանդանոց, որը Սիրիայում իր նմանակը չուներ, և որն, ի դեպ, համձն էր առել «ազատագրված» հայերի արյան հետազոտությունը կատարել անվճար: Հիվանդանոցում իրականացվում էին քաղմարմույթ հետազոտություններ և բարդ վիրահատություններ, որոնց շնորհիվ կյանք վերադարձան Յեպեի նույնիսկ ամենածանր հիվանդները: Անդ: 1349. Անդ, էջ 36:

1350. «Եթե մեր քյուլեքն մեզ թույլ տար շատ մասնաճյուղեր հիմնել,- նշում էր նա իր 1924 թ-ի հաշվետվության մեջ,- և դրանք ըստ հարկի դրամով ապահովվել, ապա մենք կարող էինք շատերին ազատել»: Անդ:

կիրթ աշխարհի համար խայտառակություն չէ, որ այդ կանայք և երեխաները չկարողանան փրկվել միայն դրանի բացակայության պատճառով,- նշում էր նա իր նամակներից մեկում:- Մենք այդ անլուր հանցագործության համար քիչ թե շատ համապատասխանատու ենք կամ առնվազն կդառնանք, եթե այդ խնդիրը չլուծենք, և Ազգերի լիգայի ջանքերը (որը նույնպես դրա համար միջոցներ չունի և հույսը դրել է քրիստոնեական բարեգործության վրա) վիժեցվեն»:¹³⁵¹

Հատկանշական է, որ Յեպեի այդ մեծ նվիրումը պայմանավորված էր ոչ միայն մարդասիրական նկատառումներով, այլև այն մեծ մշակույթի փրկության մղումով, որի կրողն էր հայ ժողովուրդը: Եվ պատահական չէ, որ նա իր տեղեկագրերում շարունակ փորձում էր այդ ըմբռնելի դարձնել նաև քաղաքակիրթ աշխարհին: «Մեր մեջ դեռ կան ընդարձակ շերտեր, որոնք պատրաստ են մեր հոգևոր արժեքների պահպանման համար մեծ զոհողություններ կատարել: Իսկ այդ դեպքում պետք է նաև մեր մեջ ինքնապահպանման բնագոյն արթնանա: Չէ՞ որ մեր ռասայի, մեր եկեղեցու, մեր մշակույթի մի հատվածն է, որ այստեղ Ասիայի կողմից պարզապես ոչնչացվում է: Առաջադրանքի բնույթը կհասնի՞ արդյոք Եվրոպայի գիտակցությանը, այդ դեպքում նա այն կհամարի իրենը»:¹³⁵²

1925 թ-ին Յեպեին մասնակիորեն հաջողվեց իր մտադրությունն իրականացնել, և բեդվինաբնակ բնակավայրերի կենտրոնում Ռաս-Ուլ-Աինում հիմնվեց թվով 6-րդ հավաքակայանը:¹³⁵³ Ընտրությունը պատահական չէր, քանի որ 1916 թ-ին այդ քաղաքում և շրջակայքում սպանդի էին ենթարկվել աքսորը վերապրած 24 000 հայեր, իսկ հազարավոր հայ երեխաներ վաճառվել էին արաբներին ու թուրքերին:¹³⁵⁴ Եթե նույնիսկ վերջիններիս մեծ մասը հետագայում տարվել էր երկրի այլ հատվածներ, ապա Յեպեի հաշվարկներով քաղաքի շրջակայքում դեռ պետք է մնացած լինեին մոտ երկու հազար երեխա-

ներ,¹³⁵⁵ որոնց փրկությունը պետք է դառնար նորաբաց մասնաճյուղի հիմնական առաջադրանքը: Բացի այդ, Ռաս-Ուլ-Աինը գտնվում էր ֆրանսիական ջոկատների վերահսկողության ներքո և երկաթուղային կապ ուներ Հալեպի հետ, ինչն իհարկե կարևոր նախադրյալ էր արդյունավետ գործունեություն ծավալելու համար: Յեպեն իր կանխատեսումներում չէր սխալվել, և նոր մասնաճյուղը մեծ դեր ունեցավ հետագա փրկարար աշխատանքներում:

1925 թ-ին ազատագրվեցին և Հալեպ տեղափոխվեցին ևս 300 հոգի, որոնց 30 տոկոսը կանայք և աղջիկներ էին, 30 տոկոսը 15 տարեկանից փոքր երեխաներ, իսկ մյուսները նշված տարիքը գերազանցող տղաներ:¹³⁵⁶ Նրանց փրկությունն իրականացնելու համար ծախսվեց 2700 ֆունտ ստեռլինգ կամ յուրաքանչյուրի համար միջին հաշվով 9 ֆունտ ստեռլինգ:¹³⁵⁷ Հատկանշական է, որ մինչև տարեվերջ նրանցից 200-ը Յեպեի աջակցությամբ կարողացան գտնել իրենց ազգականներին և տեղափոխվել նրանց մոտ, 30-ը դարձան միանգամայն ինքնուրույն, և 1926 թ-ի սկզբին կացարանում բնակվում էին միայն 80 փախստականներ:¹³⁵⁸

Այսպիսով, փրկարար աշխատանքների առաջին չորս տարիների ընթացքում մահմեդական լծից ազատագրվեցին և իրենց ժողովրդի գիրկը վերադարձան ընդհանուր թվով 1100 հայեր, որոնցից 950-ի փրկությունն իրականացվել էր Յեպեին հատկացված նյութական միջոցներով, իսկ 150 հոգու ծախսերը հոգացել էին նրանց հարազատները:¹³⁵⁹ Այդ ամենը հնարավոր դարձավ Յեպեի մեծ նվիրումի, նրա

1355. Անդ:

1356. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, անդ, էջ 69:

1357. Անդ, էջ 67: 9 ֆունտ ստեռլինգը համարժեք էր 180 գերմանական մարկին: Անդ:

1358. Անդ, էջ 69:

1359. Անդ, էջ 70: Չնայած այդ 150 հոգու ազատագրումը կատարվել էր Յեպեի գործակալությունների միջոցով, սակայն դրա համար անհրաժեշտ դրամը տրամադրել էին նրանց հարազատները՝ միաժամանակ ստանձնելով նրանց հետագա ապրուստի և օքլանի ծախսերը: Այդ է պատճառը, որ Յեպեն նրանց անուններն իր ցուցակներում չի ընդգրկել և տեղեկություններ չի հաղորդել նաև իր հաշվետվություններում: Հայտնի է միայն, որ չորս տարիների ընթացքում այդ եղանակով ազատագրվել է 150 հոգի, այսինքն տարեկան միջին հաշվով 38 մարդ: Այդ տվյալները ներառված չեն նաև մեր վերոնշյալ ամենամյա վիճակագրական տեղեկություններում:

1351. Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 63:

1352. Jeppe K., Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, էջ 22:

1353. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 67:

1354. Sbu Karen Jappes Arbeit, անդ, էջ 5:

հովանավորների նյութական աջակցության (Ազգերի լիգայից հետո, ինչպես շուտով կտեսնենք, մեծագույն ներդրումն ունեցավ Յոհ. Լեփսիուսի ընկերությունը) և իհարկե նաև նրա հայ գործակալների անձնավեր աշխատանքի շնորհիվ, որը, ցավոք, գերծ չէր նաև կորուստներից. 1925 թ-ի նոյեմբերին վախճանվեց Յեպեի ամենաերախտաշատ գործակալներից մեկը՝ Գրիգոր աղան, որը գործում էր Դեր էս Ջորի շրջանում:¹³⁶⁰ Տարեվերջին վրեժխնդրությամբ համակված արաբների կողմից սպանվեց նաև «Հասիչիեի հերոս»-ը՝ Վասիլ Սաբաղը:¹³⁶¹ Նրանց փոխարինեցին նորերը:¹³⁶²

Փոփոխություններ կատարվեցին նաև մասնաճյուղերում. 1925 թ-ին թուրք-քրդական պատերազմի հետևանքով թուրքական սահմանն արգելափակվեց, և Ջարաբլուսի մասնաճյուղի գործունեությունը, որի նպատակն էր օգնության ձեռք մեկնել Թուրքիայից եկող փախստականներին, տարեվերջին փաստացիորեն հասավ իր ավարտին:¹³⁶³ Լուծարվեց նաև Դեր էս Ջորի մասնաճյուղը, քանի որ աշխատանքն այդ շրջանում համարվում էր ավարտված, և, ինչպես Յեպեն էր իր տեղեկագրերում նշում, այն արդեն «մաքուր» էր: Չնայած դրան, Գրիգոր աղայի այրին շարունակում էր մնալ այդ շրջանում իր ամուսնու փոխանորդն ու Յեպեի նոր գործակալը՝ այլ վայրերից Տեր Ջոր եկող հայերին օգնելով շարունակել ճանապարհը դեպի Հալեպ:¹³⁶⁴ Նշված մասնաճյուղերի լուծարումը Յեպեին հնարավորություն տվեց մեծացնել նյութական մասնաճյուղերին կատարվող նյութական հատկացումները՝ ըստ հնարավորին ընդլայնելով նրանց գործունեությունը:

Մ. Մելքոնյանից բացի փրկարար աշխատանքներում Յեպեին մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում նաև Լեոպոլդ Գազուկը, որը 1923 թ-ի մարտից դառնալով նրա անձնական քարտուղարը՝ ղեկավարում

էր նաև քաղաքի աղքատներին և հիվանդներին ցուցաբերվող օգնության աշխատանքները:¹³⁶⁵ Բացի այդ, 1925 թ-ին դանիացի բարեկամների կողմից Հալեպ ուղարկվեց մի նոր օգնական ևս՝ օր. Յեպեի Յենսենը, որն այնտեղ ստանձնեց դպրոցի, ծեռնարկությունների և հիվանդանոցի վերահսկողությունը՝ Յեպեին հնարավորություն ընձեռելով ամբողջովին նվիրվել փրկարար աշխատանքներին:¹³⁶⁶

Ազատագրվող երեխաների մեծ մասը բնականաբար աքսորի ժամանակ եղել էին փոքրիկ մոտավորապես 5-6 տարեկան երեխաներ, որոնք փախուստի որոշում էին ընդունում ավելի բնագրի, քան հիշողության դրդումով: «Նրանց նախկին կյանքի հիշողությունը նրանց մեջ պահպանվում էր ինչպես մութ նախազգացում կամ կիսամոռացված երագնշում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն:- Նրանք հազիվ թե ի վիճակի էին հասկանալ այն մղումը, որ նրանց դրսում հանգիստ չէր տալիս և ի վերջո, մեծ մասամբ մեր գործակալների օգնությամբ դարձյալ տուն էր բերում»:¹³⁶⁷

Չնայած այդպիսիները հայտնաբերվելուց հետո որոշ ժամանակ փորձում էին համառորեն իրենց համարել մահմեդականներ, սակայն նրանցից շատերի դեպքում դա թյուրըմբռնման արդյունք չէր, և, ինչպես Յեպեն էր նշում, նրանց ծագման ուրացումը մեծ մասամբ պայմանավորված էր երկյուղով, քանի որ «նրանց ներշնչել էին, որ նրանք կսպանվեն, եթե իրենց ազգությունը խոստովանեն, քանի որ նրանցից շատերը տեսել էին, թե իրենց հարազատներն ինչպես են սպանվել, այնպես որ պետք է հավատային, որ նույն ճակատագիրը սպասում էր նաև իրենց»:¹³⁶⁸

1365. Տե՛ս Der Geburtstag, „Orient im Bild“, 1929, էջ 46: Ավստրիացի, ազգությամբ լեհ Լ. Գազուկը ծնվել է 1896 թ-ի նոյեմբերի 15-ին Վայսլիրխենում (Ավստրիա): Ստացել է էլեկտրոմեխանիկի մասնագիտություն և 1915 թ-ին զորակոչվել ռազմաճակատ, որտեղ երեք անգամ վիրավորվել է: Ձիանաղարից հետո նա որպես էլեկտրոմեխանիկ աշխատանքի է անցել ամերիկյան բարեգործական կազմակերպություններում: 1919 թ-ին ղեկավարում էր լուսավորության հանգույցների աշխատանքը Կեսարիայում, Սվասում, Սամսունում և Խարպութում: 1921-1922 թթ. եղել է տրանսպորտային գործի ղեկավարը Խարպութում, իսկ 1923 թ-ից աշխատանքի անցավ Հալեպում օր. Կ. Յեպեի մոտ որպես քարտուղար և օգնական: ԱՄՆ:

1366. Տե՛ս Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 5-6:

1367. Տե՛ս Karen Jeppes neuester Bericht, „Orient im Bild“, 1927, էջ 65:

1368. Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 61:

1360. Տե՛ս Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 3:

1361. ԱՄՆ, էջ 3-4:

1362. Գործակալների մասին սովորաբար տեղեկություններ չէին հաղորդվում, ինչը բնականաբար պայմանավորված էր նրանց անձը չվտանգելու համաճանաչումով:

1363. ԱՄՆ, էջ 5: Չնայած դրան, Յեպեն Ջարաբլուսի մոտակա Բումբուս բնակավայրում շարունակում էր մի գործակալ պահել, որի խնդիրն էր հետազոտել Եփրատի այդ հատվածում, Հալեպից հյուսիս և արևելք ընկած շրջանը և հայերի հայտնաբերելու դեպքում օգնել նրանց դիմելու փախուստի: Տե՛ս Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, անդ, էջ 67:

1364. ԱՄՆ:

Այդ երեխաների հոգում երկյուղը փարատելն ու փախուստի վճռականությունն ներշնչելը մեծ դժվարություն էր ներկայացնում, և ինչպես 1924 թ-ին տեղեկացնում էր Կ. Յեպեն, փախստական հայերի մոտ կեսը պատկանում էր այդ խմբին: Իհարկե, կային և այնպիսիները, որոնք արդեն համոզված էին դարձել էին մահմեդական և վայրի ֆանատիզմով էին վերաբերվում այդ հարցին: Սակայն այդ դեպքերից նույնպես քչերն էին անհույս, և այն տղաներն ու աղջիկները, որոնք 12 կամ 13 տարեկանում «համոզված» մահմեդականներ էին, հաշվված ամիսների կամ առավելագույնը 1-2 տարվա ընթացքում գալիս էին ճշմարիտ ըմբռնման գիտակցելով իրենց ազգային ու կրոնական պատկանելությունը:¹³⁶⁹ Դա բնականաբար ինքնին տեղի ունենալ էր կարող և հնարավոր էր դառնում միայն Յեպեի կողմից կացարանում կազմակերպված հետևողական «հոգևոր կրթության» միջոցով:¹³⁷⁰ «Տուն գալը նրանց համար համանշանակ չէ «իրենց տանը գալուն», - գրում էր այդ մասին Յեպեն: - Ոչ միայն նրանց մայրենի լեզուն է գրեթե ամբողջովին մոռացվել և պետք է նորից ուսուցանվի, այլև պետք է սկսեն միանգամայն այլ կերպ ապրել: Նրանք գալիս են մի միջավայրից, որտեղ, օրինակ, արյուն թափելը դեռ համարվում է սուրբ պարտականություն, և որտեղ նրանց հիմնականում մահմեդական մտածելակերպն է դրոշմվել...»: ¹³⁷¹

Այդ «հոգևոր կրթության» հենքն, անշուշտ, կազմում էր լեզվի ուսուցումը, սակայն ուշագրավ է, որ ավելի ներգործուն, քան խոսքը, հայ ժողովրդական երգը և երաժշտությունն էին, որոնց ունկնդրումը, ինչպես վկայում էր Յեպեն, մեծագույն ազդեցությունն էր գործում ազգային արմատներից խլված հայորդիների վրա: «Չնայած բառերը մոռացվել են և հաճախ դանդաղ են գիտակցության մեջ վերականգնվում, - ընդգծում էր նա, - սակայն հին մեղեդիները և ծանոթ հընչյունները, որ նրանց հանդիպում են կացարանում և եկեղեցում, ող-

1369. Անդ, էջ 61-62:
 1370. «Հերքել չենք կարող, որ մեզ համար մի փոքր դժվար է ազատագրվածներին երկար մեզ մոտ պահել, բայց մյուս կողմից ուրախ ենք, որ նրանք շատ շուտ չեն հեռանում: Մենք դրանով ավելի մեծ հնարավորություն ունենք հոգ տանելու նրանց հոգևոր կրթության մասին: Քանի որ շատ բաներից զուրկ են եղել, ինչը նորից պետք է վերադարձվի, և մոլախոտը պետք է քաղիանվի: St'u Karen Jappes neuester Bericht, „Orient im Bild“, 1927, էջ 65:
 1371. Անդ:

ջունում են նրանց որպես հին ծանոթներ և ամենաազդու ներգործությունն ունենում նրանց մեջ մախնական բնազդներն արթնացնելու համար: «Հայը արթնանում է». ինչպես մենք ենք այդ անվանում: Դա նկատվում է նույնիսկ նրանց դեմքի արտահայտությունից...»: ¹³⁷²

Երեխաները ստանում էին նաև ընդգծված քրիստոնեական դաստիարակություն՝ ծանոթանալով Հիսուսի անձին, գործունեությանն ու պատվիրաններին: Վերջինիս հետ նրանց «մերձեցումն» ավելի առարկայական և անմիջական դարձնելու համար կացարանի ընդհանուր հավաքույթների սրահը զարդարված էր Հիսուսի անձը պատկերող և աստվածաշնչյան մոտիվներով պատրաստված այլ նկարներով, որոնք, ինչպես վկայում էր Յեպեն, մեծ ազդեցություն էին գործում մահմեդական մտաընկալումներից նրանց ձերբազատելու համար: «Երբեմն նրանք փորձում են համբուրել նկարները, - նշում էր Յեպեն: - Դրանք շատ բարձր են կախված, այլապես ոչինչ այժմ մնացած չէր լինի: Երբ, սակայն, մեկն այդ նպատակով վեր է մագլցում, մենք նրան թույլ ենք տալիս դա անել: Այդ գործողությունը նրա հոգու երախտագիտության ճշմարիտ արտահայտությունն է: Նա սկզբում պետք է միայն Հիսուսին պաշտի, իսկ ավելի ուշ նաև կիմանա, որ ճշմարիտ ազատությունը ներքին ազատությունն է: Անշուշտ, մինչև այս 12 տարվա ընթացքում վայրենացած տղաներից ու աղջիկներից դարձյալ լիարժեք մարդիկ դուրս կգան, կպահանջվի երկար ժամանակ, համբերություն և մեծ սեր: Սակայն դա օրինյալ աշխատանք է...»: ¹³⁷³

Եթե նկատի առնենք, որ հայերեն ասված յուրաքանչյուր խոսք բոլորին հասկանալի դառնալու համար պետք է թարգմանվեր արաբերեն, քրդերեն կամ թուրքերեն, քանի որ երեխաները մեծ մասամբ հասկանում էին այդ լեզուներից միայն որևէ մեկը, ¹³⁷⁴ ապա պարզ կլինի, թե նրանց կրթումն ու դաստիարակությունը հատկապես առաջին ամիսներին որքան դժվարություններ պետք է հաղթահարեր: Եվ այնուամենայնիվ դրանք հաղթահարվում էին, և կացարան մտնող յուրաքանչյուր հայորդի այնտեղից հեռանում էր միանգամայն պատրաստ նոր ինքնուրույն կյանք մտնելու համար:

1372. Անդ:
 1373. Անդ:
 1374. Անդ:

Ինչևէ, Յեպեն իր հայափրկիչ գործունեությունը միայն լիզայի կողմից հատկացված գումարներով չէր կարող իրականացնել: Նրան օգնության ձեռք էին մեկնել նաև բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ և անհատներ, ինչպես օրինակ, Լոնդոնի հայ կանանց միությունը, Լորդ մայորի ֆոնդը, Լոնդոնի *Bible Lands Missions Aid Society* ընկերությունը, *Imperial Mar Relief Fund* կազմակերպությունը, շվեյցարական օգնության միությունները և այլն:¹³⁷⁵ Այն ընկերությունը, սակայն, որը 1924 թ-ից մեծագույն նյութական ներդրումն ունեցավ այդ աշխատանքներում, Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությունն էր:

Նոր առաջադրանքների իրագործման համար միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով այն գործի դրեց իր բոլոր հնարավորությունները: Պարբերականը հեղեղված էր բարեկամներին ուղղված օգնության կոչերով: Կանոնավոր կերպով լույս էին տեսնում Յեպեի և Կյունցլերի տեղեկագրերը: Պատրաստվում և առաքվում էին մեծաքանակ թռուցիկներ, որոնցից շատերը վերահրատարակվում էին նաև «*Der Orient*»-ում: «Ո՞վ ամսական մեկ մարկ կտա մահմեդական ստրկությունից մի քրիստոնյա աղջկա կամ տղայի փրկության համար, - նշված էր, օրինակ, «Փրկագին» վերնագիրը կրող թիվ 30 թռուցիկում: - Դազարավոր մարդիկ սպասում են իրենց ազատագրմանը: Ձնդանի դռները բաց են: Փրկարար աշխատանքը կազմակերպված է: Պակասում է միայն փողը...»: ¹³⁷⁶ Բարեկամների աջակցությունը դյուրացնելու նպատակով յուրաքանչյուր համարում տպագրվում էր նաև մի անդորրագիր հետևյալ բովանդակությամբ. «Փրկագին: Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելության գրասենյակին, Պոտոլամ: Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, պատրաստակամություն ենք հայտնում միասին/անհատաբար, 120 մարկ ուղարկել մահմեդական ստրկությունից մեկ քրիստոնյա երեխայի փրկության համար: Վճարումը կատարվում է՝ մաս-մաս/ամսական/քառորդ տարին մի անգամ»: ¹³⁷⁷ Անդորրագրում այնուհետև տեղ էր հատկացված անունների և ստորագրությունների համար, իսկ վերջում նշված էր կազմակերպության հասցեն: ¹³⁷⁸

1375. St'u Karen Jeppes Arbeit, անդ, էջ 5:

1376 . Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei, „Der Orient“, 1924, էջ 59:

1377 . Անդ, էջ 58:

1378. Անդ:

Բարեկամներից, այսպիսով, պահանջվում էր միայն անդորրագիրն ամսագրից առանձնացնել և լրացնելով՝ ուղարկել ընկերությանը:

Լեփսիուսը բավականաչափ նյութական միջոցների հայթայթման համար գործի էր դրել իր՝ տաղանդավոր հրապարակախոսի ողջ ավյունն ու եռանդը՝ ձգտելով բորբոքել թե մարդասիրական և թե կրոնական նախանձախնդրությունները: «Աբղուլ Համիդի ժամանակ մենք հազարավոր այրիների և որբերի ենք կենդանի պահել և օգնել, որ մի նոր սերունդ մեծանա, - գրում էր նա 1925 թ-ին բարեկամներին ուղղված իր ուղերձներից մեկում: - Այժմ թշվառությունը տասն անգամ ավելի մեծ է, քան այն ժամանակ: Պե՞տք է մենք այդ հարցում մի կողմ կանգնենք և մյուս ժողովուրդներին թողնենք մեծ բարեգործությունը կատարել: Ոչ, նաև մեր մասին պետք է ասվի, որ նրանք արել են, ինչ կարողացել են...»: ¹³⁷⁹

Հակադրվելով մահմեդական շրջաններում քրիստոնեական քարոզչության վերականգնման Գերմանիայում ավանդաբար գոյատևող ձգտումներին՝ Լեփսիուսը դրանք համարում էր ժամանակավրեպ և անիմաստ, այն դեպքում, երբ հնարավորություն էր առարկայացել փրկել տասնյակ հազարավոր քրիստոնյա կանանց, աղջիկների և երեխաների, որոնք դատապարտված էին մահմեդականացման: Այդ առաջադրանքը նա համարում էր մի յուրօրինակ քննություն, որի միջոցով գերմանացի քրիստոնյաները պարտավոր էին ապացուցել իրենց խոսքի և գործի համապատասխանությունը: «Այստեղ ոչ միայն հնարավորություն է առարկայանում հայ ժողովրդի հազարավոր զավակների պահպանել, այլև իսլամի դաշտից հարուստ բերք հավաքել, որն այլապես ոչնչանում է: - գրում էր նա 1924 թ-ին հրատարակված իր «Փրկագին» վերնագիրը կրող կոչում: - Այստեղ կարող է պարզվել, թե արդյոք մեր միսիոներական սերը կարո՞ղ է ավելին անել, քան բարեպաշտ խոսքերն են, արդյոք այն իսլամի դեմ պայքարում կարո՞ղ է քրիստոնեական հավատի գործեր ի հայտ բերել: Յուրաքանչյուր ավետարանական համայնք պետք է հավաքի նվազագույնը 6-7 ֆունտ կամ 120-140 մարկ մի քրիստոնյա տղայի կամ աղջկա թուրքական և քրդական հարեմներից ու վրաններից ազատագրելու և իսլամի լծից փրկելու համար: Ես խնդրում եմ բոլորին, ովքեր ինձ հետ միասին ամոթի և խայտառակության զգացումով կհամակվեն, նվիրվել այդ առաջադրանքի

1379. Lepsius J., 1925, „Der Orient“, 1925, էջ 2:

կատարմանը և մեզ ըստ հնարավորին շուտ առդիր անդորրագրերի միջոցով գումար տրամադրել մահմեդական ստրկությունից մի քրիստոնյա երեխայի փրկության համար: ... Թո՛ղ Աստծո օգնությունն ուղեկցի մեր կոչին»: ¹³⁸⁰

Իր փրկարար և որբախնամ հանձնառությունների իրագործման համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով Լեփսիուսն օգտագործում էր քարոզչության բոլոր հնարավոր եղանակները: Նա, ով հանձն էր առնում վճարել մեկ փրկագնի և կամ Ղազիրի մեկ որբ երեխայի տարեկան խնամքի համար պահանջվող ծախսերը, վճարման տարվա ընթացքում դառնում էր ընկերության անդամ ստանալով համապատասխան վկայական և կանոնադրության մեկ օրինակ: ¹³⁸¹

Լայն ծավալում ստացան նաև շրջիկ զեկուցումները: 1924 թ-ին կազմակերպությունում ներգրավվեցին երկու նոր անձինք՝ Լիզա Ռեյերը և Վալտեր Ցիմերմանը, որոնք ունեին մեծ հռետորական ծիրք և զբաղվելով բացառապես այդ գործով՝ այդ և հաջորդ տարիներին կարևոր ներդրում ունեցան նոր բարեկամների հավաքագրելու հարցում: ¹³⁸² Բացի այդ այն հոգևորականներին, ովքեր ցանկություն էին հայտնում իրենց համայնքներում փրկարար աշխատանքների վերաբերյալ զեկուցումներ կարդալ, տրամադրվում էին լուսանկարներ, տեսաժապավեններ և այլ ցուցադրական ու տեղեկատվական նյութեր: ¹³⁸³ 1925 թ. սկզբին այդ նպատակով արդեն բազմացվել և շրջանառության մեջ էր դրվել լուսանկարների մի ստվար շարք, որը կրում էր «Մի քրիստոնյա ժողովրդի կործանումը» անվանումը և ներկայացնում էր արևմտահայության աք սորի վերջին շրջանի ողբերգությունները: ¹³⁸⁴ «Der Orient»-ում հրատա-

րակվելուց հետո պարբերաբար մեծ թվաքանակով բազմացվում և հասարակական շրջաններին էին առաքվում նաև Յեպեի և Կյունցլերի տեղեկագրերը: Միաժամանակ Պոտսդամի Տեմպել հրատարակչությունում կազմակերպության միջոցներով հրատարակվում էին զանազան մենագրություններ և այլ աշխատություններ, որոնք հայտերի ներկայացման դեպքում առաքվում էին բոլոր ցանկացողներին: ¹³⁸⁵

1924 թ-ից Լեփսիուսը ջանում էր գերմանացի քրիստոնյաներին ղրղել մասնակցելու նաև «Ռուկե օրենք» կարգախոսի ներքո Արևելքի և այդ

1385. 1924 թ-ին արդեն հրատարակվել և վաճառքի էր հանվել մի մեծ ընտրանի, որն ընդգրկում էր հետևյալ աշխատությունները. Lepsius J., „Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke“, „Der Todesgang des armenischen Volkes.“; Künzler J., „Im Lande des Blutes und der Tränen“; Eckart B., „Meine Erlebnisse in Urfa“; Lehmann-Haupt Th., „Erlebnisse eines zwölfjährigen Knaben während der armenischen Deportationen“; Ein Muhammedaner, „Armenisches Märtyrertum“; „Der Prozeß Talaat Pascha“ (Ս. Վեգնեի առաջաբանով) և Niepage M., „Eindrücke eines deutschen Oberlehrers aus der Türkei“: Տե՛ս Der Tempel-Verlag in Potsdam, „Der Orient“, 1924, էջ 90: 1925 թ-ին այդ ցանկը համալրեցին ևս երկու՝ Լ. Ռեյերի „Was der Euphrat erzählt“ և Կ. Յեպեի „Erlöst vom Mohammedanismus“ գրքուկները: Տե՛ս Schäfer R., Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, էջ 47: Իսկ հաջորդ 1926 թ-ին դրանց գումարվեցին, ի թիվս այլ հրատարակումների, նաև „Johannes Lepsius zum Gedächtnis“ ժողովածուն, Կ. Յեպեի „Das Flüchtlingsheim in Aleppo“ գրքուկը, ինչպես և Յոզ. Մարկվարտի „Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation“ և Կ. Ֆ. Լեհման-Ֆաուստի „Armenien einst und jetzt“ աշխատությունները, որոնցից վերջինի հրատարակությունն, ի դեպ, մինչ այդ շուրջ մեկ տասնամյակ քաղաքական դրդապատճառներով արգելված էր: Տե՛ս Tempel-Verlag Potsdam, „Der Orient“, 1926, էջ 128-ի և 129-ի միջև գտնվող հավելվածը: Հմնտ. անդ, էջ 176-ի և 177-ի միջև գտնվող հավելվածը: Հաջորդ տարիներին այդ շարքը շարունակ համալրվում էր նոր հրատարակություններով, որոնց թվում էին Ֆ. Լանսենի „Das betrogene Volk“ (1928), Ինգ. Մարիա Ջիլի „Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not“ (1930), Յ. Կյունցլերի „30 Jahre Dienst im Orient“ (1933) գրքերը և բազմաթիվ այլ հրատարակումներ: Տե՛ս Besprechungen, „Der Orient“, 1928, էջ 127-128: Հմնտ. Karen Jeppe, „Der Orient“, 1929, էջ 153: Հմնտ. Besprechungen, „Der Orient“, 1930, էջ 192: Հմնտ. Besprechungen, „Der Orient“, 1934, էջ 23 և այլն: Որպես կանոն ընկերության պարբերականներում մանրամասն գրախոսություններ էին ներկայացվում բոլոր նորանուն աշխատությունների վերաբերյալ. մի առաջադրանք, որ 1926-1933 թթ. հիմնականում իրականացնում էր Մեյլքոն Քրիշչյանը: Տե՛ս Besprechungen, „Der Orient“, 1928, էջ 127-128: Հմնտ., Besprechungen, „Der Orient“, 1929, էջ 31 և այլն:

1380. Lepsius J., „Lösegeld“, 1924, էջ 64:
 1381. Schäfer R., Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, էջ 46: Ղազիրում յուրաքանչյուր որբի մեկ տարվա խնամքի համար պահանջվող ծախսը կազմում էր շուրջ 240 մարկ: Ինչ վերաբերում էր «փրկագնման» աշխատանքներին, ապա մեկ հայի ազատագրման ծախսը կամ այլ կերպ ասած՝ մեկ փրկագինը 1924-25 թթ. կազմում էր 120-140 մարկ, իսկ 1926 թ-ից՝ միջին հաշվով 180 մարկ: Անդ: Հմնտ. Jeppe K., Rettung aus muhamedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, էջ 62: Հմնտ. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 67:
 1382. Տե՛ս Mitteilungen, „Der Orient“, 1924, էջ 56: Հմնտ. Mitteilungen, անդ, էջ 89:
 1383. Տե՛ս Waisenkinder, „Der Orient“, 1925, էջ 13: Հմնտ. Schäfer R., Mitteilungen, անդ, էջ 46:
 1384. Անդ:

թվում նաև հայ որբերի համար կատարվող ամենամյա միջազգային հանգանակությանը, որը տեղի էր ունենում դեկտեմբերի 7-ին:¹³⁸⁶ Գործը դյուրացնելու նպատակով նա 1924 թ-ի «Ոսկե Օրենքի» նախօրեին բարեկամներին անվճար առաքեց թուլցիկներ և հանգանակության թերթիկներ, որոնք ըստ ցանկության լրացվում և ետ էին ուղարկվում:¹³⁸⁷ Նույնը տեղի էր ունենում նաև հաջորդ տարիներին, և միանշանակորեն պետք է ասել, որ Լեփսիուսը կարողացավ ավանդույթն արմատավորել Գերմանիայում, որն, ինչպես շուտով կտեսնենք, տարիների ընթացքում ընկերությանը բավական մեծ եկամուտներ բերեց:¹³⁸⁸

Իր հայանվեր պրոպագանդան միաժամանակ դպրոցներում և կիրակնօրյա կրթարաններում տարածելու նպատակով Լեփսիուսը 1925 թ-ին հիմնեց նաև մի ամենամյա մանկական պատկերազարդ պարբերական, որը կոչվում էր «Für unsere kleinen Armenierfreunde» («Հայերի մեր փոքրիկ բարեկամների համար») և պարունակում էր հետաքրքիր պատմություններ փախստական երեխաների և որբերի վերաբերյալ:¹³⁸⁹ Կազմակերպությունը զուգահեռաբար զբաղվում էր նաև Հալեպի և Ղազիբի հայ կանանց ու աղջիկների կողմից պատրաստված բարձրարվեստ ձեռագործերի վաճառքով, որոնք պարբերաբար Պոտսդամ էին առաքվում Յեպեի և Կյունցլերի կողմից:¹³⁹⁰ Այդ ասեղ-

նագործությունները, որոնց տեսականին խիստ բազմազան էր (սըփ-ռոցներ, թաշկինակներ, ժանյակներ, օձիքներ, շրջակարեր և այլն), Լեփսիուսի և իր աշխատակիցների հետևողական քարոզչության և զուգադրների շնորհիվ Գերմանիայում արագորեն սպառվում էին լրացուցիչ նյութական ներդրում բերելով օգնության աշխատանքներին:

Այդ բոլոր ջանքերն ինչպես հարկն է արդյունավորվեցին, և Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելությունը դեռ 1924 թ-ին կարողացավ ձեռնամուխ եղավ իր հանձնառությունների կատարմանը: Միայն 1924 թ-ի նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին ընկերությունը Հալեպի ազատագրման աշխատանքներին կարողացավ տրամադրել 4200,¹³⁹¹ իսկ 1925 թ-ի ընթացքում 24 300 մարկ:¹³⁹² Ուղարկված գումարները Յեպեի կողմից անմիջապես ծառայեցվում էին իրենց նպատակին: Դրանցով 1924 թ-ի վերջին ազատագրվեցին և Հալեպի «փրկարար կացարան» տեղափոխվեցին 31, իսկ 1925 թ-ի ընթացքում 223 հայ պատանիներ, կանայք և աղջիկներ:¹³⁹³

1926 թ-ին Կ. Յեպեի և նրա գործակալությունների ուժերով մահմեդական ստրկությունից ազատագրվեցին 325, իսկ 1927 թ-ին ևս 275, այսինքն երկու տարիների հանրագումարային թվով՝ շուրջ 600 հայեր, որոնցից 297-ը բացառապես Դր. Լեփսիուսի զԱԱ-ի նյութական միջոցներով:¹³⁹⁴ Այդպիսով մինչև 1927 թ-ի դեկտեմբերի 31-ը Յեպեի և նրա գործակալների կողմից ազատագրված հայերի ընդհանուր թվաքանակը հասավ 1700-ի, որոնցից 551-ի «փրկագինը» հատկացվել էր Լեփսիուսի կազմակերպության կողմից:¹³⁹⁵ Նրանց

1386. St'us Lepsius J., Weltkollekte für 60000 armenische Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 92: Ամերիկայում և Եվրոպայի քրիստոնյա երկրներում 1924 թ-ից գործող այդ հանգանակության եւթյունը հետևյալն էր. բոլոր ընտանիքներին կոչ էր արվում աստվածաշնչյան Ոսկե օրենքի կիրակի օրը՝ դեկտեմբերի 7-ին, կիրակնօրյա ճաշի փոխարեն բավարարվել մի պարզ ուտեստով, որպիսին տրվում էր որբանոցների երեխաներին, և խնայված գումարը նվիրաբերել որբերին: Անդ: Միջոցառումը որպես կանոն խիստ մեծ արդյունք էր տալիս: 1925 թ-ի հանգանակությանն, օրինակ, մասնակցեցին աշխարհի 51 երկրներ, և արդյունքը կազմեց մեկ մլն. դոլար: St'us Das internationale Essen der „Goldenen Regel“ in Genf, „Der Orient“, 1926, էջ 150:

1387. Lepsius J., Weltkollekte für 60000 armenische Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, էջ 93:

1388 St'us Aufruf, „Der Orient“, 1926, էջ 144: Հմնտ. Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1930, էջ 80: Հմնտ. Schäfer R., Die Goldene Regel (7 Dezember), անդ, էջ 95 և այլն:

1389. Պարբերականը, որը հրատարակվեց մինչև ներառյալ 1926 թ-ը, ցանկացողներին առաքվում էր ինչպես առանձին հայտերի ներկայացման, այնպես էլ բաժանորդագրման միջոցով: St'us Kinderblatt, „Der Orient“, 1925, էջ 64:

1390. St'us Mitteilungen, „Der Orient“, 1924, էջ 89: Հմնտ. Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, էջ 47: Հմնտ. „Mitteilungen“, անդ, էջ 108 և այլն:

1391. St'us Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 17:

1392. St'us Karen Jappes Arbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 5:

1393. St'us Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1924, „Der Orient“, 1925, էջ 31: Հմնտ. Schäfer R., Zur Jahresrechnung, „Der Orient“, 1926, էջ 95:

1394. Jeppe K., Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, „Orient im Bild“, 1928, էջ 33: Դր. Լեփսիուսի զԱԱ-ի միջոցներով 1926 թ-ին փրկագնվել է 140, իսկ 1927 թ-ին 157 մարդ: St'us Schäfer R., Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, էջ 31: Հմնտ. Schütz P., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 19: Հմնտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 123:

1395. Schäfer R., Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, էջ 31: Հմնտ. Schütz P., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 19: Այդ 1700 ազատագրվածներից «փրկարար կացա-

ազատագրման ընդհանուր ծախսերը համապատասխանաբար կազմեցին 27201, 45 թուրքական ֆունտ, որից 9926,25 ֆունտը հատկացրել էր Ազգերի լիգան, իսկ մնացյալը՝ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն և հայ ժողովրդի մյուս բարեկամները,¹³⁹⁶ և բացի այդ ևս 24 270 թուրքական ֆունտ կամ շուրջ 440000 մարկ տրամադրվեց ազատագրվածների սկզբնական խնամքի, կրթության և դաստիարակության նպատակներին:¹³⁹⁷ Ինչ վերաբերում էր նրանց հետագա ճակատագրին, ապա 1927 թ-ի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ նրանցից 110-ը դեռ գտնվում էին Յեպեի հովանավորության և խնամքի ներքո,¹³⁹⁸ 1134-ը գտել էին իրենց հարազատներին և տեղափոխվել նրանց մոտ, 342-ը դարձել էին միանգամայն ինքնուրույն և ապրում էին սեփական վաստակով, 66-ը փոխադրվել էին որբանոցներ կամ այլ բարեխնամ հաստատություններ, 10-ը մահացել էին, իսկ 38-ը անհետացել:¹³⁹⁹ Վերջիններիս մեծ մասը պատկանում էր այն երիտասարդների թվին, ովքեր իրենց՝ դեռ գերության մեջ գտնվող արյունակիցներին ևս Հալեպ փոխադրելու նպատակով ետ էին վերադառնում, և եթե շատերին հաջողվում էր այդ անել, ապա ոմանք, ովքեր չէին վերադարձել, ամենայն հավանականությամբ, բացահայտվելով՝ սպանվել էին մահմեդականների կողմից:¹⁴⁰⁰ Իսկ ինչ վերաբերվում էր մահացության դեպքերին, ապա անկասկած կացարանում կազմակերպված խնամքը և որակյալ բժշկական սպասարկումն էին պատճառը, որ այդ

րանում» հանգրվանել և ըստ այդմ Յեպեի խնամքի և վերահսկողության հաշվեցուցակներում ընդգրկվել էին 1484-ը: Նրանցից 430-ը 15 տարեկանից փոքր երեխաներ էին, 463-ը այդ տարիքից մեծ կանայք և աղջիկներ, իսկ 591-ը այդ տարիքից մեծ տղաներ: Տե՛ս Jeppe K., Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, անդ, էջ 33:

1396. Jeppe K., Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, անդ, էջ 33: 27201,45 թուրքական ֆունտը կազմում էր մոտավորապես 497786,535 գերմանական մարկ կամ 30003,199 անգլիական ֆունտ ստեռլինգ: Տե՛ս այդ տարադրամների արժեքային հարաբերակցությունը: Անդ:

1397. Անդ:

1398. Նրանցից 97-ը գտնվում էին Հալեպի «Փրկարար կացարանում», իսկ 13-ը նորահիմն հայկական գյուղում: Անդ, էջ 34:

1399. Անդ:

1400. Անդ, էջ 34-35:

թիվն ավելի մեծ չէր: «Պետք է իսկապես հրաշք անվանել, որ միայն 10-ն են մահացել,- գրում էր Յեպեն հետադարձ հայացքով,- եթե նկատի առնվի, որ նրանց մեծ մասը կամ մահվան ճիրաններում էր, երբ մեզ մոտ եկավ, կամ հիվանդության սաղմն այնքան զարգացած էր, որ մենք դրա դեմ ոչինչ չկարողացանք անել»:¹⁴⁰¹

Ազատագրման այդ վտանգավոր և սխրալից գործն իրականացվեց ոչ միայն նյութական, այլև մարդկային մեծագույն զոհաբերությունների գնով: Յեպեի երկու հավատարիմ գործակալների Գրիգոր աղայի և Վասիլի ողբերգական ճակատագրի մասին արդեն տեղեկացվել է: Տևական զրկանքների ընթացքում թոքախտով հիվանդանալով՝ 1927 թ-ին մահացան ևս երկուսը՝ Մուրադը և Եղիան:¹⁴⁰²

Ինչևէ, 1927 թ-ը Ազգերի լիգայի հովանավորությամբ իրականացվող՝ ազատագրական աշխատանքների վերջին տարին էր, որի եզրափակմամբ փակվեցին նաև մասնաճյուղերը: Եվ Յեպեն, չնայած բազում դժբախտների հասանելի դարձած չլինելու կսկիծով, սակայն նաև իր հնարավորությունների առավելագույն օգտագործման գիտակցությամբ էր արժևորում կատարված աշխատանքը: «Մենք կարողացանք մեր մասնաճյուղերը հանգիստ խղճով փակել,- գրում էր նա իր տեղեկագրերից մեկում:- Մենք չենք երկյուղել ջանքեր թափելուց և ծախսեր կատարելուց: Նույնիսկ եթե ամենքին չենք հասել, ապա արել ենք այն ամենն, ինչ մեզ՝ որպես մարդկանց հնարավոր էր թվում»:¹⁴⁰³

Յեպեն, այնուամենայնիվ, մտադիր չէր իր գործունեությունը դադարեցնել, քանի դեռ կարող էին նոր փախստականներ ի հայտ գալ: Այդ փաստվեց դեռ 1928 թ-ի հունվարին, երբ Թուրքիայից անօրինակ զրկանքների հաղթահարման գնով կարողացան Հալեպ հասնել 8 կանայք և աղջիկներ, որոնց այդ համարձակ ձեռնարկին մղել էր «Փրկարար կացարանում» օթևան և աջակցություն գտնելու հույսը:¹⁴⁰⁴ Ուստի նա շարունակում էր բարեկամներին հեղեղել օգնության կոչերով և աղերսագրերով: «Մենք այժմ այլևս երկրով մեկ ճամփորդություններ

1401. Անդ, էջ 34:

1402. Անդ, էջ 33: Յեպեն այնուհետև կանոնավոր օգնություն էր ցուցաբերում նրանց ընտանիքներին:

1403. Անդ, էջ 33:

1404. Անդ, էջ 35:

կատարում կորած երեխաներին գտնելու համար,- նշում էր նա իր 1928 թ-ի նամակներից մեկում,- սակայն խնդրում ենք. օգնեք մեզ մեր դուռը բաց և մեր լույսը վառ թողնելու համար, որպեսզի նրանք կարողանան տան ճանապարհը գտնել»:¹⁴⁰⁵

Օգնությունը չուշացավ: Չնայած մասնաճյուղերը փակված էին, և «Փրկագնման գործը» պաշտոնապես համարվում էր ավարտված, սակայն այն չդադարեց: Գործակալները շարունակում էին տենդագին ուրոնումները,¹⁴⁰⁶ և այն կազմակերպությունը, որը միայնակ ստանձնեց բոլոր հետագա «փրկագինների» վճարումը, Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն էր: Վերջինիս նյութական միջոցներով 1928 թ-ի ընթացքում ազատագրվեցին և կացարան տեղափոխվեցին 67,¹⁴⁰⁷ 1929 թ-ին 29,¹⁴⁰⁸ իսկ 1930 թ-ին 58 հայորդիներ:¹⁴⁰⁹ Ընդ որում, 1930 թ-ի գարնանը նրանց հոսքը կտրուկ նվազեց, իսկ հուլիսից հետո արժանագրվեց ազատագրման միայն մեկ դեպք:¹⁴¹⁰ Այդ նվազումն օրինաչափ էր, քանի որ եղերական աքսորից արդեն անցել էր 15 տարի, և Յեպեն ու իր գործակալներն այլևս ոչ թե երեխաների հետ գործ ունեին, այլ հասուն մարդկանց, որոնք ոչ միայն օտարվել էին ազգային նկարագրից, այլև ամուսնական և այլ կապերով մերվել մահմեդական միջավայրին: Բացի այդ, նրանք արդեն ունեին կարծր համոզմունքներ կամ, ինչպես Յեպեն էր խորհրդանշաբար ընդգծում, «սեփական կամք», որի վրա ներազդելը շարունակ ավելի էր դժվարանում:¹⁴¹¹

Ինչևէ. 1930 թ-ի վերջին, երբ նոր փախստականներ այլևս ի հայտ չէին գալիս, և ազատագրված վերջին հայ աղջիկը դարձավ ինքնու-

1405. Անդ:

1406. Hetzel G., Flucht vor dem Islam, „Orient im Bild“, 1929, էջ 54:

1407. Stü Unsere Lösegeldarbeit liegt noch nicht still, „Orient im Bild“, 1928, էջ 65: Հմնտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22:

1408. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31:

1409. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21:

1410. Jeppe K., Schlußbericht über die Lösegeld-Befreiungs-Arbeit in Aleppo, անդ, էջ 41:

1411. Անդ էջ 42:

րույն, «Փրկարար կացարանն» իր դռները մեկընդմիջտ փակեց:¹⁴¹² Չնայած Յեպեն հետագայում իր հաստատություններից մեկում շարունակում էր մի սենյակ պահել հիվանդության և այլ պատժառոներով վերստին իրեն ապավինող՝ նախկին սաների կամ նոր փախստականների ընդունման համար,¹⁴¹³ սակայն այդպիսիք այլևս ի հայտ չեկան, և 1931 թ-ից այդ աշխատանքը փաստացիորեն դադարեց:

Այսպիսով, Կ. Յեպեի՝ մոտ տասնամյա հայափրկիչ գործունեության ընթացքում մահմեդականների բնակավայրերից ազատագրվեցին և տևական խնամքից ու ուսումնառությունից հետո հայ ազգային-հավաքական կյանքում իրենց տեղը գրավեցին ընդհանուր թվով 1900 կանայք, պատանիներ և աղջիկներ, որոնցից 705-ը դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի նյութական միջոցներով:¹⁴¹⁴

4.2. Կ. Յեպեի և Դր. Լեփսիուսի արևելյան առաքելության մյուս աշխատաճյուղերը Հալեպում

Ազատագրվող հայորդիներից շատերը ժամանակին առևանգվել էին մահմեդական գյուղացիների կողմից, վարժվել գյուղական կյանքին և քաղաքային առօրյային հեշտությամբ չէին կարող հարմարվել:¹⁴¹⁵ Մյուս կողմից, Սիրիայի քաղաքներում տիրող համատարած գործազրկության պայմաններում նույնիսկ որակյալ մասնագետների համար նյութական վաստակի ապահովումը խիստ դժվար խնդիր էր: Երկիրը

1412. Անդ, էջ 41:

1413. Անդ:

1414. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, անդ, էջ 21: Կ. Յեպեն հայ ժողովրդին մատուցած իր ծառայությունների համար մեծ գնահատանքի արժանացավ նաև իր հայրենիքում 1927 թ-ին Դանիայի թագավորի կողմից պարգևատրվելով ոսկե շքանշանով: Stü Karen Jeppe erhielt die goldene Medaille, „Orient im Bild“, 1927, էջ 43:

1415. Jeppe K., Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu?, „Der Orient“, 1924, էջ 62:

տնտեսապես կազմալուծված էր, և դրա հետևանքներն առաջին հերթին զգալի էին դառնում մեծ քաղաքներում: Պատերազմից հետո Թուրքիայից առանձնանալով և զրկվելով Հայաստանն ու Անատոլիան Բաղդադի հետ կապող առևտրական ճանապարհներից Սիրիան իր հետամնաց գյուղատնտեսությամբ այլևս չէր կարող սնել Հալեպի և մյուս մեծ քաղաքների բնակչությանը: Կենսամթերքի հարածուն քանակացումները և համատարած գործազրկությունը խիստ սպառնալից էին դարձել նաև Հալեպի համար, որտեղ 1920-ական թթ. սկզբին անօրինակ ծանր պայմաններում հանգրվանել էին շուրջ 50 000 հայ փախստականներ:¹⁴¹⁶

Սիրիայի և նրա բնակչության ապագան, Յեպեի համոզմամբ, կախված էր այդ երկրում գյուղատնտեսության զարգացումից: Այդ տեսակետն իշխում էր նաև Եվրոպայի և մասնավորապես Ֆրանսիայի պետական շրջաններում:¹⁴¹⁷ Ձարգացած երկրագործությանն անծանոթ արաբներից և վաչկատուն բեդվիններից այդ հարցում որևէ ակնկալիք ունենալ հնարավոր չէր: Այլ էր խնդիրը հայերի պարագայում, որոնք, ինչպես Յեպեն էր նշում, ի վիճակի էին հարմարվել ժամանակակից գյուղատնտեսության պահանջներին և կարող էին ամենից շուտ Սիրիան «մեռյալ կետից դուրս բերել» անձամբ ևս դուրս գալով իրենց ծանր վիճակից:¹⁴¹⁸ Հատկապես վերջին հեռանկարը Յեպեի համար առանձնահատուկ կարևորություն ուներ, քանի որ նրա համոզմամբ այլ կերպ հնարավոր չէր լինի պայքարել Հալեպի ճամբարաբնակ հայերի մեջ տիրող ընդհանուր բարոյահոգեբանա-

1416. Հայերի «ճամբարը» տեղավորված էր քաղաքից դուրս գտնվող մի քանի խարխուլ շենքերում և նրանց շուրջ կանգնեցված խրճիթներում ու վրաններում: Նրանց վերաբերյալ Յեպեի տեղեկությունները խիստ տպավորիչ էին. «Ավելորդ է ասել, որ յուրաքանչյուր ընտանիք այնքան տեղ չունի, որ գիշերը կարողանա մեկնվել,- տեղեկացնում էր նա 1924 թ-ին:- Որ նրանց խրճիթները ծռռանը խոնավ, իսկ ամռանը շիկացման աստիճան տաք են, և ինքնին հասկանալի է: Չնայած հայկական մաքրասիրությանը, սանիտարական պայմանների մասին նույնպես միայն չափավոր կերպով է հնարավոր լինում հոգ տանել: Դա նպաստում է համաճարակների զարգացմանը, որոնց առաջին զոհերն իհարկե երեխաներն են: Անբավարար է նաև սնունդը, այնպես որ երեխաներն ամենևին դիմադրունակ չեն: Շատ տխուր վիճակ է: ...Հայերը նախաձեռնող են և աշխատունակ, այլապես արդեն կործանված կլինեին»: Տե՛ս Jeppe K., Die Armenier in Syrien, անդ, էջ 82-83:

1417. Jeppe K., Die Armenier in Syrien, անդ, էջ 84:

1418. Անդ:

կան ընկճվածության դեմ, որն ավելի սպառնալից և կործանարար էր, քան նյութական զրկանքները: Իր նկատառումը նա հիմնավորում էր պատմության մեջ փաստարկված այն ճշմարտությամբ, որ «Հայը կործանվում է միայն այն ժամանակ, երբ այլևս չի կարող հուսալ»: «Մի ժողովուրդ,- նշում էր նա իր տեղեկագրերից մեկում,- որը հարյուրամյակներ շարունակ պայքար է մղել իր հավատի համար, իր ուժը պահպանում է անսասան լավատեսության մեջ, որը հայերին ի սկզբանե հատուկ է եղել: Սակայն ոչինչ ավելի չի ճնշում իմ սիրտը, քան այն ազդեցությունը, որ ունեցել են վերջին տարիների բազմաթիվ, անտանելի ծանր հուսախաբությունները հայերի ներաշխարհի վրա: Նրանց հետ խոսելու կարիք չկա վտանգը նկատելու համար: Մարդկանց դեմքերի վրա հուսահատությունը տեսնում ես նույնիսկ փողոցում նրանց կողքով քայլելիս: Ողորմության միջոցով այժմ ոչընչի չես կարող հասնել: Մենք պետք է նրանց ապագա տանք...»: ¹⁴¹⁹

Ելնելով նշված նկատառումներից, ինչպես և հայերի ու արաբների միջև «խաղաղ համագոյակցության» նախադրյալներ ստեղծելու նպատակով 1923 թ-ին կայացած Հայերի դանիացի բարեկամների միության համաժողովում որոշում ընդունվեց արաբական շրջաններից մեկում ստեղծել հայկական երկրագործական գաղութ:¹⁴²⁰ Միության շվեդական բաժանմունքը ստանձնեց այդ ձեռնարկի նյութական հովանավորությունը, իսկ իրագործումը վստահվեց Յեպեին որպես Ազգերի լիգայի պատասխանատու հանձնակատարի:¹⁴²¹

Յեպեի համար հեշտ չէր կատարել տարածքի ընտրությունը: Որոշ վայրերում, որտեղ մարդկանց անվտանգությունն ապահովված էր, բարձր էին հողի գները, իսկ այլ տարածքներում երաշխավորված չէր անվտանգությունը: Նրա երկվությունը լուծվեց 1923 թ-ի սկզբին, երբ հայերին համատիրության սկզբունքով¹⁴²² իր կալվածքներում բնա-

1419. Անդ, էջ 88:

1420. Անդ, էջ 85:

1421. Անդ:

1422. Համատիրության սկզբունքը հետևյալն էր. կալվածատերը բնակեցնում էր գյուղացիներին, նրանց սերնացու և դրամ էր տալիս լծկաններ ու զանազան գործիքներ գնելու համար: Գյուղացիները կատարում էին պահանջվող աշխատանքը, և քերթահավաքից հետո եկամտի մեկ քառորդ մասը հատկացնում կալվածատիրոջը: Տե՛ս Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, „Orient im Bild“, 1929, էջ 5:

կեցնելու խնդրանքով հանդես եկավ բեդվիհների պարագլուխներից մեկը՝ Չաջին փաշան, որն ի վիճակի էր իր սեփականությունն ու բնակիչներին պաշտպանել: ¹⁴²³

1924 թ-ի գարնանը Եփրատից այն կողմ, Ռակայի և Թել-Աբիաթի միջև ընկած տարածքում կատարվեց գաղութի հիմնումը, որն անվանվեց Թել-Սամեն, և որի բնակիչների թիվն աշնանը հասավ 200-ի: ¹⁴²⁴ Գրեթե անմիջապես հետո Յեպեն նախածնունեց նաև մեկ այլ գյուղի՝ Թել-Արմենի հիմնադրումը, որը գտնվում էր «Թել Սամենի» մերձակայքում, այդ գյուղից կես ժամվա հեռավորության վրա: ¹⁴²⁵

Նոր գաղութներում հյուղերի կառուցման և բնակեցման համար յուրաքանչյուր ընտանիքի փոխարինաբար հատկացվում էր 200 մարկ կազմող մի գումար, որը մեծ մասամբ նորաբնակների առաջին բերքահավաքից հետո ետ էր վերադարձվում: ¹⁴²⁶ Ճամբարականներից զատ այնտեղ բնակություն հաստատեցին նաև Յեպեի կողմից ազատագրված երիտասարդների մի մասը, որոնք այնուհետև սկսեցին ընտանիքներ կազմել հիմնականում իրենց բախտակից հայուհիների հետ: Թել-Սամենում տեղավորվեցին նաև ազատագրված ամենա-

Յեպեն անշուշտ ավելի ցանկալի էր համարում տարածքների գնումը, որի միջոցով հայերը կարող էին դառնալ լիիրավ սեփականատեր, բայց նրա համոզմամբ Սիրիայի ներքաղաքական իրադրությունը դրա համար դեռ բավականաչափ կայուն չէր: Տե՛ս Jeppe K., Die Armenier in Syrien, „Der Orient“, 1924, էջ 87:

1423. Jeppe K., Neues Leben für die Armenier in der Heimat Abrahams, „Orient im Bild“, 1930, էջ 78; 81-82:

1424. Jeppe K., Die Armenier in Syrien, „Der Orient“, 1924, էջ 86-87: Հմնտ. Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 39:

1425. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 71: Հմնտ. Jeppe K., Das Kolonisations-Unternehmen in Charb-Bedros, „Orient im Bild“, 1928, էջ 3-4: Հմնտ. Hetzel G., Zu Misak nach Tineh, „Orient im Bild“, 1931, էջ 59: Հմնտ. Zum Tode Karen Jappes, „Orient im Bild“, 1935, էջ 30: Գյուղերի հիմնման աշխատանքները կազմակերպեց և ղեկավարեց Մ. Մելքոնյանը: Տե՛ս Gaszcyk L., Im gesegneten Lande Mesopotamien, „Orient im Bild“, 1932, էջ 25-26:

1426. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 71: Գյուղերի բոլոր բնակիչները երկու տարվա ընթացքում նյութապես միանգամայն անկախացան: Տե՛ս Jeppe K., Das Kolonisations-Unternehmen in Charb-Bedros, „Orient im Bild“, 1928, էջ 4:

փոքրիկ տղաները, որոնց ուսման համար հիմնվեց մի դպրոց: ¹⁴²⁷

Գյուղերի հիմնումից հաշվված ամիսներ անց, ինչպես և սպասելի էր, շրջանում երկրագործությունը թռիչքային վերելք ապրեց: Ինչպես ժամակակակիցն էր վկայում, շրջակա տարածքների տեսքն ամբողջովին փոխվեց, ի հայտ եկան «իրաշալի խնամված այգիներ», որպիսիք այդ վայրերում մինչ այդ տեսնված չէին: Միաժամանակ հայերի և տեղացի արաբների միջև ձևավորվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ, և որ ամենակարևորն էր, նախկին հուսալքությունն այլևս չկար, և մարդիկ ապագային նայում էին «ուրախ ու վստահորեն»: ¹⁴²⁸ «Որքա՛ն ուրախալի է, որ նրանք 1,5 տարի անցնելուց հետո ոչ միայն առատ սնունդ և հագուստ ունեն, այլև քսակում փող, գրում էր Յեպեն իր տեղեկագրերից մեկում: - Նրանցից շատերն արդեն կարողացել են նաև լծկաններ գնել...»: ¹⁴²⁹

Առաջին հաջողությունից ոգևորված՝ Յեպեն մտադիր էր հիմնել այլ գյուղավաններ ևս, սակայն 1925 թ-ին նա հարկադրված եղավ այդ առժամանակ հետաձգել իր բոլոր հնարավորությունները նպատակաուղղելով երաշտի, գործազրկության և աննախադեպ թանկացումների պայմաններում սովամահության դատապարտված ճամբարաբնակների փրկությանը: «Հալեպի ճամբարի խեղճ բնակիչները պարզապես այլևս ուտելու ոչինչ չունեն, - գրում էր նա 1925 թ-ին Լեփսիուսին ուղղված իր նամակներից մեկում: - Ամեն բան միավորվել է այդ թշվառ մարդկանց կործանելու համար, և ճամբարում արդեն սովահարություն է տիրում...»: ¹⁴³⁰

1427. Տե՛ս Karen Jappes Arbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 6: Օգտվելով այն համազամանքից, որ այդ գյուղերը գտնվում էին «բեդվիհների երկրի» կենտրոնում, որտեղ առևանգված երեխաների և կանանց թիվն, ըստ նախնական հաշվարկների, պետք է խիստ մեծ լիներ, Յեպեն դրանք դարձրեց նաև փրկարար աշխատանքների հենակետ: Նրա կողմից Թել Սամենում հիմնվեցին որոնման մի նոր գաղտնի գործակալություն և հավաքակայան, որոնք մեծ նշանակություն ունեցան հետագա փրկարար աշխատանքներում: Տե՛ս Jeppe K., Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, էջ 39:

1428. Jeppe K., Die Armenier in Syrien, „Der Orient“, 1924, էջ 87: Հմնտ. Gaszcyk L., Im gesegneten Lande Mesopotamien, „Orient im Bild“, 1932, էջ 26:

1429. Տե՛ս Karen Jappes Arbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 8:

1430. Անդ, էջ 7-8:

Օր. Յենսենի հետ ճամբարում տիրող իրադրությունը մանրագնին հետազոտելուց հետո Յեպեն 1925 թ-ի աշնանն այնտեղ հիմնեց մի խոհանոց, որը մինչև հաջորդ տարվա գարնան սկիզբը ամենօրյա սնունդով ապահովեց 700 երեխաների:¹⁴³¹ Միաժամանակ նա ճամբարին կատարեց 100 ֆունտ ստեռլինգ նվիրատվություն ծծկեր երեխաներին կաթով ապահովելու համար: Բացի այդ նրա կողմից լրացուցիչ դրամական հատկացումներ էին կատարվում երեխաներ ունեցող ընտանիքներին, բաժանվում էին հագուստներ, կազմակերպվում էր ծրի բուժօգնություն և այլ ծառայություններ, որոնց համար միայն 1925 թ-ի ընթացքում ծախսվեց մոտ 250 ֆունտ ստեռլինգ:¹⁴³² Այդ աշխատանքները, սակայն, որոնք իրագործվում էին հիմնականում Ազգերի լիգայի խիստ սահմանափակ միջոցների հաշվին, չէին կարող բավարարել անասելի ծանր պայմաններում գտնվող Զալեպի ճամբարականների դրությունը փոքրիշատե տանելի դարձնելու համար, որոնց թիվը 1926 թ-ին հասնում էր 17 հազարի:¹⁴³³ Անհրաժեշտ էին այլ ընդգրկուն և արժանապան միջոցառումներ, և 1926 թ-ի աշնանը նրան օգնության հասավ նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն՝ ստանձնելով ճամբարի որք կամ առնվազն հայրերից գրկված՝ թվով 100 երեխաների խնամքը:¹⁴³⁴

Ընկերության կողմից ստանալով որբերի հավաքագրման և խնամքի կազմակերպման հանձնարարականը՝ Յեպեն վճռեց գործել մի բոլորովին այլ՝ դեռ իր նախադեպը չունեցող եղանակով, որ հնարավորություն էր ընձեռում օգնել նաև այրիներին, և, ինչպես կարժամանակում պարզվեց, շատ ավելի արդյունավետ էր, քան որբանոցի ստեղծումը: «Ինձ ցավ էր պատճառում երեխաներին իրենց մայրերից բաժանելու և որբանոց փոխադրելու միտքը, -այդ առնչությամբ նշում էր նա:- Ոչ ոք և ոչինչ չի կարող փոխարինել մայրական սիրուն կամ սեփական տանը: Բաժանումը որքան պետք է տխրեց-

ներ նաև մայրերին, որոնք արդեն հաղթահարել էին անասելին: Նաև քույրերը և եղբայրները (որոնք բոլորը չէին կարողանա գալ որբանոց) պետք է մնային նեղության մեջ, մինչդեռ մյուսները խնամվելու էին: Այդ գաղափարն ինձ ամենևին դուր չէր գալիս: Այդ, ես այն պարզապես չէի կարող ընդունել: «Ինչու՞ ես պետք է այդ անեի,- հարց էի տալիս ինքս ինձ,- եթե մենք որբանոցում երկու երեխայի համար պետք է ավելին ծախսենք, քան կարող է ծախսվել երեք երեխային իրենց մոր մոտ խնամելու դեպքում»:¹⁴³⁵

Յեպեն, այսպիսով, վճռեց երեխաների խնամքն իրականացնել նրանց մայրերի, իսկ եթե վերջիններս այլևս կենդանի չէին, ապա միայնակ այրիների միջոցով, որոնց և հանձնվեցին բացառապես որբ երեխաները:¹⁴³⁶ Ընդ որում, այդ պարտականությունը հանձնարարվում էր «լավագույններին», որոնք կարող էին նրանց խնամքն ու դաստիարակությունը պատշաճ կերպով իրականացնել:¹⁴³⁷ Յեպեն սուպի խոհանոցից նրանց ամեն օր «առատ և լավ ճաշ» էր հատկացնում՝ յուրաքանչյուր ամիս հանձնելով նաև որոշակի գումար անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու համար, և բացի այդ տրամադրում էր նաև երեխաների հագուստի, ուսման, ինչպես և ողջ ընտանիքի բուժապասարկման ծախսերը:¹⁴³⁸

Քանի որ այրիների մեծ մասն ապրում էր ծայրահեղ խղճուկ և հակասամիտարական վիճակում գտնվող հյուղերում, որոնք որբանոցի պահանջներին չէին համապատասխանում, աշխատանքի մեկնարկումից հետո Յեպեի հաջորդ խնդիրը դարձավ նրանց բնակարանային պայմանների բարելավումը: Համեմատաբար բարեկարգ՝ փոքրաթիվ խրճիթները նրա միջոցներով վերանորոգվեցին և ընդարձակվեցին:¹⁴³⁹ Իսկ ինչ վերաբերում էր մյուս ընտանիքներին, ապա Յեպեն Զալեպի «Փրկարար կացարանի» մերձակայքում գնեց մի ին-

1431 . Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, ամր, էջ 70:

1432. Ամր:

1433. Ամր: «Այս տարվա բանկացումները,- գրում էր Յեպեն 1926 թ-ին,- միանալով գործադրությանը, ճամբարի փախստականների գոյատևումը գրեթե անհնար են դարձրել: Տես Jeppe K., Im Flüchtlingslager von Aleppo, „Orient im Bild“, 1927, էջ 21-22:

1434. Jeppe K., System und Ziel der Waisenpflege in Aleppo, „Orient im Bild“, 1929, էջ 2:

1435. Ամր:

1436. Schütz P., Frl. Jeppe's Witwenkolonie bei Aleppo, „Orient im Bild“, 1928, էջ 56-57: Միայնակ այրիներից յուրաքանչյուրին միջին հաշվով հատկացվեցին 3-4 որբեր: Տես Jeppe K., Unsere Waisenarbeit in Aleppo im Jahre 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 11:

1437. Jeppe K., System und Ziel der Waisenpflege in Aleppo, „Orient im Bild“, 1929, էջ 2:

1438. Ամր, էջ 3:

1439. Ամր, էջ 2:

դակտոր՝ այն հատկացնելով բնակարանների շինարարությանը:¹⁴⁴⁰ 1927 թ-ին այնտեղ վեր խոյացան առաջին նորակառույցները՝ բաղկացած 6-ական ընդարձակ սենյակներից, որոնցից յուրաքանչյուրը նախատեսված էր մեկ այրու և նրա երեխաների բնակության համար,¹⁴⁴¹ իսկ 1928 թ-ի առաջին կեսին արդեն պատրաստ էին 7 այդպիսի շենքեր, որտեղ բնակություն էին հաստատել 40 այրիներ 100 երեխաների հետ միասին:¹⁴⁴² «Այդ գաղութը մի իսկական «որբանոց» է, գրում էր Կ. Յեպեն,- այն միակ տարբերությամբ, որ այնտեղ ապրում են նաև մայրերը: Եվ ես կարծում եմ, որ թե՛ մայրերը, թե՛ երեխաներն ուրիշ ոչ մի տեղ ավելի երջանիկ չէին կարող լինել»:¹⁴⁴³

Փաստորեն Կ. Յեպեն որբախնամության իր առաջադրանքն իրականացրեց ոչ թե առանձին որբանոցի, այլ ընտանիքների հիմնման միջոցով՝ երեխաներին տրամադրելով մայրեր, իսկ մայրերին երեխաներ: Այդպիսով վերջիններիս խնամքն ու դաստիարակությունը ավելի նպատակային և վերահսկելի դարձավ, քան կարող էր լինել որևէ որբանոցում, և բացի այդ հնարավորություն ստեղծվեց որբանոցի համար հատկացված միջոցներով հոգ տանել նաև Հալեպի ոչ պակաս անօգնական վիճակում գտնվող այրիների մասին, որոնք այլևս դրսում աշխատանք և վաստակ որոնելու անհրաժեշտություն չունեին: «Այրիներն ունեցան ընտանիք, իսկ որբերը՝ մայր,- նշում էր այդ առթիվ դր. Շյուբցն իր տեղեկագրերից մեկում:- Այրիների խնդիրը լուծված է, լուծված է նաև որբերինը: Եվ այն էլ այնպիսի եղանակով, որը մեր ժամանակակից դաստիարակության իդեալին ավելի է համապատասխանում, քան մինչայժմյան պրակտիկան»:¹⁴⁴⁴

1440. Յեպեն հողամասը գնեց դանիացի մի բարեկամի կողմից իրեն կտակված գումարով: Անդ, էջ 3:

1441. Նրանցից յուրաքանչյուրում կար նաև մի ընդհանուր նկուղ, խոհանոց և ճաշասենյակ: Տե՛ս Schütz P., Frl. Jeppe's Witwenkolonie bei Aleppo, „Orient im Bild“, 1928, էջ 56-57:

1442. Schütz P.; Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, անդ, էջ 58:
1443. Jeppe K., System und Ziel der Waisenpflege in Aleppo, „Orient im Bild“, 1929, էջ 3:

1444. Schütz P., Frl. Jeppe's Witwenkolonie bei Aleppo, „Orient im Bild“, 1928, էջ 56: Զգտելով օր առաջ շուտ որբերին և այրիներին օգնության հասնել՝ Յեպեն նոր «որբանոցի» իր ծրագիրն իրականացրեց առանց նախապես դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի

Իսկ որ առավել ուշագրավ է, նոր մեթոդը Յեպեին հնարավորություն ընձեռեց շուրջ կիսով չափ կրճատել որբերի խնամքի համար նախատեսված ծախսերը և այդ տնտեսման միջոցով «որբանոց» ընդունել անհամեմատ ավելի մեծ թվով երեխաների ու համապատասխանաբար նաև այրիների:¹⁴⁴⁵ Եթե սովորական որբանոցում (ինչպես օրինակ Ղազիրի հաստատությունում) յուրաքանչյուր երեխայի խնամքի տարեկան ծախսերը կազմում էին ոչ պակաս, քան 480 մարկ, ապա Հալեպի «ընտանեկան որբանոցում» այդ գումարը չէր գերազանցում 240 մարկի սահմանագիծը:¹⁴⁴⁶ Ուստի եթե Յեպեն 1927 թ-ի վերջին, համաձայն Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի ցուցումների, հավաքագրել էր միայն 100 որբերի,¹⁴⁴⁷ ապա 1928 թ-ին այդ թվակազմի համար նախատեսված միջոցներով նրա «որբանոցում» խնամվում էին 220,¹⁴⁴⁸ 1929 թ-ին 170,¹⁴⁴⁹ 1930 թ-ին 207,¹⁴⁵⁰ 1931 թ-ին 164,¹⁴⁵¹ 1932 թ-ին 173,¹⁴⁵² իսկ 1933 թ-ին 163 երեխաներ:¹⁴⁵³ Բացի այդ, կատարված խնայողությունների հաշվին նա

տնօրինության հետ համաձայնեցնելու, ապավինելով նրա այսպես կոչված՝ «հետին թվով» թույլտվությանը: Տե՛ս Jeppe K., System und Ziel der Waisenpflege in Aleppo, „Orient im Bild“, 1929, էջ 2: Այն բնականաբար չուշացավ. «Մենք Հալեպի մեր հոգեծնողներին տեղեկացնում ենք,- նշվում էր ընկերության 1929 թ-ի սկզբին բարեկամներին ուղղված մի շրջաբերականում,- որ մեր հոգաբարձությունը հետին թվով հավանություն է տվել օր. Յեպեի նախորդ տարվա փորձին և որոշել է որբախնամության այդ ձևը դարձնել մնայուն»: Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 8:

1445. Անդ: Չմնտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1928, անդ, էջ 22:

1446. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 31:

1447. Schäfer R., Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, էջ 31:
1448. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1928, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22:

1449. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für das Jahr 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31:

1450. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21:

1451. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, „Orient im Bild“, 1932, էջ 11:

1452. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 14:

1453. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1934, էջ 11:

1929 թ-ին քանդելով հայկական ճամբարի ամենավատթար վիճակում գտնվող խրճիթները՝ դրանց տեղում կառուցեց մի ընդարձակ և հարմարավետ բնակելի շենք, որը կոչվեց «Լեփսիուսի տուն», և որտեղ բնակություն հաստատեցին այրիների և որբերի 5 ընտանիքները:¹⁴⁵⁴

Դժվար է գերազնահատել այն նշանակությունը, որն ուներ Դր. Լեփսիուսի Գերմանական առաքելության որբախնամ գործունեությունը Հալեպի տարագիր հայության համար: «Ամենասարսափելի կլիներ որբ երեխաների վիճակը, եթե նրանք Գերմանիայից օգնություն չստանային, գրում էր Յեպեն 1933 թ-ի ամռանը: Որքան մեծ օրհնություն է Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի որբախնամ գործունեությունը Հալեպի փախստականների ճամբարի համար: Աստված թող պահպան լինի, որպեսզի այն չդադարի, այլապես մի քանի հարյուր որբ երեխա պարզապես սովամահության կդատապարտվեն»:¹⁴⁵⁵ «Որբանոցի» կամ, ինչպես այն հաճախ կոչվում էր, «Որբերի և այրիների գաղութի» դպրոցահասակ երեխաները հաճախում էին մերձակա հայկական դպրոցները,¹⁴⁵⁶ և բացի այդ Յեպեի կողմից տրամադրված մանածագործական հաստոցների միջոցով հնտանում արհեստագործության մեջ:¹⁴⁵⁷ Թե դպրոցում և թե տանը նրանք մըշտապես գտնվում էին Յեպեի և նրա աշխատակիցների հոգատար հսկողության ներքո: «Սենք փորձում ենք, որքան հնարավոր է, փոխարինել մահացած հորը, գրում էր այդ առթիվ Կ. Յեպեն իր 1933 թ-ի տեղեկագրերից մեկում,- ջանում ենք անել այն ամենը, ինչ նա իր ընտանիքի համար կաներ՝ թե նյութական և թե հոգևոր առումով: Սենք անշուշտ չենք կարող ամբողջությամբ փոխարինել նրա անձին և սիրուն, սակայն մյուս կողմից մեր օգնությունը և ուշադրությունը նրա զավակների հանդեպ գերազանցում են... Այնպես որ մեր որբերը խաղավայրերում կամ դպրոցում իրենց խնամված տեսքով մեծ մասամբ հեշտությամբ ճանաչվում են»:¹⁴⁵⁸

1454. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31: Հմն. Jeppe K., Die Sahagian-Schule in Aleppo, „Orient im Bild“, 1932, էջ 35:

1455. Jeppe K., Die Lage der Armenier in Aleppo, „Orient im Bild“, 1933, էջ 45:

1456. Jeppe K., Die Sahagian-Schule in Aleppo, „Orient im Bild“, 1932, էջ 35:

1457. Schütz P., Fr. Jeppe's Witwenkolonie bei Aleppo, „Orient im Bild“, 1928, էջ 57:

1458. Jeppe K., Unsere Waisenarbeit in Aleppo im Jahre 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 11:

Հաջորդ և թերևս ոչ պակաս կարևոր առաքելությունը, որ ստանձնեց Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն, Հալեպի ճամբարի առավել ամապահով ընտանիքների երեխաների սնուցումն էր: Ընկերության միջոցներով 1929 թ-ին կյանքի կոչվեց այսպես կոչված «Կերակրվող երեխաների» աշխատանյութը, որն անընդմեջ գործեց նաև հաջորդ տարիներին, և որի շրջանակներում հիշյալ երեխաները Կ. Յեպեի հիմնած խոհանոցում օրական մեկ անգամ առատ և որակյալ սնունդ էին ստանում: Ընդ որում յուրաքանչյուր երեխայի սնուցման ամսական ծախսերը կազմում էին 6-8 մարկ՝ կախված սննդամթերքի տեղական գներից:¹⁴⁵⁹ Եթե նկատի առնվի, որ 1929-33 թվականների ընթացքում ամենօրյա տաք սնունդով այնտեղ ապահովված էին համապատասխանաբար 143,¹⁴⁶⁰ 162,¹⁴⁶¹ 129,¹⁴⁶² 150¹⁴⁶³ և 124 երեխաներ,¹⁴⁶⁴ ապա ակնհայտ կդառնա, թե այդ աջակցությունն ինչպիսի ծավալ և նշանակություն ուներ Հալեպի սովահար հայ ընտանիքների համար:

Հատկանշական է, որ Դր. Լեփսուսի ԳԱԱ-ն զուգահեռաբար շարունակում էր զարգացնել նաև ամենամյա իրեղեն նվիրատվությունների ավանդույթը, որոնք ծավալապես ընդլայնվելով՝ 1928 թ-ից դարձան Հալեպում և Ղազիրում իրականացվող օգնության աշխատանքների կարևոր բաղկացուցիչ մասը: Ընդ որում Հալեպում դրանք հավասարապես վերաբերվում էին թե «որբանոցային» և թե «կերակրվող» երեխաներին: Ըստ այդմ 1928 թ-ին հազուստեղեկում և այլ անհրաժեշտ պարագաներով լի 11 ծանրոց ուղարկվեց Հալեպ, և ևս 7-ը Ղազիր, որոնց ընդհանուր քաշը կազմում էր 1865 կգ:¹⁴⁶⁵

1459. Gaszczyk L., Eine halbe Stunde im Flüchtlingslager, „Orient im Bild“, 1929, էջ 79: Հմն. Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1931, էջ 40:

1460. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31:

1461. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21:

1462. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, „Orient im Bild“, 1932, էջ 11:

1463. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 14: Ամբողջ տարվա ընացքում հաստատուն պահվող այդ թիվը տարբեր իջն իջավ 132-ի: Անդ:

1464. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1934, էջ 11:

1465. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1928, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22:

1929 թ-ին կատարվեց 4099 կգ իրեղեն առաքում, որից 3043 կգ-ը դեպի Հայլեպ, իսկ 1056 կգ-ը Ղազիր:¹⁴⁶⁶ 1930 թ-ին Հայլեպ և Ղազիր առաքվեցին համապատասխանաբար 21 և 5 ծանրոցներ, որոնց ընդհանուր քաշը 3682 կգ. էր:¹⁴⁶⁷ 1931 թ-ից այդ հատկացումները նախատեսվում էին բացառապես Հայլեպի երեխաների համար, քանի որ Ղազիրի որբանոցի նոր բնակավայրը Քեսաբը, կանոնավոր երթևեկության գոտիներից հեռու էր:¹⁴⁶⁸ Ըստ այդմ 1931 թ-ին կատարվեցին ընդհանուր քաշով 2120 կգ.,¹⁴⁶⁹ իսկ 1933 թ-ին 2050 կգ.¹⁴⁷⁰ իրեղեն առաքումներ:¹⁴⁷¹ Դրանք, ի դեպ, կազմակերպության խնամառության ներքո գտնվող երեխաների կարիքների բավարարումից զատ հնարավորություն էին ընձեռում օժանդակություն ցուցաբերել նաև Հայլեպի և Ղազիրի ունեզուրկ հայ ընտանիքներին զգալիորեն թեթևացնելով նրանց զրկանքները:¹⁴⁷² Ինչևէ. Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից Հայլեպի որբ և անապահով երեխաների ու այրիների խնամքի ստանձնումը Կ. Յեպեին հնարավորություն ընձեռեց օգնության հասնել նաև ծանր սոցիալական պայմաններում գտնվող մյուս ճամբարաբնակներին, որոնց թվաքանակը 1928 թ-ին հասնում էր մոտ 15 000-ի:¹⁴⁷³ Մարդկանց այդ հոծ զանգ-

1466. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31:

1468. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, „Orient im Bild“, 1932, էջ 11:

1467. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 22:

1469. Անդ:

1470. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1934, էջ 11:

1471. Ցավոք, 1932 թ-ին կատարված առաքումների մասին ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել:

1472. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 31:

1473. «Ինչ չի կարելի ասել, թե իրավիճակը տանելի է,- մշված էր 1928 թ-ի նոյեմբերին Հայլեպից ստացված տեղեկագրերից մեկում:- Փոքրիկ, հին, ժանգոտված նավթամաներով ծածկված 3500 կավե և փայտե հյուղերում բնակվում է 12000-12500 փախստական: Քամին, անձրևը և փոշին տանիքից ներս են խուժում: Մարդիկ մատնված են ցլրտին և տապին: Նրանց «բնակարանները» բաղկացած են մի փոքրիկ խցից, որը միաժամանակ ծառայում է որպես խոհանոց, ճաշասենյակ և ննջարան: Շատ դեպքերում բազմաթիվ ընտանիքներ ստիպված են միասին ապրել մի նման խցում: Stb Gaszcyk L., Die Zustände in den syrischen Flüchtlingslagern, „Orient im Bild“, 1929, էջ 7:

վածին ցուցաբերվող օգնությունը, որը սովորաբար կրում էր «Հիվանդների և աղքատների խնամք» անվանումը և մինչև 1929 թ-ը տեղի էր ունենում ամերիկացի, դանիացի և շվեյցարացի բարեկամների միջոցներով, առաջին հերթին նպատակ ուներ պահպանել ընտանիքների կերակրողներին այդպիսով կանխելով նոր որբերի ի հայտ գալը:¹⁴⁷⁴ Այդ առումով բնականաբար առաջնահերթ կարևորություն ուներ թերասըման և անբավարար բնակայանների հետևանքով մեծ տարածում գտած հիվանդությունների դեմ պայքարը, որին Յեպեն ձեռնամուխ եղավ բուժսպասարկման աշխատանքների միջոցով: Ընտանիքների կերակրողները հիվանդության դեպքում ապավինում էին Յեպեին, որը նրանց անհատույց բուժօգնություն էր տրամադրում: Ընդ որում հիվանդության հետևանքով անաշխատունակ դարձող հիվանդները բուժման ընթացքում ստանում էին համալիր խնամք՝ ապահովվելով նաև որակյալ սնունդով,¹⁴⁷⁵ և բացի այդ կանոնավոր կերպով սննդամթերք էր մատակարարվում նաև նրանց այլապես սովահարության դատապարտված ընտանիքի անդամներին:¹⁴⁷⁶ Աշխատանքների ծավալի վերաբերյալ հրստակ պատկերացում տալու համար արժե մշել, որ 1927 թ-ի հունիսից մինչև 1929 թ-ի փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում կլինիկայում կամ տնային պայմաններում բուժսպասարկում ցուցաբերվեց շուրջ 1000 հիվանդների, որոնց մեկ քառորդն իրենց ընտանիքի անդամների հետ միասին ապահովվել էին նաև սնունդով:¹⁴⁷⁷

1929-30 թվականներին այդ աշխատանքները կարողացավ իր մեծ ներդրումը բերել նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն: 1929 թ-ի ընթացքում Կ. Յեպեի կողմից բուժսպասարկման ենթարկվեցին ընդհանուր թվով 868 հիվանդներ, որոնցից 167-ը գտնվում էին համալիր խնամքի ներքո:¹⁴⁷⁸ Նրանց բուժման ընդհանուր ծախսերը կազմեցին 579, 03

1474. Jeppe K., Aus der Arbeit im armenischen Flüchtlingslager Aleppo, անդ, էջ 44:

1475. Անդ:

1476. Անդ:

1477. Անդ: Յեպեն ճամբարում պահում էր մի հիվանդապահուհու, որն այնտեղ ապրելով՝ մշտապես հոգ էր տանում հիվանդների համար: Այդ մեծ կարևորություն ուներ՝ հնարավորություն ընձեռելով կանխել բազմաթիվ նոր հիվանդությունների առաջացումը կամ դրանք բուժել դեռ զարգացման սկզբնական փուլում: Անդ:

1478. Gaszcyk L.; Jeppe K., Kranken- und Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 28: Դմստ. Jeppe K., Kranken- u. Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager Aleppo. 1 Januar bis 31 Dezember 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 47:

թուրքական ֆունտ, որի գրեթե կեսը՝ 252 ֆունտ (4620 մարկ), հատկացվել էր Լեփսիուսի կազմակերպության կողմից:¹⁴⁷⁹ Վերջինիս աջակցությունը Յեպեին հնարավորություն ընձեռեց սպասարկման ծավալն ամբողջովին համապատասխանեցնել ճամբարի կարիքներին՝ այն կազմակերպելով ամենաարդյունավետ ժամկետներում: «Մենք հիվանդների համար միշտ պատրաստ ենք, - գրում էր նա 1929 թ.-ին. - ոչ ոք չի մերժվում և ոչ ոք կարիք չունի անտեղի սպասել»:¹⁴⁸⁰

Հաջորդ՝ 1930 թ.-ին սպասարկվեցին 2187 հիվանդներ, որոնց բուժման համար ծախսվեց 882 թուրքական ֆունտ, և որոնցից համալիր խնամքի տակ էին գտնվում 406-ը:¹⁴⁸¹ Չնայած այդ տարվա տեղեկագրերում ներկայացվել են միայն աշխատանքի ընդհանուր վիճակագրական ցուցանիշները, և առանձին կազմակերպությունների, այդ թվում նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի չափաբաժնի վերաբերյալ տվյալներ չեն հաղորդվել, սակայն որոշ տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ դրանք զգալիորեն գերազանցում էին նախորդ տարվա համամասնական ցուցանիշները: «Այս տարի, - նշված էր, օրինակ, ընկերության պարբերականի՝ 1930 թ.-ի հունիսյան համարում, - այդ աշխատանքի ղեկավարը օգնելու համար մեզ դեռ միջոցներ չեն պակասել»:¹⁴⁸²

1931 թ.-ից Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն այլևս չէր կարող եական մասնակցություն ցուցաբերել այդ աշխատանքներին՝ հարկադրված լինելով հասունացող համաշխարհային ճգնաժամի պայմաններում իր բոլոր ռեսուրսները նպատակաուղղել միայն իր միջոցներին ապավինած աշ-

խատանդյուղերի պահպանմանը:¹⁴⁸³ Իսկ «Հիվանդների և աղքատների խնամքը», որն ուներ այլ հովանավորներ ևս, մեծ ջանքերի և որոշ սահմանափակումների գնով շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին:¹⁴⁸⁴

Ինչևէ, այն հանգամանքը, որ նշված համապարփակ օժանդակությունների շնորհիվ հաջողվեց ճամբարականների դրությունը բավականաչափ կայունացնել, Յեպեին հնարավորություն էր ընձեռում դարձյալ ձեռնամուխ լինել նրանց տնտեսական լիարժեք անկախացման իր հիմնական ծրագրի իրագործմանը, որի օգտակարությունն արդեն գործնականում լիովին փաստարկվել էր: «Մենք մեր աշխատանքն այնքան ժամանակ չենք կարող համարել ավարտված, - նշում էր նա, - քանի դեռ հայ փախստականների մեծ մասին չենք տեղավորել հողի վրա»:¹⁴⁸⁵

Ըստ այդմ. 1928 թ.-ի գարնանը նա Եփրատից այն կողմ ընկած լայնարձակ տափաստանում՝ Թել-Սամենից և Թել-Արմենից ոչ մեծ հեռավորության վրա, հիմնեց երրորդ հայկական գյուղը՝ Խարբ-Պետրոսը, որն ի տարբերություն նախորդների հիմնականում նախատեսված էր ազատագրված երեխաների բնակության համար, մասնավորապես նրանց, ովքեր չէին կարողանում ընտելանալ քաղաքային միջավայրին և միաժամանակ «ընդդիմանալ տափաստանի ձգողական ուժին»:¹⁴⁸⁶ Գյուղի հիմնման միջոցները հատկացվեցին Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից, և դեռ գարնանն այնտեղ փոխադրվեցին 45 տղաներ, որոնք սկզբնական շրջանում Մ. Մելքոնյանի ղեկավարության և հսկողության ներքո ապրում և աշխատում էին մի ընդհանուր կացարանում:¹⁴⁸⁷ Ազատագրված, սակայն դեռ որոշակիորեն

1479. Անդ: ճամբարում առավել մեծ տարածում ունեին տուբերկուլյոզը, թոքերի բորբոքումը, աչքերի տրախոմա հիվանդությունը, դիզենտերիան, մալարիան և այլն: Անդ:
1480. Jeppe K., Aus der Arbeit im armenischen Flüchtlingslager Aleppo, „Orient im Bild“, 1929, էջ 44:

1481. Gaszczyk L.; Jeppe K., Kranken- und Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 28:

1482. St'u Jeppe K., Kranken- u. Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager Aleppo, „Orient im Bild“, 1930, էջ 47, ծան.-ը: 1930 թ.-ից ղեկավարվող, հոդատապով և իշխատով տառապող հիվանդներն ուղարկվում էին Հալեպից 90 կմ հեռավորության վրա գտնվող, հանքային բուժիչ ջրերով հայտնի էլ Համամի առողջարանը, որտեղից մեծ մասամբ վերադառնում էին ամբողջովին ապաքինված: St'u Gaszczyk L., Unsere Kranken im Schwefelbad, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 19-20:

1483. St'u Jeppe K., Kranken- u. Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo, 1931, „Orient im Bild“, 1932, էջ 27, ծան.-ը: Հմնտ. Jeppe K., Kranken- und Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo im Jahre 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 24, ծան.-ը:

1484. Անդ, էջ 23-24:

1485. Jeppe K., Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, էջ 71:

1486. Jeppe K., Das Kolonisations-Unternehmen in Charb-Bedros, „Orient im Bild“, 1928, էջ 3-4: Հմնտ. Gaszczyk L., Im gesegneten Lande Mesopotamien, „Orient im Bild“, 1932, էջ 26:

1487. Անդ: Գյուղում հաստատվեցին նաև մոտ երկու տասնյակ փախստական ընտանիքներ: St'u Jeppe K., Das Kolonisations-Unternehmen in Charb-Bedros, „Orient im Bild“, 1928, էջ 4:

մահմեդական միջավայրի ազդեցությունը կրող այդ երեխաների մեջ մայրենի լեզուն և պատմամշակութային արժեքների տարրական իմացությունն արմատավորելու նպատակով 1929 թ-ի սկզբին Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի միջոցներով Խարբ-Պետրոս ուղարկվեց մի երիտասարդ ուսուցիչ՝ Խաչիկ Յակոբյանը, որն այնտեղ հիմնեց մի կիրակնօրյա դպրոց՝ մեծ ներդրում ունենալով գյուղի պատանի բնակիչների հայեցի դաստիարակության հարցում:¹⁴⁸⁸ Երկու տարի անց մեծացող տղաներին երկրագործության վարման ժամանակակից եղանակներին ծանոթացնելու և այդ կերպ նրանց տնտեսական անկախացումը դյուրացնելու նպատակով Կ. Յեպեն ավելի նպատակահարմար համարեց ուսուցչին հատկացված աշխատավարձով գյուղում մի գյուղատնտեսի պահել, ուստի նրա առաջարկով 1931 թ-ի սկզբին Խարբ-Պետրոս մեկնեց մասնագետ-գյուղատնտես Լուիզ Գարզանին,¹⁴⁸⁹ որն այնուհետև շուրջ երեք տարի իր գիտելիքներն ու փորձը նվիրաբերեց այդ և հարևան հայկական գյուղերի տնտեսական բարգավաճմանը:¹⁴⁹⁰ Բացի այդ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն զուգահեռաբար կարողացավ միջոցներ հատկացնել նաև բժշկի աշխատավարձի համար: Այդ պարտականությունը հանձնարարվեց դր. Ջաքարիա Կիլեդյանին, որը 1929 թ-ի դեկտեմբերից ձեռնամուխ եղավ Խարբ-Պետրոսի և տարածքի մյուս՝ նաև մահմեդական գյուղերի բնակչության բուժսպասարկման աշխատանքներին:¹⁴⁹¹

Նշված միջոցառումների շնորհիվ գյուղի առօրյան արագորեն մտավ իր բնականոն հունը: Նրա երիտասարդ բնակիչներն, անցնե-

1488. Gasczyk L., Unser neuer Lehrer in Charb-Bedros, Chatschik Hagopian aus Aleppo, geb. 1898, „Orient im Bild“, 1929, էջ 80: Մի քահանայի կանոնավորացրի միջոցով ապահովվեց նաև գյուղի բնակիչների հոգևոր-եկեղեցական կարիքների բավարարումը: St'u Jeppe K., An die lieben Freunde, die bisher uns den Lehrer für unsere Dörfer unterhalten haben, „Orient im Bild“, 1932, էջ 3:
1489. Անդ: Չմնտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, անդ, էջ 11:
1490. Լ. Գարզանին իր հանձնառությունն ավարտեց ու վերադարձավ միայն 1934 թ-ին: St'u Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1934, էջ 11:
1491. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21:

լով կրթության և դաստիարակության նախապատրաստական փուլը, նմանապես «փրկագնված» աղջիկներից ընտրեցին իրենց կյանքի ուղեկիցներին և ստանալով հողամաս, տուն, անասուններ ու սերմացու՝ կարճ ժամանակում դարձան միանգամայն ինքնուրույն:¹⁴⁹² Նոր բնակավայրը 1931 թ-ին արդեն դարձել էր մի պատկառելի գյուղ, որի գերազանցապես ազատագրված տղաներից և աղջիկներից բաղկացած բնակիչների թիվը հասնում էր շուրջ 200-ի:¹⁴⁹³

Քանի որ, սակայն, ինչպես Թել-Սամեն և Թել-Արմեն գյուղերի, այնպես էլ Խարբ-Պետրոսի բնակիչները հողի սեփականատերեր չէին, իսկ տասնամյակի վերջին Սիրիայի ներքաղաքական իրադրությունը բավական նպաստավոր էր դա իրագործելու համար, Կ. Յեպեն և Մ. Մելքոնյանը վճռեցին հիմնել մի նոր գյուղ ևս, որի բնակեցումը պետք է կատարվեր հողի սեփականատիրության սկզբունքով, և որն այդպիսով պետք է հավակներ կենտրոնատեղի և հաստատուն հանգրվան դառնալ սիրիական գյուղաշխարհում սիռված բոլոր հայերի համար:¹⁴⁹⁴ Առանց հապաղելու նրանք անցան գործի, և 1930 թ-ի գարնանը Թել Աբիաթից Յալեպ տանող ճանապարհի վրա, Խարբ Պետրոսից հարավ ընկած մի ընդարձակ վայրում հիմնվեց թվով չորրորդ՝ Թինեհ գյուղը,¹⁴⁹⁵ որի բնակեցման սկզբնական փուլում պահանջվող ծախսերի մի զգալի մասը մոտ մեկ քառորդը, հատկացվեց Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից:¹⁴⁹⁶

Նշված գյուղերի միջոցով, այսպիսով, Կ. Յեպեն հանգրվան և հավաքատեղի ստեղծեց ոչ միայն «տափաստանի կարոտով» ապրող ազա-

1492. Gasczyk L., Im gesegneten Lande Mesopotamien, „Orient im Bild“, 1932, էջ 28:
1493. Hetzel G., Zu Misak nach Tineh, „Orient im Bild“, 1931, էջ 59:
1494. Անդ: 1920-ական թթ. վերջին, հետևելով Յեպեի օրինակին, Յալեպի, Բեյրութի և Ալեքսանդրիտի ճամբարներում գտնվող հայ փախստականների գյուղաբնակեցման ծրագրեր էր իրականացնում նաև Ազգերի լիգայի կողմից հովանավորվող Միջազգային աշխատանքային ծառայությունը, որի կողմից հիմնված գյուղերի բնակիչներն ունեին հողի սեփականատիրության իրավունք: St'u Schütz P.; Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, „Orient im Bild“, 1928, էջ 58: Չմնտ. Künzler J., Reise nach Innerasien von Dr. Schütz und Jakob Künzler, անդ, էջ 45: Չմնտ. Künzler J., Die Siedlungen für die Armenier, „Orient im Bild“, 1930, էջ 22:
1495. Hetzel G., Zu Misak nach Tineh, „Orient im Bild“, 1931, էջ 59:
1496. St'u Jeppe K., Die Dorfarbeit, trotz Hungers und Dürre gerettet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 34, ծան.-ը: Այդ գումարը կազմում էր 282,67 ֆունտ ստեռլինգ: Անդ:

տագրված հայորդիների, այլևս գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու ձրգտում ցուցաբերող ճամբարաբնակների և առհասարակ սիրիական գյուղաշխարհում դեգերող՝ այլ անօթևան հայերի համար: Պա, ինչպես արդեն լուսաբանվել է, հնարավոր դարձավ գլխավորապես Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի նյութական աջակցության շնորհիվ, որն այդ ձեռնարկումները կարևորում էր ոչ միայն փախստականների սոցիալական պայմանների բարելավման, այլև առհասարակ հայ ժողովրդի խախտված «մասնագիտական հավասարակշռումը» վերականգնելու առումով:¹⁴⁹⁷

4.3. Որբախնամ աշխատանքները Ղազիրում

Ուրախալի հաջողություններ արձանագրվեցին նաև նաև Ղազիրում, որտեղ, ինչպես արդեն տեղեկացվել է, Լեփսիուսի ընկերությունը դեռ 1924 թ-ին վճռել էր ստանձնել ամերիկյան NER կազմակերպության որբանոցում գտնվող 450 երեխաների խնամքը կամ, ավելի ստույգ, այդ խնամքի շուրջ կեսը՝ հազուստի և սննդի համար կատարվող ծախսերը: Եթե 1925 թ-ի մարտի դրությամբ ընկերության հայթայթած միջոցները բավարարում էին միայն 50 երեխայի կարիքները բավարարելու համար,¹⁴⁹⁸ ապա մայիսին այդ թիվը կրկնապատկվեց,¹⁴⁹⁹ հուլիսին հովանավորներով ապահովված էին 160,¹⁵⁰⁰ իսկ դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ՝ 320 որբ երեխաներ:¹⁵⁰¹ Կազմակեր-

1497. «Պատերազմի ընթացքում հայ ժողովուրդը բռնի դուրս եկավ մասնագիտական հավասարակշռությունից,- գրում էր Պ. Շյուբը: - Գյուղական ազգաբնակչությունը գրեթե վերացավ, և մնացել են արհեստագործներն ու առևտրականները: Այդ իսկ պատճառով չափազանց կարևոր է, որ հայ ժողովրդի երեխաները դաստիարակվեն գյուղում դարձյալ հողի հետ կապվելու համար»: Տե՛ս Künzler J., Reise nach dem inneren Vorderasien, „Orient im Bild“, 1929, էջ 5:
1498. Տե՛ս Nochmals unsere Kinder, „Der Orient“, 1925, էջ 32:
1499. Schäfer R., Mitteilungen, անդ, էջ 47:
1500. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 107:
1501. Schäfer R., Zur Jahresrechnung, „Der Orient“, 1926, էջ 95:

պությունն այդպիսով հնարավորություն ստացավ 1926 թ-ին ամբողջությամբ իր ուսերին վերցնել Ղազիրի որբանոցի երեխաների սննդի և հազուստի ծախսերը, որոնք տարեկան կազմում էին մոտ 240 մարկ: Հաստատությունը, որի բնակիչները բացառապես աղջիկներ էին,¹⁵⁰² իրենից ներկայացնում էր մի ամբողջ համալիր՝ բաղկացած 17 շենքերից, որոնցից մեկը ծառայում էր որպես երեխաների բնակարան և ննջարան, մեկը ճաշասենյակ, մեկը դպրոց,¹⁵⁰³ երկուսը հիվանդանոց (խրոնիկական և սովորական հիվանդների համար), մեկը հատկացված էր հիվանդապահուհիների բնակության համար, իսկ մնացած շենքերում տեղավորված էին որբանոցի արդյունաբերական ձեռնարկությունները և պահեստները:¹⁵⁰⁴

Կյունցլերի ղեկավարության ներքո հաստատության սաների առօրյան կազմակերպվում էր խաղերի, ուսման¹⁵⁰⁵ և աշխատանքի զուգամիասնությամբ:¹⁵⁰⁶ Երեխաները ստանում էին հայեցի դաստիարակություն: Քանի որ նրանց մեծ մասը սերուն էր լուսավորչական ընտանիքներից, որբանոցում եկեղեցական տոները նշվում էին ըստ լուսավորչական տոնացույցի:¹⁵⁰⁷ Ինչ վերաբերում էր եկեղեցական արարողություններին, ապա լուսավորչական երեխաների համար յուրաքանչյուր երրորդ կիրակի մի լուսավորչական քահանայի, իսկ բո-

1502. Künzler J., Die Waisenarbeit auf dem Libanon, „Der Orient“, 1924, էջ 77-78: 1924 թ-ի ապրիլի 1-ին NER-ը Ղազիր տեղափոխեց նաև մինչ այդ Ղազիրից ոչ շատ հեռու գտնվող Մամուլայն գյուղում պաշվող՝ ընդհանուր թվով 105 հայ կույր որբերին և որբուհիներին: Կույրերի որբանոցի հետագա խնամքը 1926 թ-ի փետրվարից առժամանակ մասնակիորեն, իսկ հետագայում, NER-ի գործունեության դադարեցումից հետո, ամբողջությամբ ստանձնեցին շվեյցարացի բարեկամները: Տե՛ս Meyer K., Armenien..., էջ 147-148:
1503. Դպրոցն ուներ 8 դասասենյակ և ընդհանուր թվով 9 ուսուցչուհիներ: Տե՛ս Über das Weihnachtsfest in Ghasir, „Orient im Bild“, 1927, էջ 7:
1504. Տե՛ս Aus dem Waisenhaus in Ghasir, անդ, էջ 39:
1505. Դպրոցում դասավանդման լեզուն հայերենն էր: Բացի հայոց լեզվից այնտեղ ուսուցանվում էր թվաբանություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, մարմնամաթրություն, երգեցողություն, աստվածաշնչյան պատմություն, արաբերեն, անգլերեն և 1926 թ-ից նաև ֆրանսերեն: Տե՛ս Über das Weihnachtsfest in Ghasir, „Orient im Bild“, 1927, էջ 7:
1506. Տե՛ս Aus dem Waisenhaus in Ghasir, անդ, էջ 44: Հմնտ. Künzler J., Aus Ghasir, անդ, էջ 66:
1507. Künzler J., Das Weihnachtsfest in Ghasir 1926, „Der Orient“, 1927, էջ 20:

դոքական երեխաների համար նույն պարբերականությամբ մի բողոքական քահանայի կողմից կատարվում էր պատարագ:¹⁵⁰⁸ Ընդ որում երկու դավանանքներին պատկանող երեխաների միջև հոգեբանական անջրպետների առաջացումը կանխելու նպատակով նրանց հնարավորություն էր տրվել ըստ ցանկության մասնակցել թե լուսավորչական և թե եկեղեցական արարողություններին:¹⁵⁰⁹

Ինչ վերաբերում էր երեխաների արհեստագործական հմտությունների զարգացմանը, ապա NER-ը այդ նպատակով հաստատությանը կից ստեղծել էր կարուծկի ու մանածագործության արհեստանոցներ:¹⁵¹⁰ 1922 թ-ի աշնանը ստանձնելով որբանոցի ղեկավարությունը՝ Կյունցլերն այնտեղ NER-ի միջոցներով հիմնեց նաև մի գորգագործական ֆաբրիկա, որը սկսեց գործել 1923 թ-ի մայիսից¹⁵¹¹ սկզբից և եթե աչքի ընկնելով բարձրորակ արտադրանքով:¹⁵¹²

Իր վաղեմի փորձառությամբ գիտակցելով արհեստագործական այդ ճյուղի զարգացման օգտակարությունը՝ Կյունցլերը այնուհետև ձգտում էր ֆաբրիկան ընդարձակել այն դարձնելով որբանոցի խոշորագույն արտադրական ձեռնարկությունը: Դրանում բնականաբար շահագրգռված էին նաև որբանոցի հովանավորները, ուստի պատահական չէ, որ NER-ի և Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի նյութական աջակցությամբ ձեռնարկությունը 1925 թ-ից սկսեց շեշտակի ընդլայնվել: Եթե 1924 թ-ի վերջին այնտեղ գործում էին 60 մանածագործական հաստոցներ,¹⁵¹³ ապա երկու տարի անց՝ 1926 թ-ին, այդ թիվը հասել էր 150-ի համապատասխանաբար աշխատանքով ապահովելով 150 ավագ և նրանց մոտ աշակերտող շուրջ 300 կրտսեր որբուհիների:¹⁵¹⁴ Մեծ արագությամբ էին աճում

1508. Künzler J., Noch etwas aus unserem Waisenhaus in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 78:

1509. Անդ:

1510. Künzler J., Die Waisenarbeit auf dem Libanon, „Der Orient“, 1924, էջ 80:

1511. Անդ:

1512. Ֆաբրիկայի ղեկավարումը հանձնարարվեց Ուռնայի որբանոցի նախկին սան Հովհաննես Տաշչյանին, որը երկար ժամանակ աշխատել էր նաև Ուռնայի գորգագործարանում և ուներ մեծ փորձառություն ու կազմակերպական ծիր: Որպես կանոն գորգերը պատրաստվում էին ըստ նրա գծագրած մոդելների: Տե՛ս Waisen- und Industriearbeit in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 83-84:

1513. Künzler J., Die Waisenarbeit auf dem Libanon, „Der Orient“, 1924, էջ 80:

1514. Տե՛ս Waisen- und Industriearbeit in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 83-84:

նաև արտադրանքի ծավալային ցուցանիշները: Եթե 1923-24 թվականներին ֆաբրիկան թողարկեց ընդամենը 50 գորգ, ապա 1925 թ-ին արտադրված գորգերի ընդհանուր քանակը հասավ 250-ի, 1926 թ-ին 1000-ի,¹⁵¹⁵ իսկ 1927 թ-ին այն հասեց 2000-ի սահմանագիծը:¹⁵¹⁶ Գորգերը մեծ մասամբ NER-ի միջոցներով ուղարկվում էին Ամերիկա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Բելգիա, Շվեյցարիա¹⁵¹⁷ և, իհարկե, նաև Գերմանիա, որտեղ դրանց իրացմամբ զբաղվում էր Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն: Ֆաբրիկայի հիմնումը և ընդլայնումը որբանոցի համար ունեցավ համակողմանիորեն կարևոր նշանակություն, մասնավորապես եթե նկատի առնենք, որ այնտեղ աշխատատեղերի զբաղեցումը ժամանակային սահմանափակումներ չուներ: Քանի որ Կյունցլերը և իր հովանավորները չափահաս դարձող և հաստատությունից դուրս եկող որբուհիների հետագա ճակատագրի հարցում շարունակում էին իրենց պատասխանատու համարել, ֆաբրիկայում նրանց աշխատատեղերը պահպանվում էին այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրա անհրաժեշտությունը կար: Կյունցլերը վերոնշյալ 17 տներից երկուսը հատկացրել էր նրանց հետագա բնակության համար,¹⁵¹⁸ և տասնվեցամյա՝ արդեն չափահաս համարվող աղջիկները որբանոցի հաշվեցուցակներից դուրս գալով, սակայն շարունակելով բնակվել և աշխատել հաստատության տիրույթում՝ փաստացիորեն մի կողմից կարողանում էին սեփական աշխատանքով հոգալ իրենց ապրուստը, իսկ մյուս կողմից շարունակում էին մնալ տնօրինության հսկողության ներքո այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամուսնության կամ այլ դրդապատճառներով սեփական կամքով չէին հեռանում:¹⁵¹⁹ Այդ կերպ որբանոցի տնօրինությունը անուղղակիորեն դյուրացնում էր նաև նրանց ամուսնությունը, քանի որ որոշակի խնայողություն ունեցող աղջիկները, ինչպես ֆաբրիկայի բանվորուհիներն էին, գործազուրկ և չքավոր երիտասարդների համար ցանկալի հարսնացուներ էին համար-

1515. Künzler J., Mai-Bericht, անդ, էջ 102:

1516. Künzler J., Aus der Arbeit. Dezember-Bericht aus Ghasir, 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18: Հմմտ. Künzler J., Reise nach Innerasien von Dr. Schütz und Jakob Künzler, անդ, էջ 46:

1517. Տե՛ս Waisen- und Industriearbeit in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 84:

1518. Künzler J., Aus dem Waisenhaus in Ghasir, „Orient im Bild“, 1927, էջ 39:

1519. Künzler J., Verlobung und Verheiratung der größeren Waisenkinder, „Der Orient“, 1925, էջ 120:

վում: 1520 Եթե նկատի առնենք, որ Ղազիրի որբուհիներից շատերն աքսորի տարիներին առևանգվել էին թուրքերի կամ արաբների կողմից և իրենց դեմքին կրում էին «ստրուկ քրիստոնյաների» ինքնությունը փաստող դաջվածքներ, 1521 իսկ հայ երիտասարդները սովորաբար խուսափում էին ամուսնանալ այդպիսիների հետ, 1522 ապա այդ մյուսական «խթանիչի» նշանակությունը թերևս պետք է եսպես կարևորվեր:

Ինչևէ, 1925 թ-ի աշնանն, ինչպես տեղեկացնում էր Կյունցլերը, արդեն ամուսնացել և հաստատությունից հեռացել էին 20 որբուհիներ, որոնց աշխատատեղերը հատկացվել էին որբանոցային տարիքից դուրս եկող նոր աղջիկների: 1523 1926 թ-ից, սակայն, երբ Սիրիայի և Լիբանանի հայերը սկսեցին զանգվածային կերպով արտագաղթել դեպի Ֆրանսիա և Ամերիկա, 1524 և տեղաբնակ երիտասարդների թիվը կտրուկ նվազեց, դժվարացավ նաև որբանոցի սաների ամուսնության հանգամանքը: 1525 Իրավիճակն այնուհանդերձ փակուղային չէր, քանի որ նրանց օգնության շտապեց որբանոցում ձեռք բերված մասնագիտությունը. 1926 թ-ին երիտասարդ գորգագործուհի-

1520. Անդ, էջ 120: «Ինչպե՞ս ենք մենք մեր դուստրերի համար ամուսիններ գտնում, գրում էր Կյունցլերն իր տեղեկագրերից մեկում: ... Մենք ուշադրություն ենք դարձնում, որ մեր աղջիկներն ըստ հնարավորին լավ դաստիարակություն ստանան: Նաև նրանց, ովքեր արդեն սեփական ոտքերի վրա են կանգնած, սովորեցնում ենք խնայել, քանի որ եթե մի աղջիկ մի քանի հարյուր Ֆրանկ խնայողություն ունի, ապա դա (Արևելքում նույնպես) երիտասարդների համար ձգողական ուժ ունի»: Անդ, էջ 119-120:

1521. Որբերի մեծ մասը կարողացել էր մահմեդականների տներից հեռանալ զինադարձի անմիջապես հետո, բրիտանական ստորաբաժանումների կողմից իրագործվող առևանգված քրիստոնյաների ազատագրման գործողությունների ընթացքում: St'u Künzler J., An die Pflegeeltern der Ghasir-Waisen, „Der Orient“, 1926, էջ 41-42:

1522. Künzler J., Verlobung und Verheiratung der größeren Waisenkinder, „Der Orient“, 1925, էջ 119:

1523. Անդ, էջ 120:

1524. Ֆրանսիան միակ եվրոպական երկիրն էր, որը հայերին ընդունում և աշխատանքի հնարավորություններ էր ընծեռում: St'u Künzler J., Zum Jahresanfang in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 78:

1525. 1926 թ-ին տեղացի երիտասարդների հետ կարողացան ընտանիք կազմել միայն 6 աղջիկներ, իսկ 1927 թ-ին ընդամենը մեկը: St'u Künzler J., Ghasir-Waisenhaus-Monatsbericht für Dezember, „Der Orient“, 1927, էջ 25: Հմնտ. Künzler J., Aus der Arbeit. Dezember-Bericht aus Ghasir, 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18:

ների համար ի հայտ եկավ ֆրանսիական մետաքսագործական ֆաբրիկաներում աշխատելու հնարավորություն, որի հիման վրա չափահաս աղջիկների ընդհանուր թվով 30 հոգուց բաղկացած առաջին երկու խմբերը տարվա երկրորդ կեսին մեկնեցին այնտեղ: 1526 Ֆրանսիայում ձեռք բերելով բարի համարում նրանք մեկնման նախադրյալներ ստեղծեցին նաև մյուսների համար: Ծայր առավ մի գործընթաց, որի չորս տարիների արդյունքում, 1930 թ-ի հունվարի տվյալներով 120 որբուհիներ գտնվում էին Ֆրանսիայում, իսկ ևս 80-ը Ամերիկայում: 1527 Առաջնորդվելով այն նկատառումով, որ Լիբանանի և Սիրիայի հյուծված հայկական համայնքներում աղջիկների ընտանիք կազմելու հավանականությունը փոքր էր տնօրինությունը նրանց մեկնումը ոչ միայն չէր խոչընդոտում, այլև ընդհակառակը, ձգտում էր նպաստել դրան: «Մեր որբուհիներից 50-ը, բոլորն էլ 13-15 տարեկան, պետք է մեկնեն Մարսել,- գրում էր Կյունցլերը 1928 թ-ին: - Այնտեղ կա մի հայկական որբանոց, որը լավ դպրոցներ ունի, և որ ամենակարևորն է, ունի լավ կապեր, այնպես որ մեր բոլոր աղջիկներին կամուսնացնի երիտասարդ հայերի հետ: 2 է՞ որ նրանցից հազարավորներն են վերջին տարիներին մեկնել Ֆրանսիա և այժմ սպասում են իրենց ազգակցուհիներին նրանց հետ ընտանիք կազմելու համար»: 1528 Մեկնողներին լեզվական արգելքներից զերծ պահելու և նոր միջավայրին նրանց ընտելացումը դյուրացնելու նպատակով որբանոցի դպրոցում ընդլայնվեց նաև ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուների ուսուցումը, այնպես որ դպրոցն ավարտելիս երեխաները հիմնականում տիրապետում էին այդ լեզուներին: 1529

Ինչպես կարճ ժամանակ անց պարզվեց, Կյունցլերի նկատառումները միանգամայն ճիշտ էին, և արտերկիր մեկնող աղջիկները որպես կանոն 1-2 տարվա ընթացքում ընտանիք էին կազմում իրենց ե-

1526. Künzler J., Mai-Bericht, „Der Orient“, 1926, էջ 101:

1527. Künzler E., Unsere früheren Waisenkinder, „Orient im Bild“, 1930, էջ 14:

1528. St'u Aus der Arbeit. Februar-Bericht von Ghasir, „Orient im Bild“, 1928, էջ 26:

1529. St'u Über das Weihnachtsfest in Ghasir, „Orient im Bild“, 1927, էջ 6: Հմնտ. Künzler J., September-Bericht 1926 vom Ghasir-Waisenhaus, „Der Orient“, 1927, էջ 9-10:

րիտասարդ հայրենակիցների հետ: 1530

Որբանոցի սաների մեծ հոսունությունը հնարավորություն էր ըն-
ծեռում պարբերաբար կատարել նոր համալրումներ: Հեռացած աղ-
ջիկների փոխարեն 1926 թ-ի ամռանը որբանոց ընդունվեցին լու-
ծարման դատապարտված Սիդոնի ամերիկյան որբանոցի բոլոր
ընդհանուր թվով 155 երեխաները, 1531 որոնց ճակատագիրն այլա-
պես անորոշ էր լինելու: Առժամանակ անց նրանց միացան ևս 50-ը
Երուսաղեմի որբանոցից: 1532 Բացի այդ հաստատություն էին ըն-
դունվում նաև որբ կամ միածնող մանկահաս երեխաներ, որոնք սե-
րում էին Լիբանանի ծայրահեղ չքավոր հայ ընտանիքներից: 1533 Թե
երեխաների թվաքանակը տարիների ընթացքում ինչպես էր հաջոր-
դափոխվում, կարող են վկայել հետևյալ տվյալները. եթե 1924 և
1925 թվականներին նրանց ընդհանուր թիվը հասնում էր 450-ի (ո-
րոնք բոլորն էլ անչափահաս էին), ապա 1926 թ-ի սկզբին այնտեղ
կային 329 անչափահաս և 155 չափահաս աղջիկներ, որոնք որբանո-
ցի հաշվեցուցակներից դուրս էին գրվել, սակայն շարունակում էին
ապրել և աշխատել հաստատությունում: 1534 Այդ հարաբերակցությունը

1530. Stü Aus der Arbeit. Dezember-Bericht aus Ghasir, 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18: Կյունցլերը ուշագրավ մտահղացումներ էր հանդես բերում փորձելով ֆարրիկայի արտադրանքի միջոցով վարել նաև որբախնամ աշխատանքների պրո-
պագանդա: Օրինակ, 1926 թ-ին նա մի մեծ հայկական գորգ ուղարկեց ԱՄՆ-ի նա-
խագահ Կոլիդգեին, որը վերջինիս կողմից ջերմ ընդունելության արժանացավ: Stü Aus dem Orient, „Der Orient“, 1926, էջ 94: Հմմտ. Künzler J., Ghasir-Waisenhaus-
Monatsbericht für Dezember, „Der Orient“, 1927, էջ 25: 1928 թ-ին մեկ այլ գորգ ու-
ղարկվեց ԱՄՆ-ի այն քաղաքին, որը Ոսկե օրերի շրջանակներում ամենամեծ հան-
գանակություն էր կատարել (Քաղաքի անունը չի հիշատակվում): Stü Künzler J.,
Januar-Bericht von Ghasir, „Orient im Bild“, 1928, էջ 23:

1531. Künzler J., Noch etwas aus unserem Waisenhaus in Ghasir, „Der Orient“, 1926, էջ 79: Հմմտ. Künzler J., Juli-Bericht von Ghasir, անդ, էջ 167:

1532. Künzler J., Julibericht vom Ghasir-Waisenhaus, անդ, էջ 168:

1533. Künzler J., Aus Ghasir, „Orient im Bild“, 1927, էջ 66: Հմմտ. Künzler J.,
Dezember-Bericht aus Ghasir, 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18: Նրանց
խնամքի ծախսերն ամբողջությամբ ստամուն էր Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն, քանի
որ, ինչպես շուտով կլուսաբանվի, NER-ը իր որբանոցներում 1927 թ-ից այլև
նոր երեխաների չէր ընդունում:

1534. Künzler J., Ghasir-Waisenhaus-Monatsbericht für Dezember, „Der Ori-
ent“, 1927, էջ 26:

համապատասխանաբար 1926 թ-ի հուլիսին կազմում էր 456/124, 1535
հոկտեմբերին 419/130, 1536 1927 թ-ի սկզբին 363/130, 1537 իսկ հոկտեմբե-
րին 216/116: 1538 1927 թ-ի վերջին որբանոցային խնամքի տակ էին գտնը-
վում ընդհանուր թվով դեռ 140 երեխաներ: 1539

Հաստատությունն, այսպիսով, իր սաների չափահաս դառնալուց
հետո ևս ծնողական հոգատարությամբ շարունակում էր զբաղվել
նրանց ճակատագրով և հրաժեշտ էր տալիս միայն նրանց ինքնուրույն
ապագան նախապատրաստելուց հետո: Թե այդ որբան հետևողակա-
նորեն էր կատարվում, կարող է վկայել այն փաստը, որ 1925-28 թվակա-
նների ընթացքում հաստատությունից ամբողջովին բաժանված ամուս-
նացած կամ ինքնուրույն վաստակով ապրող որբուհիների ընդհանուր
թվաքանակը հատում էր 1000-ի սահմանագիծը: 1540 Այդ ամենը հնարա-
վոր դարձավ գլխավորապես գորգի ֆարրիկայի շնորհիվ, որը, չնայած
հիմնվել էր ամերիկացիների միջոցներով և պատկանում էր նրանց, այ-
նուամենայնիվ իր գոյությամբ և հաջողություններով պարտական էր
Ուռհայի իր «նախահորը»: Կյունցլերն այն հիմնելիս առաջնորդվում էր
Ուռհայի իր փորձառության թելադրանքով: 1541 ուստի թերևս միանգա-
մայն իրավացի էր դր. Շյուբըրը նշելով, որ «չնայած ֆարրիկան պատկա-
նում է ամերիկացիներին, սակայն մեր ընկերությունն իրավունք ունի ի-
րեն համարել նրա տեխնիկական և հոգևոր հեղինակը»: 1542

Ամերիկյան կազմակերպության և Լեփսիուսի ընկերության համա-

1535. Künzler J., Julibericht vom Ghasir-Waisenhaus, „Der Orient“, 1926, էջ 167:

1536. Künzler J., Oktober-Bericht 1926 vom Waisenhaus, „Der Orient“, 1927, էջ 21:

1537. Künzler J., Ghasir-Waisenhaus-Monatsbericht für Dezember, անդ, էջ 26:

1538. Künzler J., Oktober- und Novemberbericht aus Ghasir, „Orient im Bild“,
1928, էջ 10:

1539. Schäfer R., Geschichte..., էջ 123: Հմմտ. Jahresbericht der Dr. Lepsius
Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18: Ֆարրիկայի աշխատակ-
ցուհիների թվաքանակի վերաբերյալ այլևս տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

1540. Schütz P., Dr. Schütz in Ghasir, „Orient im Bild“, 1928, էջ 35:

1541. NER-ին պատկանող մյուս որբանոցներից ոչ մեկում գորգագործական
ծեռնարկություն չկար: Գորգագործությունը միաժամանակ նորույթ էր նաև Լիբա-
նանում, և այդ պատճառով Կյունցլերը 1928 թ-ի մայիսի 30-ին Լիբանանի կառա-
վարության կողմից պարզատրվեց պատվո շքանշանով: Stü անդ, էջ 51:

1542. Անդ:

գործակցությունն, այնուամենայնիվ, երկարատև լինել չէր կարող: NER-ը, որի տասնամյա վիթխարածավալ փրկարար գործունեությունը վճռորոշ դեր ունեցավ աշխարհասփյուռ՝ ավելի քան 100 000 հայ որբերի և արևելյան Հայաստանում կուտակված՝ շուրջ 500 000 փախստականների փրկության հարցում, 1927 թ-ին մոտենում էր իր պատմական առաքելության վախճանին:¹⁵⁴³ Սպառնելով իր նյութական ռեսուրսները կազմակերպությունը 1927 թ-ից իր որբանոցներում ոչ միայն նոր երեխաների չէր ընդունում, այլև ձգտում էր մնացած որբերին ևս հնարավորինս շուտ ինքնուրույն դարձնելով՝ դրանք ամբողջությամբ լուծարել:¹⁵⁴⁴ Այդ բնականաբար չէր համատեղվում Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի ծրագրերին, որը նպատակ ուներ շարունակել իր որբախնամ գործունեությունը՝ դեռ «հուսահատ դրության մեջ» գտնվող՝ հայկական ճամբարների որբ կամ միածնող երեխաներին «հավաստի կործանումից» փրկելու համար:¹⁵⁴⁵ Ուստի ճանապարհը մեկն էր՝ NER-ից բաժանվել և միայնակ ստանձնելով որբանոցի ծախսերն ու պատասխանատվությունը՝ սեփական ուժերով շարունակել աշխատանքը: 1928 թ-ին այդ տեխնիկապես իրագործելի էր, քանի որ Ֆրանսիական մանդատային տարածքում գերմանական կազմակերպությունների գործունեության համար նախկինում առկա արգելքները չկային, որոնց պատճառով ընկերությունը ժամանակին հարկադրված էր եղել իր գործունեությունը վերսկսել NER-ի կառույցում, և բացի այդ անկախանալով՝ այն ի վիճակի կլիներ «նյութական զրկանքների մեղմացումից» զատ հետամուտ լինել նաև մի երկրորդ կարևոր առաջադրանքի կատարմանը, որը NER-ի հետ համագործակցության և որբերի շարունակական հոսունության պայմաններում հարկադրաբար անտեսվում էր... «հետևողական դաստիարակությանը և հոգևոր խնամքին»:¹⁵⁴⁶ «Մենք՝ գերմանացիներս, հոգ ենք տանում մասնավորապես փոքրիկ երեխաների համար,- նշում էր այդ առթիվ դր. Շյուսթը բարեկամներին ուղղված իր տեղեկագրերից

1543. Hetzel G., Die neuen Neun, անդ, էջ 30:
 1544. Անդ: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 123:
 1545. Schütz P., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 18:
 1546. Անդ:

մեկում,- որոնք ծնվում են Բեյրութի մեծ ճամբարի ճահճում և Հալեպում, և որոնց հայրերը կամ մայրերը կամ շատ դեպքերում երկուսն էլ ճամբարի զրկանքներին զոհ են դարձել: Մենք մեր հայացքն ուղղել ենք մասնավորապես փոքրիկ տղաներին: Տարօրինակ ձևով այժմ ճամբարներում մեծ մասամբ տղաներ են ծնվում... Մենք հույս ունենք, որ կկարողանանք նրանց երկար տարիներ մեր դաստիարակության մեջ պահել՝ ֆիզիկապես և բարոյապես ծանր ցնցում ստացած ու արմատախիլ արված ժողովրդին դարձյալ տղամարդիկ տալու համար, որոնք իրենց մանկությունը և հասունության առաջին վճռորոշ տարիները քրիստոնյա տան գրկում և գերմանական կարգապահության մեջ են անցկացրել»:¹⁵⁴⁷

Ելնելով նշված նկատառումներից՝ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն NER-ի հետ կնքեց մի համաձայնագիր, որով որբանոցը 1928 թ-ի սեպտեմբերի 1-ից ամբողջովին փոխանցվում էր իր պատասխանատվության ներքո, և նույն օրը ևեթ այն անվանակոչելով դր. Լեփսիուսի անունով՝ ստանձնեց նրա համալիր հովանավորությունը:¹⁵⁴⁸ Կյունցլերն այնուհետև նախընտրելով մտնել չվեյցարական կոմիտեի ծառայության մեջ՝ մեկնեց Բեյրութ, որտեղ նրան հանձնարարվեց կառուցել բնակարաններ Լիբանանի հայկական ճամբարների՝ առավել ծանր վիճակում գտնվող հայ ընտանիքների համար:¹⁵⁴⁹ Իսկ հաստատության ղեկավարումը սկզբնապես հանձնարարվեց նրա քսանամյա դստերը՝ օր. Մարիա Կյունցլերին, որը բավարար չափով տիրապետում էր հայերենին:¹⁵⁵⁰

Նոր հանձնառությունն իր հետ բերում էր նոր հիմնախնդիրներ. եթե նախկինում Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն հոգում էր միայն որբերի սննդի և հագուստի ծախսերը, ապա որբանոցի անկախացմամբ դրանք կրկնապատկվում էին՝ յուրաքանչյուր որբի համար տարեկան կազ-

1547. Stü Schütz P., Dr. Schütz in Ghasir, անդ, էջ 35:
 1548. Schütz P., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, անդ, էջ 18: Հմմտ. Künzler J., Ein Gedächtnis-Waisenhaus, անդ, էջ 65:
 1549. Stü Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1934, էջ 44: Կյունցլեր ամուսիններն այնուհետև մեծ և տևական ներդրում ունեցան Լիբանանի հայկական առողջարանի, հայ փախստականների բնակեցման, բնակչի նարարության, ինչպես և ասորիների համար կազմակերպվող օգնության աշխատանքներում: Յ. Կյունցլերը վախճանվել է 1949 թ-ի հունվարի 15-ին Ղազիրում, իսկ նրա կինը՝ Էլիզաբեթ Կյունցլերը՝ 1968 թ-ի հունվարի 17-ին Շեմլանում (Լիբանան): Stü Meyer K., Armenien..., էջ 245:
 1550. Schäfer R., Geschichte..., էջ 123:

մելով 480 մարկ: 1551 Բացի այդ, երեխաների ավագ սերունդն արդեն հեռացել էր, և որբանոցում մնացել էին հիմնականում դեռ վաղ մանկական տարիքում գտնվող 106 որբեր: մեծ մասամբ տղաներ, որոնց գերակշիռ մասը սերում էր Լիբանանի հայկական ճամբարներից: 1552 Ծախսերի աճի և երեխաների սեռային կազմի փոփոխման պարագայում կազմակերպությունը որբանոցի հետագա ընդլայնման և հեռակարային պահպանման համար կայուն նախադրյալներ ստեղծելու նպատակով բնականաբար պետք է ձգտեր հաստատության տընտեսավարման բարելավման նոր, արդյունավետ ուղիներ որոնել. հանգամանք, որի համար որբանոցի նախկին արտադրական ձեռնարկություններն այլևս պիտանի չէին: Ուստի, Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի համոզմամբ, լավագույն ճանապարհը մեկն էր. գնել մի երկրագործության զարգացման համար պիտանի հողատարածք, երեխաներին տալ գյուղատնտեսական կրթություն և կապել հողի հետ:

Մ. Կյունցլերը, որն այդ ծրագրի իրականացման համար համապատասխան փորձ և կրթություն չուներ, 1929 թ-ի սեպտեմբերին մեկնեց Յալեպ այնտեղ ներգրավվելով չափահաս որբերի դաստիարակության աշխատանքներում, 1553 իսկ որբանոցի ղեկավարումը Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ ստանձնեց մասնագիտությամբ գյուղատնտես Անդրանիկ Կավուքյանը, որն իր կնոջ գերմանուհի Ռուբ Կավուքյանի հետ միասին մեկնելով Ղազիր 1929 թ-ի հոկտեմբերից անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: 1554 Նրանց ջանքերով որբանոցի առօրյայում կարճ ժամանակում զգալի տեղա-

1551. St'u Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 8:

1552. Նրանց թվում կային միայն 25 ավագ տղաներ, որոնք ընդունվել էին Անթիլիասի ամերիկյան որբանոցից, բացի այդ նաև 15 նմանապես ավագ հաշմանդամ երեխաներ, որոնք ի վիճակի չէին ինքնուրույն գոյություն վարել: St'u Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22: Ամենակրտսեր թվով 54 երեխաների համար 1928 թ-ին գործում էր նաև մի մանկապարտեզ: St'u Künzler E., Von den Kindern in Ghasir, „Orient im Bild“, 1928, էջ 47: 1553. Künzler J., Jahresfeier in Ghasir am 1. Sept. 1929, „Orient im Bild“, 1929, էջ 86: 1554. Kavoukdjian A., Bericht aus Ghasir, „Orient im Bild“, 1930, էջ 39: Երեխաների թվաքանակը (106) անփոփոխ մնաց նաև 1929 թ-ին և 1930 թ-ի զարմալը: St'u Künzler E., Unsere früheren Waisenkinder, անդ, էջ 14: Յմնտ. Schäfer R., Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1929, էջ 60:

շարժեր արձանագրվեցին: Ստեղծվեցին կարգապահության որոշակի կայուն սկզբունքներ, որոնք նախկինում բացակայում էին: Դպրոցում ուսումն արդյունավետ դարձնելու նպատակով ստեղծվեցին երկու ուժեղ և թույլ խմբեր, իսկ որբանոցի կարիքներն ապագայում ինքնուրույն հոգալու և միաժամանակ երեխաներին օժանդակ մասնագիտական կրթություն ապահովելու համար հիմնվեցին կոշկակարանոց, հյուսնարան, դերձականոց, դարբնոց, մեխանիկների արհեստանոց, հացթուխարան և մանածագործարան: 1555 Աշնանը ձեռք բերվեցին և երեխաների խնամքին հանձնվեցին նաև առաջին ընտանի կենդանիները (կովեր և ոչխարներ), որոնցից ստացվող բնամթերային եկամուտների շնորհիվ ծախսերը զգալիորեն կրճատվեցին: 1556 Ինչ վերաբերում էր, սակայն, կազմակերպության հիմնական ծրագրին, այն է՝ երեխաների մեջ զարգացնել երկրագործական հմտություններ և նրանց հողի հետ կապելու նպատակով գնել մի հողատարածք, ապա Ղազիրը դրա իրականացման համար նախընտրելի վայր չէր կարող լինել, քանի որ այնտեղ հողի և կենսամթերքների գները չափազանց բարձր էին: 1557 Այդ իսկ պատճառով Ա. Կավուքյանը, որին լիազորվել էր կատարել տարածքի ընտրությունը, հունվարի 10-ին մեկնեց Յալեպ, որտեղ այցելելով Յեպեին նրա ընկերակցությամբ ուսումնասիրեց Յալեպի շրջակայքում գտնվող տարածքները, 1558 ապա ձեռնարկելով մի շարք այլ հետազոտական ճանապարհորդություններ ևս 1559 նա նպատակահարմար գտավ հաստատությունը հիմնել Քե-

1555. Kavoukdjian A., Von Ghasir nach Kessab-Bedrossieh, „Orient im Bild“, 1930, էջ 62: Յմնտ. Kavoukdjian A., Bericht aus Ghasir, անդ, էջ 39-40: Գորգագործարանից ձեռք բերվեց նաև մի հաստոց, որի միջոցով ավագ աղցիկները գորգագործություն էին սովորում: Անդ, էջ 39:

1556. Անդ, էջ 39-40:

1557. Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 47:

1558. St'u Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1930, էջ 23:

1559. Ա. Կավուքյանն այդ նպատակով հետազոտեց գրեթե ողջ Սիրիան՝ այդ երկրի հարավային պաղեստինյան սահմանից հասնելով մինչև հյուսիսային Թուրքիայի սահմանը: Այդ ճանապարհորդությունների մի մասը նա կատարեց Յ. Կյունցլերի ուղեկցությամբ: St'u Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 47:

որբանոցն ուներ միայն 9 ընտանի կենդանիներ,¹⁵⁷⁰ ապա 1932 թ-ին արդեն ձևավորվել էր մի պատկառելի անասնապահական համալիր, որտեղ կային մասնավորապես 14 եզ, 2 ձի, 87 այծ, 35 խոզ, 4 կով, 1 երինջ, 3 հորթ, 1 ցուլ, 3 ոչխար և 1 ավանակ իր քուռակներով:¹⁵⁷¹

Երկրագործությունը և անասնապահական ֆերման որբանոցի սաների մեջ համապատասխան հմտություններ և փորձառություն զարգացնելուց զատ էապես նպաստում էին նաև հաստատության ծախսերի կրճատմանը. հանգամանք, որի նշանակությունը Սիրիայի՝ 1931-32 թթ. բռնկված ծանր տնտեսական ճգնաժամի,¹⁵⁷² ինչպես և Բեդրոսիեի հողամասի գնմամբ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի համար առաջացած դժվարին ֆինանսատնտեսական կացության պայմաններում դժվար էր գերազմահատել:

Հաստատությունը մեծ դեր ունեցավ նաև գյուղի բնակիչների կենսապայմանների բարելավման հարցում: Լուսավորչական եկեղեցին,¹⁵⁷³ որտեղ որպես կանոն հաճախում էին բոլոր երեխաները, Կավուբյանի նախածեռնությանը և աջակցությանը կարճ ժամանակում վերանորոգվեց:¹⁵⁷⁴ Նրա գյուղատնտեսական գիտելիքները և փորձը լայն կիրառում էին գտնում նաև տեղի հայ համայնքում, որտեղ նա պարբերաբար հանդես էր գալիս դասախոսություններով:¹⁵⁷⁵ Տեղացիների համար ոչ պակաս կարևոր առաքելություն ուներ նաև նրա անձնվեր կինը՝ Ռուբ Կավուբյանը, որի կողմից կիրառվող երեխաների խնամքի և դաստիարակության նորագույն մեթոդները մեծ տարածում գտան Քեսաբում և շրջակա գյուղերում: «Որբերի մայրը» միաժամանակ անում էր ամեն հնարավորը գյուղաբնակ մայրերին նյութապես օգնելու համար: Նրա տեղեկագրերի հիման վրա Պոտոսդամից Քեսաբ էին առաքվում հագուստներ,

1570. 2 կով, 3 խոզ, 1 ավանակ, 1 այծ և 2 ոչխար: Տե՛ս Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 54:

1571. Kavoukdjian A., Unsere Kessab – Arbeit im Jahre 1932, անդ, էջ 12:

1572. Անդ:

1573. Գյուղում կային նաև բողոքական և կաթոլիկ եկեղեցիներ: Տե՛ս Hetzel G., Besuch in Kessab, „Orient im Bild“, 1931, էջ 54:

1574. Անդ:

1575. Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 59:

կտորեղեն և երեխաների խնամքի համար անհրաժեշտ այլ պարագաներ, որոնք տեղ հասնելով անմիջապես բաշխվում էին կարիքավոր ընտանիքներին:¹⁵⁷⁶ «Ես մեր որբախնամ գործի երկրորդ առաջադրանքը համարում եմ այն, գրում էր Ա. Կավուբյանը կազմակերպությանն ուղղված իր նամակներից մեկում,- որ մենք մեր աշխատանքով տեղացի հայերին ինքնօգնության և իրենց ընտանիքներին ավելի լավ օգնելու ճանապարհներ ցույց տանք և այդպիսով կարողանանք նպաստել սիրիաբնակ տառապյալ հայ ժողովրդի ընդհանուր բարօրությանը»:¹⁵⁷⁷

Ջուզահեռաբար որբանոցը համալրվում էր նաև տեղացի երեխաներով: Եթե 1930 թ-ին նրանց ընդհանուր թիվը 71-ից չէր անցնում, ապա 1931 թ-ին սկզբին այն հասավ 89-ի,¹⁵⁷⁸ 1932 թ-ի սկզբին հաստատության խնամքի տակ էին գտնվում 105, տարեվերջին 116,¹⁵⁷⁹ իսկ 1933 թ-ին 125 երեխաներ:¹⁵⁸⁰

Ինչևէ, քանի որ Բեդրոսիեի կնճռոտ խնդիրը շարունակում էր անորոշ մնալ, Ա. Կավուբյանը 1931 թ-ին Քեսաբին մերձակա՝ Կայա -Փունար բնակավայրում վարձակալեց Քեսաբի «Ուսումնասիրաց» ընկերությանը պատկանող մի ընդարձակ՝ 4 քառակուսի կմ. մակերես ունեցող հողատարածք, որը կարող էր որբանոցի համար մշտական հանգրվան ծառայել, իսկ ապագայում դառնալ սեփականություն:¹⁵⁸¹ Շուտով ստացվեց նաև ֆրանսիական մանդատային կառավարության

1576. Kavoukdjian R., Eine Not, der abzuhefen ist, „Orient im Bild“, 1930, էջ 94: Հմնտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21: Կարիքավոր ընտանիքներին մասհանում էր կատարվում նաև Շմնդյան տոների առթիվ որբանոցի երեխաներին ուղարկվող նվերներից: Տե՛ս Kavoukdjian A., Aus der Arbeit in Kessab, անդ, էջ 29:

1577. Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 59:

1578. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 21: Հմնտ. Kavoukdjian A., Aus der Arbeit in Kessab, անդ, էջ 29:

1579. Նրանցից 5-ը հաշմանդամներ էին: Տե՛ս Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1932, „Orient im Bild“, 1933, էջ 14:

1580. Schäfer R., Aufbau in Kaja Punar, անդ, էջ 42:

1581. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1931, „Orient im Bild“, 1932, էջ 11: Հմնտ. Schäfer R., Aufbau in Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1933, էջ 42: Հնայած հողամասը վարձակալվեց 10 տարով, սակայն պայմա-

թույլտվությունը Կայա-Փունարում կառուցումներ կատարելու վերաբերյալ,¹⁵⁸² որով ավելի քան մեկ տարի շարունակվող անորոշությունն ավարտվեց, և ծայր առան շինարարության տեմդագին աշխատանքները:¹⁵⁸³ 1933 թ-ի հունիսի 1-ին, երբ 1000 քառ. մետր տարածքի վրա կատարված շուրջ 4000 խոր. մետր կառուցապատման արդյունքում համալիրն արդեն կարող էր շահագործվել, սկսվեց տեղափոխման գործընթացը, իսկ ևս երեք ամիս անց՝ սեպտեմբերի 1-ին որբանոցն ամբողջովին հաստատվեց Կայա-Փունարում:¹⁵⁸⁴

Տեղափոխումից հետո Կավուքյան ամուսինները ձեռնամուխ եղան նոր բնակավայրում տնտեսության զարգացման գործին: Արտադրողականության բարձրացման նպատակով նրանք արհեստագործական ձեռնարկությունները վերագինեցին Գերմանիայից բերված մի շարք նորագույն սարքավորումներով:¹⁵⁸⁵ Տարածքի քարաշատ, անպիտան հատվածները վերածվեցին բերրի դաշտերի, որոնք հատուցում էին հաստատության բանջարեղենի բոլոր պահանջները:¹⁵⁸⁶ Մացառուտները փոխարինվեցին պտղատու այգիներով:¹⁵⁸⁷ 1934 թ-ի գարնանը հիմնադրվեցին և զարգացվեցին տնտեսության երկու նոր ճյուղեր ևս՝ թռչնաբուծությունը և մեղվապահությունը,¹⁵⁸⁸

նագիրը հնարավորություն էր ընձեռում այն ցանկացած ժամանակ գնել և դարձնել սեփականություն: Ըստ այդմ պայմանագրում վավերացվեց նաև գնման արժեքը, որը հետագայում, ակախ գների փոփոխությունից, մնում էր հաստատուն: Տե՛ս Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, անդ, էջ 58: 1582. Hetzel G., Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1932, էջ 12:

1583. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 24:

1584. Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 58: Համալիրի շինարարությունը, որը բաղկացած էր որբանոցի երկհարկանի շենքից, կառավարման շենքից, մի արդյունաբերական կենտրոնից, դպրոցից և շտեմարանների ու անասնազուկների համար նախատեսված հարակից շինություններից, վերջնականապես ավարտվեց մեկ տարի անց՝ 1934 թ-ի աշնանը: Տե՛ս Aus der Zeit, „Der Orient“, 1934, էջ 142:

1585. Kavoukdjian A., Von Kessab nach Kaja Punar – und was das bedeutet, „Orient im Bild“, 1933, էջ 59:

1586. Անդ, էջ 48:

1587. Պտղատու ծառերի թիվը 1933 թ-ին հասնում էր մոտ 2000-ի: Տե՛ս անդ, էջ 42:

1588. Kavoukdjian A., Aus der Waisenarbeit in Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1934, էջ 19: Թռչնաբուծության զարգացումը հնարավոր դարձավ Գերմանիայից բերված մի ինկուբատորի շնորհիվ: Անդ:

իսկ անասնազվխաբանակի ընդլայնման շնորհիվ որբանոցը 1934 թ-ի սկզբից ի վիճակի դարձավ ապահովել նաև իր՝ մսի և կաթնամթերքի բոլոր պահանջները:¹⁵⁸⁹ 1933 թ-ի վերջին որբանոցի տնօրինությունը ստացավ նոր օգնականներ ևս. նոյեմբերի 16-ին իր կնոջ Սեմտա Դեմնիցի հետ Կայա-Փունար մեկնեց Ռ. Կավուքյանի եղբայրը՝ Պաուլ Գերհարդ Դեմնիցը: Երկուսն էլ, լինելով մասնագիտությամբ գյուղատնտես գերմանացիներ, նվիրումով և պատասխանատվությամբ գործի լծվեցին:¹⁵⁹⁰ Իսկ դեկտեմբերի վերջին նրանց միացավ Գերհարդ Շնայդերը, որը կազմակերպության հանձնարարությամբ պետք է զբաղվեր երեխաների վերաբերյալ տեղեկագրերի առաքման և ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներով:¹⁵⁹¹ Դժվար է գերազնահատել այդ համալրումների կարևորությունը որբանոցի համար, հատկապես, երբ դրանք կատարվեցին իրոք ճակատագրական թվացող՝ մի մեծ կորստի նախօրեին: Ծանր հիվանդությունից հետո, 1934 թ-ի հուլիսի 19-ին, իր կյանքի 30-րդ տարին չբոլորած՝ մահացավ որբանոցի կառավարչուհին և բոլոր երեխաների սիրելի «մայրը»՝ Ռուբ Կավուքյանը:¹⁵⁹²

Տքնաջան տարիներն ինչպես հարկն է՝ արդյունավորվեցին, և 1934 թ-ին Կայա-Փունարն իրենից ներկայացնում էր մի փոքրիկ «պետություն», որի բնակիչների ընդհանուր թիվը հասնում էր 195-ի,¹⁵⁹³ և որտեղ, ինչպես Գ. Շնայդերն էր նշում իր տեղեկագրերից մեկում, չկար որևէ աշխատանք, որ երեխաները չկարողանային կատարել:¹⁵⁹⁴ Ջուզահեռաբար նրանք հաճախում էին նաև Կայա-Փունարի նորաբաց դպրոցը, որն ուներ բնագիտական և գյուղատնտեսական թեքում, և որի՝ ընդհանուր թվով 6 դասարաններում 1934 թ-ին դասավանդում էին 5 ուսուցիչներ:¹⁵⁹⁵ Իսկ այդ տարվա ամռանը որբանո-

1589. Kavoukdjian A., Aus der Arbeit in Kaja Punar, անդ, էջ 28:

1590. Տե՛ս Mitteilungen, անդ, էջ 4:

1591. Անդ:

1592. Տե՛ս Ruth Kavoukdjian heimgegangen, անդ, էջ 33:

1593. Schneider G., Reich Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1934, էջ 31-32: Նրանցից 150-ը երեխաներ էին և այդ թվում 109-ը՝ որբ երեխաներ: Անդ, էջ 31:

1594. Անդ:

1595. Տե՛ս Aus der Zeit, „Der Orient“, 1934, էջ 142:

ցը հրաժեշտ տվեց իր առաջին տասը «շրջանավարտներին», որոնցից 5-ը մեկնեցին իրենց ազգականների մոտ, իսկ 5-ը մնացին Կալա-Փունարում, սակայն արդեն որպես ինքնուրույն և բացառապես սեփական վաստակով ապրող երիտասարդներ: 1596

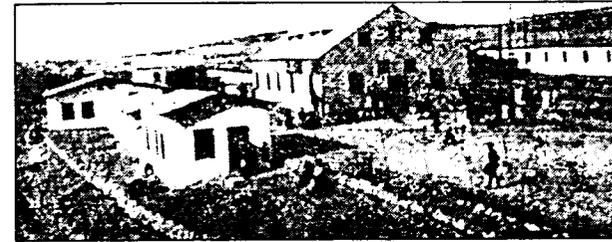
Ինչևէ, ինչպես Ղազիրի և Կայա-Փունարի, այնպես էլ Հալեպի արդեն լուսաբանված համապարփակ օգնության աշխատանքները բնականաբար հնարավոր դարձան մեծաքանակ ֆինանսական ներդրումների միջոցով, որոնց վերաբերյալ հստակ իրազեկում տալու համար ստորև ներկայացնում ենք ընկերության 1926-33 թթ. եկամուտների և ծախսերի հիմնական վիճակագրական տվյալները: 1597

Տարեթիվ	Մուտք		Ելք						
	ընդհանուր	Ղազիրի և Հալեպում օգնության աշխատանքներին	Հավելվածարձաների շրջիկ գեկուցումների համար	Կրտավայր ծախսեր	Կենսաբաշխված և կենսաբաշխվող յին ապահովագր.	Այլ ծախսեր	Կատարված կարմիր ծախսեր	Պրոպագ. (թուփված, փայտե-րակամեր, ֆիլմեր և այլն) ծախսեր	Մնացորդ
1926	153663,75	60987,85	10228,72	1302,65	7000	1158,81	36461,48	25889,19	10635,05
1927	184241,19	91486,34		1798,50	7353,25	12598,35	27234,33	27632,76	16138,66

Տարեթիվ	Մուտք		Ելք								
	ընդհանուր	Ղազիրի (1930 թ. հից բնափ) ուրբանոցի համար	Հալեպի որսահամայնության աշխատանքների համար	Հալեպի վրկագրծման աշխատանքներին	Այլ հատկացումներ Հալեպում և Գազիրում	Մամուլ, շրջանառություն քարտուղարության համար	Այլ ծախսեր	Կատարված կարմիր ծախսեր	Պրոպագ. (թուփված, փայտե-րակամեր, ֆիլմեր) ծախսեր	Մնացորդ	
1928	198688,39	29090	51840	13140	6380,58		35683,61	21637,42	22274,20	18642,58	
1929	188503,87	54869,49	45643,34	6570	1933,20		22989	23157,51	19805,09	13536,24	
1930	194863,66	42207,64	57248,42	12630	14476,46	5248,15	20786,03	21328,37	12867,38	8071,21	
1931	161397,88	30219,83	44877,80		1997,45	9268,20	21424,17	22621,03	13280,26	17709,14	
1932	148479,49	31188,31	47066,26			6459	17696,74	19219,43	11958,95	12890,80	
1933	126959,53	44126,98	31333,98			7932,28	13296,61	18387,14	11882,54		

1596. Hetzel G., Frohe Kunde, „Orient im Bild“, 1934, էջ 27-28: Ուշագրավ է, որ որբանոցում անվանակոչված երեխաների թվում կային և այնպիսիները, որոնք կրում էին Լեփսիուսյան ազգանունը: Տե՛ս ընկերության աշխատակցի տեղեկությունները Կլարա Լեփսիուսյանի մասին: Տե՛ս Schneider G., Aus Berichten über unsere armenischen Kinder, „Orient im Bild“, 1936, էջ 4:

րումների միջոցով, որոնց վերաբերյալ հստակ իրազեկում տալու համար ստորև ներկայացնում ենք ընկերության 1926-33 թթ. եկամուտների և ծախսերի հիմնական վիճակագրական տվյալները: 1597

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵԻ փրկարար կացարանը

1597. Տե՛ս „Der Orient“ պարբերականի 1927 թ-ի և „Orient im Bild“-ի 1928-34 թթ. տարեգրքերում լույս տեսած ընկերության տարեկան հաշվետվությունները: Աղյուսակների «եկամուտներ» սյունակում ներառված են նաև նախորդ տարիների մնացորդային գումարները: «Այլ ծախսեր» սյունակում ներառված են կազմակերպության աշխատակիցների գործուղումների, սաների կրթության և այլ աջակցությունների, իսկ 1928 թ-ից նաև կենսաբաշխվածների և կենսաբաշխակային ապահովագրումների նպատակով կատարված ծախսերը: Չեռագործերի և աշխատությունների վաճառքից ստացված եկամուտը հստակ չափազրվել է միայն 1926-1927 թթ. տարեկան հաշվետվություններում: Ըստ այդմ 1926 թ-ին այն կազմել է 1999,12, իսկ 1927 թ-ին 2805,36 մարկ: Տե՛ս Jahresrechnung von Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission (Armen. Hilfswerk) für das Jahr 1926, „Der Orient“, 1927, էջ 32: Հմնտ. Jahresrechnung von Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission (Armen. Hilfswerk) für das Jahr 1927, „Orient im Bild“, 1928, էջ 19: Հաջորդ տարիների հաշվետվություններում այդ եկամուտները ներառված են ընդհանուր եկամտացուցանիշներում: Նույնը վերաբերում է նաև շրջիկ գեկուցումների միջոցով գոյացած եկամուտներին, որոնք 1930 թ-ի և հաջորդ հաշվետվություններում առանձին չեն չափազրվել: Հայտնի է միայն, որ 1927 թ-ին այդ եկամուտները կազմել են 6147, 72, 1928 թ-ին 8173, 82, 1929 թ-ին 8531, 18, իսկ 1930 թ-ին 1031, 06 մարկ: Տե՛ս անդ: Հմնտ. Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1928, „Orient im Bild“, 1929, էջ 22: Հմնտ. Jahresrechnung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1929, „Orient im Bild“, 1930, էջ 30: Հմնտ. Jahresrechnung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für das Vereinsjahr 1930, „Orient im Bild“, 1931, էջ 22: «Այլ հատկացումներ...» բաժնի 1930 թ-ի գումարանից (14476, 46 մարկ) 12685,25 մարկ հատկացվել է Բեդրոսիեի բնակեցման նպատակին: Անդ: Հարկ է նաև նշել, 1933 թ-ին ի հայտ եկավ նաև առաջին 7960, 79 մարկի պակասորդը, որը ներառված է այդ տարվա 126959,53 մարկ կազմող ընդհանուր եկամտացուցանիշում: Տե՛ս Jahresrechnung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für das Vereinsjahr 1933, „Orient im Bild“, 1934, էջ 12:

§ 5

**ՎԵՏԱՎՏԱԿՆԵՐՆԵՐԻ
ԿՂՉՍԱԿԵՐՊՈՒՄԸ
ՆԿՅԻՍՏԱԿԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ
ՊՎՅԱՎՆՆԵՐՈՒՄ
(1933-1943 ԹԹ.)**

**5.1. Ընկերության կազմակերպական
և քարոզչական գործունեությունը
Գերմանիայում 1933-1938 թթ.**

1933 թ-ին Գերմանիայում ազգայնական տրամադրությունների վերելքի և իշխանության գլուխ անցած՝ նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության ռասիստական ու հակասեմիտական գաղափարախոսության զարգացման պայմաններում դարձյալ մահամբեր ամպեր կուտակվեցին հայ ժողովրդի վրա: Չանգվածային լրատվության միջոցներում լայն շրջանառության մեջ էր դրվել հայերի և հրեաների ռասայական նույնականության տեսակետը, որ հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Ի պաշտպանություն այդ տեսակետի վկայակոչվում էին զանազան «ընդհանուր հատկանիշներ» և ոչ վերջին հաշվով նույնիսկ երկու ժողովուրդների պատմական ճակատագրերի միանմանությունը:¹⁵⁹⁸ Ուստի պատահական չէ, որ ինչպես Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի, այնպես էլ հայ ժողովրդի մյուս գերմանացի բարեկամների գերխնդիրը դարձավ այդ և նման ըմբռումների դեմ

1598. Տե՛ս Die Armenier – keine Juden, „Orient im Bild“, 1933, էջ 32:

պայքարի ծավալումը: «Այն պնդումը, թե հայերը հրեաներ են, կեղծիք է: Նշվում էր կազմակերպության պարբերականում հրատարակված «Հայերը հրեաներ չեն» կոչում: Եթե նման պնդումների հեղինակները բացեին մի հանրագիտարան, կտեսնեին հակառակը, այն, որ ... Հայերը պատմության մեջ հնագույն քրիստոնյա ժողովուրդն են: Նաև ռասայական առումով հայերը ոչ մի կապ չունեն հրեաների հետ, քանի որ նրանք սեմիտներ չեն, այլ հնդգերմաններ: Նրանց լեզուն նույնպես հնդգերմանական լեզվաճյուղ է: Մենք խնդրում ենք մեր բարեկամներին ամենուր պայքարել այդ պատմական կեղծիքի դեմ, թե հայերին պետք է դասել սեմիտների շարքում: Հայ ժողովուրդը գերմանացի ժողովրդի հետ դարեր շարունակ ունեցել է ամենաարժեքավոր մշակութային կապերը, իր ազգային եկեղեցու հետ միասին բազմադարյան պայքարի միջոցով պահպանել է իր քրիստոնեությունը: Ով պաշտպանում է այդ թյուր պնդումը, դրսևորում է պատմության անբավարար իմացություն և ստորացնում մի ժողովրդի, որը դեռ համաշխարհային պատմական առաքելություն ունի Արևելքի ապագայի համար»:¹⁵⁹⁹

Կազմակերպության պարբերականներում մեկը մյուսի ետևից հրատարակվում էին ծավալուն ուսումնասիրություններ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և ազգաբանական, կրոնական ու լեզվամշակութային առանձնահատկությունների վերաբերյալ, որոնցով հիմնավորվում էր նրա պատկանելությունը արիական ռասային:¹⁶⁰⁰ Չուզահեռաբար վկայակոչվում էին նաև անցյալի ականավոր գիտնականների, գործիչների Կարլ Ֆրիդրիխ Նոյմանի, պրոֆ. Հայնրիխ Յյուրշմանի, պրոֆ. Յոզ. Մարկվարտի և այլոց հետազոտություններն ու տեսակետները հայ ժողովրդի մասին:¹⁶⁰¹ «Հայ ժողովրդի ներկային սփռվածությունն ամբողջ աշխարհում, - նշված էր Գերմանա-հայկական ընկերության և Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից հրատարակված հայտարարություններից մեկում, - պետք է պայմանավորել Թուրքիայի պետական տարածքից նրա բռնի վտարումով (1915-16 թթ.)»:

1599 Անդ:

1600. Տե՛ս Hetzel G., Wie das älteste Christenvolk zu seinem Glauben kam, անդ, էջ 34-35 և 37; Die Zugehörigkeit der Armenier zur arischen Rasse (Mitteilung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft Berlin), անդ, էջ 38 և այլն:

1601. Տե՛ս Rassentum der Armenier, „Der Orient“, 1933, էջ 65-66:

որն այլ նպատակ չէր հետապնդում. քան մշակութապես ավելի բարձր աստիճանի վրա կանգնած քրիստոնյա ժողովրդի և թուրքերին օտար ռասայի ոչնչացումը: ... Քանի որ արևմուտքում հրեականության ըմբռնման հետ կապված է մոզայիկ կրոնի ընկալումը, անհրաժեշտ է նշել. որ հայերը որպես հնդգերմաններ ոչ միայն ռասայով են հրեաներին օտար, այլև, որպես աշխարհում հնագույն քրիստոնյա ժողովուրդը, կրոնական տեսանկյունից ևս նրանց հետ ոչ մի ընդհանրություն չունեն»: 1602

Այլ գաղափարակից կազմակերպությունների, մասնավորապես Գերմանա-հայկական ընկերության հետ սերտ համագործակցությամբ ամիսներ շարունակ ծավալվող այդ գրապայքարը, որում ներգրավվեցին նաև գիտական, կրոնական և քաղաքական այնպիսի մեծ հեղինակություններ, ինչպես օրինակ, պրոֆ. Կ. Ֆ. Լեհման-Յաուպտը, դր. Պ. Ռոհրբախը, պրոֆ. Յ. Ռիխտերը, Սաքսոնիայի դուքս պրոֆ. Ֆոն Մաքսը, Յ. Ֆոն Լեբսը և այլն. հասավ իր ցանկալի նպատակին. գերմանական լրատվամիջոցներում հայերի և հրեաների ռասայական նույնացմանը միտող քարոզարշավը դադարեց, և 1933 թ-ի հուլիսի 3-ին Գերմանիայի ՆԳ նախարարի հրամանագրով հայերը «Մասնագիտական ծառայության վերականգնման օրենքին համապատասխան» դասվեցին արիական ժողովուրդների շարքում այդպիսով ապահովագրվելով պաշտոնավարման և այլ իրավունքների սահմանափակման օրենքներից, ինչպես և այլապես անխուսափելի դարձող ռասայական դաժան հետապնդումներից: 1603

Այդ հաղթանակը մեկընդմիջտ ապահովագրելու և հետագայում այլևայլ նենգափոխումների ու կեղծումների հնարավորությունը բա-

1602. Stü Die Zugehörigkeit der Armenier zur arischen Rasse (Mitteilung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft Berlin), „Orient im Bild“, 1933, էջ 38:

1603. Stü Schäfer R., Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1933, էջ 51: Հմնտ. Армяне-Аруи́цы (сборник монографий), Санкт-Петербург, 1995, էջ 6: Նախարարի ղեկրետի վերաբերյալ առաջին հրապարակային իրազեկումը, ինչպես թույլ է տալիս կռահել Պ. Ռոհրբախի տեղեկություններից մեկը, կատարվել է 1933 թ-ի օգոստոսի 31-ին ՆԳ նախարարության ռասայագիտության փորձագետի կողմից կատարված մի գրավոր տեղեկության միջոցով, իսկ սեպտեմբերի 29-ին նախարարի հանձնակատարի միջոցով տեղի է ունեցել հրամանագրի պաշտոնական հրապարակումը: Stü Armeniertum und Ariertum, Potsdam, 1934, էջ 42:

ցառելու նպատակով 1934 թ-ի սկզբին լույս ընծայվեց նաև «Armeniertum und Ariertum» («Հայկականություն և արիականություն») աշխատությունը՝ հանրությանը ներկայացնելով գիտական և փաստագրական համակողմանի հիմնավորումներով հայ ժողովրդի արիական պատկանելությունը փաստող 10 ծավալուն հոդվածներ՝ հեղինակված պրոֆ. Դ. Դ. Շայդերի, 1604 է. Շթիրի, դր. Պ. Ռոհրբախի, Ռ. Շեֆերի, պրոֆ. Յ. Ստրժիգովսկու, 1605 Կ. Ռոթի, 1606

1604. Բեռլինի համալսարանի դասախոս, անվանի արևելագետ Հանս Հայնրիխ Շայդերը պրոֆ. Յոզ. Մարկվարտի աշակերտն էր և աշխատակցում էր վերջինիս կողմից այդ համալսարանում հիմնված իրանական և հայկական բանասիրության ամբիոնին՝ դասավանդելով հայերեն (գրաբար): 1935 թ-ից նա վարում էր նաև համալսարանի կառույցում գործող՝ Արևելյան լեզուների վարժարանի վերատեսչի պաշտոնը: Stü Հայկականություն և արիականություն, Երևան, 2001, էջ 105:

1605. Արվեստի ավստրիացի պատմաբան, պրոֆ. Յոզեֆ Ստրժիգովսկին ծնվել է 1862 թ. մարտի 7-ին Բելսկո-Բիալայում (Լեհաստան): Ուսանել է Վիեննայում, Բեռլինում և Մյունխենում: 1892-1909 թթ. դասավանդել է Գրայցում, իսկ 1892-1909 թթ. Վիեննայում, որտեղ հիմնել է արվեստի պատմության մի նոր ինստիտուտ և ստանձնել ռեկտորի պարտականությունները: Իր դասախոսություններում նա անդրադարձել է Մերձավոր արևելքի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Իրանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի արվեստների պատմությանը: 1918 թ-ին լույս է տեսել Ստրժիգովսկու «Die Baukunst der Armenier und Europa» երկհատոր աշխատությունը: Երկու անգամ՝ 1889 թ-ին և 1915 թ-ի աշնանը այցելել է Հայաստան: Անձնական ծանոթություն է ունեցել Թ. Թորոմանյանի, Լ. Լիսիցյանի, Գ. Օհանջանյանի և այլ հայերի հետ, որոնք նրան հայ ճարտարապետության ուսումնասիրման հարցում մեծ աջակցություն են ցուցաբերել: Վախճանվել է 1941 թ-ի հունվարի 2-ին Վիեննայում: Stü Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 11, Երևան, 1985, էջ 156:

1606. Կարլ Ռոթը ծնվել է 1866 թ-ին: Չբաղվել է արևելյան և բալկանյան ժողովուրդների պատմության, մշակույթի և լեզուների ուսումնասիրությամբ: Երկար տարիներ ուսուցչի և գրադարանապետի գործունեություն է վարել Մյունխենում և Բավարիայի այլ քաղաքներում: Անդամակցել է Մյունխենի Գերմանական արևելագիտական ընկերությանը, ինչպես և Գերմանա-հայկական ընկերությանը՝ աշխատակցելով նաև ընկերության կողմից 1937-1944 թթ. լույս ընծայվող «Armenien» պարբերականին: 1915 թ-ին լույս է տեսել Հայաստանին վերաբերող նրա առաջին աշխատությունը «Deutschland und Armenien» («Գերմանիան և Հայաստանը») վերնագրով: Հայագիտական հոդվածներ և ուսումնասիրություններ է հրապարակել նաև զանազան այլ հանդեսներում ու պարբերականներում, իսկ 1926-27 թթ. լույս է ընծայել «Armeniaca» հայագիտական հանդեսը: Վախճանվել է 1940 թ-ին Մյունխենում: Stü Հայկականություն և արիականություն, Երևան, 2001, էջ 110-113:

3. Ֆոն Լերսի, 1607 Սաքսոնիայի դուքս պրոֆ. Ֆոն Մաքսի, 1608 Ա. Ա-

1607. Գրող, հրապարակախոս Յոհան Ֆոն Լերսը (կեղծանունը՝ Մ. Թոմաս) ծնվել է 1602 թ-ի հունվարի 25-ին Վիթլուբում (Մեկլենբուրգ-Ֆորպոմերն)։ Կրթում, Ռոտտկուն և Բեռլինում ուսանել է իրավագիտություն և աշխատանքի անցել ԱԳՆ-ում որպես կցորդ։ 1929 թ-ին նա դարձավ մացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության անդամ և ստանձնելով «Wille und Weg» ամսագրի գլխավոր խմբագրի պաշտոնը՝ միաժամանակ կուսակցության հավաքությունում հանդես էր գալիս որպես հռետոր։ Յ. Ֆոն Լերսը երկրի ուսանողության մարզման ու դաստիարակման պետական կենտրոնի ղեկավարն էր, Բեռլինի քաղաքագիտության համալսարանի արտաքին կապերի բաժնի վարիչը, որտեղ միաժամանակ վարում էր դասախոսական գործունեություն, բացի այդ՝ Բեռլինի Կառավարման ակադեմիայի հետազոտական կենտրոնի ղեկավարը և «Գերմանականությունն արտերկրում» ընկերության նախագահության անդամ։ Նա ի թիվս այլ աշխատությունների գրել է «Հրեաները նայում են քեզ» (1933) աշխատությունը։ 1936 թ-ից Ֆոն Լերսը պատմություն էր դասավանդելու Եմայի համալսարանում և միաժամանակ ստանձնել էր Գերմանիայի պրոպագանդայի նախարարության ռասայական հարցերի գծով պատասխանատու աշխատակցի պարտականությունները։ 1945 թ-ին նա Իտալիայով փախավ Արգենտինա, իսկ 1955 թ-ից իսլամականացվելով՝ ապրում էր Եգիպտոսում։ Վախճանվել է 1965 թ-ի մարտի Կահիրեում։ Տե՛ս Deutsche Biographische Enzyklopädie, Bd. 6, München, 1999, 371:

1608. Ֆոն Մաքսը (Սաքսոնիայի դուքս) ծնվել է 1670 թ-ի նոյեմբերի 17-ին Դրեզդենում։ Սաքսոնիայի Գեորգ արքայի որդին ֆրայբուրգում և Լայպցիգում ուսանել է իրավագիտություն և տնտեսագիտություն, 1892 թ-ին ստացել դոկտորի գիտական աստիճան և 1893 թ-ից Այխշտետում շարունակել իր ուսումը աստվածաբանության բնագավառում։ 1893 թ-ին օժվել է քահանա (կաթոլիկ) և քահանայական գործունեություն վարել Լոնդոնում, Այխշտետում ու Նյուրնբերգում որոշ ժամանակ անց, 1898 թ-ին Կյուրցբրուդում ստանալով աստվածաբանության դոկտորի գիտական աստիճան։ 1900 թ-ին նա որպես եկեղեցական իրավունքի և ծիսագիտության պրոֆեսոր մեկնել է Ֆրայբուրգ, որտեղ հիմնականում զբաղվում էր ուղղափառ և հին արևելյան եկեղեցիների ծիսակարգերով։ 1910-14 թթ. նա դասախոսական աշխատանքի անցավ Լեմբերգում, իսկ 1912-14 թթ. Բյուլունդ։ Արևելյան և արևմտյան եկեղեցիների երկխոսությունն առաջին հազարամյակի համաեկեղեցական ժողովների հիմքի վրա կառուցելու՝ իր պնդման հիման վրա նա Դեմոնի պապական իշխանության պահանջով տույժի ենթարկվեց, իսկ Բեռլինում գերմանացիների պատերազմի վարման վերաբերյալ մի դիտողությունից հետո 1916 թ-ին աքսորվեց Վերմորդ-ֆի դոյակը։ Նա միայն 1921 թ-ին վերադարձավ Ֆրայբուրգ և մինչև իր կյանքի վերջը հիմնականում զբաղվում էր արևելքի ժողովուրդների մշակութային, գրական արժեքների ուսումնասիրությամբ և քահանայական գործունեությամբ։ Մաքսի նախաձեռնությամբ լույս է տեսել Ներսես Լամբրոնացու Առակաց և ժողովող գրքերի մեկնությունների գիտական հրատարակությունը գերմաներեն թարգմանության հետ մեկտեղ։ Վախճանվել է 1951 թ-ի հունվարի 12-ին Ֆրայբուրգում։ Տե՛ս Deutsche Biographische Enzyklopädie, Bd. 6, München, 1999, 490: Դմնտ. Հայկականություն և արիականություն, Երևան, 2001, 105-149

բեղյանի և Գ. Կլինգերի¹⁶⁰⁹ կողմից։¹⁶¹⁰ Ընդ որում, եթե առաջինը խնդիրը քննարկում էր պատմաբանասիրական տեսանկյունից և ըստ արժանվույն գնահատելով «գերմանացիների հետ լեզվով, հավատով և մշակութային ցեղակից հայ ժողովրդի» «հնչյունների վերարտադրության հարազատությամբ եվրոպական ժողովուրդների մեծ մասի գրելակերպը մեծապես գերազանցող» այբուբենն, ինչպես և 5-րդ դարից ի վեր ստեղծված «բովանդակային որակով ու լեզվոճական արտահայտչաձևերի կատարելությամբ» աչքի ընկնող պատմագրությունը՝ այն համոզումն էր արտահայտում, որ հայերն արևելյան մյուս ժողովուրդներից շատ ավելի վաղ և շատ ավելի ընդգրկում կապեր են ստեղծել «ժամանակակից արևմտյան գիտության և կրթության հետ», ապա է. Շփիրը քըննության էր ենթարկում գերմանա-հայկական մշակութային փոխառնչությունները։ Յ. Ստրիբոգովսկին իր հոդվածում պարզաբանում էր հայկական ճարտարապետության առանձնահատկությունները՝ վկայակոչելով իր «Հայկական կառուցողական արվեստը և Եվրոպան» գիրքը, իսկ դուքս Ֆոն Մաքսը՝ հայ եկեղեցու բնորոշ կողմերն ու «հայկական բարեպաշտությունը»։ Ա. Աբեղյանն անդրադառնում էր հայ ժողովրդական բանահյուսությունը՝ լուսաբանելով այնտեղ ի հայտ եկող՝ արևմտյան մշակութային տարրերը։ Կարլ Ռոթը և Գերհարդ Կլինգեն Ազգերի գաղթի տեսության դիրքերից պարզաբանումներ էին կատարում հայ մարդու «հոգեկան կերտվածքի յուրահատկությունների» վերաբերյալ։ Հայերի արիական պատկանելությունը կասկածից դուրս էր համարում նաև Յոհանն Ֆոն Լերսը՝ վկայակոչելով Գյունտերի՝ «Ռասաների հետազոտությունը» և Յ. Լեփսիուսի «Հայ ժողովրդի մահուղին» գրքում տեղ գտած մի շարք նկարագրություններ։ Իսկ Ռ. Շեֆերն իր հոդվածում լուսաբանում էր հայ ժողովրդի «անփոխարինելի մշակակությունը» Առաջավոր Ասիայի մշակութային վերելքի հարցում և ըստ այդմ կոչ էր անում արևմտյան քրիստոնեության այդ «արժեքավոր դաշնակցին»՝ ապահովագրել Արևելքից սպառնացող բուշևիզմի դեմ պայքարի համար։¹⁶¹¹

1609. Քահանա Գերհարդ Կլինգեն այդուհետ ևս հանդես էր գալիս հայ եկեղեցուն և հոգևոր դասին վերաբերող մի շարք հրապարակումներով, որոնցից առավել ուշագրավ էր «Հայ եկեղեցու փոխառնչությունները եվրոպական եկեղեցիների հետ» հոդվածը։ Տե՛ս Klinge G., Die armenische Kirche in ihrem Verhältnis zu den europäischen Kirchen, „Der Orient“, 1935, էջ 6-12:

1610. Տե՛ս Armeniertum und Ariertum, Potsdam, 1934, էջ 42:

1611. Անդ:

Հայերի պատկանելությունն արիական ռասային անվիճելի էր համարում նաև դր. Պ. Ռոհրբախը դա կասկածի ենթարկող տեսակետներն անվանելով անհեթեթ և «ավելորդ»: «Եթե հայերը չպետք է արիներ լինեն, հայտարարում էր նա իր հողվածում, - ապա, միայն դրպես օրինակ նշելու համար անհրաժեշտ է ասել, որ չպետք է լինեն նաև իտալացիները»:¹⁶¹²

Այդ աշխատությունը, որի եզրափակիչ մասում տեղ էին գտել բազմաթիվ քաղվածքներ նաև Յ. Մարկվարտի, Յոհ. Լեփսիուսի, Հ. Հյուբշմանի, Ֆ. Ն. Ֆինկի, Ֆ. Նանսենի, Մ. Վագների և այլ ուսումնասիրողների ու հայագետների հետազոտություններից,¹⁶¹³ դարձավ հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամների այդ գործը համագործակցության պսակը, որը հայության համար նացիոնալ-սոցիալիզմի տարիներին ունեցավ անգերազանահատելի քաղաքական նշանակություն, և որի գիտական ու պատմամշակութային արժանիքներն իրենց արդիականությունը այսօր էլ չեն կորցրել:

Ինչևէ, 1930-ական թթ. սկզբին ծայր առած համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը և խորացող գործազրկությունը Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ից մեծագույն ջանքեր էին պահանջում նաև օգնության աշխատանքները շարունակելու և միաժամանակ միսիոներական ընկերություններին «ազգային ունեցվածքի վատնման» մեջ մեղադրող նացիոնալ-սոցիալիստական պետական հովանավորչությամբ ի հայտ եկած նոր թշնամական մտայնություններին դիմակայելու համար: Միսիոներական ընկերությունների վարկաբեկման այդ քարոզարշավը պարբերաբար ամրապնդվում էր նաև «գործով»: 1932 թ-ին ի հայտ եկան բարեգործական հանգանակությունների առաջին օրենսդրական սահմանափակումները, իսկ 1933 թ-ի սեպտեմբերի 29-ին բարեգործական օգնությունների կանոնավորման պրուսական պետական կոմիսարի հրամանագրով այն հանգանակությունները, որոնք «չէին ծառայում

գերմանացի ժողովրդի ծննդային օգնության գործին», արգելվեցին:¹⁶¹⁴ Չնայած որոշումը հոկտեմբերի 24-ին դարձյալ չեղյալ հայտարարվեց,¹⁶¹⁵ սակայն շուտով ի հայտ եկան նոր հրամանագրեր ևս, որոնցով վավերացված սահմանափակումները գրեթե համանշանակ էին վերոնշյալ արգելքին: Մասնավորապես 1934 թ-ի հուլիսի 3-ին հրապարակված օրենքով արգելվում էին տներում, փողոցներում, հրապարակված օրենքով արգելվում էին տներում, փողոցներում, հրապարակներում և այլ հասարակական վայրերում կատարվող հանգանակությունները, բացառությամբ նրանց, որոնք իրագործվում էին եկեղեցում կրոնական միջոցառումների ժամանակ:¹⁶¹⁶ Այդպիսով ընկերությունները զրկվում էին իրենց եկամտի հիմնական աղբյուրներից՝ հարկադրվելով ապավինել եկեղեցական սրահներում կատարվող հավաքումներին, անդամավճարներին և կամավոր նվիրատվություններին:

Այդ սպառնալից իրավիճակում արդյունավետ համագործակցելու և հարկ եղած դեպքում առավել միասնաբար հանդես գալու նպատակով 1933 թ-ի հոկտեմբերին Առաջավոր Ասիայի երկրներում գործող գերմանական բոլոր ավետարանական միսիոներական և բարեգործական ընկերությունները, ներառյալ նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն, միավորվեցին մեկ ընդհանուր «Քրիստոնեական գործ Արևելքում» կառույցում, որն ուներ բացառապես ներկայացուցչական նշանակություն և նրանց իրավունքներն ամենևին չէր նվազեցնում:¹⁶¹⁷ Չնայած նոր կառույցի և մասնավորապես նրա կազմում գործող Միսիոներական ընկերությունների խորհրդի¹⁶¹⁸ օրենսդրության շրջանակներում թույլատրված մի շարք ինքնապաշտպանական ելույթներին և «Քրիստոսի վտանգված գործը» «չթուլացող սիրով և հավատարմությամբ» շարունակելու՝ հասարակությանն ուղղված ուղերձներին,¹⁶¹⁹ այնուամենայնիվ դրանք չէին կարող

1614. St'u Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1933, էջ 64:

1615. Անդ:

1616. Schäfer R., Sammelverbot, „Orient im Bild“, 1934, էջ 42:

1617. St'u Kundgebung des Deutschen Evangelischen Missionsrats, անդ, էջ 35: Հմմտ. Christliches Orient-Werk, „Orient im Bild“, 1933, էջ 59:

1618. Կառույցը բաղկացած էր երկու ճյուղերից, որոնցից մեկում ընդգրկվել էին բարեգործական, իսկ մյուսում՝ միսիոներական ընկերությունները: Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն միացել էր երկրորդ խմբին: Անդ:

1619. St'u Die Tagung der Deutschen Evangelischen Missionen in Barmen, անդ, էջ 60: Հմմտ. Kundgebung des Deutschen Evangelischen Missionsrats, „Orient im Bild“, 1934, էջ 35: Հմմտ. Ein Wort der deutschen evangelischen Mission zur gegenwärtigen Stunde, անդ, էջ 45-46:

1612. Անդ, էջ 42: Ռոհրբախն այդ համեմատությունը կատարում էր՝ նկատի ունենալով հայերի սևահերության հանգամանքը:

1613. Անդ, էջ 44-48: Գրքի հրատարակումից հետո Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն իր պարբերականներում հանդես էր գալիս գրախոսականներով և ծանուցումներով՝ ձգտելով աշխատությանը տալ ըստ հնարավորին մեծ հրապարակային հնչելություն: St'u Fleischmann P., Neues von der deutsch-armenischen Gesellschaft, „Der Orient“, 1934, էջ 12: Հմմտ. Literatur, zu beziehen durch die Missionshandlung, Potsdam, Roonstr. 13, „Orient im Bild“, 1934, էջ 16: Հմմտ. Literatur, zu beziehen durch die Missionshandlung, Potsdam, Roonstr. 13, „Orient im Bild“, 1935, էջ 16 և այլն:

հակակշիռ դառնալ պետական քաղաքականության և շարունակ խըստացվող սահմանափակումների դեմ: 1934 թ-ի նոյեմբերի 6-ին հրապարակվեց մի նոր օրենք, որով արգելվում էին հանգանակությունների կազմակերպման բոլոր տեսակի կոչերը, իսկ դրանց իրականացումը կախման մեջ էր դրվում տեղական իշխանությունների թույլտվությունից: Բացառություն էին կազմում միայն ժամերգությունների և այլ կրոնական արարողությունների ընթացքում կազմակերպվող հանգանակությունները և բարեկամների կամավոր նվիրատվությունները:¹⁶²⁰ Չնայած քարոզչության այդ աննախադեպ սահմանափակումը պրոսական ՆԳ նախարարի՝ 1935 թ-ի մարտի 27-ի որոշմամբ ենթարկվեց որոշ մեղմացումների,¹⁶²¹ սակայն 1937 թ-ի գարնանը ուժի մեջ մտավ մի նոր, հանգանակությունների կազմակերպումը միանգամայն կաթվածահար անող օրինագիծ, որով միսիոներական և բարեգործական ընկերությունների գոյությունը լրջորեն հարցականի տակ էր դրվում:¹⁶²² Ըստ այդ օրենքի հանգանակություններն արգելվում էին նաև եկեղեցական արարողությունների ժամանակ. բացառություն էին կազմում միայն «կանոնավոր» ժամերգությունները, որտեղ, սակայն, դրանց կազմակերպումը կախման մեջ էր դրվում տեղական իշխանությունների թույլտվությունից:¹⁶²³

Ավելորդ է ասել, թե այդ որոշումներն ինչպիսի ծանր հետևանքներ ունեին Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի աշխատանքների համար: Դրանց հաճախակի հերթագայությունը հնարավորություն չէր ընձեռում բավարար չափով օգտվել նույնիսկ թույլատրվող փոքրաթիվ հնարավորություններից, քանի որ, չնայած դրանք կազմակերպության պարբերականներում ինչպես հարկն է՝ լուսաբանվում էին,¹⁶²⁴ սակայն մշտապես փո-

1620. Sb'u Sammelverbot, „Orient im Bild“, 1934, էջ 48: Դմնտ. Sammelverbot, „Orient im Bild“, 1935, էջ 3:

1621. Sb'u Missionssammlungen, անդ, էջ 28:

1622. Sb'u Ministerialerlaß über die Neuordnung des Kollektenwesens, „Orient im Bild“, 1937, էջ 32:

1623. Անդ:

1624. Sb'u Sammelverbot, „Orient im Bild“, 1934, էջ 48: Դմնտ. Missionssammlungen, „Orient im Bild“, 1935, էջ 28: Դմնտ. Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1936, էջ 48: Դմնտ. Ministerialerlaß über die Neuordnung des Kollektenwesens, „Orient im Bild“, 1937, էջ 32: Դմնտ. „Kollekten in „kirchlichen Versammlungsräumen“, „Orient im Bild“, 1938, էջ 8:

փոխվող նորմերի սահմաններում աշխատանքի վերակառուցումն անհամեմատ ավելի մեծ ժամանակ էր պահանջում: Մյուս կողմից մեծ թիվ էին կազմում նաև այդ փոփոխությունների վերաբերյալ բավարար իրազեկում չունեցող տեղական իշխանությունների կամայականությունները, որոնց պատճառով հաճախակի արգելվում և խոչընդոտվում էին նույնիսկ միանգամայն օրինական միջոցառումները:¹⁶²⁵

Ի լրումն վերոնշյալ արգելքների, 1934 թ-ի երկրորդ կեսից ի հայտ եկան նաև առաջին այսպես կոչված «դևիզային սահմանափակումները», որոնցով միսիոներական կամ բարեգործական նպատակներով Գերմանիայից կանխիկ դրամի արտահանումը փաստացիորեն արգելվեց:¹⁶²⁶ Դրանցով զբաղվելու համար Ավետարանական միսիաների խորհուրդը 1934 թ-ի սեպտեմբերին հիմնեց մի ներկայացուցչական մարմին կամ այլ կերպ ասած՝ «Միսիոներական դևիզային հաճախող», որը լիազորված էր բանակցություններ վարել իշխանությունների հետ և չնայած կարողացավ հասնել այն բանին, որ խորհրդին անդամակցող ընկերությունների համար որոշ հատկացումներ թույլատրվեց, սակայն դրանք չափազանց չնչին և անբավարար էին աշխատանքների շարունակման համար:¹⁶²⁷ 1934 թ-ի հուլիսից դեկտեմբեր ընկած վեցամսյա ժամանակահատվածի համար, օրինակ, Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ին կատարվեց միայն 1258, 56 մարկի մասհանում, այն դեպքում, երբ այդ ժամանակամիջոցում մասնաճյուղերում աշխատանքները շարունակելու համար ընկերությանն անհրաժեշտ էր նվազագույնը 25000 մարկի ներդրումներ կատարել:¹⁶²⁸ Դևիզային որոշումները նույն խստությամբ շարունակեցին գործել նաև հետագա տարիներին՝ վերոնշյալ մյուս արգելքների հետ ստեղծելով մի իրավիճակ, որի հաղթահարումն այլևս կատարելապես անհնար էր թվում, և հարկ է ուշել, որ միայն Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի անսպառ նվիրումի, հավատի և հանդուգն վճռականության շնորհիվ էր, որ դրանք նրա հայ պաշտպանյալների համար ճակատագրական չդարձան:

1625. Schäfer R., Sammlungsschwierigkeiten, „Orient im Bild“, 1936, էջ 4:

1626. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1935, էջ 10-11:

1627. Անդ:

1628. Անդ:

Մինչև իսկ հիշյալ սահմանափակումների պայմաններում իր հայա-
նվեր աշխատանքները շարունակելու համար ընկերությունը մշտապես
հարկադրված էր դիմակայել նորանոր թշնամական մարտահրավերների,
որոնց հեղինակները փորձում էին վիճարկել այդ աշխատանքների և նույ-
նիսկ ընկերության գոյության անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես
1934-36 թվականներին մի շարք լրատվամիջոցներում առանձնակի լայն
շահարկում էր ստացել այն տեսակետը, թե անհրաժեշտ է արգելել «գեր-
մանական քրտինքի գրոշներն» արտասահման ուղարկող այդ և մյուս
կազմակերպությունների գործունեությունը, քանի որ դրանով «հայրենի-
քին» նյութական վնաս էր պատճառվում:¹⁶²⁹ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն վատ-
թարագույն հետևանքներով հղի այդ մեղադրանքներին արժանի հակա-
հարվածներ էր տալիս ի ցույց հանելով դրանց սնանկությունն ու հետին
միտումները: Իր «Նրա գթասրտությունը դեռ վախճան չունի» հոդվածում,
օրինակ, Պ. Ֆլայշմանը սուր սարկազմով էր անդրադառնում այդ քննա-
դատներին՝ նրանց խորհուրդ տալով զբաղվել ծխախոտի կամ ալկոհոլի
համար արտասահմանում կատարվող ներդրումներով, որոնք «հարյու-
րապատիկ և հազարապատիկ» անգամ ավելի մեծ լինելով հանդերձ հա-
սարակական մտահոգության առարկա չէին դառնում:¹⁶³⁰ Ի հիմնավոր-
րումն դրա, իր մեկ այլ «Խոսք տնտեսավարներին» հրապարակման մեջ
նա ներկայացնում էր ճշգրիտ վիճակագրական տվյալներ ազգային
եկամտի շուրջ 1/6-րդ մասը կազմող՝ ալկոհոլի և ծխախոտի համար կա-
տարվող ներդրումների վերաբերյալ՝ այդպիսով փաստացիորեն ջախջա-
խելով իր քննադատների տնտեսավարական դեմագոգիան:¹⁶³¹

Ձանազան, այդ թվում պետական քաղաքականությանը տուրք
տվող որոշ եկեղեցական շրջանների կողմից քննադատություններ
էին տեղում նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի գործունեության «ոչ միսիո-

1629. Sbn Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1934, էջ 44: Գնմտ. Fleischmann P.,
Seine Barmherzigkeit hat noch kein Ende! „Orient im Bild“, 1935, էջ 1:

1630. «Ի վերջո մեզ այն հին, մեր Առաքելության չափ հին և անբողոքվին բզկտված
փաստարկը ուղղվեց, թե մեր սեփական ժողովուրդը բավականաչափ զրկանքներ
ունի, և այդ պատճառով... պետք է դադարենք գերմանական քրտինքի գրոշներն ու-
ղարկել արտասահման, - նշված էր հրապարակման մեջ:՝ Մշտապես տարօրինակ
է մնում, որ նույն մարդիկ, որոնք իրենց այդքան մտահոգված են ներկայացնում որևէ
առաքելական նպատակով ծախսված պֆենիգի համար, նման մտահոգություն չեն
դրսևորում, օրինակ, ծխախոտի համար արտերկիր մեկնող հարյուրապատիկ և հա-
զարապատիկ ավելի մեծ գումարների առնչությամբ»: Անդ:

1631. Sbn Ein Wort an die „Sparsamen“, „Orient im Bild“, 1936, էջ 4:

ներական» նկարագրի վերաբերյալ, որը նրանց ծառայում էր պատրը-
վակ ընկերության գոյության անհրաժեշտությունը վիճարկելու համար:
Ուստի պատահական չէ, որ այդ մշտապես մնում էր ընկերության մար-
տընչող հրապարակախոսության ամենաարդիական թեմաներից մեկը:
Հենց միայն այն փաստը, նշում էր այդ առթիվ Պ. Ֆլայշմանն իր «40
տարվա միսիոներական աշխատանք Արևելքում» հոդվածում, որ ա-
ռանց ընկերության աջակցության «հարյուրավոր հայ երեխաներ կկոր-
ծանվեին», բավական էր, որպեսզի նրա գոյությունը արդարացվեր:¹⁶³²
Նախագահի համոզմամբ դա շատ ավելի մեծանշանակ և աստվածա-
հաճո առաջնություն էր, քան այն ավանդական «միսիոներությունը», ո-
րի դիրքերից փորձում էին հանդես գալ իր քննադատները: Դրա լավա-
զույն հիմնավորումը տալիս էր նաև Աստվածաշունչը. «Գթասիրտ սա-
մարացին մարդասպանների մեջ ընկածին չքարոզեց, այլ կապեց նրա
վերքերը և տարավ ծածկի տակ, - գրում էր այդ առթիվ Պ. Ֆլայշմանը:՝
Մեր միսիայի պատմությունը հենց այդ տեսանկյունից է շատ ուսանելի:
Այն հիմնադրվեց որպես մահմեդական շրջաններում գործող միսիա և
դարձավ բարեսիրական գործունեություն դժբախտ հայ ժողովրդի հա-
մար ... Այդ մեր Լեփսիուսի միսիայի փառքն է, որ մենք տասնամյակներ
շարունակ հայերի մեջ աշխատելով՝ երբեք չենք փորձել նրանցից որևէ
մեկին օտարացնել իր ազգային եկեղեցուց...»: ¹⁶³³

Ուժգնացող հրապարակային հարձակումների դեմ Դր. Լեփսիու-
սի ԳԱԱ-ի ինքնապաշտպանական ելույթները հատկանշվում էին այդ
ժամանակ նույնիսկ անթույլատրելի թվացող հավատի, սիրո և փոր-
ծությունների լեփսիուսյան դպրոցն անցած համարձակությամբ:

1632. Fleischmann P., 40 Jahre Missionsarbeit im Orient, „Orient im Bild“, 1935, էջ 33:
1633. Fleischmann P., Gehet hin und lehret alle Völker!, „Orient im Bild“, 1936, էջ 25:

Ի պատասխան քարոզչության խնդրի նորոյա շահարկումներին, Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն
դեռ 1933 թ-ին վերստին լույս ընծայեց այդ առնչությամբ Լեփսիուսի կողմից կատարված
պարզաբանումներից մեկը, որը մշտապես բնութագրական էր եղել ընկերության գործու-
նեության համար. «Արևելքում կատարվելիք աշխատանքը, որին բոլոր մյուսներից առաջ
կոչված է ավետարանական Գերմանիան, ո՛չ ավետարանականացման և ո՛չ էլ այդ իմաս-
տով միսիոներական կարող է լինել: Այն պետք է լինի հոգևոր աշխատանք, որը հին եկե-
ղեցիների կրթական և քրիստոնեական մակարդակը կբարձրացնի...: Միայն նա, ով
Աստծո ճանապարհները պատմության մեջ չգիտի, կարող է հավատալ, թե անգլիական,
ամերիկյան կամ գերմանական քրիստոնեության անգույն պատճենումը կարող է ինչ-որ
ազդեցություն գործել Արևելքի ներքին զարգացման վրա: Տե՛ս անդ, 1933, էջ 13:

«Հարց է առաջադրվել, թե արդյոք մեր և մեզ նման կազմակերպությունները գոյության իրավունք ունեն, թե ոչ...», գրում էր Պ. Ֆլայշմանը 1935 թ-ին: Մենք այդ հանգիստ լույս ենք և զվարթ շարունակում մեր ճանապարհը: Մեր Յոհաննես Լեփսիուսն այն ժամանակ, 1895 թ-ին, նմանապես քիչ է եկեղեցական իշխանություններից թույլտվություն խնդրել, երբ վտանգված հայ քրիստոնյաների ճիչն Արևելքից հասավ այստեղ, և հարցը վերաբերում էր նրանց օգնելուն և փրկելուն: Նաև 20 տարի անց նա չանսաց պետական և եկեղեցական իշխանություններին, այլ պարզապես արեց այն, ինչին իրեն համարում էր կոչված: Այդպես և մենք կշարունակենք անել այն, ինչին մեզ համարում ենք կոչված: Աստծո գործերում կա մի ատյան, որի առաջ կշռադատող, խորհրդածող բանականության բոլոր առարկությունները պետք է համրանան...»: ¹⁶³⁴

Այդ աներեր վճռականությունը Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ին չլքեց նաև հետագայում, երբ նացիոնալ-սոցիալիստական պրոպագանդայով պայմանավորված գաղափարական հեղաբեկումները և զուգահեռաբար նաև ընկերության հայանվեր գործունեության դեմ ծավալվող քարոզարշավը աննախադեպ մեծ չափեր ընդունեցին: Վերջինս մշտապես գործում էր աստվածաշնչյան անձնագրության ելակետով ուղեմիջ ունենալով իր հիմնադրի և առաջնորդի դասական օրինակը, չնայած անցնող յուրաքանչյուր ժամ հազեցած էր նաև երբևէ աշխատանքի վերջնական դադարեցման հարկադրանքի առաջ կանգնելու տազնապներով: «Եկան օրեր և ժամեր, գրում էր Պ. Ֆլայշմանը դեռ 1935 թ-ին, երբ մեզ կարող էր երկյուղը համակել, երբ մեզ թվում էր, թե բոլոր երկրային և սատանայական ուժերը միավորվել են մեր Տիրոջ միսիայի պատվիրանի դեմ, երբ մեզ առարկայացել էր հետևյալ հարցը. դեռ որքա՞ն կկարողանանք դիմանալ... Երբ, սակայն, ետ ենք նայում անցած ժամը տարվա վրա, շնորհակալության ջերմ զգացումն է մեր մեջ արթնանում: Նրա գթասրտությունը դեռ վախճան չունի: Կայա Փունարի մեր որբանոցը դեռ այնտեղ է ... Շարունակվում է նաև Հալեպի մեր որբախնամ աշխատանքը...»: ¹⁶³⁵

1634. Fleischmann P., 40 Jahre Missionsarbeit im Orient, „Orient im Bild“, 1935, էջ 33-34:

1635. Fleischmann P., Seine Barmherzigkeit hat noch kein Ende!, „Orient im Bild“, 1935, էջ 1:

Ինչ վերաբերում էր «մթին» ապագային, ապա ընկերությունն այն շարունակ մտահայտում էր նոր մարտահրավերներին մինչև վերջին շունչը դիմագրավելու վճռականությամբ և նահատակության պատրաստ «առաքյալի» հանգստությամբ: «Ոչ ոք չգիտի, թե եկող տարին ինչ կբերի մեր ընկերությանը: ...Սակայն որքան էլ ծանր և լուրջ ժամանակ է մեզ սպասում, մեկ ճշմարտություն նորից ի հայտ կգա. այն, որ մասնավորապես նահատակության ժամանակները Հիսուսի եկեղեցու համար իսկական օրհնության ժամանակներ էին: Թե արդյոք մենք իսկապես լրջորե՞ն ենք ընկալել Լուսերի երգի վերջին տունը՝ «Վերցրե՛ք մեր մարմինը», պարզ կդառնա միայն այն ժամանակ, երբ հավատի ամենաուժեղ փորձությանը կդիմանանք»: ¹⁶³⁶

Ընկերությունն իր հայանվեր գործունեության հրապարակային պաշտպանությունը հետևողականորեն շարունակեց նաև հաջորդ տարիներին: Այդ առումով թերևս առանձնակի հիշատակության է արժանի Պ. Ֆլայշմանի՝ 1937 թ-ին հրատարակված՝ «Ինչու՞ ենք մենք դեռ շարունակ հոգ տանում հայ որբերի համար» հոդվածը, որտեղ նա 10 առանձին կետերով փորձում էր տալ այդ հարցի սպառնիչ պատասխանը: ¹⁶³⁷ Ընդ որում ուշագրավ է, որ հոդվածում բարոյագիտական և քրիստոնեական-աստվածաշնչյան հիմնավորումների կողքին առանձին կետով վկայակոչվում էր նաև հայերի «ռասայական ցեղակցության» հանգամանքը, որից գերմանացի ժողովրդի համար այսպես կոչված «առանձնահատուկ պարտավորություններ էին ածանցվում»: ¹⁶³⁸ Այդ պարզաբանումներն ու հիմնավորումներն իրենց նորովի արտացոլումը գտան ստացան նաև 1938 թ-ին հրապարակված մի շարք այլ հոդվածներում: ¹⁶³⁹ Եվ այնուամենայնիվ անցնող յուրաքանչյուր տարվա հետ ավելի և ավելի ընդգծուն էին դառնում նաև նացիոնալ-սոցիալիստական գաղափարների հաղթարշավով և օգնության աշխատանքների առկախման «աղետալի» նախագագ-

1636. Անդ, էջ 1-2:

1637. Fleischmann P., Warum wir uns immer der armenischen Waisen annehmen, „Orient im Bild“, 1937, էջ 23-24:

1638. Անդ, էջ 23:

1639. Sbu Fleischmann P., Gott ist Liebe!, „Orient im Bild“, 1938, էջ 13; Fleischmann P., Durchhalten, անդ, էջ 33 և այլն:

մանք պայմանավորված ահազանգի և տագնապի շեշտադրումները, որոնց, սակայն, միշտ հաջորդում էր անվերապահ լավատեսությունը. «Արդյոք Աստծո՞ կամքն է, կարո՞ղ է Աստծո կամքը լինել, որ մենք մեր ձեռքը ետ քաշենք մեր սիրելի անհայր, անմայր և անհայրենիք երեխաների վրայից, որոնք մեզնով դրսում իրենց պաշտպանված են զգում, դադարեցնենք մի գործ. որն այդքան զոհաբերություններ է պահանջել և շարունակ կարողացել է բոլոր զրկանքները հաղթահարել: Սակայն միշտ, երբ նման երկյուղ է ուզում մեզ պատել, հառնում է մեր աչքի առջև Նա, որը մի ժամանակ փոթորկի ու ալիքների ճնշման տակ իր աշակերտներին ասել է. «Օ. դուք, թերահավատներդ, ինչու՞ եք այդքան վախկոտ»: ...Մենք շարունակելու ենք նրան ապավինել և երբեք չենք վիատվի»: 1640

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն չընկրկեց ստեղծված իրավիճակից և թույլատրելի բոլոր նույնիսկ ամենաչնչին հնարավորությունների օգտագործման և, որ առավել ուշագրավ է, օրենսդրական խոչընդոտների բավական հանդուգն ու հնարամիտ շրջանցումների գնով կարողացավ շարունակել իր հայանվեր աշխատանքները: Եթե, օրինակ, իշխանությունների կողմից բարեգործական և միսիոներական կազմակերպությունների հանդեպ տարբերակցված մոտեցումներ էին դրսևորվում, ապա ընկերությունը ձգտում էր հանդես գալ առավել մեղմ սահմանափակումների ենթակա կարգավիճակով: 1641 Մեկ այլ դեպքում արգելքները շրջանցելու նպատակով բարեկամներին հրապարակայնորեն առաջարկվում էր նվիրատվությունները կատարել անդամավճարների անվան տակ: «Ամենագործնական ելքն այն կլինի, - նշված էր, օրինակ, 1934 թ-ի հուլիսի 3-ի արգելմանը վերաբերող պարզաբանման մեջ, - որ մեր բարեկամներն ընթացիկ ժամանակամիջոցում իրենց կանոնավոր նվիրատվություններն անվանանշեն որպես անդամավճարներ, իսկ մենք նրանց բոլորին կկարողանանք ընդգրկել անդամների ցուցակում: Մեր առաջադրանքներն իրականացնել կարողանալու համար մեր ընդհանուր սերը և զոհաբերման պատրաստականությունը պետք է այդ ձևը ստանան»: 1642

1640. Fleischmann P., „Uns ist bange, aber wir verzagen nicht“, „Orient im Bild“, 1937, էջ 29:

1641. Stü Missionssammlungen sind erlaubt, „Orient im Bild“, 1934, էջ 19:

1642. Schäfer R., Sammelverbot, անդ, էջ 42-43:

Մամուլի, շրջիկ զեկուցումների, ֆիլմերի և թուղիկների միջոցով շարունակվեց նաև օգնության աշխատանքների պրոպագանդան: 1643 Ընդ որում առանձնահատուկ սահմանափակում չունեցող շրջիկ զեկուցումների հնարավորություններից առավելագույնս օգտվելու նպատակով բուն զեկուցողներից գատ այդ գործին լծվեցին նաև կազմակերպության մյուս աշխատակիցները: 1644 1936 թ-ին պատրաստվեցին և շրջանառության մեջ դրվեցին նաև «Կայա Փունար, հայկական հայրենիք օտարության մեջ» և «Հալեպ, հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի փրկության նավահանգիստը» ֆիլմերը, որոնք մեծ հաջողություն ունեցան նպատակով բարեկամների շրջանի ընդլայնմանը: 1645

Նշված միջոցառումների շնորհիվ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն կարողացավ բարեկամների հետ իր կապը պահպանել և նրանց աջակցությամբ ձեռնամուխ լինել օգնության աշխատանքների շարունակմանը, եթե նույնիսկ դրա համար անհրաժեշտ էր դիմել մի շարք ծայրահեղ խնայողությունների. 1934 թ-ի հոկտեմբերին Բուլղարիայի մասնաճյուղը լուծարվեց: 1646 Դեկտեմբերի 31-ին ընդհատվեց նաև «Der kleine Orient» պարբերականի հրատարակությունը, որի բաժանորդներն այդուհետ ստանում էին «Orient im Bild»-ը, 1647 իսկ Կայա-Փունարի որբանոցային համալիրի շինարարությունը վերջնականապես ավարտելու համար 1934 թ-ի աշնանը վաճառվեց Բեդրոսիեի հողամասը: 1648

1643. Stü Unseren Freunden... „Orient im Bild“, 1937, էջ 12: Հմնտ. Gemeinde-Abende, „Orient im Bild“, 1936, էջ 40: Հմնտ. „Mitteilungen“, „Orient im Bild“, 1938, էջ 36:

1644. Անդ:

1645. Stü Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1936, էջ 16: Հմնտ. Gemeinde-Abende, անդ, էջ 40: Հմնտ. Aufführung der Kaja Punar-Filmsto-Bildserie in Radebeul, „Orient im Bild“, 1937, էջ 32: Հիշատակված առաջին ֆիլմը բաղկացած էր 70, իսկ երկրորդը՝ 82 լուսանկարներից: Stü Gemeinde-Abende, „Orient im Bild“, 1936, էջ 40: Ֆիլմերը շրջիկ զեկուցումների ընթացքում օգտագործվելուց գատ անհատույց առաքվում էին նաև բոլոր ցանկացողներին: Անդ:

1646. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1935, էջ 11: Այն հիմնվել էր 1930 թ-ի հոկտեմբերին Բուլղարիայի մահմեդական շրջաններում քրիստոնեական քարոզչություն իրականացնելու համար: Այնտեղ գործող քարոզիչ Հոպեն ետ կանչվեց Գերմանիա: Անդ:

1647. Stü Wichtige Änderung, „Orient im Bild“, 1934, էջ 48: Հմնտ. Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1935, էջ 4:

1648. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, անդ, էջ 11: Հողամասը վաճառվեց մի քնաքցի հայի: Stü Schneider G., Und wieder Bedrosseh..., „Orient im Bild“, 1936, էջ 39:

Ինչ վերաբերում էր դիկալյին արգելքներին, ապա ընկերությանն այլ ելք չէր մնում, քան դրանը վերածել ապրանքի և կատարել ապրանքային առաքումներ, որոնց վերաբերյալ սահմանափակումներ չկային: Այդ դեպքում անշուշտ առաջանում էր լրացուցիչ ծախսերի անհրաժեշտություն, քանի որ նույնատեսակ ապրանքները Սիրիայում կարող էին ավելի մատչելի գներով ձեռք բերվել, քան Գերմանիայում, և բացի այդ որոշակի հատկացումներ պետք է կատարվեին նաև դրանց առաքման համար: Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն, սակայն, իր հայ պաշտպանյալներին հասանելի դառնալու այլ հնարավորություն չունեն, և 1934 թ-ից մուտք գործող գումարները Հալեպ և Կայա-Փունար էին առաքվում գերազանցապես ապրանքների տեսքով, որոնց տեսականին խիստ բազմազան էր:¹⁶⁴⁹

Փորձություններով լի այդ տարիները ընկերության համար հատկանշավեցին նաև անձնակազմի կորուստներով և համալրումներով: 1934 թ-ի հոկտեմբերի 7-ին, 81 տարեկան հասակում վախճանվեց հոգաբարձության անդամ պրոֆ. Բ. Լեփսիուսը:¹⁶⁵⁰ 1935 թ-ի ապրիլի 26-ին, երկարատև հիվանդությունից հետո կյանքից հեռացավ նաև շրջիկ զեկուցող Լ. Ռայնմյուլերը, որը վեց և կես տարի անընդմեջ իր ներդրումն էր բերել ընկերության հայանվեր աշխատանքներին:¹⁶⁵¹ Իսկ 1937 թ-ի հունվարի 1-ից վաստակած հանգստի անցավ գրասենյակի ղեկավարը՝ Ռ. Շեֆերը:¹⁶⁵² Հեռացած աշխատակիցների փոխարեն ծառայության ընդգրկվեցին նորերը, որոնք հավատարմությամբ շարունակեցին նրանց գործը:

Արտաքին մարտահրավերներին համատեղ դիմակայելու անհրաժեշտությունը 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին գերմանական միսիոներական ընկերություններին դրդում էր ամրապնդել ոչ միայն բազմակողմ, այլև երկկողմ կապերը: Խոշոր ընկերությունների հետ երկկողմ կապերի խորացումը և այդպիսով ի դեմս նրանց «նոր հեռակետերի» ձեռք բերումը մեծ կարևորություն ուներ հատկապես փոքր և միջին ընկերություններին:

1649. Ուղարկվում էին հազուստներ, կտորեղեն, կենսամթերք, դեղորայք, գյուղատնտեսական գործիքներ, շարժական գույք և մնացյալ ամեն բան, ինչի կարիքը Հալեպի և Կայա-Փունարի երեխաներն ունեին: Տե՛ս Schäfer R., Sammelverbot, „Orient im Bild“, 1934, էջ 43: Հմմտ. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1935, էջ 11:
1650. Fleischmann P., Professor Bernhard Lepsius, „Orient im Bild“, 1934, էջ 42:
1651. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1935, էջ 28:
1652. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1937, էջ 4:

րի համար: Ելնելով այդ հանգամանքից հոգաբարձությունը 1936 թ-ի վերջին նպատակահարմար դիտեց առանձնացնել ընկերության տնօրենի և նախագահի՝ ժամանակավորապես համատեղված լիազորությունները՝ Պ. Ֆլայշմանին հանձնարարելով տնօրենի պարտականությունները. իսկ նախագահի հաստիքը տրամադրվեց Բեռլինի ավետարանական միսիոներական ընկերության ղեկավար այրերից մեկին՝ դր. Կնակին:¹⁶⁵³

Կատարվեցին մի շարք այլ կարևոր նշանակումներ ևս. 1937 թ-ի ամռանը կազմակերպության գրասենյակի ղեկավար նշանակվեց մասնագիտությամբ իրավաբան և տնտեսագետ Էդմունդ Մինկները, որն իբրև Բեռլինի միսիոներական ընկերության գործերի կառավարիչ երկար տարիներ աշխատելով արտերկրում՝ այդ ասպարեզում բավական հարուստ փորձ էր կուտակել:¹⁶⁵⁴ Ընդլայնվեց նաև հոգաբարձությունը, որի կազմում 1935 թ-ին ընդգրկվեցին պրոֆ. դր. Գ. Ալկեն, հարկային տեսուչ Պֆանշմիդտը և Լայբլինը:¹⁶⁵⁵ 1937 թ-ի սկզբին գրախանութի ղեկավարումը ստանձնելու համար հրավիրվեց մեկ այլ աշխատակից ևս՝ Յոհանես Լուբցենը,¹⁶⁵⁶ իսկ 1938 թ-ին որպես շրջիկ զեկուցող աշխատանքի ընդունվեց երիտասարդ աստվածաբան, օժտված հռետոր Հելմուտ Մյուլերը՝ մեծ նպաստ բերելով քարոզչության հետագա զարգացման գործին:¹⁶⁵⁷

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն իր պարբերականներում 1933 թ-ից հետո հետևողականորեն շարունակեց նաև հայոց պատմության և մշակույթի լուսաբանումը՝ այդ արժևորելով ոչ միայն երկու «ցեղակից ազգերի» մշակութային կապերի խորացման, այլև ստեղծված ծանր իրավիճակում օգնության աշխատանքներին հասարակական աջակցությունն առավելագույնս ապահովելու առումով: Այդ առթիվ թերևս ա-

1653. Fleischmann P., Jahresbericht 1936 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1937, էջ 19: Այդպիսով ընկերությունն իր ինքնուրույնությունից ամենևին չէր զրկվում: Նրա փաստացի ղեկավարումն, ինչպես նախկինում, իրականացնում էր Պ. Ֆլայշմանը, իսկ նոր նախագահական պոստն ուներ հիմնականում ներկայացուցչական նշանակություն՝ ի դեմս Բեռլինի միսիոներական ընկերության և նրա բարեկամների, նպաստելով նոր ազդեցիկ դաշնակիցների ձեռքբերմանը:
1654. Fleischmann P., Ein Willkommensgruß, „Orient im Bild“, 1937, էջ 32:
1655. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1935, էջ 28: Հմմտ. Mitteilungen, անդ, էջ 48:
1656. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1937, էջ 4:
1657. Տե՛ս Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1938, էջ 36: Հմմտ. Unsere Vortragsreisen im Winterhalbjahr, „Orient im Bild“, 1939, էջ 32:

ռանձին հիշատակման է արժանի Գոթհարդ Յաշկեի՝ 1934 թ-ի հոկտեմբերին լույս տեսած «Հիշողություններ Արթուր Լայսթի մասին» հոդվածը, որտեղ հեղինակը, լուսաբանելով հայ մշակույթի հետ հայտնի գերմանացի հետազոտողի ունեցած երկարամյա փոխառնչությունները, ընթերցողին էր ներկայացնում նաև այն հայ գրողների «աստեղաբույլը», որոնք եղել էին Ա. Լայսթի ստեղծագործական ոգորումների առանցքը:¹⁶⁵⁸ Միաժամանակ թարգմանաբար գերմանացի ընթերցողին էին ներկայացվում նաև հայ գրական և բանասիրական ստեղծագործություններ,¹⁶⁵⁹ ասույթներ և ասացվածքներ,¹⁶⁶⁰ Ներսես Շնորհալու,¹⁶⁶¹ Կոմիտաս կաթողիկոսի ստեղծագործությունները¹⁶⁶² և այլն:

Պարբերականներում միմյանց էին հաջորդում ընկերության աշխատակիցների և բարեկամների կողմից հեղինակված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը նոր և ուրույն կողմերով էր լուսաբանում հայոց պատմական անցյալը և մշակույթի նվաճումներն ու առանձնահատկությունները: Գ. Հեթցելը, օրինակ, իր «Հայերը և Աստվածաշունչը» հոդվածում պարզաբանում էր Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանման պատմությունը՝ զուգահեռաբար ներկայացնելով «հնագույն» քրիստոնյա ժողովրդի մանրանկարչության ընտիր նմուշներ:¹⁶⁶³ Իսկ նույն տարում հրատարակված իր մեկ այլ՝ «Անի՝ 1001 եկեղեցիների քաղաքը» ծավալուն հոդվածում նա ներկայացնում էր Հայաստանի 10-14 դարերի հերոսական պատմությունը և կատարում ուշագրավ պարզաբանումներ այդ շրջանի հայ ճարտարապետության նվաճումների մասին:¹⁶⁶⁴

1658. Jäschke G., Erinnerung an Arthur Leist, „Der Orient“, 1934, էջ 108-109:
 1659. St'u Aus den Liedern eines Einsamen, անդ, էջ 138-140: Հմմտ. Armenisches Lied, „Orient im Bild“, 1937, էջ 24:
 1660. St'u Aus der Spruchweisheit Bayezids, „Der Orient“, 1935, էջ 65:
 1661. Hetzel G., Ani, die Stadt der 1001 Kirchen „bin bir kilissee“, անդ, էջ 36:
 1662. St'u Aus einem Hymnus des armenischen Katholikos Komitas, „Der Orient“, 1939, էջ 78:
 1663. Hetzel G., Die Armenier und die Bibel, „Orient im Bild“, 1935, էջ 27:
 1664. Hetzel G., Ani, die Stadt der 1001 Kirchen „bin bir kilissee“, „Der Orient“, 1935, էջ 33-37: «...Նախկինում այնքան հրաշագեղ այդ քաղաքը նստած է իր ավերակների վրա և ողբում, - գրում էր Գ. Հեթցելը իր եզրափակիչ տողերում: - Միթե՞ այստեղ ոչ ոք չկա, որ կարեկցի նրան և նրան արարող հայ ժողովրդին: Ե՞րբ է մասիսը՝ Հայաստանն իր հովանու տակ պահող Արարատը, ուղարկելու իր ավետիսը. Անի, բավական է արտասվես... Ե՞րբ, այո, ե՞րբ»: Անդ, էջ 37:

Հրապարակվում էին ուշագրավ հետազոտություններ նաև հայ եկեղեցու անցած պատմական ուղու. նրա առանձնահատկությունների և հայ ու եվրոպական եվրոպական եկեղեցիների փոխառնչությունների պատմության վերաբերյալ:¹⁶⁶⁵ «Մենք այստեղ հաճախ ենք հանդիպում հայ քրիստոնյաների, բայց հազվադեպ ենք հաղորդակից դառնում հայկական քրիստոնեությանը,- նշում էր Պ. Ֆլայշմանն իր հոդվածներից մեկում: - Եվ հենց այդ է, որին արժե մեծ ուշադրություն նվիրել: Քանի որ դա նախ և առաջ մի ժողովրդի քրիստոնեությունն է, որն իրավամբ համարվում է հնագույն քրիստոնյա ժողովուրդը: Եվ բացի այդ դա մի քրիստոնեություն է, որն ամենասերտ կերպով միահյուսված է ազգայնության հետ, այնպես որ գոնե մինչև այժմ մեկն առանց մյուսի հնարավոր չի եղել պատկերացնել: Վերջապես, ինչպես Արևելքի մյուս եկեղեցիները և հավանաբար շատ ավելի մեծ չափով, քան նրանք, այն իր ժամերգությունում և կառավարման ոլորտում կրում է հնագույն, մասամբ չափազանց արժեքավոր գանձեր, որոնք անհրաժեշտ են առաջին հարյուրամյակների քրիստոնեությունն ընկալելու համար»:¹⁶⁶⁶

Բնականաբար անաչառ գնահատման էր ենթարկվում նաև համաշխարհային քրիստոնեության համար հայ եկեղեցու ունեցած պատմական դերն ու նշանակությունը: «Հայ եկեղեցին հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու հետ բառի բուն իմաստով գտնվում է մոր և մանկան փոխհարաբերության մեջ,- նշում էր Պ. Ֆլայշմանն իր վերոնշյալ հոդվածում: - Երեխան կարող է մտավորապես մորը վաղուց գերազանցած լինել, կարող է մոր տեսակետներից և սովորույթներից դժգոհ լինել, սակայն մայրը մնում է մայր...»:¹⁶⁶⁷

ԳԱԱ-ի հրապարակախոսության կիզակետում էր շարունակվում մնալ նաև հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը Մեծ Եղեռնը, որն իր զարհուրելի մանրամասներով վերստին առարկայացավ Կ. Յեպեի որ-

1665. Klinge G., Die armenische Kirche in ihrem Verhältnis zu den europäischen Kirchen, անդ, էջ 6-12; „Zum armenischen Bibeljubiläum“, անդ, էջ 86-89; Fleischmann P., Armenisches Kirchentum, „Der Orient“, 1937, էջ 57-60; Witzemann H., Das heilige Öl der gregorianischen Kirche, անդ, էջ 38-40; Fleischmann P., Vom armenischen Christentum, „Orient im Bild“, 1937, էջ 17-18; Loeffner A., Die armenische Kirche in Ostgalizien, „Der Orient“, 1938, 45-51 և այլն:
 1666. Fleischmann P., Armenisches Kirchentum, „Der Orient“, 1937, էջ 57:
 1667. Անդ:

ղեգրի Մ. Մելքոնյանի կողմից հեղինակված հուշերում: Նրա և նրա բախտակիցների զրկանքներն ու Կ. Յեպեի փրկարար առաքելությունը վերապատմող ընդարձակ հուշապատում-հողվածաշարի հրապարակումը, սկսվելով 1936 թ-ի ապրիլից, ավարտվեց միայն 1938 թ-ի մարտին երկու տարի շարունակ ընթերցողին իրազեկում տալով անպատիժ մնացած այդ ոճրագործության բնույթի, ընթացքի և հետևանքների մասին:¹⁶⁶⁸ Ի լրումն դրա, ընկերության «Der Orient» պարբերականում 1938 թ-ին ամբողջությամբ հրատարակվեց Էնվերի 1915 թ-ի մայիսի 27-ի հրամանը հայերի աքսորի իրականացման հարցում զինվորական ուժերի աջակցությունն ապահովելու վերաբերյալ:¹⁶⁶⁹ Լույս էին տեսնում էին այլ նյութեր ևս՝ իրենց հերթին նպաստելով թեմայի ամբողջացմանը:¹⁶⁷⁰ Չի կարելի, իհարկե, չնշել, որ պատմական թեմատիկան մշտապես ուղեկցվում էր Հայաստանի և սփյուռքահայության արդի հոգևոր-մշակութային կյանքում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները լուսաբանող տեղեկատվությամբ:¹⁶⁷¹

Ինչևէ, հայ ժողովրդի պատմամշակութային արժեքների հետևողական լուսաբանումը որոշակիորեն դարձավ նաև 1933-38 թթ. բազում մարտահրավերների դեմ դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից ծավալվող համալիր կազմակերպական և գաղափարական պայքարի անբակտելի մասը՝ վերոհիշյալ մյուս միջոցառումների հետ միասին ընկերությանը հնարավորություն ընձեռելով շարունակել իր փրկարար առաքելությունն ու պահպանել մասնաճյուղերը: Ստորև պատկերված առաջին աղյուսակում ներկայացնում ենք ընկերության 1934-38 թթ. եկամուտների և ծախսերի հիմնական վիճակագրական տվյալները, իսկ երկրորդում՝ մասնաճյուղե-

1668. Melkonian M., Karen Jeppes schwerste Zeit, „Orient im Bild“, 1936, էջ 15-16; անդ, էջ 26-27; անդ, էջ 30-31; անդ, էջ 47-48; „Orient im Bild“, 1937, էջ 11; անդ, էջ 13-14; անդ, էջ 26-27; անդ, էջ 37-38; „Orient im Bild“, 1938, էջ 10:
1669. St'u Das Armeniergesetz vom 27. Mai 1915., „Der Orient“, 1938, էջ 58-59:
1670 St'u Sick I. M., Avedis und Nisjan, „Orient im Bild“, 1937, էջ 32; Aus Mission und Kirche, „Orient im Bild“, 1939, էջ 7 և այլն:
1671. St'u Armenien, „Der Orient“, 1934, էջ 46; Armenien, „Der Orient“, 1935, էջ 93; Syrien, „Der Orient“, 1936, էջ 93; Weidhaas H., Armenier in Polen, „Der Orient“, 1937, էջ 15-16; Armenien, անդ, էջ 19; Armenien, „Der Orient“, 1938, էջ 23; Loebner A., Schließung des Klosters Etschmiadsin?, անդ, էջ 82-83; Schneider G., Aus dem heutigen Leben der armenischen Kirche, „Orient im Bild“, 1939, էջ 18-19; 22-23 և այլն:

րին կատարված ապրանքային հատկացումների չափերը:¹⁶⁷²

Տարեթիվ	Մուտք		Ելք						
	Ընդհանուր	Այլ բվում կապտուր	Հալեալ որբակցում աշխատանքների համար	Կայա-Փունարի որբակցում աշխատանքների համար	Կատարված ծախսեր	Պրոպագ. (բառցիկներ, պարբերականներ, ֆիլմեր, շրջ. գր. փոստեր և այլն)	Կենսաբույսական և կենսաբույսալիսն ապահովագրություններ	Այլ ծախսեր (ուսումնական և այլն)	Նախորդ տարվա պակասորդի հատուցում
1934	101352,11	3920,92	21541,53	31203,94	19804,48	8165,72	5030,95	7644,70	7960,79
1935	97227,23	4820,73	23028,14	36926,57	19852,96	1184,05	3190	9124,59	3920,92
1936	107405,71	5655,21	26933,29	37558,97	20292,95	12081,03	3240	2478,74	4820,73
1937	93153,94	-	12922,70	25325,90	17260,19	7871,51	3240	20878,42	5655,21
1938	82120,51	-	10753,76	23392,94	19099,38	9796,46	3300	15777,97	-

Տարեթիվ	Ելք					
	Կայա-Փունար			Հալեալ		
	Ընդհանուր գումարաչիքը	Այլ բվում ապրանքի տեսքով	Ապրանքային առաքումների քաշը	Ընդհանուր գումարայինը	Այլ բվում ապրանքի տեսքով	Ապրանքային առաքումների քաշը
1934	31203,94	1656	Չի հաղորդվում	21541,53	5297	Չի հաղորդվում
1935	36926,57	15584,19	Չի հաղորդվում	23028,14	9558,79	Չի հաղորդվում
1936	37558,97	14240,91	34051 կգ.	26933,29	12548,96	6033 կգ.
1937	25325,90	3920,92	16767 կգ.	12922,70	8822,87	3135,06 կգ.
1938	23392,94	7987,60	27938 կգ.	10753,76	9227,76	4854 կգ.

1672. St'u «Orient im Bild» ամսագրի համապատասխան տարեգրքերում ներկայացված ընկերության տարեկան հաշվետվությունները: 1934 թ-ի «Այլ ծախսեր» սյունակում ներառված են նաև Բուլղարիայում գործող մասնաճյուղին կատարված հատկացումները, որոնք կազմում էին 6863,75 մարկ: St'u Jahresrechnung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für das Vereinsjahr 1934, „Orient im Bild“, 1935, էջ 12:

5.2. Հայեպի և Կայա-Փունարի մասնաճյուղերը

1934-38 թթ. ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրադրության հետևանքով Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի եկամուտները 1934 թ-ին նվազեցին 12,07 տոկոսով:¹⁶⁷³ Չնայած ընկերությունը մյուս միսիոներական և բարեգործական կազմակերպությունների համեմատ նվազագույն նյութական կորուստներն ունեցավ, ինչը պայմանավորված էր նշված արգելքների դեմ նրա ցուցաբերած հետևողական դիմակայությամբ, այնուամենայնիվ մասնաճյուղերին նախատեսվածից պակաս առաքվեց շուրջ 26 000 մարկ, որի հետևանքով Հայեպուն աշխատանքների նախկին ծավալների պահպանումը դարձավ անհնար, և Կ. Յեպեն հարկադրված եղավ մշտական խնամքի տակ գտնվող երեխաների թվակազմը որոշ չափով կրճատել՝ համեմատաբար բարվոք պայմաններում գտնվող 46՝ այդ թվում 23 «կերակրվող» և 23 որբ (միածոնող) երեխաների դուրս գրելով իր խնամապաշտպաններից:¹⁶⁷⁴ Փոխարենը, սակայն, ծայրահեղ խնայողությունների գնով նա Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի հատկացումներից կարողացավ միջոցներ տնտեսել մի շարք այլ կարևոր ձեռնարկների համար: Դա վերաբերում էր մասնավորապես թիմեհի դպրոցին, որը Յեպեն հիմնեց 1934 թ-ին այնտեղ աշխատանքի նշանակելով մի հայ ուսուցչուհու:¹⁶⁷⁵ Բացի այդ, ընտանիքների հիվանդ կերակրողներին ապաքինման և կազդուրման առավել նպաստավոր պայմաններ տրամադրելու համար նա 1934 թ-ին կարողացավ թիմեհուն կառուցել նաև մի առողջարանային համալիր: «Գյուղում մենք առողջարան ենք կառուցում,- գրում էր նա իր 1934 թ-ի հոկտեմբերի 11-ի նամակում:- Այն նախատեսված է հայրերի համար, որոնք այնքան մեծ անկում են ապրել, որ միայն հանգրստի և ուրախ միջավայրում իրականացվող շատ լավ խնամքի միջոցով

1673. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1935, էջ 11:

1674. Անդ:

1675. Jeppe K., Agnes Aharonjan, die Lehrerin für die Lösegeldarbeit in Tineh, անդ, էջ 7-8:

կարող են վերականգնվել: Ես միշտ այն կարծիքին եմ, որ երեխաներին ամենամեծ օգնությունն այն կլինի, եթե կարողանանք նրանց ծնողներին պահպանել: Կառուցել եմ նաև սենյակներ, որտեղ կարող են ամբողջ ընտանիքներ տեղավորվել...»: ¹⁶⁷⁶

Յեպեն իր մշտալարված գործունեության ընթացքում հարկադրված էր շարունակ ապրել նաև Գերմանիայի ներքաղաքական զարգացումներով պայմանավորված տազնապները, զարգացումներ, որոնք ամեն պահ կարող էին իր փրկարար աշխատանքների համար ճակատագրական լինել: Անօրինակ փորձություններ հաղթահարած նրա նյարդերը, սակայն, այլևս ի վիճակի չէին դիմագրավել նոր տազնապներին, և ծանր հիվանդությունից հետո՝ 1935 թ-ի հուլիսի 7-ին, 59 տարեկան հասակում նա վախճանվեց: ¹⁶⁷⁷

Կ. Յեպեի մահը ցնցող ազդեցություն գործեց ոչ միայն տարագիր հայերի, այլև նրանց գերմանացի բարեկամների վրա: Թվում էր, թե ի դեմս նրա կյանքից հեռացավ ոչ միայն Հայեպի «հայերի մայրը», ինչպես նրան սովորաբար կոչում էին իր պաշտպանյալները, այլև օգնության գործի «կենսական նյարդը», առանց որի այն այլևս չէր կարող շարունակվել: ¹⁶⁷⁸ «Երբ նրա ծանր հիվանդության առաջին լուրը հասավ մեզ,- գրում էր Դ. Ֆլայշմանը,- մենք սարսափեցինք և, քանի որ անթիվ հայ որբերի և այրիների համար կատարվող սիրո ծառայությունն առանց նրա անկարող էինք պատկերացնել, չէինք կարողանում հաշտվել բաժանման մտքի հետ ու կառչում էինք ամեն մի տեղեկությունից, որ մեզ թույլ էր տալիս հուսալ...»: ¹⁶⁷⁹

Այնուամենայնիվ Յեպեի փոխանորդի՝ Լ. Գազչուկի ու նրա օգնականների միջոցով աշխատանքներն առանց ընդհատման շարունակվե-

1676. Jeppe K., Brief Karen Jeppes, „Orient im Bild“, 1934, էջ 42:

1677. Տե՛ս Zum Tode Karen Jeppes, „Orient im Bild“, 1935, էջ 30: Հայեպի հայ համայնքը և եկեղեցին կամենում էին Կ. Յեպեի աճյունն անփոփել նրա՝ «Որբերի և այրիների» գաղութի կենտրոնում գտնվող Ս. Լուսավորչի եկեղեցում, սակայն ոչ հայտնի պատճառներով կառավարությունն այդ արգելեց, որի պատճառով նա թաղվեց գերեզմանատանը: Անդ: Հմմտ. Hetzel G., Die Unvergeßliche, „Orient im Bild“, 1937, էջ 5:

1678. Gaszczyk L., Menschen aus Tineh, „Orient im Bild“, 1934, էջ 34: Հմմտ. Zum Tode Karen Jeppes, „Orient im Bild“, 1935, էջ 30: Հմմտ. Gaszczyk L., Notruf aus Aleppo!, „Orient im Bild“, 1936, էջ 18:

1679. Fleischmann P., Karen Jeppe, „Orient im Bild“, 1935, էջ 29:

ցին: **1680** 1935 թ-ին ընկերության միջոցներով այնտեղ խնամվում էին 122 «որբանոցային» և 95 «կերակրվող», այսինքն ընդհանուր թվով 217 երեխաներ: **1681** 1936 թ-ին այդ հարաբերակցությունը համապատասխանաբար կազմում էր 118 և 90: **1682** Իսկ հաջորդ՝ 1937-38 թվականներին խնամքի տակ էին գտնվում ընդհանուր թվով շուրջ 200 երեխաներ: **1683** «Ի մեծ ուրախություն ինձ կարող եմ ձեզ տեղեկացնել,- նշում էր Լ. Գազչուկը 1938 թ-ին ընկերությանն ուղղված իր նամակներից մեկում,- որ մեր բոլոր այրիներն ու երեխաներն առանց բացառության փայլում են և լավագույն առողջական վիճակում են գտնվում...»: **1684**

Հատկանշական է, որ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի համար ստեղծված՝ այդ աննախադեպ ծանր իրադրությունում ևս Հալեպի օգնության աշխատանքները միայն նշված ոլորտներով չսահմանափակվեցին: Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի և ըստ այդմ ուժգնացող գործազրկության ու քանկացումների հետևանքով 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին ծայրաստիճան սպառնալից իրադրություն ստեղծվեց նաև այնտեղի ճամբարաբնակ հայերի համար: Դեռ 1935-36 թթ. ծնունդը ճամբարում արծանագրվեց հիվանդությունների կտրուկ աճ (մոտ 30 տոկոսով), որի հիմնական պատճառը խրոնիկական թերասնունն էր: **1685** Այդ զրկանքների դեմ պայքարելու՝ Գազչուկի և նրա գործընկերների վճռականությունը, սակայն, հարկադրված էր հաշվի նստել նաև նյութական նախադրյալների բացակայության փաստի

1680. Լ. Գազչուկին մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում նաև նրա քույրը՝ Յոհանա Պարիթսին, որը 1934 թ-ին հաստատվելով Հալեպում և Յեպի հանձնարարությանը ղեկավարում էր «փրկարար կացարանի» ձեռագործերի արտադրամասը: Այն նրա ջանքերով զգալիորեն ընդլայնվեց աշխատատեղեր տրամադրելով շուրջ 200 փրկակազմված հայուհիների: St'u Gasczyk L., Hin und zurück, „Orient im Bild“, 1935, էջ 35: Հմնտ. „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 43:

1681. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1936, էջ 18:

1682. Fleischmann P., Jahresbericht 1936 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1937, էջ 18:

1683. Gasczyk L., Weitere Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1939, էջ 21: Չնայած նրանց տոկոսային հարաբերակցության վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չեն հարողովում, սակայն այն ամենայն հավանականությամբ փոփոխություններ չի կրել:

1684. St'u „Ihn, Ihn laß tun und walten...“, „Orient im Bild“, 1938, էջ 22:

1685. Gasczyk L., Notruf aus Aleppo!, „Orient im Bild“, 1936, էջ 17:

հետ: «Ես իմ 13 տարվա գործունեության ընթացքում դեռ երբեք այսքան թշվառություն և զրկանք չեմ տեսել, բայց նաև դեռ երբեք այսքան անօգնական չեմ եղել», - գրում էր նա 1935 թ-ի վերջին իր տեղեկագրերից մեկում: **1686**

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն գործի դրեց իր բոլոր հնարավորությունները՝ ճամբարականներին օգնելու նպատակով միջոցներ հայթայթելու համար: Պարբերականը հեղեղված էր օգնության կոչերով և Հալեպից ստացված ահազանգերով: **1687** «Հալեպում սննդամթերքի և հագուստի են սպասում ոչ միայն մեր խնամքին վստահված մի քանի հարյուր երեխաները,- նշված էր ընկերության՝ 1936 թ-ի սկզբին հրապարակված տեղեկություններից մեկում,- այլև դժբախտ այրիների, հիվանդների և մեր խնամքի տակ չգտնվող երեխաների մի մեծ զանգված, որոնք այս ծնեռ կանգնելու են անասելի զրկանքների առջև, եթե մենք, ինչպես նախորդ տարիներին, չդիմենք այնտեղ, ուր մեզ կանչում է թշվառության ծայրը: ... Մենք սրտազին խնդրում ենք մեզ այդ նպատակի համար նվիրատվություններ կատարել...»: **1688**

Հրապարակումները լայն արձագանք գտան ընկերության բարեկամների շրջանում, **1689** որոնց կողմից կատարված հատկացումները դանիացի, շվեյցարացի և ամերիկացի բարեկամների ներդրումների հետ միասին Լ. Գազչուկին հնարավորություն ընձեռեցին ճամբարականներին մեծաքանակ օգնություն ցուցաբերել: Այն միաժամանակ մեկնարկվեց երկու սննդամատակարարման և բուժսպասարկման բնագավառներում: Ըստ այդմ տարեսկզբին Կ. Յեպի «Որբերի և այրիների գաղութում» հիմնվեց մի խոհանոց, որտեղ հունվարի 17-ից մինչև ապրիլ ամիսը օրական մեկ անգամ տաք և սննդարար կերակուր էր բաժանվում ամենածանր վիճակում գտնվող մարդկանց: **1690** Ընդ որում, եթե մեկնարկման ժամանակ նրանց թիվը 150-ից չէր անցնում, ա-

1686. Gasczyk L., Regen, անդ, էջ 2:

1687. Անդ: Հմնտ. Gasczyk L., Notruf aus Aleppo, անդ, էջ 17-18: Հմնտ. Gasczyk L., „Bescher uns, Herr, das tägliche Brot“, „Orient im Bild“, 1937, էջ 11 և այլն:

1688. St'u In letzter Stunde!, „Orient im Bild“, 1936, էջ 37:

1689. Hetzel G., Hall und Wiederhall..., անդ, էջ 24:

1690. Gasczyk L., Notruf aus Aleppo, անդ, էջ 17: Հմնտ. Gasczyk L., Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1938, էջ 6:

պա հաշվված օրերի ընթացքում այն բազմապատկվեց մարտին հատելով 750-ի սահմանագիծը:¹⁶⁹¹ Խոհանոցը կանոնավոր կերպով գործեց նաև հաջորդ երեք տարիների ծնեռային ամիսներին զգալիորեն մեղմելով ճամբարականների դրությունն ու կանխելով թերասնամար պայմանավորված հիվանդությունների հետագա զարգացումը:¹⁶⁹²

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի և դանիացի բարեկամների նյութական աջակցությամբ ուրախալի առաջընթաց արձանագրվեց նաև բուժապասարկման բնագավառում: 1936 թ-ին ճամբարում անհատույց սպասարկվեցին 462, 1937 թ-ին՝ 853,¹⁶⁹³ իսկ 1938 թ-ին ոչ պակաս, քան 1692 հիվանդներ, որոնք բոլորն էլ, չնչին բացառություններով, կարողացան բուժվել և ապաքինվել:¹⁶⁹⁴ Այդ հնարավոր դարձավ ոչ միայն նպատակային բուժման, այլև տևական հոգատար խնամքի շնորհիվ, որ անհրաժեշտ էր ծանր հիվանդների վերջնական ապաքինման և կազրուրման համար: «Համատեղ ուժերով մեզ հաջողվեց ամենածանր հիվանդներին այնքան երկար պահել խնամքի տակ, մինչև նրանք աշխատունակ դարձան և դարձյալ կարողացան իրենց ընտանիքների համար հոգ տանել,- նշում էր Լ. Գազուկն իր 1938 թ-ի հաշվետվության մեջ: - Այն փորձառությունը, որոնք մենք բազմաթիվ տարիների ընթացքում կուտակել ենք, մեզ հնարավորություն է տալիս տոկալ հիվանդությունների և զրկանքների դեմ պայքարում»:¹⁶⁹⁵

Եթե նկատի առնենք, որ 1938 թ-ին ճամբարում վտանգավոր հիվանդությունների հաճախականությունը շուրջ երեք անգամ ավելի բարձր էր, քան, օրինակ, 1932 թ-ին,¹⁶⁹⁶ ապա պարզ կդառնա, թե նըշված աշխատանքները որպիսի կենսական նշանակություն ունեին բուժման միջոցներից զուրկ ճամբարականների համար:¹⁶⁹⁷ Չնայած

1691. Gaszczyk L., Notruf aus Aleppo, „Orient im Bild“, 1936, էջ 17: Սննդարար ճաշի հետ նրանք ամեն օր ստանում էին նաև 300 գրամ հաց: Անդ:

1692. Gaszczyk L., „Bescher uns, Herr, das tägliche Brot“, „Orient im Bild“, 1937, էջ 12: Հմնտ. Minkner E., Von unserer Zusammenarbeit mit den Dänen in den Flüchtlingslagern Aleppos, „Orient im Bild“, 1938, էջ 47: Հմնտ. Gaszczyk L., Weitere Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1939, էջ 22: 1693. Gaszczyk L., Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1938, էջ 5: 1694. Gaszczyk L., Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1939, էջ 17-18: 1695. Անդ, էջ 17: 1696. Անդ:

1697. Առանձնապես տարածված հիվանդությունների թվում էին թոքերի քրոքրումը, ռևմատիզմը, բրոնխիտը և դիզենտերիան: Անդ:

ինչպես աղքատախնամության, այնպես էլ բուժապասարկման աշխատանքներում առանձին կազմակերպությունների, այդ թվում նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի ներդրումների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ չեն հաղորդվում, և դրանք հիմնականում կատարված լինելով ապրանքային առաքումների տեսքով համահաշվարկվել են ընկերության եկամուտների և ծախսերի վերոբերյալ վիճակագրական տվյալներում, այնուամենայնիվ տեղեկագրերում արտացոլված որոշ ոչ ամբողջական ցուցանիշներ կարող են ուշագրավ կռահումների տեղիք տալ: 1938 թ-ի բուժապասարկման աշխատանքների համար, օրինակ, ծախսվել է ընդհանուր հաշվով 10675 մարկ,¹⁶⁹⁸ այն դեպքում, երբ նույն ժամանակամիջոցում Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից Հալեպ են առաքվել 3000 մարկ արժողությամբ դեղորայք և դեղագործական նյութեր, մի քանի հարյուր մարկի օժառ և այլ վճացամիջոցներ, 1250 մարկի հագուստ և բացի այդ կտրածածկման համար 300 մարկ արժողությամբ 10 փաթեթով տանիքի ստվարաթուղթ, 340 մարկի 16 կապ ցինկապատ քիթեղ և այլն:¹⁶⁹⁹ Եթե նկատի առնենք, որ առաքումների ծավալն ու տեսականին, ինչպես վկայում են վերոնշյալ աղյուսակային վիճակագրական տվյալները, նախորդ տարիներին ավելի բարձր էր եղել,¹⁷⁰⁰ ապա կարելի է արձանագրել, որ ընկերությունն, իր հիմնական աշխատանքներին զատ, մյուս նվիրատուներից ոչ պակաս ներդրումներն է կատարել նաև աղքատախնամության և բուժապասարկման ոլորտներում: Դա որոշակիորեն հաստատվում էր նաև Գազուկի տեղեկություններով. «Մենք դեղորայքի համար հիմնականում պարտական ենք Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ին,- նշում էր նա 1939 թ-ին,- որը մեզ արդեն տարիներ ի վեր մատակարարում է տարբեր ֆիրմաների կողմից պատրաստված գերազանց դեղանյութեր: Դանիացի բարեկամներից մենք ստացանք խտացված ձկան յուղի մեծ քանակություն, որը բաժանում ենք հյուծված հիվանդներին և դպրոցականներին... Իսկ շվեյցարացի բարեկամների Բեռնի կոմիտեին մենք պարտական ենք խտացված կաթի

1698. Անդ:

1699. Fleischmann P., „Seine Barmherzigkeit hat noch kein Ende“. Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1938, անդ, էջ 14:

1700. Հայտնի է, օրինակ, որ 1936 թ-ին ընկերության կողմից Հալեպ է ուղարկվել 5780 մարկ արժողությամբ դեղորայք: St'u Gaszczyk L., „Bescher uns, Herr, das tägliche Brot“, „Orient im Bild“, 1937, էջ 11:

և «Ovomaltin»-ի կանոնավոր առաքումների համար. որոնք օգտագործվեցին թերասնված երեխաների և ծծկերների համար...»: 1701

Ինչ վերաբերում է Կայա-Փունարի մասնաճյուղին, ապա դեկադային սահմանափակումների հետևանքով 1934 թ-ին հարկ եղավ մեկ քառորդով կրճատել նաև այնտեղի որբանոցի երեխաների կազմը, 1702 իսկ մնացած թվով 90 որբերի համար գոյության կայուն պայմաններ ստեղծելու և բացի այդ հաստատությանը Գերմանիայի տրնտեսաքաղաքական նոր ցնցումներից հնարավորինս ապահովագրելու նպատակով մեծ թափ հաղորդվեց երկրագործության զարգացմանը: Ապրանքային առաքումների ազատությունն այդ թույլատրում էր. ուստի պատահական չէ, որ 1934-38 թվականները Կայա-Փունարում հատկանշվեցին իբրև տեխնիկական սպառազինման և գյուղատնտեսության տեղադրման զարգացման տարիներ: Կենսամթերքներից. դեղորայքից, հագուստից, կահույքից և ուսումնական միջոցներից զատ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն Կայա-Փունար էր ուղարկում տառացիորեն ամեն բան, ինչը կարող էր նպաստել հաստատության տրնտեսական անկախացմանը. ժամանակակից գյուղատնտեսական գործիքներ, պարարտանյութ, հնձիչ, կալսիչ, շարքացան, ծղոտահար, մամլիչ, մրգադաց, կարագ պատրաստող և այլ տիպի մեքենաներ, շարժիչներ, շինանյութ, հաստոցներ, տարբեր տիպի գութաններ, ջրհան կայան, հրկեզ շտեմարաններ, էլեկտրականություն արտադրող տուրբիններ համապատասխան խողովակաշարերով և այլն: 1703 Այդ համալիր օժանդակության շնորհիվ, ինչպես վկայում էին Կայա-Փունարից ստացված տեղեկագրերը, կարճ ժամանակում այնտեղ թռիչքային վերելք ապրեցին թե երկրագործությունը և թե անասնա-

1701. Gaszczuyk L., Bilder aus unserer Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1939, էջ 17:

1702. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1935, էջ 11:

1703. Kavoukdjian A., Ein Rückblick mit Dank, անդ, էջ 9: Դմն. Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1936, էջ 19: Դմն. Fleischmann P., Jahresbericht 1936 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1937, էջ 18: Դմն. Fleischmann P., Jahresbericht für 1937 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1938, էջ 17: Դմն. Fleischmann P., „Seine Barmherzigkeit hat noch kein Ende“. Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1938, „Orient im Bild“, 1939, էջ 14:

պահությունը, 1704 մի վերելք, որը խոստանում էր հաստատությանը լիարժեք տնտեսական անկախություն բերել, եթե տարածքի քաղաքական կայունությունը չխոչընդոտվեր...

Քեմալական թուրքիան Սիրիայի Ալեքսանդրետի սանջակի սեփականացումը դեռ 1936 թ-ից համարում էր իր արտաքին քաղաքականության առաջնագույն խնդիրներից մեկը, 1705 մի խնդիր, որ Քեմալի կառավարության պնդմամբ շարունակ բանակցությունների առարկա էր դառնում թուրքիայի և Սիրիայի մանդատային երկրի Ֆրանսիայի միջև: Ի վերջո, Փարիզը զիջեց՝ 1938 թ-ի հուլիսի 3-ին կնքված պայմանագրով՝ համաձայնելով սանջակի պառլամենտի պատգամավորական տեղերի կեսից ավելին հատկացնել թուրքերին և բացի այդ թուրքիային թույլատրել սանջակի հյուսիսում տեղակայել զինվորական ուժեր, որոնք թվով հավասար պետք է լինեին հարավում գտնվող Ֆրանսիական զորաբաժնին (2500 մարդ): Այդպիսով Սիրիան մեկընդմիջտ տանուլ տվեց այդ տարածքը: Շուտով սանջակը հռչակվեց որպես Հաթայ անունով մի նորանկախ պետություն, որը ևս մի քանի ամիս անց, 1939 թ-ի գարնանը միացվեց թուրքիային: 1706

Ավելորդ է ասել, թե այդ նոր «քաղաքական առևտուրը» որպիսի աղետ էր մարզում ապաստանած ավելի քան 35 000 հայերի համար, որոնք լքելով կամ չնչին գներով վաճառելով իրենց ունեցվածքը՝ խուճապահար սկսեցին փախչել դեպի Հալեպ և Լիբանան: 1707 Ինչ

1704. Kavoukdjian A., Aus Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1935, էջ 25-26: Դմն. Landwirtschaftlicher Bericht aus Kaja Punar für März u. April 1936, „Orient im Bild“, 1936, էջ 28: Դմն. Kavoukdjian A., Allerlei Besuch und Weihnachten in Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1938, էջ 9: Դմն. Demniz P. G., Ein Bericht von unserem landwirtschaftlichen Betrieb in Kaja Punar, „Orient im Bild“, 1939, էջ 4 և այլն:

1705. «Գլխավոր հարցը, որը ներկայումս մտահոգում է մեր ազգին,- նշվում էր Քեմալ աթաթուրքի 1936 թ-ի նոյեմբերի 1-ի հայտարարության մեջ.- Ալեքսանդրետի և Անտիոքի շրջանի ճակատագիրն է, որն իրականում մաքուր թուրքական շրջան է: Դա միակ հիմնահարցն է մեր և Ֆրանսիայի միջև, որի հետ բարեկամությանը մեծը մեծ նշանակություն ենք տալիս»: St'u Müller H., Orient-Missions-Freizeit in Potsdam, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 33:

1706. Անդ, էջ 33-34: Դմն. Meyer, Armenien..., էջ 169-170:

1707. Gaszczuk L., Die Sandjakfrage – neue Not für die Armenier!., „Orient im Bild“, 1938, էջ 33-34:

վերաբերում էր սանջակի հարավային սահմանագրին և հարևան՝ Քեսաբի շրջանի վարչական ենթակայության ներքո գտնվող Կայա-Փունարի կարգավիճակին, ապա այդ առթիվ թե Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի և թե Ա. Կավուբջյանի՝ գերմանական և սիրիական իշխանություններին ուղղված հարցումները շարունակ հավաստիացումներ էին ստանում, որ մտահոգվելու կարիք չկար, և որ որբանոցի տարածքը գտնվելով նախատեսվող սահմանից հարավ ընկած հատվածում՝ շարունակելու էր մնալ Սիրիայի տիրույթում:¹⁷⁰⁸ Այդ լավատեսությունը, սակայն, չարդարացավ: Որբանոցի ուժերով ծաղկուն այգեստանի վերածված այդ վայրը «չափազանց գրավիչ էր թուրքիայի ավտորժակը չզրգռելու համար»,¹⁷⁰⁹ և 1939 թ-ի հուլիսի սկզբին, երբ պարզ դարձավ, որ այն նույնպես պետք է հատկացվեր թուրքիային, որբանոցը հարկադրված էր իր բնավայրից հեռանալ:

Հաստատության շարժական գույքն ամբողջությամբ տեղափոխելու՝ Ա. Կավուբջյանի ջանքերը հաջողություն չունեցան: Կայա-Փունար ներխուժած թուրքական ջոկատներն արգելեցին քանդել կամ ապամոնտաժել տարածքի համար ստրատեգիական նշանակություն ունեցող խոշոր օբյեկտները, ինչպես օրինակ ջրհան կայանը, ջրազրծի խողովակները, մետաղյա շտեմարանները և այլն: Արգելվեց նաև Քեսաբից բեռնատար ավտոմեքենաներ բերել իրերը տեղափոխելու համար:¹⁷¹⁰ Փոխադրվեց միայն այն, ինչը թուրքական իշխանությունների կողմից թույլատրված տասնօրյա ժամանակամիջոցում հնարավոր էր ձիերով փոխադրել: Հուլիսի 22-ին տեղափոխումն ավարտված էր, և որբանոցի ողջ փրկված ունեցվածքը, ներառյալ անասնազխաքանակն ու սննդամթերքի պաշարները, փոխադրվել էին Կայա-Փունարից 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող սիրիական սահմանամերձ Եսկյորեն գյուղը, իսկ անձնակազմը ժամանակավորապես հանգրվանել էր Քեսաբում:¹⁷¹¹

Այդ ծանր պայմաններում որբանոցի ղեկավարությունն այլ ելք

1708. Fleischmann P., Was da draußen in Syrien vor sich ging, „Mittellungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1941, էջ 51:

1709. Demniz P. G., Auf der Flucht, „Orient im Bild“, 1939, էջ 37:

1710. Անդ, էջ 38:

1711. Անդ:

չէր տեսնում, քան ձեռք բերել մի նոր տարածք և ընկերության օգնությամբ ամեն բան դարձյալ սկսել սկզբից: Տեղական իշխանություններն իրենց հերթին ևս նրան խոստացան այդ նպատակով Լիբանանում մի հողակտոր հատկացնել,¹⁷¹² սակայն վերահաս աղետներն ի չիք դարձրեցին նաև այդ ծրագիրը: 1939 թ-ի սեպտեմբերի 1-ին ազդարարվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, որով Սիրիան որպես ֆրանսիական մանդատային տարածք Գերմանիայի համար դարձավ թըշնամական երկիր, և գերմանական ընկերությունների, այդ թվում նաև Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի հետագա գործունեությունն այնտեղ այլևս անհնար դարձավ: Ի կրումն դրա ամբողջովին խզվեց նաև ընկերության կապը մասնաճյուղերի հետ, որոնք հայտնվեցին կատարյալ մեկուսացման մեջ:

Որբանոցի աշխատակից Գ. Շնայդերը, որ 1938 թ-ի հոկտեմբերին մեկնելով Եվրոպա շրջիկ գեկուցումների միջոցով ձգտում էր Գերմանիայում, Անգլիայում և Շոտլանդիայում նոր բարեկամներ հավաքագրել,¹⁷¹³ վերադարձավ այն ժամանակ, երբ հաստատությունը Կայա-Փունարից տեղափոխվել էր: Օգոստոսի 3-ին հասնելով արդեն թուրքիային հանձնված Անթակիա (Անտիոք) քաղաքը՝ նա փորձեց մեկնել Քեսաբ այնտեղ իր գործընկերներին միանալու համար: Այդ, սակայն, նրան չթույլատրվեց: Անտիոքում յոթ շաբաթ մնալով խիստ հսկողության ներքո և միայն մի հայ բարեկամի միջոցով ազատվելով ոստիկանության կողմից իրեն վերագրվող լրտեսության մեղադրանքից՝ նա սեպտեմբերի վերջին կարողացավ ծանր փորձությունների գնով վերադառնալ Գերմանիա:¹⁷¹⁴

Ինչ վերաբերում էր որբանոցին և նրա մյուս աշխատակիցներին, ապա հաստատության ունեցվածքը պատերազմի բռնկումից հետո կալանվեց, իսկ Ա. Կավուբջյանն ու Դեմնից ամուսինները սեպտեմբերի 3-ին ձերբակալվելով տեղափոխվեցին Լաթակիա: Այնուհետև Պաուլ Դեմնիցը ուղարկվեց Բեյրութ՝ միանալով այնտեղ ներկայված գերմանացիների խումբին,¹⁷¹⁵ իսկ նրա կինը, նմանապես ներկայման ենթարկվելով, ուղարկվեց Սիրիայի Իդլիբ բնակավայրը, սակայն ծննանն այնտեղ հիվանդանալով

1712. Schneider G., Halbmond über dem Kreuz, անդ, էջ 42:

1713. St'u Aus Mission und Kirche, „Orient im Bild“, 1938, էջ 48:

1714. Schneider G., Halbmond über dem Kreuz, „Orient im Bild“, 1939, էջ 41-42:

1715. Fleischmann P., Was da draußen in Syrien vor sich ging, „Mittellungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1941, էջ 51:

տիֆով՝ տեղափոխվեց Լաթակիայի հիվանդանոցը, որտեղ 1 ամիս մնալուց հետո Հալեպի հիշյալ բժշկի՝ դո. Ալթունյանի միջնորդությամբ ներկայման ժամանամակիջոցում բնակություն հաստատեց նրա տանը:¹⁷¹⁶

Փոքր-ինչ այլ էր Ա. Կավուբջյանի ճակատագիրը: Այն հանգամանքը, որ նա սիրիական քաղաքացիություն ուներ, օգնեց նրան սեպտեմբերի 29-ին կալանքից ազատվել և մեկնել Քեսաբ, որտեղ նա հույս ուներ ետ ստանալ իր անձնական իրերը և որբանոցի ունեցվածքը:¹⁷¹⁷ Իշխանությունները նրան այդ ջրույլատրեցին, և ծայր առան գանգատարկումների և բողոքների երկարատև, հոգեմաշ ամիսները: Որբանոցի տնօրենը ստիպված եղավ մեկնել Հալեպ, իսկ այնուհետև նաև Բեյրութ այնտեղ գտնվող վերահաս մարմիններին իր բողոքները ներկայացնելու համար, սակայն ապարդյուն:¹⁷¹⁸ Ի վերջո, 1940 թ-ի մարտի վերջին նա տեղեկացավ, որ Սիրիայի ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարը կարգադրել էր որբանոցը լուծարել, իսկ որբանոցապատկան գույքը վաճառել:¹⁷¹⁹ Նորից ճանապարհվելով Հալեպ, այնտեղ ծեռք բերելով Քեսաբի կառավարչին ներկայանալու իրավունք և դարձյալ մեկնելով Քեսաբ՝ նա երկարատև բանակցություններից հետո կարողացավ ետ ստանալ միայն իր անձնական իրերը:¹⁷²⁰

Ա. Կավուբջյանը հնարավորություն ստացավ որբանոցի ունեցվածքի խնդրով զբաղվել միայն 1940 թ-ի օգոստոսի սկզբին, Սիրիայում պատերազմական իրադրությունն ավարտվելուց հետո: Չնայած նրա բողոքների հիման վրա Հալեպից կարգադրվեց որբանոցի ունեցվածքը վերադարձնել նրան, սակայն այն իրականում այլևս գոյություն չուներ, քանի որ ողջ գույքը, ներառյալ անասնազվաքանակը և նույնիսկ անասնակերն ու երեխաների սննդի պաշարները վաճառվել էին, իսկ այն, ինչ չէր վաճառվել, թալանվել էր Եսկյորեն գյու-

1716. Անդ, Զմն. Von den Stationen, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 36:

1717. Fleischmann P., Was da draußen in Syrien vor sich ging, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1941, էջ 51:

1718. Անդ:

1719. Անդ:

1720. Անդ: Երկար ժամանակ մնալով անխնամ և բարձիթողի վիճակում՝ դրանք հիմնականում դարձել էին անպիտան: Տիկին Դեմնիցը ևս կարողացավ ետ ստանալ իր իրերը, որոնք նմանապես մեծ մասամբ արդեն խոտանելի էին: Անդ:

ղի մահմեդական բնակիչների կողմից:¹⁷²¹ Նվազել էր նաև Քեսաբում մնացած որբանոցի երեխաների թիվը: Ա. Կավուբջյանն իր 1940 թ-ի օգոստոսի այցելության ժամանակ այնտեղ գտավ նրանցից միայն 14-ին:¹⁷²² Մյուսները մասամբ տեղափոխվել էին իրենց ազգականների մոտ և մասամբ վաղաժամկետ անցել ինքնուրույն գոյության:

Կողոպտված ունեցվածքի վերադարձման կամ հատուցման տնօրենի բոլոր պահանջներն անցան ապարդյուն,¹⁷²³ ուստի նրան այլ ելք չէր մնում. քան Քեսաբում մնացած որբերին տեղափոխել Անթիլիասի կաթողիկոսարանին պատկանող՝ Բեյրութի որբանոցը¹⁷²⁴ և սեպտեմբերին, երբ Ֆրանսիայի հետ զինադադարի կնքումից հետո: Դեմնից ամուսիններն արդեն վերադարձել էին Գերմանիա, օգտվելով մի բարեպատեհ հնարավորությունից, նույնպես մեկնել այնտեղ:¹⁷²⁵

Ինչ վերաբերում է Հալեպի մասնաճյուղին, ապա տեղեկությունները, ցավոք, չափազանց կցկտուր են, քանի որ պատերազմի բռնկումից հետո Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն այլևս Հալեպի իր աշխատակիցների հետ անմիջական կապ ստեղծելու հնարավորություն չուներ: Ընկերությունը 1939 թ-ի սեպտեմբերից զրկվեց նաև ապրանքային առաքումներ կատարելու հնարավորությունից, և չնայած դրան, դեղորայքի վերջին առաքումն այնքան առատ էր եղել, որ, ինչպես նշվում էր Լ. Գազուկի կողմից դանիացի

1721. Անդ, էջ 51-52: Որբանոցի ունեցվածքը վաճառվել էր չնչին գներով, ընդ որում որպես գնորդներ հիմնականում հանդես էին եկել աճուրդն իրականացնող պաշտոնյաները: «300 այծերը, բացառությամբ 30-ի, անհետացել էին, նշվում էր այդ առթիվ հետագայում հրապարակված տեղեկագրերից մեկում: - 150 հավերից ոչ մեկը չէր մնացել: Խոզերն այն կարգով էին աճուրդի հանվել, որ աճուրդն իրականացնող պաշտոնյան և գնորդը միևնույն անձն էին: 17 եգները վաճառվել էին 15 սիրիական ֆունտով (մոտ 49 մարկ): 7 կովերը արգելակալանքի վարիչը և նրա ընկերները բաժանել էին իրար մեջ: Չիերը վաճառվել էին 6 սիրիական ֆունտով. մի գումար, որով կարելի էր միայն մի սագ գնել... Նույնը տեղի էր ունեցել անասնակերի, երեխաների սննդամթերքի, կտորեղենի և կոշիկապարանոցի կաշվի հետ: Չքացել էին նաև կարի մեքենաները...»: Անդ:

1722. Անդ, էջ 52:

1723. Անդ:

1724. Տե՛ս Von den Stationen, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 36:

1725. Fleischmann P., Unseren Freunden, Geschäftsbericht 1940/1941 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, էջ 2:

բարեկամներին ուղարկված վերջին տեղեկություններից մեկում, հնարավորություն էր ընձեռել երեխաների և ունեզուրկ հայ բնակչության բուժ-սպասարկումն անընդմեջ շարունակել նաև 1939-40 թթ. ծնունդն ընթացքում: 1726 Այդպիսով Հալեպում Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի երկարամյա հայանվեր գործունեությունը հասավ իր հարկադրյալ ավարտին: Հակառակ հետազայում գործադրված ջանքերին. մասնաճյուղի հետ կապն սյլևա չվերականգնվեց, և փաստորեն այլ բան չէր մնում, քան սպասել իրադրության դրական տեղաշարժերի և հուսալ, որ Լ. Գազչուկը հայերի՝ ոչ գերմանացի բարեկամների օգնությամբ կշարունակեր աշխատանքները: 1727

5.3. Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ն երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին

Իր հայանվեր առաքելությանը հավատարիմ մնալու՝ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի վճռականությունը չսասանվեց նույնիսկ պատերազմի բռնկումից և մասնաճյուղերի հետ հաղորդակցության հարկադիր խզումից հետո: «Մենք այլևս ոչինչ չենք կարող դուրս ուղարկել, ոչ փող, ոչ ապրանքներ, գրում էր Պ. Ֆլայշմանը 1939 թ-ի հոկտեմբերին:»

1726. Sten Von unseren Stationen, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 6:

1727. Այդ հույսերն, անշուշտ, անհիմն չէին, քանի որ, չնայած Գերմանիայի կողմից 1940 թ. ապրիլի 9-ին Դանիայի նվաճումից հետո մասնաճյուղը զրկվեց նաև դանիացի բարեկամների աջակցությունից, այնուամենայնիվ, ինչպես թույլ են տալիս կռահել շվեյցարական արքյուրներում պահպանված թուղիկ տեղեկությունները, Լ. Գազչուկը, Մ. Մելքոնյանն ու նրանց աշխատակիցները Հալեպում իրենց գործունեությունը չեն դադարեցրել, և այն շվեյցարացի բարեկամների հետ համագործակցության պայմաններում, թեկուզև սահմանափակ միջոցներով ու ծավալներով, հնարավոր է եղել շարունակել նույնիսկ պատերազմի տարիներին: Sten Meyer K., Armenien..., էջ 173-175: Ցավոք, սակայն, մասնաճյուղի գործունեության և նրա աշխատակիցների հետագա ճակատագրի վերաբերյալ այլ, ավելի մանրամասն տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

...Մեզնից ոչ ոք չգիտի, թե ինչ կբերեն գալիք օրերն ու շաբաթները: Մենք գիտենք, սակայն, մի բան. մենք նրանցից չենք, ովքեր նահանջում են: Դարծյալ անհայրենիք դարձած երեխաների համար կատարվող բարեսիրական գործը մեզ համար մնում է որպես թանկագին կտակ: Արդյոք շուտով հնարավոր դառնա՞ որսի հետ կապը վերականգնել, արդյոք հայ ժողովրդի ոչ գերմանացի բարեկամներին կհաջողվի՞ Սիրիայում գտնվող մեր երեխաներին և նրանց խնամողներին մոտ ժամանակահատվածում օգնել... Այդ և դրա հետ կապված շատ այլ հարցեր մեզ անհայտ են, սակայն մենք չենք վախենում, եթե նույնիսկ աշխարհը կործանվի, և լեռները սուզվեն ծովի մեջ... 1728

Ստեղծված իրավիճակում բնականաբար Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի հիմնական խնդիրը պետք է դառնար բարեկամների հետ կապի պահպանումն իբրև ապագայում օգնության աշխատանքների վերսկսման հիմնական նախադրյալ: Ուստի պատահական չէ, որ ընկերության քարոզչական գործունեությունը բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակվեց: 1939 թ-ին շրջիկ զեկուցող Մյուլլերը մեծաքանակ շրջագայություններ կատարեց Հանովերում, Հոենոսի մարզում, Բավարիայում, Շվեդիայում և Սաքսոնիայում, որոնք արդյունավորվեցին բազմաթիվ հանդիպումներով և զեկուցումներով: 1729 Այդ առաջադրանքին լծվեցին նաև Մինկները և Շնայդերը, որոնք գործում էին համապատասխանաբար Պոմերնի և Սաքսոնիայի մարզերում: 1730 Տարվա ընթացքում նրանց կողմից սպասարկվեցին շուրջ 130 համայնքներ, և բացի այդ վաճառվեց նաև մեծաքանակ 530 մարկ արժողության գրականություն: 1731 Հասարակայնության հետ ամենամսյա հանդիպումներ էին կազմակերպվում նաև ընկերության գրասենյակում, որտեղ զեկուցումներով հանդես էին գալիս Պ. Ֆլայշմանը, Գ. Շնայդերը, պաստոր Կյուլենը և այլ աշխատակիցներ ու բարեկամներ: 1732

Իրադրությունը, սակայն, շարունակ ավելի աննպաստ էր դառնում

1728. Fleischmann P., Gott sitzt im Regimente, „Orient im Bild“, 1939, էջ 37:
1729. Fleischmann P., Jahresbericht 1939 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 23:

1730. Անդ:

1731. Անդ, էջ 23-24:

1732. Անդ, էջ 24:

նաև քարոզչության վարման համար: 1939 թ-ի աշնանը երևան եկան քղթի օգտագործման առաջին պետական սահմանափակումները, որոնցով փաստորեն անհնար դարձավ թե Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի և թե մյուս ընկերությունների պարբերականների հետագա գոյությունը: Ծայր առավ քույր ամսագրերի և թերթերի միաձուլման մի ընդհանուր գործընթաց, որից չկարողացավ խուսափել նաև «Der Orient»-ը: Չուվելով երեք այլ գիտական ամսագրերի՝ այն նրանց հետ միասին վերածվեց մի միասնական պարբերականի:¹⁷³³ Ինչ վերաբերում էր «Orient im Bild»-ին, ապա ընկերությունը բարեկամների հետ կապը գեթ մասնակիորեն պահպանելու համար վճռեց 1940 թ-ից այն ժամանակավորապես փոխարինել մի փոքրիկ պարբերականով, որի լույսընծայումը նշված սահմանափակումներով չէր կարող խոչընդոտվել:

1939 թ-ի դեկտեմբերին լույս տեսավ «Orient im Bild»-ի վերջին համարը, որտեղ ընկերությունը դարձյալ հավաստում էր, հակառակ իրադրության բոլոր շրջադարձերին, իր գործունեությանը և սկզբունքներին հետադուր ևս հավատարիմ մնալու իր անխախտ վճռականությունը. «Մեր գործը երբեք հանգամանքներից կախման մեջ չի լինի. - գրում էր այնտեղ Պ. Ֆլայշմանը: - ... Մենք ձեզ չենք լքի, սիրելի երեխաներ, նաև այս ժամին, երբ պատերազմը դարձյալ ձեր և մեր միջև բոլոր կամուրջները քանդել է, և դեռ չենք տեսնում, թե ինչպես պետք է դեպի ձեզ ճանապարհ գտնենք: Մենք մեր գործն այժմ ևս հանձնարարել ենք Նրան, որն ասել է. Ով իմ անունից մի այսպիսի երեխա ընդունի, նա կընդունի ինձ: ... Պատերազմը կարող է շատ մեծ արժեքներ ոչնչացնել, նաև շատ երիտասարդ կյանքեր, սակայն նրա մոլեգնությունն անզոր է մի սրբազան իշխանության հանդեպ. սիրո իշխանության, որն առանց հաշվի առնելու մարդկանց և ժողովուրդներին միմյանցից բաժանող արգելագծերը՝ իր ճանապարհն է գտնում դեպի բոլոր զրկվածները: ... Աստված Մեր է!»:¹⁷³⁴

Նույն ներշնչանքով և վճռականությամբ էր հատկանշվում նաև 1940 թ-ի սկզբից հրատարակվող փոքրիկ պարբերականը, որ կրում էր «Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!» («Տեղեկություններ մեր անդամներին և բարեկամներին») վերնագիրը: «Տերը, որի ծառայության մեջ մենք մեզ գիտակցում ենք, մեզ չի լքի, - նշված էր նրա առաջին

1733. Անդ:

1734. Fleischmann P., Gott ist Liebe, „Orient im Bild“, 1939, էջ 41:

համարում: - ... Եվ մենք նրանցից չենք, ովքեր նահանջում են: ... Մենք չենք հոգնի... Խոչընդոտները մեծ են, մասամբ շատ մեծ: Սակայն ավելի մեծ, քան բոլոր խոչընդոտները, Նա է, որի հանձնարարությամբ և անունով մենք գործում ենք: Եվ Նա այս մեծ խավարի մեջ մեզ ձայնում է. Դուք աշխարհի լույսն եք»:¹⁷³⁵

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ին ուղղված պատերազմի անողոք մարտահրավերները, սակայն, շարունակվում էին սպառնալով ամբողջովին կազմալուծել ընկերությունն ու նրա գործունեությունը: 1939 թ-ի վերջին ռազմաճակատ ուղարկվեց գրասենյակի ղեկավար Է. Մինկները, իսկ այնուհետև նաև հոգաբարձության անդամներ Դ. Գ. Կորսեպիուսը և Պֆանշմիդտը:¹⁷³⁶ 1940 թ-ի մայիսին զորակոչվեց նաև ընկերության գրավաճառ Յ. Նուբցենը:¹⁷³⁷ 1940 թ-ի մայիսի 25-ին, 78 տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց ընկերության փոխնախագահ Ա. Վեկեսերը:¹⁷³⁸ Նույն տարվա դեկտեմբերին ճակատ ուղարկվեց նաև գրասենյակի աշխատակից Գ. Շնայդերը, իսկ 1941 թ-ի հուլիսին նրան հետևեց շրջիկ զեկուցող Դ. Սյուլերը, որը մինչ այդ եռանդուն կերպով շարունակում էր ընկերության աշխատանքների պրոպագանդման և բարեկամների հավաքագրման գործը:¹⁷³⁹ Ի լրումն այդ ամենի, 1941 թ-ի փետրվարից արգելվեց նաև ընկերության վերջին «Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!» պարբերականի հրատարակությունը, որով ամբողջովին խզվեց առանց այն էլ կազմալուծված պարբերական տեղեկատվական կապը բարեկամների հետ:

Ստեղծված իրավիճակում Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի գործունեությունն ամբողջովին կաթվածահար կլիներ, եթե 1941 թ-ին բարեկամ շրջաններից հայ ժողովրդի երկու նվիրյալներ՝ օր. Վալցը և պաստո-

1735. Fleischmann P., „Ihr seid das Licht der Welt“, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 2-3:

1736. Տե՛ս Aus der Heimatarbeit, անդ, էջ 7: Դ. Գ. Կորսեպիուսը 1941 թ-ի նոյեմբերի 8-ին, 32 տարեկան հասակում զոհվեց Դոնի Ռոստովի վրա կատարված մի հարձակման ժամանակ: Տե՛ս „Geschäftsbericht 1940/41...“, էջ 6:

1737. Fleischmann P., Unseren Freunden!, „Geschäftsbericht 1940/41...“, էջ 1: 1738. Տե՛ս Albert Weckesser, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 36:

1739. Fleischmann P., Unseren Freunden!, „Geschäftsbericht 1940/41...“, էջ 1: Դմնտ. Fleischmann P., Aus dem Heimatdienst, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1941, էջ 56:

րուհի Շնայդերը չստանձնեին գրասենյակային աշխատանքները վարելու և այդպիսով բացակա այրերին գեթ մասնակի փոխարինելու պարտականությունը: 1740 Մեծ օգնություն դարձավ նաև Ա. Կավուքչյանը, որ վերադառնալով Գերմանիա դարձյալ մտավ ընկերության ծառայության մեջ: Պարբերականների արգելման պայմաններում բարեկամների հետ հաղորդակցության պահպանման միակ հնարավորությունը շրջիկ զեկուցումներն էին, որոնց և նպատակաուղղվեց Ա. Կավուքչյանի գործունեությունը: 1941 թ-ի սեպտեմբերին Բեռլինի, հոկտեմբերին Սաքսոնիայի, նոյեմբերին և դեկտեմբերին Բավարիայի երկրամասի համայնքների հետ նրա ունեցած տեղեկատվական հանդիպումները զգալի հաջողություն ունեցան նպաստելով հայանվեր տրամադրությունների և բարեկամների հետ ընկերության ունեցած գործուն կապերի պահպանմանը: 1741

Այդ նպատակին էին ծառայում նաև Պոտսդամի գրասենյակում 1941 թ-ին պարբերաբար շարունակվող ամենամսյա հավաքույթները, 1742 ինչպես և 1940 և 1941 թթ. կազմակերպված երկու համաժողովները, որոնք կրում էին «Studienfreizeit» անվանումը, և որոնց թեմատիկ մեծ ընդգրկմամբ հատկանշվող զեկուցումներին ու քննարկումներին մասնակցում էին նաև բազմաթիվ բարեկամներ: Առաջին 1940 թ-ի հունիսի 3-5-ը կայացած համաժողովում Հայաստանին և հայ ժողովրդին նվիրված ելույթների թվում առանձնահատուկ հետաքրքրություն հարուցեց հատկապես պրոֆ. Յաշկեի «Սանջակի քաղաքական նշանակությունը և հայերի զրկանքները» թեմայով զեկուցումը, իսկ երկրորդ 1941 թ-ի հունիսի 10-12-ը կայացած համաժողովում՝ դր. Պ. Ռոհրբախի «Հայաստանը նախկինում և այժմ» ծավալուն զեկուցումը: 1743

1740. Fleischmann P., Unseren Freunden!, „Geschäftsbericht 1940/41...“, էջ 1-2: 1741. «Նրա աշխատանքի նշանակությունը մեզ համար կարճ ժամանակում նկատելի դարձավ. գրում էր այդ առթիվ Պ. Ֆլայշմանը. ... ոչ միայն մեզ հոսող առատ նվիրատվություններով, այլև առաջին հերթին նրան զեկուցումների հրավիրող խնդրագրերով: Հիրավի, շատ մեծ է տարբերությունն այն հարցում, թե զեկուցողն իր կարդացածը կամ լսածն է պատմում, թե՞ այն, ինչը նրա կյանքի մի հատվածը կամ ավելին, նրա կյանքի բովանդակությունն է»: Անդ, էջ 2:

1742. Անդ, էջ 3:

1743. Müller H., Orient-Missions-Freizeit in Potsdam, „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 33-34: Հմտ. Fleischmann P., Unseren Freunden!, „Geschäftsbericht 1940/41...“, էջ 4-5:

Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կողմից փաստորեն արվում էր առավելագույնը խոչընդոտները հաղթահարելու և իրադրության դրական փոփոխությունների դեպքում օգնության աշխատանքների մեկնարկումը վերստին հնարավոր դարձնելու համար, մինչդեռ ներկան շարունակ ավելի անողոք, իսկ ապագան՝ մթին ու անորոշ էր դառնում:

Վերոնշյալ համաժողովն ավանդական դարձնելու և Պոտսդամից զատ այն նաև այլ քաղաքներում կազմակերպելու ընկերության ծրագրերը 1744 ցավոք չիրականացան, և 1941 թ-ի միջոցառումը դատապարտված էր դառնալու վերջինը: Ի դերև ելան նաև արգելված ամսագրերի փոխարեն առանձին գրքույկով մի հողվածաշար հրատարակելու և բարեկամներին առաքելու հույսերը: Չնայած պրոպագանդայի նախարարությունից թույլտվությունը ստացվել էր, և «Արևելքի աշխարհից» վերնագիրը կրող՝ այդ գրքի շարվածքն ամբողջովին պատրաստ էր, սակայն հրատարակումը թղթի օգտագործումը սահմանափակող նոր որոշումների հետևանքով ձախողվեց: 1745 Ընկերությունը կարողացավ հրատարակել և բարեկամներին առաքել միայն մի փոքրիկ տեղեկագիր, որ կրում էր «Geschäftsbericht 1940/1941 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission» անվանումը, և որտեղ համառոտ ի մի էին բերվում նշված տարիների ձեռքբերումները:

Այդ իրավիճակում բնականաբար մեծ կարևորություն էր ձեռք բերում ընկերության գրախանութի գործունեությունը, որտեղ շարունակվում էր Տեմպել հրատարակչության հրատարակած գրքերի վաճառքը: 1940 թ-ին այն հասարակայնությանն առաջարկում էր ի թիվս այլ աշխատությունների դր. Յոհ. Լեփսիուսի «Գերմանիան և Հայաստանը...», «Հայ ժողովրդի մահուղին» և Բ. Միլխտոնյանի «Զրույցներ մի հայ քրիստոնյայի հետ» աշխատությունները, 1746 իսկ 1941 թ-ի փետրվարին, երբ Լեփսիուսի աշխատություններն արդեն սպառված էին, վաճառքի էին հանվել Մ. Քրիշչյանի «Գերմանիան և հայերի բնաջնջումը» և Պ. Ֆլայշմանի «Առաքելական ծառայություն մի քրիստոնյա նահատակ ժողովրդի համար» գրքերը: 1747

1744. Անդ, էջ 5:

1745. Անդ, էջ 5-6:

1746. Sb'u Nachrichten der Missionshandlung, „Mittellungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, 1940, էջ 44:

1747. Sb'u Unsere Buchhandlung, „Geschäftsbericht 1940/1941...“, էջ 7:

ՉԼՈՒՄ ԵՐՐՐԲՐ

Պայքարն ու մաքառումները շարունակվեցին նաև հետագայում... նույն վճռակաճությամբ, սակայն շարունակ ավելի տկարացող ուժեքով: 1942 թ-ը սկսվեց առանց Ա. Կավուբյանի աշխատակցության, 1748 և իր հնարավորությունների ներածին չափով շրջիկ գեկուցողի պարտականություններին լծվեց նաև ընկերության նախագահ Պ. Ֆլայշմանը: Նշված տարիներին Դր. Լեփսիուսի գործունեությունը հատկանշավում էր մի կողմից բարեկամների հետ հաղորդակցության այլընտրանքային ուղիների որոնման և մյուս կողմից նոր համալրումների ջանքերով, որոնք վկայում էին ստեղծված ծանր իրադրությունում ևս չնահանջելու ընկերության հաստատակամությունը: Այդ ջանքերը որոշակիորեն արդյունավորվեցին, երբ 1942 թ-ից ընդլայնվեցին նամակագրական կապերը ընկերության և նրա բարեկամների միջև, իսկ 1943 թ-ին հոգաբարձության կազմում ընտրվեց դր. Յոհ. Լեփսիուսի դուստրը օր. Վիլլա Լեփսիուսը: 1749

1943 թ-ին հրապարակվեց և բարեկամներին առաքվեց նաև «Geschäftsbericht 1942/1943 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission» անվանումը կրող մի փոքրիկ տեղեկագիր, որը ոչ միայն վերջին երկու տարիների հաշվետվություն էր, այլև ընկերության կեստարյա առաքելության գնահատում և այդ առաքելությանը այդուհետ ևս հավատարիմ մնալու հավաստագիր. «Մենք չգիտենք, թե դրսում Սիրիայում, իրադրությունն ինչպես է կերպավորվելու,- նշված էր տեղեկագրում:- Այն, թե մենք երբ և ինչպես կկարողանանք աշխատանքը վերսկսել, կախված է պատերազմի ելքից: Մենք, սակայն, մեզ հետ դեպի անորոշ ապագա ենք տանում մի Երրորդություն. բազում դժբախտ մանուկների զրկանք-

1748. Ա. Կավուբյանի բացակայության պատճառների կամ նրա ճակատագրի վերաբերյալ, ցավոք, տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

1749. Տես *Geschäftsbericht 1942/1943 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission*: Վ. Լեփսիուսը ծնվել է 1907 թ-ի մայիսի 14-ին Բեռլին-Լիխտերֆելդում: 1916-19 թթ. ծնողների հետ մեկնել է Գոլանդիա: Ստացել է կազմարարի կրթություն, իսկ այնուհետև ավարտել Բեռլինի սոցիալական իգական դպրոցը՝ ստանալով երիտասարդական բարեգործական աշխատանքների կազմակերպչի մասնագիտություն: Աշխատակցել է մի շարք երիտասարդական և կրոնական բարեխնամ կազմակերպությունների: 1959 թ-ից տեղափոխվելով Կասել՝ այնտեղ որպես Կանանց միության նախագահ իր ներդրումն է բերել Սպիտակ Խաչի պարբերական մամուլի հրատարակության և թղթագրական աշխատանքներին: Այժմ ապրում է Նիստոնում (Կասելի մոտ): Տես *Lepsius M. R., Die Nachkommen...*, էջ 149:

ներից և կործանումից փրկած լինելու ուրախ գիտակցությունը, երկրորդ, այնտեղ դրսում, գերմանական սիրո և զոհաբերության հուշարձան կառուցած լինելու գիտակցությունը: Կարող են մեզ գերմանացիներիս, նաև մեր քրիստոնեությունը պախաբակել, բայց սիրո այդ ծառայությունն անպատճառ կարժևորվի: Եվ վերջապես, երրորդ՝ ինչ էլ որ ապագան մեզ բերի, այդ առաքելությանը հավատարիմ մնալու վճիռը, քանի որ դա համահունչ է Նրա ոգուն, որն ասել է. «Ես քաղցած էի, դուք ինձ կերակրեցիք, ես ծարավ էի, դուք ինձ ջուր տվեցիք...»: Եթե հիշենք քրդերի ճամբարներից հայ կանանց և երեխաների ազատագրումը, ապա Զիսուսի այդ խոսքը բառ առ բառ ուղեկից է եղել մեր գործունեությունը: Այդ մեզ թույլ է տալիս, չնայած բոլոր զրկանքներին և անորոշությանը, մնալ ուրախ և երախտապարտ...»: 1750

Տեղեկագիրը դարձավ Դր. Լեփսիուսի ԳԱԱ-ի կեստարյա գոյության և անխոնջ հայամվեր գործունեության վերջին արգասիքը: Պատերազմում տեղի ունեցած մեծ բեկման, Գերմանիայի մեծացող ռազմական անհաջողությունների և երկրում ուժգնացող սոցիալ-տրնտեսական ճգնաժամի պայմաններում ընկերությունը 1943 թ-ից այլևս չկարողացավ իր գոյամարտը շարունակել և ծուլվեց Բեռլինի ավետարանական միսիոներական ընկերությանը:

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵՒ «Որբերի և այրիների» գաղութը Զալեպում

1750. Տես „Geschäftsbericht 1942/1943...“:

ՎԵՐՁՆԵՐ

Դր. Յոհ. Լեփսիուսը ստեղծեց քրիստոնեական մարդասիրության և բարեգործության հզոր ավանդույթներ՝ դառնալով մարդկային կարիքների և զոկանքների հանդեպ սիրո, հավատի և անդուլ տքնանքի աստվածային պատգամի իրական հետևորդը: Որբախնամ, արտադրական, բժշկական և կրթական բազմաբնույթ աշխատանքների ծավալմամբ նա իր ընկերության հետ միասին անգերագնահատելի ներդրում ունեցավ համիդյան կոտորածների վերքերի սպիացման. Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայության բեկորների փրկության և վերընծուղման հարցում միաժամանակ դառնալով հայ ժողովրդի ծայրն ու դատապաշտպանը ոչ միայն Գերմանիայում, այլև աշխարհի այն բոլոր ատյաններում, որտեղ հայկական հարցը դեռևս բաբախում էր: Բավական է նշել, որ 1897-1913 թվականների ընթացքում ընկերությունը կարողացավ հայթայթել և իրացնել 3, 5 միլիոն, 1914-21 թվականներին 1,7 միլիոն, իսկ 1924-38 թվականներին շուրջ 2 միլիոն մարկ գումար:¹⁷⁵¹ Եթե հիշենք, օրինակ, որ յուրաքանչյուր որբ երեխայի տարեկան խնամքի համար ծախսվում էր 100, իսկ ամենաթանկ տարիներին՝ 160-180 մարկ, ապա պարզ կդառնա, թե որքան մեծ էր ներդրված կապիտալը, և որքան ծավալուն կատարված աշխատանքները: Թե այդ առաքելությունն ինչպիսի խոչընդոտների հարթահարման գնով պետք է իրագործվեր, կարող է ակներև դառնալ, եթե նկատի առնենք այն քաղաքական իրադրությունն ու զարգացումները, որոնցում հայտնվեց հայ ժողովուրդը 19-րդ դարի վերջին տասնամյակին և 20-րդ դարի առաջին քառորդին: Աներևակայելի ջանքերի պարբերական մամուլի, հողավածների, ուղեգրությունների և այլ աշխատությունների հրատարակման, հավաքությունների, շրջիկ զեկուցումների կազմակերպման, թռուցիկների և շրջաբերականների տարածման, նամակագրության, կարծ ասած բացահայտ և ընդհատակյա քարոզչության բոլոր հնարավոր միջոցների օգտագործմամբ Լեփսիուսն ու իր ընկերությունն այնուամենայնիվ կարողացան դիմակայել թուրք-գերմանական ռազմաքաղաքական դաշինքի

1751. Տե՛ս ընկերության պարբերականներում ներկայացված ամենամյա տարեկան հաշվետվությունները: Վերոնշյալ տվյալներում, ի դեպ, 1922-23 թթ. եկամուտները ներառված չեն, քանի որ այդ տարիներին գերմանական դրամն արժեզրկման գործընթացում էր: Ըստ այդմ ընկերությունը 1922 թ-ին ունեցել է 3 376 502, 48, իսկ 1923 թ-ին 850 134 947 254 510, 21 մարկ եկամուտ:

մարտահրավերներին. ճեղքել Դայաստանի շուրջ ստեղծված լրատվական շրջափակումը և հասարակայնությանն իրազեկելով ճշմարտությունը՝ ապահովել նաև նրա տևական ու գործուն մասնակցությունն օգնության աշխատանքներին: Ի հայտ եկավ բարեգործների և նվիրատուների մի հոծ բազմություն տասնամյակներ շարունակ վիթխարածավալ նյութական աջակցություն ցուցաբերելով Լեփսիուսի և նրա ընկերության հայանվեր նախածեռնություններին: Ասպարեզ եկան նաև բազում անձնագրի անհատներ, որոնք մեկնելով «առաջին ծակատ» տևականորեն, իսկ շատերը նույնիսկ ցմահ նվիրվեցին հայ ժողովրդի վերքերի ամոքմանն ու նրա որբ, անօգնական զավակների փրկության գործին:

Չգտելով օգնության հասնել վտանգված ժողովրդի ըստ հնարավորին լայն շրջանների՝ ԳԱԱ-ն հիմնեց փրկարար մասնաճյուղերի մի ամբողջ ցանց՝ իր ներկայությունն ապահովելով ոչ միայն Արևմտյան Դայաստանում (Ռուսիա, Թալաս. Դիարբեքիր), այլև Դյուսիսային Պարսկաստանում (Խոյ) և Բուլղարիայում (Ռուսչուկ, Վառնա), որտեղ ծայրահեղ անմխթար վիճակում հանգրվանել էին տասնյակ հազարավոր փախստականներ: Անհնար է գերագնահատել այն նյութական և բարոյական աջակցությունը, որ հայությանը ցուցաբերվեց այդ բախտորոշ և ողբերգական իրադարձություններով լի ժամանակաշրջանում: Ընկերության հատկացրած օթևանի, խնամքի, բուժապաստարկման և աշխատատեղերի միջոցով համիդյան կոտորածները վերապրած բազմահազար որբեր և միայնակ այրիներ փրկվեցին մոլեգնող սովի և համաճարակների պայմաններում այլապես անխուսափելի թվացող մահից: Ընդ որում, հատկանշական է, որ ի տարբերություն ԴՕԳԱ-ի Ֆրանկֆուրտի կոմիտեի և Դայաստանում գործող մյուս գերմանական ու եվրոպական կազմակերպությունների, Լեփսիուսն ու իր գործընկերները հայության մեջ երբեք քարոզչական գործունեություն չվարեցին: Իրենց առաջադրանքը համարելով ոչ թե «ավետարանի քարոզումն, այլ ավետարանի պահանջների իրագործումը»՝ նրանք մինչև իսկ հարկադրված էին պարբերաբար սուր գաղափարապայքար ծավալել այդ վիճարկող կամ քննադատող հասարակական և եկեղեցական մտայնությունների դեմ:

Այստեղ կկամենայինք մեկ անգամ ևս ամփոփ անդրադառնալ այն արդեն բազմիցս ի հայտ եկած հարցին, թե որո՞նք էին Լեփսիուսի՝ այդօրինակ անշահախնդիր հայանվեր գործունեության հիմնական շարժառիթները: Որպես պատասխան սովորաբար վկայակոչվել է Լեփսիուսի «մեծ սերը»՝ հայ ժողովրդի հանդեպ. մի հիմնավորում, որը, սակայն, թերի և միակողմանի է իրականությունն արտացոլելու համար, քանի որ խնդիրն ուներ շատ ավելի բազմաշերտ և ընդգրկուն մոտիվներ:

Օգնության աշխատանքների մեկնարկման նախօրեին, ինչպես արդեն

պարզաբանվել է. Լեփսիուսը Յայաստանը դեռ բնավ չէր ճանաչում և, եթե չհաշվենք երկու հայերի, որոնց հետ նա որոշ չափով ծանոթ էր, ապա հայկական շրջանների հետ որևէ շփում չէր ունեցել: Յայ ժողովրդին օգնություն ցուցաբերելու նրա վճիռը պայմանավորված էր մի կողմից անասելի գրկանքների դեմ պայքարելու՝ մարդասիրական մղումներով, և մյուս կողմից Արևելքի հալածվող քրիստոնյաներին սատարելու՝ արդեն իսկ իսլամին «մարտահրավեր» նետած քրիստոնյա գործչի շահագրգռություններով:

«Մարդասպանների մեջ ընկած ժողովրդին» ցուցաբերվող «սամարացու ծառայությունը», սակայն, հայկական շրջանների հետ շփումների և համապատասխանաբար հայ ազգային ֆենոմենի ճանաչողության ընթացքում Լեփսիուսի և նրա աշխատակիցների համար կարճ ժամանակում վերածեց՝ Արևելքի և առհասարակ մարդկության ապագայի համար կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցող առաքելության, քանի որ ի դեմս հայ ժողովրդի նրանք հայտնագործեցին բացառիկ օժտվածության այն միակ կարող ներուժը, որ ի վիճակի էր ստանձնել և իրականացնել Արևելքի լուսավորման ու զարգացման գործը՝ դառնալով այնտեղ Գերմանիայի և Եվրոպայի հիմնական գործընկերը: «Պարսկաստանի և ասիական Թուրքիայի բացման և մշակութային զարգացման հարցում, ընդգծում էր ԳԱԱ-ի աշխատակիցը, - հայերը պետք է կատարեն գլխավոր դերը...»¹⁷⁵²

Ընկերության հրապարակախոսական հայեցակարգում մշտապես ընդգծվող այդ տեսադրույթից¹⁷⁵³ հայության համար սպանելիքներով և ողբերգություններով լի ժամանակաշրջանում ինքնին ածանցվում էր նաև հակադարձ հարցադրումը. մասնավորապես, թե որպիսի հետևանքներ կարող էր ունենալ հայ ժողովրդի հյուծման և ոչնչացման՝ թուրքական կառավարության քաղաքականությունը: Պատասխանը բնականաբար մեկն էր. Արևելքի և Առաջավոր Ասիայի երկրների զարգացման արգելակումն ու ի վերջո նաև «կործանումը»:

ԳԱԱ-ն, որպես կանոն, մշտապես առաջնորդվում էր հայ ժողովրդի այդ բացառիկ առաքելության հստակ գիտակցումով՝ իր «օգնության գործ»-ը համարելով նաև հայությանն այդ առաքելությանը նախապատրաստելու և դրա իրագործումը հնարավոր դարձնելու նախադրյալ և ձգտելով «Արևելքի

1752. „Der Christliche Orient“, 1913, էջ 100:

1753. «Յայ ժողովուրդը, - նշվում էր մեկ այլ հրապարակման մեջ, - անկասկած կարող է համարվել ողջ Առաջավոր Ասիայի ամենաաշխատասեր և մշակութապես ամենաուսակ ժողովուրդը...»: Անդ, 1913, էջ 220: «Նրանք միակ ժողովուրդն են, - գրում էր մեկ այլ ժամանակակից, - որն այս տարածաշրջանում իրեն դրսևորել է որպես մշակութային ժողովուրդ»: Անդ, 1908, էջ 117-118 և այլն:

ամենաօժտված ժողովրդին ապահովել այն դերը, որ վայել էր նրան»¹⁷⁵⁴

Մեծ մարդասերը և մտածողը չէր հանդուրժում պետական-քաղաքական և այլ շահերով պայմանավորված և ոչ մի արգելք: Նա պատրաստ էր իրաժարվել այն ամենից, ինչ նրան կարող էր խանգարել իր սկզբունքներից հավատարիմ մնալ... եկեղեցական ծառայությունից, անձնական ունեցվածքից և նույնիսկ, ինչպես արդեն լուսաբանվել է, իր վաղեմի այն գործընկերներից, ովքեր հայօգնության աշխատանքների համար ստեղծված առավել աննպաստ իրադրություններում նրան հետևելու քաջություն չունեցան:

Յայաստանի օգնության «գործը» բացահայտ և ընդհատակյա կերպով շարունակվեց մինչև իսկ առաջին աշխարհամարտի տարիներին, գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքի և գրաքննության խստագույն արգելքների պայմաններում, և չնայած քաղաքական շահերի ու բարոյականության հարկադիր սահմանազատման՝ այդ շրջափուլում շատերը բարոյալքում և նահանջ ապրեցին, սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի Լեփսիուսը, մինչև իսկ տարագրության և ծանրագույն գրկանքների գնով, իր հայանվեր առաքելությունը շարունակեր: «Իմ կյանքի շատ փորձառություններից ես կարողացա այն եզրակացությունը կատարել, - գրում էր նա իր կյանքի վերջալույսին, - որ երբեք վնասներ չես կրում. երբ պարզապես գործում ես ըստ քո համոզմունքի, և որ առանց մտահոգվելու ցանկացած «կյանքի գործ» կարող էս գոհաբերել, եթե ինքը քեզ հավատարիմ մնալու այլ ճանապարհ չես տեսնում»¹⁷⁵⁵

Այդ շրջանում նրանց գործունեությունը բնութագրվում էր մի կողմից հայ ժողովրդի բնաջնջումը կասեցնելու և այդ նպատակով Գերմանիայի կառավարությանն ակտիվ միջամտությունների դրդելու համար գերմանական ու եվրոպական ազդեցիկ հասարակական ուժերը համախմբելու, և մյուս կողմից՝ 1916 թ-ի վերջից Թուրքիայի մեծ քաղաքներում կուտակվող, աքսորը վերապրած բազմահազար հայ որբերին և կանանց գոյատևման պայմաններ ստեղծելու ջանքերով: Այդ ամենը պետք է կատարվեր մի իրադրությունում, երբ երկրում գրաքննության ուղեկցությամբ իր հաղթարշավն էր կատարում Յայկական հարցը պատերազմի ընթացքում լռության մատնելու պետական քարոզչությունը: Դաժան էր խղճին և բարոյականությանը ծառայող անհատի բախումը պետական քարոզչության պահանջներին համակերպված միջավայրի հետ: Նա առանձին ժամանակափուլերում հարկադրը-

1754. Der Orient, 1926, էջ 121:

1755. Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 105: Լեփսիուսն, այդ ասելով, նկատի ուներ նաև իր առաջին ընկերությանը՝ ԳԱԱ-ին, որին մինչև հայտնի պառակտումը նա սովորաբար անվանում էր իր «կյանքի գործը»:

ված էր նույնիսկ գրեթե միայնակ մնալ և Գերմանիայում սպառելով հասարակության իրազեկման բացահայտ և ընդհատակյա բոլոր հնարավորությունները մեկնել Գոլանդիա այնտեղ ավելի անկաշկանդ լինելու. հայերի արտերկրի բարեկամների հետ համագործակցության ուղիներ մշակելու, և վերջապես սեփական ընկերության վերակազմման միջոցով «օգնության գործը» կազմակերպական նոր հիմքերի վրա դնելու համար:

Անգերագնահատելի է այն վիթխարի ծառայությունն ու վաստակը, որ ունեցան Լեփսիուսն ու նրա հավատարիմ ընկերները աշխարհամարտի տարիներին և այնուհետև ևս հայ աքսորյալների դեռևս կենդանի մնացորդներին փրկելու և երիտթուրքերի ոճրագործությունները հրապարակայնորեն դատապարտելու հարցում:

Զինադադարից հետո, կարողանալով հաղթահարել Գերմանիայի տնտեսական ճգնաժամի սպառնալիքները, նա իր ընկերության հետ միասին շարունակեց փրկարար աշխատանքները, որոնք նախկին մասնաճյուղերի լուծարումից հետո վերակազմակերպվեցին արևմտահայության մնացորդների երկու մեծ հանգրվաններում՝ Սիրիայում և Լիբանանում: Ընդ որում, դրանք առանձին ոլորտներում սահմանափակված չէին, այլ նույնքան բազմաբնույթ ու բազմազան էին, որքան բազմազան էին նոր գրկանքները, որբանոցների հիմնում, մահմեդականների կողմից առևանգված երեխաների և կանանց ազատագրում, բուժսպասարկում, աշխատատեղերի ստեղծում, նյութական օգնություն չբավոր ընտանիքներին, բնակչինարարություն, աղքատախնամություն, նոր բնակավայրերի հիմնում, վերաբնակեցում... Այդ ամենին մշտապես ուղեկցում էր նաև մեկ այլ՝ հրապարակախոսական ճակատում Լեփսիուսի և նրա գործընկերների կողմից ծավալվող պայքարը, որի ընթացքում համաշխարհային հանրությանը ներկայացնելով Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների բուն պատկերը՝ նրանք ջանում էին զորավիգ լինել դարձյալ միջազգային քննարկումների առարկա դարձած՝ Հայկական հարցին:

Լեփսիուսն ի դեմս իր ընկերության ձևավորեց մի ամբողջ դպրոց, որն իր առաջնորդի մեծ գործը նրա վճռականությամբ և նվիրումով շարունակեց նաև նրա մահից հետո... նույնիսկ այնպիսի՝ վտանգաշատ և փակուղային թվացող ժամանակաշրջանում, երբ Գերմանիայում իշխանության գլուխ անցան նացիոնալ-սոցիալիստները, և համապատասխանաբար ի հայտ եկան բարեգործական ու միսիոներական կազմակերպությունների գործունեությունը կաշկանդող բազմաթիվ օրենսդրական արգելքները: Մինչև երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբն անընդմեջ զարգացվող համապարփակ օգնության աշխատանքներով, իսկ այնուհետև այդ աշխատանքների պահպանմանն ու շարունակմանը ձգտող անօրինակ մաքառումներով հատկանշվող ընկերության կեսդարյա տարեգրության պատմությունը, բնականաբար, ունի ոչ

միայն պատմագիտական, պատմաբանասիրական և մշակութաբանական մեծ նշանակություն... Ներկայումս, երբ Հայաստանի անկախացմամբ հնարավոր է դարձել քաղաքական կաշկանդումներից ձերբազատել հայոց պատմության առաջսոր դեռևս մութ մնացած էջերը, և Հայոց ցեղասպանության ու Հայկական հարցի արժարժումները դարձյալ թևակոխել են միջազգային օրակարգ, այն ձեռք է բերում նաև այժմեական քաղաքական մեծ հղմ-չեղություն:

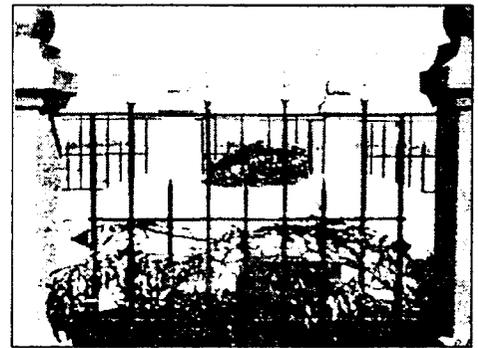

Խարր Պետրոս

ՅՈՒՆՆԵՍԿՕ-ԼԵՓՍԻՈՒՍԻ շիրիմը Ալուանոյում

ԿԱՐԵՆ ՅԵՊԵՏԻ շիրիմը Հալեպում

**ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԾԱՆԿ**

Արխիվային նյութեր

1. ՀՀ Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, Քաղվածքների ֆոնդ, ֆոնդ 102, գ. 40, քղթ. 56, 75:
2. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդ, քղթ. 18, վավ. 16, քղթ. 71, վավ. 276, քղթ. 167, վավ. 56:
3. Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg, z. Z. Franckeplatz 1, Haus 30, 06110 Halle, Postanschrift: 06099, Halle.
4. Nachlaß Martin Rade, Sig.: MS. 839. Archiv der Universitätsbibliothek Marburg (Nachlaß Rade). Philipps-Universität Marburg, Biegenstraße 10. D - 35032 Marburg.

Ինտերնետային փաստաթղթեր

Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, zusammengestellt und eingeleitet von Wolfgang Gust. Տե՛ս ինտերնետային ցանցում. <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>:

Փաստաթղթերի ժողովածուներ

- Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ և առաջարկով, Երևան, 1972:
- Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991:
- Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской

- Германии. Сборник под редакцией В. Микаеляна, Ереван, 1995.
- Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. М. Г. Нерсисяна, второе дополненное издание, Ереван, 1966.
- Германские источники о геноциде армян. Сборник документов и материалов в 2-х томах под редакцией С. С. Степаняна, т. 1, Ереван, 1991.
- Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919.
- Der grüne Tisch, Sammlung von Aktenstücken über die Gründe meines Austritts aus der Deutschen Orient-Mission, Herausgegeben von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1920.
- Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Hg. Lepsius, Johannes, Mendelssohn-Bartholdy, Albrecht, Thimme, Friedrich, Bd. 2, 9, 10, 12, 34, 38, Berlin, 1923-1927.
- A. Andonian. Documents officiels concernant les massacres Armeniens- Reproduction Photographique d'un grand nombre de documents. Paris, 1920.

Ուսումնասիրություններ և այլ գրականություն

- Արոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989:
- Ալեքսեյան Ի., Փափա Քիմցլեր եւ հայերը, Անթիլիաս, 1999:
- Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:
- Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:
- Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982,
- Ամֆիտատրով Մ., Եվրոպա և Հայաստան, Թիֆլիս, 1906:
- Անանուն Դ., Փորձության ժամին, «Գործ», 1917, ք. 1:
- Ավագյան Է., Ուրֆայի վերջին ահազանգը, Երևան, 1990:
- Արզումանյան Մ., Արեւիկայից վերածնունդ, Երևան, 1973:
- Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969:
- Նանսենը և Հայաստանը, Երևան, 1977:
- Արծրունի Գր., Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը, Թիֆլիս, 1894:
- Ատոմ, Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913:
- Բաղայան Խ., «Հայկական հարցը» Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում 1887 թ., Երևան, 1955:
- Բարխուդարյան Վ., Ոսկանյան Վ., Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978:

Բարսեղյան Լ., Միջազգային հանրությունը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:
 - Տեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, Երևան, 1999:
 - Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987), Երևան, 1999:
 - Ամերիկայի միացյալ նահանգները, հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը, Երևան, 2001:
 - Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000 թթ.), Երևան, 2001:
 Բարսեղով Յ., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Երևան, 1999:
 Բյուրատ Ս., Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը, Կ. Պոլիս, 1919:
 Գահուճեան Ե., Յուշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու հետագա իրադարձություններու մասին, Երևան, 1995:
 Գասպարյան Ե., Մեծ եղեռնը և Ֆրանսիան (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000:
 Գեղամյան Ե., Պատմության դասերը, Բաքու, 1915:
 Գևորգյան Հ., Նիկոլ Դուման, Երևան, 2001:
 Գուլյան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915:
 Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (հուշեր 1890-ին 1940), Փարիզ, 1947:
 Եղիայան Բ., Հայ կաթոլիկ և ավետարանական հարանվանության քաժանումը ԺԹ դարում, Անթիլիաս, 1971:
 Եսայան Ա., Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965:
 Զավեն Արքեպս., Պատրիարքական հուշերս. վավերագրեր և վկայություններ, Կահիրե, 1947:
 Զատիկյան Հ., Հայկական հարցը 1920 թ-ին և Սևրի պայմանագիրը: Տեսն Հայրենիք և ծառայություն, Երևան, 2001:
 Զոհրապ Գ., Հայ պատգամավորի մը հաշվետվությունը, Կ. Պոլիս, 1910:
 Էքարտ Բ., Ապրածս օրերը Ուրֆայում, Երևան, 1990:
 Թազվորյան Գ., Երազանքի ու տազնապանքի տարիներ 1908-1915, Կահիրե, 1961:
 Թեմիրյան Ա., Քեսապ (1906-1946), Բեյրութ, 1956:
 Թումայան Կ., Պատմություն Արևելյան խնդրի և առաջնորդ հայկական հարցի, հ. Ա-Բ., Լոնդոն, 1905:
 Ինճիկյան Հ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1989:
 Իշխանյան Բ., Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան,

Թիֆլիս, 1907:
 - Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսաքաղաքական փոխհարաբերությունները, Թիֆլիս, 1915:
 Լազյան Գ., Հայաստան եւ Հայ դատը, Երևան, 1991:
 Լեռ, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915:
 - Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1934:
 - Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:
 - Հայ հայրենիքը, Թիֆլիս, 1915:
 Լյուդ Ջ., Լյուդ Ջորջի հռչակավոր ճառը և հայկական խնդիրը անգլիական խորհրդարանին մեջ, Կ. Պոլիս, 1919:
 Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977:
 Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19-րդ դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980:
 - Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967:
 - Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 1-2, Երևան, 1982-1983:
 Համբարյան Ա., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979:
 - Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:
 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, Երևան, 1977:
 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980:
 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985:
 Հարությունյան Բ., «Աշխարհացոյցը» և յոթ Հայքերի խնդիրը, Երևան, 1997:
 Հարությունյան Ա., Ռուսական քանակի նահանգի և Վան-Վասպուրականի 1915 թ. մեծ գաղթի հարցի շուրջ, տեսն «Ժրան-Նամե», հ. 37, 2001, էջ 10-11:
 Հուշամատյան Մեծ Եղեռնի, Բեյրութ, 1965:
 Ղազարյան Խ. Բ., Բարենորոգչական նախաձեռնությունները հայ առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Էջմիածին, 1999:
 Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2001:
 Ղարիբջանյան Գ., Կարլ Լինկենխադը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը հայ ժողովրդի մասին, Երևան, 1971:

Մանուչարյան Հ., Հայ քաղաքագիտական մտքի պատմության պարբերացման հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», ք. 1, Երևան, 1999, էջ 61-69:

Մելիք-Կարազոյսյան Գ., Գերմանական օգնության ընկերությունը Տաճկահայաստանի համար, Թիֆլիս, 1901:

Մելիան զադե Ռիֆաթ, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938:

Միքայելյան Է., Հեղափոխականի մտքերը, Երևան, 1990:

Միքայելյան Վ., Գերմանացի դիվանագետները հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին, Երևան, 1997:

- Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում: Տես «1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը. Պատմության և պատմագրության հարցեր» եռլիստիկայի ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 21-35:

- Հովհաննես Լեփսիուս. քանկ և անմահ անուն, «Երկիր», 1998, ապր. 22-ի թող., էջ 7:

Մորգենթաու Հ., Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:

Մսրյան Ջ., 1915 թվի ցեղասպանությունը և օսմանյան արխիվները, Անթիլիաս, 994:

Յակովրտս Հ. Տաշեան Վ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներում համեմատ, Վիեննա, 1921:

Չերազ Մ., Թե ինչ չափեցանք Բեռլինի վեհաժողովեն, Կ. Պոլիս, 1878:

Չոպանյան Ա., Հայաստանը թուրքին լծի տակ, Բոստոն, 1918:

Պալասանյան Ս., Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895:

Պողոսյան Ս., Արևմտահայությունը ցեղասպանության շեմին, Երևան, 1997:

- Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988:

- Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան, 2000:

- Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:

- Պանթուրքիզմը երեկ և այսօր, Երևան, 1990:

- Պողոսյան, Կարո. Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 2000:

Ռաբրեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատոր, Թեհրան, 1982:

Սահակեան Ա., Գիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Բեյրութ, 1955:

Սահակյան Ռ., Խուրավերդյան Կ., Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 1995:

Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918), Բոստոն, 1927:

- Թուրքահայաստանը Ա աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Բեյրութ, 966:

Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նեոգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:

Սարոյիսյան, Ազգային խնդիրն ու սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1901:

Սարոյիսյան Ն., Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, 1997:

Սերոբյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:

- Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով, Գահիրե, 1948:

Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

- Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

«Սողոմոն Թեհերյանի դատավարությունը», աղագրական զեկուցում, Երևան, 1990:

Ստեփանյան Ս., Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998:

Վերֆել Ֆ., Մուսա լեռան 40 օրը, Երևան, 1964:

Տատրյան Վ., Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, Վաթերթաուն, 1995:

Տեր-Պետրոսյան Հ., Ջեյմս Բրայս և հայերը, Կահիրե, 1975:

Փափազյան Ա., Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և Մեծ եղեռնը (1876-2000), Երևան, 2000:

Օհանջանյան Ա., 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:

Abeghian, Artasches, Geschichte Armeniens, Stuttgart, 1948.

Akten des internationalen Dr. Johannes-Lepsius-Symposiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale), 1987.

Alp, Tekin, Türkismus und Pantürkismus, Weimar, 1915.

Awetarianian, Johannes, Geschichte eines Mohammedaners, der Christ wurde, Potsdam, 1930.

Augustiny, W., Gehet hin in alle Welt, Gütersloh, 1962.

Bamberg, F., Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens, Berlin, 1892.

Banse, Ewald, Die Türkei, Braunschweig, 1916.

- Die Türken und wir, Weimar, 1917.

Barckhausen, Joachim, Männer und Mächte am Bosphorus, Berlin, 1938.

- Baronigian, Armenag, *Ein Stück Hölle auf Erden, Lößnitzgrund*, 1921.
- Bartov, Omer, *Widerschein der Zerstörung. Krieg, Genozid und moderne Identität*, s. „Zeitschrift für Genozidforschung“, Heft 1, Bochum, 1999, S. 46-70.
- Bauer, Elizabeth, *Armenien – Geschichte und Gegenwart*, Luzern, 1979.
- Bauer, Walter, *Das Gewissen Europas*, Gütersloh, 1947.
- Baumer, Iso, *Prinz Max von Sachsen und Armenien*, Bremen, 1986.
- Berkian, A. J., *Zwischen Scheinobjektivität und Türkenliebe*, s. „Armenisch-Deutsche Korrespondenz“, Mainz, 1985, S. 19-21.
- Bernstein, Eduard, *Die Leiden des armenischen Volkes und die Pflichten Europas*, Berlin, 1902.
- Beyschlag, Willibald, *Die armenische Angelegenheit*, s. „Deutsch-Evangelische Blätter“, 1896, S. 711-716.
- Rezension von Lepsius, *Armenien und Europa, eine Anklageschrift* (Berlin, September 1896), „Deutsch-evangelische Blätter“, 1896, S. 776-795.
- Blücher, Wipert von, *Deutschlands Weg nach Rapallo*, Wiesbaden, 1951.
- Brandenburg, Erich, *Von Bismarck zum Weltkriege*, 2. Auflage, Berlin, 1925.
- Bratter, C. A., *Die armenische Frage*, Berlin, 1915.
- Burt, Joseph, *The People of Ararat*, London, 1926.
- Christoffel, Ernst, *Zwischen Saat und Ernte*, Berlin, 1933.
- Churchill, Winston, *Die Weltkrise 1911-1918*, Zürich, 1947.
- Degen, Walter, *Zur Geschichte der gesetzlichen Behandlung der Christen im türkischen Staat des 19. Jahrhunderts*, Zürich, 1917.
- Delbrück, Hans, *Krieg und Politik 1914-1918*, Berlin, 1919.
- Delfs, Hermann, *Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches*, Kiel, 1954.
- Deutsch-Armenische Gesellschaft, *Armeniertum-Ariertum*, Potsdam, 1934.
- „Armenien“, Potsdam, 1919.
- „Das armenische Problem“, Berlin, 1918.
- Deutsche Biographische Enzyklopädie, *Herausgegeben von Walther Killi und Rudolf Vierhaus*, Bd. 6, 8, München, 1999.
- Deutscher Hilfsbund, *Skizzen und Bilder aus dem Orient*, Dinglingen, 1899.
- *Armeniens Schicksal*, Fankfurt, 1921.
- „Deutschland, Armenien und die Türkei“, *Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv*, München, 1998.
- Diedrich, Hans Christian, *Johannes Lepsius*, s. „Zeichen der Zeit“, Berlin, 1973, S. 424-428.
- Dieckerhoff, Luise, *Deutschland – England und das Orient-Problem in*

- den neunziger Jahren*, Münster, 1926.
- Djemal Pascha, Ahmed, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München, 1922.
- Dörner, Friedrich Karl, *Vom Bosphorus zum Ararat*, Mainz, 1984.
- Duda, Herbert W., *Vom Kalifat zur Republik*, Wien, 1948.
- Eckart, Bruno, *Meine Erlebnisse in Urfa*, Potsdam, 1922.
- Ehrhard, Albert, *Die orientalische Kirchenfrage*, Wien, 1899.
- Ehrhold, Käthe, *Flucht in die Heimat*, Dresden/Leipzig, 1937.
- Emin, Ahmed, *Die Türkei*, Gotha, 1918.
- Endres, Karl Franz, *Die Türkei*, München, 1916.
- Erb, Alfons, *Der Krieg gegen die Armenier*, s. „Vom frohen Leben“, 1932, S. 387-392.
- Erzberger, Matthias, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Berlin, 1920.
- Feigel, Uwe, *Das evangelische Deutschland und Armenien*, Göttingen, 1989.
- Fischer, Heinz-Dietrich, *Pressekonzentration und Zensurpraxis im ersten Weltkrieg*, Berlin, 1973.
- Frech, Fr., *Der Kriegsschauplatz in Armenien und Mesopotamien*, Leipzig/Berlin, 1916.
- Freudenberger, Rudolf, *Christenverfolgungen*, s. „Theologische Realenzyklopädie“, Bd. 8, S. 37-40.
- Friedemann, Martha Anna, *Das Mutter-Annem-Buch*, Potsdam, 1927.
- Froberger, J., *Deutschland und die Türkei*, s. „Deutschland und der Katholizismus“, Bd. 2, Freiburg, 1918, S. 423-431.
- Gerlach, Hellmut von, *Die große Zeit der Lüge*, Charlottenburg, 1926.
„Das Verbrechen des Schweigens“, *herausg. von der Gesellschaft für bedrohte Völker*, Göttingen, 1984.
- Giesl, Wladimir, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Osten*, Berlin, 1927.
- Glasneck, Johannes, *Kemal Atatürk und die moderne Türkei*, Berlin, 1971.
- Gleich, Gerold von, *Vom Balkan nach Bagdad*, Berlin, 1921.
- Goltz, Colmar Freiherr von der, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1929.
- Goltz, Hermann, *Zwischen Deutschland und Armenien*, s. „Theologische Literaturzeitung“, Berlin, (1983), S. 865-886.
- *Armenien gedenkt des „Anwalts der Armenier“*, s. „Standpunkt“, Berlin, (1981), S. 109-111; 162-166; 327-331.
- *Erinnerungen an den Vater*, s. „Standpunkt“, Berlin, (1976), S. 18-20.
- Gramm, Oskar, *Politik und Wehrpolitik bei Friedrich Naumann*, Würzburg/Aumühle, 1939.
- Grothe, Hugo, *Auf türkischer Erde*, Berlin, 1903.

- *Die Türken und ihre Gegner*, Frankfurt, 1915.
- *Der russisch-türkische Kriegsschauplatz*, Leipzig, 1915.
- *Deutschland, die Türkei und der Islam*, Leipzig, 1914.
- Guse, Felix, *Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen*, s. „Wissen und Wehr“, 1925, S. 609-621.
- Guyer-Zeller, *Der Türkenherrschaft Ende*, Zürich, 1897.
- Gust, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern – Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt*, München, 1993.
- *Magisches Viereck. Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien*, s. im Internet: <http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/GuidesView/MagischesViereckDe?OpenDocument..>
- Hacik, Rafi Gazer, *Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Göttingen, 1996.
- Hartmann, Martin, *Islam, Mission, Politik*, Leipzig, 1912.
- Hassert, Kurt, *Das Türkische Reich*, Tübingen, 1918.
- Heiser, Lothar, *Das Glaubenszeugnis der armenischen Kirche*, Trier, 1983.
- Heitmüller, Friedrich, *Aus 40 Jahren Dienst am Evangelium*, Witten, 1950.
- Helfferich, Karl, *Die deutsche Türkenpolitik*, Berlin, 1921.
- Herrmann, Wilhelm, *Die Türken, die Engländer und wir deutschen Christen*, Marburg, 1915.
- Hetzel, Gertrud, *Vater Künzlers Waisen auf dem Libanon*, Potsdam, 1928.
- Hilte, *Die Orientalische Frage*, Bern, 1896.
- Hirschfeld, Magnus, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, Wien, 1930-31.
- Hoffmann, Adolf, *Im türkischen Kerker*, Berlin, 1897.
- Hofmann, Tessa, *Armenier und Armenien-Heimat und Exil*, Hamburg, 1994.
- *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozeß Talaat Pascha*, Göttingen, 1980.
- Holborn, Hajo, *Deutschland und die Türkei 1878-1890*, Berlin, 1926.
- Hopf, Alfred, *Unter Verfolgung und Trübsal*, Meiningen, 1928.
- Hovannissian, Richard, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles, 1967.
- Hünemann, W., *Geschichte der Weltmission*, Luzern/München, 1960.
- Hurwicz, Elias, *Die Orientpolitik der dritten Internationale*, Berlin, 1922.
- Jäckh, Ernst, *Der aufsteigende Halbmond*, Berlin, 1933.
- *Die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft*, Stuttgart/Berlin, 1915.
- *Die Türkei und Deutschland*, Berlin, 1916.
- *Die Türkei*, Leipzig, 1918.

- Jäschke, Gotthard, *Der Freiheitskampf des türkischen Volkes*, Berlin, 1932.
- Johannes Lepsius, s. „Zeichen der Zeit“, Berlin, 1958, S. 447-450.
- Jeppe, Karen, *Aus dem Flüchtlingsheim in Aleppo*, Potsdam, 1926.
- Johannes Lepsius zum Gedächtnis, Potsdam, 1926.
- Kampen, Wilhelm von, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.*, Kiel, 1968.
- Kawerau, Peter, *Amerika und die Orientalischen Kirchen*, Berlin, 1958.
- Kießling, Hans von, *Mit Generalfeldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig, 1922.
- Koszyk, Kurt, *Deutsche Pressepolitik im 1. Weltkrieg*, Düsseldorf, 1968.
- Kressenstein, Kress von, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin, 1977.
- Krischtschian, Melkon, *Deutschland und die Ausrottung der Armenier in der Türkei*, Potsdam, 1930.
- Krüger, Karl, *Die Türkei*, Berlin, 1951.
- Küntzer, Abdul Hamid II. und die Reformation in der Türkei, Dresden/Leipzig, 1897.
- Künzler, Jakob, *Dein Volk ist mein Volk*, Basel, 1939.
- *Im Lande des Blutes und der Tränen*. Potsdam, 1921.
- *Dreißig Jahre Dienst am Orient*, Basel, 1933.
- *Köbi. Vater der Armenier*, Kassel, 1967
- Lammeyer, Josef, *Das französische Protektorat über die Christen im Orient*, Erlangen, 1919.
- Lanne, Peter, *Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhunderts*, München, 1977.
- Lehmann-Haupt, Carl Friedrich, *Armenien einst und jetzt*, 3 Bände, Berlin, 1910, 1926, 1931.
- Lehmann-Haupt, Therese, *Erlebnisse eines zwölfjährigen Knaben während der armenischen Deportation*, Bremen, 1985.
- Lepsius, Bernhard, *Das Haus Lepsius*, Berlin, 1933.
- Lepsius, Carlpeter, *Der Stammbaum von Peter Leps aus Wertlau*, Düsseldorf, 1999.
- Lepsius, Johannes, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland*, Berlin, 1896.
- *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Potsdam, 1916.
- *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam, 1919.
- Lepsius, Rainer M., *Die Nachkommen von Richard und Elisabeth Lepsius*, Weinheim, 1984.

- Leupold, Erich, *Die Außenpolitik in den bedeutendsten politischen Zeitschriften Deutschlands 1890-1909*, Leipzig, 1933.
- Liebknecht, K., *Gesammelte Reden und Schriften*, Bd. VIII, Berlin, 1966.
- Liman von Sanders, Otto, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin, 1920.
- Lindow, E., *Freiherr Marschall von Bieberstein als Botschafter in Konstantinopel*, Berlin, 1934.
- Lohmann, Ernst, *Nur ein Leben*, Schwerin, 1933.
- Ludendorff, Erich, *Meine Kriegserinnerungen*, Berlin, 1919.
- Luxemburg, Rosa, *Gesammelte Werke*, Bd. 1, Berlin, 1970.
- Lübeck Konrad, *Die christlichen Kirchen des Orients*, Kempten, 1911.
- Mandelstam, Andre, *Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts*, Berlin, 1931.
- Meibaum, Werner, *Das publizistische Schaffen Paul Rohrbachs vor Ausbruch des 1. Weltkrieges*, Marburg, 1955.
- Marquart, Joseph, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin, 1919.
- Max von Sachsen, Prinz, *Vorlesungen über die orientalische Kirchenfrage*, Fribourg, 1907.
- Meyer, Enno; *Berkian Ara: Zwischen Rhein und Arax. 900 Jahre Deutsch-Armenische Beziehungen*, Oldenburg, 1988.
- Meyer, Erich, *Deutsch-Evangelisch im Orient*, Berlin, 1916.
- Meyer, Karl, *Armenien und die Schweiz*, Bern, 1974.
- Mirbach, Ernst Freiherr von, *Die Reise des Kaisers und der Kaiserin nach Palästina*, Berlin, 1899.
- Mirbt, Carl, *Die evangelische Mission Deutschlands unter dem Druck des gegenwärtigen Weltkrieges*, Berlin, 1917.
- Mittwoch, Eugen, *Deutschland, die Türkei und der Heilige Krieg*, Berlin, 1914.
- Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-39*, Berlin, 1893.
- Morgenthau, H., *Ambassador Morgenthau's story*, Garden-City-new York, 1918.
- Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin, 1929.
- Mühsam, Kurt, *Wie wir belogen wurden*, München, 1918.
- Müller, Karl Hermann, *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn*, Hamburg, 1917.
- Münir, Orhan, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei*, Köln, 1939.
- Mussler, Wolhelm Julius, *Die Türkei*, Freiburg, 1929.

- Nahmer, Ernst von der, *Vom Mittelmeer zum Pontus*, Berlin, 1904.
- Nansen, Fritjof, *Betrogenes Volk*, Leipzig, 1928.
- Neill, Stephen, *Geschichte der christlichen Mission*, Erlangen, 1974.
- Nickisch, Reinhard, Armin T. Wegner. *Ein Dichter gegen die Macht. Grundlinien einer Biographie des Expressionisten und Weltreporters Armin T. Wegner (1886-1978)*, Wuppertal 1982.
- Nicolson, Harold, *Die Verschwörung der Diplomatie*, Frankfurt, 1930.
- Niepage, Martin, *Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes*, Potsdam, 1916.
- *Eindrücke eines deutschen Oberlehrers aus der Türkei*, Potsdam, 1919.
- Nolde, Eduard, *Reise nach Innenarabien, Kurdistan und Armenien*, Braunschweig, 1895.
- Nürnberg, Richard, *Imperialismus, Sozialismus und Christentum bei Friedrich Naumann*, s. „Historische Zeitschrift“, München, 1950, S. 525-548.
- Oberhammer, Roman, *Durch Syrien und Kleinasien*, Berlin, 1899.
- Oertzen, Detwig v., *Ein Christuszeuge im Orient*, Gießen, 1961.
- Ohandjanian, Artem, „Franz Werfel: Die vierzig Tage des Musa Dagh“, Yerevan, 1997.
- *Die Armenische Frage und die Rolle Österreich-Ungarns und Deutschlands*, Yerevan, 2001.
- Ordoukhanian, Azat, „Armenische Displaced Persons“ in Deutschland 1945-1953, s. „Armenisch-Deutsche Korrespondenz“, Berlin, 1998, Heft 4, S. 34-38.
- Pietschman, Wictor, *Durch kurdische Berge und armenische Städte*, Wien, 1940.
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des ottomanischen Reiches*, Wien, 1928.
- Promptow, J., *Durch das armenische Hochland*, Leipzig, 1955.
- Rathje, Johannes, *Die Welt des freien Protestantismus*, Stuttgart, 1952.
- Renz, Alfred, *Land um den Ararat*, München, 1983.
- Richter, Julius, *Die Propaganda des Islam als Wegbereiterin der modernen Mission*, s. „Missionswissenschaftliche Studien“, Berlin, 1904, S. 129-185.
- Riemschneider, M., *Das Reich am Ararat*, Leipzig, 1965.
- Rohrbach, Paul, *In Turan und Armenien*, Berlin, 1898.
- *Im vorderen Asien*, Berlin, 1901.
- *Vom Kaukasus zum Mittelmeer*, Leipzig, 1903.
- *Armenien*, Stuttgart, 1919.
- Rosenkranz, Gerhard, *Die christliche Mission*, München, 1977.
- Roth, Karl, *Armenien und Deutschland*, Leipzig, 1915.

- Sachau, Eduard, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883.
- Sanders, Wilm, *Armenien, kleines Volk mit grossem Erbe*, Hamburg, 1989.
- Saupp, Norbert, *Das deutsche Reich und die armenische Frage 1878-1914*, Kjoln, 1990.
- Schäfer, Richard, *Der deutsche Krieg, die Türkei, Islam und Christentum*, Leipzig, 1915.
- *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Potsdam, 1932.
- Schmidt, Kurt Dietrich, *Christenverfolgungen*, in: *Evangelisches Kirchenlexikon*, Bd. I, Göttingen, 1956.
- Schmidt, Eberhard, *Türkei*, Berlin, 1985.
- Schöllgen, Gregor, *Stationen deutscher Außenpolitik. Von Friedrich dem Großen bis zur Gegenwart*, München, 1994.
- Schreiber, August, *Der Islam und die evangelische Mission*, Berlin, 1897.
- Schütz Paul, *Zwischen Nil und Kaukasus*, München, 1930.
- Schwede, Alfred Otto, *Geliebte fremde Mutter*, Berlin, 1974
- Sick, Ingeborg Maria, *Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not*, Stuttgart, 1930.
- Simon, Gottfried, *Die Welt des Islam und die Berührungen mit der Christenheit*, Gütersloh, 1948.
- Spanuth, Phölde, *Armenien*, Stuttgart, 1896.
- Spörl, Gerhard, *Die Türkei ist gut für Europa*, in: „Die Zeit“, 1985, N. 18, S. 13.
- Stamer, Lili, *Die Landschaften Armeniens*, Rostock, 1928.
- Steinhaus, Kurt, *Politische und soziale Grundlagen der türkischen Revolution*, Frankfurt, 1969.
- Stier, Ewald, *Die Lage der Armenier*, in: „Ethische Rundschau“, 1913, S. 157-160.
- *Das deutsche Interesse an Armenien*, in: „Das Deutschtum im Ausland“, Berlin, 1914, S. 77-83.
- *Die Armenier und die europäische Kultur*, in: „Noris“, N. 7, 1914, S. 38- 54.
- Stürmer, Harry, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel*, Lausanne, 1917.
- Sydakoff, Bresnütz von, *Abdul Hamid und die Christenverfolgungen in der Türkei*, Berlin, 1896.
- *Soll die Türkei geteilt werden?*, Berlin, 1898.
- Tamcke, Martin, *Armin T. Wegner und die Armenier*, Hamburg, 1996.
- Ternon, Yves, *Tabu Armenien*, Frankfurt/Berlin, 1981.
- Theodor, Gertrud, *Friedrich Naumann oder der Prophet des Profits*, Berlin, 1957.
- Thimme, Anneliese, *Hans Delbrück als Kritiker der Wilhelminischen*

- Epoche*, Düsseldorf, 1953.
- Thoma, Hans, *Türkei*, Bern/Stuttgart, 1973.
- Toynbee, Arnold, *Die Gewalttätigkeiten in Armenien*, Lausanne, 1916.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968.
- Uhrenbecher, Werner, *Türkei*, Berlin, 1957.
- Umfrid, Otto, *Friede auf Erden*, Eßlingen, 1898.
- Valentin, Veit, *Deutschlands Außenpolitik vom Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges*, Berlin, 1921.
- Vambery, Hermann, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876.
- Vela, Wilhelm T., *Die Zukunft der Türkei im Bündnis mit Deutschland*, Leipzig, 1915.
- Vierbücher, Heinrich, *Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915*, Hamburg, 1930.
- Walker, Christopher, *Armenia*, London, 1980.
- Wagner, Moritz, *Reise nach Kolchis und nach den deutschen Colonien jenseits des Kaukasus*, Leipzig, 1850.
- Wegener, Hans L., *Der britische Geheimdienst im Orient*, Berlin, 1924.
- Wegner, Armin T., *Der Weg ohne Heimkehr*, Berlin, 1919.
- *Am Kreuzweg der Welten*, Berlin, 1982.
- *Die Verbrechen der Stunde – die Verbrechen der Ewigkeit*, Hamburg, 1982.
- *Fällst du, umarme auch die Erde*, Wuppertal, 1974.
- *Im Hause der Glückseligkeit*, Dresden, 1926.
- *Das Zelt*, Berlin, 1926.
- Werfel, Franz, *Die vierzig Tage des Musa Dagh*, Berlin-Wien-Leipzig, 1933.
- Wiedensfeld, Kurt, *Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen und ihre Entwicklungsmöglichkeiten*, München, 1915.
- Wiegand, Theodor, *Halbmond im letzten Viertel*, München, 1970.
- Wilhelm II., *Ereignisse und Gestalten*, Leipzig/Berlin, 1922.
- Winkler, Hedwig-Maria, *Lichtspur der Liebe*, Metzingen, 1981.
- Wolf, Günter, *Türkei*, Hamburg, 1962.
- Ziemke, Kurt, *Die neue Türkei*, Stuttgart, 1930.
- Zimmerer, H., *Die europäische Türkei und Armenien*, s. Hans F. Helmolt, *Weltgeschichte*, Bd. 5, Leipzig/Wien, 1905, S. 117-212.
- Zimmermann, Moritz B., *Illustrierte Geschichte des Orientalischen Krieges von 1876-1878*, Wien, 1878.

- Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999.
- Армяне-Арийцы (сборник монографий), Санкт-Петербург, 1995.
- Арцруни Г., Экономическое положение турецких армян. Публичная лекция, прочитанная в Тифлисском ремесленном клубе 11 Мая 1879 г., Москва, 1880.
- Алимов А., Революция 1908 г. в Турции, см. в сборнике „Пробуждение Азии“, Москва, 1935.
- Веселовский Ю., Трагедия Турецкой Армении, Москва, 1911.
- Гольц Г.; Корхмазян Р. С., Доктор Иоганнес Лепсиус. Страницы Жизни, см. „Страны и народы ближнего и среднего Востока“, т. XII, Ереван, (1985), стр. 116-142.
- Дживелегов А., Будущее Турецкой Армении, Москва, 1911.
- Автономия Армении и русская интеллигенция, „Армянский вестник“, 1916, стр. 37-38.
- Ерицян А., Материалы для описания Турецкой Армении, Эрзерумский вилайет, Тифлис, 1884.
- Мнацаканян Г., Разрешение армянского вопроса, Москва, 1914.
- Милюков П., Воспоминания, Москва, 1991.
- Новичев А., Турция. Краткая история, Москва, 1965.
- Петросян Ю., Новые Османы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, Москва, 1958.
- Молодотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX вв.), Москва, 1971.
- Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., Москва, 896.
- Саркисян Е., Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начала XX вв., Ереван, 1973.
- Степанян С., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975.
- Степанян С., Геноцид армян и пособничество кайзеровской Германии. Տե՛ս «1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը. Պատմություն և սպանվածքները» հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1995, էջ 47-64:

Թերթեր և ամսագրեր

- «Արարատ», Էջմիածին, (1895-1918):
- «Մշակ», Թիֆլիս, (1895-1920):
- „Der Christliche Orient“, Potsdam, (1897; 1900-1923):
- „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“, Potsdam, (1898-1900):
- „Das Reich Christi“, Potsdam, (1898-1911):
- „Mitteilungen aus der Arbeit von D. Dr. Johannes Lepsius“, Potsdam, (1917-1918):
- „Der Orient“, Potsdam, (1919-1939):
- „Der kleine Orient“, Potsdam, (1929-1939):
- „Orient im Bild“, Potsdam, (1927-1939):
- „Der Stern der Weisen“, Potsdam, (1903-1908):
- „Ex Oriente Lux“, Potsdam, (1903):
- „Mesrop“, Berlin, (1914):
- „Für unsere kleinen Armenierfreunde“, Potsdam, (1925-1926):
- „Mitteilungen an unsere Mitglieder und Freunde!“, Potsdam, (1940-1941):
- „Geschäftsbericht 1940/41 der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission“, Potsdam, (1941):
- „Geschäftsbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1942/1943“, Potsdam, (1943):
- „Sonnenaufgang“, Frankfurt/Main, (1900-1939):
- „Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung“, Leipzig, (1914- 1926):
- „Allgemeine Missionszeitschrift“, Berlin, (1914-1918):
- „Deutsche Evangelische Kirchenzeitung“, Berlin, (1896 –1917):
- „Die Christliche Welt“, Marburg, (1896-1933):
- „Evangelische Kirchenzeitung“, Berlin, (1896-1898):
- „Die Evangelischen Missionen“, Gütersloh, (1896-1899):
- „Die neue Zeit“, Stuttgart, (1896-1918):
- „Deutsch-Armenische Korrespondenz“, Berlin, (1918-1939):
- „Der neue Orient“, Berlin, (1897-1926):
- „Deutsches Protestantenblatt“, Bremen, (1896-1898):
- „Preußische Jahrbücher“, Berlin, (1895-1919):
- „Missions- und Heidenbote“, Neukirchen, (1896-1898):
- „Das notwendige Liebeswerk“, Marburg-Alten bei Dessau, (1908-1910):

ԱՆՁՆԱԿՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ

Ա

Աբաջյան, Աննա - 85.
 Աբեղյան, Արտաշես - 202, 391, 392, 467.
 Աբուհայաթյան, Արմենակ - 117, 123, 124, 218, 238, 239, 351.
 Ազբյուխթ, Չերքերթ - 397.
 Աթարյան, Աբրահամ - 103, 105, 112, 113, 237.
 Ալահայտոյան, Հռիփսիմեն - 238.
 Ալահայտոյան, Հովսեփ - 109.
 Ալաջաջյան, Ստեփան - 375.
 Ալեքսան - 225.
 Ալթունյան - 409, 494.
 Ալմաստ - 123, 351.
 Աղայան, Լևոն - 343.
 Աղաթոն բեյ - 304.
 Ամատունի, Վահան - 392.
 Ամբրոսիուս - 341.
 Ամիրխանյանց, Աբրահամ - 65, 161, 162, 163, 167, 168.
 Ամիրխանյանց, Էլիզա - 162.
 Աննա - 225.
 Անտոնյան, Արամ - 374.
 Աշկե. Գ. - 479.
 Աշկե, Մանֆրեդ - 33.
 Ավետարանյան, Յոհաննես - 65, 168, 169, 191-196, 300, 307, 334, 339, 343, 380.
 Արքշատ, Յոհաննես - 139.
 Արոյան, Եղիա - 113.
 Աբջամ. Թամեր - 15.

Բալաթյան - 381.
 Բալադյուր - 378.
 Բաղայան, Շողակաթ - 215.
 Բալդվին, Աթենլի - 397.
 Բալի - 171.
 Բաղդասարյան, Սիիրան - 136.
 Բանգե, Էվալդ - 369.
 Բարբարոսա, Ֆրիդրիխ - 279.
 Բարխուդարյան, Վլադիմիր - 33.
 Բարոնիկյան, Արմենակ - 22-24.
 Բեթ - 335, 383.
 Բեթման-Հովսեփ, Թեոֆիլ ֆոն, 207, 258, 269.
 Բեհնիշ - 170-172.
 Բենդեր (Կյունցլեր) Էլիզաբեթ - 123, 318, 319, 347, 349, 357, 359.
 Բենեդիկտսեն, Ագե Մեյեր - 77.
 Բեշլյան - 355, 357.
 Բեռնշտորֆ, Անդրեաս ֆոն - 39, 43, 47, 66, 189.
 Բեռնոուլի, Հանս - 194.
 Բեռնհարդ (հրատարակչության տնօրեն) - 268.
 Բերգման, Էդուարդ ֆոն - 137-140, 173-175.
 Բերման - 47.
 Բյոթներ, Բրունո - 176.
 Բողեշվինգ, Ֆրիդրիխ ֆոն - 47, 189.
 Բոննարդ, Ալբերտ - 57.
 Բոնվեչ, Բերնդ - 33.
 Բրայս, Ջեյմս - 305, 328, 347.
 Բրոյնինգ, Ալիսե - 64.
 Բրոնիշ - 186.

Բ

Գազնուկ, Լեոպոլդ - 412, 413, 485-489, 495, 496.
 Գայանե - 147.
 Գայթեր (Էքարտ), Էմմա - 92, 93.
 Գարդհաուզեն, Մաթիլդե - 139.,
 Գարեգին (դեղագործ) - 113.
 Գարզանի, Լուիզ - 440.
 Գեորգ - տես Գևորգ.
 Գևորգ - 237.
 Գևորգ V., կաթողիկոս - 199.
 Գիլպին, Աննա - 404.
 Գլայխ, Գերոլդ ֆոն - 263.
 Գյոպերտ, Օտտո - 18-20.
 Գյունտեր - 467.
 Գոդեթ, Գեորգ - 56, 57.
 Գոդինա - 151.
 Գոլթց, Կոլմար ֆոն դեր - 203, 262-264, 266, 375.
 Գոլթց, Հերման - 10, 12, 33, 50, 374.
 Գորդոն, Ադոլֆ ֆոն - 373.
 Գրացեյ - 118.
 Գրաուեր, Գուստավ - 383, 389.
 Գրիգոր (դեղագործի օգն.) - 122, 123.
 Գրիգոր աղա - 412, 423.
 Գրիգոր Գևորգյան - 343.
 Գրիգոր Լուսավորիչ - 278.
 Գրինֆիլդ, Ջեյմս - 42, 208, 209, 288, 306, 381.
 Գրյոբեն, Էլիզաբեթ ֆոն դեր - 65, 66, 185.
 Գուստ, Վոլֆգանգ - 14, 15, 17, 18, 20-22, 24, 25, 30.

Դաշնակցական խեչո - 135.
 Դարալագյազցի խեչո - 135.
 Դարբինյան, Ռուբեն - 208.
 Դեգիրմենջյան, Խաթուն - 123, 238.
 Դելբրյուք, Հանս - 209.
 Դեհմել, Ռիխարդ - 209.
 Դեմիրճյան, Մարիամ - 123.
 Դեմնից, Պաուլ Գերհարդ - 459, 495.
 Դեմնից, Սենտա - 459, 494, 495.
 Դիտրիխ - 342, 344.
 Դյորինգ, Մարիա ֆոն - 66.
 Դոյխեր - 57.
 Դրեսկի, Վիլհելմ ֆոն - 187.
 Դրիանդեր, Էռնստ ֆոն - 289.
 Դուռնազյան, Եփրեմ - 350.
 Դուրյան, Եղիշե - 199.

Ե

Եղիա (ազատագրված պատանի) - 408.
 Եղիա (գործակալ) - 423.
 Եղիսաբեթ - 123.
 Եփիե - տես Յեպե, Կարեն.

Զ

Չավեն (պատրիարք) - 255.
 Չաուբեր - 343.
 Չեգեր. Յ. - 342.
 Չեգեր, Վիլլի - 98, 362, 392.
 Չիգմունդ-Շուլց - 307, 335, 383.
 Չիլ, Ինգեբորգ Մարիա - 28, 232, 419.
 Չոլֆ, Վիլհելմ Հայնրիխ - 327.
 Չոիրաս, Գրիգոր - 226.

Է

Դայսման, Ադոլֆ - 194, 285, 342, 344, 381.

Էլբերֆելդ - 180.
 Էնգել - 47.

Էնվեր - 11, 31, 220, 227, 246, 248, 255-262, 264, 266, 276, 282, 374, 482.
 Էուրքեն, Ռուդոլֆ - 209.
 Էքարտ. Բրունո - 28, 98, 221, 229, 233, 236, 346.
 Էքարտ. Ֆրանց - 31, 73-75, 83, 91-98, 109, 110, 120, 170, 175, 216, 219, 220, 228, 229, 232, 236, 237, 312, 319, 320, 321, 334, 346-348.

Թաթրյան, Իխզա - 85.
 Թալեաթ - 220, 247, 251, 254, 257, 259, 372, 374-377.
 Թախսին - 377, 378.
 Թամրազյան, Չրանտ - 33.
 Թեհլերյան, Սողոմոն - 31, 372-376.
 Թիմե, Ֆրիդրիխ - 331.
 Թորոմանյան Թ. - 465.
 Թորոս Ջարեհ - 352.
 Թորոս - 122.
 Թորոսյան, Ջավեն - 343.
 Թորոսյան, Նապոլեոն - 150.
 Թրիտելվից - 193.
 Թրոմեր - 261.
 Թունա - 98.
 Թունայան, Կարապետ - 42, 51, 52.
 Թուրեքյան, Գարեգին - 352.

Իդելեր - 66.
 Իմիրզյան, Կարապետ - 107.
 Իսահակյան, Ավետիք - 328.
 Իսմայել, Դավիթ - 133, 134.
 Իրմեր - 190.

Լազար, Չելենե - 139.
 Լայբլին - 479.
 Լայսթ, Արթուր - 341, 480.
 Լաֆոնտեն, Սիդնեյ - 94.
 Լեհման, Էդվարդ - 194.
 Լեհման-Չաուպտ, Կարլ Ֆրիդրիխ - 209, 335, 383, 419, 464.
 Լեփսիուս, Բեռնհարդ - 291, 335, 381, 383, 386, 389, 478.
 Լեփսիուս, Բրիգիտ - 384.
 Լեփսիուս, Կարլպետեր - 33.
 Լեփսիուս, Կարլ Ռիխարդ - 36.
 Լեփսիուս, Մարգարետ - 64.
 Լեփսիուս, Յոհաննես - 6-33, 36, 37, 39-54, 56-59, 61-71, 73, 77, 91, 92, 95, 99, 103, 106, 119, 120, 125, 133, 139, 154, 155, 159, 164, 165, 167, 168, 172, 174-177, 179-183, 185-196, 199, 202-204, 206-209, 214, 227, 244-257, 265, 267-277, 280-312, 315, 322, 324-332, 334-342, 344, 345, 347, 349, 353, 360-368, 370-386, 392-398, 400, 406, 412, 416-422, 424, 425, 429, 430, 432-442, 444, 445, 448-452, 456, 462, 463, 467-474, 476-479, 482, 484, 486-490, 492, 493, 495-499, 501-508.
 Լեփսիուս, Ռայներ - 33.
 Լեփսիուս (Աշկե), Վիոլա - 33, 286, 502.
 Լեսլի - 272, 348.
 Լերս, Յոհանն ֆոն - 464, 466, 467.
 Լիբլենդիտ, Կարլ - 49, 280, 281.
 Լիպման, Չուգո - 375.
 Լիսիցյան Լ. - 465.
 Լիտեն, Վիլհելմ - 212.
 Լլոյդ, Ջորջ - 366.
 Լյուրսեն, Վալտեր - 194, 285, 295, 342.
 Լյուքսենբուրգ, Ռոզա - 49.
 Լորանով - 366.

Լոհման, Էռնստ - 39, 46, 47, 51, 54, 164, 180, 344.
 Լոֆս, Ֆրիդրիխ - 270.
 Լուիզա - 225, 234, 236.
 Լուրեր, Մարտին - 145, 244, 475.
 Լուրկենման - 344.

Խալիլ - 227, 257.
 Խաչիկ (արհեստավոր) - 225.
 Խատիսյան, Ալեքսանդր - 381.
 Խիկար - 150, 151.
 Խրիստ, Չերման - 105, 106, 108, 110-112, 115, 122, 128, 277-280.
 Խուրշուդյան, Լեոդորուշ - 33.

Կալենդերյան, Արտավազդ - 221, 222, 227.
 Կալիսկի, Յուլիուս - 268.
 Կամին, Օտտո - 98.
 Կատարինա - 151.
 Կավոբջյան, Անդրանիկ - 452-458, 492-495, 500, 502.
 Կավոբջյան, Ռուբ - 452, 458, 459.
 Կարապետյան, Ջաքար - 149, 150.
 Կեսլեր - 185.
 Կիլեդյան, Ջաքարիա - 440.
 Կիսլինգ, Չանս ֆոն - 263.
 Կլինգե, Գերհարդ - 467.
 Կյերսգարդ, Էլզա - 124.
 Կյոգել, Ռ. - 342.
 Կյուլմ - 497.
 Կյունցլեր, Մարիա - 451, 452.
 Կյունցլեր, Յակոբ - 28, 106, 110-113, 120-123, 129, 172, 218, 222-232, 236, 238-242, 272, 273, 300, 312-322, 340,

346-353, 356, 357, 359, 361, 387, 388, 416, 419, 420, 443-449, 451, 453.
 Կյուպեյան, Կուսի - 123, 238.
 Կնակ - 479.
 Կոգել - 36.
 Կոգելշաթց - 66.
 Կոլիդգե - 448.
 Կոմբե, Ե. - 57.
 Կոմիտաս (Կաթողիկոս) - 480.
 Կորիսմազյան Չոփսիսեն - 10.
 Կորսեպիուս, Չ. Գ. - 499.
 Կրաֆտ-Բոնարդ - 367.
 Կրեմեր - 47.
 Կուլիոֆ - 258.
 Կուլման, Էմմա - 398.

Չադիդյան, Մ. - 116, 117, 123, 124.
 Չակոբ - 231.
 Չակոբյան, Խաչիկ - 440.
 Չամբարձումյան, Կոստի - 135.
 Չամիդ, Արդուլ - 37, 271, 279, 417.
 Չայրանյան - 208, 256, 257.
 Չաջիմ - 428.
 Չառնակ, Ադուլֆ ֆոն - 270, 369.
 Չառնակ, Աննա - 143, 144, 146-151, 156-158, 160, 212-215, 343.
 Չարիս, Ռենդել - 44.
 Չարոթյունյան, Բաբկեն - 33.
 Չառուլայթեր, Գ. - 270.
 Չեթցել, Գերտրուդ 384, 404, 480.
 Չենդլեր - 190.
 Չենգելման, Մարիա - 139, 141, 142, 151.
 Չեննինգս - 193, 194.
 Չյուբեր - 375.
 Չյուբշման, Չայմրիխ - 463, 468.
 Չոլմես - 353, 355, 356.
 Չոլֆելդտ - 194.
 Չոպե, Էռնստ Մաքս - 477.

Հովհաննես - 98, 229, 230.
Հովսեփ - 122, 238.
Հովսեփյան. Գարեգին - 145, 202.
Հոֆ - 206.
Հոֆման. Ադոլֆ - 42, 51.
Հրազդան, Զավեն - 391.

Ղազարյան, Խաչիկ - 33.
Ղասաբյան, Տիրան - 124.

Մահմեդ (հավատափոխված մահմեդական) - 191.
Մահմեդ - 103.
Մահմեդ, Ալի - 155, 159.
Մայնհոֆ - 186, 187.
Մայսներ, Ակսել - 33.
Ման, Թոմաս - 209, 369.
Մանդելշտամ. Անդրե - 200, 205.
Մարգար - 150.
Մարիամ (հիվանդապապահուհի) - 123.
Մարիամ (գառմուշցի կին) - 225.
Մարկվարտ, Յոզեֆ - 208, 369, 419, 463, 465, 468.
Մաքս, ֆոն (Մաքսոնիայի դուքս) - 464, 466, 467.
Մելիք-Բեգլարյան - 164, 166, 167.
Մելքոնյան, Միսաք - 234, 235, 404, 412, 428, 439, 441, 482, 496.
Մեյեր, Կարլ - 57, 367, 370.
Մենդելսոն-Բարթոլոմի. Ալբրեխտ - 331.
Մետեռնիս, տե՛ս Վոլֆ-Մետեռնիս, ֆոն.
Միքսներ. Գեորգ - 362.
Միհրդատյանց. Մ. - 305.
Մինկներ. Էդմունդ - 479, 497, 499.
Միրզա, Ահմեդ - 159.

Միքայելյան, Վարդգես - 8, 9, 18, 29, 33, 265, 328.
Մկրտիչ (ուսուցիչ) - 143, 150.
Մկրտիչ (ղեղազործի օգն.) - 122.
Մյուլլեր, Ա. ֆոն - 68, 190.
Մյուլլեր, Պանիել - 33.
Մյուլլեր, Հելմուտ - 479, 490, 499.
Մյուլկ, Իկրալիլ - 138.
Մորգենթաու. Հենրի - 255, 259, 260.
Մարյան, Արմենակ - 285, 305.
Մուրադ - 423.
Մուրադյան - 208.

Յագով. Գոթլիբ ֆոն - 206, 257.
Յաչկե, Գոթհարդ - 480, 500.
Յելինգհաուզ. Թ. - 66.
Յեկ, Էռնստ - 200, 287-289.
Յենսեն. Յենի - 413, 430.
Յեպե, Կարեն - 76-89, 100-102, 120-122, 124, 127, 144, 221, 222, 224-226, 230, 231, 233-237, 272, 300, 318, 319, 362, 393, 399-416, 419-441, 453, 481, 482, 484-487.
Յոթնեղբայրյան. Մկրտիչ - 228, 230.
Յոսքեն - 362.

Նաբ - 175, 176.
Նազարյանց. Լիպարիտ - 249, 250.
Նազըմ - 220.
Նազու - 147.
Նայերտ - 250.
Նանսեն. Ֆրիտյոֆ - 397, 419, 468.
Նավիլե. Էդուարդ - 367.
Նաուման. Ֆրիդրիխ - 63, 209.
Նեիրինգ - 193, 194, 342, 344.

Նեպակե - տե՛ս Նիպագե, Մարտին.
Ներսիսյան. Մովսես - 139, 143.
Նեսիմի - 380.
Ներսես Ընդրիակի - 480.
Նիկոլ Դուման - 135.
Նիպագե. Մարտին - 285, 300, 340, 369, 375.
Նոյման, Կարլ Ֆրիդրիխ - 463.
Նոյնուդա - 97.
Նուբցեն, Յոհաննես - 479, 499.

Շահբազյան - 208.
Շայդեր. Հանս Հայնրիխ - 465.
Շատուկ. Կորինա - 44, 73, 85, 91.
Շարմետտո. Պիեր - 48.
Շերիֆ - 276.
Շեֆեր. Ուիլհարդ - 28, 45, 46, 48, 49, 59, 62, 65, 66, 68, 92, 93, 95, 119, 166, 181, 187, 190, 282, 287, 289, 291, 293-295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 310, 311, 334, 335, 339, 342, 373, 383, 389, 465, 467, 478.
Շթախ, Ֆ. - 362.
Շրիբ, Էվալդ - 29, 202, 208, 270, 288, 306, 380, 381, 396, 465, 467.
Շթյոկեր, Ադոլֆ - 52, 63.
Շթյորմեր - 375.
Շթոմ. Կարլ Ֆերդինանդ ֆոն - 281.
Շյուբթ. Պաուլ - 385, 386, 394, 432, 442, 449, 450.
Շյունենման, Մաքս - 142, 151-155.
Շնայդեր. Գերհարդ - 459, 493, 497, 499.
Շնայդեր (պաստորուհի) - 500.
Շնայդեր. Թ. - 393.
Շպիգելհաուեր. Հանս - 343, 344.
Շպիկեր - 375.
Շտրաուս - 67, 190.
Շրայբեր. Ավգուստ Վիլհելմ - 193.

270, 381.
Շուբերտ, Հերման - 142.
Շուլենբուրգ. Մետա - 147.
Շուխարդտ, Ֆրիդրիխ - 344.
Շլեթթ, Մահմուդ - 204.

Ոսկերչյան, Գարեգին - 233, 234.

Չարվատար Հակոբ - 135.
Չեփեջյան, Ավետիս - 112.

Պատրունկի, Պաուլինե - 74, 91, 143.
Պարիթսի, Յոհանա - 486.
Պաուլատ, Մարգարետ - 134, 136.
Պաուլատ, Մարիա - 134.
Պետրոս - 229.
Պերածե, Գեորգ - 341.
Պողոս Նուբար փաշա - 199, 205, 304, 307.
Պոմյանկովսկի, Յոզեֆ - 266.
Պրիդգե - 261.
Պրիթցել - 187.
Պրոբսթ. Մարթա - 92.
Պուլստ, Կարլ - 92, 93.
Պֆանշնիդտ - 479, 499.
Պֆիստերեր, Ռիկո - 116, 123.

Ջելալ - 378.
Ջենալ փաշա - 260, 375.
Ջենալ բեյ - 378.
Ջևադ, Ահմեդ - 227.

Ռադե. Մարտին - 29, 46, 47, 201, 202, 208, 299.
 Ռայնեկե - 187.
 Ռայնմյուլեր. Լիզա - 362, 478.
 Ռեյեր, Լիզա - 362, 392, 418, 419.
 Ռեկե. Էրերհարդ ֆոն դեր - 52.
 Ռեմեկե, Ազմես - 115.
 Ռիխտեր (օրիորդ) - 214.
 Ռիխտեր, Յուլիուս - 193, 270, 369, 464.
 Ռիտտե - 24.
 Ռյոդենբերգ. Վալտեր - 21, 22, 193-195, 271, 284, 289, 290, 293, 295, 297, 342, 344.
 Ռյոմեր - 193, 194, 342.
 Ռոթ, Կարլ - 465, 467.
 Ռոհդեն. ֆոն - 193.
 Ռոհրբախ, Պաուլ - 29, 31, 63, 67, 84, 101, 102, 119, 175, 190, 194, 202, 208, 209, 285, 288, 289, 294, 296, 298-300, 340, 342, 381, 391, 464, 465, 468, 500.
 Ռոսելեթ, Էդուարդ - 56.
 Ռոսլեր, Վալտեր - 18, 219, 222, 228, 264.
 Ռոսներ - 155.
 Ռուբիչունգ, Կ. - 154.
 Ռումբոլդ, Դորաքի - 367.

Սահակ - 143, 150.
 Սահակյան. Արամ - 28.
 Սանդերս. Լիման ֆոն - 261, 262, 264, 374.
 Սանդներ. Ռ. - 395.
 Սարաֆին - 194.
 Սարբազ Խեչո - 135.
 Սարգիս - 105.

Սթյովեզանդ - 342.
 Սիզանուշ - 151.
 Սիմոնյան, Արշակ - 148.
 Սիմոնյան, Գրաչիկ - 33.
 Ստեփանյան, Ստեփան - 8, 10, 11.
 Ստրոփգովսկի, Յոզեֆ - 209, 465, 467.

Վազներ. Սորից - 468.
 Վալտեր, Նիկոլայ - 384.
 Վալց - 499.
 Վանգենման, Թեոդոր - 168.
 Վանգենհայմ. Դանս Ֆրայիեր ֆոն - 201, 206, 207, 246, 248, 250, 251, 253, 255, 258-260, 262, 266.
 Վանկենհայմ - տես Վանգենհայմ, Դանս Ֆրայիեր ֆոն.
 Վասիլ Սաբադ - 412.
 Վարդանուշ - 151.
 Վարդգես (Գովհաննես Սերենգյուլյան) - 226.
 Վարնեկ - 68.
 Վեգեներ. Ռիխարդ - 184.
 Վեգներ. Արմին - 264, 369, 419.
 Վեկեսեր, Ալբերտ - 335, 381-383, 386, 499.
 Վեստենենկ - 206.
 Վերներ, Բերտա - 112.
 Վերֆել, Ֆրանց - 11, 31.
 Վիգեր, Թեոդոր - 57.
 Վիթցենման, Դիլդե - 57.
 Վիլդե, Մարտին - 186, 188.
 Վիլհելմ II - 40, 62, 262.
 Վիլսոն. Թոմաս Վուդրո - 364, 366, 372.
 Վինկլեր - 194, 285, 342, 344.
 Վիուլետ - 342.
 Վոլբերտ - 342, 344.
 Վոլֆ-Մետենմիխ, ֆոն - 260, 266, 281.
 Վոլֆսկիլ. Վոլֆ ֆոն - 17.

Վորոնցով-Դաշկով - 199.
 Վրոխեն, ֆոն - 189, 193.

Տաշյան, Յակովբոս Գ. - 7.
 Տաշչյան, Աննա - 108, 123, 238.
 Տաշչյան, Գովհաննես - 444.
 Տեր-Գարեգին - տես Ոսկերչյան, Գարեգին.
 Տեր-Մինասյան, Երվանդ - 145, 202.
 Տեր-Մկրտչյան, Կարապետ - 67, 145, 202, 380.
 Տեր-Պետրոսյան, Պետրոս - 237.
 Տիլիխ - 186, 190.
 Տրդատ - 278.
 Տրումպեներ, Ուլրիխ - 311.

Ցելեր, Մարգարետ - 36.
 Ցելեր, Վիլֆրիդ - 383.
 Ցելեր, Ֆրիդրիխ - 36, 64, 68, 188-190, 383.
 Ցիմերման, Արթուր - 201, 247, 248, 254, 257, 303, 304.
 Ցիմերման, Վալտեր - 339, 362, 418.
 Ցյուրխեր, Յոզեֆինա - 104, 105.
 Տոլինգեր - 219, 220.

Ուլրիխ - 342.

Քելեր, Սամուել - 68.
 Քենալ, Մուստաֆա - 491.
 Քենեդի - 398.

Քեշաֆ, Ասմեդ - 191, 380.
 Քլայն - 68, 188, 190-193, 195, 196.
 Քլազիմ - 261.
 Քլուիլենթալ, Մյուլլեր - 335, 383.
 Քրիշչյան, Մելքոն - 379, 384, 390, 391, 419, 501.

Օհանյան-Գրիգորյան. Թելլի - 215.
 Օհանջանյան, Արտեմ - 269.
 Օհանջանյան, Գ. - 465.
 Օյրցեն, Դետվիգ ֆոն - 142-145, 154, 190.
 Օպենհայմ, Մաքս ֆոն - 223.
 Օվսաննա - 123.
 Օտտո, Կարլ - 92.
 Օրդուխանյան, Ազատ - 33.

Ֆաբեր, Վիլհելմ - 42, 47.
 Ֆահրի - 17, 228, 229.
 Ֆալշեր, Դայմրիխ - 74, 105.
 Ֆայզել, Ուլկե - 12, 13, 44, 269.
 Ֆավր, Լեոպոլդ - 57.
 Ֆինկ, Ֆ. Ն. - 468.
 Ֆիշեր, Անդրեաս - 103, 113, 114, 116-118, 121-123, 125-127, 129, 130, 218, 220, 225, 239, 300, 336, 352-356, 358.
 Ֆիշեր (Օրի), Գերտրուդ - 117, 356.
 Ֆիշեր. Դանս - 134-137.
 Ֆիլբյուլներ, Դայմրիխ - 269.
 Ֆլայշման, Պաուլ - 190, 307, 335, 382, 383, 386, 389, 472-475, 479, 481, 485, 496-498, 500-502.
 Ֆլիչ - 161.
 Ֆյորստեր, Կարլ - 335, 383.
 Ֆյորստեր, Էդմոնդ - 375.
 Ֆրիդենման, Աննա - 28, 139, 214.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՃԱՆԿ

Աղանա - 43, 86, 118-120, 124, 280.
 Աղիաման - 85, 227, 318.
 Աղիս Արեբա - 376.
 Ալբանիա - 199.
 Ալեքսանդրետ - 441, 491.
 Ամասիա - 38.
 Ամերիկա - 37, 260, 290, 315, 322, 420, 445-447.
 ԱՄՆ - 352, 364, 366, 377, 448.
 Այգենախ - 23, 179, 180.
 Այխաշտետ - 466.
 Այնթապ - 17, 85, 103, 105, 106, 112, 124, 317, 353.
 Անատոլիա - 220, 227, 241, 252, 256, 279, 324, 326, 363, 426.
 Անգլիա - 39, 52, 55, 93, 205, 244, 290, 347, 363, 365, 366, 373, 397, 409, 445, 493.
 Անգորա - 42, 251, 376.
 Անկարա - տե՛ս Անգորա.
 Անթակիա - տե՛ս Անտիոք.
 Անթիլիաս - 452, 495.
 Անի - 480.
 Անտիոք - 120, 454, 491, 493.
 Աշաղ - 94.
 Ասիա - 201, 207, 278-280, 371, 402, 410, 465, 467, 469, 506.
 Աստապատ - 391.
 Աստրաբաղ - 155.
 Ավստրալիա - 146.
 Ավստրո-Հունգարիա - 266.
 Արաբիա - 220.
 Արաբկիր - 38.
 Արարատ - 366, 480.
 Արգենտինա - 466.

Ար Հիսար - 38.
 Աֆղանստան - 263.
 Աֆրիկա - 67, 143, 465.

Բազել - 56, 105, 106, 113, 115, 116-118, 123, 254, 267, 306, 328, 356.
 Բալկան - 199, 200, 331.
 Բաղդադ - 129, 201, 233, 239, 263, 279, 346, 426.
 Բայբուրդ (Բաբերդ) - 38
 Բավարիա - 392, 465, 497, 500.
 Բաքու - 137.
 Բեբեկ - 63.
 Բեդրոսիե - 454-457, 461, 477.
 Բեթել - 51, 187.
 Բեթղեհեմ - 186.
 Բելգիա - 262, 445, 466.
 Բելսկո-Բիալա - 465.
 Բեյլան - 265.
 Բեյրութ - 28, 105, 109, 112, 123, 124, 360, 441, 451, 455, 493-495.
 Բեռլին - 22, 23, 36, 39, 42, 47, 51-56, 58, 60, 63, 64, 66, 67, 76, 91-93, 98, 115, 133, 134, 138, 161, 162, 164-168, 170, 172, 176, 177, 185-187, 199, 207, 256, 257, 258, 266, 267, 269, 291, 305, 309, 327, 343, 369, 372, 374, 377, 381, 391, 395, 465, 466, 479, 500, 502.
 Բեռն - 56, 57, 489.
 Բիզանդոն - 68.
 Բիթլիս (Բաղեշ) - 38, 56, 199, 205, 206, 317, 363, 364.
 Բիլեֆելդ - 54.
 Բիրեջիկ - 318, 320.
 Բլանկենբուրգ - 181.

Բոնն - 14.
 Բրիտանիա - 367, 377.
 Բրյուսել - 305.
 Բուլղարիա - 33, 58, 65, 69, 161, 162, 166, 168, 177, 187, 191, 193, 196, 214, 300, 309, 316, 340, 380, 477, 483, 505.
 Բուխարեստ - 161, 254.
 Բուժբուս - 412.
 Բուռնաբաղ - 261.
 Բուրգաս - 162.

Գալիլեա - 218.
 Գառնուշ - 85, 225.
 Գերմանիա - 6, 8, 10, 11, 13-25, 28, 29, 32, 33, 36, 38-42, 44, 45, 48-53, 56, 61-63, 67, 70, 74, 93, 94, 98, 119, 121, 129, 130, 137, 139, 142, 144, 145, 158, 162, 168, 176, 177, 184, 186, 191, 192, 199-203, 206-209, 212, 214-216, 222, 244, 246, 248-250, 252, 253, 257-260, 262-270, 273, 275, 277-280, 282, 284-286, 289-292, 295, 299, 300, 303, 305, 307, 309-312, 315, 324-333, 335, 337, 338, 340, 341, 346, 371, 373, 376, 379, 380, 384, 391, 392, 395-397, 406, 417, 420, 421, 434, 445, 458, 462, 464-466, 471, 473, 477, 478, 485, 490, 493, 495, 496, 500, 501, 503, 504, 506-508.
 Գյուբերսլոհ - 42.
 Գյոթինգեն - 12, 291.
 Գյոսսեթ - 194.
 Գիլինգ - 76.
 Գրայց - 73, 465.
 Գրայֆալադ - 36.
 Գրոս-Լիխտերֆելդ - 185, 186, 190.

Դամասկոս - 62.
 Դանիա - 76, 322, 425, 496.
 Դեր էս Ջոր - 240, 251, 274, 403, 412.
 Դիարբեքիր - 38, 60, 101, 170-176, 187, 199, 205, 217, 221, 223, 227, 359, 363, 409, 505.
 Դիզա - 158.
 Դոնի Ռոստով - 384, 499.
 Դորպատ - 67.
 Դրեզդեն - 23, 466.

Եգիպտոս - 41, 66.
 Ենա - 466.
 Եվրոպա - 6, 37, 39, 48, 57, 81, 134, 135, 172, 201, 204, 205, 227, 236, 279, 304, 366, 379, 410, 420, 426, 467, 493, 506.
 Երասխ - 391.
 Երզնկա - 38.
 Երուսաղեմ - 36, 41, 55, 74, 448.
 Եփրատ - 125, 221, 251, 263, 404, 412, 428, 439.

Զեյթուն - 17, 43, 220, 251.
 Զմյուռնիա - 91, 94, 261, 264, 374.

Էգին (Ալկ) - 38.
 Էլ Համան - 438.
 Էջմիածին - 134, 143, 202, 391.
 Էսկյորեն - 492, 494.
 Էրզրում (Կարին) - 38, 56, 199, 205, 206, 223, 317, 354, 363, 364, 377, 378.
 Էրլանգեն - 36.

Թ

Թալաս - 44, 170, 176, 177, 505.
 Թավրիզ - 42, 133, 149, 152, 153, 155, 212-215.
 Թել-Աբիաթ - 428, 441.
 Թել-Արմեն - 428, 439, 441.
 Թել-Սամեն - 428, 429, 439, 441.
 Թեհրան - 138, 158, 214.
 Թինեհ - 441, 484.
 Թիֆլիս - 137, 139, 150, 391.
 Թուրքիա - 9, 17, 30, 39-43, 45, 49, 51, 55, 62, 69, 103, 105, 107, 119, 133-135, 137, 146, 150, 156, 165, 174, 177, 182, 199-206, 209, 212, 213, 216, 222, 230, 241, 244-249, 251-255, 257, 260, 262-264, 266, 268, 269, 274, 275, 277, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 290, 300, 302-304, 306, 308, 314, 324, 326, 331, 336-338, 340, 345, 347, 352, 353, 356, 358, 359, 363-368, 371-374, 376-379, 397, 400, 404, 409, 412, 423, 426, 453, 463, 491-493, 506, 507.

Ծ

Ծնև - 42, 51, 56, 254, 267, 306, 328, 360, 365, 367.

Ի

Իրան - տե՛ս Պարսկաստան.
 Իրզեն - 67.
 Իտալիա - 199, 200, 290, 366, 377, 380, 466.

Լ

Լաթակիա - 454, 493, 494.
 Լայպցիգ - 42, 280, 391, 466.

Լանգենբուրգ - 300.
 Լարստան - 155.
 Լեհաստան - 465.
 Լեմբերգ - 466.
 Լիբանան - 227, 356, 359, 388, 397, 446-449, 451, 452, 491, 493, 508.
 Լիխտենֆելդ - 64, 502.
 Լյուսնիցգրունդ - 22.
 Լյուբեք - 74.
 Լյուբլյուֆեր - 64.
 Լոզան - 56, 365, 368-372.
 Լոնդոն - 199, 205, 403, 416, 466.

Խ

Խարթ-Պետրոս - 439-441.
 Խարպուս (Խարբերդ) - 38, 58, 85, 199, 205, 223, 359, 413.
 Խոյ - 60, 133, 135, 137-143, 146, 147, 149-153, 155-160, 173, 187, 212-216, 343, 505.

Կ

Կահիրե - 187, 466.
 Կալասար - 136-138.
 Կայա-Փունար - 457-460, 474, 477, 478, 484, 490, 492, 493.
 Կայզերվերթ - 54, 55.
 Կասել - 262, 502.
 Կարանջալու - 148, 158.
 Կեմախ Բողազի - 331.
 Կեսարիա - 38, 43, 44, 176, 413.
 Կիլ - 466.
 Կիլիկիա - 43, 220, 252, 324, 353, 371.
 Կոնիա - 220, 317.
 Կովկաս - 67, 161, 199, 324, 338, 363, 367, 384.
 Կոստանդնուպոլիս - տե՛ս Կ. Պոլիս.
 Կ. Պոլիս - 16, 17, 37, 39-43, 48, 55, 56,

62, 63, 105, 106, 113, 119, 129, 162, 167, 171, 172, 175, 199, 201, 204-206, 220, 228, 246, 248, 249, 251, 254, 255, 257-260, 262-264, 266, 270, 276, 292, 327, 346, 347, 357, 378, 391, 400.
 Կոսթ էլ Ամարա - 264.

Ջ

Ջաազա - 327.
 Ջալեպ - 18, 105, 124, 219, 222, 223, 227, 228, 241, 264, 265, 285, 317-319, 348, 349, 351, 356, 359, 375, 387, 388, 397, 400-402, 404-407, 409, 411-413, 420-423, 425, 426, 429, 430-436, 438, 441, 451-453, 460, 474, 477, 478, 484-487, 489, 491, 494-496.
 Ջալլե - 12, 28.
 Ջաճն - 358.
 Ջամբուրգ - 14, 381.
 Ջայաստան - 6, 10-13, 22, 23, 29, 38, 39, 42, 44-54, 56-58, 61, 63-66, 67, 68, 73, 74, 77, 95, 124, 146, 190, 195, 199, 202-204, 206, 208, 220, 246, 256, 269, 271, 280, 291, 297, 304, 306, 307, 310, 327, 337-340, 351-353, 450, 465, 480, 482, 500, 501, 505-509.
 Ջայաստանի հանրապետություն - 42, 338, 364, 367, 371.
 Ջանովեր - 14, 497.
 Ջասիչիե - 412.
 Ջարդենբերգ - 372.
 Ջարց - 36.
 Ջենիկենդոք - 184.
 Ջեսեն - 54.
 Ջոլանդիա - 22, 287, 298, 304, 305, 307, 311, 502, 508.
 Ջոնոս - 497.

Ղ

Ղազիր - 360-362, 387, 394, 397, 418, 420, 433, 435, 436, 442, 443, 446, 451-454, 460.

Ղ

Ղապոնիա - 377.

Ս

Մազդեբուրգ - 53, 68.
 Մազենդերա - 155.
 Մալաթիա - 38.
 Մամուլթայն - 443.
 Մակու - 156-158.
 Մամուրեթ Ուլ Ազիզ - 223.
 Մասիս - 480.
 Մարաշ - 17, 38, 317, 358.
 Մարբուրգ - 391.
 Մարդին - 359, 403.
 Մարզվան - 38, 51, 353, 358.
 Մարմարա - 347.
 Մարսել - 447.
 Մեկլենբուրգ-Ֆորպոններն - 466.
 Մեկկա - 279.
 Մերանո - 380, 381.
 Մերսին - 44.
 Միջագետք - 118, 125, 174, 223, 247, 252, 269, 274, 280, 281, 324, 326, 400.
 Միջերկրական ծով - 67, 454.
 Մյունխեն - 36, 356, 392, 465.
 Մոսուլ - 263, 264, 274.
 Մուշ - 364.
 Մուսա լեռ - 11, 31, 454.

Լ
Լազարեթ - 64, 68.
Լիստե - 502.
Լյուբեքերգ - 466.
Լոյենբուրգ - 56
Լորվեգիա - 322.

Ը
Շապին Գարահիսար - 275.
Շիրազ - 155.
Շլեզիա - 497.
Շոտլանդիա - 493.
Շորաֆ - 147, 158.
Շվեդիա - 310, 322.
Շվեյցարիա - 56, 57, 62, 106, 112,
121, 218, 250, 306, 311, 315, 316,
322, 353, 356, 445.
Շտետին - 36.
Շտոտզարթ - 64.
Շումլա - 162, 163.
Շուշի - 391.

Չ
Չնքուշ - 171.

Պ
Պալու - 171.
Պաղեստին - 51, 62, 227, 365.
Պարսկաստան - 6, 33, 42, 69, 133-135,
137, 139, 142, 144, 146, 151-156, 158,
159, 173, 174, 177, 182, 187, 212, 214,
216, 263, 343, 345, 380, 465, 505, 506.
Պետերբուրգ - 161.
Պլովդիվ - 162.
Պոմերն - 497.

Պոտսդամ - 28, 115, 190, 192, 193,
286, 331, 335, 343, 456, 500, 501.
Պրավադի - 162.
Պրինկիպո - 347.

Ջ
Ջարաբլուս - 404, 412.

Ռ
Ռակա - 221, 240, 241, 310, 314,
316, 317, 322, 428.
Ռաս-Ուլ-Աին - 410, 411.
Ռոստոկ - 115, 466.
Ռումինիա - 161.
Ռուսաստան - 49, 67, 137, 161, 190,
199, 203, 205, 206, 247, 331, 338,
366, 374.
Ռուսչուկ - 60, 161, 162, 167, 168, 505.

Ս
Սալմաստ - 133-136, 138-140, 156,
157, 215.
Սամսուն - 258, 413.
Սաուլբուլաղ - 143, 156.
Սաքսոնիա - 464, 466, 497, 500.
Սաֆեդ - 218.
Սիրիա - 41, 118, 227, 274, 281, 353,
359, 362, 397, 400, 404, 409, 425, 426,
428, 441, 446, 447, 453, 454, 456, 478,
491-494, 497, 502, 508.
Սոֆիա - 248, 249, 250, 254, 257, 343.
Սպահան - 155.
Սվաա (Սեբաստիա) - 38, 56, 57,
199, 205, 223, 354, 363, 413.
Ստրասբուրգ - 67, 291.
Սուկլուկ - 265.

Սուրուշ - 318, 321.
Սևր - 356, 364, 366, 369.
Սևերեկ - 85, 124.

Վ
Վայսլիրխեն - 413.
Վան - 38, 56, 97, 133, 139, 143, 199,
205, 220, 259, 275, 276, 363, 364.
Վառնա - 161, 162, 164, 167, 505.
Վեսթեմդ - 64.
Վեստֆալիա - 54.
Վերմսդորֆ - 466.
Վերսալ - 328.
Վիեննա - 7, 356, 381, 465.
Վիբլուբե - 466.
Վիարա - 36.
Վյուրտեմբերգ - 286, 392.
Վյուրցբուրգ - 466.

Տ
Տարսուս - 43, 44, 119.
Տեր Ջոր - տես Դեր էս Ջոր.
Տիգրիս - 125.
Տյուբինգեն - 42.
Տրապիզոն - 38, 363, 364.

Ց
Ցեղավար - 158.
Ցեիլենդորֆ - 68.
Ցյուրիխ - 56.

Ո
Ուոհա - 11, 17, 28, 31, 38, 44, 60, 73-
77, 81, 83, 85, 86, 91-96, 98, 99, 101-
106, 108-113, 115-117, 120-130, 141,

143, 144, 151, 154, 170, 172, 174-176,
187, 206, 207, 216, 218-224, 226-228,
232, 233, 235-237, 239-242, 271-273,
278, 293, 305, 306, 309-320, 322, 332,
335, 336, 342, 346-350, 352-360, 400,
401, 444, 449.
Ուրալ - 161.
Ուրֆա - տես Ուոհա.
Ուրմիա - 6, 60, 133, 134, 136, 138, 139,
152, 153, 156, 158, 173, 212, 214-216.

Փ
Փարիզ - 363, 365, 374, 377, 491.

Ք
Քեսար - 120, 265, 436, 454-457,
492-495.
Քերմանշահ - 155.
Քյոլն - 466.
Քյոնիգսբերգ - 115.
Քրդստան - 143, 174.

Օ
Օսմանյան կայսրություն - 25, 199,
200, 262.
Օրդուուպ - 77.

Ֆ
Ֆրայբուրգ - 14, 56, 466.
Ֆրանկֆուրտ - 22, 29, 36, 39, 47, 50, 51,
53-55, 58, 60, 143, 180, 344, 345, 505.
Ֆրանսիա - 39, 290, 360, 365, 366,
377, 426, 445-447, 491, 495.
Ֆիլիպոպոլ - 339, 343.
Ֆինլանդիա - 161.
Ֆրիզդորֆ - 11, 36, 37, 42, 68, 73,
92, 93.

Ներածություն.....6

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ (1895-1914 ԹԹ.)

§ 1. Ընկերության հիմնադրումը և աշխատանքների սկզբնավորումը.....36

§ 2. Մասնաճյուղերը.....73

§ 3. ԳԱԱ-ի կազմակերպական և հրապարակախոսական գործունեությունը Գերմանիայում.....179

§ 4. Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը.....199

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՇԽԱՐՀԱՍՄԱՐՏԻ ՀՈՐՀԱՆՈՒՏՈՒՄ (1914-1918 ԹԹ.)

§ 1. Մասնաճյուղերի ճակատագիրը.....212

§ 2. Պատերազմի քննությունը. պայքար բնաջնջվող հայությանը գորավիզ լինելու համար.....243

§ 3. Փրկարար աշխատանքներն Ուռիայում 1916-18 թթ. 313

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԴՐ. ՅՈՂ. ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ ԵՎ ՆՐԱ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍՄԱՐՏԻՑ ԴԵՏՈ

§ 1. Հայանվեր գործիչն ու հրապարակախոսը հետզհինադադարյան առաջին տարիներին.....324

§ 2. Ուռիայի մասնաճյուղը զինադադարից հետո.....346

§ 3. Լեփսիուսի և նրա ընկերության տարեգրությունը 1920-ական թթ.....369

§ 4. Համապարփակ փրկարար աշխատանքները նոր մասնաճյուղերում.....398

§ 5. Աշխատանքների կազմակերպումը նացիստական վարչակարգի պայմաններում.....462

Վերջաբան.....504

Օգտագործված գրականության ցանկ.....510

Անձնանունների ցանկ.....526

Տեղանունների ցանկ.....534

ԱՇՈՏ ՆՈՐԱՅՐԻ
ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Յ Ո Յ Վ Ն Ն Ե Ս
Լ Ե Փ Ս Ի Ո Ի Ս Ի
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագիր՝
Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Համակարգչային ձևավորումը՝
«ՄԻՏՔ»
հրատարակչություն
Գեղ. Խմբագիր՝
Ա. ԲԱԴՂԱՍՍՈՐՅԱՆ

«Նաիրի» հրատարակչություն:

Ծավալը՝ 34 պայմ. տպ. մամուլ:

Չափսը՝ 60X 84 1/16:

Թուղթը՝ օֆսեթ N1, 70 գր/մ²:

Պատվեր՝ 17

Տպագրված է «Նաիրի»

հրատարակչության

տպարանում:

Երևան - 2002 թ.